॥ श्रीः ॥

नागेशोक्तिप्रकाशाभिधानस्य

लघुशब्देन्दुशेखरव्याख्यानस्य

वाराणसेयनूतनपाठालयप्रधानाध्यापकेन झोपनामकेन

श्रीखुद्दीशर्मणा मैथिलेन मनीषिणा

विनिर्मितस्य

नपदान्तसूत्रान्तभागं खण्डम्

तदीयशिष्येण झोपाख्येन श्रीरमानन्दशर्मणा संशोध्य

काश्यां

यज्ञेश्वरयन्त्रालये

श्रीयज्ञेश्वरमुखोपाध्यायद्वारा

मुद्रणेन प्राकाश्यं नीतम्

अस्य च पुनर्मुद्रणादि प्रकाशकेन स्वायत्तीकृतम्

सं १९५५ चै० कृ० ११ गुरौ ।

NAGESOKTI-PRAKASA

NOTES ON THE

LAGHU-SABDENDU SEKHARA

Vol. I.

BY

KH[illegible]DDI JHA, MAITHILA

[illegible]ORRECTED BY

RAMANANDA JHA.

BENARES.

JAGGESHAR PRESS.

1899.

मूल्य २,]

श्रीगणेशायनमः

नागेशोक्तिप्रकाशः ।

दधती काञ्चनसुषमामनिशं हरिदम्बराश्लिष्टा ॥ चपलातीतचरित्रा चित्रा कादम्बिनी जयति ॥ १ ॥ वाणीपदनखकिरणोऽज्ञानतमिस्राष्टतं मम स्वान्तम् ॥ आक्रम्यार्थान् गूढान् नागेशोक्तेः प्रकाशयतु ॥ २ ॥ मैथिलभूसुरवर्य श्रीमदुमादत्तशर्मणस्तनुजः । खुद्दीशर्मा रचयति नागेशोक्तिप्रकाशमतियत्नात् ॥ ३ ॥ पुरातन्यष्टीकायदपि विलसन्त्येव शतशः परं नैताः प्रत्येकमुचितसमस्तोक्तिकुशलाः ॥ निबन्धुं ताः श्रीमद्गुरुवचनसूत्रैरहमतः प्रवृत्तः संयाचे वुधजनकृपादृष्टिमसकृत् ॥ ४ ॥ प्रारिप्सितकृतिप्रतिवन्धकदुरितचयविघातायादौश्रीपतञ्जलिनामकीर्त्तयन् लोकप्रवृत्तये स्वस्यग्रन्थरचनापटीयस्त्वं सूचयंश्चनिवध्नाति पातञ्जलइत्यादि पतञ्जलिनाप्रोक्ते योगशास्त्रे महाभाष्येचेत्यर्थः विनापि चं गामश्वंपुरुषंपशुमित्यादौसमुच्चयस्यप्रतीतेः एतेन "शब्दज्ञानानुपाती वस्तुशून्योविकल्पः" इतिपातञ्जलसूत्रमादाय वक्ष्यमाणं मार्त्तण्डइत्येतद्व्याख्यानावसरे, वस्तुतइत्यादिनासिद्धान्तार्थकथनमसङ्गतं पातञ्जलसूत्रार्थानवबोधादितिशङ्कायानावकाशइति सूचितम् ॥ अन्येतु महाभाष्यइत्येतावदुक्तौशारीरके पातञ्जलइत्येतावदुक्तौ च चरकेऽतिव्याप्तिरतउभयमुपात्तमित्याहुः ॥ एतेन व्याकरणभाष्यस्यैवपतञ्जलिप्रोक्तत्वात्सर्वतोमहत्त्वाच्चैकतरोपादानेनैवविवक्षितार्थलाभसम्भवेउभयोपादानंविफलमित्याक्षिपन्तः परास्ताः ॥ यत्त्वेतदाक्षेपनिरासाय पातमिति अकृतेतिचपृथक् पदंछित्त्वा भूरिपरिश्रमोयोनागेशः महाभाष्येजले जलवदुरवगाहेपातमकृत सतनुतइत्येवं व्याचख्युः तदसत् जलपातस्यामङ्गलस्यप्रतीतेः ॥ कृतभूरिपरिश्रमइति एतेननिर्वक्ष्यमाणसिद्धान्तेषु स्वानुत्प्रेक्षितत्वेनानुपेक्षणीयतांव्यनक्ति ॥ ननु बोधाभावे भूयसापिपरिश्रमेणतत्प्रतिपादितार्थतत्त्वधीर्न सम्भवतो

त्यतोविशिनष्टि धीमानिति ऊहापोहकुशलइत्यर्थः ॥ ननु सत्यपि भूरिपरिश्रमे-सत्यपि च भाष्यतत्त्वार्थधीनैपुण्ये मातापित्रोर्दुष्टत्वेतद्दोषस्यपुत्रेऽपिसंक्रमेण संभ्रमोहेन तत्त्वार्थविवेचनन्नसम्भवतीत्यतोमातापितरौ कीर्त्तयन्नाह शिवभट्टसुतइति सतीदेव्यास्तुगर्भजइतिच तथाच यस्यपितरौ सतीशिवात्मकौ कथन्तस्यदोषलेशोऽपीति सूचयति सतीचासौ देवीतितिविग्रहः नचङ्यापोरितिह्रस्वः कृतह्रस्वेनसंज्ञाप्रतीतावेवतत्प्रवृत्तेः ॥ अत्र योगरूढः सच्छब्दः साधुकार्यकारित्वसमानाधिकरणतद्व्यक्तित्वप्रवृत्तिनिमित्तकः पुंसिचसाधुकार्यकारित्वमात्रप्रवृत्तिनिमित्तको-यौगिकः तथाच प्रवृत्तिनिमित्तभेदान्नपुम्वत्कर्मधारयेत्यस्यप्रसक्तिः यत्तु संज्ञापूरण्योश्चेतिसूत्रेसंज्ञाग्रहणसामर्थ्याद्योगार्थमात्रेणापियत्रप्रवृत्तिनिमित्तैक्यं तत्रापिपुम्बद्भावः प्रवर्त्तते अतएव दत्ताभार्यइत्यत्रदानक्रियानिमित्तः स्त्रियांपुंसिचसंज्ञाभूतोयमितिभाषितपुंस्कत्वमस्तीतिकौमुदीग्रन्थोऽपिसङ्गच्छते एवञ्च पुम्वद्भावप्रसङ्गादिह कर्मधारयोनयुक्तः संज्ञापूरण्योरितिनिषेधस्तुनेहप्रवर्त्तते कर्मधारयेबाधकबाधनायविशिष्यतद्विधानादितिवदन्ति तन्न योगार्थमात्रेणप्रवृत्तिनिमित्तैक्येप्रवृत्तौ प्रमाणाभावात् संज्ञाग्रहणन्तुदत्ताभार्यइत्यत्रैवचरितार्थं नचतत्रप्रवृत्तिनिमित्तभेदः उपपुत्रप्रकरणेदत्तशब्दस्यदानक्रियाकर्मत्वविशिष्टापत्यकार्यकारित्वप्रवृत्तिनिमित्तकस्यस्त्रीपुंसयोः प्रवृत्तिप्रतिपादनात् एवञ्चकौमुदीग्रन्थोऽप्येतत्परएववोध्यः ॥ नचैवं संज्ञात्वाभावः कुरुषुप्रवर्त्तमानस्योत्तरशब्दस्येवाधुनिकसंकेतकल्पनात् केचित्तु सतींपार्वतींदीव्यतिस्तौति सतीः पतिव्रताः पातिव्रत्येन विजिगीषतेवेतिविग्रहेकर्मण्यणियोगरूढोयमितिनपुम्वत्त्वप्रसक्तिरित्याहुः ॥ शुद्धरूढोयमित्यन्ये ॥ ननुसत्स्वपि भूरिपरिश्रमवुद्धिवैशद्यमातापित्रानुगुण्येषुदुष्टान्नभक्षणेवुद्धिमान्द्याद्वृत्त्यभावेऽस्थैर्याच्चसिद्धान्तार्थप्रतिपादनं दुर्घटमित्यतआह रामतोलब्धजीविकइति तथाचरामतुल्याल्लब्धजीविकस्यवुद्धिमान्द्यमस्थैर्यञ्चनसम्भवतीतितात्पर्यम् ॥ सत्यामपिजीविकायामस्यकार्पण्येन वितरणयोग्यद्रविणालाभादस्थैर्यसम्भावयविशिनष्टि याचकानांकल्पतरोरिति ॥ तस्याल्पधनत्वात्कदाचिद्वृत्तिहानिमुद्भाव्याह शृङ्गवेरपुराधीशादिति ॥ कदाचिदरिभीराज्यभ्रंशमाशङ्क्याह अरिकक्षहुताशनादिति कक्षेषुशुष्ककाननेषुहुताशनः कक्षहुताशनः अरिषुकक्षहुताशनः

अरिकक्षहुताशनः कक्षहुताशनोयथाऽतिप्रज्वलन्कक्षान् दहति तथाप्रतापेनातिप्रज्वलन्नरिसङ्घविघातकः तथाभूतादित्यर्थः कक्षस्तुदोर्मूलेशुष्ककानने इति त्रिकाण्डशेषः ।। यत्तु अरयएवकक्षाःशुष्ककाननं तत्रहुताशनइतिभैरवमिश्रादयः तदरिषुकक्षत्वारोपेणदौर्वल्यादेः प्रतीत्या तेषांहननेप्रतीयमानेऽपि सवलारिपराजयशङ्कायाअनुच्छेदाद्धेयमेव ।। आदौपतञ्जलिनामकीर्त्तनात्मकमङ्गलेसत्यपि,,आशीर्नमस्क्रियावस्तुनिर्देशोवापितन्मुखमित्यभियुक्तोक्तेर्नत्यात्मकंमङ्गलमपिप्रतिपादयति नत्वेति ।। फणीशं फणिनां सर्पाणामीशं पतञ्जलिं तस्यशेषांशत्वात् ।। नागेशइति स्वनामग्रहणस्ययुक्तत्वायुक्तत्वविचारोनम· धात्वर्थश्चान्यतोऽवसेयः ।। ननुमनोरमयैवमूलोक्तार्थस्यसुग्रहत्वात्प्रयासवैयर्थ्यमतआह मनोरमोमार्द्धदेहमिति मनोरमैवोमाऽर्द्धदेहोयस्य तमित्यर्थः एतेन तदुक्तानामर्थानांप्रायः कथनाभावोध्वनितः । यद्वा मनोरमोमायायोर्द्धस्तंदेहयति व्याख्यानेनवर्द्धयतियस्तम् । दिहउपचये ततोणिजन्तात्कर्मण्यण् ।। यद्वा मनोरमोमायाअर्द्धं द्यतिखण्डयतोति मनोरमोमार्द्धदा आतोऽनुमसर्गेकइतिकः तथाभूताईहाचेष्टायस्य तमित्यर्थः पुमांसोहि स्त्रीणामल्पज्ञत्वात्तदुक्तं सम्मतंगृह्णन्ति असम्मतंखण्डयन्ति चेति लौकिकम् ।। अर्थप्रकाशकमिति मनोरमापेक्षयाऽधिकार्थप्रकाशकमित्यर्थः ।। लघुशब्देन्दुशेखरमिति लघवोयेशब्दास्तएवेन्दुः प्रकाशकत्वेन सशेखरः प्रधानं यस्मिन् तमित्यर्थः एतेनात्रग्रन्थे प्रायोलघवएवशब्दावहूनर्थान् प्रकाशयन्ति क्वचिदेवशब्दगौरवमिति सूचयति ।। फणीशादिपदैः शिवस्यनतिकर्मत्वमपिवोधयति तथाहि फणिनः वासुकेरीशं मनोरमणकारकोमार्द्धदेहं शब्दइवेन्दुः प्रकाशकत्वेन लघुर्द्वितीयातिथिसमुद्भूतः सशेखरोमस्तकालङ्कारोयस्यतथाभूतम् अर्थानां घटादीनांज्ञानद्वाराप्रकाशकं ज्ञानमिच्छेच्चशङ्करादित्यभिधानात् एतादृशमेतच्छास्त्रप्रवर्त्तकाचार्यवर्यं शिवं पतञ्जलिश्चनत्वा विशेषणविशिष्टंलघुशब्देन्दुशेखरंतनुते विस्तारयतइतितन्वादिनासम्पन्नः समुदितार्थः ।। अनुवन्धचतुष्टयंस्वयमूहनीयम् ।। समुचितेति समुचितत्वमेतच्छास्त्रप्रवर्त्तकसम्वन्धित्वेनवोध्यम्।। व्याख्यातृश्रोतृणामिति आनङ्तुनात्रशङ्क्यः पूर्वोत्तरपदयोर्विद्यायोनिसम्वन्धवाचित्वएवतत्प्रवृत्तेः श्रोतुश्चातथात्वात् । यद्वा व्याख्यातृभ्यः श्रोतारइत्यस्तुयोगविभागसाध्यः पञ्चमी-

समासः ॥ अनुषङ्गतइति फलान्तरेच्छयाप्रवृत्तस्यानायासेनफलान्तरसम्बन्धोऽनुषङ्गः ॥ निबन्धाति ग्रन्थघटकीकरोति ॥ नमस्कृत्येत्यत्रनमःपदस्याकाङ्क्षानिर्वाहकतयानमःपदप्रयोज्यविषयतानिरूपितविषयताप्रयोजकत्वप्रकारकतात्पर्यविषयान्मुनित्रयपदाच्चतुर्थीमाशङ्क्याह कारकविभक्तेरिति । बलवत्त्वादिति ननुबलवतीशब्दस्यगुणवाचकत्वाभावेनत्वतलोरित्यस्याप्राप्त्यानिर्देशोऽनुपपन्नइति चेन्न कृत्तद्धितसमासेभ्यः सम्बन्धाभिधानम्भावप्रत्ययेनेत्यभियुक्तोक्तेर्बलवच्छब्दादपित्वप्रत्ययेबलसम्बन्धस्यैवप्रतीत्यातस्यस्त्रीपुंससाधारण्येनस्त्रीलिङ्गशब्दप्रतिपाद्यकारकविभक्तावन्वयस्यनिर्बाधत्वात् अतएव पृथिव्यागन्धवत्त्वंलक्षणमित्यादयः प्रयोगाअपिसङ्गच्छन्ते ॥ भट्टास्तु कुक्कुटाण्डसमासवत्स्त्रीप्रत्ययोत्पत्तेः पूर्वंतद्धितः ततस्तुनसः एकार्थीभावेनवृत्तस्य चविशेषणयोगोनेतिप्रतिषेधात् शरदः कृतार्थेतेतिवत्सामान्येनपुंसकमितिवेति समाधानद्वयमाहुः ॥ ननुकृधात्वर्थफलान्वयविवक्षायांद्वितीयायानमः शब्दार्थान्वयविवक्षायांचतुर्थ्याश्चप्रवृत्तेर्विभिन्नविषयत्वाद्बलवत्त्वप्रतिपादनंविफलमितिचेन्न नमः शब्दस्यनिपातत्वेनद्योतकतयाद्योतकवाचकसमभिव्याहारेविषयतायाविनिगमनाविरहेणोभयप्रयोज्यत्वमितिसिद्धान्तेन द्वितीयाचतुर्थ्योः समानविषयकत्वात् । नचनमस्कृत्येत्यस्यसमस्तत्वेन जहत्स्वार्थायांनमःपदपर्याप्तप्रयोजकताकविषयतायाअभावेनकथं चतुर्थीप्रसक्तिरितिवाच्यम् जहत्स्वार्थांतु तत्रैवरूढिर्यत्रविरोधिनीत्युक्तेरूढेर्योगार्थविरोधित्वएवतदुपगमात् ॥ यत्तु स्वस्त्यादिसाहचर्येणवाचकस्यस्वरादिपठितनमःशब्दस्ययोगएवचतुर्थीविधीयते नतु साक्षात्प्रभृतिपठितस्यद्योतकस्यनमःशब्दस्ययोगइतिन्यायानुसरणंविफलमितिमाधवानुयायिनः तन्न स्वस्त्यादिसाहचर्यस्यविनिगमनाविरहेणाक्षरसमाम्नायिकान्तत्वेनाजन्तत्वेनवाग्रहणापत्तौदेवेभ्योनमोऽत्रेत्यादावेवचतुर्थीस्यान्नतुदेवेभ्योनमइत्यत्रेतिसाहचर्यानाश्रयणस्यैवात्रयुक्तत्वात् ॥ बुद्धिस्थपरामर्शकत्वादिति बुद्धिविषयतावच्छेदकत्वोपलक्षितधर्मावच्छिन्ने शक्तत्वादित्यर्थः ॥ तिरस्कृत्येत्यर्थइति यद्यपि परिसमभिव्याहारेभुवस्तिरस्कारार्थत्वं तदुत्तरणिचातु प्रयोजकव्यापारोऽभिहितइति तिरस्कार्येतिवक्तुमुचितं तथापि घञन्तपरिभावशब्दात्तत्करोतीतिणिचि तिरस्कारंकृत्वेत्यस्यफलितार्थप्रदर्शनपरमिदमितिज्योत्स्नाकारः ॥ केचित्तु प-

रिभवतेस्तिरोभवनं ण्यन्तस्यतिरस्करणमर्थइति तिरस्कृत्येतिविवरणंसम्यगेवेत्या-
हुः तन्न अनुपदवक्ष्यमाणकोशाच्छुद्धधातोरेव तिरस्कारार्थतावगतेः ।। आचारिण-
स्तु निवृत्तप्रेषणाद्धातोर्हेतुमतिणिजिति समादधुः ।। विचार्येत्यर्थीवेति एतच्चार्थद्वय-
मावृत्त्यावोध्यम् तथाच नसकृदुच्चरितन्यायविरोधइति ।। तिरस्कारार्थस्यधातोरिति
ननूक्तकोशस्यनामलिङ्गानुशासनत्वेन ततोधात्वर्थनिर्णयोऽनुचितः अतएव कोशेपि
परिभवपरीभावयोरवन्तघञन्तयोरुभयोरुपादानं सङ्गच्छते अन्यथा एकतरोपादा-
नेनैवसर्वेषांशक्तिनिर्णये तदुपादानवैयर्थ्यं स्पष्टमेवेतिचेन्न तिरस्कारार्थस्य तिरस्का-
रार्थत्वेनविवक्षितस्यधातोर्विचारार्थकत्वेऽपिनवाधकं तत्र हेतुद्वयम् परीभावस्तिर-
स्क्रियेतिकोशादिति धातूनामनेकार्थत्वादितिच तथाच कोशेउभयोरेवोपादानात्त-
द्भिन्नस्यविचारार्थकत्वेऽपिनवाधकमितितात्पर्यात् ।। केचित्तुयोगार्थेऽवाधितेऽवय-
वार्थोपस्थिति सहकृताया एवसमुदायोपस्थितेः शाब्दवोधौपयिकत्वेन कोशस्यधातु-
शक्तिनिर्णयेऽपितात्पर्येण यथाश्रुतमेवसम्यगित्याहुः तन्न अत्र कल्पे धातूनामनेका-
र्थत्वादितिहेतोरसङ्गत्यापत्तेः तथाहि कस्यशब्दस्यकस्मिन्नर्थे शक्तिरित्यनियमप्र-
सङ्गेनियमार्थमेवकोशस्यप्रणयनात्प्रकृते परिभवतेर्धातूनामनेकार्थत्वाश्रयणेऽवाधि-
तयावदर्थनिरूपितशक्तिस्वीकारेऽनियमस्यदुर्वारतयाकोशप्रणयनवैयर्थ्यमितिघञ-
न्तावन्तयोः शक्तिनिर्णयएवकोशतात्पर्यस्यावधारणादित्येके ।। ज्योत्स्नानुयायि-
नस्तु परोभावस्तिरस्क्रियेतिकोशात्तिरस्कारार्थस्यपरिभावशब्दस्यधातोः परिभा-
व्येत्यत्रणिलोपेधातुत्ववतः धातोरित्युक्तिस्तु अनेकार्थकत्वेसाधकस्यधातुत्वरूप-
स्यसम्पत्तिसूचनायेतिव्याचख्युः तन्मतेघञन्ताण्णिचि परिभाव्येत्यस्योपपादित-
त्वात् ।। भट्टास्तु तिरस्कारार्थस्यपरिभावशब्दस्यावयवोयोधातुस्तस्येतिवैयधिकर-
ण्येनव्याख्येयम् अन्यथातुनसम्भवः उपसर्गसमानाकारत्वेनपरेः पृथक्करणाद्विशि-
ष्टस्यधातुत्वाभावादित्याहुः ।। नन्वेवमपि तिरस्कारार्थस्यधातोर्विचारार्थकत्वेऽपी-
त्यनुपपन्नम् कोशेन परिभवतेस्तिरस्कारार्थकत्वं विचारार्थकत्वन्तुणिजन्तस्येति
चेन्न कोशात्तिरस्कारार्थस्यपरिभवतेर्धातोर्विचारार्थकत्वे विषयत्वापत्त्यर्थकत्वे
तदुत्तरणिचातदनुकूलकृत्यभिधानाद्विषयत्वापादनरूपविचारार्थकत्वं परिभावयते-
रितितात्पर्यात् ।। यद्वा वैयधिकरण्यान्वयेनकोशात्तिरस्कारार्थोयोधातुस्तत्सम्ब-

न्थिनोण्यन्तधातोरित्यर्थः ॥ ज्योत्स्नाकृतस्तुइदञ्च णिज्द्योतकइतिपक्षाभिप्रायेणेति समादधुः ॥ अतएव धातूनामनेकार्थकत्वादेव तन्मात्रार्थकत्वेतुल्यावस्र्याभावेनाव-ज्ञानइति विफलमेवस्यादितिभावः ॥ परेतु इदंमन्दम् धातूनामनेकार्थकत्वे सतिता-त्पर्येऽवाधितयावदर्थप्रतीतिरिष्टापत्त्यावर्थनिर्देशस्यवैयर्थ्यापत्तेः अवज्ञानग्रहणस्यतु-नवैयर्थ्यम् परिशब्दस्यप्रायः सर्वतइत्यर्थकत्वेनप्रसिद्धेरिहापितथैवेतिभ्रमनिरा-सेनकृतार्थत्वादित्याहुः ॥ एतेन आवर्त्त्यार्थद्वयकरणेन ॥ नन्विदमः प्रत्यक्षगतमि-त्यभियुक्तोक्तेरियमितिनिर्देशोऽनुपपन्नइत्यतआह भाविनोऽपीति ग्रन्थस्येतिशेषः स्त्रीलिङ्गनिर्देशस्तूपमानगतलिङ्गारोपाद्बोध्यः ॥ नन्विह कौमुदीशब्दप्रयोगः सादृ-श्यमूलकतत्त्वाध्यवसायेनैवेतितत्रसादृश्यप्रयोजकोधर्मः कइत्याकाङ्क्षायामाह सि-द्धान्तप्रकाशकत्वेनेत्यादि ॥ शामकत्वेनेति ननुशाम्यतेर्ण्वुलिनोदात्तोपदेशेतिवृ-द्धिनिषेधा.ण्णिचिवृद्धावपिमित्त्वेन ह्रस्वस्यदुर्वारत्वाच्चनिर्देशोऽनुपपन्नइतिचेन्न ण्वु-लन्तात्प्रज्ञाद्यणि निशामयेतिवत्चौरादिकण्यन्तात् ण्वुलिवातत्सम्भवात् क्वचित्तु श-मकत्वेनेत्येवपाठः ॥ अथ प्रयोजनमनुद्दिश्य नमन्दोऽपिप्रवर्त्ततइतिन्यायेन ग्रन्थर-चनाप्रवृत्तौ कोऽर्थः प्रयोजनंवाच्यम् साहि लोकानां ग्रन्थाध्ययनप्रवृत्त्यधीना प्रवृ-त्तिमात्रंप्रति चेष्टसाधनत्वप्रकारकं कृतिसाध्यत्वप्रकारकं चज्ञानं हेतुः अतएवनको-पिजलताडने सुमेरुशिखरानयनेवाप्रवर्त्तते निरुक्तज्ञानद्वयञ्चेहानुवन्धज्ञानंविनाऽस-म्भवि अनुवन्धाश्च सम्वन्धश्चाधिकारीचविषयश्चप्रयोजनमित्युक्तेश्चतुर्विधाः ग्रन्थाध्ययनप्रवृत्तिप्रयोजकज्ञानविषयत्वञ्चानुवन्धसामान्यलक्षणम् तत्र विषयइष्ट-साधनत्वप्रकारके कृतिसाध्यत्वप्रकारके च ज्ञानेभासते अधिकारीकृतिसाध्यत्वप्र-कारकज्ञानेभासते प्रयोजनमिष्टसाधनत्वज्ञानेभासते संवन्धश्चज्ञानद्वयेभासते इति तद्भासनार्थमावश्यकानुवन्धचतुष्टयज्ञानायतन्निरूपणमावश्यकमित्याह अनेनेति अतएव विनानुवन्धं ग्रन्थादौ प्रवन्धोनैवशस्यतइति वृद्धा अपिप्रचक्षते ॥ वैयाकरण-सिद्धान्ताविषयाइति इदञ्चिन्त्यम् प्रवृत्तौ सिद्धान्तज्ञानस्योद्देश्यत्वेन प्रवृत्त्युद्देश्यैव विषयरूपानुवन्धत्वौचित्यात् ॥ तज्ज्ञानं प्रयोजनमिति इदमपिचिन्त्यमेव वैयाकरण-सिद्धान्तज्ञानस्य तदध्ययनरूपत्वेन तस्य कौमुदीप्रणयनप्रयोजनत्वेनग्रन्थाध्ययन-प्रवृत्तौप्रयोजनत्वासम्भवात् अन्यप्रयोजनज्ञानेनान्यत्रप्रवृत्तेरयुक्तत्वात् तस्मादक्षो-

हादीनिभाष्योक्तानिप्रयोजनान्येववक्तुमर्हाणि ॥ तज्जिज्ञासुरिति वैयाकरणसिद्धान्तजिज्ञासुरित्यर्थः इदमपिमन्दमेव अत्यन्तमूर्खाणां चण्डालादीनाञ्च तज्जिज्ञासुत्वेऽधिकारितापत्तेः तस्मादधीतकाव्यकोशादिर्द्विजोऽधिकारीतिवक्तव्यम् ॥ इत्यादीति आदिनाप्रतिपाद्यप्रतिपादकभावादिः सम्बन्धोऽनुसन्धेयः ॥ ननु संज्ञाच परिभाषाच विधिर्नियमएवच। अतिदेशोऽधिकारश्चषड्विधं सूत्रलक्षणमित्युक्तेः सूत्रषाड्विध्यलाभान्माहेश्वरसूत्राणां कान्तर्भावइत्यतआह एषामिति ॥ क्रमबोधकत्वेपीति इदं चिन्त्यम् क्रमेशक्त्यभावेनतद्बोधकत्वासम्भवात् नच क्रमोनामानुपूर्वी तथाच आनुपूर्व्यवच्छिन्नविषयताकप्रत्यक्षजनकत्वेऽपीत्येवार्थइतिवाच्यम् सर्वेषामपि सूत्राणान्तथाभूतत्वेनोपादानवैयर्थ्यात् अथक्रमवैशिष्ट्येनज्ञायमानानामेवैषां प्रत्याहारबोधकपदघटितसूत्रजन्यबोधधर्मिकाप्रामाण्यज्ञानानास्कन्दितत्वोपयोगित्वेऽपीत्यर्थः यथाऽइउणित्यादेरिकोयणचीत्यादिशास्त्रजबोधधर्मिकाप्रामाण्यज्ञानानास्कन्दितत्वोपयोगिता क्रमवैशिष्ट्येनज्ञायमानस्यैव नतुउइअण् इत्यादिव्युत्क्रमवैशिष्ट्येनज्ञायमानस्य एतदेवाभिप्रेत्य अन्यथाइणादिप्रत्याहारेउकारादीनामग्रहणमकारादीनाञ्चग्रहणं प्रसज्येतेति भावमाविश्चक्रुर्ज्योत्स्नाकाराः नतथाऽन्येषाम् तेषामादैज्वृद्धिरितिव्युत्क्रमेणज्ञायमानत्वेऽपि वाक्यार्थबोधोपयोगितासम्भवात् तेषामपिव्युत्क्रमेपारायणादावदृष्टहानिरितित्वन्यदितिचेत् एतावता कथञ्चिद्योजनासम्भवेप्युपादानस्यप्रयोजनविरहादेवहेयत्वात् ॥ वृत्तिपरिच्छेदकत्वेनेति शक्तिग्राहकत्वेनेत्यर्थः । ननुशक्तिग्राहकत्वं संज्ञासूत्रत्वेमूलञ्चेत्तदा तस्यापत्यंकर्त्तरिकृदित्यादीनामप्यणादिनिष्ठशक्तिग्राहकत्वेन तत्त्वं स्यादितिचेत् अत्रभट्टाः संज्ञाशब्दनिष्ठवृत्तिपरिच्छेदकत्वेनेत्यर्थः कर्त्तरिकृदित्यादीनान्तु अणादिजातिशब्दनिष्ठशक्तिग्राहकत्वेननदोषइतिप्रोचुः ॥ अन्येतु शक्तीयधर्मितावच्छेदकावच्छिन्नपरिचायकत्वेनेत्यर्थः यथा इगादिपदनिष्ठायाऽऽदिरन्त्येनेत्यनेनबोधिताशक्तिः सा इकारादिककारान्तघटकइक्पदाद्बोद्धव्यइत्याद्याकारिका तदीयधर्मितावच्छेदकावच्छिन्नाइकारादयोऽइउणित्यादिभिः परिचीयन्तइतितेतत्परिचायकाइतिवदन्ति ॥ नन्वेकत्र क्रमबोधकत्वं वृत्तिपरिच्छेदकत्वञ्चयुगपत्कथमतआह क्रमस्य संज्ञाद्वारैवेति ॥ आदिरिति तत्सदृश

इत्यर्थः सादृश्यमूलकाभेदेतुयथाश्रुतमपि ॥ प्रसङ्गादाह स्वौजसिति स्वादिविधायकत्वञ्चेति ॥ परेतु इदं चिन्त्यम् यदिसंज्ञासूत्रेणैकवाक्यतामात्रेण संज्ञासूत्रत्वंस्यात्तर्हि सर्वेषामेवगुणशास्त्राणामन्ततोविधिसूत्रेणैकवाक्यत्वात्तत्त्वेनव्यवहारः स्यात् तस्मात् साक्षाच्छक्तिग्राहकशास्त्रत्वं संज्ञाशास्त्रत्वम् साक्षाच्छास्त्रतात्पर्यग्राहकत्वं परिभाषात्वम् साक्षादितरव्यावर्त्तकत्वं नियमत्वम् साक्षात्साधुत्वसम्पादकत्वं विधित्वम् साक्षात्सादृश्यग्राहकत्वमतिदेशत्वम् साक्षादेकवाक्यतामात्रेणबोधोपयोगित्वमधिकारत्वमित्येव तत्तल्लक्षणंवक्तव्यम्। एषाञ्चैवं संज्ञासूत्रत्वासम्भव एव ॥ किञ्चैकवाक्यतापि न सम्भवति आदिरन्त्येनेत्येतत्सूत्रीयाद्यन्तपदयोराक्षरसमाम्नायिकाकारणकारादौशक्ते रभ्युपगमेनबोधनिर्वाहे पदतदर्थयोरेकवाक्यताव्यवहारस्यक्काप्यदृष्टत्वात् त्रिविधास्वप्येकवाक्यतासु कस्याश्चिदप्यत्राप्रसक्तेश्च ॥ एवंस्वौजसित्यत्रोभयविधसूत्रत्वव्यवस्थापनमपि चिन्त्यमेव एवंसति सूत्रषड्विधत्वव्याघातापत्तेः घटपृथिव्यप्तेजोवाय्वाकाशकालदिगात्ममनांसिदशविधानिद्रव्याणीतिव्यवहारवारणाय स्वसमभिव्याहृतपदार्थतावच्छेदकव्याप्यमिथोविरुद्धयावद्धर्मबोधनस्यैव विधापदार्थत्वाभ्युपगमेन प्रकृते सूत्रत्वव्याप्यसंज्ञात्वविधित्वयोरेकत्रसमावेशे मिथोऽविरुद्धत्वात् ॥ किन्तु अइउणित्यादीनामकारादिवर्णसाधुत्वविधायकत्वेन विधिसूत्रत्वमेव अतएव ऋलृक्सूत्रस्थलृकारोपदेशसार्थक्यप्रतिपादनपर ऋलृवर्णयोरितिवार्तिकव्याख्यानावसरीयः शेखरोऽपिसङ्गच्छते अतएवच वार्णकार्याणामपिसार्थक्यम् अन्यथासाधूनामेवैतच्छास्त्रसंस्कार्यत्वसिद्धान्तेनतद्वैयर्थ्यंस्पष्टमेव। स्वौजसित्यादीनान्तु विधित्वं सुघटमेवेत्याहुः ॥ संहितायाअविवक्षयेति नन्वग्रे इकोयणचीत्यत्रङमुट्सौत्रत्वात्कथंपरिहृतः संहिताऽविवक्षयैवपरिहारसम्भवात् ङमुट्सूत्रेसंहिताधिकारोनास्तीतितुनवाच्यम् तयोर्वावचीत्यारभ्याऽऽध्यायसमाप्ते रधिकारस्यसत्त्वादितिचेन्न तत्रसंहितायाअविवक्षायां सूत्रभेदापत्तेः पूर्वसंहितापाठेनदण्डकीकृतायामष्टाध्याय्यां संहिताऽविवक्षयैवसूत्रविभागस्य वार्तिककृता कृतत्वात् अइउणित्यादौप्रतिवर्णसूत्रत्वस्य प्रतिवर्णसाधुत्वविधायकत्वेनेष्टापत्तिग्रस्तत्वान्नक्षतिः चतुर्दशसूत्रीव्यवहारस्त्वनुबन्धचतुर्दशत्वप्रयुक्तोगौणोबोध्यः ॥ ननु संहितैकपदेनित्येत्युक्तेः सुप्तिङ्चयरू-

पत्वाक्यएवसंहितायाविवक्षाधीनताप्रतीतेः प्रकृतेतदभावेनकथमविवक्षेतिचेदत्रोद-यङ्करभैरवमिश्रौ यत्रकारकान्विताक्रियाप्रतीयतेतत्रैवताद्दशवाक्यत्वाङ्गीकारः प्रकृतेतु शक्तपदसमुदायस्यवाक्यपदेनग्रहणम् यथा गविरत्ययमाहेत्यस्यवाक्यत्वात्स-मासग्रहणनिवर्त्त्यत्वोपपत्तिः नचैताद्दशवाक्यत्वस्यात्रग्रहणे चक्रतुरित्यत्र कदा-चिद्यण्रहितप्रयोगोऽपिस्यादितिवाच्यम् संहितैकपदइत्यनेन विशिष्यसंहिताया-नित्यत्वबोधनादित्याहतुः ॥ श्रीधरस्तु वाक्येत्वित्यत्रवाक्यपदस्यैकपदधातूपस-र्गसमासान्योपलक्षणत्वेननदोषइत्यप्याह ॥ नचैवमपि अइउणित्यादीनांविशिष्टा-नांपदत्वेनसंहितायानित्यत्वंस्यादितिवाच्यम् सौत्रत्वादेवविशिष्टेभ्यः सुबनुत्पत्तेः अतएव नतकारादीनांजश्त्वादिशङ्कापि ॥ अनुकरणत्वेनेति अनुकार्यानुकरण-योरभेदविवक्षायामर्थवत्त्वाभावेनाप्रातिपदिकत्वादितिभावः ॥ स्वमतेभेदविवक्षा-पक्षस्यसिद्धान्तितत्वात्समाध्यन्तरमाह सौत्रत्वाच्चेति ॥ ननु एवमानुपूर्वीका-श्रुतिरेवैषेतिग्रन्थेनवास्तविकश्रुतित्वस्यस्वयमेववक्ष्यमाणत्वेनछन्दस्त्वादित्येववक्त-व्येछन्दोवत्सूत्रेत्यतिदेशप्रवर्त्तकं सौत्रत्वादित्युक्तमयुक्तमितिचेन्न सूत्राणामिदं सौत्रं पाणिनिसूत्रमूलभूतंतदुपकारकं घा तत्त्वात् सौत्रत्वात् छन्दस्त्वादितियावत् अतएवाणपिसफलः अन्यथासूत्रत्वादित्येववदेदितिभट्टाः ॥ नविभक्तुयत्पत्तिरिति सौत्रत्वमप्यनुकरणत्ववत्प्रातिपदिकत्वप्रतिबन्धद्वारैवविभक्त्युत्पत्तिप्रतिबन्धकं गु-णेत्वन्याय्यकल्पनेतिन्यायात् ॥ श्रीधरस्तु सौत्रत्वात्सुपांसुलुगितिलुक् नविभक्त्यु-त्पत्तिरित्यस्य लुकाऽनुत्पत्तेरेवान्वाख्यानेनतदर्थत्वलाभादितिभावमाविश्चकार त-ज्ज्ञातलुक्यनुत्पत्त्यन्वाख्यानेऽपिशास्त्रद्वयानुसन्धानसाध्यत्वेनगुरुभूतमितिबोध्यम्॥ कारप्रत्ययइति । वर्णात्कारइत्यनेनेतिभावः ॥ बाहुलकादिति रोगाख्यायामित्य-तोबहुलग्रहणानुवृत्तेरितिभावः ॥ अथवर्णात्कारइत्यस्यकोऽर्थः यदिवर्णशब्दा-त्कारप्रत्ययइत्यर्थः तर्हिवर्णशब्दादतिव्याप्तिः आदिभ्योऽव्याप्तिश्च यदा वर्णबोध-कादित्यर्थस्तदापिवर्णशब्दात्प्रमेयादिशब्दाच्चातिव्याप्तिः यदि लोकेवर्णशब्देन व्यवहृतोयस्तस्मादित्यर्थस्तदोच्चारणार्थाकारविशिष्टहइत्यादिभ्यस्तदनापत्तिःयदि वर्णमात्रबोधकादित्यर्थस्तदापिवर्णशब्दादतिव्याप्तिः यदितु वर्णत्वव्याप्यधर्माव-च्छिन्नविषयताप्रयोजकादित्यर्थः भेदगर्भायाव्याप्तेश्चप्रवेशान्नस्वव्याप्यत्वंस्वस्मिन्ना-दायवर्णशब्दात्तदापत्तिरितिमन्यते तदापि अनुस्वारविसर्गादिशब्देभ्यस्तदापत्तिः

नच यतः कारप्रत्ययश्चिकीर्षितस्तद्धटकवृत्तिवर्णत्वव्याप्यधर्मावच्छिन्नविषयताक-
बोधतात्पर्येणोच्चरितादित्यर्थइतिवाच्यम् अनुनासिकपदस्य स्वघटकनकारवृत्त्य-
नुनासिकत्वरूपवर्णत्वव्याप्यधर्मावच्छिन्नविषयताकबोधतात्पर्येणोच्चरितत्वात्ततो
ऽतिव्याप्तेः नच यतः कारश्चिकीर्षितस्तद्धटकवृत्तिवर्णत्वव्याप्यजात्यवच्छिन्नविष-
यताप्रयोजकत्वप्रकारकतात्पर्येणोच्चरितादित्यर्थः अनुनासिकत्वस्यचगुणत्वेननदोष
इतिवाच्यम् गुणपदादेः स्वघटकाकारादिवृत्त्यत्वादिजात्यवच्छिन्नविषयताप्रयोज-
कत्वप्रकारकतात्पर्येणोच्चरितत्वेनातिव्याप्तेः वर्णत्वव्याप्यजात्यासाक्षादवच्छिन्ना-
याविषयतायान्निवेशेन गुणादिपदस्यान्यतमत्वेनसाक्षादवच्छिन्नविषयताप्रयोज-
कत्वेनतत्रापत्तिवारणेऽपि तत्वाद्यवच्छिन्नविषयताकबोधतात्पर्येणोच्चरिता त्तच्छ-
ब्दादतिव्याप्तेस्तादवस्थ्याच्चेतिचेदत्रकेचित् वर्णत्वव्याप्यधर्मविशिष्टात्कारप्रत्यय-
इत्यर्थः वैशिष्ट्यञ्च स्वावच्छिन्नविषयताकबोधतात्पर्यकत्व स्वानाश्रयीभूतोयउच्चा-
रणार्थकाजितरोवर्णस्तदघटितत्वैतदुभयसम्बन्धेन वासुदेवबोधतात्पर्यकादशब्दाद-
तिव्याप्तिवारणायप्रथमः सम्बन्धः अनुस्वारविसर्गानुनासिकगुणतच्छब्दादिभ्यो-
ऽतिव्याप्तिवारणार्यद्वितीयः सम्बन्धः तेषां यादृशयादृशवर्णत्वव्याप्यधर्मावच्छि-
न्नविषयताकबोधतात्पर्यकत्वं तत्तदनाश्रयीभूतोच्चारणार्थकाजितरवर्णघटितत्वात्
दिवउत् अचघेरित्यादौ उत् इत्यादिभ्यस्तद्वारणायाजिति उच्चारणार्थाकारघटितह
इत्यादिभ्यस्तदुत्पत्तयेच स्वानाश्रये उच्चारणार्थाजितरत्वंविशेषणम् नचैवमपि
कादिबोधतात्पर्यकादुच्चारणार्थकेकारघटितात्किशब्दादतिव्याप्तिर्दुर्वारा हयवर-
डित्यादौपुनः पुनरकारोच्चारणसामर्थ्यादुच्चारणार्थइकारादिरज्नास्त्येवेतितुनयुक्तं
यीवर्णयोरित्यादाविकारस्यापि तथाभूतस्योपलब्धेरितिवाच्यम् ककारादिवत्कि-
कारादेरपीष्टत्वात् यदितुलक्ष्यैकचक्षुष्कतामाश्रित्यनेष्यतइत्युच्यते तदाद्वितीयसम्ब
न्धेभेदप्रतियोगितयाऽच्सामान्यमप्रवेश्याकारमात्रप्रवेशेनादोषइतिवदन्ति।। अन्येतु
वर्णत्वव्याप्यधर्मविशिष्टात्कारप्रत्ययइत्यर्थः वैशिष्ट्यञ्च स्वावच्छिन्नविषयताकप्रत्य-
क्षजनकघटितत्व स्वावच्छिन्नविषयताकशाब्दबोधजनकत्वप्रकारकतात्पर्येणोच्चरित-
त्व स्वावच्छिन्ननिरूपितशक्त्यधिकरणसमभिव्याहृतंयत्स्वावच्छिन्ननिरूपितश-
क्त्यनधिकरणेतरत्तदघटितत्वैतत्त्रितयसम्बन्धेन तथाचानुनासिकपदे प्रथमसम्बन्धे-
ननत्ववैशिष्ट्यस्यद्वितीयसम्बन्धेनानुनासिकत्ववैशिष्ट्यस्यवासत्वेऽपि त्रितयस-

म्बन्धेनकस्यापिधर्मस्यवैशिष्ट्यविरहान्नदोषः तकारबोधतात्पर्यकतत्पदेप्रथमसम्ब-न्धद्वयेन तत्त्ववैशिष्ट्यसत्त्वेऽपि तत्त्वावच्छिन्ननिरूपितशक्त्यधिकरणतकारसम-भिव्याहृततत्त्वावच्छिन्ननिरूपितशक्त्यनधिकरणघटादीतराकारादिघटितत्वेनतृ-तीयसम्बन्धेनवैशिष्ट्यविरहान्नदोषः यदितु उच्चारणार्थकेकारादिवर्णघटितकिश-ब्दादिभ्यस्तदापत्तिरितिविभाव्यते तदा स्ववृत्तिश्रावणप्रत्यक्षविषयतावच्छेदकध-र्मावच्छिन्नविषयताकबोधतात्पर्येणोच्चरितत्व स्वेतरोच्चारणार्थाकारेतरवर्णाघटित-त्वोभयसम्बन्धेनवर्णविशिष्टात्कारप्रत्ययोभवतीत्येवार्थोस्तु समन्वयः स्वयमेवोह-नीयइत्याहुः।। अत्रेदंबोध्यम् हकारादिष्वकारइत्यत्रहकारशब्दाद्व्यञ्जनबोधात्सा-मीप्यमेवसप्तम्यर्थोनतु घटकत्वमसम्भवात् तथाच हकारादिसमीपेयोऽकारः सउच्चा-रणार्थइत्यर्थः पर्यवसेयइति ।। नन्वेवमपि अन्कारं विशेषयिष्यामइतिभाष्यप्रयोगः कथंसङ्गच्छतइतिचेत् न अनिनस्मन्ग्रिहणान्यर्थवता चानर्थकेन च तदन्तविधिं प्रयोजयन्तीतिपरिभाषयाऽन्नादिषुवर्णत्वबोधनेनतत्सि-द्धेरित्येके ।। दण्ड्यनुसारिणस्तु उच्चैस्तरांवावषट्कारइतिसूत्रनिर्देशादेवकारो ऽपकृष्यतइत्यादिभाष्यप्रयोगाद्बहुलग्रहणानुवृत्तेश्च क्वचिद्वर्णसङ्घातान्निपातादपि-भवति अन्नित्यादेरप्यनुकरणत्वेननिपातत्वान्नदोषइत्याहुः।। अन्येतु वषट्का-रइत्यादावन्कारइत्यत्रचघञन्तकारशब्देनसमासएवनतुकारप्रत्ययइतिवदन्तीत्यल म् ।। स्वरसन्धिस्तुनप्रवर्तते वर्णोपदेशकालेऽजादिसंज्ञानामनिष्पादादितिकैयटोक्तं तुनयुक्तम् तदुपदेशकालेऽजादिसंज्ञानामनिष्पादेऽपिसवर्णसंज्ञादिफलस्य दीर्घा देस्तुल्यास्यसूत्रादाविव स्वरसन्धेरत्रप्रवृत्तौबाधकाभावादितिकौस्तुभेदीक्षितोक्तं दूषणमुद्दिधीर्षुणारत्नकोशकारेण कैयटग्रन्थउपजीव्यविरोधात्सन्धिर्नेत्यर्थकतया-व्याख्यातः तद्दूषयितुमनुवदति यत्त्विति ।। उपजीव्यविरोधादिति अविकृताका-रादिषुगृहीताजादिपदशक्तिः स्वोपजीव्याविकृतत्वविघातकाद्गुणप्रवृत्तिंप्रतिनि-मित्तंनभवतीतिभावः ।। अर्थान्तरइति विकृताकारादावित्यर्थः। किन्तु पूर्वयत्रै-वशक्तिग्रहस्तत्रैवेतिकुतोविरोधस्तदेवाह विरोधाभावादिति अयम्भावः आदिर-न्त्येनेतिसूत्रेणाविकृताकारादित्वेन वर्णसंघातस्यापिसंज्ञापत्तेःप्रयोगस्थानां व्य-क्तिपक्षेवर्णसमाम्नायघटकभिन्नत्वाच्चमध्यगत्वेनरूपेणवा शक्तिर्न्नबोध्यते किन्तु-तादृशसमुदायमध्यगबोध्यवर्णत्वेनरूपेणैवेतितस्यसन्ध्युत्तरमपि सौलभ्येनकुतोवि-रोधइति ।। यत्तु अविकृताकारादिष्वितिग्रन्थस्यायमाशयः अविकृताकारादिष्वि-

तिसत्सप्तमीज्ञायमानेष्वित्यस्याध्याहारस्तथाच तेषुज्ञायमानेषु सत्स्वेव गृहीता
याऽजादिपदशक्तिरित्यर्थः अर्थात् अजादिपदशक्तिग्रहं प्रत्यविकृताकारादिश्रा-
वणप्रत्यक्षत्वेनकारणता पश्चात्सन्धौचाविकृताकारादिश्रवणन्न भविष्यतीत्युप-
जीव्यविरोधः एतदेवनचेत्यादिश्रवणम्भवतीत्यन्तेनध्वनितमित्याचार्यनुयायिनः
तन्न तन्नेत्यादिखण्डनग्रन्थस्यापि नह्यजादिपदशक्तिग्रहंप्रत्यविकृताकारादिश्रा-
वणप्रत्यक्षत्वेनकारणता अपितु अविकृताकारादिवोधजनकत्वेनाद्यवक्तृतात्पर्य-
विषयोयः समुदायस्तद्विषयकज्ञानत्वेनैव तस्यचसन्धावप्यविनाशेनविरोधाभावा-
दित्याशयात् अन्यथा सुप्प्रत्याहारात्प्रागिकोयणचीत्यादेरनिष्पत्त्या ऽविकृतस्वा-
दिप्रत्यक्षत्वेनसुवादिशक्तिग्रहंप्रतिकारणतया पश्चात्सन्धौतत्प्रत्यक्षाभावेनविरोधा
त्सन्ध्यनापत्तेरितिदिक् ॥ नन्वकारादिष्वजादिपदशक्तिग्रहमुपजीव्यप्रवर्त्तमानं
सन्धिकार्यमुक्तशक्तिग्रहविरोधिनोऽजादिपदवोध्योह्रस्वोऽकारोदीर्घोवेत्यादिस-
न्देहस्यप्रयोजकतयाविरोधान्नप्रवर्त्ततइत्याशङ्क्यनिराकरोति नचेत्यादिना॥ व्या-
ख्यानतइति पाणिनिमारभ्यगुरुशिष्यपरम्परयात्रेस्त्रयइत्यादौगुणेकृतेऽपित्रिशब्द-
स्यैवनिर्देशोनतुत्रेशव्दस्येत्यादिनिर्णयवन्निर्णयसम्भवादितिभावः ॥ परंतु सन्धि-
विधायकशास्त्रेणनश्रावणप्रत्यक्षादिनिवार्यते अपितु तत्प्रसङ्गे एतत्साधुएतदु-
च्चारणेनपुण्यंभवतीत्येववोध्यते तथाच कुतउपजीव्यविरोधलेशोऽपि किञ्चाजा-
दिपदशक्तिग्रहकालआद्गुणइत्यादेरनिष्पत्त्योपजीव्यविरोधोपपादनमप्ययुक्तमेव
महेश्वरस्यलक्ष्यैकचक्षुष्कत्वेनाद्गुणइतिसूत्राज्ञानेऽपितेनकृतसन्धिकस्यैवप्रयोग-
सम्भवेनाविकृताकारादिधर्मिकस्यशक्तिग्रहस्यकदाचिदप्यसम्भवात् अतएव ल-
क्ष्यैकचक्षुष्कस्यपाणिनेरकः सवर्णइतिसूत्रानिष्पत्तावपितुल्यास्येत्यादिनिर्देशः स-
ङ्गच्छतइत्याहुः ॥ आम्नायेति एतदुपादानं दृष्टान्तार्थम् यथाऽऽम्नायशव्दस्यवेद-
एवप्रसिद्धिस्तथासमाम्नायशव्दस्यापीतितात्पर्यम् ॥ महेश्वरादागतानीति नतु-
तत्कृतानीतिभावः ॥ ऋतेप्रसादात्तदागमनमसम्भाव्याह तत्प्रसादेति । गत्यर्था-
नांप्राप्त्यर्थत्वादाह लब्धानीति ॥ ननु चतुर्दशसूत्र्याईश्वरकृतत्वमेवास्तु तावतैव-
वेदत्वं वेदान्तिनयेऽप्येवमेव तदुक्तंतत्सूत्रकृता "शास्त्रयोनित्वादिति" शास्त्रं वेदः
तद्योनित्वादीश्वरस्येतितदर्थादितिचेन्न वैयाकरणस्यमीमांसकानुयायित्वेनतन्मयेचे-
श्वरस्यैवानभ्युपगमेनतत्कृतत्वासम्भवात् यःकल्पः सकल्पपूर्वइतिन्यायेन संसार-

स्यानादितया ईश्वरस्यच सर्वज्ञत्वेनेश्वरोगतकल्पीयं वेदमेवस्मृत्वोपदिशतीत्येता वतैवोपपत्तौतत्कृतत्वकल्पनायाअन्याय्यत्वाच्च ॥ अस्यैववेदाङ्गत्वमिति एवकारेणव्याकरणान्तरस्यैवव्यवच्छेदो नत्वङ्गान्तरस्य विजातीयत्वात् ॥ परेतु श्रुतिमूलकत्वमेवयदिवेदाङ्गत्वेहेतुः स्यात्तर्हि ज्योतिरादेस्तद्विरहे तस्वानुपपत्तिरतो-यदि श्रुत्युपयोगित्वमपिहेतुर्वाच्यस्तदाव्याकरणान्तरस्यापिप्रयोगसाधुत्वबोधनद्वारातदुपयोगितायास्तुल्यत्वात्तैत्तिरीयशाखायामैन्द्रव्याकरणस्यप्रशंसादर्शनेनतस्यापिवेदमूलकत्वप्रयुक्तवेदाङ्गत्वध्रौव्याच्चैवकारोपादानानुपपत्तिः किञ्चश्रुतिमूलकत्वस्यवेदाङ्गताहेतुत्वेमन्वादिस्मृतीनामपितदापत्तौवेदस्यषडङ्गत्वानुपपत्तिः किञ्चैतस्यैवव्याकरणस्यवेदाङ्गत्वएतद्व्याकरणप्रणयनात्प्राग्वेदस्यपञ्चाङ्गत्वापत्तिः तस्मादिदञ्चिन्त्यमेवत्याहुः॥ केचित्तु एवकारमप्यर्थकत्वेनोपवर्ण्यकथञ्चित्प्रदर्शिताआपत्तीः परिजह्रुः ॥ अत्रेति चतुर्दशसूत्र्यावेदत्वे महेश्वरात्पाणिनेर्लाभेचेत्यर्थः॥ पाखण्डास्तु येनाक्षरेत्यादि प्रमाणंनसम्यक् शिक्षायाः पाणिनिशिष्यकृतत्वेन शिष्येणगुरोराधिक्येन वर्णनस्य गुरुवाक्यस्यवेदवत्परिरक्षणस्यचलोकप्रसिद्धत्वेन समाम्नायपदोपादानस्यप्रशंसापरत्वादित्याहुः ॥ नन्वेषां महेश्वरप्रसादलब्धत्वेलण्सूत्रभाष्यआचार्यप्रवृत्तिरित्यत्राचार्येत्यसङ्गतम् आचार्यपदेन तत्रतत्रपाणिनेर्व्यवहारादतआह लण्सूत्रेणकारविषयेति अस्याआचार्यप्रवृत्तिरित्यनेनसहाभेदान्वयः ॥ नन्वनुबन्धानांमहेश्वरकृतत्वेतेषां पारायणादावदृष्टार्थतया ञमङणनमित्यत्रमकारप्रत्याख्यानपरभाष्यविरोधइत्यतआह ञमङणनमित्यत्रेति ॥ फलंद्विविधं दृष्टमदृष्टञ्च तत्रदृष्टफलकत्वाभावबोधनस्यैवप्रत्याख्यानपदार्थत्वेन नकर्त्तव्यइत्यस्यदृष्टफलकत्वाभाववदर्थकत्वेननविरोधइत्येवोपपादयन्नाह किमित्यादि ॥ एवंविचारपरमिति एवंविचार्यादृष्टार्थमेवेत्येवंपरमित्यर्थः ॥ अन्यथा सर्वत्रप्रत्याख्यानस्यैवंपरत्वाभावे ॥ सामर्थ्ययोगादिति सम्यगर्थः समर्थः सम्यक्प्रयोजनं स्वार्थेष्यञ् तस्ययोगात् सर्वत्रादृष्टरूपस्यसम्यक्फलस्यसम्बन्धादितियावत्। अयमेवार्थोभट्टसम्मतोपि॥यद्वा योगस्यसामर्थ्यं सामर्थ्ययोगः राजदन्तादिः मम (पतञ्जलेः) पाणिनेर्वायोगबलादित्यर्थः॥ प्रत्याख्यानभाष्यस्य दृष्टार्थकत्वखण्डनपरत्वेवृद्धिसूत्रस्थभाष्यविरोधमाशङ्क्यसमाधत्ते वृद्धिसूत्रस्थइति तत्रहि संज्ञासंज्ञिनोरनिर्णयात्सूत्रानर्थक्यस्येष्टत्वम्प्रतिपादयन्तम्प्रतिसिद्धा-

न्तिनोक्तम् अशक्यं वर्णेनाप्यनर्थकेनभवितुमित्यादि ।। वोध्यार्थराहित्यरूपमिति प्रत्याख्यानस्थलेऽपिवोध्यार्थराहित्यंनास्ति वोधस्तुभवत्येव केवलंदृष्टफलकत्वं नास्तीत्येवेति नतद्विरोधइतिभावः ।। अतएव चतुर्दशसूत्र्यावेदत्वादेव ।। प्रतिमण्डितः शोभितः अव्युच्छिन्नम् अनश्वरम् ।। वेदपारम्पर्येणेति परम्परैवपारम्पर्यं वेदसम्वन्धिनीगुरुशिष्यपरम्परा तयास्मर्यमाणं वेदस्याध्येत्रध्यापकाभ्यामधीयमानाध्याप्यमानत्वाभ्यामस्यौपचारिकंवेदत्वमितिभावः ।। नकश्चिदाधुनिकःकर्त्ताऽस्तीत्युक्त्याचिरन्तनःकर्त्तास्तीतिप्रतीतिंनिवारयति आधुनिकः शरीरीति ।। वस्तुतस्तु नैतद्वेदत्वसाधकम् तथाहि महाप्रलयेचन्द्रादेरपिनाशात्तदृष्टान्तेनाव्युच्छिन्नमित्यस्यानश्वरमित्यर्थोनयुक्तः किन्तु चिरस्थायीत्येव एवमाधुनिकइत्यस्य योगार्थम्परित्यज्यशरीर्यर्थकत्वेप्रमाणाभावेनचिरन्तनः कर्त्तास्तीत्येवप्रतीयते किञ्च शरीर्यर्थकत्वेपि अशरीरिणःकर्त्तुः प्रतीतिर्दुष्परिहरैवेतिवोध्यम् ।। ननादेति अन्तर्भावितण्यर्थतयानादयामासेत्यर्थः ।। नवेति नवाधिकाःपञ्चनवपञ्चनवपञ्चानां वाराणां समाहारोनवपञ्चवारम् ।। एतत् ढक्कानादरूपंवस्तु विमर्शे विचारेकृतेसति शिवसूत्रजालं जातं प्रतीमइतिशेषः ।। केचित्तु एतत्ढक्कानादरूपंवस्तु शिवसूत्रजालं वभूवेतिविमर्शे विचारयामीतिव्याचख्युः तन्मृशतेः परस्मैपदित्वाच्छप्रत्ययेपरेगुणनिषेधाच्चागतिकगतिभूतस्यार्षत्वस्याश्रयणेगौरवाच्चहेयमेव ।। अन्त्यवर्णचतुर्दशमिति चतुरधिकादश चतुर्दश अन्त्यवर्णाश्च चतुर्दश अन्त्यवर्णचतुर्दश तेसन्तियस्मिन् कदम्बे तदन्त्यवर्णचतुर्दशम् अर्शआद्यच् ।। यद्वा अन्त्यावर्णाश्चतुर्दशयस्मिन्नितिवहुव्रीहिः तत् णादिलान्तानुवन्धसमुदायरूपम् अजितियोगविभागादच् ।। अन्त्यं वर्णचतुर्दशमितिपाठे चतुर्दशानांपूरणंचतुर्दशम्डट् वर्णानां चतुर्दशं वर्णचतुर्दशम् ।। अन्त्यवर्णाश्चतुर्दश धात्वर्थसमुपादिष्टाइतिपाठइत्युदयङ्करः ।। समुपादिष्टम् सम्यक् यथोचितम् उपसमीपे आदिष्टं समन्ताद्भावेनोच्चारितम् ।। अतएव अनुवन्धानांमहेश्वरकृतत्वादेव ।। वर्णानामुपदेशइति अत्रोपदेशशव्दोबोधनपरः ।। अनादित्वं सूचितमिति वस्तुतस्तु अनादित्वेनमानम् अनुवन्धकरणार्थश्चोपदेश इतिभाष्यउपदेशशब्दआदेचउपदेशइत्यादाविवोच्चारणार्थकएवेत्यनुवन्धातिरिक्तानामपितत्कृतत्वमेव नृत्तावसानइत्यादितोऽपिशनकादीष्टसिद्धये प्रथममन्त्यवर्णरहितानां पश्चात्पाणिन्यादीष्टसिद्धयेऽन्त्यवर्णानाञ्चकरणमेवस्वरसतउपपद्य-

तइतिदिक् ।। तच्चश्रुतित्वाभावेन सङ्कुच्छतइति इदमपिमन्दम् श्रुतित्वाभावव-
तागीतादिना वेदान्तशास्त्रादिनाच ब्रह्मोपदेशानुपपत्तेः नच श्रोतव्यः श्रुतिवा-
क्येभ्यइतिस्मृतिविरोधइतिवाच्यम् तत्रश्रुतिवाक्येभ्यइत्यस्य श्रुतिप्रतिपाद्यार्थ-
प्रतिपादकवाक्येभ्यइत्यर्थात् ।। एषांश्रुतित्वेप्रमाणान्तरमाह ऋक्तन्त्रेति ।। अक्ष-
रच्छन्दइति अक्षरबोधकोवेदइत्यर्थः ।। वर्णशइति वीशायांशस् समनुक्रान्तं सम्य-
गनुक्रमेणदर्शितम् मयेतिशेषः।।पूर्वोक्तं छन्दस्त्वं दृष्टान्तप्रदर्शनेनद्रढयति यथेति ।।
अक्षरसमाम्नायमित्याचक्षतइति नन्विह इतिनाकर्मणउक्तत्वात्कथंद्वितीयेतिचेदत्र-
भट्टाः तंखल्विममक्षरसमाम्नायं ब्रह्मराशिरितिहेतोर्नभुक्त्वाननक्तं प्रब्रूयादितिऋष
योब्राह्मणेभ्य आचक्षतइति शाकटायनोऽप्याहेत्यन्वयमाहुः ।। उदयङ्करस्त्वन्यथै
वसमादधौ ।। अतएव चतुर्दशसूत्र्याअन्योपदिष्टत्वादेव वेदत्वादेववा ।। ननूपदिशे
रादेचउपदेशइत्यादौपाणिनीयापूर्वोच्चारणार्थकत्वस्येवेहमहेश्वरापूर्वोच्चारणार्थकत्वं-
युक्तं तथाच तन्निर्मितत्वंप्राप्तमित्यतआह मन्त्रोपदेशवदिति नहि मन्त्रउपदेष्टृ-
निर्मितइतिभावः।। अन्येतु वृत्तिः आदिरन्त्येनेतिबोधिताशक्तिस्तस्याः समवायः
सम्यग् ज्ञानं तदर्थं उपदेशः पाणिनेरपूर्वमुच्चारणमित्येव तद्भाष्यार्थंइतिनैतन्महेश्व-
रोपदिष्टत्वे वेदत्वेवाप्रमाणम्भवितुमर्हति किञ्च मन्त्रोपदेशवदिहोपदेशपदप्रयो-
गेऽपिनकिञ्चिद्बलवत्साधकमुपलभ्यतइत्याहुः।। अतएवेति महेश्वरकर्तृकत्वाभावा-
देवेत्यर्थः इदञ्चिन्त्यम् वादरायणकर्तृकस्यापि भारतादेः सर्ववेदपारायणजपुण्यफ-
लत्वोक्तेः।। एतच्चोपपादितमिति एषांक्रमबोधकत्वेपोत्यादिनेतिशेषः।। रप्रत्याहा-
रेति उरण्रपरइतिसूत्रनिर्दिष्टेत्यर्थः।। कैयटानुरोधेनेति तत्रहि ऋलृवर्णयोः सा-
वर्ण्यस्वीकारे लृकारस्थानेरपरत्वंस्यादित्याशङ्कायां लपरत्वं वक्ष्यामीति वार्त्तिक-
कृतोक्तम् तद्रप्रत्याहाररूपेणव्याख्यास्यामीतिकैयटोव्याख्यत् ।। लकारन्नोच्चारये-
दिति यत्त्वत्रोदयङ्करभैरवश्रीधराः लकारोच्चारणसामर्थ्याद्रप्रत्याहारोऽनित्यस्तेन
रदाभ्यां वनोरच रात्सस्येत्यादौनप्रत्याहारग्रहणमितिफलान्यभिधायातोऽरुचे-
राह किञ्चास्येत्यादीत्याहुः तच्चिन्त्यम् रप्रत्याहारोऽनित्यइत्यस्ययदि रेफलका-
रोभयनिरूपितारेफनिष्ठाशक्तिरनित्येत्यर्थः सचासम्भवी शक्ततावच्छेदकसत्त्वे
शक्तचसत्त्वस्यवचनसहस्रेणापि सम्पादयितुमशक्यत्वात् अतिप्रसक्तत्वेन शब्द-
त्वस्येवरत्वस्यशक्ततावच्छेदकत्वानुपपत्तेश्च ।। नचरप्रत्याहारजन्योभयबोधोऽनि-

त्यइत्यर्थः सामग्रीसत्त्वेबोधस्यावश्यम्भावात् ।। नच रपदं सर्वत्ररलतात्पर्येणनो-च्चरितमित्येवानित्यत्वमिति वाच्यम् क्कोभयतात्पर्येणोच्चरितं क्कनेत्यस्यव्या-ख्यानतोनिर्णेयत्वेनोरण्रपरइत्यत्रेवातोल्ल्रे त्यत्रापिलक्ष्यानुरोधेनोभयतात्पर्येणो-च्चरितमितिव्याख्यातुं शक्यत्वेनलकारस्यस्वांशेऽचारिताथ्यर्प्रसङ्गात् ।। अथ लो-केयथानानार्थस्थले देवदत्तोच्चरितहरिपदधर्मिकतादृशतद्व्यक्तित्वधर्मितावच्छेद-ककविष्णुत्वावच्छिन्नविषयकबोधजनकत्वप्रकारकतात्पर्यज्ञानाद्विष्णुत्वावच्छिन्न-विषयकोबोधः एवं यज्ञदत्तोच्चरितहरिपदधर्मिकतद्व्यक्तित्वधर्मितावच्छेदककेन्द्र-त्वावच्छिन्नविषयकबोधजनकत्वप्रकारकतात्पर्यज्ञानादिन्द्रविषयकोबोधः नतु सर्व-त्रहरित्वरूपसामान्यधर्मितावच्छेदककतात्पर्यंधीः शाब्दधियंप्रयोजयति तथासत्य न्यतात्पर्येणोच्चरितादप्यन्यबोधप्रसङ्गात् न तथाशास्त्रे तत्रतु अष्टाध्यायीस्थ-वृद्धिपदत्वावच्छेदेनादैज्विषयकबोधजनकत्वप्रकारकतात्पर्यंग्राहयति वृद्धिरादै-जितिसूत्रम् एवमष्टाध्यायीस्थरपदत्वावच्छेदेनप्राप्तोयआदिरन्त्येनेत्यनेनतात्पर्य-ग्रहस्तत्रलकारोच्चारणेनोरण्परइत्येतद्घटकरपदधर्मिकतद्व्यक्तित्वावच्छेदेनैवता-त्पर्यं बोध्यते तावतैवानित्यत्वकथनपरिरक्षणमितिचेन्न ज्ञापनस्यफलाभावात् रदाभ्यामित्यादौ तादृशतात्पर्यनिश्चयस्यव्याख्यानतोऽपिसम्भवात् रदाभ्यामि-त्यादौ प्रत्याहाराभावस्याकारेऽनुनासिकत्वाकरणेनाप्युपपत्तेश्चेत्यलम् ।। बहुष्वि-ति इकोयणचि इणोयणित्यादिषु यत्रलाघवसम्भवस्तेष्वेव नतु सर्वत्र तथासति यणोमयइत्यादौयाद्यस्येत्युभयकरणेगौरवात् ।। यप्रत्याहारणैवव्यवहरेदिति ननु पर्यायशब्दानांलाघवगौरवचर्चानादरादिदमयुक्तमितिचेन्न पर्यायशब्दानामि-तिन्यायस्यगृहीतशक्तिकपदविषयकत्वेन प्रकृतेऽणादिपदशक्तिग्राहकादिरन्त्ये-नेतिशास्त्रबोधितसङ्केततावच्छेदकत्वंयत्त्वमपेक्ष्यलाघवाद्यत्वएवपाणिनिनाकुतो-न स्वीकृतमितिशङ्कायाः सम्भवात् एतेनैतामरुचिमुपादाय द्वितीयकिञ्चेत्यस्याव-तरणं भट्टोक्तम्मन्दमितिप्रतिभाति ।। नन्वेवमपि संज्ञाशब्दानामर्द्धमात्रिकत्वेन क्कलाघवावकाशइतिचेन्न लाघवेन लण्सूत्रएवणकारन्नोच्चारयेदितितात्पर्यात् ।। ननु णकारोच्चारणमकारेणसह रप्रत्याहारएव भवतीतिज्ञापनार्थं तेनडेर्यः योचो-त्यादौन प्रत्याहारइतिफलञ्च किञ्च यवरलितिवर्णचतुष्टयबोधनाय क्कचिण्ण-कारेण क्कचिदकारेणप्रत्याहाराश्रयणेऽर्द्धजरतीयत्वम् किञ्च यप्रत्याहाराश्रयणे

यस्यहलः योऽचीत्यादौप्रत्याहाराश्रयणवारणायकृत्रिमाकृत्रिमन्यायवाधनाय-व्याख्यानाश्रयणेगौरवम् किञ्च लक्ष्यानुसारिव्याख्यानेनकृत्रिमाकृत्रिमन्याय-वाधे सर्वत्रोभयोर्ग्रहणवारणायपुनर्लक्ष्यानुसारिव्याख्यानाश्रयणेचगौरवमित्यरु-चेराह द्वितीयंकिञ्चेति ॥ अनुवन्धानामच्प्रत्याहारइति अत्राच्प्रत्याहारइत्य-ज्घटितः पाठः प्रत्याहारेऽनुवन्धानामित्यस्यसूत्रचतुष्टयानन्तरंपाठेन भाष्यकृतो-पन्यासात्कृतः ॥ वस्तुतस्त्वेतत्प्रत्याहारमात्रोपलक्षणम् हल्प्रत्याहारेग्रहणाभा-वस्येहविवक्षितत्वात् ॥ आचारादिति अनुनासिकादौककारादौपरतोयणाद्य-करणात्मकाचार्यव्यवहारादित्यर्थः ॥ अप्रधानत्वन्त्वग्रे स्वयमेववक्ष्यते ॥ लो-पश्चवलवत्तरइति चोहेतौ वलवत्तरलोपशास्त्रीयोद्देश्यतावच्छेदकाक्रान्तत्वादि-त्यर्थः ॥ तृतीयहेतोरव्यापकत्वापत्तिरिति ननु नेदमनुमितिदूषणमपितुगुणः अतएव साध्यव्यापकहेतोरनैकान्तिकहेत्वाभासत्वेननवह्न्यादिहेतुनाधूमादेरनुमि-तिः तथाच नेदंयुक्तमितिचेदत्रकेचित् तस्यलोपइत्यनेनान्यसूत्रैरिवोच्चारणाभा-वात्मकलोपस्यविधाने तत्तत्सूत्रेष्वनुवन्धानामुच्चारणानुपपत्त्या ऽगत्यासूत्रघटकप-दप्रयोज्यविषयत्वाभावस्यैवविधानेन प्रत्याहारजन्यवोधविषयत्वाभावरूपकार्यंप्र-ति लोपशास्त्रीयोद्देश्यतावच्छेदकाक्रान्तत्वस्यहेतुत्वेन हेतोश्चकारणतावच्छेदक-सम्वन्धेन कार्यव्यापकत्वनियमेन प्रकृतेलण्घटकाकारस्यानुनासिकत्वेऽपि हश-व्दाद्यकारवत्पुनःपुनरुच्चारणाद्वेहलादिप्रत्याहारजन्यवोधविषयत्वाभावे सम्भव-ति तत्र लोपशास्त्रीयोद्देश्यतावच्छेदकाक्रान्तत्वरूपहेतोर्विरहेणभाष्योक्तहेतोर-व्यापकत्वापत्तिरित्याशयः यद्यप्यभावस्यनित्यत्वेन न तेनसहकार्यकारणभावोयु-क्तः तथापि प्रयोज्यप्रयोजकभावस्यसम्भवेनहेतुपदस्यप्रयोजकपरत्वेनोक्तरीत्या व्याख्यानं युज्यतएव ॥ नच तस्यलोपइतिसूत्रस्थलोपपदस्यतदर्थकत्वेऽनुव-न्धेष्वित्पदप्रयोज्याविषयताऽपि न गमिष्यतीतिवाच्यम् आदिरन्त्येनेतिसूत्रसा-मर्थ्यादित्स्वधर्मनिमित्तककार्यविधायकानेकसूत्रसामर्थ्याच्चान्त्यपदप्रयोज्यायाइत्प-दप्रयोज्यायाश्चविषयतायास्तत्राप्यभ्युपगमादित्याहुः ॥ परेतु हेतोरव्यापकत्वा-पत्तिरित्यनेन न साध्याव्यापकत्वमापाद्यते किन्तु पक्षतावच्छेदकाव्यापकत्वम् तच्च पक्षतावच्छेदकावच्छेदेनसाध्यसिद्धौदूषणमेव पक्षतावच्छेदकावच्छेदेनसा-ध्यसिद्धौपक्षतावच्छेदकसामानाधिकरण्येनहेत्वसिद्धे र्भागासिद्ध्याख्यदोषत्वात्

अतएव न पर्वतत्वसामानाधिकरण्येन हेत्वनिश्चये पर्वतत्वावच्छेदेनानुमितिः प्रकृते चानुवन्धत्वसमानाधिकरणतत्तद्व्यक्तित्वावच्छेदेनानुमितौगौरवाल्लाघवाच्चतुर्दशसूत्रीघटकानुवन्धत्वावच्छेदेनैवानुमितेरुपगन्तव्यतया लण् सूत्राकारस्यापि इत्संज्ञायोग्यत्वात्मकानुबन्धत्वरूपपक्षतावच्छेदकाक्रान्तत्वात्तत्र हेतोरसत्त्वेन भागासिद्ध्याऽनुमित्यनुपपत्तिरित्याशयः ॥ तदेवोपपादयति तवेत्यादिना मतइतिशेषः एतदुपपादनमित्संज्ञालोपयोरभावेनेत्यन्तेन वोध्यम् ॥ तथाचेत्थं प्रयोगः चतुर्दशसूत्रीघटका अनुवन्धाः प्रत्याहारजन्यवोधविषयत्वाभाववन्तः लोपशास्त्रीयोद्देश्यतावच्छेदकाक्रान्तत्वादितिवदन्ति ॥ नन्वनुवन्धानामच्प्रत्याहारे ग्रहणाभावइत्यत्राच्पदस्य प्रत्याहारमात्रोपलक्षणत्वमुपेत्य सामान्यतोऽनुमितिस्वीकारे अइउणित्यादिघटकणकारादौ हलन्त्यमित्येतत्प्रवृत्तये हल्प्रत्याहारजन्यवोधविषयत्वस्यैवसत्त्वेनव्यभिचारः नच स्वघटितसमुदायावच्छिन्नवोध्यतानिरूपितवोधकतावत्प्रत्याहारजन्यवोधविषयत्वाभावस्य साध्यत्वेन णकारादौ स्वघटितसमुदायनिष्ठघटकत्वसम्वन्धावच्छिन्नावच्छेदकताकवोध्यतानिरूपितवोधकतावदजादिप्रत्याहारजन्यवोधविषयत्वाभावस्यसत्त्वेन हल् प्रत्याहारजन्यवोधविषयत्वेसत्यपिनव्यभिचार इतिवाच्यम् एवमपि लण्घटकणकारे स्वघटितहकारादिलान्तसमुदायावच्छिन्नवोध्यतानिरूपितवोधकतावद्धल्प्रत्याहारजन्यवोधविषयत्वसत्त्वेन व्यभिचारस्यदुर्वारत्वात् स्वाघटितसमुदायावच्छिन्नवोधकप्रत्याहारजन्यवोधविषयत्वाभावस्य साध्यत्वे लणोणकारेहल्प्रत्याहारजन्यवोधविषयत्ववद्यण्प्रत्याहारजन्यवोधविषयत्वापत्तिः अइउण्घटकणकारे पूर्ववद्व्यभिचारश्चेतिचेत् अत्रकेचित् स्वविशिष्टोयोवर्णः तद्घटितसमुदायावच्छिन्नवोधकप्रत्याहारजन्यवोधविषयत्वाभावएवसाध्यः वैशिष्ट्यञ्च स्वेतरत्वस्ववृत्तिश्रावणप्रत्यक्षविषयतावच्छेदकधर्मवत्त्वोभयसम्वन्धेन तथाच अइउण्घटकणकारेलण्घटकणकारे च निरुक्तोभयसम्वन्धेन स्वविशिष्टत्रमङणनम् घटकणकारघटितसमुदायावच्छिन्नवोधकहल्प्रत्याहारजन्यवोधविषयत्वेऽपि न व्यभिचारः पूर्वणकारे पूर्वणकारनिष्पन्नाण्प्रत्यहारजन्यवोधविषयत्वापत्तिवारणाय वैशिष्ट्यनियामकः प्रथमः सम्वन्धः ॥ नचैवमपि इण्प्रत्याहारजन्यवोधविषयत्वंलण्घटकणकारेदुर्वारमेव इण्प्रत्याहारस्य निरुक्तोभयसम्वन्धेन ल-

णघटकणकारविशिष्टाइउणघटकणकारघटितसमुदायावच्छिन्नबोधकत्वादितिवाच्यम् स्ववृत्तिश्रावणप्रत्यक्षविषयतावच्छेदकधर्मसमानाधिकरणानुबन्धत्वानाश्रयत्वस्य वैशिष्ट्यनियामकद्वितीयसम्बन्धतयाविवक्षणेन अइउण् घटकणकारेऽनुबन्धत्वाश्रयत्वेन लण्घटकणकारवैशिष्ट्याभावेन तद्घटितसमुदायावच्छिन्नबोधकत्वाप्रसङ्गात् एवञ्च वैशिष्ट्यनियामकः प्रथमसम्बन्धोऽप्यनादेयएवेत्यपरमनुकूलम् ॥ नचैवमपि लणोणकारे अश् अम् अल् ययादिप्रत्याहारजन्यबोधविषयत्वापत्तिः तेषांनिरुक्तसम्बन्धेनहल्प्रत्याहारस्येवानुबन्धणकारविशिष्टञमङणनम्घटकणकारघटितसमुदायावच्छिन्नबोधकत्वादितिवाच्यम् णकारेतत्तत्प्रत्याहारप्रयुक्तकार्याणामिष्टत्वेनलक्ष्यदोषविरहात् ॥ नचानुमित्याऽनुबन्धानांतत्तत्प्रत्याहारजन्यबोधविषयत्वाभावेसाधितेऽपलक्ष्यस्थणादीनांतत्तत्प्रत्याहारजन्यबोधविषयत्वापत्तिर्दुर्वारेतिवाच्यम् प्रत्याहारेजातिपक्षस्यानुपदमेववक्ष्यमाणत्वेनानुबन्धत्वसमानाधिकरणश्रावणप्रत्यक्षविषयतावच्छेदकधर्मवतां सर्वेषामेवपक्षत्वात् लोपशास्त्रीयोद्देश्यतावच्छेदकधर्मसमानाधिकरणश्रावणप्रत्यक्षविषयतावच्छेदकधर्मवत्त्वस्यहेतुत्वाच्चेत्याहुः ॥ अन्येतु प्रत्याहारजन्यबोधीयघटकत्वावच्छिन्नविषयत्वाभावएव साध्यः लोपशास्त्रीयोद्देश्यतावच्छेदकाक्रान्तत्वमेवहेतुः तथाचाइउणघटकणाद्यनुबन्धेषु प्रत्याहारजन्यबोधीयघटकत्वावच्छिन्नविषयत्वाभावेसाधिते अकारादिचान्तसमुदायघटकबोध्यत्वादीनांलक्ष्यस्थणकारादावसत्त्वेन नग्रहणापत्तिः न वा अनुबन्धणकारादौ हल्प्रत्याहारबोध्यत्वेनव्यभिचारादिशङ्कापङ्कप्रक्षालनायासोऽपि ञमङणनम्घटकणकारस्यहल्प्रत्याहारजन्यबोधीयहादिलान्तसमुदायघटकत्वावच्छिन्नविषयताश्रयत्वेन तद्बोध्यानां सर्वेषामनुबन्धाननुबन्धसाधारणानां हल्प्रत्याहारजन्यबोधविषयत्वसिद्धेरित्याहुः ॥ ननु लण्घटकाकारस्यानुबन्धत्वेऽपि हल्प्रत्याहारसिद्ध्युत्तरैऔचसूत्रघटकचकारधर्मिकहल्त्वज्ञानोत्तरकालिकेत्वज्ञानोत्तरकालिकाच्प्रत्याहारसिद्ध्युत्तरकाले लण्घटकाकारस्येत्संज्ञकत्वेन तस्यलोपइत्यस्यप्राप्त्या लोपशास्त्रीयोद्देश्यतावच्छेदकाक्रान्तत्वेन कथं हेतोरव्यापकत्वमितिचेन्न शास्त्राणांप्रवृत्तौनिवृत्तौवा वस्तुसत्ताया अनपेक्षणेनज्ञानस्यापेक्षणेनच वस्ततोलोपशास्त्रीयोद्देश्यतावच्छेदकाक्रान्तत्वस्यहेतुत्वासम्भवेन लोपशास्त्रीयोद्देश्यतावच्छेदका-

क्रान्तत्वप्रकारकज्ञानविषयत्वस्यहेतुत्वेन प्रत्याहारसिद्धेः प्राक्तादृशज्ञानाभावेना-
कारेतद्विषयत्वाभावात् नचाजादिप्रत्याहारसिद्ध्युत्तरकालिकंयल्लोपशास्त्रीयोद्दे
श्यतावच्छेदकाक्रान्तत्वप्रकारकंज्ञानं तद्विषयतायास्स्वरूपसम्बन्धविशेषात्मिका-
याअकारे प्रत्याहारसिद्धिप्राक्कालेऽपिसत्त्वेनकथमव्यापकत्वंहेतोरितिवाच्यम् प्र-
त्यासत्त्या यदनुबन्धेषु यत्प्रत्याहारजन्यबोध्यत्वाभावादि विवक्षितं तत्प्रत्याहार-
सिद्धिसमानकालिकस्यलोपशास्त्रीयोद्देश्यतावच्छेदकाक्रान्तत्वप्रकारकज्ञानस्यैव-
हेतुतावच्छेदककुक्षौप्रवेशेनादोषात् ॥ नन्वेवमपि ईश्वरज्ञानस्यकेवलान्वयित्वेन
नित्यत्वेनच देवदत्तसमवेतहल्प्रत्याहारसिद्धिसमानकालिकस्य लण्सूत्रघटका-
कारधर्मिकलोपशास्त्रीयोद्देश्यतावच्छेदकाक्रान्तत्वप्रकारकस्यापितस्यसत्त्वेनतद्विष-
यत्वेन न व्यापकत्वहानिः नच स्वसमानकालिकत्व स्वसामानाधिकरण्योभय-
सम्बन्धेन तत्तत्प्रत्याहारज्ञानविशिष्टंयल्लोपशास्त्रीयोद्देश्यतावच्छेदकाक्रान्तत्व-
प्रकारकंज्ञानंतद्विषयत्वस्य हेतुत्वेनेश्वरज्ञाने देवदत्तसमवेतहल्प्रत्याहारविषयक-
ज्ञानस्योभयसम्बन्धेनवैशिष्ट्याभावान्नव्यापकत्वमितिवाच्यम् ईश्वरेप्रत्याहारज्ञा-
नस्यापिसत्त्वेनतद्वैशिष्ट्यमादाय व्यापकत्वोपपत्तेरितिचेन्न पाणिनेरस्मदाद्युद्दे-
शेनप्रवृत्तेरीश्वरज्ञानमादायव्यापकत्वोपपत्तेरकिञ्चित्करत्वात् मीमांसकानुयायि-
नांशाब्दिकानांनयेईश्वरानभ्युपगमाच्च ॥ अथ लण्सूत्राकारेऽनुनासिकत्वमस्वी-
कुर्वतामेषामपि नये तृतीयहेतोरव्यापकत्वंदुर्वारमेव प्रथमेनहलन्त्यमितिसूत्रेण
लकारेइत्त्वज्ञानानन्तरहल्प्रत्याहारसिद्ध्युत्तरकालिकं यत् झभञादिघटकञ-
कारादाविरत्त्वज्ञानंभावि तावत्पर्यन्तं झल्प्रत्याहारज्ञानविलम्बेकारणाभावेन झ-
भञादिघटकञकारादौझल्प्रत्याहारज्ञानसमानकालिकलोपशास्त्रीयोद्देश्यतावच्छे-
दकाक्रान्तत्वप्रकारकज्ञानविषयत्वात्मकहेतोरभावादितिचेन्मैवम् यदनुबन्धाः या-
दृशप्रत्याहाराबोध्यत्वेनविवक्षितास्तादृशप्रत्याहारज्ञानविशिष्टलोपशास्त्रीयोद्देश्य-
तावच्छेदकाक्रान्तत्वप्रकारकज्ञानविषयत्वस्यहेतुत्वात् ज्ञानेज्ञानवैशिष्ट्यञ्च स्व-
प्रयोजकज्ञानप्रयोज्यत्व स्वप्रयोज्यज्ञानप्रयोज्यत्वाभाववत्त्वैतदुभयसम्बन्धेन त-
थाच झल्प्रत्याहारविषयकंयज्ज्ञानं तादृशज्ञानप्रयोजकं यल्लकारधर्मिकेत्त्वप्रका
रकंज्ञानमादिरन्त्येनेत्येतद्वाक्यार्थज्ञानञ्च तत्प्रयोज्यत्वस्यझलादिप्रत्याहारज्ञानप्र-
योज्यलक्ष्यधर्मिकसाधुत्वप्रकारकज्ञानप्रयोज्यत्वाभाववत्त्वस्यच ञकारधर्मिकलो-

पशास्त्रीयोद्देश्यतावच्छेदकाक्रान्तत्वप्रकारकज्ञानेसत्त्वेनतद्विषयत्वहेतोः सत्त्वेन-नतत्रव्यापकत्वहानिः लण्घटकाकारधर्मिकलोपशास्त्रीयोद्देश्यतावच्छेदकाक्रान्त-त्वप्रकारकज्ञाने हल्प्रत्याहारज्ञानप्रयोजकलकारधर्मिकेत्त्वप्रकारकज्ञानप्रयोज्यत्व-स्यपरम्परयासत्त्वेऽपि हल्प्रत्याहारज्ञानप्रयोज्यंयच्चकारधर्मिकेत्त्वज्ञानद्वारकमच्-प्रत्याहारज्ञानं तत्प्रयोज्यत्वस्यैवसत्त्वेनोभयसम्बन्धेन वैशिष्ट्याभावेनाव्यापकत्व-कथनोपपत्तिश्च ॥ केचित्तु अव्यापकत्वापत्तिरित्यस्यानिष्टसाधकाव्यापकत्वा-पत्तिरित्यर्थः एवञ्चनिरुक्तरीत्याझल्प्रत्याहारज्ञानसमानकालिकझभञादिघटक-अकारादिधर्मिकलोपशास्त्रीयोद्देश्यतावच्छेदकाक्रान्तत्वप्रकारकज्ञानाभावेनहेतोर-व्यापकत्वेऽपिनानिष्टसाधनम् नच अकारादौझल्प्रत्याहारबोध्यत्वज्ञानेनानिष्ट-साधकत्वमस्तीतिवाच्यम् पूर्वंअकारादौझल्प्रत्याहारबोध्यत्वज्ञानेऽपि हल्प्रत्या-हारसिद्ध्युत्तरकालिकअकारादिधर्मिकहल्त्वप्रकारकज्ञानेन हलन्त्यमितीत्संज्ञया तस्यलोपइतिशास्त्रीयोद्देश्यतावच्छेदकाक्रान्तत्वप्रकारकज्ञानेन तत्रभ्रमत्वबोधने-न अकारादौझल्त्वव्यवहाराभावेनानिष्टसाधकत्वाभावात् नचैवंरीत्यालण्घट-काकारेऽपि पूर्वंहेतोरसत्त्वेनहल्प्रत्याहारबोध्यत्वज्ञानेऽपि हल्प्रत्याहारसिद्ध्यु-त्तरचकारधर्मिकेत्त्वज्ञानोत्तराच्प्रत्याहारज्ञानोत्तरमकारधर्मिकेत्त्वज्ञानेनलोपशास्त्री-योद्देश्यतावच्छेदकाक्रान्तत्वज्ञानेनपूर्वज्ञानेभ्रमत्वबोधनेन कुतोऽनिष्टसाधकाव्या-पकत्वापत्तिरितिवाच्यम् चकारधर्मिकहल्त्वज्ञानमुपजीव्यजायमानंचकारधर्मिके-त्त्वज्ञानमुपजीव्यजायमानेनाच्प्रत्याहारज्ञानेन जायमानायाइत्संज्ञायाहल्त्वविघा-तकलोपेऽनिमित्तत्वेनपश्चादपिलण्घटकाकारेलोपशास्त्रीयोद्देश्यतावच्छेदकाक्रान्त-त्वज्ञानाभावेन भूतपूर्वाकारधर्मिकहल्त्वज्ञानेभ्रमत्वापादकस्याभावेनानिष्टसाध-काव्यापकत्वापत्तेर्दुर्वारत्वात् झभञादिघटकअकारादिधर्मिकझलादिप्रत्याहार-बोध्यत्वज्ञानेतु पश्चाद्भ्रमत्वंभवत्येव नहि झलादिप्रत्याहाराणांहल्प्रत्याहारो-पजीव्यत्वमस्ति येन झलादिप्रत्याहारमुपजीव्य जायमानहल्प्रत्याहारज्ञानप्रयो-ज्यअकारधर्मिकहल्त्वप्रकारकज्ञानेनजायमानायाइत्संज्ञायालोपेऽनिमित्तत्वेन लो-पशास्त्रीयोद्देश्यतावच्छेदकानाक्रान्तत्वंस्यादितिवदन्ति तदसत् चकारधर्मिकह-ल्त्वज्ञानमुपजीव्य जायमानायाइत्संज्ञायाउपजीव्यविरोधाच्चकारलोपेऽनिमित्त-त्वेपि चकारधर्मिकहल्त्वज्ञानोत्तरेत्त्वज्ञानाधीनाच्प्रत्याहारज्ञानाधीना या अका-

रेत्संज्ञा तस्या अकारवृत्तिहल्त्वविघातकलोपेऽनिमित्तत्वे विरोधाभावात् ईदृशविरोधमाश्रित्यैतद्ग्रन्थसौष्ठवेऽप्यनुपदवक्ष्यमाणस्याकारे हल्त्वापादकस्यग्रन्थस्योपजीव्यविरोधेनासङ्गतेर्दुर्वारत्वाच्चेत्यलम् ॥ नन्वस्तु रप्रत्याहारः अस्तु च लपरत्वं वक्ष्यामीतिभाष्यप्रामाण्येनानुबन्धत्वसमानाधिकरणतद्व्यक्तित्वावच्छेदेनगुरुभूताऽप्यनुमितिः दोषः कइत्यतआह प्रत्याहारेष्वित्यादि तवलोपस्येत्यादितृतीयान्तस्यहेतुग्रन्थस्यमध्यमणिन्यायेनेहापिसम्बन्धः ॥ ननु हल्प्रत्याहारसिद्धेः प्रागुपदेशेऽजित्यस्यवाक्यार्थबोधाभावेऽप्यण् प्रत्याहारकाले लणित्यकारस्येत्संज्ञालोपाभ्यामपहारसम्भवेनाक्षरसमाम्नायिकानामेव ग्राहकशास्त्रेग्रहणेन सानुनासिकाकारस्यानणत्वाच्चेनदीर्घसानुनासिकग्रहणंनसम्भवति किञ्च लण्घटकाकारस्ययथाकथञ्चिदण्त्वेऽपि लक्ष्यस्थाकारस्य ततोभिन्नत्वेन हल्त्वाभावाद्दोषोऽपि न सम्भवतीत्यतआह जातिग्रहणपक्षस्यैवेति अतएव अवात्तामित्यत्रझलोझलीतिसलोपः सिद्ध्यति ॥ नन्वनासिकत्वसमानाधिकरणजातिनिर्देशः ह्रस्वत्वसमानाधिकरणजातिनिर्देशोवा तत्राद्यआह मामित्यादि अनितेःक्विपि अनुनासिकस्येतिदीर्घेसम्बुद्धौ आनितिरूपम् ॥ अनुस्वारापत्तिरिति मोऽनुस्वारइत्यनेनेतिभावः ॥ अन्त्यआह सोस्तीति सुलोपेति रुत्वस्यासिद्धत्वादित्यादिः । नचैतत्तदोरितिसूत्रसामर्थ्यादकारस्य हल्त्वंनेतिकल्प्यते अन्यथा सर्वत्रान्तरङ्गत्वाद्धल्ङ्याादिलोपे तद्वैयर्थ्यादितिवाच्यम् तत्सामर्थ्येनलाघवाल्लण्सूत्रस्थाकारस्यानुनासिकत्वाभावकल्पनायाएवयुक्तत्वात् ॥ अनुनासिकत्वसमानाधिकरणह्रस्वत्वजातितात्पर्येणाह आदीति तेन माँम्नायस्वेत्यस्यसङ्ग्रहः अन्ततेःक्विपिसम्बुद्धौ संयोगान्तलोपे अनितेर्विचि सम्बुद्धौवा अन्नितिरूपम् ॥ वस्तुतस्तु गुणाभेदकत्वस्य व्यापकजातिनिर्देशस्यच भगवदभिमतत्वेनसर्वत्रदोषइतिबहवः ॥ अथप्रत्याहारेऽनुबन्धानामित्यत्रप्रत्याहारपदेनाच्प्रत्याहारस्यैवग्रहणं नतु प्रत्याहारसामान्यस्येतिपक्षेऽपि रप्रत्याहारवादिमतेभाष्यविरोधंमनसिकृत्यफलमुखेनाह अतएवेति लण्सूत्राकारस्याननुनासिकत्वादेवेत्यर्थः ॥ प्रसङ्गाद्द्वितीयहेतुं विवृणोति तत्रेति हेतुकुक्षावित्यर्थः ॥ ग्रहणार्थत्वमिति बोध्यत्वप्रयोजनत्वरूपमित्यर्थः । वस्तुतस्तु प्राधान्यं श्रुतिघटकत्वमेवस्वमते वक्तुंयुक्तम् अनुबन्धानांमहेश्वरकृतत्वस्य

तदतिरिक्तानां श्रुतित्वस्यचप्राक्प्रतिपादितत्वेन श्रुत्यपेक्षयामहेश्वरकृतेऽप्राधान्यस्ययुक्तत्वात्। अतएव हयवरडित्यादौटकारादेर्नप्राधान्यम् अन्यथा हल्षुचतथोपदेशस्तेषामित्यादितष्टकारादेरपिप्राधान्यापत्तौ द्वितीयहेतोरव्यापकत्वापत्तेः॥ नचैवमस्यहेतोः स्वौजसित्यत्रासत्त्वात्तेनानुबन्धानामपि सुवादिबोध्यत्वंस्यादितिवाच्यम् अनुबन्धघटितेतस्येष्टत्वात्॥ ननु भवन्मतेऽप्यचप्रत्याहारेऽनुबन्धग्रहणापत्तिपरभाष्यवार्तिकविरोधोदुर्वारः हशादिषुटकारादिग्रहणानापादनादित्याशङ्क्यनिराकुरुते नचेत्यादिना॥ पुनःपुनरिति नच नाचंविनेत्यादिवक्ष्यमाणभाष्यरीत्याऽकारोच्चारणस्यसार्थक्येनकथं ज्ञापकतेतिवाच्यम् व्यञ्जनद्वयमध्यएकैकाकारोच्चारणेनापि तद्भाष्यसंरक्षणात्प्रतिव्यञ्जनमकारोच्चारणरूपयत्नाधिक्यस्यतदर्थत्वात्॥ शक्यत्वादिति प्रत्येकमकारोच्चारणेनोच्चारणार्थंवर्णराहित्यमेवाप्राधान्यं हल्षुज्ञाप्यतइतिभावः॥ आचारिणस्तु हश्प्रत्याहारेतु न टकारग्रहणं यत्तुल्यजातीयांस्तुल्यजातीयेषूपदिशतीतिभाष्यस्य अन्तःस्थानामन्तःस्थासु पञ्चमानांपञ्चमेषु चतुर्थानाञ्चतुर्थेषु तृतीयानांतृतीयेषु द्वितीयानांद्वितीयेषु प्रथमानांप्रथमेषूष्मणामूष्मसूपदेशस्यग्रहणार्थत्वं नेतरेषामितरेष्वित्यर्थत्वात् अचोऽक्षु हलोहल्ष्वितिभाष्यस्योपलक्षणत्वान्नदोषइत्याहुः॥ अन्येतु हशादौ श्रुतिघटकत्वरूपधर्मेणप्रत्याहारादिहकारादिसजातीयानामेवग्रहणेननटकारग्रहणमिति वदन्ति॥ तद्विषयप्रयोगाणामिति हशादिप्रत्याहारेटकारग्रहणेन हश्निमित्तककार्यघटितरामोटीकतइत्यादीनामित्यर्थः एतेन तद्विषयेत्यादेर्हश्त्वावच्छिन्नोद्देश्यताश्रयटकारघटितानामित्यर्थं मनसि निधाय इदश्चिन्त्यम् कोयष्टिकष्टीकतइतिमालतीमाधवोक्तमहाकविप्रयोगदर्शनादितिवदन्तावुदयङ्कराचारिणौ समाहितौ॥ प्राचीनमतंनिराकृत्य स्वमतमुपसंहरति तस्मादित्यादिना॥ आहुरिति॥ केचित्तु रप्रत्याहारकरणमेव सम्यक् उरण्रपरइतिसूत्रेलकाराकरणजलाघवात् अतएव भाष्यकृता लपरत्वंवक्ष्यामीत्युक्त्वापि पुनर्नोक्तम् तृतीयहेतोरव्यापकत्वापत्तिस्तुनास्त्येवइत्संज्ञावत्त्वस्यैवानुबन्धत्वेनहल्प्रत्याहारसिद्धेः प्रागल्लणोऽकारेतदभावेपक्षतावच्छेदकानाक्रान्तत्वात् किञ्चउच्चारणार्थानामपिस्वनयइत्संज्ञालोपाभ्यामेवापहारस्यदिवऔत्सूत्रेवक्ष्यमाणत्वेन हयवरेत्यादिघटकसकलोच्चारणार्थकाकारेषु हल्प्रत्याहारसिद्धेः

प्राग्लोपशास्त्रीयेत्यादिनिरुक्तहेतोरभावेनाव्यापकत्वापत्तिः हल्पदेनाकारग्रहणे मामांज्ञायस्वेतिदोषापत्तिश्चैतन्मतेऽपिदुर्वारेति द्वयोर्द्वयोर्व्यञ्जनयोर्मध्यएकैकाकारोच्चारणेकर्त्तव्येप्रतिव्यञ्जनमकारोच्चारणसामर्थ्यात्तुल्यजातीयानित्यादिभाष्याच्च प्रत्याहाराणामाद्यशब्दसजातीयमध्यपातिवोध्यवोधकत्वंस्वीकार्यम् साजात्यञ्च वोधकत्वप्रकारकाचार्यतात्पर्यविषयत्वेनैव अतएव सुवादिपदैर्भ्यामेकदेशादेः हलादिपदैर्मध्यपातिवर्णसङ्घातस्य चाग्रहणं सिद्धम् अच्त्वहल्त्वादिनातुनसाजात्यं सुवादावसम्भवात् अलादिभिर्हकारादेरग्रहणप्रसङ्गाच्च ॥ एवञ्च हयवरडित्यादिघटकाकारेष्विव लण्घटकाकारेऽपिवोधकत्वेनाचार्यतात्पर्यविषयत्वाभावेनैवमामांज्ञायस्वेत्यादौदोषवारणमुभयमतेपि तुल्यमेव इत्संज्ञायोग्यत्वात्मकानुवन्धत्वाभ्युपगमात्तृतीयहेतोरव्यापकत्वापत्तिसहनंपरमेतन्मतेविपरीतमतिरिच्यते ॥ यत्तु श्रीधरेण उच्चारणार्थानामित्संज्ञालोपाभ्यामपहारोविधेयविषयएवेति नहकारोत्तराकारादिष्वव्यापकत्वापत्तिरित्याशयकमुक्तम् तत् हइत्यादीनामपिसाधुत्वविधायकत्वस्योक्तत्वेनैव पराकरणीयम् ॥ किञ्चमामांज्ञायस्वेत्याद्यापत्तिप्रतिपादनमयुक्तमेव हलन्त्यमित्यत्रहल्पदेनसानुनासिकाकारस्यग्रहणसम्भवेऽपि मोऽनुस्वारइत्यादौनतस्यग्रहणम् ततः पूर्वमुपदेशेऽजित्यस्यवाक्यार्थधीसम्भवेनेत्संज्ञालोपाभ्यान्तद्ग्रहणवोधनात् नाज्झलावणुदिदित्यनयोःसूत्रयोरजण्पदाभ्यामाक्षरसमाम्नायिकानामेवग्रहणेऽप्यन्यत्रदीर्घादीनामपिग्रहणवत् ॥ एवमच्प्रत्याहारमात्रविषयकशङ्कासमाधानपरभाष्यविरोधोऽप्युपलक्षणतयाव्याख्याय निरोद्धव्यः उक्तरीत्यानव्यैरपितस्यावश्यशरणीकरणीयत्वादित्याहुः ॥ ननु हकारादिष्वकारोच्चारणस्यकिंप्रयोजनमतआह नपुनरिति ॥ नन्वेवमप्युच्चारणार्थकृतस्याप्यकारस्यमध्यगत्वेन हल्संज्ञाकुतोनेत्यतआह एषाहीति ॥ ननुतुल्यजातीयत्वं केनधर्मेणविवक्षितम् अच्त्वहल्त्वान्यतरेणेतितुनयुक्तम् साजात्येनिश्चितेसतितेसंज्ञेतयोश्चज्ञातयोःसाजात्यनिश्चयइत्यन्योन्याश्रयापत्तेरितिचेत् शृणु औकाराद्यवृत्त्यच्त्वाव्याप्यधर्मानवच्छिन्नत्वेनाचिसाजात्यम् अच्त्वाव्याप्येणत्वादिमादायासम्भववारणायौकाराद्यवृत्तीति तदवृत्त्यत्वादिमादायासम्भववारणायाच्त्वाव्याप्येति ॥ हकारावृत्तिहल्त्वाव्याप्यधर्मानवच्छिन्नत्वेनहलितत् तदव्याप्यात्त्वादिमादाय तदवृत्तियण्त्वादिमादायवाऽस-

म्भवन्वारणायोभयम् ॥ अथवा स्वरत्वेनाचि व्यञ्जनत्वेनहलिसाजात्यम् तयोर्लोकेप्रसिद्धत्वेन हल्संज्ञाग्रहात्प्रागपिसुग्रहत्वादिति बोध्यम् ॥ अथहल्सूत्रान्त्यमिदित्यर्थे नान्योन्याश्रयशङ्केत्याक्षिपन्तं प्रत्याह नविभक्ताविन्यादेरिति ॥ परस्परापेक्षत्वेनेति परस्परत्वञ्च सम्बन्धविशिष्टसम्बन्धसम्बन्धित्वमितितुल्यास्यसूत्रेवक्ष्यते प्रकृते च स्ववाक्यार्थाधीनकिञ्चित्पदशक्तिग्रहप्रयोज्यवाक्यार्थधीप्रयोजकत्वमेव सूत्रयोः सम्बन्धः ॥ अन्योन्याश्रयादिति स्वज्ञप्त्यधीनज्ञप्तिकत्वमन्योन्याश्रयत्वम् हलन्त्यमित्येतद्वाक्यार्थबोधप्रयोज्येत्पदार्थज्ञाप्त्यधीनज्ञप्तिकत्वं हल्पदार्थस्य हल्पदार्थज्ञप्त्यधीनज्ञप्तिकत्वमित्पदार्थस्येति बोध्यम् ॥ आवृत्त्येति हलित्यनेनोद्देश्यविधेयभावेनहल्संज्ञाविधानार्थमेकम् आदिरन्त्येनेत्यनेनैकवाक्यतया यरादिप्रत्याहारार्थमपरमितिभावः ॥ नच हयवरेत्यादि नव सूत्रीमावर्त्त्य तत्समुदायघटकानांहल्संज्ञायामपि आवर्त्तमानहल्सूत्रघटकलकारस्यतदभावादित्त्वानापत्तौ वलादिप्रत्याहारानुपपत्तिरितिवाच्यम् लणोलकारस्यतत्समुदायघटकत्वेन तज्जात्याश्रयसकललकाराणां हल्पदबोध्यत्वसम्भवात् ॥ वस्तुतस्तु नचेत्यादिरूढौतु न मानमित्यन्तग्रन्थस्यात्रलेखोऽनुचितः गौरवस्यसापेक्षत्वेन लघुभूतोपायान्तरस्याधुनाऽदर्शितत्वेन तत्समाधानस्यासङ्गतेः तस्मात् पाणिनेरयुक्तमित्यस्यानन्तरमतः सूत्रावृत्त्यातंपरिहरति हलन्त्यमितीतिलिखित्वाऽसौ लेख्यइतिबोध्यम् ॥ अजित्यनुवृत्तिसामर्थ्यादिति तदननुवृत्तौतु मनिनादौमकारादेरित्त्वार्थं विधिरेवस्यादितिभावः ॥ अच्चेदिद्भवतीति अयंविधिमुखप्रवृत्तिसम्पादकनियमोऽयुक्तः तथासति अजितियोगस्यवैयर्थ्यापत्तेः किन्तु गुरुभूताऽपि अनुनासिकेतरोऽजिन्न भवतीति निषेधमुखेनैवनियमप्रवृत्तिर्वक्तव्येतिबोध्यम् ॥ रुमभृताविति रुशब्दइतिनिर्दिष्टधातुष्वित्यर्थः अशोकवनिकान्यायेनैतदुक्तिः ॥ ननु रुमभृतावजितियोगप्राप्तेत्संज्ञाया नियमेन वारणे ऽपि पूर्वयोगेनतदापत्तिर्दुर्वारेत्यतआह योगविभागेति विपरीतनियमइति अनुनासिकश्चेदिद्भवति तर्ह्यजेवेत्याकारकइतिभावः ॥ अदोषत्वादिति अपाणिनीयत्वस्यादोषत्वादित्यर्थः ॥ अत्रैवभाष्यसम्मतिमाह सूत्रभेदमिति उपाचरन्ति वर्णयन्ति तदेव तत्फकमेव भूयः तदपेक्षयाऽधिकम् ॥ उपसंहृत्य संक्षिप्य लघुंस्वीकृत्येतियावत् ॥ ननु साक्षाद्दृष्टस्यसूत्रभेदस्यकथम्भवदुक्ति-

मात्रेणापह्नवइत्यतआह दोषायेति तथाच सूत्रभेदोदोषायनभवतीत्यर्थः ॥ तदाशयइति लाघवादेवमेवन्यासः पाणिनिना कुतोन कृत इति पूर्वपक्षस्याशयइत्यर्थः एतेन सामर्थ्ययोगान्नहीत्यादिभाष्यात्पूर्वं केषाञ्चिच्छुद्धादृष्टार्थत्वंप्रतिपादितम् अत्रतु सूत्रभेदमित्यादि भाष्याददृष्टद्वारैवादृष्टार्थत्वं प्रतिपाद्यतइतिपरस्परंविरुद्धमित्यपास्तम् नासौसूत्रभेदइतिभाष्यस्यदृष्टप्रयोजनकोऽसौन भवति केवलादृष्टप्रयोजनकः सूत्रभेदोभवत्येवेति श्रीधरोक्तव्याख्यानरीत्याविरोधलेशाभावाच्च ॥ इण्गतावित्यतश्चेति अयमपपाठः आएतेतिस्थितावेत्येधतीतिवृद्ध्यापत्तेः संज्ञापूर्वकोविधिरनित्यइतितु अगतिकगतिभूतं स्वमतेप्रत्याख्यातश्च ॥ धातूपसर्गयोःकार्यस्यान्तरङ्गत्वाच्चृचःप्रागाद्गुणइत्यपिन वृद्धेरनवकाशत्वापत्तेः पूर्वंधातुः साधनेनयुज्यतइत्यस्यसिद्धान्तितत्वाच्च ॥ व्यर्थत्वञ्चेति यत्तु चेन्नमङ्णेतिणकारादिभिरणादिप्रत्याहारापत्तिर्वोध्येत्याचारिणः तन्न व्याख्यानतोनिर्णयसम्भवात् तदाश्रयणेगौरवन्तु सर्वेषाङ्गलेपतितमेवेति न तद्दोषायालम् ॥ परेतु तस्यादितइतिसूत्रेह्रस्वग्रहणवदितेत्यस्यातन्त्रत्वमस्तु इति नान्योन्याश्रयशङ्कासमाधानादिक्लेशलेशोऽपीतिवदन्ति ॥ सूत्रावृत्त्या परिहरतीति अत्र हल्पदमावर्त्त्यैकत्र हस्यलितिविग्रहेणहसमीपोलकारइदिति उपदेशेऽन्त्यंहलिदिति च वाक्यार्थद्वयमितिकैयटमतम् । सामीप्यन्नषष्ठ्यर्थः सम्भवतीति सम्पूर्णसूत्रावृत्तिरेवेतिदीक्षितमतम् । सम्पूर्णसूत्रावृत्तौगौरवात्कैयटोक्ते भाष्याक्षरानानुगुण्याच्च स्वाभिप्रेतं भाष्योक्तिलब्धं परिहारमाह भाष्येऽपीत्यादिना ॥ सम्बन्धसामान्येति अवयवावयविभावस्यैकत्वेऽप्येकत्र तस्यमुख्यत्वमपरत्रतस्यारोपितत्वमित्येतावताभेदमाश्रित्येदमुक्तमिति वोध्यम् ॥ हल्सूत्रान्त्यमिति द्वन्द्वान्ते श्रूयमाणवदेकशेषान्तेश्रूयमाणस्यापि साहित्यानुरोधेनप्रत्येकमन्वयादितिभावः ॥ कैयटोक्तं खण्डयितुमाह हसमीपइत्यादि हलित्संज्ञमिति हकारसमीपोलकारइत्संज्ञइत्यर्थः ॥ हलन्त्यञ्चेति हल्रूपान्त्यञ्चेत्यर्थः ॥ वदेदिति भाष्यकारइतिशेषः ॥ परेतु एतदसत् एकहल्पदार्थस्यान्त्यपदार्थनिष्ठविशेष्यतानिरूपितप्रकारताश्रयत्वेऽपि द्वितीयहल्पदार्थस्याधुनानिष्पच्यभावेनान्त्यपदार्थनिष्ठविशेष्यतानिरूपितप्रकारतयोर्युगपदसम्भवेन साहित्याभावेनैकशेषानुपपत्तेः । नचैकत्रहल्पदार्थेप्रकारतामाश्रित्य बोधे

जाते पश्चादपरहल्पदार्थे ज्ञाते द्वितीयोबोधइतिवाच्यम् वाक्यार्थबोधद्वयस्या-
न्त्यपदावृत्तिमन्तरेणासम्भवेन प्राचीनमताद्वैलक्षण्यापत्तेः ग्रामकूपोगङ्गातीरमि-
त्यादौसामीप्यार्थप्रतीतेरानुभविकत्वेनकैयटोक्तपरिरक्षणपरमुदयङ्करोक्तमपि न
युक्तम् एकस्यहल्पदार्थस्यान्त्यपदार्थे ऽनन्वयेन साहित्यराहित्येनैकशेषानुपप-
त्तेर्दुर्वारत्वात् भाष्यप्रामाण्यात्सौत्रत्वाद्वा ऽसाहित्येप्येकशेषकल्पनापेक्षयातु सू-
त्रावृत्तिरेवयुक्तेतिवदन्ति ॥ उत्सर्गवाक्यार्थबोधेप्रतिबन्धकाभावादिति अथा-
नेकस्थले शाब्दबोधधर्मिकाप्रामाण्यज्ञानस्यनिषेधापवादशास्त्राभ्यां बोधनवत्प्रकृते
ऽप्यव्यवहितोत्तरसूत्रे निषेधार्थकनकारश्रवणेनानन्तरस्यैवनिषेध्यत्वेनानुसन्धा-
नान्निरुक्तशाब्दबोधधर्मिकप्रामाण्यसंशयः स्यादितिचेत् काक्षतिः नहि नैया-
यिकवत्संशयात्मकंशाब्दबोधं तिरस्कुर्वन्तिशाब्दिकाअपीति ज्ञानसंशये विषय
संशयेऽपि संशयात्मकशक्तिग्रहेणैवादिरन्त्येनेत्यादिसूत्रस्थेत्पदेन पादीनामुप-
स्थितौ सुवादिप्रत्याहारसिद्धौविभक्तिज्ञाने न विभक्तावित्येतद्बोधानन्तरन्तवर्ग-
सकारमकारत्वावच्छेदेनेत्पदवत्त्वप्रकारकज्ञानस्याप्रामाण्यबोधनेन तदितरहल्त्वा-
वच्छेदेनप्रामाण्यनिश्चयेऽपि दोषविरहादितिबोध्यम् ॥ नह्यभावज्ञाने प्रतियोगि-
ज्ञानस्यैवेति नचिदमनुपपन्नम् अभावश्चतुर्विधइत्यादिज्ञानेप्रतियोगिज्ञानस्यानपेक्ष-
णात् नच प्रतियोगिविशेषिताभावज्ञानेप्रतियोगिज्ञानमपेक्ष्यतइतितात्पर्यमिति
वाच्यम् विशिष्टबुद्धिमात्रे विशेषणज्ञानस्यापेक्षानियमेन विशिष्योपादानस्यानु-
पयोगादितिचेन्न नञ्पदवाच्यतावच्छेदकंयत्क्रियान्वयितावच्छेदकं विलक्षणंरूप-
न्तेन रूपेणाभावज्ञानम्प्रतिप्रतियोगिज्ञानस्यनियमेनापेक्षेतितात्पर्यात् अतएव न
भवतीत्युक्ते किमितिप्रतियोगिजिज्ञासानियमेनोत्पद्यते ॥ केचित्तु अभावज्ञाने
प्रतियोगिज्ञानस्य कारणतायथानियमेन न कस्यापि सम्मता तथाप्रतियोगिज्ञा-
नेऽभावज्ञानस्य कारणताऽपिनकस्यापिसम्मतेति व्यतिरेकिदृष्टान्तदार्ष्टान्तिक-
तयाव्याचख्युः तदसत् प्रतियोगिज्ञानंविनेत्यनुपदवक्ष्यमाणग्रन्थस्यासङ्गत्या-
पत्तेः ॥ प्रत्युत निषेध्यशास्त्रजवाक्यार्थबोधंविना निषेधशास्त्रजबोधएवनस-
म्भवतीत्याह प्रतियोगिज्ञानंविनेति ॥ निषेधवाक्यार्थासम्भवाच्चेति सङ्के-
तसम्बन्धेनेत्पदस्याप्रसिद्धत्वेनाप्रसिद्धप्रतियोगिकाभावज्ञानस्यास्वीकारादिति-
भावः नच हलन्त्यमित्येतद्वाक्यार्थबोधाभावेऽपि उपदेशेऽजित्येतद्वाक्यार्थबो-

धमात्रेणानुनासिकाकारादौ प्रसिद्धस्य सङ्केतसम्बन्धेनेत्पदस्याभावबोधनमेवास्त्विति वाच्यम् हलन्त्यमूत्रवाक्यार्थबोधात्प्रागच्प्रत्याहारज्ञानाभावेनोपदेशेऽजित्यस्यापिबोधासम्भवात् नच नविभक्तावित्यत्रेत्पदस्यानुवृत्त्याश्रवणेन्द्रियेणैवप्रतियोगिज्ञानस्य जायमानत्वेन घटकतासम्बन्धेनप्रसिद्धत्वेन च वाक्यार्थबोधः सुलभइतिवाच्यम् यत्सम्बन्धेन यदभावः प्रत्याय्यस्तेनसम्बन्धेन तस्य प्रसिद्धत्वापेक्षणात् अथनैयायिकनयेऽप्रसिद्धप्रतियोगिकाभावास्वीकारेऽपि शाब्दिकनये तत्स्वीकारादेतदुक्तमयुक्तमितिचेत् न प्रतियोगिज्ञानं विना निषेधस्य निषेधशास्त्रजबोधस्ययोऽर्थः फलं तदसम्भवादित्यर्थेन निषेधशास्त्रीयवाक्यार्थधर्मिकसाफल्यज्ञाने निषेध्यशास्त्रजवाक्यार्थबोधस्य कारणतायां तात्पर्यात् नहि निषेध्यशास्त्रीयवाक्यार्थबोधंविना निषेधशास्त्रीयवाक्यार्थधर्मिकसाफल्यज्ञानम्भवितुमर्हतीतिदिक् ॥ नन्वेवमपवादबोधात्पूर्वमुत्सर्गवाक्यस्य लक्ष्यसंस्कारकत्वोपपत्तावुदासीनविषयइवापवादविषयेऽपि प्रवृत्त्यापत्तौ पश्चात्स्थानेऽन्तरमसूत्रभाष्योक्तभुक्तवन्तमितिन्यायबोधितापवादशास्त्रवैयर्थ्यापत्तिमूलकेन प्रातिपदिकार्थसूत्रपठितेन पूर्वंह्यपवादाइतिन्यायेनोतेत्सर्गवाक्यार्थबोधात्पूर्वमपवादवाक्यार्थबोधस्यावश्यकत्वसूचनेन प्रागुक्तरीत्यासुप्तिङ्निष्पस्यभावेनान्योन्याश्रयस्तदवस्थएवेत्यतआह पूर्वंह्यपवादेत्यादि ॥ लक्षणैकचक्षुष्कस्येति लक्षणमेवैकंचक्षुर्यस्य तस्येत्यर्थः ऋषयोलक्ष्यैकचक्षुष्काः वयन्तु लक्षणैकचक्षुष्काइतिवद्वः ॥ केचित्तु अयं प्रयोगः साधुः उत अन्धपरम्परयैव प्रयुक्तइति संशये सूत्रेणैवयैर्निर्णीयते ते लक्षणैकचक्षुष्काः यत्र च तैरैवसूत्रजबोधधर्मिकतात्पर्यसंशये लक्ष्याणिनिरीक्ष्य तात्पर्यंनिर्णीयते तत्रत एवलक्ष्यैकचक्षुष्काइतिवदन्ति ॥ ननु लक्षणैकचक्षुष्काणांमते रामङेइत्यस्य प्रसङ्गे ङेर्यइत्यनेन रामयइत्यस्य सुपिचेत्यनेन रामायेत्यस्यच साधुत्वबोधनेन परस्परविरोधादप्रामाण्यापत्तिरितिचेन्न 'उपायाः शिक्षमाणानामिति न्यायेन (१)पञ्चकोशवत्परशास्त्रैः पूर्वपूर्वशास्त्रबोधितसाधुत्वेऽप्रामाण्यस्य पूर्वपूर्वशास्त्रेण मत्प्रवृत्त्युत्तरं प्रवृत्तिमताशास्त्रेणयस्य साधुत्वं बोधिष्यते तदेवसाधुइत्यभ्यनुज्ञायावा कल्पनेनाऽविरोधात् ॥

(१) अन्नप्राणमनोज्ञानानन्दानां तत्तद्वाक्यैर्ब्रह्मत्वं प्रतिपाद्य परस्परविरोधात्पूर्वपूर्वेष्वप्रामाण्यवदितिभावः ।

उद्देश्यतावच्छेदकावच्छिन्नइति असति वाधकउद्देश्यतावच्छेदकव्यापकत्वं विधेयेविधेयसम्वन्धे वा भासत इतिसिद्धान्तादिविभावः। उद्देश्यतावच्छेदकावच्छिन्नइत्यादिवुद्धावित्यन्तं वैयर्थ्यापत्त्येत्यत्रान्वयि॥ उत्सर्गापवादयोर्विषयव्यवस्थानापत्त्येतिपृथक्कोटिः तस्याअयंभावः यदि उत्सर्गशास्त्रंसात्त्विकभावमाश्रित्यापवादशास्त्रसम्भावनया उद्देश्यतावच्छेदकसामानाधिकरण्येन विधेयान्वयंस्वीकृत्य केषुचित्स्वसंस्कार्येषु केषुचिदपवादसंस्कार्येषुच लक्ष्येषु प्रवर्त्तेत पश्चादपवादशास्त्रमपि स्ववाक्यार्थवोधोत्तरमवशिष्टेषु स्वसंस्कार्येषु लक्ष्येषुप्रवर्त्तेत तदा कानिचिदसंस्कृतानि कानिचिदपवादसंस्कार्याण्युत्सर्गसंस्कृतानि चापद्येरन्निति विषयव्यवस्थानापत्तिरिति॥ वैयर्थ्यापत्त्येति लिङ्गादिघटितवाक्यानांप्रवृत्तिनिवृत्त्यन्यतरोपधायकत्वनियमेन पूर्वमुत्सर्गप्रवृत्तावपवादस्यतदभावेनवैयर्थ्यापत्तिरितिभावः॥ उक्तापत्तिद्वयपरिहाराय पूर्वंह्यपवादाइत्यस्यकर्त्तव्यमाह तत्पूर्वमित्यादिना तत्पूर्वम् उत्सर्गशास्त्रप्रवृत्तेःपूर्वम्॥ तदविषयम् अपवादशास्त्राविषयम्॥ उत्सर्गशास्त्रवोधे पूर्वं जातेऽपि अपवादशास्त्रवोधोत्तरमपवादशास्त्रीयोद्देश्यतावच्छेदकावच्छिन्नातिरिक्तत्वे नोत्सर्गशास्त्रीयोद्देश्यतावच्छेदकावच्छिन्नं सङ्कोच्योत्सर्गशास्त्रंप्रवर्त्तनीयमितियावत्॥ तत्तद्विषयवाक्योपप्लवेति उपप्लवश्चैतन्मते व्यक्तिपक्षमात्रे परेषांमते तु जातिपक्षेऽपीति वक्ष्यते॥ अन्यथा भुक्तवन्तमित्यस्यानङ्गीकारे॥ विकल्पापत्तिरिति उद्देश्यतावच्छेदकावच्छेदेनोत्सर्गप्रवृत्तावपवादशास्त्रवैयर्थ्यापत्त्या उत्सर्गप्रवृत्तावप्रामाण्यवोधनपूर्वकमपवादशास्त्रीयोद्देश्यतावच्छेदकव्यापकतावच्छेदकतामुत्सर्गापवादशास्त्रीयविधेयगतान्यतरत्वे स्वीकृत्यण्वुल्तृजादिवदपवादसंस्कार्येषु विकल्पापत्तिरित्यर्थः॥ तत्राप्यनुत्पत्तिरेवेति ननु लुकीवलोपेऽपि तुल्यन्यायेनानुत्पत्तेरेवाङ्गीकर्त्तव्यतया हल्ङ्याादिसूत्रेगस्वौजसित्यत्र प्रातिपदिकपदे हलन्ताद्यतिरिक्तत्वेन सङ्कोचस्यैवफलिततयापन्थाइत्यादावपिसोरनुत्पत्त्यापत्तिरितिचेन्न हल्ङ्याादिसूत्रेणपरिनिष्ठितप्रयोगकालिकहलन्तातिरिक्तत्वेनसङ्कोचस्याश्रयणात् नचैवं राजेत्यादेरपिपरिनिष्ठिते हलन्तत्वाभावेन तत्रापिसोः श्रवणापत्तिरितिवाच्यम् अगत्या सुव्विधिशब्दे तन्त्रेण सुप्कर्मकविधावपि नलोपस्यासिद्धत्वाश्रयणेन स्वौजसितिसूत्रदृष्ट्यानलोपस्यासिद्धत्वेन परिनिष्ठितप्रयोगकालिकहलन्तत्ववुद्धिसम्भवात् प-

थिमथीतिसूत्रादावनुवर्त्तमानसुपदे विषयसप्तम्याश्रयणेन पूर्वंमात्वादिषुसत्सु प्रक्रि-
याकालिकहलन्तातिरिक्तत्वेनसङ्कोचेऽपिक्षतिविरहेण प्रकृतेऽदोषाच्च ।। अथैव-
मपि प्रसक्तकर्मकानुत्पत्तेरेवलोपसंज्ञायां प्रत्ययलोपइत्यस्य प्रत्ययाभिन्नप्रसक्तक-
र्मकानुत्पत्तौप्रत्ययलक्षणं भवतीत्यर्थाद्राजेत्यादौ नलोपवत्कर्मण्यणित्यस्याऽपवादभू-
तेनातोऽनुपसर्गइत्यनेन विहितकान्ताद्गोदादिशब्दादणन्तलक्षणङीवापत्तिः क-
र्मण्यणित्यनेनप्रसक्तस्याणोऽपवादशास्त्रजसङ्कोचेनानुत्पत्त्या प्रत्ययलक्षणप्राप्ते-
रितिचेत् न आतोऽनुपसर्गइत्येतच्छास्त्रीयोद्देश्यतावच्छेदककुक्षावणोऽप्रवेशेनाण्-
त्वेन रूपेणाणः प्रसक्तेरनपेक्षणेन कर्मण्यणित्यत्र सङ्कोचमात्रस्यतेनकरणात्
राजेत्यादौतु हल्ङ्याादिसूत्रेसुतिसीनामुपादानेन सुत्वादिरूपोद्देश्यतावच्छेद-
करूपेणोद्देश्यसिद्धेरपेक्षणेनास्तितत्प्रसक्तिरितिबोध्यम् अण्योऽकारइतिव्या-
ख्यानेन वर्णाश्रयत्वाच्च ।। नचैवमपि नषट्स्वस्रादिभ्यइत्यादिशास्त्रीयोद्देश्य-
तावच्छेदकरूपेणोद्देश्यसिद्धये ङीवादेः प्रसक्तेराबश्यकतया षट्संज्ञकादौ प्र-
त्ययलक्षणेन ङीवादिप्रयुक्तकार्यापत्तिरितिवाच्यम् तैर्ङीवाद्यभावस्यैव वि-
धानेनङीवादेः प्रतियोगितयाविधेयकोटौप्रवेशेन विधानात्प्राक्तेषांप्रसक्तेरन-
पेक्षणेन प्रत्ययलक्षणाप्राप्तेः । नच लुकाऽनुत्पत्तेरन्वाख्यानेसेर्ह्यपिच्चेतिशा-
स्त्रीयसिपदार्थेअदन्ताव्यवहितोत्तरत्वाभाववत्वेनसङ्कोचस्यैवफलितत्वेन भवेत्या-
दौहेरनुत्पत्तावपिसेःश्रवणंदुर्वारम् किंवहुना आदेशलुङ्मात्रे स्थानिनां श्रव-
णापत्तिरितिवाच्यम् अतोहेरित्यादेस्तात्पर्यग्राहकत्वेन लोट् स्थानिकसेः प्रसङ्गे
ऽभावस्यादन्ताव्यवहितोत्तरत्वा भाववतोहेश्च साधुत्वबोधनेनादोषात् नचैवम्
उद्देश्यतावच्छेदकलोट्स्थानिकसित्वव्यापकत्वस्य द्वितीये विधेयेहानिरितिवा-
च्यम् जातिपक्षाश्रयणेन लोट्स्थानिकसित्वमुद्दिश्योभयोर्विधानेनोद्देश्यताव-
च्छेदकसित्वत्वाधिकरणेसित्वे स्वप्रतियोगिवृत्तित्वसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगि-
ताकाभावाभावस्य स्वस्थानिवृत्तित्वसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकस्यादन्ताव्य-
वहितोत्तरत्वाभावविशिष्टहेरभावस्य च तत्रासत्त्वेन व्यापकत्वोपपत्तेः प्रदर्शि-
तश्चैवं स्थान्यादेशभावोहलादिःशेषइत्यत्रकैयटे तत्रहि आट आटतुरित्यादौ ह-
लादिश्शेषइत्यस्य प्रवृत्त्यर्थमभ्यासत्वमुद्दिश्यादीतरहल्निवृत्तिमादिहल्शेषञ्च वि-
धायोद्देश्यतावच्छेदकाभ्यासत्वत्वव्यापकत्वं विधेययोः साधितम् भाष्योक्त-

मुपायत्रयंव्यक्तिपक्षाभिप्रायेणेतिचोक्तम् ॥ वस्तुतस्तु लुकाऽनुत्पत्तेरन्वाख्यानमिति चिन्त्यमेव अन्यादेशेष्विव स्थानिघटितबुद्धिप्रसक्तावादेशघटितं साधित्तिबोधनेन जातनिवृत्तेरभावेनभुक्तवन्तमितिन्यायस्यविषयाभावात् भावरूपादेशविषयेऽन्यादृशस्याभावविषयेचान्यादृशस्य स्थान्यादेशभावस्यग्रहणे प्रमाणाभावादितिदिक् ॥ न्यायानङ्गीकारेऽपीति भुक्तवन्तमितिन्यायानङ्गीकारेऽपीत्यर्थः ॥ विकल्पापत्तेरिति इदमुपलक्षणं विषयव्यवस्थानापत्तेरपि ॥ बुद्ध्यारूढाइति प्रवर्त्तनीयत्वप्रकारकज्ञानविषयाइत्यर्थः ॥ प्रवृत्तिविषयकाग्रहवन्तइत्यर्थइतिकेचित् ॥ प्रकल्प्येति ततइतिदिग्योगलक्षणपञ्चम्याऽपवादशास्त्रप्रवृत्तेः पूर्वमेवोत्सर्गःप्रवर्त्ततइत्यर्थः ॥ अयमर्थइति यथा यथानसम्प्रसारणइत्यादिना लभ्यते तथार्थइत्यर्थः ॥ यथानसम्प्रणरणइति अयंभावः युवन् असित्यवस्थायां सम्प्रसारणपरत्वाभावान्निषेधाप्रवृत्तावन्तरङ्गत्वात्पूर्वयणः सम्प्रसारणे ततउत्तरस्यापिसम्प्रसारणेऽनिष्टापत्तिरतः पूर्वयणि स्वप्रवृत्त्यभावं परयणिस्वप्रवृत्तिं च सम्भाव्य पूर्वंयण्यपवादशास्त्रविषयत्वं सम्भाव्य तम्परित्यज्य परयणिउत्सर्गःप्रवर्त्ततइतितन्मते प्रकल्प्येत्यस्य सम्भाव्येत्यर्थः ततइत्यस्य ल्यब्लोपपञ्चम्या तं परित्यज्येत्यर्थः ॥ ननु नसम्प्रसारणइतिसूत्रंप्रकल्प्येतिन्यायज्ञापकमेव परस्य यणः पूर्वं सम्प्रसारणमित्यादितु फलितार्थकथनपरमेवेत्यभिसन्धायभाष्यान्तरविरोधमाह यद्वेति ॥ संप्रसारणाश्रयस्येति संप्रसारणनिमित्तकस्यपूर्वरूपस्येत्यर्थः ॥ अयंभावः न सम्प्रसारणइतिसूत्रंपरित्यज्य संप्रसारणाच्चेत्यत्रैव संप्रसारणादसंप्रसारणइतिन्यासेन संप्रसारणेपरेपूर्वरूपस्यैव प्रतिषेधेन यणि यूनइत्यादिसिद्धिरिति ॥ ननूक्तयोः पक्षयोरेषयूनःपश्येत्यत्रफलभेदादेकदेश्युक्तित्वेन नैतदुक्तार्थेप्रमाणतामर्हति तथाहि पूर्वपरयणः सम्प्रसारणमितिज्ञापनकल्पेहल्परत्वेनैतत्तदोरितिसुलोपः पूर्वरूपप्रतिषेधकल्पेयणः स्थानिवत्त्वेनहल्परत्वाभावेन तदप्रवृत्तिः नच नपदान्तेतिनिषेधः लोपस्यपदानवयवत्वादितिचेन्न भाष्यप्रामाण्येनात्रपदसंस्कारपक्षाश्रयणेन सोः स्थानिभूतादचः पूर्वत्वेनादृष्टत्वेन फलैक्यात् ॥ नच युवन् शब्दाद्बहुचिबहुयून इत्यत्र संप्रसारणप्रतिषेधकल्पेयणभावात् पूर्वरूपप्रतिषेधकल्पेयणः स्थानिवत्त्वेनयणः प्रवृत्तेश्चफलभेदोदुर्वारइति वाच्यम् सुवन्तात्तद्धितइतिसिद्धान्तेनयूनः पदत्वेन नपदान्त-

सूत्रे सप्तमीसमासस्यसिद्धान्तितत्वेन र्णिकर्त्तर्य्येस्थानिवस्वनिषेधेनफलभेदाभावात् ।। तदर्थइति पूर्वेद्धपत्रादइतिन्यायार्थइत्यर्थः ।। उक्तयुक्तेरिति पदार्थोपस्थित्यादिसामग्रीसमवधाने शाब्दबोधेप्रतिबन्धकाभावरूपयुक्तेरित्यर्थः ।। नन्वेवमन्योन्याश्रयपरिहारेऽपि चक्रकापत्तिर्दुष्परिहरैव तथाहि नविभक्तावित्येतद्विषयनिर्णयानन्तरं हलन्त्यमित्यस्यप्रवृत्तिः तन्निर्णयश्चनविभक्तावित्येतद्वाक्यार्थबोधानन्तरम् सच विभक्तिपदार्थनिर्णयानन्तरम् सच सुप्पदार्थनिर्णयानन्तरम् सच पकारेहलन्त्यसूत्रप्रवृत्त्यनन्तरम् तत्प्रवृत्तिश्च नविभक्तावित्येतद्विषयनिर्णयानन्तरमित्यतआह नविक्तौतुस्माइतीति ।। पदार्थज्ञानमात्रेणेति नपदार्थतुस्मपदार्थयोर्ज्ञानमात्रेणेत्यर्थः तथाच तुस्मभिन्ना हलइतइतिप्रथमवाक्यार्थेन पादीनामित्त्वं ततोविभक्तिपदार्थनिश्चये विभक्तिस्थतुस्मभिन्नाहलइतइतिवाक्यार्थेन नविभक्तिस्थतुस्मानामित्त्वमितिभावः ।। नन्वेवं नाज्झलावित्यत्रापि आक्षरसामाम्नायिकाअचोहलश्च मिथोनसवर्णाइति प्रथमवाक्यार्थेजातेऽपि अणुदित्सूत्रबोधानन्तरमचस्तद्गृहीताश्च हल्भिर्मिथोनसवर्णाइति द्वितीयोवाक्यार्थः स्यादेव तथाचाकारप्रश्लेषोऽयर्थः वाक्यापरिसमाप्तिप्रतिपादकभाष्यासङ्गतिश्चेति चेन्न नविभक्तावित्यत्रविभक्तिग्रहणसामर्थ्याद्द्वितीयवाक्यार्थाङ्गीकारेऽपि अन्यत्र तदङ्गीकारे प्रमाणाभावात् ।। स्पष्टाचेयंरीतिः प्रकृतसूत्रेशब्दरत्ने यथासंख्यसूत्रसामर्थ्येन तत्र तथाङ्गीकारे ऽप्यत्रतथाङ्गीकारे मानाभावादित्यादिना ।। नन्वेवमपि हलन्त्यमित्यस्य बोधकाले उपदेशेऽजित्यस्य नाज्झलावित्यस्य च बोधाभावेनाणुदिदित्यस्य चसुतरामभावेनोदितः सवर्णग्राहकत्वाभावान्नविभक्तावित्यत्र तुशब्दस्य तवर्गबोधकत्वाभावेन तज्ज्ञानासम्भवाद्विभक्तिस्थनकारस्येत्त्वापत्तिः पकारस्येवदुर्वारा तुशब्दस्तु तिथोरित्यत्रेवोच्चारणार्थोकारेणतमात्रबोधकइत्येवस्यादितिचेन्न परस्मिन्नित्यादिनिर्देशैरिहत्यहल्पदस्यनकारभिन्नतत्परत्वमितिकल्पनात् ।। अत्रापीति आवर्त्तितहलन्त्यमित्यत्रापीत्यर्थः ।। सम्बध्यतइति अतएव हल्विलेखनइतिधातोर्लस्यनेत्त्वम् उपदेशेऽनन्त्यत्वात् ।। आदिरन्त्येन आदिरितिकिमिति अन्त्यशब्देनैवतल्लाभसम्भवादितिभावः ।। अन्त्यशब्देनपूर्वेषामाक्षेपादिति आदेरेवाक्षेपइत्यत्रमानाभावेन स्वघटितसमुदायस्याक्षेपादन्त्येनसहोच्चार्यमाणोवर्णः अन्त्यपदेनाक्षिप्यमाणस्वनिष्ठचरमावयवता-

निरूपकसमुदायघटकस्यतद्घटकबोध्यस्यवासंज्ञास्यादित्यर्थेनैगादिशब्दैः ककार-
निष्ठचरमावयवतानिरूपकाकारघटितसमुदायघटकबोध्यस्याकारस्यापिग्रहणापत्ति-
रितिभावः कृतेतु तस्मिन् आद्यन्ताभ्यामिकारककाराभ्यां प्रत्यासत्त्याककार-
निष्ठचरमावयवतानिरूपकत्वविशिष्टेकारनिष्ठप्रथमावयवतानिरूपकसमुदायस्यैवा-
क्षेपेणनैगादिभिरकारादिग्रहणमितिबोध्यम् ॥ एवमेवान्त्यग्रहणाभावेऽपिरीति-
रनुसन्धेया ॥ अथमास्त्वादिग्रहणम् ऋलृक्सूत्रादिघटककारादिभिरुगाद्ये-
कैकप्रत्याहारकरणेनैव व्याख्यानात्ककारनिष्ठचरमावयवताकस्यक्वचिदकारनि-
ष्ठप्रथमावयवताकस्य क्वचिदिकारनिष्ठप्रथमावयवताकस्य क्वचिदुकारनिष्ठप्रथमा-
वयवताकस्य च समुदायस्याक्षेपेण क्वचिद् अइउऋलृइत्येतेषां क्वचिदिउऋ-
लृइत्येषां क्वचिदुऋलृइत्येषां ग्रहणमित्यादिरूपेणग्रहणेनेष्टापत्तौ अक् इगि-
त्याद्यनेकप्रत्याहारकरणसामर्थ्येनोच्चार्यमाणादिनिष्ठप्रथमावयवताकसमुदायस्यैवा-
क्षेपकल्पनेनादोषात् अथवा अन्त्यग्रहणमेवमास्तु लकारमात्रमनुबन्धं कृत्वा त्र-
योदशानुबन्धान् सूत्रभेदश्चविहाय लकारेणैवाल्इल्उलित्यादिकतिपयप्रत्याहा-
रकरणेनैवाकारादिनिष्ठप्रथमावयवतानिरूपकस्य क्वचिदइउइतिसमुदायस्य क्वचि-
दइउऋलृइत्यादिसमुदायानाञ्च व्याख्यानादाक्षेपेणेष्टापत्तौ त्रयोदशानामनुब-
न्धानां सूत्रभेदस्य बहुतरप्रत्याहारस्यच सामर्थ्येनोच्चार्यमाणान्त्यनिष्ठचरमाव-
यवतानिरूपकसमुदायस्यैवाक्षेपेणेष्टापत्तेः निरुक्तज्ञापकद्वयमाश्रित्य युगपदुभय-
खण्डनन्तु नसम्भवति ससुदायाक्षेपकपदाभावादितिचेत् मैवम् ज्ञापकस्य व्या-
ख्यानस्य चाश्रयणेगौरवात् आद्यन्तयोरन्यतरप्रत्याख्यानेविनिगमनाविरहा-
च्चेतिदिक् ॥ अवशिष्टमपीति स्वघटितसमुदायरूपमपीत्यर्थः ॥ यस्मात्पू-
र्वोनास्तीति यत्समुदायनिरूपितमादित्वं वक्तव्यम् तत्समुदायघटकः पूर्वोना-
स्तीत्यर्थः तेन घटपटावित्यादौ पकारात्पूर्वं घटशब्दाकारादौसत्यपि नपका-
रादौ पटशब्दाद्यादित्वहानिः एवमुत्तरत्र परोनास्तीत्यस्यापि तत्समुदायघ-
टकः परोनास्तीत्यर्थः तेन घटशब्दोत्तराकारानन्तरं पकारादौ सत्यपि नाका-
रादौघटशब्दाद्यन्तत्वहानिः ॥ तथाच स्वघटकत्व स्वघटकावधिकपूर्वत्व स्वघट-
कावधिकोत्तरत्वाभाववत्त्वैतत्त्रितयसम्बन्धेन तत्समुदायविशिष्टत्वं तदादित्वम्
एवं स्वघटकत्व स्वघटकोत्तरत्व स्वघटकावधिकपूर्वत्वाभाववत्त्वैतत्त्रितयसम्बन्धे-

न तत्समुदायविशिष्टत्वं तदन्त्यत्वं फलतीतिबोध्यम् ॥ प्रत्यासत्तिलब्धमे-वार्थं स्वरूपतोऽपिनिरूपयति अकारादिग्रहणइति इक्पदेनाकारादिग्रहणइत्यर्थः एवमण्पदेन अकारान्तग्रहणइत्यपि बोध्यम् ॥ आद्यन्तत्वस्यैवानापत्तेरिति इकारादेः समुदायघटकोत्तरत्वात् णकारादेश्च समुदायघटकपूर्वत्वादितिभावः ॥ समुदायआक्षिप्तइति अयमर्थाध्याहारवादे शब्दाध्याहारवादेतु तद्विषयकशाब्द-बोधंप्रति वृत्तिज्ञानाधीनतदुपस्थितेर्हेतुतया समुदायबोधकशब्दाक्षेपएव वाक्यै-कदेशप्रयोगस्थलवदितिबोध्यम् ॥ णकारादिभिः प्रत्याहारोमाभूदिति ननु त-त्करणेऽपि पूर्वेणपरेणवाणकारेणाण्प्रत्याहारइतिसन्देहापोहाय व्याख्यानस्या-वश्याश्रयणीयतया तदकरणेऽपि तदाश्रयणेनैवसिद्धावितेति व्यर्थमितिचेन्न नासूया तत्र कर्त्तव्यायत्रानुगमःक्रियतइतिभाष्योक्तेरिहव्याख्यानाश्रयणस्यजघ-न्यत्वात् ॥ सहग्रहणाच्चेति अन्यथाश्रुनेत्यादिवत्तृतीययैवोपपत्तौतद्वैयर्थ्या-दितिभावः ॥ समुदायएवेति तादृशसमुदायत्वस्यैव संज्ञात्वपर्याप्त्यनुयोगि-तावच्छेदकत्वमितिभावः ॥ नन्वेतदिकोयणचीत्यत्रत्यशब्दरत्नेन विरुद्धम् तत्रहि व्यक्तिपक्षमुपक्रम्याणुदित्सूत्रन्तु प्रत्याहाराद्यवर्णेचरितार्थमित्युक्तम् एतदुक्ति-रीत्यातु प्रत्याहाराद्यवर्णानामनर्थकत्वेन ककारादिचिह्नेनाण्त्वेऽपि बोधकत्वास-म्भवेन विरुद्धत्वात् नचाद्यवर्णानामष्टादशबोधकत्वं समुदायानांप्रत्याहारबोध-कत्वञ्चास्तु कोविरोधइतिवाच्यम् अवयववृत्त्युपस्थापितार्थविषयकबुद्धौ समु-दायवृत्त्युपस्थितार्थविषयकबोधजनकत्वप्रकारकतात्पर्यज्ञानस्यप्रतिबन्धकत्वेन यु-गपदुभयबोधासम्भवादितिचेन्न ग्रन्थयोः प्रणेतृपुरुषभेदेनविरोधस्याकिञ्चित्कर-त्वात् हरिदीक्षितनाम्नानागेशेनैव सोऽपिप्रणीतइतिकिम्वदन्तीमवष्टभ्योच्यते चेत् अस्तुतदा प्रत्याहाराद्येकारादीनामेव इउऋलृइत्यादिवर्णानां स्वसवर्णानाञ्च बोधकत्वम् सकृदुच्चरितन्यायविरोधस्तु श्लेषस्थलइव तन्त्रादिनैवपरिह्रियताम् नच श्लेषस्थले प्रणेतृपुरुषतात्पर्यस्यान्यथाऽनुपपत्त्या तथाकल्पनेऽपि पाणिने-रर्थद्वयबोधतात्पर्यस्य कल्पकाभावइतिवाच्यम् इकारादीनांस्वसवर्णमात्रग्राहकत्वे ककारादिसमभिव्याहारवैयर्थ्येन इउऋलृइत्यादिमात्रबोधकत्वेऽणुदित्सूत्रेऽणग्र-हणवैयर्थ्येन चोभयत्रपाणिनितात्पर्यकल्पनात् नचैवं प्रत्याहाराद्यवर्णेभ्योवि-भक्त्यापत्तिरितिवाच्यम् विभक्तीतरकादिसमभिव्याहारापेक्षयैवलोकेऽर्थबोधज-

नकत्वेनसमुदायस्यैवप्रातिपदिकत्वात् सवर्णरूपार्थमादायापिनसंज्ञावसरः व्य-क्तिपक्षेऽणुदित्सूत्रस्यापि सएवायमितिप्रत्यभिज्ञयाककारादिसमभिव्याहारापे-क्षयैवप्रवृत्तेः तथाच सहग्रहणाच्चेत्यत्र सहशब्दस्यसाहित्यमर्थः गृह्णातेश्च बोध-नम् समुदायएवेति सप्तम्यन्तेनकृतसन्धिः संज्ञाशब्दः प्रातिपदिकसंज्ञापरः एवञ्च साहित्यबोधनाच्चसमुदाये एव प्रातिपदिकसंज्ञेत्यादिरर्थइतिदिक् ॥ अपहारा-दिति अपहारश्चप्रकृतबोध्यत्वेनपाणिनितात्पर्यविषयत्वाभावएवेत्यभिहितम् ॥ सूत्रेषु वर्णसमाम्नायसूत्रेषु ॥ तदभावादिति लोपस्यसामर्थ्यादभावेफलाभा-वात्संज्ञापिनेत्यर्थः ॥ यत्तुशक्तिग्रहात्पूर्वमर्थवत्त्वाभावेनाप्रातिपदिकत्वादृव्यवसि-तान्त्यत्त्वाभावेन संज्ञाप्राप्तिरेवनेतितन्न यत्र सतिप्रातिपदिकत्वे परिष्कृतार्थव-त्त्वंभावितत्रसंज्ञेत्यर्थात् अन्यथारामइत्यादावपि प्रातिपदिकत्वेसत्येव परिष्कृता-र्थवत्त्वेनसंज्ञानुपपत्तिर्दुर्वारैव ॥ आदिरन्त्येनेतिशक्तिग्राहकप्रवृत्तिस्तुन फलम् इगादिषु कादेरित्त्वेऽपि चतुर्दशसूत्रीसम्बन्धिविवक्षितान्त्यत्वाभावेनेदन्त्यसह-शेनेत्यर्थावश्यकत्वेन संज्ञाविरहेऽपितत्प्रवृत्तेरित्याह अन्त्येनेत्यस्येति प्रत्याहार-निष्पत्तिकालेऽन्त्यस्यासत्त्वेऽपि तस्यस्मरणमात्रेणतत्सादृश्यज्ञानमिगादिघटक-कादिषुसुलभमित्याशयः ॥ अत्र सादृश्यानुयोगिनः समुदायाघटकत्वेऽपितत्प्र-तियोगिनस्तथात्वात्तेनैवसमुदायाक्षेपःसुलभः ॥ अण् परेणैवेति इदंसन्दर्भविरु-द्धत्वात्किञ्चिदक्षरव्यत्ययस्ताणुदित्सूत्रग्रन्थेनपुनरुक्तत्वाच्चहेयमेव भट्टाद्युक्तरीत्या कथञ्चित्सन्दर्भसम्भवेऽपि पुनरुक्तताऽदुर्वारैवेत्याहुः ॥ अत्र पदद्वयमिति समासे प्रत्येकवृत्तिसहकृतायाः समुदायवृत्तेरभ्युपगमेनगौरवात् ॥ स्वयंहेत्वन्तरमाह पूर्वनिपातापत्तेरिति हल्पदस्य इदंहलित्याद्यनुगतप्रतीतिसिद्धहल्त्वजातिवाच-कत्वादन्त्यपदस्यगुणवाचकत्वाच्चेतिभावः ॥ अतोहलादेरित्यादौ हल्पद-स्यपूर्वनिपातेनहल्पदस्यहकारादिलान्तसमुदायघटकवाचकत्वाभ्युपगमादन्त्यपद-वद्गुणवाचकत्वाविशेषात्पूर्वनिपाते कामचारात्तस्यबहुशोव्यभिचाराच्चहेत्वन्तर-माह कर्मधारययोग्येति समासाभावस्येति तत्पुरुषः समानाधिकरणः पितिकृती-त्यादावितिभावः अयञ्च प्रायोवादःतेनएकाल् एकाजित्यादौसमासेऽपिनक्षति-रितिटीककाः ॥ केचित्तु कर्मधारययोग्यपदमात्रघटितसूत्रएव समासाभावः यथा अक्ष्णोऽदर्शनादित्यादावितिनव्यभिचारशङ्केत्याहुस्तन्न निपातएकाजित्या-

दावेकाच्पदेसमासेनव्यभिचारात् कर्मधारययोग्यपदद्वयमात्रघटिते सूत्रेतथानियमोपगमेऽपि गोत्रावयवादित्यत्रव्यभिचाराच्च ॥ अन्येतु यत्रसमासेव्यासे वा रूपे नविशेषसम्भवस्तथाभूतेकर्मधारययोग्यपदद्वयमात्रघटिते समासाभावः शैलीसिसिद्धइत्याहुः ॥ परेतु यत्र लाघवादरस्तत्र वाक्यं यत्रच तदनादरस्तत्रसमासइत्येवशैलीसिद्धमित्याचक्षते ॥ अथ तव्यदादौयकारादेरपियत्किञ्चित्समुदायान्त्यत्वेनेत्त्वापत्तिंपरिहर्त्तुमाह यद्यपीति प्रत्यासत्त्येति उपदेशेविद्यमानमन्त्यमिदित्यर्थेऽर्थादुपदिश्यमानसमुदायान्त्यमिदित्यर्थइतिभावः तदेवस्पष्टयति अज्ञातस्वस्वरूपेति अज्ञातम् अपूर्वज्ञानीयविषयतावच्छेदकं विधेयतावच्छेदकं यत् स्वस्य समुदायस्य रूपं प्रत्यक्षविषयतावच्छेदकोधर्मस्तज्ज्ञापकंयदुच्चारणं तद्विषयसमुदायान्त्यमित्यर्थः स्ववृत्तिश्रावणप्रत्यक्षविषयतावच्छेदकधर्मावच्छिन्नविधेयताकबोधप्रयोजकोच्चारणकर्मीभूतसमुदायान्त्यमितियावत् ॥ चरितार्थइति अन्यथा तदुच्चारणेऽपि थमुरूपसमुदायान्त्यत्वस्यतत्रदुर्वारतयेत्त्वापत्त्यातद्वैयर्थ्यापत्तेरितिभावः ॥ नन्वेवमपिमकारेत्संज्ञादुष्परिहरैव तादृशोच्चारणकर्मत्वस्यथमुशब्देऽपिसत्त्वादित्यतआह समुदायोपदेशएवेति तथाच तादृशोच्चारणकर्मत्वेनतात्पर्यविषयान्त्यमिदित्यर्थेन थमोऽतथाभूतत्वमितिभावः ॥ नन्वेवमवयवानामुच्चारणमेवनस्यात्तत्रतात्पर्याभावादित्याशङ्क्याह अवयवानामिति ॥ नान्तरीयकतयेति अन्तराविनाभवोऽन्तरीयः गहादित्वाच्छः स्वार्थेकः नशब्देनसमासः भावे तलितिसाधनाद्व्यापकतयेत्यर्थः उच्चारणेऽपीतिशेषः तथाचावयवोच्चारणं विनाऽवयविनउच्चारणासम्भवादेव तदुच्चारणं नत्वेतावतातत्रतादृशतात्पर्यविषयतेतितात्पर्यम् ॥ तेषाम् अवयवानाम् ॥ अज्ञातेति तादृशोच्चारणकर्मत्वेनतात्पर्यविषयत्वाभावादित्यर्थः ॥ समुदायगतं तात्पर्यविषयत्वमादायापत्तिस्तु पर्यासिशृङ्खलावन्धनेनैवपरिहरणीया ॥ ननु अन्त्यंहलुपदेशइद्भवतीत्यर्थेऽइउण्इत्यादौ णादीनामित्त्वंनस्यात्तदुपदेशकालेहल्प्रत्याहारसिद्धेरभावादतआह तत्रविद्यमानमिति एवञ्चोपदेशकालिकविद्यमानत्वस्यहल्प्रत्याहारसिद्ध्युत्तरक्षणेऽपिसत्त्वादित्त्वंसिद्ध्यतीत्यभिप्रेत्याह तेनेति तथाचअइउणित्यादेःपूर्वमुपदेशः ततोलस्येत्संज्ञा ततोहल्प्रत्याहारसिद्धिस्ततोणस्येत्संज्ञेति वोध्यम् ॥ नन्वत्र वियतिक्रियाध्याहारेऽधिकरणकारकस्यसाक्षादेवक्रियान्वयात् क्रियान्वयोऽप्यस्यकर्तृ-

कर्मद्वारेणैवेतिकारकप्रकरणस्थस्वोक्तिविरोधइतिचेन्न तस्याक्षशौण्डस्तिष्ठतीत्या-
दिविषयत्वात् यत्र हि कर्तृकर्मविशेष्यतयाक्रियाभासते तत्र तद्द्वारैवक्रियान्वयस-
म्भवेक्रियान्तराध्याहारोनयुक्तः तत्र साक्षादन्वयश्चायुक्तः अक्षशौण्डादौसमासा-
नापत्तेः यत्रतु कर्तृकर्मक्रियेतद्विशेषणे यथाकटेशयानोदेवदत्तः स्थाल्यांपक्वओद-
नइत्यादौ तत्र तु साक्षादेवक्रियान्वयः तत्र विद्यमानमित्यत्रापीत्थमेव एवमक्षेषु
शौण्डस्यधनमित्यादावप्यध्याहृतविद्यतिक्रियायामेवान्वयइत्यलम् ॥ अन्यत्र गुप्ति-
ज्किद्भ्यःसन्नित्यादौ ॥ अन्तरङ्गत्वादिति तेन नधातुलोपइतिसूत्रस्थं धातुग्र-
हणं किम् लूञ्लवितेतिभाष्यंसङ्गच्छते धातुसंज्ञायाः क्रियावाचकत्वज्ञानाधी-
नत्वेनबहिरङ्गत्वात् ॥ प्रायइति इत्संज्ञेत्यनेनान्वितम् तेन मनिनादेर्नकारा-
दीनान्तवर्गान्तर्गतत्वेन निषेधसम्भवानया नविभक्तावित्येतद्वाक्यार्थबोधोत्तरमि-
त्संज्ञायामपिनक्षतिः ॥ तदव्यवधानेनेति उच्चारणाव्यवधानेनेत्यर्थः ॥ यद्यपि
नाज्झलावितिसूत्रेउत्तरत्वमात्रमुक्तं तथापि तदव्यहितत्वसहितंज्ञेयम् अधिक-
कालव्यवायसाधकाभावात् ॥ ननु सशब्दःस्वसरूपबोधकबोध्यः शब्दशास्त्री-
यसंज्ञेतरबोधकबोध्यशब्दत्वात् जराशब्दवदित्यनुमित्या सशब्दे सत्वरूपवद्बोध-
कबोध्यत्वसाधनादनुबन्धसहितेबोधकत्वाभावेनाप्रातिपदिकत्वात्ततोविभक्तिर्दुर्लभे-
त्यतआह विभक्तिस्त्विति तस्यलोपइत्येतत्सूत्रसहकारेण पूर्वोक्तहेतुघटकबोध-
कपदेऽनुबन्धसमभिव्याहृतवर्णाघटितत्वविशेषणदानेनसशब्दे तादृशहेतोरभावेन
साध्यासिद्ध्याविशिष्टस्यबोधकत्वे बाधकाभावइतिभावः तदेवाह तेनैवेति ॥ अनु-
बन्धविनिर्मुक्तोपस्थितेरिति अनुबन्धेषुतस्यलोपइत्यनेन बोधविषयत्वाभावबो-
धनादितिभावः ॥ नन्वनुबन्धानांबोधकावयवत्वे बोध्येतत्तदनुबन्धप्रयुक्तकार्यं
नस्यादतआह इत्संज्ञाकार्यन्त्विति ॥ तदुपस्थाप्यएवेति आनर्थक्याद्बोधकवृत्तिध-
र्माणां बोध्यआरोपादितिभावः ॥ ननु तदुपस्थाप्यएवचेदित्कार्यं तदा वैया-
करणइत्यादौचिदुपस्थाप्यैकारेचित्कार्यप्रसङ्गइत्यतआह वैयाकरणइति ॥ इच्च-
कारसदृशत्वेऽपीति ननु सादृश्यमूलकाभेदाध्यवसायस्यप्रागुपपादितत्वात्तत्राप्या-
रोपितचित्त्वात्तद्बोध्ययोरैकारौकारयोरपितदारोपोदुर्वारइति चेन्न सनादिषु न
कारादेः करणान्यथानुपपत्त्याबोध्येनित्त्वादेरारोपेऽपि ऐच्पदेचकारस्यप्रत्या-
हारसम्पादनेन चरितार्थस्यारोपितधर्मारोपेसामर्थ्यविरहात् ॥ नन्वनुबन्धवि-

निर्मुक्तपदार्थस्योपस्थितिस्वीकारे जसादौजकारादेरित्संज्ञालोपयोरन्तरङ्गत्वा-त्पूर्वमेव प्रवृत्तेरकारादिमात्रस्य विभक्तिसंज्ञाप्रसङ्गान्न विभक्ताविति अस्यापरूमानर्थ-क्यंपरिहर्तुमुपजनिष्यमाणन्यायमूलकमर्थमाह विभक्त्यादीति आदिना प्रत्यय-संज्ञा यत्रतु नविभक्ताविति अस्यनप्रसङ्गः तत्रत्वनुवन्धविनिर्मुक्तस्यैवसंज्ञा पूर्वमि-त्संज्ञालोपयोरप्रवृत्तौवीजाभावादितिवोध्यम् ॥ अतएव अनुवन्धविनिर्मुक्तपदा-र्थोपस्थितरेव ॥ अणत्वात्सवर्णग्रहणंप्राप्नोतीति अण्वोधकंपदं स्ववोध्याण्स-वर्णग्राहकंभवतीत्यर्थादितिभावः ॥ सङ्गच्छतइति अन्यथा इशोवोध्यत्वेतस्या-नणत्वाच्चत्सवर्णाप्रसिद्धेश्चग्रहणाप्राप्तौ तदसङ्गतिः स्पष्टैव ॥ शित्करणादेव-सर्वादेशत्वमितिभाष्यं शित्करणादनेकाल्त्वादेवसर्वादेशत्वमितिरूपेणप्राचीनै-र्व्याख्यातमन्यथाव्याख्यातुमाह यत्त्विति भूतपूर्वानेकाल्त्वमादायेति अनुवन्ध-घटितवोधकवृत्तिधर्माणांवोध्यआरोपादनेकाल्वृत्तिधर्मावच्छिन्नविधेयताश्रयः स-र्वस्यभवतीत्यनेकाल्शिदित्यस्यार्थकरणाद्वा वोधकवृत्त्यनेकाल्त्वादेः स्थानिवत्त्वे-नलाभाद्वेतिभावः नचानेकाल्त्वस्याल्त्वव्याप्यधर्मघटितत्वेनानल्विधाविति निषे-धात्तृतीयोहेतुरयुक्तइतिवाच्यम् नल्यपीतिज्ञापकेनाल्त्वव्याप्यधर्मघटितधर्मेऽनुव-न्धघटितवोधकावृत्तीतिविशेषणदानेनादोषात् ॥ प्रसङ्गादाह अत्रकेचिदित्यादि-आहुरित्यन्तम् ॥ अत्रत्यंतत्त्वंपरिभाषार्थप्रकाशतोऽवसेयम् ॥ उक्तमुपसंह-रति सर्वथेत्यादिना ॥ नकारेत्संज्ञकःसशब्दइति वस्तुतस्तु सन्यतइत्यादाव-नुवादएवेदृशार्थप्रयोजनं नतु विधौ तेनसत्वेनविधानेऽपि ञीत्यादिर्नित्यमि-त्यादौनिदादिपदस्यनिद्वोध्यार्थकत्वेनक्षतिविरहात् लक्षणायांनविधौपरःशब्दार्थ-इतिन्यायविरोधाच्च तादृशविधेयतावच्छेदककल्पनेगौरवाच्च ॥ अतएवेति अ-नुवादेतथाव्याख्यानादेवेत्यर्थः ॥ यत्राडिति आण्नद्याइत्यादौ ॥ नन्वाङ-जादीनामित्यत्राच्परोऽपिसउपलभ्यतइतितत्रैववृद्ध्यर्थंसूत्रमस्त्वित्यतआह ने-ष्यतेचेति ॥ परेतु अनुवन्धविनिर्मुक्तपदार्थोपस्थितौप्रमाणाभावाल्लोपपदस्या-दर्शनंलोपइत्येतत्सूत्रसङ्केतितमर्थंविहाय वोधविषयत्वाभावार्थकत्वकल्पनस्यायु-क्तत्वाच्चेत्संज्ञालोपौलक्ष्यएवलुगादिवत्प्रवर्त्तेते वोध्यावयवत्वमेकान्तत्वं तदन-वयवत्वञ्चानेकान्तत्वम् वोधकेऽनुवन्धप्रयुक्तकार्याणामप्रवृत्तेस्तदवयवत्वानवयव-त्वविचारस्यनिष्प्रयोजनत्वेनकाकदन्तपरीक्षातुल्यत्वात् सन्यतइत्यादौ नकारे-

त्संज्ञकत्वोध्येसादौलक्षणायांगौरवाच्च विशिष्टाद्विभक्तिदर्शनेनवोधकावयवत्वस्य-
निश्चयेन सन्देहानुत्थितेश्च अतएव भाष्येऽपि एकान्तस्तत्रोपलब्धेरित्यनेन-
वोध्यावयवत्वमेवसूचितम् तत्रोपलब्धेरितिहेतुवाक्यस्यावधारणपरतयाकैयटोक्तं
व्याख्यानमपिनिष्प्रयोजनत्वाद्धेयमेव ॥ नच वोध्यावयवत्वे उपदेशोत्तरका-
लेत्संज्ञेतिभाष्यविरोधइतिवाच्यम् हलन्त्यमित्येतद्वाक्यार्थवोधंप्रति अइउणि-
त्यादिवर्णोपदेशज्ञानस्यकारणत्वंप्रतिपादयितुमेवतत्प्रवृत्त्या इत्संज्ञाबावर्णोपदे-
शाव्यवहितोत्तरकालिकत्ववोधनेतात्पर्याभावेनवोधकएवेत्संज्ञालोपयोरितस्माद्भा-
ष्यादलाभात् ॥ नच इदमइश् अणत्वात्सवर्णग्रहणंप्राप्नोतीतिभाष्यविरोधइ-
तिवाच्यम् उपदेशेकिम् अभ्रआँअटितइत्यादिवदस्याप्यनेकान्तपक्षाभिप्रायक
त्वात् अस्मिन्कल्पेच नानेकान्तैकान्तत्वविचारोनिष्प्रयोजनः शित्त्वनित्त्वा-
दिप्रयुक्तकार्याणांवोध्यएवप्रवृत्तेस्तत्रावयवत्वानवयवत्वयोर्लक्षणाद्याश्रयणानाश्र-
यणादिप्रयुक्तवैलक्षण्यसम्भवात् ॥ अस्तुवा वोधकावयवत्वानवयवत्वविचा-
रएव अस्तुचानुवन्धविनिर्मुक्तपदार्थोपस्थितिरेव तथापि नकारेत्संज्ञकेसशब्द-
इत्यादिक्रमेणार्थकरणमयुक्तमेव वोधकवृत्तिनकारेत्संज्ञकत्ववत्सन्त्वस्यापिवोध्य-
आरोपेणागमनसम्भवे सनादिपदानां स्वंरूपशास्त्रवोधितं सन्त्वाद्यवच्छिन्नवो-
धकत्वंविहाय नकारेत्संज्ञकसत्वादिरूपगुरुधर्मावच्छिन्नवोधकत्वकल्पनायाव्यर्थ-
त्वात् गौरवग्रस्तत्वाच्च ॥ किञ्चैवं णाणोर्णकारेत्संज्ञकात्वावच्छिन्नवोधक-
त्वापत्तौ णेऽणकृतस्याणिणकृतस्यचकार्यस्यप्रसङ्गादादित्वावच्छिन्नोद्देश्यताके-
त्संज्ञावण्णकारवदकारवोधकत्वस्यणपदे अन्त्यत्वावच्छिन्नोद्देश्यताकेत्संज्ञावण्-
णकारवदकारवोधकत्वस्यवाण्पदेकल्पनायामतीवगौरवम् ॥ अतएव विशिष्टंह्ये-
षोऽनलमाश्रयतेइटंनामेतिस्थानिवत्सूत्रभाष्यं हल्ङ्यादिसूत्रेऽतिखट्वइत्यादौसु-
लोपवारणायदीर्घग्रहणम् अतिखट्वायेत्यत्र याडागमवारणायस्थानिवत्त्वप्रतिषेधकं
ङ्यावृहणेऽदीर्घइति वार्त्तिकम् आआवितिप्रश्लिष्यतदुभयप्रत्याख्यानपरंभाष्यं
नानुवन्धकृतमनेजन्तत्वमितिपरिभाषारम्भपरं भाष्यं प्रणिदापयतीत्यत्रादावि-
तिप्रतिषेधमाशङ्क्यदाधाघ्वपिदितिन्यासान्तराद्यनुवधावनपरं भाष्यञ्चसङ्गच्छ-
ते अन्यथा टकारेत्संज्ञकेत्वादिरूपेट्त्वादीनां स्थानिवत्त्वालभ्यत्वेनावदातमि-
त्यत्रदात्वस्यस्वतः सिद्धत्वेनपकारेत्संज्ञकत्वस्यवोधकवृत्तेरारोपेणादावितिप्रतिषे-

धसिद्धौपरिभाषारम्भवैयर्थ्येन प्रणिदापयतीत्यत्रोक्तरूपदाप्त्वस्यासत्त्वेनादाविति-
तिप्रतिषेधाप्रवृत्तेर्घुसंज्ञासिद्धौन्यासान्तराद्यनुधावनवैयर्थ्येनच तेषामसङ्गतिः स्प-
ष्टैव ॥ नचवमुञिचेतिसूत्रस्थस्यभाष्यस्यासङ्गतिः तत्रहि पदेकिम् तन्त्रयुतं
नैतदस्ति लक्षणप्रतिपदोक्तपरिभाषयैवसिद्धम् एवंतर्हि ङमोह्रस्वादित्युत्तरार्थ-
पदग्रहणमित्याद्याशयकमुक्तम् तत्रचोत्त्वस्यैकान्तपक्षेवास्तविकस्यवेञ्शब्देऽस-
त्त्वेन वोध्ये तदारोपासम्भवेनोञादिपदस्य स्ववृत्त्यानुपूर्व्यवच्छिन्नबोधकत्वेत-
द्भाष्यासङ्गतिः स्पष्टैव उञोत्यादिपदस्यअकारेत्संज्ञकोकारइत्यादिक्रमेणार्थेऽङ्गी-
कृतेतु बोधकत्वेञ्शब्दवृत्तिअकारेत्संज्ञकत्वस्यबोध्यआरोपेणोकारत्वस्यचतत्रस्वतः
सिद्धत्वेन श्रुताकारस्मृतानुवन्धाभ्यामित्युक्तरीत्या तत्र अकारेत्संज्ञकोकारत्वस्या
र्थसमाजग्रस्तत्वेनतद्भाष्यसङ्गतिरितिवाच्यम् तद्भाष्यस्यानेकान्तपक्षाभिप्रायक-
त्वात् ॥ तत्रपक्षेचोत्त्वस्यवोधकेवास्तविकस्यासत्त्वेनारोपस्यावश्यकत्वे अका-
रेत्संज्ञकोकारइत्यादिक्रमेणैवार्थइतिश्रुताकारेत्यादिपूर्वोक्तरीत्यैवभाष्यसङ्गतिः ॥
तद्भाष्यस्य पदान्तस्यङमीङमुडित्यर्थेनसिद्धस्यदण्डिनेत्यादेस्तत्फलत्वेनप्रदर्शन-
परेणोत्तरभाष्येणैवैकदेश्युक्तित्वस्यवक्तव्यत्वेन तद्विरोधस्याकिञ्चित्करत्वाच्च ॥
देवरुहीत्यत्रहशिचेत्युत्वाभावस्तु सूत्रे रुशब्दे सानुनासिकोकारपाठेनोत्वनिमि-
त्तभूतविलक्षणरुत्वस्य तत्रासत्त्वादेववोध्यः ॥ सनाद्यंसितिसूत्रेसन्पदेनधातो-
र्ग्रहणाभावस्तु प्रत्ययाप्रत्ययग्रहणपरिभाषयैववोध्यः ॥ इत्थञ्च सर्वत्रानुपूर्व्या
एवोद्देश्यताविधेयतयोरवच्छेदकत्वमित्युपपन्नमित्याहुः ॥ वाचालइति नचेत्सं-
ज्ञायाः फलाभावः लित्स्वरार्थत्वात् नचैवं चित्त्ववैयर्थ्यं तत्सामर्थ्येन स्वर-
योः पर्यायत्वापत्तेः नच लस्येत्संज्ञालोपयोः स्वरमात्रार्थत्वे लाजित्येववाच्ये
तथाविधानसामर्थ्याच्चेत्त्वमितिवाच्यम् तथाविधानस्यतितउशब्देगुणाभाववद
कारयोः सवर्णदीर्घाभावकल्पनेनकृतार्थत्वात् ॥ अथवा वाचालइत्येतत्स्वसा-
धकसूत्रसाध्यवाचाटेत्यस्योपलक्षणम् अत्रहि टस्येत्त्वेङीवापत्तिः नचटस्येत्सं-
ज्ञालोपयोस्सतोः सवर्णदीर्घेऽदन्तत्वाभावान्ङीपोऽप्राप्तिरितिवाच्यम् चाटिव-
क्तव्यआटज्विधिसामर्थ्येनसवर्णदीर्घाभावकल्पनेनादन्तत्वसम्भवात् ॥ ननुभू-
जीत्याद्यौकाक्षुसामर्थ्यादन्त्येस्येत्त्वाभावकल्पनसम्भवादाह चिरिणोतीति धातो-
रन्त्यस्येति इदित्त्वन्तु नुमर्थस्यादितिभावः ॥ नचोपदेशेऽजितिसूत्रसामर्थ्ये-

नाच्चेदिङ्भवति तद्यनुनासिकएवेतिनियमादिदंव्यर्थमितिवाच्यम् एवंहल्ग्रहण-प्रत्याख्यानस्यगौरवग्रस्तत्वस्यान्योन्याश्रयपरिहारप्रस्तावेऽभिहितत्वात् ॥ आ-श्रमुच्चारणमिति उच्चारणंनाम वोधानुकूलःशब्दप्रयोगः तत्र वोधस्यसविषयकत्व-नियमाद्विषयतानिरूपकोयोबोधोविवक्षितः आद्यत्वञ्चविषयतायांविवक्षितम् तच्चेह स्वनिरूपकवोधान्तरानिरूपितत्वरूपम् अपूर्वज्ञाननिरूपितत्वरूपमितियावत् त-देवाह आद्यत्वञ्चेत्यादिना ॥ अतएव भावेघञः सत्त्वादेव ॥ आदेचइति-सूत्रेऽपीति कैयटेनोक्तमितिशेषः ॥ तत्रसूत्रइति आदेचइतिसूत्रइत्यर्थः भाष्य-कारेणोक्तमितिशेषः ॥ प्रकृतसूत्रएवेति व्याख्येयत्वेनप्रक्रान्तोपदेशपदलाभा-वधिभूतोपदेशेऽजित्यत्रेत्यर्थः ॥ प्रत्यक्षमाख्यानमिति स्वावच्छिन्नविधेयता-कशाब्दबोधानुकूलत्वस्वप्रकारकप्रत्यक्षानुकूलत्वोभयसम्बन्धेन धर्मविशिष्टव्यापा-रइत्यर्थः यथालोकेयत्रकर्णंगृहीत्वा अयंगौरितिवोधयति तत्र कर्णग्रहणरूपव्या-पारे निरुक्तोभयसम्बन्धेनगोत्ववैशिष्ट्यसत्त्वात्तत्रोपदिष्टोमेगौरितिव्यहारः यत्र तु सास्नादिमान्गौरित्युच्चार्यगांवोधयति तत्रोच्चारणव्यापारेगोत्वावच्छिन्नवि-धेयताकशाब्दबोधानुकूलत्वेऽपि तत्प्रकारकप्रत्यक्षाननुकूलत्वान्नतत्रोपदेशव्यव-हारः किन्तूद्देशस्यैव ॥ तथा शास्त्रेऽपि गुप्तिजित्यादौ सनाद्युच्चारणेनिरुक्तो-भयसम्बन्धेन सन्त्ववैशिष्ट्यसत्त्वात्सनउपदेशव्यवहारउपपन्नः तदेतदभिसन्धा-याह तस्यचेति ॥ उक्तएवेति अज्ञातस्यस्वरूपेत्यनेनोक्तएवेत्यर्थः ॥ उपदेशइ-त्यत्र भावेघञ्तस्यचोत्तरत्रापिसम्बन्धइतिप्राचीनमतमुपपाद्योपदेशपदे करणेघञ् तस्यचोत्तरत्राननुवृत्तिरितिस्वमतंव्यवस्थापयितुमाह परेत्विति ॥ उपदेशइतिकि-मिति पूर्वसूत्रएवोपदेशग्रहणंकिमर्थमितिप्रश्नाशयः अतएव सूत्रद्वयविषयउपदेश-पदस्यप्रत्यक्षाख्यानपरत्वेदूषणदानसङ्गतिः॥ अभ्रआँअपइति अभ्रआँअटितइत्य-स्योपलक्षणमिदम् ॥ कः पुनरित्यस्यभाष्योक्तस्यप्रश्नस्याशयंवर्णयति यदीति प्र-त्यक्षेति उक्तोऽर्थः। गुणैरिति प्रत्यक्षविषयतावच्छेदकधर्मापुरस्कारेणवोधकमित्य-र्थः॥ लृटः सद्वेति ननुतौसदित्यत्रतच्छब्देनेत्संज्ञकावयवकयोरेवशतृशानचोः प-रामर्शात्तसत्संज्ञायांलृटःसद्वेत्यत्रनदोषोऽतआह क्तेति नन्विहापिनदोषः क्तक्तव-तूनिष्ठेत्यस्यपरिभाषात्वंस्वीकृत्य यत्रनिष्ठापदं तत्रक्तक्तवतूउपतिष्ठेतेइत्यर्थस्वी-कारान्निष्ठेतिसूत्रेतयोः पदयोरुपस्थितेरित्संज्ञायाः सिद्धेरित्यतआह तथा-

राजसूयेति । निपातनानुमितेति राजसूयशब्दः किञ्चिद्वचनबोधितसाधुताकः पाणिन्युच्चरितत्वात् राजसूयशब्दोराजपूर्वकसुधातोःक्यविति वचनबोधितसाधुताकः वचनान्तराबोधितसाधुताकत्वेसति वचनबोधितसाधुताकत्वादितिपरिशेषतोऽनुमीयमानवचनबोधितक्यबादीनामित्यर्थः ॥ नन्वनुमीयमानवचनघटकस्यक्यपोऽनुच्चारणेऽपिवदःसुपीत्यत्रतदुच्चारणादित्त्वंसुलभमित्यतआह नैतत्सम्बन्धीति राजोपपदकसुधातूत्तरत्वविशिष्टक्यब्बोधकत्वाभावादितिभावः ॥ अतएव एकसम्बन्धिनोऽपरसम्बन्धित्वाभावादेव ॥ आकरइति तत्रहि तस्यापत्यमतइञित्येकएवयोगोऽदन्तेभ्यइञर्थमस्तु अन्येभ्यस्तु शैषिकोऽणेवास्त्वित्याशङ्कावसरेऽपत्यरूपार्थस्योक्तत्वाच्छैषिकोऽणनस्यादित्याशङ्कयादन्तशब्दवाच्यार्थसम्बन्ध्यपत्यार्थस्योक्तत्वेऽपि तदन्यशब्दवाच्यार्थसम्बन्ध्यपत्यार्थोऽनुक्त.एवेत्युक्त्वा शङ्कास्थिरीकृता भानवइत्यत्रवृद्धाच्छस्यबाधनार्थयोगविभागइतिसमाहितमितित्वन्यत् ॥ यदितु राजसूयेतिनिपातनात्पकारककारेत्संज्ञकयप्रत्ययविधायकं वाक्यमेवानुमाय नात्रदोषइतिविभाव्यते तदा कालेभ्योभववत्, चरणेभ्योधर्मवदित्याद्यतिदिष्टप्रत्ययेष्वित्संज्ञानुपपत्तिर्दोषोबोध्यः ॥ तस्मादिति उपदेशशब्देनप्रत्यक्षाख्यानमात्रग्रहणे ल्टः सद्वेत्यादौदोषादित्यर्थः ॥ अत्र सूत्रे इत्संज्ञासूत्रे ॥ तेषां शतृशानजादीनाम् ॥ अस्य अभ्रआँइत्यस्य ॥ तत्संग्रहार्थमेव शत्रादिसङ्ग्रहार्थमेव ॥ लोकव्यवहारेणापीति अनुवाकप्रश्ने इषेत्वेत्याद्यनुवाकाख्याने उद्दिष्टोमेऽनुवाकइति मार्गप्रश्ने अमुष्मिन्नवकाशेहस्तदक्षिणोग्राह्यइत्याख्याने उपदिष्टोमेपन्थाइतिचव्यवहारेणेत्यर्थः ॥ एतेन सर्वेषूक्तेष्वित्त्वस्यसिद्धिरनिष्टेषुतस्याभावसिद्धिरितिविषयविभागालाभः सूचितः ॥ ननु आँइत्यस्योच्चारणक्रियायांविषयत्वेन करणत्वादभ्रआँइत्यत्रातिव्याप्तितादवस्थ्यमतआह प्रयोगशासनकरणभूताइति प्रयोगस्य प्रयुज्यमानस्य शासने परिनिष्ठितत्वशासनेकरणभूताः नतु परिनिष्ठिताइत्यर्थः एवञ्च आँइत्यस्यपरिनिष्ठितत्वमेव नतु तत्करणत्वमितिभावः ॥ एतेन आँइत्यस्यप्रातिपदिकत्वादादेशत्वाच्चप्राप्तेत्त्वशङ्काव्युदासः धात्वादिपदेनतच्छब्दबोधकानांग्रहणाच्च ॥ ल्टःसद्वेत्यादिषु संज्ञासंज्ञिभावबोधकेऽनुबन्धउच्चारितएव राजसूयेत्यत्रत्वनुबन्धरहितविधायकवचनानुमानमेवेति बोध्यन्तदेतदभिसन्धायाह एवञ्चेति ॥ एवम्भावसाधनस्योपदेशप-

दस्योत्तरत्रानुवृत्तिमभ्युपेत्य पूर्वोत्तरसूत्रसाधारण्येनानुपपत्तिमुपपाद्य भावसाधन स्ययथाकथञ्चिदभ्युपगमेप्युपदेशपदस्योत्तरत्रानुवृत्तिः सर्वथाऽनुपपन्नेत्याह कि-ञ्चेति ।। भावघञन्तेति करणसाधनानुवृत्तौतु विहितस्यापिप्रयोगशासनकरणत्वे-नतत्स्यादपीतिभावः ।। कादेरन्त्यत्वाभावादिति अयम्भावः उपदेशेसत्यन्त्य-मिदित्यर्थेकिन्निरूपितान्त्यत्वमितिजिज्ञासायां प्रत्यासत्त्योपदिश्यमानसमुदायनि-रूपितमन्त्यत्वंग्राह्यं तच्च उपदिश्यमानसमुदायघटकत्वेसत्युपदिश्यमानसमुदायघ-टकवर्णप्रागभावाधिकरणक्षणावृत्तित्वरूपं वाच्यम् तथाच ठकः ककारस्योपदिश्य-मानठक्समुदायघटकत्वेऽपि उपदिश्यमानछस्घटकछकारप्रागभावाधिकरणक्षण-वृत्तित्वेनान्त्यत्वाभावइति ।। यदितु प्रत्यासत्त्या स्वघटकत्वस्वघटकवर्णप्राग-भावाधिकरणक्षणावृत्तित्वसम्बन्धाभ्यामुपदिश्यमानसमुदायविशिष्टत्वमेवेहान्त्यत्वं-परिष्क्रियते तदेदंदूषणाभिधानंचिन्त्यमेव नचैवं यत्किञ्चित्समुदायान्त्यस्येत्त्वा-प्राप्त्या तद्वारणाय व्यवसितान्त्यग्रहणादिपरवार्त्तिकादिविरोधइतिवाच्यम् कर-णसाधनवादिमतइवैतन्मतेऽपि समुदायद्वाराऽवयवस्यापिकथञ्चिदुपदिश्यमानत्वे-नप्राप्तेत्त्ववारणायवार्त्तिकादिप्रवृत्तेरितिबोध्यम् ।। करणसाधनस्यापितस्योत्त-रत्रनानुवृत्तिरितिसूचयन्भावसाधनपक्षेऽपिनानुवृत्तिर्युक्तेत्यत्रहेतुव्याजेनाह अत-एवेति उत्तरत्रानुवृत्तौदोषसद्भावादेवेतिफलाभावादेवेतिचार्थः ।। अनुत्थानमेवेति भावेघञि आद्योच्चारणेविद्यमानमन्त्यमित्याद्यर्थेकस्यान्त्यमितिजिज्ञासायां प्र-त्यासत्त्योच्चारणस्यान्त्यमित्यस्यासम्भवादाश्रयितुमशक्यत्वेनयत्किञ्चित्समुदाया-न्त्यस्यापिप्राप्नोतीत्युत्थितिस्सम्भवत्येव । शास्त्रपरत्वे तु प्रत्यासत्त्याशास्त्रान्त्य-स्यैवस्यादितिभावः ।। समुदायद्वाराऽवयवस्येति व्यवसितान्त्यमित्युक्तौतु व्यव-सितत्वपर्याप्त्यधिकरसमुदायान्त्यस्यग्रहणान्नदोषइतिभावः ।। अन्त्यग्रहणसाम-र्थ्येनेति आदिव्यावृत्त्यर्थन्तुनतत् षःप्रत्ययस्येत्यादिसामर्थ्येनादिहलांप्रत्ययादि-षादिरूपाणामेवतत्कल्पनेनेतरेषान्तद्व्यावृत्तिसौलभ्यादितिभैरवमिश्राः ।। ननु धातुग्रहणंकिम् लूञ्लविसेति न धातुलोपइतिसूत्रभाष्यादनुबन्धलोपोत्तरमेवधातु-संज्ञेत्यस्यलाभाद्धातुत्वादिनापरिच्छिन्नान्त्यस्येत्त्वमनुपपन्नमितिदीक्षितोक्तन्दूष-णमुद्धर्त्तुमाह तत्रानुबन्धेति ।। धातुत्वादियोग्यघटितत्वादिति तद्बोधकत्वादिति-तुवक्तुंयुक्तम् अतएव लोपश्चेत्यत्रप्रश्लिष्टशकारस्यादेशबोधकत्वात् ङमोह्रस्वादि-

त्यत्र ङमुँउडितिपृथक्पदद्वयमितिकल्पउटआगमबोधकत्वाच्च शकारटकारयो-रित्त्वसिद्धिः ॥ ननु कतिपयनिपातानांद्योतकत्वेऽपिद्योत्यार्थमादायार्थवत्त्वे-नात्यन्तानर्थकनिपातानां कृत्तद्धितेतिसूत्रेचकारेणच प्रातिपदिकसंज्ञायाः प्रवृत्त्या पृथगुपन्यासोव्यर्थएवेत्यतआह ब्राह्मणवसिष्ठेति ॥ परिच्छिन्नत्वात् विशिष्ट-त्वात् बद्धत्वादितियावत् व्यवसिनोतेर्बन्धनार्थत्वात् ॥ नन्वस्थितपक्षेप्रयोजन-दातृभाष्यंतवैवप्रतिकूलम् अनुत्तरार्थत्वेहि तत्रैव क्षोदं कृत्वानकर्त्तव्यमितिब्रूया-त् ममतूत्तरार्थमावश्यकतयालाघवाभावेनक्षोदोनकृतइतिसाधकमवेत्यतोऽननुवृत्तौ-साधकान्तरमाह एवञ्चेत्यादिनाऽस्यानुत्थानमेवेत्यन्तेन ॥ एवञ्चेत्यस्य भावसा-धनोपदेशपदाननुवृत्तिपूर्वकव्यवसितान्त्यग्रहणेचेत्यर्थः ॥ उदश्विदादीति आदि-नाशकृदित्यस्यसङ्ग्रहः ॥ प्रातिपदिकानांप्रतिषेधइति नन्वेवं चोःकुः अइउण् चि-त्रङ् मदद्चोरडित्यादावित्त्वानापत्तिरितिचेदत्राचारिणः एतच्चात्रयुक्तम् यदि-त्कार्याभावादित्संज्ञानस्यात् यत्रेत्कार्यंभविष्यति तत्रेत्संज्ञा तद्यथा आगस्त्य-कौण्डिन्ययोरगस्तिकुण्डिनजित्यग्रिमभाष्येण वार्त्तिकारम्भे कुण्डिनचश्चकार-स्येत्संज्ञानस्यादित्येवंपरेणैषामपिदोषाणान्दत्तप्रायत्वमेवेतिसमादधुः ॥ श्रीधर-स्तु भाष्ये प्रातिपदिकप्रतिषेधोऽकृत्तद्धिते इतिपठ्यते तस्यार्थः अकृत्तद्धितइत्यत्र नश्रवणंयस्य तदश्रवणं तच्च तत्कृत्तद्धितमितिमध्यमपदलोपीसमासः एवञ्चाश्रू-यमाणकृत्तद्धितान्तानां प्रातिपदिकानां प्रतिषेधइतिफलितं तेनोदश्विदादीनामु-दकेनश्वयतीतिकर्तृक्विबन्तत्वेनाश्रूयमाणकृदन्तत्वेननिषेधः चोः कुरित्यादीना-मकृदन्तत्वेन कुम्भकारइत्यादीनां श्रूयमाणकृदन्तत्वेनचतदभावः सिद्ध्यतीति समाहितवान् परन्त्वेतदुदश्विच्छकृतोरव्युत्पन्नत्वप्रतिपादनपरकैयटविरुद्धमिति-बोध्यम् ॥ अन्येतु प्रातिपदिकनिष्ठबोध्यताविशिष्टबोधकतावतामन्त्यस्यनेत्त्व-मितिवार्त्तिकार्थः वैशिष्ट्यञ्च स्वनिरूपितत्वस्वावच्छेदकरूपावच्छिन्नत्वाभ्याम् तथाच कुइत्यादीनां ककारादिप्रातिपदिकनिष्ठबोध्यताविशिष्टबोधकत्वाभावादु-दश्विदादीनामुदश्विदादिप्रातिपदिकनिष्ठबोध्यताविशिष्टबोधकतावत्त्वाच्चनदोषः॥ अथवा स्ववृत्तिः प्रातिपदिकवृत्तिर्याऽऽनुपूर्वीतदवच्छिन्नविषयताकबोधप्रयोज-कानां प्रतिषेधइतिवार्त्तिकार्थः अकृत्तद्धितानामित्यप्यत्रैवतात्पर्यग्राहकम् कुम्भ-कारणित्यादीनामानुपूर्व्यवच्छिन्नबोधकत्वाभावादेवप्रतिषेधाप्राप्तेः चित्रङादी-

नां प्रातिपदिकवृत्तिचित्रत्वाद्यवच्छिन्नबोधकत्वेऽपि तस्यधर्मस्य स्वावृत्तित्वे-
ननदोषः ॥ अथवा स्वविषयकबोधप्रयोजकत्वस्वाघटकाघटितत्वसम्बन्धाभ्यां
प्रातिपदिकविशिष्टानां प्रतिषेधइत्येवार्थोऽस्तु ॥ नचोक्तकल्पत्रयेऽपि उदश्वि-
तोऽन्यतरस्यामित्यादावुदश्विदादेरित्संज्ञालोपाभावाधीनं प्रातिपदिकनिष्ठबोध्य-
ताविशिष्टबोधकत्वादि एतत्प्रयोज्यप्रतिषेधप्रयोज्यश्चेत्संज्ञालोपयोरभावइत्यन्यो-
न्याश्रयइतिवाच्यम् इत्संज्ञालोपाभावसम्भावनाप्रयोज्या या प्रातिपदिकनिष्ठबो-
ध्यताविशिष्टबोधकतावत्त्वादिसम्भावना तद्विषयाणांप्रतिषेधस्यविवक्षितत्वेनो-
दश्विदादीनांयदीत्संज्ञालोपौनस्यातान्तदा प्रातिपदिकनिष्ठबोध्यताविशिष्टबोध-
कतावत्त्वादि स्यादितिसम्भावनाविषयत्वात् चित्रङादीनां यदीत्संज्ञालोपौन-
स्यातान्तदातथाविधबोधकत्ववत्त्वंस्यादितिसम्भावनायाअसम्भवेन तद्विषयत्वा-
भावाच्चादोषात् उदश्विदीनामुदश्वित्कतिपयमित्यादौतादृशानुपूर्वीकाणांप्रयोगस्य
चित्रङादीनांङकारसहितानामप्रयोगस्यचदर्शनेन सम्भावनयोः सम्भवासम्भव-
सम्भवादित्याहुः ॥ कुम्भकारइत्यादाविति ननुपूर्वमित्संज्ञा ततः प्रातिपदिकसं-
ज्ञेतिक्रमात्कथमत्रप्रतिषेधप्राप्तिरित्याशङ्क्याह अपवादेति ॥ परिहारेणेति उप-
जनिष्यमाणन्यायेनेतिभावः ॥ ननूपजनिष्यमाणन्यायेन भविष्यदपवादविष-
यातिरिक्तत्वेनैवसङ्कोचस्यसिद्धान्तात्प्रकृतेव्यवसितपदार्थे कुम्भकारणित्येदतिरि-
क्तत्वेन सङ्कोचेऽप्यण्मात्रस्यतदतिरिक्तत्वात्प्रत्ययत्वेनव्यवसितत्वाच्चेत्संज्ञायाः-
सिद्ध्याऽकृच्तद्धितेतिव्यर्थम् नच तेन भविष्यदपवादविषयघटकातिरिक्तत्वेनापि
सङ्कोचादित्त्वाप्राप्त्यातच्चरितार्थमितिवाच्यम् तथासङ्कोचे प्रमाणाभावात् फला-
भावाच्च खट्वाक्रीतीत्यादौ भविष्यत्क्रीतान्तप्रातिपदिकघटकातिरिक्तत्वेनाजा-
द्यतइत्यत्रसङ्कोचापत्तौ खट्वशब्दाट्टापोऽनुपपत्तेश्च व्याघ्रीत्यादौप्रवृंटावभावाय-
गतिकारकोपपदानामितिपरिभाषाश्रयणपरभाष्यविरोधापत्तेश्चेतिच्चेन्न अत्रैवंनि-
र्वाहेऽपि अशब्दादाचारक्विबन्तादृघञिवृद्धेः पूर्वंपूर्वविप्रतिषेधेनाल्लोपेननिष्पन्ने-
अइत्यत्र अशब्दादतइञिइरित्यत्रच भविष्यदपवादविषयातिरिक्तत्वेनसङ्कोचेऽपी-
त्त्वानापत्तेः प्रातिपदिकानांप्रतिषेधइत्यस्य प्रातिपदिकान्त्यहल्विषयकत्वेन तद-
तिरिक्तत्वेनहलन्त्यसूत्रेऽन्त्यपदार्थेसङ्कोचेनणस्यकथञ्चिदपीत्संज्ञायाअसिद्धेश्चे-
तिदिक् ॥ तच्च प्रातिपदिकानाम्प्रतिषेधइतिवचनञ्च ॥ फलाभावादिति तित्स्व

रस्तुप्रत्ययग्रहणादप्राप्तइतिभावः ॥ नचोणादीनामव्युत्पत्तिपक्षे राजन्नित्यादौ-
नित्स्वरसाधनेनसफलस्येत्त्वस्यवारणायवार्त्तिकमावश्यकमितिवाच्यम् भीह्रीभृ-
हुमदेतिसूत्रात्प्रत्ययादित्यस्यसप्तम्यन्तत्वेनविपरिणमितस्यलितीत्यत्रैव ञ्नितीति-
सूत्रेऽप्यनुवृत्त्यास्वराप्रवृत्त्येत्त्वस्यफलाभावात् ॥ अत्रेति हलन्त्यमित्यत्रेत्यर्थः ॥
नन्वन्यत्रभाष्ये तेषामुपदेशस्यापिप्रतिपादनात्तदुत्थितिः सङ्गतैव किञ्चभाष्ययो-
र्मिथोविरोधश्चेत्यतआह एतदितिआदेचइतिसूत्रस्थोद्देशश्चेत्यादिभाष्येत्यर्थः ॥
अग्रहणेति गणादावपठितेत्यर्थः ॥ उपदेशशब्दइति वहुव्रीहिरयम् तेनोपदेशः-
कर्त्तव्यइतिशब्दइत्यर्थः ॥ तच्च ग्रहणञ्च ॥ अनुवादेति प्रक्रिययातेषांसिद्धत्वा-
दितिभावः ॥ किमर्थन्तस्यकरणमतआह सन्देहेति वर्णादिसन्देहेत्यर्थः ॥ क-
रणसाधनोपदेशपदानुवृत्तौ सर्वथातदननुवृत्तौच भाष्यान्तरविरोधमाशङ्कते नन्वे-
वमिति ॥ सूत्रइति अस्य भाष्यउक्तमित्यनेनान्वयः ॥ षष्ठीप्रकल्पकत्वंतस्येति
सप्तमीनिर्देशेनपञ्चमीनिर्देशेनच यत्र कार्यं तत्र सप्तम्यर्थान्वय्यर्थकपदं पञ्चम्यर्था-
न्वय्यर्थकपदञ्च षष्ठ्यन्तंवोध्यमित्येतदर्थकत्वं सूत्रद्वयस्येतिपक्षइत्यर्थः ॥ सनः
सनेवेति सामर्थ्याद्गुपादिभ्यःपरस्य सनोऽनुमानेनानुमीयमानस्य तस्य स्थान-
आन्तरतम्यात्सनेवभविष्यतीतिभावः ॥ उपदेशइत्युच्यमानेति उपदेशइत्यनुव-
र्त्यविधीयमानेत्यर्थः ॥ नप्रकल्प्येतेति आन्तरतम्याद्विहितवोधकस्यसनः पा-
णिन्यनुच्चरितत्वादितिभावः ॥ अननुवृत्ताविति भावघञन्तोपदेशपदाननुवृत्ता-
वित्यर्थः ॥ सन्देहइति नच ह्रस्वाद्यव्यवहितोत्तरत्वविशिष्टोयोङम् तदन्तंय-
त्वदन्तदव्यवहितोत्तरत्वविशिष्टस्याजादिपदाव्यवहितपूर्वत्वविशिष्टस्योदासीन-
स्यङमुडित्यर्थात्सन्देहोऽनुपपन्नः किञ्चैवं विरोधाभावात्सिद्धान्त्युक्तापरत्वकृता-
व्यवस्थाप्यनुपपन्नेतिवाच्यम् एतदुभयपरिभाषोपस्थाप्यांशेषु योंऽशः सिद्धोनि-
ष्फलोवाधितोवा तदंशानुपस्थितेः सिद्धान्तितत्वेनोभयनिर्देशस्थलउभाभ्यांषष्ठ्य-
र्थोपस्थितेःफलाभावेन कतरेणैकेनतदुपस्थितिरित्यत्र गुणप्रधानभावेच विनिग-
मनाविरहेणतयोरुपपत्तेः ॥ पञ्चमीनिर्देशोवलवानिति तस्मादित्यस्यैवात्रोपस्था-
पकत्वमितिभावः ॥ प्रागुक्तेषु ङमोह्रस्वादित्यादिषु ॥ कार्यिणः अजादयः ॥
क्वचित्पूर्वत्रेति घेर्ङितीत्यत्र आनेमुगित्यत्रचेत्यर्थः ॥ क्वचिदुत्तरत्रेति मयउञो-
वोवा त्रेस्त्रयइत्यादावित्यर्थः ॥ उभयनिर्देशइति घेर्ङिति आण्नद्याङितः आ-

नेपुक् ईदासश्चानस्य अचोञ्मुण्नित्यं मयउञोवोवाचि आमःसर्वनाम्नःसुट् त्रे-स्त्रयआमीत्यादिरूपेणोभयनिर्देशइत्यर्थः ॥ षष्ठीपदानुवृत्त्येति षष्ठीस्थानइति-सूत्रादितिभावः ॥ षष्ठीप्रकल्पकत्वमिति उक्तोऽर्थः ॥ ननु प्रकृप्तिपक्षे कल्पित-स्यादेशस्यच्चोच्चारणाभावादुच्चारितस्यापूर्वोच्चारणाभावाच्चेत्संज्ञानस्यादतआह तदग्रउपदेशपदाननुवृत्तिमभिप्रेत्य अथवेति ॥ नानुत्पन्नइति गुप्तिजित्येतदतिरिक्ते-नानुत्पन्ने सनिप्रकृप्त्यानभवितव्यमित्यर्थः उद्देश्यासिद्धेःप्रकृप्ते र्व्यर्थत्वादितिभा-वः ॥ नन्वेतद्बलादृगुपादिभ्यः सन्ननुमीयतइत्यतआह यदाचोत्पन्नःसन्निति ॥ कृतसामर्थ्येति उद्देश्यसिद्धये वाक्यान्तरकल्पनापेक्षयाक्लृप्तवाक्येन सनः कल्प-नायांलाघवात्तेनतत्कल्पनेतत्पञ्चम्याः कृतसामर्थ्यत्वेन पञ्चम्यन्तराभावान्न प्रकृ-प्तिरितिभावः तदाह तत्रपरत्वविशिष्टस्येत्यारभ्यकैयटआहेत्यन्तेन ॥ मनोर-मोक्तिंखण्डयति एवञ्चेति उपदेशानुवृत्तिपरभाष्यस्यैकदेश्युक्तित्वेस्पष्टेचेत्यर्थः ॥ लक्ष्येति लृटः सदित्याद्युक्तानामइउणित्यादिवक्ष्यमाणानाञ्चेत्यर्थः ॥ स्वमते-अइउणित्यादौतत्साधयति अइउणित्यादीनामिति ॥ लोपश्चेति इदमनुबन्धा-नामनेकान्तत्वपक्षाभिप्रायेण तत्पक्षेशकारस्यादेशबोधकसमीपउच्चारणेनावयव-त्वारोपेणलोपस्यशिक्त्वाङ्गीकारादितिबोध्यम् ॥ नन्वनुबन्धानामेकान्तत्वे शस्य लोपःश् इति समुदायस्य चानर्थकत्वात्प्रातिपदिकत्वन्नस्यादतआह एकान्तत्वेति एवञ्च तत्रपक्षेसएवनास्तीतिभावः ॥ एकाचइति उपदेशेऽत्वतइत्यादौत्विर्तिपाठः आदेचइत्यपपाठः तत्र तस्यकर्मव्युत्पन्नत्वात् ॥ आहुरिति ॥ अन्येतु लृटः सद्वेत्यादिषुदोषस्योद्धृतत्वाद्भवतष्ठगित्यत्रापिदोषस्यनिवारितत्वाच्चोःकुरित्यादौ-व्याकरणान्तरीयसंज्ञामादायनिर्वाहाल्लोपश्चेत्यत्र प्रश्लेषसामर्थ्यादिस्वकल्पना-दइउणित्यादावुणित्यादेरुकारादिसाधुत्वविधायकत्वेनोपदेशत्वाच्चित्रङित्यादौङा दिकं प्रपृथक्पदंकृत्वाङपदस्यङितिलक्षणांकृत्वा चित्रेतिप्रातिपदिकात्क्यच् स-चङिदित्यर्थकरणेनादोषाद्भावसाधनपक्षएवयुक्तः करणसाधनपक्षेप्रत्युत अइ-उणित्यत्रविशिष्टस्यार्थवत्त्वाभावेनाप्रातिपदिकत्वात् लोपश्चेत्यत्रशस्यप्रातिपदि-कत्वेऽपि तद्बोधकत्वाभावाच्चेत्त्वानुपपत्तिरवशिष्यतइतिमनोरमोक्तं प्रौढिवाद-त्वंसम्यगेवेत्याहुः ॥ अनुनासिकोच्चारणाभावादिति अस्मदादीनान्तज्ज्ञाना-भावादित्यर्थः यथाश्र तन्तु न युक्तम् पाणिन्यादीनामननुनासिकस्यैवोच्चारण-

मित्यत्रनियामकाभावात् ॥ प्रतिज्ञाविषयेति प्रतिज्ञाशब्देकर्मण्यङितिभावः ॥
आनुनासिक्यंवन्तइति नकर्मधारयाद्धितितुनेहाश्रितम् असुब्वतइतिभाष्योक्त्या-
तस्य क्वचिदनादरात् ॥ पाणिनिप्रभृतीति तेच प्रत्यासत्त्यैतच्छास्त्रप्रवर्त्तकास्त्रय-
एवेतिनातिप्रसङ्गइत्यनुपदमेववक्ष्यति ॥ अयमेवमितिकथनमिति अदड्आदेशेऽनु-
नासिकोपधत्वंक्रियतइत्यादिनेत्यर्थः ॥ व्यवहारइति स्वतन्त्रः कर्त्तेत्यादिनि-
र्देशरूपोव्यवहारोऽनङाद्यकारेऽनुनासिकत्वज्ञापकइतिभावः ॥ यणाद्यापत्ति-
रिति नन्वत्र स्वादिष्वितिपदत्वेनेकोऽसवर्णइतिप्रकृतिभावात्कथमियमापत्तिः नच
नासिकामनुगतइतिविग्रहेसमासान्मसमासइतिनिषेधोवाच्यः समासघटकोत्तरप-
दादिभूतेऽचिपरतोनिषेधस्य विधानात् अतएव परमवक्रिअत्रेत्यत्र क्षमिअचिच-
दित्यत्रचप्रकृतिभावःसिद्धः अन्यथेकारयोस्समासघटकत्वेननिषेधस्यदुर्वारत्वात्
नवान्त्येर्थिचिच्चिकोषिते समः पृथग्भावात्तद्विशिष्टस्यधातुत्वाभाववत्समासा-
भावोऽपिस्यादिति नेदंफलंयुक्तमितिवाच्यम् पृथग्भावेनविशिष्टस्यधातुत्वाभा-
वेऽपि जातसमाससंज्ञावाधस्यासम्भवात् अतएव उत्तरपदशब्दस्यचरमावयवे-
रूढत्वेऽपितन्निमित्तकः सम्मिरादेशोऽपिसिद्धइतिचेत् मैवम् इकोऽसवर्णइत्यत्र
पदान्तपदे पदेऽन्तः पदान्तइतिसप्तमीसमासाश्रयणेनेहप्रकृतिभावाप्राप्तेरितिके-
चित् ॥ अन्येतु इदानीं कप्रत्ययेपरेभत्वेनपदत्ववाधेनतदभावइतिसमादधति ॥
नन्वेवं भत्वेनपदत्ववाधेसति नासाकइतिदशायामेवभत्वेन यस्येत्याकारलोपोदु-
र्वारः नच केणइतिह्रस्वस्तदपवादः निषादकर्षुकइत्यादौचारितार्थ्यादितिचेदत्र-
केचित् परत्वात् अणइतिप्रत्याहारग्रहणात् निषादकर्षुकइत्यादावप्येवमोर्गुणइत्य-
स्यप्राप्त्याऽपवादत्वाच्चह्रस्वेनवाधात् नदोषः ह्रस्वोत्तरमपिनतत्प्रवृत्तिः सकृत्प्रवृत्त-
त्वात् ज्ञानमित्यत्रेवापवादशास्त्रप्रवृत्त्युत्तरोत्सर्गशास्त्रप्रवृत्तिसम्भावनाप्रयोज्याप-
वादशास्त्रवैयर्थ्यसम्भावनायां पुनरुत्सर्गशास्त्रप्रवृत्त्यभावस्य चतुर्थवाधवीजलभ्य-
त्वाच्च एतेन वस्तुतआङ्गत्वाद्यस्येतिलोपापत्तिर्द्रष्टव्या नचेत्वं तदपवादः इकार-
लोपानपवादत्वात् कारिकादौचारितार्थ्याच्चेत्याचार्युक्तमपास्तमितिवदन्ति तन्न
परत्वात्प्राप्तस्यह्रस्वस्यनित्येन लोपेनवाधात् शब्दान्तरप्राप्त्यालोपोऽनित्यइतिचेत्
एवमपिह्रस्वोत्तरमित्वे कृते प्राप्तस्यलोपस्यसकृद्गतिन्यायेनवारणस्यासम्भवात्
नहितात्कालिकप्रवृत्तौ सन्यायोयत्नवान् भवितुमर्हति ॥ चतुर्थवाधवीजेनेत्वो-

त्तरमपि न लोपइत्यपिवक्तुमनर्हम् ह्रस्वपूर्वस्यव्यवहितोत्तरपूसक्तगुणबाधेर्नानिषा-
दकर्षुकइत्यादौचरितार्थस्यह्रस्वस्येत्वोत्तरमाप्तलोपबाधेसामर्थ्यविरहात् ॥ श्री-
धरस्तु यस्येति लोपस्तुनशङ्क्यः यचिभमित्यत्र यसाचहर्य्यादजपि अच्त्वहल्-
त्वोभयानाक्रान्तएवगृह्यतइति ककारेभत्वाभावात् नन्वेवमपि इकोऽसवर्णइतिप्रकृ-
तिभावापत्तिरितिचेन्न नसमासइति निषेधादित्युक्तवान् तद्यद्यपिनिरुक्तरी-
त्यानसमासइत्यस्याप्राप्त्याऽयुक्तमिवभाति तथापि परमवक्रिअत्रेत्याद्यनुरोधेन
समासघटकोत्तरपदघटकेऽचीत्यर्थस्यैवस्वीकारेण निषेधप्राप्त्यासम्यगेवेतिबोध्यम्॥
भट्टास्तु णासृशब्दे इत्यस्माण्ण्वुलितु नशङ्काकलङ्कलेशोऽपीत्याहुः युक्ततरञ्चैतत्
अतएव घोणानासाचनासिकेतिकोशे नासापर्यायेनासिकाशब्दपाठोऽपिसङ्ग-
च्छते नहि स्वार्थिकप्रत्ययान्तस्यपर्यायेषुपाठःकोशकृच्छैलीसिद्धइतिदिक् ॥
सिद्धइति एवञ्च कथन्तस्यनिर्देशस्यज्ञापकत्वमितिभावः ॥ तस्यापि इत्वविधि-
सामर्थ्यस्यापि ॥ पूर्वनिर्देशस्यसविवादत्वादाह आदिनेति ॥ अनुपपन्नमिति
तत्र तद्ग्रहणसत्त्वेनग्रहणोऽपितदभावस्यदुष्करत्वादितिभावः ॥ तादर्थ्याच्ता-
च्छब्द्यमिति अजादिसंज्ञायान्तु प्रत्याहारपदंयोगरूढम् प्रत्याह्रियन्ते संक्षेपे-
णबोध्यन्तेवर्णायैनेतियोगस्यसम्भवात् ॥ वस्तुतस्तु ननु कोसौप्रत्याहारः य-
त्रैतां नग्रहणमतआह आदिरन्त्येनेतीत्यवतरणं बोध्यम् ॥ ननु वर्णसमाम्नाये-
ऽकारस्यप्राथम्यादाकालइत्युचितमतआह कुक्कुटेति ॥ एकद्वित्रिमात्रत्वेति ए-
कादिनवान्तानांद्वन्द्वासाधुतायाः सरूपसूत्रे स्वयमेववक्ष्यमाणत्वेन एकद्विकर-
णेहेतुरितिवदयमप्यसाधुरेवेत्याचारिणः तन्न एकादिनवान्तानामित्यस्यद्वन्द्वेन
सङ्कलितसङ्ख्यावुबोधयिषाविषयत्वात् एवञ्च पञ्चानांघटानामानयनतात्पर्येण द्वि-
त्रीन्घटानानयेत्यस्यासाधुत्वस्य प्रकृतप्रयोगस्यसाधुत्वस्यचनिर्वाहः ॥ भट्टास्तु
एकाद्वेतिस्त्रश्चमात्रायस्य तस्यभावस्तत्त्वमिति चतुःपदबहुव्रीहिमुपेत्यसमादधुः
तदसत् समानाधिकरणानामेवतद्विधानात् एकद्वित्रिपदार्थानां परस्परासामाना-
धिकरण्येप्येकत्रद्वयमितिरीत्यामात्रापदार्थेऽभेदेनान्वयस्तुन वाच्यः परस्परविरुद्ध-
नानाधर्मावच्छिन्नाभेदसम्बन्धावच्छिन्ननानाप्रकारतानिरूपितैकविशेष्यतासादुर्व-
चत्वात् ॥ क्रमेणप्रश्लेषनिर्देशोव्याख्यानादिति प्रश्लेषेसंज्ञात्रयकरणमेवव्या-
ख्यानम् नह्येकस्यसंज्ञिनोऽनेकाःसंज्ञायुज्यन्ते संज्ञाकरणस्यलघ्वर्थत्वात् ॥ प्र-

श्लेषस्यक्रमिकत्वन्तु उकाराणांद्वन्द्वे एकमात्रिकस्यघिसंज्ञकत्वेन पूर्वनिपातस्याव-श्यकत्वेन सर्वतःप्राङ्निर्देशात्ततःपरं त्रिमात्रिकस्यप्रयोगेप्लुतप्रगृह्याइतिप्रकृतिभा-वापत्तौनिर्देशासङ्गते द्विमात्रिकस्यमध्येनिर्देशात् त्रिमात्रिकस्यैवमथदिन्तेनिर्देशा-त्सिद्धम् ॥ केचित्तु प्रश्लेषस्य क्रमिकत्वे निर्देशान्तरं भाष्यं सूत्रवैयर्थ्यं च व्याख्यानमप्याहुः तथाहि न तावत् उ३उऊ इत्येवं प्रश्लेषः त्रिमात्रस्य-ह्रस्वत्वे ततःपरस्याप्रः क्वचिदप्यसम्भवेन ह्रस्वनद्याविति सूत्रे ह्रस्वग्रहणान-र्थक्यात् एकमात्रिकस्यह्रस्वत्वानुपपत्त्या स्तोरित्यादिनिर्देशासङ्गतेश्च एक-मात्रस्यदीर्घत्वेऽतोदीर्घइतिदीर्घविधानस्य आङ्माङोरितितुग्विधानस्यवैयर्थ्याप-त्तेश्च द्विमात्रस्य प्लुतत्वे हैहेप्रयोगइत्यादेर्वैयर्थ्यापत्तेश्च नापि उ३ऊउ इत्येवम् ह्रस्वग्रहणानर्थक्यात् स्तोरित्यादिनिर्देशासङ्गतेश्च एकमात्रस्यप्लुतत्वेऽतोरोरितिसू-त्रवैयर्थ्यापत्तेश्च नवा ऊउउ३ इत्येवम् द्विमात्रस्यह्रस्वत्वे ङ्यापोरित्यादिसूत्र-वैयर्थ्यात् स्तोरित्याद्यसङ्गतेश्च अतोदीर्घइत्यादेर्वैयर्थ्याच्च नच ऊउ३उ इत्येवम् ङ्यापोरित्यादेर्वैयर्थ्यात् स्तोरित्याद्यसङ्गतेश्च त्रिमात्रस्यदीर्घत्वे ॠतिॠवा-ऌतिऌवेतिवचनप्रत्याख्यानभाष्यासङ्गतेश्च आरम्भपक्षेवार्त्तिकेनापूर्वयोर्द्विमात्रयोः सूत्रेणत्रिमात्रयोस्तयोर्विधानेनफलभेदात्एकमात्रस्यप्लुतत्वेऽतोरोरित्यस्यवैयर्थ्याच्च नापिउउ३ऊ इत्येवम् ॠतिॠवेतिवचनप्रत्याख्यानभाष्यासङ्गतेः हैहेप्रयोगइ-त्यादेर्वैयर्थ्यापत्तेश्चेत्याहुः ॥ तेन ऊपदेन ॥ स्वोच्चारणेति स्वम् ऊपदवोध्याः ॥ सदृशइति सादृश्यस्य भेदाघटितत्वादुकारस्यापिसंज्ञावोध्या ॥ सकालइति जा-तावेकवचनम् ॥ इतिवाक्यइति विधेयभेदेन वाक्यभेदादितिभावः ॥ अण्-स्वदिति एतेनद्वितीयवाक्यादौशङ्कानिरासः ॥ केचित्तु एतच्छङ्काकरणमयु-क्तम् अणग्रहणस्यव्यक्तिपक्षएवसत्त्वेन तत्रपक्षइत्संज्ञकवर्णसमभिव्याहारादि-चिह्नाभावेन कुक्कुटरुते प्रसिद्धिप्रदर्शनेनास्यानुकरणत्वेन पाक्षिकस्यप्रकृतिवद-तिदेशस्येष्टानुरोधेनाकरणेन चास्योकारस्याणत्वाभावादित्याहुः ॥ संज्ञायामिति अत्रपक्षे शब्दसाम्येन यथासंख्यंवोध्यम् स्यतासीऌलुटोरितिवत् ॥ नच स्व-विषयेदीर्घप्लुतसंज्ञाभ्यां वाधः अनाकडारीयत्वात् ॥ व्याख्यानादिति उकार-सादृश्यस्याचत्वेनग्रहणउकारग्रहणवैयर्थ्येन उत्वेनग्रहणेऽज्ग्रहणवैयर्थ्येनान्येनाप्र-म्भवेनचार्थसिद्धादित्यर्थः ॥ नन्वेकद्वित्रिमात्रावैशिष्ट्ये नापि सादृश्यस्यग्रहण-

सम्भवः एवञ्च विनिगमनाविरहात्तेन सादृश्यग्रहणे ऌकारस्यैवस्वग्रहणन्नस्या-
दितिकालग्रहणंसफलमितिचेन्न प्रणवष्टेरित्यादिज्ञापकेनेदृशसादृश्यस्याग्रहणात् ॥
अधिकंकालग्रहणमिति व्यर्थंतत्सामर्थ्यादितिशेषः ॥ ननु भाष्याविचारितप्र-
योजनकानां सूत्राक्षराणांपारायणादावदृष्टार्थत्वमेव नतु तत्रफलकल्पनंयुक्तम्
अतएव तदधीतेतद्वेदेतिसूत्रे द्विस्तद्ग्रहणं प्रमादकृतमाचार्यस्येतिभाष्यउक्तमतआह
तदुक्तंभाष्यइति ॥ यावदत्रतपरकरणमिति यावत्फलकंतपरकरणं तपरसूत्रेण-
भवति तावत्फलकं कालग्रहणमित्यर्थः ॥ वर्णग्रहणेजातिग्रहणस्येति यादृशवर्ण
त्वव्याप्यधर्मावच्छिन्नस्यग्रहणम् तादृशधर्मावच्छिन्नमात्रारब्धसमुदायगतरूपे ता-
दृशवर्णत्वव्याप्यधर्मप्रतियोगिकपर्याप्त्यनुयोगितावच्छेदकत्वंभवतीत्यर्थकान्निपा-
तएकाजित्यत्रैकग्रहणज्ञापिताद्वर्णग्रहणेजातिग्रहणमितिन्यायादितिभावः ॥ तित-
उरुछत्रमिति अउइत्येतद्गतद्वित्वेऽत्त्वप्रतियोगिकपर्याप्त्यनुयोगितावच्छेकत्वारो-
पेणदीर्घसंज्ञायां विकल्पतुगापत्तिरितिभावः ॥ ननु वर्णान्तरोच्चारणेऽर्द्धमा-
त्राकालव्यवायस्य नान्तरीयकतया अउ इत्यस्यनद्विमात्रत्वम् नवाऽज्ग्रहणफ-
लत्वेन वक्ष्यमाणप्रतक्ष्येत्यत्र क्षित्यस्यैकमात्रत्वमितिचेन्न वर्णोच्चारणाधिकरण-
कालस्य द्विमात्रारूपत्वेनैकमात्रारूपत्वेनचापत्तिसम्भवात् ॥ नन्वेवमपि ऊका-
कारोच्चारणाधिकरणकालसादृश्यं काले छिद्रानन्तरितत्वेन विवक्ष्यते तच्च वर्णो-
च्चारणानधिकरणानन्तरितत्वरूपन्तथाच अउ इत्यस्य क्षित्यस्यचदीर्घह्रस्वसंज्ञ-
योरप्राप्त्याऽऽपत्तिप्रदानमयुक्तमेवेतिचेन्न तथासादृश्यग्रहणे ऋतिऋवेतिवचनप्र-
त्याख्यानपरभाष्यविरोधात् तत्रहि वार्त्तिकविहितऋकारऌकारयोरेफलकारघ-
टितत्वेनछिद्रान्तरितकालिकत्वेनदीर्घसंज्ञायाअप्राप्त्या सूत्रेणतथाभूतयोरसिद्ध्या-
पत्त्या प्रत्याख्यानासङ्गतेः ॥ पदान्ताद्वेतितुगापत्तिरिति नचैतदभावे नित्य-
विधिर्दुर्वारः सकृत्प्रवृत्तत्वात् पुनः प्रसङ्गविज्ञानन्त्वीदृशे विषयेनेत्यचश्चेत्यत्रकै-
यटेव्यक्तम् ॥ अन्तरङ्गत्वेनेति इदं समाधानंहेयम् कार्यिणोनिमित्ततयाऽना-
श्रयणेनतदीयनिमित्तसमुदायमध्ये तन्निमित्तस्याप्रविष्टत्वेन परिभाषायाअप्रवृत्तेः
नाजानन्तर्यइतिनिषेधाच्च ॥ प्राप्तविभाषायानिषेधमुखेनप्रवृत्त्याऽन्तरङ्गादपिनि
षेधस्यबलीयस्त्वेन चिन्त्यमिदमितिकेचित् तन्न अनन्तरस्येतिन्यायेनदीर्घादि-
त्यनेनप्राप्तस्यैवानेननिषेधात् ॥ उच्चैः ॥ उपांशुप्रयोगे सूक्ष्मोच्चारितप्रयोगे

अव्याप्तेः उदात्तसंज्ञायाअव्याप्तेः ॥ अव्यवस्थितत्वादिति नीचैरपिरोगा-र्तस्योच्चैः उच्चैरपिवधिरस्यनीचैरितिभावः ॥ अधिकरणशक्तिप्रधानमिति ऊर्द्ध्वाधिकरणशक्तिप्रधानमित्यर्थः ॥ उच्चारणंप्रतीति तथाच ताल्वादिस-भागाधिकरणकोर्द्ध्वदेशावच्छिन्नोच्चारणकर्मीभूतोऽजुदात्तसंज्ञइत्यर्थोवोध्यः ॥ इदम् ताल्वादीतिकथनम् ॥ अन्यत्रापीति तुल्यास्यसूत्रवृत्तावपीत्यर्थः ॥ सः ऊर्द्ध्वभागप्रतिहतवायुव्यञ्जितोऽच् ॥ इतिभावइति तत्तत्स्थानेषु भा-गत्रयं प्रकल्प्य ऊर्द्ध्वभागेवाय्वाघातेनव्यञ्जितोऽजुदात्तः अधोभागेवाय्वाघा-तेनव्यञ्जितोऽनुदात्तः ॥ ऊर्द्ध्वभागआहत्याधोभागेवाय्वाघातेन व्यञ्जि-तोऽच्स्वरितः । भागत्रये वाय्वाघातेन व्यञ्जितोऽच्प्रचयइतितात्पर्यम् ॥ लोकेति अत्रैवभाष्यं स्पष्टमिदम् ॥ तेषान्तत्त्वमभ्युपेत्यापिक्षत्यभावमाह हल्-स्वरेति तथाच हलउदात्तादिसंज्ञायांकिंवाधकम् ॥ न तावदचः स्थानउ-दात्तस्यहलआपत्तिः आन्तरतम्यादचएवोदात्तस्यसिद्धेः नापि हलः स्था-नेतस्यापत्तिः हल्स्वरप्राप्तौव्यञ्जनस्याविद्यमानवद्भावादित्यर्थः ॥ इदम् अ-जित्यर्थकथनम् ॥ आयइतीति आकारोनिपातत्वादाद्युदात्तः ॥ कृदुत्तरेति गतिकारकोपपदादित्यनेन ॥ अन्तोदात्तत्वमिति शेषंप्राग्वदितिभावः ॥ वि-रोधादिति तथाच पूर्वत्रधर्मिपरयोरपीहलक्षणयाधर्मपरतेतिभावः ॥ धर्मद्व-यसमावेशस्तु यथा नानाजातीयरसवदवयवारब्धेऽवयविनि स्वाश्रयसमवेतत्व-सम्बन्धेनावयवगतस्यरसस्यैवभानं नतु चित्ररसाङ्गीकारस्तथाऽत्रापि सम्भवत्येव अतएव तस्यादितइतिसूत्रमपिस्वरसतःसङ्गच्छते नचानुवर्त्तमानयोरुदात्तानुदात्त-पदयोर्लक्षणयाधर्मपरयोर्द्वन्द्वे ततोभावप्रत्यये वर्णधर्मवृत्तिधर्मवोधापत्तिरितिवा-च्यम् इतरेतरयोगद्वन्द्वेऽपि समूहस्यैवप्राधान्यात्तं प्रतिसमूहिनोविशेषणत्वेन-द्वन्द्वोत्तरत्वप्रत्ययेनधर्मस्यैववोधात् ॥ करणाधिकरणयोरितिल्युटावाधादाह वाहुलकादिति ॥ एतस्यामतिकगतित्वादाह अर्शआदयजिति भावघञन्ता-दित्यादिः ॥ अस्यापिवाहुलकादविशिष्टत्वंसूचयन्नाह अन्यइति ॥ अर्द्धह्र-स्वशब्दोऽर्द्धमात्रायांरूढइतिभाष्यतोविशिष्टरूढेरेवलाभादाह ह्रस्वपरेति मूले वहुव्रीहिरितिभावः ॥ रूढेःफलमाह एवञ्चेति लोकइतिशेषः अतएववक्ष्यति-वेदेस्त्विति ॥ रूढिग्रहणाद्वेवच सूत्रे तस्यग्रहणं सफलम् तद्धिदीर्घादिस्वरितमं-

गृहार्थम् तथार्थेतु सनस्यात् नच षष्ठीकल्पनार्थन्तत् सम्बन्धिशब्दत्वादेवसिद्धेः नचासिद्धत्वादप्राप्तत्रिपादीस्थस्वरितसंग्रहायतत् भाष्यरीत्या तदभावात् तदेतद्ध्वनयन्नाह इतइति अत्रच ज्ञापकम् देवब्रह्मणोरनुदात्तइति सूत्रम् अन्यथा देवाः ब्रह्माणः इत्यत्रामन्त्रिताद्युदात्तत्वेशेषनिघातसिद्धानुदात्तयोरकारयोःस्थानेजातयोरुदात्तादनुदात्तस्यस्वरितइतिविहितयोः स्वरितयोर्देवब्रह्मणोरित्यनुदात्तेकर्तव्येऽसिद्धत्वात्तदसङ्गतिःस्पष्टैव ॥ अतएव स्वरितात्संहितायामित्यैकश्रुतिप्रतिस्वरितस्यसिद्धत्वादिमंमेगङ्गइतिमन्त्रे मेशब्दमाश्रित्यसर्वेषांनिघाते इममित्युदात्तात्परस्यानुदात्तमेशब्दाकारस्योदात्तादनुदात्तस्येतिस्वरितत्वेतस्यैकश्रुतिःसिद्धा ॥ वेदे येराइत्यत्रैकारस्यार्द्धोदात्तस्यदर्शनादाह वेदेत्विति ॥ प्रातिशाख्यादिति एकाक्षरसमावेशइत्यादित इत्यर्थः ॥ तैत्तिरीये लोकवत्सत्त्वादाह अस्माच्चेति एवञ्चेदं सूत्रं ऋग्वेदान्यपरमितिसिद्धम् ॥ इत्यर्थइति वेदभाष्ये तथैव व्याख्यातत्वादितिभावः ॥ एतेन अहव्यासावित्यस्माद्दहलोर्ण्यतिछान्दसत्वाद्वृद्ध्यभावे सुपांसुलुगितिषष्ठ्याः स्थानेसुरादेशइतिसाधनमपास्तम् अर्थासङ्गतेः ॥ गुणाभावइति अहिशब्देघेर्ङितीतिसूत्रप्राप्तगुणाभावइत्यर्थः ॥ उदात्तस्वरितयोरितिस्वरितइति अहिरिवभोगैरित्यत्राद्युदात्तत्वेनपठ्यमानतया ग्रामादित्वावृषादित्वाद्वाऽऽद्युदात्तत्वंभवति ततः शेषनिघातेनेकारस्यानुदात्तत्वे उदात्तादनुदात्तस्येतिस्वरितत्वे तस्य यणि स्वरितस्थानिकयणः परत्वाद्विभक्त्यकारस्यस्वरितइतिभावः ॥ वास्वरितइति उदात्तस्वरितयोरितिस्वरितोत्तरं शेषानुदात्तेनसहैकादेशस्य स्वरितोवानुदात्तेपदादावित्यनेनेतिभावः ॥ यद्यपि भाष्यकरणेल्युटिसिद्धेन वचनपक्षेनवहुव्रीहिरित्युक्तम् तथापि वहुव्रीहितस्तत्पुरुषस्यलघुत्वाभिप्रायेणाह उच्यतइति ॥ समाहारद्वन्द्वेमुखनासिकमितिस्यादतआह मुखसहितेति ॥ तयेति अधिकरणस्यापि स्थाल्यापच्यतइतिवत्करणत्वंवोध्यम् ॥ साधनंकृतेतिसमासइति यद्यप्यत्रकर्तृकरणइतिसूत्रेणापिसमासः सिद्धस्तथापिपादहारकइत्यत्रापादानपञ्चम्यन्तस्यकर्मण्वुलन्तेन हारकशब्देन गलचोपकइत्यत्राधिकरणसप्तम्यन्तस्य कर्मण्वुलन्तेन चोपकशब्देनचसमासार्थमावश्यकमिदं कृत्यैरधिकार्थवचनइतिसूत्रस्थंवार्त्तिकमितिसूचयितुमेवमुक्तम् ॥ आङोऽनुनासिकइत्यत्रेति इत्येतत्साध्यअभ्रआँअपइतिलक्ष्यइत्यर्थः ॥ यमानांविशिष्यप्रातिशाख्येवि-

धानादाह अनुस्वारइति भाष्योक्तप्रासादवासिन्यायमबुद्ध्वाऽयंग्रन्थइतिबोध्यम्॥ अनुनासिकस्येत्यादावनुवादेत्वप्रतिपत्तिरेवस्यादितिभावः॥ शक्तइत्यादाविति पाठः शक्तेत्यादावितिपाठस्तु क्रान्तमम्बोधनपरतया क्रान्तप्रकृतिकटावन्तपरतयावानेयः॥ यद्यपीदं नव्यक्तिपक्षइति चिन्त्यमिदम् जातिपक्षेऽपि तज्जातिपुरस्कारेणयावद्व्यक्तीनामेकज्ञानविषयत्वेऽपि आनन्त्यस्यदुर्वारत्वेनतत्पक्षेऽपिधर्मएवाष्टादशविधत्वस्यवक्तव्यत्वात्॥ एवंतथापीत्यादिग्रन्थोऽपि व्यक्तिपक्षतात्पर्येणासङ्गतएव तत्रपक्षेतद्व्यक्तित्वस्यैवशक्यतावच्छेदकतयातद्व्याप्यत्वस्यचाष्टादशसुधर्मेष्वभावेन स्वव्याप्यमिथोविरुद्धयावद्धर्मबोधनात्मकविभागासम्भवात् नच नानातद्व्यक्तित्वान्यतमव्याप्यत्वेनतदुपपत्तिः व्यक्तीनामानन्त्येनयावत्तद्व्यक्तित्वग्रहासम्भवात् तस्मात् व्यक्तिपक्षइत्युपलक्षणं जातिपक्षस्यापि तथाचव्यक्तीनामानन्त्याद्व्यक्तिपक्षेजातिपक्षेवाऽष्टादशविधत्वंनसम्भवतीति यद्यपीत्यादेरर्थः तथापीत्यादेर्जातिपक्षाभिप्रायेणात्वादिजात्याक्रान्तानामष्टादशविधधर्मवत्त्वमित्याशयः॥ ननु धर्माणामप्युदात्तत्वादिभेदेनाष्टविधत्वादष्टादशेत्यनुपपन्नमतआह तत्तत्समानाधिकरणेति उदात्तत्वसमानाधिकरणानुनासिकत्वसमानाधिकरणह्रस्वत्वमित्यादिक्रमेणाष्टादशविधत्वमितिभावः॥ एवमग्रेऽपीति लृवर्णस्यद्वादशेत्यादावित्यर्थः॥ लोकेप्रयोगेष्विति लोकेये प्रयोगाः प्रयुज्यमानाः वाक्यानि तेष्वित्यर्थः॥ अतएव शास्त्रीयकार्येऽनुपयोगाल्लोकेऽप्रयोगाच्चहेतोरेव॥ एकश्रुतेरिति इयमेव प्रचयशब्देनापिव्यवह्रियते॥ त्रैस्वर्याभावरूपत्वेऽदोषादाह स्वरान्तरत्वइति॥ इदमिति उदात्तादिभेदेनत्रिधेत्यादिकथनमित्यर्थः॥ चतुर्मात्रादिभ्योऽत्रवैषम्यमाह तस्यालोकेऽपीति प्लुतावैचइदुतावित्येतद्विषयः॥ तुल्यास्य॥ तुल्याविति नन्वत्रनपुंसकमनपुंसकेनेतिसूत्रेणनपुंसकस्यैवशेषात्तुल्यं तुल्येइतिवावक्तुंयुक्तम् नचाद्वन्द्वतत्पुरुषविशेषणानामितिनिषेधः तस्यवचनस्य त्यदादीनिसर्वैरितिसूत्रभाष्ये त्यदादितः शेषइतिवार्तिकनिषेधायैवारम्भात् भाष्यस्योपलक्षणत्वं स्वीकृत्यैतद्वचनस्य यावदेकशेषविधिशेषत्वेतु नपुंसकमनपुंसकेनेति वद्विरूपाणामपीत्यस्यपुमान्स्त्रियेत्यस्यचनिषेधापत्तौ तुल्यावित्यस्य भगवतोर्भवानीविश्वनाथयोरित्यस्यच प्रयोगस्यानुपपत्तिः अद्वन्द्वतत्पुरुषेतिवचनमुपादाय न्यायसिद्धमिदम् परवल्लिङ्गं द्वन्द्वतत्पुरुषयोरितिसमासा-

र्थस्यलिङ्गातिदेशात्तद्विशेषणस्यापिसर्वनाम्नस्तल्लिङ्गस्यासिद्धत्वादितिकैयटोक्त्याएकशेषनिषेधकत्वस्यवक्तुमशक्यत्वाच्चेतिचेन्न प्रवृत्तिनिमित्तनिष्ठनानाप्रकारतानिरूपितनानाविशेष्यताकबोधेच्छारूपशब्दतन्त्रविषयएवैकशेषप्रवृत्त्या प्रवृत्तिनिमित्तनिष्ठैकप्रकारतानिरूपितनानाविशेष्यताकबोधेच्छायामर्थतन्त्रस्यैवस्वीकारेण प्रकृतेतुल्यत्वनिष्ठैकप्रकारतानिरूपितनानाविशेष्यताकबुबोधयिषायाःसत्त्वेनार्थतन्त्रेणैकेनैवतुल्यशब्देनोभयोर्बोधसम्भवात् प्रत्यर्थंशब्दनिवेशइतिभाष्येऽर्थपदेनप्रवृत्तिनिमित्तस्यैवग्रहणेन प्रवृत्तिनिमित्तभेदएवानेकशब्दनिवेशबोधनात्॥ नचैवमपि नब्राह्मणंहन्यादित्यादवर्थतन्त्रएकवचनस्यैवदर्शनादिहापि तदेदस्यादितिवाच्यम् जातिगतैकत्वविवक्षायांतत्रैकवचनप्रयोगेऽपिव्यक्तिगतद्वित्वविवक्षयेहद्विवचनेबाधकाभावात् ॥ व्याख्यानादिति आस्यगृहणकरणरूपादितिभावः अन्यथा सर्वेषामेववर्णानांजनकस्यमुखस्यतुल्यत्वेन तदुपादानवैयर्थ्यात् ॥ तच्च-आस्यभवश्च ॥ स्थानमेवेति अथप्रयत्नस्याप्यास्येऽवच्छेदकत्वसम्बन्धेनभवत्वाद्वर्णोपयोगित्वाच्च गृहणसम्भवात्प्रयत्नगृहणं किमर्थमितिचेदुच्यते समवायेनाकाशउत्पद्यमानश्शब्दोऽवच्छेदकतया कण्ठादावुत्पद्यते एवञ्चावच्छेदकतासम्बन्धावच्छिन्नवर्णनिष्ठजन्यतानिरूपिततादात्म्यसम्बन्धावच्छिन्नजनकतावच्छेदकधर्मवतआस्यपदेनगृहणमित्यत्रैवप्रयत्नग्रहणस्यज्ञापकत्वात् प्रयत्नेऽवच्छेदकत्वसम्बन्धावच्छिन्नजनकतायास्सत्त्वेऽपि तादात्म्यसम्बन्धावच्छिन्नायास्तस्याअभावात् नच प्रयत्नग्रहणसामर्थ्याद्वायुसंयोगादीनामेवास्यभवानांगृहणमित्येवकुतोनज्ञाप्यतइतिवाच्यम् तुल्यास्येतिनिर्देशस्यैवानुपपत्तेः ॥ नच वक्ष्यमाणदिशायावदास्यभवतुल्यत्वग्रहणादुदात्ताकारादिनिष्ठावच्छेदकत्वसम्बन्धावच्छिन्नजन्यतानिरूपिततादात्म्यसम्बन्धावच्छिन्नजनकतावच्छेदकतायाः कण्ठोर्ध्वभागत्वादौसत्त्वेन तद्वतांतुल्यत्वएवसंज्ञापत्तावुदात्तानुदात्तयोरकारयोः परस्परंसवर्णसंज्ञानुपपत्तिरितिवाच्यम् प्रयत्नसाहचर्येणास्यभवस्यापि वर्णविभाजकधर्मावच्छिन्नजन्यतानिरूपितजनकतावच्छेदकधर्मवतएवग्रहणात् उदात्तत्वादयश्च नवर्णविभाजकाः त्रिषष्टिश्चतुःषष्टिर्वावर्णाइतिशिक्षोक्तेरत्वादिभिरेवतद्विभागलाभात् तेच न कण्ठोर्ध्वभागत्वादयवच्छिन्नजनकतानिरूपितजन्यतावच्छेदकाइतिनानुपपत्तिः। तदेतत्सकलमभिप्रेत्यवक्ष्यति शिक्षायांकण्ठादीनामित्यादि ॥ तथाभूतस्यास्य-

भवशब्देनग्रहणेप्रमाणमाह प्रयत्नस्येति वर्णोत्पत्तीति वर्णोत्पत्तिप्राक्कालिकत्व-
स्यात्मसमवेतयत्नविशेषेऽपिसत्त्वात्तद्व्यावृत्तयआह अव्यवहितेति ॥ प्राग्भा-
वित्वेति वाह्याहि तदुत्तरभाविनः ॥ ननु यत्नप्रयत्नशब्दयोः प्रयत्नमात्रेरूढ-
त्वेनपर्यायतया लाघवाद्यत्नेतिवाच्येप्रोपादानमधिकसङ्ग्रहार्थमित्यस्य पर्याय-
शब्दानामिति न्यायविरोधाद्वक्तुमशक्यत्वेनयोगाद्रूढिरितिन्यायेनयत्नसामान्यग्र-
हणमेवस्यादतआह जनकेति तथाच प्रयत्नेजनकत्वग्रहे यत्नसामान्यस्यजन्यप्रा-
ग्वर्त्तित्वरूपजनकत्ववाधाद्योगार्थएव भूमौपङ्कजमुत्पन्नमित्यत्रेवाश्रीयते ॥ ज-
नकत्वमितिकथनं कार्यशब्दवादाभिप्रायेण नित्यवादेत्वभिव्यञ्जकत्वमेवतदर्थः ॥
तथाच यन्निरूपिजनकतावन्तौ तुल्यास्यप्रयत्नावितिविग्रहस्य तुल्यास्यप्रयत्ननि-
ष्ठजनकतानिरूपितजन्यतावदितिसमासस्यचार्थः ॥ ननु प्रयत्नस्यस्वतोभेदेनत-
त्त्वेपि दैत्यारिरित्यादौकार्यव्यक्तिभेदेऽपिस्थानस्यैकत्वात्तुल्यत्वस्यभेदघटितत्वा-
त्सावर्ण्याप्रसक्तौदीर्घोदुर्लभइत्यतआह तत्तदिति ॥ भेदघटितेति लोकेभेदेस-
त्येवसादृश्यस्यव्यवहारादितिभावः ॥ वस्तुतस्तु सादृश्यस्यभेदघटितत्वेऽपिना-
रोपस्योपयोगः भावानां प्रतिक्षणपरिणामित्वेनस्थानानां परस्परभेदसम्भवात् ॥
प्रतियोगिभेदविशिष्टसाधारणधर्मरूपं सादृश्यमितिवदतांनैयायिकानामन्येदोषमु-
द्धृत्य सादृश्यमतिरिक्तमखण्डोपाधिः अतएव केनधर्मेणसादृश्यम् आह्लादक-
त्वेनमुखेचन्द्रसादृश्यमित्यादि व्यवहारसङ्गतिरित्यभिसन्दधानः स्वमतेनाह व-
स्तुतइति ॥ भाष्यसम्मतमिति नञिवयुक्तमित्यत्रेवशब्दोपादानेनैतद्गम्यतइत्य-
न्यत्रनिरूपितम् ॥ कण्ठत्वादिनैवस्थानत्वोक्तेयति कण्ठ्यावहाविचुयशाइत्यादि-
नेतिभावः ॥ यस्यैतद्द्वयमिति यज्जनकं स्थानप्रयत्नोभयमित्यर्थः ॥ मूलो-
क्तयेनेत्यस्य यथाश्रुतार्थकत्वमयुक्तम् स्थानप्रयत्नयोर्येनेत्येतद्बोध्येनवर्णेनसहतु-
ल्यत्वासम्भवादतोलक्षणयाव्याचष्टे यदीयेनेति यज्जनकेनेत्यर्थः ॥ एतद्द्व-
येन स्थानप्रयत्नोभयेन ॥ यावदास्यभवतुल्यत्वमिति तच्च स्वजनकस्थानज-
न्यत्व स्वाजनकस्थानाजन्यत्वोभयसम्बन्धेन तत्तद्वर्णविशिष्टत्वम् एतच्च परस्परं
विवक्षितम् तेन इकारवैशिष्ट्यस्यैकारेऽभावेऽपि एकारवैशिष्ट्यस्येकारेसत्त्वेने-
कारैकारयोर्मिथः सावर्ण्यंकुतोनेतिशङ्कायानावसरः ॥ परस्परत्वञ्च सम्बन्ध-
विशिष्टसम्बन्धसम्बन्धित्वम् वैशिष्ट्यञ्च स्वीयानुयोगितासमानाधिकरणप्रतियो-

गिताकत्वस्वीयप्रतियोगितासमानाधिकरणानुयोगिताकत्वस्वप्रवृत्तिसम्बन्धिताव-च्छेदकरूपवत्त्वस्वभिन्नत्वैतच्चतुष्टयसम्बन्धेन सम्बन्धिताच प्रतियोगित्वानुयो-गित्वान्यतरसम्बन्धेन चैत्रमैत्रौ परस्परन्नमतइत्यादौ चैत्रानुयोगिकमैत्रप्रतियो-गिकस्वकर्तृकनमनकर्मत्वसम्बन्धवैशिष्ट्यस्यमैत्रानुयोगिकचैत्रप्रतियोगिकस्वकर्तृ-कनमनकर्मत्वेसङ्घटनात्तत्सम्बन्धित्वस्यप्रतियोगित्वानुयोगित्वान्यतरसम्बन्धे-नचैत्रमैत्रयोः सत्त्वात्समन्वयः ॥ एवमुक्तोभयसम्बन्धेनस्वविशिष्टत्वरूपकका-रप्रतियोगिकखकारानुयोगिकसम्बन्धविशिष्टत्वस्योक्तस्वविशिष्टत्वरूपखकारप्र-तियोगिकककारानुयोगिकसम्बन्धे सत्त्वात्तत्सम्बन्धित्वस्य ककारखकारयोः स-त्त्वेन सावर्ण्यंसिद्ध्यति ॥ इकारप्रतियोगिकस्वविशिष्टत्ववैशिष्ट्यस्यैकारप्रति-योगिकस्वविशिष्टत्वे एकारप्रतियोगिकस्वविशिष्टत्ववैशिष्ट्यस्येकारप्रतियोगि-कस्वविशिष्टत्वेवा प्रथमसम्बन्धद्वयविरहप्रयुक्तविरहेण नतयोः संज्ञाप्रसक्तिः ॥ यत्र चैत्रोमैत्रं मैत्रश्च विष्णुमित्रंनमति तत्र मैत्रप्रतियोगिकविष्णुमित्रानुयोगिक-स्वकर्तृकनमनकर्मत्ववैशिष्ट्यस्य चैत्रप्रतियोगिकमैत्रानुयोगिकस्वकर्तृकनमनकर्म-त्वेवारणायप्रथमःसम्बन्धः ॥ एवं तत्रैव चैत्रप्रतियोगिकमैत्रानुयोगिकसम्बन्ध-वैशिष्ट्यस्य मैत्रप्रतियोगिकविष्णुमित्रानुयोगिसम्बन्धेवारणाय द्वितीयःसम्ब-न्धः ॥ एवं यत्र चैत्रोमैत्रंनमति मैत्रश्च चैत्रं ताडयति तत्र चैत्रप्रतियोगिकस्वक-र्तृकनमनकर्मत्ववैशिष्ट्यस्यमैत्रप्रतियोगिकस्वकर्तृकताडनकर्मत्वेवारणायतृतीयः सम्बन्धः ॥ एवं यत्र चैत्रः स्वमेवनमति तत्र स्वकर्तृकनमनकर्मत्ववैशिष्ट्यस्य स्वस्मिन्वारणाय तुरीयः सम्बन्धः। अन्यथा एष्वपिपरस्परपदप्रयोगापत्तेरि-तिवोध्यम् ॥ अथवा स्वजनकयावत्स्थानजन्यत्वस्वाजनकस्थानाजन्यत्वोभय-सम्बन्धेनस्वविशिष्टत्वमेवयावदास्यभवतुल्यत्वमस्तु स्वजनकयावत्स्थानजन्यत्वञ्च स्वनिरूपितजनकतावच्छेदकस्थानत्वव्याप्यधर्मसमानाधिकरणाभावप्रतियोगित्वा-भाववज्जनकतानिरूपितजन्यतावत्त्वम् तथाच एकारनिरूपितजनकतावच्छेदक स्थानत्वव्याप्यकण्ठत्वसमानाधिकरणाभावप्रतियोगित्वस्यैकारनिरूपितजनक-तायांसत्त्वेनैकारवैशिष्ट्यस्येकारे इकाराजनककण्ठस्थानजन्यत्वेनेकारवैशिष्ट्य-स्यैकारेचासत्त्वेन नदोषः ॥ नन्वेवमेकारयोरपि सावर्ण्यमनुपपन्नम् एकारनि-रूपितकण्ठनिष्ठजनकतातस्तालुनिष्ठजनकताया अवच्छेदकाश्रययोर्भेदेनभेदादेकार-

निरूपितजनकतावच्छेदककण्ठत्वसमानाधिकरणाभावप्रतियोगित्वस्यतालुवृत्त्यै-
कारजनकत्वेसत्त्वादितिचेन्न स्वनिरूपितजनकत्वसमानाधिकरणाभावीयप्रतियो-
गितानिरूपितनिरूपितत्वसम्बन्धावच्छिन्नावच्छेदकत्वाभाववत्त्वस्यैव स्वजनक-
यावत्स्थानजन्यत्वपदार्थत्वेनैकारनिरूपितजनकत्वाधिकरणे कण्ठेतालुनिवा ए-
कारनिरूपितजनकतानास्तीत्याकारकाभावस्यवक्तुमशक्यत्वेनैकारे निरूपितत्व-
सम्बन्धावच्छिन्नावच्छेदकत्वाभाववत्त्वस्यसत्त्वेनादोषात् इकारेतु एकारनिरूपि-
तजनकत्वाधिकरणकण्ठवृत्तीकारनिरूपितजनकत्वाभावीयप्रतियोगितानिरूपित-
निरूपितत्वसम्बन्धावच्छिन्नावच्छेदकतायाएवसत्त्वेननातिव्याप्तिः ॥ अथवा
स्वनिष्ठव्याप्यतानिरूपितव्यापकतावत्त्वस्वनिष्ठव्यापकतानिरूपितव्याप्यतावत्त्व-
सम्बन्धाभ्यां स्वविशिष्टत्वमेव स्वयावदास्यभवतुल्यत्वम् व्याप्यताव्यापकताच
सम्बन्धद्वयेऽवच्छेदकत्वसम्बन्धावच्छिन्नाग्राह्या अत्र प्रथमसम्बन्धदानादेकारवै-
शिष्ट्यमिकारेन अवच्छेदकतासम्बन्धेनैकाराधिकरणवृत्त्यवच्छेदकतासम्बन्धाव-
च्छिन्नप्रतियोगिताकाभावप्रतियोगित्वस्यैवेकारे सत्त्वात्। द्वितीयसम्बन्धदाना-
दिकारवैशिष्ट्यन्नैकारे अवच्छेदकतासम्बन्धेनेकाराभाववतिकण्ठेऽवच्छेदकतास-
म्बन्धेनैकारस्यवृत्तित्वात् ॥ अथवा स्वाजनकजन्यत्वस्वविशिष्टधर्मविशिष्टत्वा-
न्यतरसम्बन्धेन स्वविशिष्टोयस्तद्भिन्नत्वमेव स्वयावदास्यभवतुल्यत्वम् धर्मेवैशि-
ष्ट्यञ्च स्वनिष्ठजन्यतानिरूपितजनकतावच्छेदकत्वेन धर्मस्यवैशिष्ट्यञ्च स्वावच्छि-
न्नजनकतानिरूपितजन्यत्वाभाववत्त्वेन तथाचेकारविशिष्टभिन्नत्वंनैकारे स्वाज-
नककण्ठजन्यत्वेन स्वविशिष्टत्वस्यैवसत्त्वात् नाप्येकारविशिष्टभिन्नत्वमिकारे
स्वनिरूपितजनकतावच्छेदककण्ठत्वधर्मावच्छिन्नजनकतानिरूपितजन्यत्वाभावव-
त्त्वेनस्वविशिष्टत्वसत्त्वात् ॥ अथवा स्वाजनकस्थानाजन्यत्वजनकत्वसम्बन्धेनस्व-
विशिष्टोयस्तद्वृत्त्यभावाप्रतियोगित्वोभयसम्बन्धेन स्वविशिष्टत्वमेवयावदास्य
भवतुल्यत्वम् अभावश्चावच्छेदकत्वसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकोबोध्यः त-
थाच प्रथमसम्बन्धविरहान्नेकारवैशिष्ट्यमेकारे नवा एकारवैशिष्ट्यमिकारे जन-
कत्वसम्बन्धेनैकारविशिष्टकण्ठस्थानवृत्त्यवच्छेदकत्वसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगि-
ताकाभावप्रतियोगित्वस्यैवसत्त्वेन द्वितीयसम्बन्धेन वैशिष्ट्यविरहात् ॥ अथवा
स्वनिष्ठावच्छेदकत्वसम्बन्धावच्छिन्नजन्यतानिरूपिततादात्म्यसम्बन्धावच्छिन्न-

जनकताविशिष्टजनकतानिरूपितावच्छेदकत्वसम्बन्धावच्छिन्नजन्यतावत्त्वसम्ब-न्धेन स्वविशिष्टत्वमेवतत्त्वम् जनकतावैशिष्ट्यञ्च स्वव्याप्यत्वस्वव्यापकत्वसम्ब-न्धाभ्याम् तथाचेकारनिष्ठजन्यतानिरूपितजनत्वाभाववतिकण्ठे एकारनिरूपित-जनकतासत्त्वेन नेकारवैशिष्ट्यमेकारे नाप्येकारवैशिष्ट्यमिकारे एकारनिरूपित-जनकत्वाधिकरणकण्ठवृत्त्यभावप्रतियोगित्वस्यैवेकारनिरूपितजनकतायां सत्त्वात् केचित्तु अत्र कल्पेजनकतावैशिष्ट्यं जनकतायां स्वप्रतियोगिकपर्याप्त्यनुयोगिता-वच्छेदकरूपावच्छिन्नानुयोगिताकपर्याप्तिप्रतियोगित्वसम्बन्धेनदत्त्वा इकारैका-रयोः सावर्ण्यं वारयन्ति तदसत् एकारनिरूपितजनकतयोर्भेदेनेकारनिरूपितता-लुनिष्ठजनकताप्रतियोगिकपर्याप्त्यनुयोगितावच्छेदकरूपावच्छिन्नानुयोगिताकप-र्याप्तिप्रतियोगित्वस्यैकारनिरूपितजनकतायांसत्त्वेनापत्त्यनुद्धारात् ॥ एषुचप-ञ्चसुकल्पेषु परस्परं यावदास्य भवतुल्यत्वाविवक्षणेऽपिनकश्चिद्दोषइत्यलम् ॥ अथ सर्वत्रनिषेधशास्त्रेणविधिशास्त्रे सङ्कोचस्यौत्सर्गिकत्वेन प्रकृते नाज्झलाविति सूत्रे-णकथंसङ्कोचः नच तुल्यास्यपदार्थआज्भिन्नत्वेन हल्भिन्नत्वेन च सङ्कोचःस-म्भवति विधिवैयर्थ्यात् नच आकाराजेतदन्यतरतुल्यास्यप्रयत्नमाकाराजेतदन्यत-रत्सवर्णसंज्ञंभवति हलातुल्यास्यप्रयत्नंहल्सवर्णसंज्ञकंभवतीतिवाक्यभेदमेवना-ज्झलाविति सूत्रंवोधयतीतिवाच्यम् एवंसतिहलिभराकारस्य संज्ञाऽप्राप्तेराकार-प्रश्लेषवैयर्थ्यापत्तेः ईकारशकारयोःसंज्ञाऽप्राप्तेरचिकिं कुमारीश्रेतइतिग्रन्थासङ्ग-तेश्चेतिचेदत्रोच्यते आकाराजेतदन्यतरभिन्नेनतुल्यास्यप्रयत्नमाकाराजेतदन्यतर-भिन्नं सवर्णसंज्ञंभवति हल्भिन्नेनतुल्यास्यप्रयत्नंहल्भिन्नंसवर्णसंज्ञंभवतीतिवा-क्यभेदमेवग्राहयतिनिषेधसूत्रं तथाचदीर्घाकारहलोः सावर्ण्यवारणायप्रश्लेषस्यई-कारशकारयोः पृथग्वाक्येनसावर्ण्यप्राप्तेरुक्तकौमुदीग्रन्थस्यचसङ्गतिः ॥ अथवा यावदास्यभवतुल्यत्वे स्ववृत्त्यात्वाभावविशिष्टात्वाभावविशिष्टाच्त्वाभावहल्-त्वाभावैतदन्यतरवत्त्वस्यापि सम्बन्धत्वेनविवक्षायामेवतात्पर्यग्राहकं निषेधसूत्रं तथाचाकारहकारादौनान्नसावर्ण्यम् अकारवृत्तिर्योऽन्यतरोहल्त्वाभावस्तद्वत्ताया-हकारेऽभावात् दीर्घप्लुताकारयोर्हकारेणसावर्ण्याभावायात्त्वाभावआत्वाभावाववि-शिष्टात्वाभावविशिष्टत्वंविशेषणम् ईवृत्त्यात्वाभावविशिष्टात्वाभावविशिष्टाच्-त्वाभावस्यशकारेशकारवृत्तितदभावस्येकारेचसत्त्वात्सावर्ण्यप्राप्त्याकौमुदीग्रन्थस-

ङ्गतिः ॥ अथवा यावदास्यभावतुल्यत्वे स्ववृत्तिद्वित्ववत्त्वमपिसम्बन्धोवेयः तत्र स्ववृत्तिद्वित्वे आकाराजेवदन्यतरहल्त्वेतदुभयारब्धसमुदायावृत्तित्वेनसङ्कोचएवतात्पर्यंग्राहयतिनिषेधसूत्रम् तथाचाज्झलोर्न तत्प्रसक्तिः अकारादिवृत्तियदाज्झलुभयारब्धसमुदायावृत्तिद्वित्वं तद्वत्तायाहकारादावभावात् द्वित्वे स्ववृत्तिताद्वित्ववत्ताचापर्याप्त्याविवक्षितेतिनासम्भवः ॥ परस्परंयावदास्यभवतुल्यत्वंविवक्षितमितिप्रथमकल्पवादिनस्तु परस्परपदार्थघटकप्रथमसम्बन्धद्वयमुखप्रविष्टायामनुयोगितायां प्रतियोगितायाश्च आज्निष्ठप्रतियोगितानिरूपितहल्निष्ठानुयोगिताभिन्नत्वेन हल्निष्ठानुयोगितानिरूपिताऽज्निष्ठप्रतियोगिताभिन्नत्वेन च सङ्कोचमेव नाज्झलावित्येतत्करोति तथाच हल्प्रतियोगिकाजनुयोगिकस्यनिरुक्तोभयसम्बन्धेन स्वविशिष्टत्वरूपसम्बन्धस्यवैशिष्टस्य स्वभिन्नत्वस्ववृत्तिसम्बन्धतावच्छेदकरूपवत्त्वहल्निष्ठानुयोगितानिरूपितऽज्निष्ठप्रतियोगिताभिन्नस्वीयप्रतियोगितासमानाधिकरणानुयोगिताकत्वसंबन्धैर्हलनुयोगिकाच्प्रतियोगिके निरुक्तोभयसम्बन्धेन स्वविशिष्टत्वरूपेसम्बन्धेसत्त्वेऽपि हल्निष्ठप्रतियोगितानिरूपिताज्निष्ठानुयोगिताभिन्नस्वीयानुयोगितासमानाधिकरणप्रतियोगिताकत्वसम्बन्धेनतदभावाद् हलनुयोगिकाच्प्रतियोगिकस्वविशिष्टत्वसम्बन्धवैशिष्ट्यस्याजनुयोगिकहल्प्रतियोगिकेस्वविशिष्टत्वसम्बन्धे हल्निष्ठानुयोगितानिरूपिताज्निष्ठप्रतियोगिताभिन्नस्वीयप्रतियोगितासमानाधिकरणानुयोगिताकत्वसम्बन्धेनाभावाच्च नाज्झलोःसावर्ण्यप्रसक्तिः नवाकुमारीशेतइतिग्रन्थासङ्गतिः ॥ यत्तु परस्परपदार्थकुक्षिप्रविष्टप्रथमसम्बन्धद्वयस्थाने स्वीयाज्निष्ठप्रतियोगितासमानाधिकरणाज्निष्ठानुयोगिताकत्वस्वीयाज्निष्ठानुयोगितासमानाधिकरणाज्निष्ठप्रतियोगिताकत्वसम्बन्धाभ्यां स्वविशिष्टत्व स्वीयहल्निष्ठप्रतियोगितासमानाधिकरणहल्निष्ठानुयोगिताकत्वस्वीयहल्निष्ठानुयोगितासमानाधिकरणहल्निष्ठप्रतियोगिताकत्वसम्बन्धाभ्यां स्वविशिष्टत्वैतदन्यतरवत्त्वरूपमेकंसम्बन्धंदातुमेवमाज्झलावित्यस्यप्रवृत्तिरिति तदसत् ईकारशकारयोः सावर्ण्यानुपपत्त्याकौमुदीग्रन्थासङ्गतेरितिवदन्ति तदेतच्छास्त्रमात्रोपयोगिवाक्यभेदादिकल्पनयानिर्वाहे सकललोकतन्त्रप्रसिद्धपरस्परत्वापेक्षयाऽतिरिक्तसङ्कुचिपरस्परत्वकल्पनाप्रयुक्तंमन्दमितिप्रतिभातीतिदिक् ॥ निर्देशादिति इदश्च विवृतत्वव्याप्यानां संज्ञानुपयुक्तत्वमितिरी-

त्योक्तम् ॥ सप्तप्रयत्नाइतिभाष्यरीत्याप्याह अतएवैचोरिति ऐचोरित्यर्थः ॥ नैतौतुल्यस्थानाविति ताल्वोष्ठकृतभेदादिति तद्भावः ॥ तद्वानासामिति अनेन यावत्स्थानसाम्यएव सवर्णसंज्ञेत्यत्रायंनिर्देशएवज्ञापकइतिसूचितंभवति ॥ यत्किञ्चित्प्रयत्नैक्यमादायेति तत्फलंहि कखादीनांसावर्ण्यसिद्धिः ॥ सवर्णग्रहणेनेति तद्धिहलोयमामितिवद्यथासङ्ख्यव्यावृत्त्याशिण्ढीत्यत्रढकारेपरेडकारलोपार्थम् ॥ यावत्प्रयत्नतौल्येसवर्णसंज्ञाविधानेतु डढयोस्तदप्राप्त्यायथासङ्ख्यतुल्यफलकत्वेन तद्व्यर्थमितितदाशयः ॥ भाष्येइति सत्येवहिभेदेसवर्णसंज्ञयाभवितव्यमितितुल्यास्यसूत्रस्थभाष्यप्रतीकमुपादाय प्रदीपइत्यर्थः भाष्येतु भेदाधिष्ठानाहिसवर्णसंज्ञेत्यादिनातुल्यास्यसूत्रस्यैवज्ञापकत्वमुक्तम् ॥ तेनेति प्रयत्नांशेयत्किञ्चित्प्रयत्नभेदेऽपि ज्ञापकात्सावर्ण्यप्रतिपादनेनेत्यर्थः ॥ तयोर्जनकानामास्यभवानामिति ननु मात्राकालिकत्वादिरूपह्रस्वत्वादिकन्त्वितिवक्ष्यमाणग्रन्थेनास्यविरोधः तत्र ह्रस्वत्वादिजनकयत्नस्यास्यवाह्यत्वोक्तेरितिचेन्न तज्जनकयत्नानांवाह्यत्वेऽपितत्तत्स्थानस्थितवायुसंयोगानामास्यान्तर्गतत्वाविरोधात् ॥ तन्त्रेति नचऋऌवर्णयोरितिसामर्थ्येन भिन्नस्थानयोर्नस्यादितिवाच्यम् अचोश्चेत् ऋऌवर्णयोरेवेतिनियमस्यापिसम्भवात् ॥ लोपोमाभूदिति इदमग्रेऽपिवोध्यम्॥ वाक्श्चोततीति नच झयोझयीतिन्यासेननदोषइतिवाच्यम् निंस्त्व निंसइत्यादौलोपानापत्तेः ॥ ननु झरोझरिसवर्गइतिन्यासेनसिद्धे किमास्यप्रयत्नयोर्ग्रहणेनेतिचेन्न आस्यग्रहणाभावेवलयोरपिसावर्ण्यापत्तौतद्वदतीत्यादौतोर्लीतिपरसवर्णापत्तेः । प्रयत्नग्रहणाभावे अययोरपिसावर्ण्यापत्तौ संय्यन्तेत्यत्र कदाचिद्वापदान्तस्येत्यनेन अकारस्यापिपरसवर्णस्यापत्तेश्च नह्यत्र परसवर्गइतिन्यासोयुक्तः यकारादेरवर्गीयत्वात् ॥ तत्रैव वाक्श्चोततीत्यत्रैव दोषइतिपाठः तस्यच माभूदितिशेषः ॥ दोषादितिपाठे प्रेतिकिमित्यस्याग्रे इतितुनेतिशेषोवोध्यः ॥ कण्ठव्यापारआवश्यकइति वस्तुतस्त्विदमयुक्तम् मूर्द्धन्यभिहतोवायुः प्रत्यावृत्तः सन् यन्देशमभिहत्ययंवर्णमभिव्यञ्जयति सएवतत्स्थानम् नतु तत्तद्वर्णाभिव्यञ्जकव्यापारवान् वर्णजनकवायुसंयोगाधारेवर्णाधारत्वारोपेणस्थानत्वव्यहारोपपादकवक्ष्यमाणग्रन्थविरोधात् उरोमूर्द्धादिव्यापाराणां यावद्वर्णाभिव्यक्तावावश्यकत्वेन तत्तत्स्थानकत्वस्याऽऽशापत्तेश्च तथाच शङ्कासमाधानयोर्निर्वलत्वात् ॥ न-

न्वेवं कचयोः सावर्ण्याभावेऽपि सप्तप्रयत्नाइतिभाष्यमते इकारैकारयोः सावर्ण्याभावेऽपि च पञ्चप्रयत्नाइतिमतेइकारैकारयोः सावर्ण्यंदुर्वारमित्यतः समाधानान्तरमाह भिन्नस्थानेति शिक्षायाम् " एऐतुकण्ठतालव्याओऔकण्ठोष्ठजौस्मृताविस्यत्र कण्ठात्पृथक्ताल्वोष्ठस्थानकथनवैयर्थ्येन यत्स्थानत्वेनयदुपात्तं तदेव तत्सावर्ण्यप्रयोजकमितिकल्पनमितिभावः यजुष्येकेषामितिनिर्देशोऽपीहलिङ्गम् ॥ यत्तु ज्योत्स्नाकृतः आस्यग्रहणवैयर्थ्यापत्तेश्चेत्यपिहेत्वन्तरमाहुः तदसत् यावदास्यभवतुल्यत्वग्रहणद्वाराकचयोःसावर्ण्याभावायसार्थक्यात् ॥ ननु जिह्वामूलेतुकुःप्रोक्तइति शिक्षोक्तेरिहकुग्रहणमयुक्तम् नच वृत्त्यादिप्रामाण्येन शिक्षास्थजिह्वामूलपदस्यलक्षणया स्वसमीपदेशकण्ठबोधकत्वम् अतएवातिप्रसङ्गवारणायतस्यरूढिकल्पनापिनेतिलाघवमितिवाच्यम् मानाभावात् नचात्र कण्ठपदमेव लक्षणया जिह्वामूलपरमित्यपियुक्तम् अहयोः कण्ठ्यत्वस्यतत्रोक्तत्वेन तद्विरोधापत्तेरतआह अत्रेति लक्षणेतिभावः ॥ उभयपरमिति अन्यतरपरमिति वक्तुंयुक्तम् अहयोः कण्ठस्थानत्वस्य कोर्जिह्वामूलस्थानत्वस्यच विवक्षितत्वात् अन्यथा अकुहानांसर्वेषामुभयस्थानत्वापत्तेरितिबोध्यम् ॥ नन्वेवं कोरपिजिह्वामूलभवत्वेनजिह्वामूलीयपदस्यव्यवहारातिप्रसङ्गइत्यतआह जिह्वामूलीयपदस्येति चस्त्वर्थे ॥ वर्णविशेषे कखाभ्यांपूर्ववर्त्तिन्यर्द्धविसर्गसदृशे ॥ रूढिरिति तथाच योगाद्रूढेर्बलीयस्त्वेननातिप्रसङ्गइतिभावः ॥ अतएव रूढेरेव यदिकुरपिजिह्वामूलीयः स्यात्तदा तस्याक्षरसमाम्नायेपाठसत्त्वाज्जिह्वामूलीयानान्तेषुगणनं विरुद्धंस्यादितिभावः ॥ नन्वकुहेत्यादिनापूर्वं कादीनांकण्ठादिस्थानत्वेबोधिते पश्चात्तुल्यस्थानत्वज्ञानात्सवर्णपदशक्तिग्रहेकुशब्दस्य सवर्णग्राहकत्वमणुदित्सूत्रेणबोधनीयमिति कथमत्र कुशब्देनपञ्चानामुपस्थितिरित्यतआह तत्त्वदिति ॥ साहचर्यात् उपक्रान्ताकारसमभिव्याहारात् ॥ दन्तसंयुक्तेति अतएवदन्त्योष्ठ्योवइत्यत्र शरीरावयवाच्चेति यत् अन्यथादन्तानांचर्मणिद्वीपिनं हन्तीत्यत्रवक्ष्यमाणरीत्याशरीरावयवत्वाभावात्तदनुपपत्तेः ॥ ध्मायेते शब्द्येते उच्चार्येतेइतियावत् ॥ योगार्थमात्राश्रयणे उकारपवर्गयोरप्युपध्मानीयशब्दातिप्रसङ्गमाशङ्क्याह रूढत्वाच्चेति ॥ अमामपीति तथाच हरिश्रमतीत्यादौनकारइव अकारादिरपि कदाचित्परसवर्णःस्यादितिभावः॥ नन्वस्यन्त्यनेनेति भाष्यात्कण्ठादिषुकरणत्वो-

पगमेतेषु स्थानत्वव्यवहारानुपपत्तिरतआह स्थानत्वव्यवहारस्त्वति ॥ वर्णाधारत्वारोपेणेति वस्तुतस्तु कण्ठाद्यवच्छेदेनवर्णानामभिव्यक्त्या ऽवच्छेदकत्वसम्बन्धावच्छिन्नायामुख्याधारतायाएवसम्भवान्नारोपस्योपयोगः किञ्चैवमारोपेसति संयोगस्योभयनिष्ठत्वेन वायुसंयोगाधारेवायावपि वर्णाधारत्वारोपेणतस्यापिस्थानत्वापत्तिःस्यादितिवोध्यम् ॥ प्रसङ्गाद्व्यवहारान्तरमपि निर्णयति तत्तत्स्थानेति ॥ जिह्वाग्रादाविति स्पृष्टतान्वयित्वित्वं सप्तम्यर्थः जिह्वाग्रादौ तद्व्यवहारः प्रातिशाख्ये व्योर्लघुप्रयत्नतरइत्यत्रचवोध्यः उत्तरत्रहि लघुतरःप्रयत्नोजिह्वाग्रादिर्यस्योच्चारणइतिविग्रहे जिह्वाग्रादीनां प्रयत्नशब्देनव्यवहारात् लघुतरत्वञ्चेहशिथिलत्वम् ॥ तत्सम्बन्धजनकइति एतेन व्यापारवत्त्वसूचनात्करणत्वव्यवहारोनानुपपन्नइतिभावः ॥ वाह्यप्रयत्नेषु योव्यवहारस्तमाह वर्णाभीति ॥ यत्नइति वाह्यइत्यर्थः ॥ ननु गुणशब्दस्योक्तार्थकत्वे वृद्धिरादैजितिसूत्रस्थस्यभेदकत्वाद्गुणस्येत्यस्यापितथैवार्थः स्यात्तथाचैकोयमात्मेतिदृष्टान्तभाष्यमसङ्गतंस्यात् तेनतस्यधर्मार्थकत्वलाभादित्याशङ्क्यगुणपदस्यानेकार्थकत्वेन समाधानमभिसन्धायाह अकारादिनिष्ठेति ॥ उत्पन्नेष्विति शाब्दिकनये शब्दस्यद्रव्यत्वादनुनासिकत्वादीनांसमवायेन तत्रोत्पत्त्यागुणत्वव्यवहारः समवायेनगुणोत्पत्तौ तादात्म्येनद्रव्यस्यकारणत्वेनक्लृप्तत्वादितिभावः ॥ अत्रेति दृष्टान्तप्रतिपादकभाष्यइत्यर्थः ॥ ननूदात्तत्वादिगुणरहितस्याकारादेः पूर्वमनभिव्यक्तेः स्वाश्रयवर्णजनकस्थानविशेषावच्छिन्नवायुसंयोगातिरिक्तस्य तज्जननेऽनुपयोगाच्च तत्रगुणत्वव्यवहारोऽनुपपन्नइत्यतआह उदात्तत्वादीनामिति ॥ तद्गुणरहितस्वरूपानुपलम्भेनेति यत्तु यथातृतीयास्तथापञ्चमाइतिभाष्यात्तद्गुणरहितानांपूर्वमुपलम्भेपश्चादानुनासिक्यगुणोत्पत्तेर्लाभादकारवदस्यापिनासिकास्थानत्वमयुक्तमिति तन्न एवंसति सानुनासिकाकारादिवद्वर्णसमाम्नायेङादेरवक्तव्यत्वापत्तेः तत्स्थानेनिरनुनासिकानांवर्णविशेषाणांवक्तव्यत्वापत्तेश्च ॥ नन्वेवं शिक्षायांङादीनां नासिकास्थानानुक्त्यान्यूनता यावदास्यभवतुल्यत्वविरहात्कङयोः सावर्ण्यानुपपत्तिश्चेत्याशङ्क्याह अनुस्वारेति एतेन प्रथमंदूषणंनिराकृतंवेदितव्यम् ॥ द्वितीयं निराकुरुते कङयोस्त्वति ॥ अत्रसूत्रे तुल्यास्यसूत्रे ॥ तत्रत्यप्रयत्नस्येति नासिकाभवानुनासिक्यप्रयत्नस्येत्यर्थः ॥ अग्रह-

णवोधनेति नासिकाया आस्यपदेनग्रहणेतु तत्रत्यप्रयत्नस्यास्यपदव्यावर्त्यत्वोक्तेरसङ्गत्यापत्तेरितिभावः ॥ इदश्च नासिकाऽऽस्यान्तर्गतेतिमते मणिमन्त्रादिन्यायेन तद्ग्रहेप्रतिबन्धकत्वं भाष्यस्योक्तम् वस्तुतः सावाद्यैवेतिनिरूपितंविस्तरादुद्योते तत एवबोध्यम् तदाह वदतामिति बहुवचनेनास्यैवभाष्यसम्मतत्वं ध्वनयति ॥ सवर्णसंज्ञायामास्यभवानां स्थानानामेवतुल्यत्वमपेक्षितम् अतएव किमुह्मलयतीत्यादौमकारादिसंयुक्तहकारस्यवक्ष्यमाणशिक्षयोरःस्थानकत्वेऽपि कण्ठ्येन हेमपरइत्यत्रत्यहकारेण सावर्ण्येनग्रहणान्मकारादिसिद्ध्यतीतिबोध्यम् ॥ ऐचः सर्वस्येति एचइतित्वपाठः इसेहसनेटु ओश्विगतिवृद्ध्योरित्यादावनुनासिकत्वप्रतिज्ञानात् ॥ यत्तु परिनिष्ठितेप्रयोगइतिशेषंकृत्वा इसेइत्यादौप्रक्रियायांतत्सत्त्वेऽपिनक्षतिः अतएव अदर्शनादित्युक्तं नत्वसत्त्वादितीत्याहुः तन्न इसेहसनइत्यादीनामपरिनिष्ठितत्वस्यवक्तुमशक्यत्वेन भुक्तंऽपिलशुनइतिन्यायापातात् ह्रस्वलृकारस्यापिगम्लादावेवतादृशस्यसम्भवेनप्लुतेत्युत्तरग्रन्थासामञ्जस्याच्च अत्रपाठे सर्वस्येत्युक्तिस्तु प्रयोगभेदाभिप्रायेण लृकारस्यचेतिचकारेणदीर्घप्लुतऋकारयोः संग्रहः ॥ ननु उरसःस्थानत्वउक्तेऽपितद्विषयोनोक्तोऽतआह हकारमिति ॥ समुदितं स्थानमिति वकारादिवर्णनिरूपिता दन्तोष्ठादिसमुदायपर्याप्ताऽधिकरणतास्वीक्रियतइतिभावः ॥ प्रत्येकमनुत्पत्त्यापत्तेरिति तद्धितप्रकृत्यर्थतावच्छेदकप्रतियोगिकपर्याप्त्यनुयोगवच्छेदकावच्छिन्नानुयोगिताकपर्याप्तिप्रतियोगिभूताधिकरणताकभवत्वविशिष्टेवाच्यएव तत्रभवइत्यधिकृतेनशरीरावयवादित्यनेनयतोविधानादितिभावः ॥ स्वाङ्गत्वाभाववदिति ननु स्वाङ्गत्वम्प्राण्यवयवत्वमेव तस्यच स्वाङ्गसमुदायेऽपिसम्भवेनेदमसङ्गतमितिचेन्न स्वाङ्गसमुदायवाचकस्य स्वाङ्गवाचकत्वाभाववदित्यर्थात् अतएव कल्याणपाणिपादेत्यादौ न पाणिपादशब्देस्वाङ्गवाचकत्वम् नच स्वाङ्गसमुदायेस्वाङ्गत्वेसति कुतोनतद्वाचकत्वन्तत्रेतिवाच्यम् स्वाङ्गत्वव्याप्यधर्मप्रकारकोपस्थितिजनकत्वस्यैव तत्त्वेनविवक्षितत्वेन तस्य पाणिपादशब्देऽसम्भवात् तस्यतद्घटितसमुदायत्वप्रकारकोपस्थितिजनकत्वात् ॥ नचैवं परमपादादीनामपिस्वाङ्गवाचकत्वापत्तिरितिवाच्यम् स्वाङ्गत्वव्याप्यधर्ममात्रप्रकारकोपस्थितिजनकत्वस्यैवतत्त्वात् ॥ अथवा स्वाङ्गत्वव्याप्यधर्मनिष्ठाया धर्मितावच्छेदकताभिन्नासाक्षादवच्छेदकता तदवच्छे-

दकताकवाच्यतानिरूपितवाचकत्वमेवतत्त्वम् परमपादादीनान्तुनतत्त्वम् तत्र पादत्वनिष्ठावच्छेदकतायाः परमत्वावच्छिन्नप्रकारतानिरूपितधर्मितावच्छेदकतास्वरूपत्वात् साक्षात्पदनिवेशात्पाणिपुत्रशब्देनतत्त्वम् तत्र पाणित्वनिष्ठावच्छेदकतायाः साक्षाद्वाच्यत्वानिरूपकत्वादितिवोध्यम् ॥ एवं शरीरावयवेत्यादेरपि शरीरावयवसमुदायवाचकस्यशरीरावयववाचकत्वाभावादित्यर्थः शरीरावयववाचकत्वमपिनिरुक्तरीत्यापरिष्कार्यम् ॥ एतेन समुदायाद्यतः सम्भवाभावेन ॥ दन्तोष्ठरूपमिति व्यासज्यवृत्त्युभयत्वंनस्थानतावच्छेदकम् अपितु एकविशिष्टापरत्वम् विशिष्टश्च केवलादन्यदितिमतेनेदमभिहितमितिनपूर्वकल्पाद्भेदइतिभावः ॥ ननुप्रत्येकं स्थानत्वं नयुज्यते तत्स्थानत्वं हि तज्जनकवाय्वाधारत्वमेव वाच्यम् तथाचैकत्र वाय्वाघातेनैवैकारादीनामभिव्यक्त्याऽपरस्य स्थानत्वाभावप्रसङ्गात् नच एकारैकारयोर्मध्येभागद्वयम् अकारस्तत्राद्यः इकारोऽन्त्यः एवमोकारौकारयोरपि आद्योऽकारभागः अन्त्यउकारभागः एवञ्च कण्ठेवाय्वाघातेनाकारभागः तालुनि ओष्ठेच वाय्वाघातेनेकारोकारयोर्भागश्चाभिव्यज्यतइतिवाच्यम् एवंसति भिन्नवर्णत्वव्यपदेशापत्तेः भिन्नभिन्नस्थानजन्यत्वस्यैववर्णभेदव्यपदेशनियामकत्वादितिचेन्न भेदाधिष्ठानवर्णद्वयोत्पत्त्यधिकरणक्षणयोरुत्पत्त्यनधिकरणक्षणव्यवधानस्यैव वर्णभेदव्यपदेशनियामकत्वाभ्युपगमेन प्रकृते भागद्वयोत्पत्त्यधिकरणक्षणयोरुत्पत्त्यनधिकरणक्षणव्यवधानशून्यत्वेन वर्णैक्यव्यपदेशात् ॥ एवमेव दन्त्योष्ठ्यशब्देऽपिपादमात्रिकं भागद्वयं कल्पनीयमितिदिक् ॥ सूत्रइति तुल्यास्यसूत्रइत्यर्थः ॥ स्वराणां एज्भिन्नानाम् ॥ नाज्झलावितिसूत्रेणेति यत्तु वस्तुतस्तुऊष्मणामीषद्विवृतत्वेऽपीषत्स्पृष्टलृकारलकारयोः सावर्ण्ये होतॣकारइत्यत्रतोर्लीतिपरसवर्णापत्त्या तयोस्तदभावाय नाज्झलावितिसूत्रस्यावश्यकत्वमित्याचारिभिरुक्तम् तच्चिन्त्यम् तावन्मात्रफलकत्वेलाघवान्नाज्यणावित्येवसिद्धे हल्ग्रहणस्यज्ञापकत्वसम्भवात् इतिसूत्रेणेत्यस्येत्याकारकसूत्रेणेत्यर्थादित्याहुः॥ सवर्णसंज्ञानुपयुक्तत्वबोधनमिति तथाच सवर्णसंज्ञोपयोगीयत्नश्चबद्धेति तात्पर्यमुन्नेयम्॥ सूत्रमतमुपपाद्य यथोत्तरमितिन्यायेनाह भाष्यमतइति ॥ सप्तानां प्रयत्नानांस्वीकारेलाघवमप्याह एवञ्चेति सावर्ण्याभावाय ऐऔच्सूत्रस्यज्ञापकत्वानाश्रयणंलाघवेमूलम्॥ नन्वेवं लाघवादरेसूत्रविरोधोऽतआह सूत्रमपीति॥ तस्यैव

प्रयत्नभेदस्यैव ॥ नोक्तमिति स्वसमीहिताविरुद्धास्पृष्टापकत्वादितिबोध्यम् ॥ तत्रस्पृष्टप्रयत्नमितिपाठंदूषयितुमवतरणच्छलेनाह प्रयतनमितीति ॥ नञन्तस्य-पुंस्त्वादिति यदितु जानीयादिति तिङन्तमध्याहृत्य प्रयत्नमितिद्वितीयान्तत्वेन समर्थ्यते तदा तथैवास्तु ॥ शिक्षेति पाणिनीयेत्यादिः ॥ स्पर्शाभावरूपवि-वृततत्ववन्तइति इदञ्चिन्त्यम् यणामीषत्स्पृष्टत्वमीषद्विवृततत्वञ्चेत्यग्रिमेणविरोधात् अभावप्रतियोगिनोरेकत्रसमावेशासम्भवात् तस्मादत्रास्पृष्टशब्देनातिरिक्तमेववि-वृततत्वमुच्यतइतिवक्तव्यम् ॥ ईषद्विवृततत्वञ्चेति यणस्त्वितिवाक्ये अस्पृष्टाइत्यस्य-सम्बन्धात्तेषामीषद्विवृततत्वं शाब्दम् स्पर्शापेक्षयाईषत्स्पृष्टत्वमार्थसमाजग्रस्तमिति-भट्टाः ॥ भैरवमिश्रास्तु अत्रेषदित्यस्यविशेष्यासन्निधानेऽपि मध्यमणिन्यायेनविवृ-तत्वं स्पृष्टत्वञ्चास्यविशेष्यमित्याशयेनाह यणस्त्वीषदित्यनेनेति यत्तु स्वराणामू-ष्मणामित्यनेनाचां विवृततत्वस्योक्ततयाऽचोऽस्पृष्टाइत्यनेनपुनस्तद्बोधनंकिमर्थमिति चिन्त्यमिदमितितन्न ताभ्यामैचावितिपूर्ववाक्येन विवृततमत्वस्योक्ततया यण-स्त्वीषदित्यत्र विशेष्याकाङ्क्षायां तस्यैवपरामर्शापत्तेरित्याहुः ॥ शलामीषदिति अर्द्धस्यस्पृष्टत्वे आर्थमेतत्कथनम् ईषत्त्वमजपेक्षया अतएवाह यणपेक्षयेति ॥ अ-धिकविवृततत्वञ्चेति एतेन यण्शलोः सावर्ण्यशङ्कापिनिरस्ता ॥ ननु नैवलोके नचवेदे अकारोविवृतोस्तीत्यइउण्सूत्रभाष्यात्प्रक्रियादशायांविवृततत्वमनुपपन्नम-तआह प्रतिज्ञेयमिति एतच्च अइउण्सूत्रेभाष्यएवसुव्यक्तम् ॥ ननु अनुपदोक्त-रीत्याशिक्षोक्तव्याप्यधर्मवतां व्यापकधर्मवद्भिः सावर्ण्याभावाद्दीर्घाकारस्यविवृ-ततरत्वाद्ध्रस्वाकारेविवृततत्वप्रतिज्ञानेऽपि दण्डाढकादौदीर्घोऽनुपपन्नएवेत्यत आह दीर्घाकारस्येति ॥ पाणिनिशिक्षानुक्तत्वादिति नारदशिक्षायांह्युक्तमेतत् ॥ नै-तच्छास्त्रप्रक्रियोपयोगीति अतएवाइउण्सूत्रे अकारस्यविवृतोपदेशआकारग्रहणा-र्थइतिभाष्यं स्वरसतः सङ्गच्छते अतएवचातोभिसइत्यत्रतपरकरणं चरितार्थम् अन्यथातत्रत्येन अपदेन दीर्घाकारस्यग्रहणाप्रसक्त्या तद्वैयर्थ्यं स्पष्टमेव ॥ तस्य ह्रस्वाकारस्य ॥ अअ सुपांसुलुगितिविभक्त्योर्लुक् ॥ प्रयत्नभेदादिति आद्य-स्यविवृततत्वात् द्वितीयस्यसंवृततत्वात् ॥ ननु अनेनैवविवृतस्यसंवृतादेशे तस्या-सिद्धत्वेनोत्तरोऽप्यकारो विवृतएवेतिदीर्घोदुर्वारएवेतिचेन्न अअइतिपृथग्निर्दे-शेनोत्तराकारस्य मूलत एव संवृततत्वकल्पनादित्याचारिणः ॥ दीर्घाभावइति

प्रयत्नभेदादक्षरसमाम्नायाकारेणाग्रहादच्त्वाभावान्नदीर्घइत्यर्थः अतएवगुणोऽपि-
नेतिभावः दीर्घाभावइत्यत्र दीर्घश्चाश्चेति दीर्घौ तयोरभावइतिविग्रहस्य प्रयत्नभे-
दाद्दीर्घाभावइत्यत्र प्रयत्नभेदेन अदीर्घयोरभावइतिविग्रहस्यवाकरणेन तस्यापि-
कोडीकारात् ॥ सिद्धान्तभूतजातिनिर्देशे संवृतावर्णस्याच्त्वे संहिताऽविवक्ष-
यागुणोन एकसूत्रे संहितानियमेतूद्देश्येलुगिव सुपांसुलुगिति ङसः सुरादेशः
तस्यरुत्वयस्वलोपाः तदसिद्धत्वान्नगुणादि उत्वन्तु न अतीतिविवृतनिर्देशादिति-
भट्टाः ॥ व्याख्यामादिति तुल्यास्यइतिनिर्देशमूलकादित्यर्थः ॥ पूर्वत्रासिद्धम् ॥
घत्वजश्त्वानुनासिकेष्विति वन्विदमनुपपन्नम् गोदुह्मत् इतिदशायां परत्वान्नि-
त्यत्वाच्चप्राप्तं जश्त्वं निरवकाशत्वाद्बाधित्वाघत्वेकृतेऽपि परमपिजश्त्वंनिरवका-
शत्वाद्बाधित्वाभष्भावेनेष्टसिद्धेरितिचेन्न घत्वेकृते जश्त्वानुनासिकभष्भावेषु-
प्राप्तेषु जश्त्वंबाधित्वाप्राप्तस्यापि भष्भावस्य परेण नित्येनचानुनासिकेन वाधा-
द्भष्भावोनस्यादित्याशयात् सिद्धान्तेतु घत्वोत्तरं जश्त्वानुनासिकयोरसिद्धत्वा-
द्भष्भावेनेष्टसिद्धिः यद्यपि जश्त्वं वाधित्वाभष्भावःप्राप्तः ततोऽपिपरत्वादनु-
नासिकःप्राप्तः ततोऽपरनिमित्तकत्वेनान्तरङ्गत्वाज्जश्त्वं प्राप्तम् ततोऽपवादत्वा-
द्भष्भावः प्राप्नोतीति चक्रकात्कस्यापिकार्यस्याप्रवृत्त्याभष्भावोन स्यादितिकथनं
न्यूनम् तथापिसिद्धान्ते घत्वोत्तरंभष्भावएवभवतीतिपृथगुपस्थितत्वात्सएवो-
पात्तः ॥ केचित्तु एतन्मते त्रिपाद्यामन्तरङ्गपरिभाषायाः पक्षद्वयेऽप्यप्रवृत्तेरनु-
नासिकापेक्षयाजश्त्वस्यप्राबल्याभावेन चक्रकानुत्थानमेवेतिवदन्तितन्न त्रिपाद्यां
पूर्वं प्रतिपरासिद्धत्वस्येदानीमसत्त्वेन कार्यकालपक्षे त्रैपादिकशास्त्रैकवाक्यताप-
न्नायास्तस्याः पूर्वप्रवृत्त्यभिनिवेशकत्वसम्भवात् ॥ भट्टास्तु गोदुह् मत् इतिस्थिते
पदान्तेघत्वस्यजश्त्वापवादत्वात्ततः प्राग्घत्वम् औपदेशिकझषन्ते भुदादौयुगप-
त्प्रवृत्त्याऽन्तरङ्गं जश्त्वमपवाद्यचारितार्थ्याद्भष्त्वात्पूर्वमिण्ङिशीनामितिन्यायेन
धातूपसर्गयोः कार्यस्येव पूर्वोत्पन्ननिमित्तकत्वेनान्तरङ्गत्वाज्जश्त्वम् अनुनासि-
कात्तु अपरनिमित्तकत्वेनान्तरङ्गत्वादित्याहुः ॥ एतदेवोदयङ्करोऽप्यन्वमन्यत ॥
ननु अनुपदं त्रिपाद्यांविप्रतिषेधशास्त्राप्रवृत्तेर्वक्ष्यमाणत्वाच्छब्दान्तरस्यप्राप्नुवतोऽ-
नित्यत्वाच्च भष्भावापेक्षयाजश्त्वानुनासिकयोः प्राबल्याभावाद्यथासमावेशं प्रसे-
न्यायत्वात्पूर्वंभष्त्वे ततोजश्त्वानुनासिकयोरूपं सिद्ध्यत्येवेत्यतआह वस्तुत-

इति वत्वेति तद्धि प्रतिपदविधित्वेनबलवत् सिद्धान्तेतु घत्वस्यासिद्धत्वात्तत्प्राप्तिरपिनेतिबोध्यम् ॥ नचेत्यादिशङ्कासमाधाने निर्वले परत्वात्प्राप्तयोरपि जश्त्वानुनासिकयोः प्रतिपदविधित्वादपवादत्वाच्च वत्वेनबाधापत्तेः नच वत्वं तडित्वानित्यादौ तसौमत्वर्थइतिभविषयेसावकाशमिति वाच्यम् झयइतिप्रत्याहाराश्रयणस्यवैयर्थ्यात् ॥ श्रुत्वंधुटिसिद्धमिति एतस्यफलन्तु षट्श्चोतन्तीत्यत्रश्चुत्वस्यासिद्धत्वाड्डःसीतिधुडभावोबोध्यः ॥ अधिकारत्वेलब्धमर्थमाह एवञ्चेत्यादिना ॥ क्वचित्सपादसप्ताध्याय्याइति नलोपःप्रातिपदिकेत्यत्रेत्यर्थः ॥ क्वचित् इतःपरत्र ॥ सूत्रान्तरसहितायाः असिद्धत्वेनाभिमतशास्त्रापेक्षयापूर्वपूर्वत्रैपादिकसहितायाइत्यर्थः ॥ परेतु अस्याधिकारत्वानङ्गीकारेऽपिनक्षतिः त्रिप्रतिषेधसूत्रेयथाबाध्यबाधकभावापन्नत्वेनाभिमतयोः पौर्वापर्यनिमित्तत्वेनविवक्षितं तथेहापिकल्पनेन कार्यकालपक्षमाश्रित्य परिभाषात्वकल्पनेनापिनिर्वाहात् अधिकारत्वे प्रतिसूत्रमावृत्तौगौरवाच्च ॥ नच परिभाषात्वे सपादसप्ताध्याय्यामपिप्रवृत्त्यापत्तिरितिवाच्यम् मध्येपाठस्य त्रिप्रतिषेधसूत्रस्यचारम्भेणांशिकप्रवृत्तिकल्पनात् नच विनिगमनाविरहात्त्रिपाद्यामप्रवृत्तेः सपादसप्ताध्याय्यांप्रवृत्तेश्च विपरीतायाएवकल्पनाकुतोनस्यादितिवाच्यम् नमुनइतिसूत्रस्य श्रुत्वंधुटीतिवार्त्तिकस्यचविनिगमकत्वात् । एतेन विनिगमनाविरहात्त्रिपाद्यामप्यप्रवृत्त्यापत्तिरितिशब्दरत्नोक्तं प्रत्युक्तम् नचाधिकारत्वे दादेरित्याद्यपवादशास्त्रैकवाक्यतापन्नपूर्वपदार्थे पूर्वत्वोपलक्षितधर्मावच्छिन्ने होढइत्याद्युत्सर्गातिरिक्तत्वेन सङ्कोचोभवति परिभाषात्वे सनसम्भवतीतिवाच्यम् असिद्धपरिभाषादिवत् दादेरित्यादिसूत्रोपस्थितपूर्वत्वोपलक्षितधर्मावच्छिन्ने होढइत्याद्यतिरिक्तत्वेन सङ्कोचसम्भवादित्याहुः ॥ अधिकारत्वेसतीति तत्र तत्रयथावाक्यार्थस्तं दर्शयति तत्रेति अधिकारत्वेसतीत्यर्थः ॥ अतएवेति विधेयभेदे वाक्यभेदस्वीकारादेवेत्यर्थः ॥ इत्यादिभिरिति आदिनानमुटादेशइतिवार्त्तिकसंग्रहः ॥ तन्निषेधः असिद्धत्वनिषेधः ॥ यदि पदैकवाक्यतास्यात्तदाहोढइतिसूत्रस्य पूर्वत्रकर्त्तव्येऽसिद्धत्वविशिष्टोढोभवतीतियथाऽर्थः तथाऽदसोऽसेरित्यस्यापि पूर्वत्रकर्त्तव्येऽसिद्धत्वविशिष्टोमुर्भवतीतिपर्यवसितार्थः स्यात् एवञ्च नमुनइतिसूत्रस्यापि नाभावेकर्त्तव्येऽसिद्धत्वविशिष्टोमुर्नभवतीत्यर्थापत्तावमुनेतिरूपासिद्धिःस्यात् असिद्धत्व-

स्यप्राधान्येनाविहितत्वात्तन्मात्रनिषेधायोगात् किञ्चैवं पुत्वविध्यनन्तरं ननेइत्ये-वक्तव्येऽस्यवैयर्थ्यापत्तिश्च ।। वस्तुतस्तु शास्त्रासिद्धत्वस्यैवसिद्धान्तयिष्य-माणतया पत्वैकवाक्यतयाऽन्वयस्यक्वापिसम्भवएवनेतिबोध्यम् ।। संग्राहकमिति पूर्वत्वोपलक्षिततत्तद्धर्मावच्छिन्नशास्त्रबोधकमित्यर्थः ।। शृङ्गग्राहिकयेवेति यथा अत्र गोसमुदाये काका तेगौरितिपृष्टोगुणादिकीर्त्तनेन तद्बोधनासम्भवे शृङ्गं ग्राह्यं ग्राह्यमेव बोधयति तथापूर्वत्वोपलक्षितधर्मावच्छिन्नानांनामग्राहमेवासि-द्धत्वंप्रतिपाद्यमित्यर्थः ।। अन्यत्रासिद्धत्वं भवत्येवेति दादेरित्यस्यहोढइत्येत-त्प्रत्यसिद्धत्ववैयर्थ्यात्तत्प्रत्यसिद्धत्वाभावेऽपिक्षयइतिवत्वं प्रत्यसिद्धत्वं भवत्ये-वेति गोधुङ्मानित्यत्रवत्वन्न यदितु पूर्वत्वमुद्देश्यतावच्छेदकंस्यात्तदा पूर्वत्रासि-द्धमित्यस्यदादेरित्यत्रसामर्थ्यादननुवृत्तौ वत्वंदुर्वारमेवस्यात् ।। अधुनातु ता-दृशोपलक्षितधर्मावच्छिन्नेहोढइत्येतदतिरिक्तत्वेनैवसङ्कोचः एवं नमुनेइतिसूत्रे-णापि अदसोऽसेरित्यत्रोपलक्षितधर्मावच्छिन्नआङोनेत्याद्यतिरिक्तत्वेन सङ्को-चः एवं नलोपःसुप्स्वरेतिसूत्रेण नलोपःप्रातिपदिकेत्यत्रोपलक्षितधर्मावच्छिन्ने-सङ्कोचइतिबोध्यम् ।। ननु पूर्वत्रेत्येवसूत्रमस्तु आमन्त्रितंपूर्वमविद्यमानवदित्य-तोऽविद्यमानवदित्यनुवर्त्तते एवञ्च पूर्वत्रोत्वेरोरीतिलोपोऽविद्यमानवदितिसिद्धे-ऽसिद्धमितिव्यर्थमतआह सिद्धमिति अविद्यमानवदित्यनेन तु न निर्वाहः गो-मानित्यादौनलोपापत्तेः शास्त्रस्याविद्यमानवत्त्वेऽपि तत्कृतकार्यस्यविद्यमानत्वात् कुलालस्याविद्यमानवत्त्वेऽपि घटस्यविद्यमानत्ववदिति भावः ।। सिद्धश्च प्रत्य-यविधाविति सिद्धश्चप्रत्ययविधौपुम्बद्भावइतिवार्त्तिकइत्यर्थः ।। एतस्य फ-लन्तु दरदोऽपत्यंस्त्री दरत् तस्याअयं दारदीयइति तत्रहि द्व्यञ्मगधेतिविहित-स्याणोऽतश्चेतिस्त्रियांलुकि तद्धितविवक्षायां भस्याढइतिपुम्वत्त्वेऽणबुद्ध्याऽऽद्यचो-वृद्धौवृद्धाच्छइतिभवति ।। शास्त्रेति पूर्वत्रासिद्धमितिशास्त्रेत्यर्थः आहार्यारो-पोऽपीति बाधकालिकेच्छाजन्यनिश्चयोऽपीत्यर्थः ।। शास्त्रप्रवृत्ताविति तेन अग्नी३ इतीत्यत्र प्लुतेकृतेऽपि तस्यासिद्धत्वात्प्रगृह्यसंज्ञाप्रवृत्तिः ।। अप्रवृत्ताविति तेन हरइहेत्यादौगुणादिशास्त्राप्रवृत्तिः ।। अथ हरइहेत्यादौगुणादिशास्त्राप्रवृत्तिः किं-विषयेतिचेत् गुणादिशास्त्रं यलोपादिशास्त्रं नाभ्यनुजानातीत्येतावतैवेत्यवेहि अयंभावः सकलशास्त्रीयोद्देश्यतावच्छेदककोटौ साधुत्वं प्रविष्टं तच्च पूर्वदृष्ट-

त्तिमताशास्त्रेण प्रवृत्तिलक्षणंबोध्यते चरमप्रवृत्तिमतातु पुण्यजनकत्वलक्षणं त-
द्बोध्यत इत्यन्यत् अतएव सर्वशास्त्राणां यत्किञ्चिच्छास्त्रबोधितसाधुताकएवप्र-
वृत्तिः एवञ्च पूर्वपूर्वशास्त्राणांपरत्रैपादिकशास्त्रबोधितसाधुत्वस्याज्ञातत्वान्नतत्र-
प्रवृत्तिरिति ॥ परेतु सर्वशास्त्राणां स्वप्रवृत्त्युपयोगित्वप्रकारकपाणिनितात्पर्य-
विशेष्यंयच्छास्त्रान्तरजन्यं साधुत्वप्रकारकंज्ञानं तज्ज्ञानविशेष्यमुद्दिश्यैवप्रवृत्तिः
तथाच पूर्वत्रासिद्धमितिशास्त्रेण लोपःशाकल्यस्येत्येतच्छास्त्रजन्यसाधुत्वप्रका-
रकज्ञाने आद्गुणइत्येतच्छास्त्रप्रवृत्त्युपयोगित्वप्रकारकं पाणिनितात्पर्यं नास्ती-
तिबोध्यतइतिमाहुः ॥ यत्रतु पूर्वपरशास्त्रयोर्युगपत्प्राप्तिः तत्रपरशास्त्रस्यावल्य-
बोधनद्वाराऽप्रवृत्तिरेवानेनबोध्यते वाक्यभेदेनेतिबोध्यम् ॥ अदअऔइति अ-
त्वात्पूर्वन्त्वसेरिति प्रतिषेधान्नमुत्वमितिभावः ॥ न्यायेनेति वस्तुतस्तु एतन्न्या-
यानुपन्यासेऽप्यत्रदोषोबोध्यः असिद्धत्वेनाकारवुद्ध्याउकारस्यैवपररूपे अमा-
वित्यापत्तेः ॥ पररूपाद्यनापत्तिरिति इष्टपररूपाद्यनापत्तिरित्यर्थः ॥ एतेन मु-
त्वस्यासिद्धत्वेऽपिदेवदत्तहन्तृहतन्यायेन तत्स्थान्यवयवाकाराभावेऽपि व्यवधा-
नाभावेन अदश्शब्दाद्यकारेणात्वनिष्पन्नाकारस्य पररूपसम्भवादेवमुक्तमयुक्तमि-
त्यपास्तम् ॥ यत्तु मुत्वस्यासिद्धत्वेऽपि तदधिकरणसार्द्धमात्राकालव्यवाया-
त्स्वाभाविकार्द्धमात्राव्यवायात्मकसंहिताया अभावान्मुत्वेकृते कथमपिपररूपाप्रा-
प्त्यायथोक्तमेवसाधीयइत्याहुः तन्न सार्द्धमात्राकालेऽर्धमात्राकालत्वस्याप्यति-
देशलभ्यस्यवक्तव्यत्वात् ॥ कथमन्यथा इमंमेगङ्गइतिमन्त्रेयमुनादीनां मेशब्दा-
त्परत्वमाश्रित्यनिघातःसिद्ध्येत् तिङ्ङतिङइतिसूत्रे पञ्चम्याऽव्यवहितत्वोप-
स्थितौ तस्यार्धमात्राधिककालव्यवायशून्यत्वरूपतया गङ्गे इत्यादीनामविद्य-
मानवत्त्वेऽपि तदधिककालानां विद्यमानत्वेनव्यवधानेननिघाताप्राप्तेः ॥ के-
चित्तु मुत्वशास्त्रेण मुघटितं साधु तदितरदसाधुइतिबोधनेन अअऔइत्यस्यसा-
धुत्वाभावेन साधावेवशास्त्रप्रवृत्तेरुक्तत्वेन नपररूपप्राप्तिरितियथोक्तमपि सम्य-
गेवेत्याहुः ॥ अन्येतु अत्रकार्यासिद्धत्वस्वीकारेऽपि न क्षतिः अचःपरस्मिन्नि-
तिशास्त्रवदिहापि त्रैपादिकशास्त्रं न प्रवृत्तं स्थानीनननिवृत्तइतिसम्भावनायां य-
त्प्राप्तं तद्भवति यन्नतन्नेतितात्पर्यार्थादमूइत्यत्रपरत्वान्मुत्वेकृतेऽपि मुशब्दएव-
दवुद्ध्याउकारेऽकारवुद्ध्यापररूपेसन्नियोगशिष्टन्यायेन मकारस्यापिनिवृत्त्याअ-

दऔइतिस्थिते लक्ष्येलक्षणन्यायेन मुत्वाप्राप्त्या वृद्धौ स्वघटकमात्रेऽदेश्यक-विकाराघटितत्वेनलक्ष्यभेदात्पुनर्मुत्वेरूपसिद्धेः ॥ यत्तु अमूइत्युपलक्षणम् अ-मूभ्याम् अमूदृगित्यादेः तत्रहि अदअभ्याम् अदआदृशितिस्थिते परत्वान्मुत्वे-जातेऽपि तस्याप्रवृत्तिस्थान्यनिवृत्त्योः सम्भावनायां पररूपसवर्णदीर्घयोः सतोः सन्नियोगशिष्टस्यमस्यापिनिवृत्त्यालक्ष्यभेदाभावान्मुत्वाप्रवृत्तौ अदाभ्यामित्या-द्यापत्तेः शास्त्रासिद्धत्वं स्वीकार्यमितितन्न इदानीं नमुनइतिलिङ्गेनलक्ष्ये-लक्षणन्यायस्यमुत्वविषयेऽप्रवृत्तेः अन्यथा अदअआइति स्थिते परत्वान्मुत्वे-तस्यासिद्धत्वात्पररूपेमकारस्यापिनिवृत्तौलक्ष्यभेदाभावान्मुत्वाप्रवृत्तौ इनादेश-गुणयोः कृतयोर्नादेशप्राप्त्यभावेन तद्वैयर्थ्यापत्तेः ॥ यत्तु कार्यासिद्धत्वे अ-मीइत्यादौ अदअअसितिस्थितेपरत्वान्मुत्वे दकारपरैकाराभावेन एतईदितिसू-त्रस्यवैयर्थ्यमुद्भाव्यशास्त्रासिद्धत्वज्ञापकत्वमुक्तंशब्दरत्ने तच्चिन्त्यम् एतईदित्य-स्योपजनिष्यमाणन्यायेन मुत्वापवादत्वेन यद्यत्रमुत्वंनस्यात्तर्हि पररूपादौकृते मीत्वंस्यादितिसम्भावनयाभविष्यदपवादविषयातिरिक्तत्वेन मुत्वशास्त्रे सङ्को-चात्तस्य चारितार्थ्यादितिवदन्ति तन्न पूर्वपदस्यपूर्वशास्त्रविधेयकार्यलक्षणायां सम्भावनाघटिततात्पर्यार्थकल्पनायाश्च मानाभावात् फलाभावाद्गौरवाच्च ॥ उ-कारेऽकारबुद्ध्यापररूपेऽपि पूर्वस्यमकारस्यस्थितौकर्त्तव्यायां तस्यस्थानिवत्त्वेन मकारस्यापगमाभावेन वृद्धौकृतायाम् अदस्सम्बन्धिदकाराभावेनमूत्वाप्राप्त्या अमौइत्यस्यैवापत्तेश्च ॥ शब्दरत्नोक्तिखण्डनमात्रं परंयुक्तियुक्तं सर्वैः सोढव्य-मित्यलम् ॥ ननु अदअऔइतिस्थितावेवमुत्वस्यासिद्धत्वात्पररूपादयः स्यु-रतआह अतिदेशस्यारोपेति ॥ ननुशास्त्रासिद्धत्वपक्षेप्यनित्यत्वेनदेवदत्तेति न्यायाप्रवृत्तिरवश्यं वाच्या अन्यथा यत्रत्रैपादिकं पूर्वप्रवृत्तं तत्र तस्यासिद्धत्वे-ऽप्युक्तन्यायेन तत्तद्बुद्धेरभावात्सापादिककार्यप्रवृत्त्यनुपपत्तेरितिकार्यासिद्धत्वे-ऽपिन्यायानित्यत्वमेवोच्यतामतआह शास्त्रासिद्धत्वेत्विति अन्तरङ्गत्वादिति अत्रान्तरङ्गत्वं सपादसप्ताध्यायीस्थशास्त्राप्राप्तिकालिकप्राप्तिकर्तृत्वमात्रम् न त्व-न्तरङ्गपरिभाषायाः प्रवृत्तिः त्रिपाद्यांसर्वथातदप्रवृत्तेर्ग्रन्थकारसम्मतत्वात् ॥ यथा ऊढमाख्यदितिविग्रहे औजढदित्यत्रढत्वादिकंद्वित्वेकर्त्तव्येऽसिद्धंभवति तथाच हतशब्दबुद्ध्यैवद्विर्वचनम् नच हतशब्दबुद्ध्या जायमानंद्वित्वं वस्तुगत्या-

ढकारविशिष्टस्यैवस्यादित्यौजढदित्यंस्यासिद्धिरितिवाच्यम् द्वित्वविधायक-
शास्त्रदृष्ट्यायथा ढत्वादीनामसिद्धत्वंभवति तथा कुहोश्चुरित्येतद्दृष्ट्याप्यसि-
द्धत्वाद्धकारवुद्ध्या चुत्वस्यप्रवृत्तिसम्भवादितिभैरवमिश्राः ॥ वस्तुतस्तु यत्रा-
प्यन्तरङ्गत्वादित्यादिचिन्त्यमेव तादृशप्रयोगस्याभावात् ॥ औजढदित्यत्रापि-
ढत्वादीनामसिद्धत्वात्पूर्वंणिचिलुङिचङि ढत्वादेरसिद्धत्वाद्द्वित्वस्यप्रवृत्तेः नच
भट्टोक्तं पिपठोरित्यत्ररुत्वंतत्फलम् तत्रहि पूर्वंषत्वे ततः क्विपिअल्लोपे षत्व-
स्यासिद्धत्वाद्रुत्वस्यप्राप्तेरितिवाच्यम् तत्रापि षत्वस्यासिद्धत्वात् क्विपि अ-
तोलोपे सुप्रत्ययेहल्ङ्याादिलोपे पदान्तत्वेनषत्वस्यैवाप्राप्तेः नापि लून्युः क्षा-
म्युरित्यादौ नत्वादीनामसिद्धत्वात्स्यत्यादित्युत्वंफलम् तत्रापिक्यजादिदृष्ट्या-
तेषामसिद्धत्वेनपूर्वमप्रवृत्तेः ॥ एतन्मूलकमेवहि पठ्यते सापादिकशास्त्रप्रवृत्ति-
सम्भावनायांपूर्वत्रैपादिकंनप्रवर्त्ततइतिदिक् ॥ पूर्वशास्त्रप्रवृत्तौ निषेधइति पूर्वत्रक-
र्त्तव्यइदं नप्रवर्त्ततइत्येवं रूपेणसर्वत्रवाक्यभेदेन व्याख्यानादितिभावः ॥ न-
न्वेवं तदकरणलाघवेन तत्रेष्टापत्तिरेवेत्यतआह राजभ्यामिति ॥ दीर्घापत्ते-
श्चेति राजन्भ्यामितिस्थिते कस्यापिपूर्वशास्त्रस्याप्राप्तेर्निषेधाप्राप्त्यानलोपेजाते
पश्चात्सुपिचेत्यस्यप्राप्तौ नलोपस्यनिषेधेऽपि भुक्तवन्तमितिन्यायेनदीर्घापत्ते-
रितिभावः ॥ ननु असिद्धशास्त्रप्रवृत्तिसम्भावनोत्तरकालिकपूर्वशास्त्रप्राप्तिस-
म्भावनायां पूर्वमसिद्धशास्त्रंनप्रवर्त्ततइत्यर्थस्वीकारेण राजाश्वइत्यादौ नलो-
पोत्तरं सवर्णदीर्घसम्भावनायाः सत्त्वेन पूर्वं नलोपोनस्यादतोनलोपः सुपितिनि-
यमआवश्यक इत्याशङ्क्यसमाधत्ते पूर्वशास्त्रविषयेत्यादिना ॥ ननु कथंविवा-
रादीनांवाह्यत्वं विवारत्वादिकं चातआह काकलकेति अधस्तादित्यनेन तस्या-
स्यवहिर्भावः सूचितः ॥ तद्विशेषेति नाद वशेषेत्यर्थः ॥ अघोषेत्यत्रनञोऽल्पा-
र्थत्वादाह अल्पघोषेति ॥ कार्येति तथाचोक्तरूपास्यवहिर्भूतकार्यकरत्वाद्वर्णा-
भिव्यक्त्यनन्तरभावित्वाच्च वाह्यत्वम् तत्तत्कार्यकरत्वाच्च विवारत्वादिकमिति-
भावः ॥ सोदीर्णइति सोऽचिलोपइतिसुलोपः ॥ आत्माऽन्तःकरणमिति सां-
ख्यरीत्येदम् ॥ अनुभवस्यनष्टत्वादाह संस्कारेति ॥ अर्थानांवक्तुमिच्छाया-
असम्भवादाह तद्बोधेति ॥ अन्तः करणस्यैवपरिणामविशेषं मनः कर्म इच्छया
स्वीयवृत्तिविशेषेण ॥ युङ्क्तइत्यन्तर्भावितण्यर्थंतदाह युक्तं करोतीति ॥ इ-

च्छयोत्पन्नयत्नेति इच्छयाउत्पन्नोयत्नोयस्मिन्निति विग्रहः विवक्षयेत्येतद्यत्नेने-त्यस्याप्युपलक्षणमितिभावः ॥ नन्वेवं ह्रस्वत्वादिजनकएकः स्पर्शादिजनकएकः अग्न्याघातजनकएक इत्येकैकस्यवर्णस्यप्रयत्नत्रयं प्रयत्नद्वयंवाजनकमितितात्पर्यंल-भ्यते तच्च संहितासूत्रभाष्यविरुद्धम् तत्र हि स्वोत्पादितवर्णनाशावधिप्रयत्न-स्थितिः ततस्तं प्रयत्नमुपसंहृत्यद्वितीयप्रयत्नोत्पत्तिरितिप्रथमवर्णनाशकाले द्वितीय-वर्णोत्पादकप्रयत्नोत्पत्तिकाले च वर्णविरामसत्त्वात्पूर्ववर्णं विरामसंज्ञाप्नोती-त्याशङ्कितम् तस्यच नाभिरूपैकदेशावच्छेदेनानेकप्रयत्नोत्पत्तिर्युगपद्बाधितेत्या-शयः एवञ्च एकस्यैवप्रयत्नस्याग्न्याघातह्रस्वत्वादिस्पर्शादिजनकत्वमिति स्पष्टमे-वायातम् तदेतत्सकलंमनसि निधायशङ्कते यद्यपीति ॥ सर्वकार्यजनकइति स्वोत्पा-दितवर्णनिष्ठह्रस्वत्वादिसर्वकार्यंजनकइत्यर्थः ॥ वर्णनाशकइति स्वोत्पादितवर्णना शकइत्यर्थः ॥ तथातथाव्यवहारइति वस्तुतस्तु यथालोके ग्रामान्तरगमनप्रयोज-कयत्नवानवान्तरयत्नैः पथिभोजनादिकार्यकृद्भवति तद्वदिहापि अवान्तरसर्वप्रय-त्नजनकमहाप्रयत्नैक्येऽपि अनुभवसिद्धानान्तत्तद्ध्रस्वत्वादिप्रयोजकप्रयत्नानाम-पलपितुमशक्यत्वेन चिन्त्यमिदम् भाष्यन्तु महाप्रयत्नैक्यमादायप्रवृत्तमितिनतद्वि-रोधः एवञ्च कार्यभेदारोपः प्रयत्ने विफलइतिबोध्यम् ॥ नन्वेवमपि उदात्ता-दीनामत्रोक्तिरयुक्ता प्रागुक्तरीत्यातेषामाभ्यन्तरत्वस्यैवलाभात्तथाच कथमुदात्ता-नुदात्तयोः सावर्ण्यमतः प्रागुक्तमेवपुनराह उदात्तेति ॥ उदात्तादिशब्दैरिति अस्थिदधीतिसूत्रउदात्ताकारकानङ्विधानेनैवसिद्धे उदात्तग्रहणेन यत्रोदात्ता-दिशब्दोनोपात्तस्तत्रवर्णगतानांतेषामुद्देश्यतावच्छेदकविधेयतावच्छेदकतयाऽविव-क्षाबोधनादितिभावः ॥ नन्वेवमप्यत्रतेषामुक्तिरयुक्तैव बाह्यकार्यकरत्वाभावा-दतआह सवर्णसंज्ञानुपेत्यादि ॥ एकादशधेतिमूलस्यन्यूनतांपरिहरति इदमिति एवञ्चात्र प्रकरणेमूलोक्तं ननियमपरमितिभावः ॥ बाह्यप्रयत्नइति अनुपश्चात्प्र-दीयते उत्पद्यतइतिव्युत्पत्तेः ननु कण्ठविवरविकाशकर्तृत्वस्यप्रयत्ने सम्भवात्कथं विवृण्वतइतिकर्तृप्रत्ययेनवर्णेषुतत्संभवोऽतआह तदभिव्यक्त्युत्तरमित्यादि ॥ य-द्यपीति खयादिष्वघोषाद्यन्यतमेतिपाठः एवं हशादिष्वपीतिबोध्यम् ॥ वर्गेष्वे-वयमानांस्थितिरितिभ्रमवारणायपष्ठ्यौचित्यम् सप्तम्युपपत्तयेचाह विवेति ॥ नन्वेवमपि प्रयोगे युगपच्चतुर्णांस्थित्यभावेनलक्ष्यविरोधएवातआह निर्देति ॥

अन्यतमेति एतेन परशब्दयोगेचतुर्थ्यइतिपञ्चम्युचितेत्यपास्तम् ॥ पूर्वसदृशइति मूले पूर्वेणैवसदृशइत्यर्थः किञ्च पूर्वसदृशएव नतुपूर्वइत्यर्थः ॥ यत्नकृतमिति नतु कत्वादिधर्मकृतमितिभावः ॥ नच यत्नकृतस्यतस्यग्रहणेपलिक्क्नीत्यत्रककारसदृशः खसम्बन्धीयमोऽपिकदाचित्स्यादितिवाच्यम् यावत्सयत्नकृतस्यतस्याश्रयणेनाल्पप्राणकृतभेदात् ॥ अतएवेति धर्मकृतसादृश्यानङ्गीकारेणतत्कृतसादृश्याङ्गीकारादेवेतिपरसादृश्यानङ्गीकारेणपूर्वसादृश्याङ्गीकारादेवेतिचार्थः ॥ उभयत्र सङ्गच्छतइत्यनेनैवास्यान्वयः अन्यथा पठितैरेवतेषांग्रहणेतत्रग्रहणासङ्गतिः परसदृशत्वेऽपितेषांपञ्चत्वेन तदुक्तचतुष्ट्वसंख्याविरोधापत्तिश्चेतभावः ॥ चतुष्ट्वोपपत्तिस्तु प्रथमयमत्वादिनाबोध्या ॥ ननु सिद्धान्तेऽपितेषांविंशतित्वेन चतुष्ट्वमनुपपन्नमितिचेन्न प्रथमत्वादिनातथोक्तेः ।पञ्चत्वसंख्याव्यवच्छेदेतात्पर्यादितिचिदस्थिमालाकाराः ॥ अन्येतु कचटतपानांपञ्चमेपरेमध्यएकोयमः द्वितीयानांपञ्चमएकः तृतीयानांपञ्चमएकः चतुर्थानांपञ्चमएकइतिसङ्कलनया चतुष्ट्वन्तत्रवास्तविकमेव नचैवं खयांयमाइत्यत्रवहुवचनानुपपत्तिः व्यक्त्यभिप्रायेणतदुपपत्तेः अतएवप्रथमतृतीययमाविति द्विवचनं स्वरसतः सङ्गच्छतइत्याहुः॥ ननु राज्ञामित्यादौ चुत्वंनस्यात् यमेनव्यवधानादितिचेन्न अशरीरं यमंप्राहुरित्यादिवचनेनाशरीरोक्त्यातद्व्यवधानस्याकिञ्चित्करत्वादित्याचारिणः ॥ अन्येतु यमानांछन्दोमात्रविषयत्वात्तैर्व्यवधानेऽपि चुत्वेवाहुलकत्वंगतिरितिवदन्ति॥ इतिभाष्यादिति तत्र हि लुकि किमुदाहरणम् आर्द्रे चर्मन् लोहिते चर्मन् नैतदस्ति पूर्वसवर्णेनाप्येतत्सिद्धम् न सिध्यति यद्यत्र पूर्वसवर्णः स्यात्तदाऽऽन्तर्यतोदकारःस्यादित्युक्तम् ॥ अन्यथा अल्पप्राणत्वमात्राङ्गीकारे ॥ तदौपर्यायेणेति तथाच तदेवभाष्यं प्रयत्नचतुष्टयसाधकमितिभावः ॥ यद्यपि तदनाः पर्यायेणस्युरितिवक्तुं युक्तम् तथापिनिरनुनासिकत्वान्तर्येणैबमुक्तिरितिबोध्यम् ॥ परेतु परः सन्निकर्षइतिसूत्रभाष्यादघोषत्वं सुपांसुलुगितिसूत्रभाष्यादल्पप्राणत्वंघोषत्वं चास्तु तावतैव तत्सङ्गतेः अक्षु सम्वारनादत्वे निष्प्रामाणिके नचघोषसम्वारनादेषु विनिगमनाविरहः परःसन्निकर्षइतिसूत्रभाष्यस्यैवविनिगमकत्वादित्याहुः॥ तदद्यमाविति अयोगवाहेभ्यः पृथगुपादानमत्रायोगवाहपदेन प्रथमतृतीययमयोरग्रहणाय ॥ जिह्वामूलीयेति उपध्मानीयस्य स्थानकथनन्तु उपध्मानीयोप-

धस्योऽज्जेर्जश्त्वेनबकारार्थंकथञ्चिद्भवतीत्याचारिणः ॥ यमादीनामिति आदिना-ऽनुस्वारविसर्गौ अत्रयमानुस्वारयोर्नासिकास्थानकथनम् अथमुखग्रहणंकिमर्थम् नासिकावचनोऽनुनासिकइतीयत्युच्यमाने यमानुस्वाराणामेवप्रसज्येतेतिभाष्यो-क्तदिशामुखग्रहणवोधनाय ॥ शछयोरिति तयोः सावर्ण्येराजँश्छिन्धीत्यत्र-झरोझरीतिलोपः विष्णुशिवावित्यत्रछेचेतितुक् असिश्छिनत्तीत्यत्र वाशरीति-चस्यात् किञ्च व्रश्चादिसूत्रेशछयोरन्यतरोपादानं छ्वोरितिसूत्रे किङ्दनन्नुवृत्ति-पक्षेऽपिव्यर्थंस्यात् ॥ आदन्तइति स्थः कचेतिकप्रत्ययान्तोऽदन्तस्ततष्टाप् नि-त्यस्त्रीलिङ्गोऽयम् अन्तःस्थाभिश्च संयुतमितिशिक्षानुरोधादितिभावः एतेन वि-श्वपाशब्दवदादन्तत्वे ईषत्स्पृष्टमन्तः स्थानामितिनिर्देशासङ्गतिरित्यपास्तम् ॥ स्पर्शोष्मणोरिति मातृकापेक्षयेदम् ॥ निर्देशासङ्गतिरिति यद्यपि यावत्स्था-नसाम्यमिवयावत्प्रयत्नविवक्षामन्तरेणापिनिर्देशसङ्गतिस्तथापि यावत्प्रयत्नसाम्या-नङ्गीकारेखकारहकारयोरपिसावर्ण्यापत्तौ देवः खनतीत्यादौ हशिचेत्युत्वाद्या-पत्तिः ॥ एवञ्च यत्किञ्चित्प्रयत्नसाम्येइदमसङ्गतम् यावत्साम्येमूलोक्तमसङ्गत-मितितात्पर्यम् ॥ आच ऌवर्णश्चेतीति मनोरमोक्तविग्रहस्यत्यागस्तु नहि पदान्ताःप-रेऽणः सन्तीति भाष्याल्लृकारान्तेभ्यः सुबनुपपत्तेर्बोध्यः अन्यथा ऌकारान्तेभ्यः पञ्चमीषष्ठ्येकवचनयोः पदान्तेपराणः सम्भवेन तदसङ्गतेः नच तत्प्रामाण्या-त्तत्रैवानभिधानमस्त्वितिवाच्यम् पञ्चमीषष्ठीविधायकानेकशास्त्रीयोद्देश्यतावच्छे-दकावच्छिन्ने ऌकारान्तातिरिक्तत्वेनसङ्कोचापेक्षया स्वौजसित्येतन्मात्रेसंको-चेलाघवात् नचैवम् ऌइत्यस्यवर्णशब्देनसमासोऽपिदुर्लभइतिवाच्यम् ऌवर्णप-दस्यलृकारेरूढिस्वीकारात् ॥ एतदर्थमेवेति सवर्णसंज्ञानिर्वाहार्थमेवेत्यर्थः ॥ तस्य ऌकारस्य ॥ ध्वनितश्चेदमिति वर्णसमाम्नायानुपदिष्टस्यासत्त्वंभाष्यध्वनि-तमित्यर्थः ॥ नचानुपदेशत्वमात्रेणासत्त्वशङ्कायामाकारादिष्वपि सास्यादिति-वाच्यम् अक्षरसमाम्नायेजातिनिर्देशेनात्वादिजातेस्तेष्वपिसत्त्वात् ऌकारे ऋत्व-जातेश्चासत्त्वात् संय्यन्तेत्यादाविति आदिनाकुक्कुटादिपरिग्रहः ॥ द्व्यञ्ज-नाश्रयइति संयोगसंज्ञेत्यर्थः ॥ नप्राप्नोतीति वर्णैकदेशानां वर्णग्रहणेनाग्रहण-कल्पइयमुक्तिः ॥ तद्ग्रहणमित्युक्तमिति यद्यपि अनुस्वारपरसवर्णयोरसि-द्धत्वेनाप्यत्र समाधानं वक्तुंयुक्तम् तथापि अनचिचेतिद्वित्वसिद्ध्यर्थमेतत्स-

माधानस्यावश्यकत्वेन संयोगसंज्ञायामपि समाधनस्य समाधानान्तरादूषकत्वात् नचानचीतिद्वित्वस्यद्विव्यञ्जनाश्रयत्वमनुपपन्नम् अनचीतिप्रसज्यप्रतिषेधादिति-वाच्यम् द्विव्यञ्जनाश्रयइत्यस्य संय्यन्तेत्येतत्पूक्ताभिप्रायकत्वात् ॥ यत्तु अक्षरसमाम्नायेजातिनिर्देशसत्त्वेन अकारादिनाऽऽकारादिग्रहणवद्यकारादिना-यद्वयग्रहणस्यदुर्वारत्वाद्भाष्योक्तिश्चिन्त्येत्याहुः तन्न अच्त्वजातीयानामेकारा-दीनां द्विमात्राणामप्युपदेशेनात्वादिजात्याक्रान्तानांद्विमात्राणामप्युपदेशेतात्पर्य-माचार्यस्य हल्त्वजातीयानान्तुकेषाञ्चिदपिमात्रिकाणामुपदेशाभावेन तेषामस-त्त्वमितितात्पर्यमितिभाष्यतात्पर्यात् ॥ अत्रेदंबोध्यम् चतुर्दशसूत्र्यांमहेश्वरेणानु-पदिष्टत्वमात्रमसत्त्वप्रयोजकम् अयोगवाहानामीषत्स्पृष्टऋकारस्यचासत्त्वापत्तेः किन्तु अनुपदिष्टत्वं यावच्छिष्टानामेष्टव्यम् तथाचसति गम्लृधातौलृकारो-पदेशेन लृदितइत्यनुवादेनच सत्त्वपरिरक्षणसम्भवादेतदर्थमेवेत्युक्तीरभसादे-वेति ॥ पृथगनुवन्धेति गम्लृगतौ एजृदीप्तावित्यादौ ॥ इतिमतइति तालव्यावे-कारचवर्गाविकारैकारौयकारःशकारः शेषओष्ठोपपादयइतिवह्वृचप्रातिशाख्यमत-इत्यर्थः ॥ एकारशकारादीनामिति ऐकारशकारावादिशब्दार्थाविति भट्टाः ॥ आकारहकाराविति केचित् ॥ विवृतमूष्मणामित्यत्रोष्मशब्देनवर्गद्वितीयचतुर्थयो-रपिग्रहणात्तयोर्विवृतत्वं नाज्झलावित्यादिनिर्देशात्तद्वर्गीयोपिप्रयत्नः प्रयत्नांशे च यत्किञ्चित्साम्यंनिर्देशादाश्रीयतइतिमतेइकारछकारादीआदिशब्दार्थाविति-श्रीधरः परन्तु इतिमते इत्यस्यानन्तरमिकारशकारादीनामित्यस्योक्तत्वादीदृक्-फलोद्भावनमादिपदस्यायुक्तमितिबोध्यम् ॥ सूत्रमते विवृतत्वव्याप्यानां संज्ञा-नुपयुक्तत्वस्योक्तत्वादनयोर्विवृततरत्वादिनाभेदेऽपि तत्प्राप्तिर्बोध्या ॥ अत्र मते यजुष्येकेषामित्यादिनिर्देशादिकारैकारयोः स्थानसाम्येऽपिसंज्ञान ॥ अपास्त-मिति नन्वेवमपि नाच्शलावित्येवसूत्रमस्त्वितिचेत् एवं सति शलांपरस्परं सं-ज्ञानिषेधापत्तेः यथाश्रुतन्यासे पूर्वसवर्णकरणान्नेतिभट्टाः ॥ गुरवस्तु होतॢ-कारइत्यत्र ईषत्स्पृष्टलृकारस्यलकारेण सावर्ण्यापत्त्या यण्त्वात्ककारस्ययणो-मयइतिद्वित्वापत्तिः तोर्लीतिपरसवर्णापत्तिश्चेतिवदन्ति ॥ नन्वतोरोरप्लुतादप्लु-तेहशीतिन्यासादकारहकारयोः सवर्णसंज्ञयाशिवोच्र्यइतिसिद्धावतीत्येतत्स-हितेन योगविभागेनविधानंव्यर्थंसदज्झलोः सावर्ण्याभावबोधकमितिनाज्झला-

वित्यनर्थकमतआह हशिचेत्येवसिद्धइति ॥ व्यावृत्त्यर्थमिति हभिन्नेहसव-
र्णेचेदत्येवेतिनियमद्वारा स्वआगन्तेत्यादावुत्वव्यावृत्त्यर्थमितिभावः ॥ अतएव
आकारस्य प्रश्लेषादेव ॥ अन्यथाऽनिर्वाहादगतिकगतिभूतोऽपि मध्यमपद-
लोपी समासआश्रितइतिसूचयितुमाह समाहारद्वन्द्वेत्विति ॥ सावर्ण्यंनस्या-
दिति परवल्लिङ्गमितिनपुंसकत्वापत्तिरपिबोध्या ॥ अज्झराकारस्यसावर्ण्या-
भावेइष्टापत्तिं वारयति अतएवेति अज्झलोरेवसावर्ण्याभावसाधनादेवेत्यर्थः ॥
यदचकाराकारयोरपिसावर्ण्याभावः सूत्रकाराभिप्रेतः स्याचदाऽज्झलोः पृथ-
क्त्वभेदेनेवतयोरपि सावर्ण्याभावः प्रकारान्तरेणसाधितः स्यादितिभावः ॥ ए-
कपदएवदोषसम्भवेन पदद्वयपर्यन्तधावनंव्यर्थमितिसूचयितुमाह उपलक्षणेति ॥
ननु अच्छब्दस्यसंज्ञाशब्दत्वेनात्रशब्दरूपस्यैवप्रवृत्तिनिमित्तत्वेन भावप्रत्ययान्ते-
ऽनन्वयापत्तिरतआह अच्पदबोध्यत्वमिति ननूच्चारितस्यैवप्रत्यायकत्वसिद्धा-
न्तादिकारस्याच् पदबोध्यत्वेऽपितस्यानुच्चरितत्वात्प्रत्यायकतानोपपद्यतइतिहका-
रादीनामित्यादिपदस्य शकारादिसंग्राहकस्यानुपपत्तिरतआह इदंप्रत्याहारघट-
केत्यादि ॥ मते अज्झलोः प्रतिषेधेशकारस्यप्रतिषेधोऽज्झल्त्वादितिवदतोवा-
र्तिककारस्यमते ॥ जातिपक्षेजातेर्भेदाद्ग्रहणकशास्त्रेऽण्ग्रहणस्यैवाभावाच्चाह व्य-
क्तिपक्षेचेति ॥ अणुदित् ॥ अस्यसूत्रस्यमूलोक्तसंज्ञासंज्ञिभावबोधकत्वं समा-
नाधिकरणपदोपादानाभावादयुक्तम् किन्तु प्रत्ययभिन्नोऽण्सवर्णस्यस्थानेभवती-
त्येवार्थोवाच्यः किञ्च सोऽपिनस्यात् उद्देश्यवाचकस्यैवपूर्वप्रयोगनियमादतआह
अणमुद्दिश्येति बोधकइतिशेषइतिच ॥ नन्वेतावताऽण्सवर्णान् गृह्णातीत्यर्थः
पर्यवसन्नः सचानुपपन्नः उच्चारितस्यैवप्रत्यायकत्वनियमादिगादिबोध्योकारा-
दिभिरणभिः सवर्णग्रहणासिद्धेः नचाण्बोधकं पदं स्वसवर्णान्गृह्णातीत्यर्थेन-
निर्वाहः एवमप्युक्तदोषानुद्धारात् इगित्यादेर्विशिष्टस्यसहग्रहणेन संज्ञात्वमभ्युप-
गच्छतांमते तस्यसवर्णाप्रसिद्ध्याऽण्ग्रहणवैयर्थ्याच्च नापि अण्बोधकं स्वबो-
ध्यसवर्णान्गृह्णातीत्यर्थः साम्प्रतम् अण्बोधकेनाशादिना स्वबोध्यजकारादिस-
वर्णानां चकारादीनांग्रहणापत्तेः नवा अण्मात्रबोधकं स्वबोध्यसवर्णान्गृह्णा-
तीत्यर्थः अशादिनाऽकारादिसवर्णानामपिग्रहणानुपपत्तेः नच अण्बोधकं स्व-
बोध्याण्सवर्णान्गृह्णातीत्यर्थः अर्थवत्सूत्रेप्रत्ययपदस्याप्यण्बोधकत्वेनतेन स्व-

वोध्याण्सवर्णानांग्रहणापत्तौ रामइत्यादावव्युत्पत्तिपक्षे प्रातिपदिकसंज्ञानुपप-
त्तेः नचाण्वोधकस्यपदस्य व्यासज्यवृत्तिधर्मावच्छिन्नविषयत्वाप्रयोजकस्यग्रह-
णेन प्रत्ययत्वस्यभ्यामादिवृत्तित्वेनव्यासज्यवृत्तित्वेन प्रत्ययपदस्य तदवच्छि-
न्नविषयताप्रयोजकत्वेननदोषइतिवाच्यम् एवमपि उदात्तानुदात्तादिपदानान्त-
थाभूतत्वेन तत्तद्बोध्याण्सवर्णग्रहणापत्तेर्दुर्वारत्वात् नच तेषामपि सङ्केतसम्ब-
न्धेनोदात्तपदवत्त्वादिरूपेणवोधकत्वेन परम्परयोदात्तत्वाद्यानुपूर्वीरूपव्यासज्य-
वृत्तिविषयताप्रयोजकत्वेननदोषइतिवाच्यम् एवं सति इदमइशित्यत्रेश्पदस्य इ-
काररूपाण्वोधकत्वेऽपि व्यासज्यवृत्तीश्त्वावच्छिन्नविषयताप्रयोजकत्वेन सव-
र्णग्रहणाप्रसक्त्या अण्त्वात्सवर्णग्रहणंप्राप्नोतीति भाष्यविरोधापत्तेरितिचेदत्रके-
चित् अण्वोधकं यदणाद्यवयवकं पदं तत्स्ववोध्याण्सवर्णग्राहकंभवतीत्यर्थः त-
थाचोदात्तादिपदस्यव्यक्तिपक्षेऽणाद्यवयवकत्वाभावेननदोषः यत्तु अण्वोधकंय-
दंकव्यञ्जनघटितंपदमित्याद्यर्थइतितन्न घिपदेन दीर्घेकारोकारयोरपिग्रहणापत्तेः
शेषोघ्यसखीत्यत्र ह्रस्वपदानुवृत्तेस्तु अनुवृत्तयूपदस्यह्रस्वयूवोधकत्ववोधनद्वारा ह्र-
स्वयोरपिसंज्ञासाधनेन कृतार्थत्वात् ॥ यदपि अण्विशिष्टविषयताप्रयोजकंपदं
स्ववोध्याण्सवर्णान्गृह्णातीत्यर्थः वैशिष्ट्यञ्च स्ववृत्तित्व, स्वधर्मिकशक्तिग्रहा-
धीनशक्तिग्रहप्रयोज्यकत्वाभाववत्त्वोभयसम्बन्धेन तथाच उदात्तादिपदे नतदा-
पत्तिः तत्प्रयोज्यविषयतायाः स्ववृत्तित्वसम्बन्धेनाण्विशिष्टत्वेऽपि अण्ध-
र्मिकोयश्शक्तिग्रहः सः अकारादिरच्पदशक्यइत्याकारकस्तदधीनोयउच्चैरुदात्त-
इत्यादिसूत्रवोधितः शक्तिगृहस्तत्प्रयोज्यत्वस्यैवसत्त्वेन द्वितीयसम्बन्धेनाण्वै-
शिष्ट्यविरहादित्याहुः तदपि न अर्थवत्सूत्रे प्रत्ययपदप्रयोज्यविषयतायाअण्-
विशिष्टत्वेनगृहणस्यदुर्वारत्वादित्याहुः ॥ अन्येतु अण्वोधकंपदं स्ववोध्याण्-
सवर्णग्राहकंभवतीत्येवार्थः स्वंरूपसूत्रादशब्दसंज्ञेत्यनुवृत्तेः शब्दसंज्ञासु तदप्र-
वृत्तिः सिद्धा इगादेः शब्दसंज्ञात्वेऽपिदीर्घाज्जसिचेतिज्ञापकात्प्रत्याहारसंज्ञाभि-
न्नसंज्ञायाअत्रसूत्रेगृहणान्नदोषइत्याहुः ॥ गुरवस्तु अण्घटितं यदण्समभिव्या-
हृतानुवन्धेतरवर्णाघटितं पदं तत्स्ववोध्याण्सवर्णग्राहकंभवतीत्यर्थान्नकापिदोष-
इत्याहुः ॥ सिद्धान्तविदस्तु अण्सवर्णान्गृह्णातीत्येवार्थः इक्पदवोध्योकारा-
दिसवर्णानांगृहणं तु स्ववाच्यवाच्येलक्षणयावोध्यम् अण्गृहणन्तु प्रत्यहाराद्य-

वर्णेन इकारादिना सवर्णग्रहणार्थम् तत्रापिलक्षणयानिर्वाहेऽणग्रहणं व्यर्थमितितु न शङ्क्यम् लक्ष्यतावच्छेदकज्ञापनार्थत्वस्यैकोयणित्यत्र शब्दरत्नेप्रतिपादितत्वात् अतएव ल्वादिभ्यइत्यादिनिर्देशादिभिर्लक्षणैव मनोरमायां साधितास्ववरसतः सङ्गच्छते अन्यथा अस्यसूत्रस्य तद्ग्राहकत्वे निर्देशादिज्ञापकाभिधानस्यनैष्फल्यापत्तेरितिवदन्ति ॥ ज्ञापयतीति गतिकारकेतिवद्बोधयतीत्यर्थः अतोनस्वांशेचारितार्थ्यप्रश्नावसरः ॥ तदर्थत्वम् विधीयमानार्थत्वम् ॥ प्राचीनमते भाव्यमानेनेतिपरिभाषायाअप्रत्ययइत्येतद्योगलब्धार्थानुवादकत्वं खण्डयितुमाह परेत्विति ॥ ननु वार्त्तिकस्योपदेशनेइतिवदज्ञानेन प्रवृत्तिरतआह भाष्येति ॥ ज्ञापकमिति ननु सूत्राक्षरमर्यादयाऽयमर्थोभाष्यकृतासाधितइतिभावः ॥ ज्ञापनस्थलीयविचारस्तु अन्यतोऽवसेयः ॥ ननु भाष्यमपि योगरूढ्यापरिभाषार्थंबोधयतीत्यर्थंकमतआह ज्यादेति ॥ इदम् प्रत्ययपदस्यविधीयमानार्थकतायाअयुक्ततत्वम् ॥ निर्दलत्वापत्तिरिति विधीयमानत्वेनसवर्णग्रहणेनासिद्धेरितिभावः ॥ केचित्तु अप्रत्ययपदेनकृत्रिमाकृतिमन्यायेन प्रत्ययभिन्नस्यग्रहणंयुक्तमितिशङ्कांवारयितुमिदं भाष्यं प्रवृत्तमितिनैतत्प्राचीनमतेऽपि विरुद्धमितिवदन्ति ॥ दूषणान्तरमप्याहजातिपक्षइति अप्रत्ययइत्यस्याविधीयमानार्थकत्वेतु जातिपक्षप्राप्तस्यनिषेधोनस्यात् अनन्तरस्येतिन्यायात् तस्यपर्युदासत्वाच्चेतिभावः ॥ नानुनासिकोवकारइति नच तत्रसइष्यते तद्वान् असुव्वतइत्यादिनिर्देशादितिभावः ॥ केचित्तु घटवदित्युपलक्षणं किम्बितीत्यस्य घटवदित्यत्रतु नदोषः असतियत्ने उदात्तादिशब्दैरनुपात्तानांगुणानामविवक्षायाएवास्थितदधीत्यत्रशेखरे परिभाषेन्दुशेखरे चोक्तत्वात्पथिमथीतिसूत्रे प्रतिपत्तिलाघवायानुनासिकएवोच्चारणीयेतदनुच्चारणेन शुद्धाकारस्य भाष्योक्तविधानवदिहापिसानुनासिकएवोच्चारणीयेनिरनुनासिकोच्चारणेन यत्नेन गुणानां भेदकत्वेनसिद्धेः ॥ किम्बितीत्यत्रतु किमु इतीतिस्थितौ ऊँ आदेशे मयउञइत्यनेन गुणाभेदकत्वात्सानुनासिकवकारस्यापत्तिः तत्रापि सानुनासिकएवोच्चारणीये निरनुनासिकोच्चारणेन यत्नेन गुणानां भेदकत्वंतुनयुक्तम् ऊँ आदेशाभावपक्षे निरनुनासिकोकारस्य स्थानेनिरनुनासिकवकारसम्पत्तयेतत्करणादित्याहुः ॥ कौस्तुभोक्तिंखण्डयति एतेनेति भाव्यमानेनेतिपरिभाषायाऽव्यापकविषयकत्वसूचनेनेत्यर्थः ॥ अजुदिदि-

त्येवसिद्धे इति सँय्यन्तेत्यादौ सानुनासिकयकारस्ययरपदेनग्रहणस्यगुणाभेदक-
त्वेनैवसिद्धे रितिभावः नचैवमज्ग्रहणमपिनक्रियताम् गुणाभेदकत्वेनैवसिद्धे-
रितिवाच्यम् ऋऌवर्णयोः परस्परग्रहणार्थत्वात् ॥ ज्ञापयतीति एवञ्च भाव्य-
मानेनेत्यनेनाणुदित्सूत्रस्यैवनिषेधेऽपि न घटवदित्यादौदोषइतिभावः ॥ परा-
स्तमिति उक्तरीत्याफलाभावादितिभावः ॥ प्राचीनरीत्याऽज्ञातस्वस्वरूपज्ञा-
पकोच्चारणस्योपदेशत्वाच्छङ्कते नन्विति ॥ तद्रीत्यासमाधत्ते व्याकरणान्तर-
इति ॥ उदित्संज्ञकत्वेनेति नतु उदिद्यस्येत्यर्थकत्वेनेतिभावः ॥ स्वमते प्रा-
तिपदिकत्वरूपमुपदेशत्वमेवेति नशङ्कावसरइत्याह करणेति ॥ अस्यापि चोरि-
त्याद्यनुवादविषयस्यापि ॥ नचोच्चारणार्थानामित्संज्ञांविना निवृत्त्यभावेन कुक्
टुगादौसवर्णग्रहणंदुर्वारमितिवाच्यम् उदित्पदेऽवधारणगर्भवहुव्रीह्याश्रयणेनादो-
षात् अत्राप्यंशेऽप्रत्ययइत्यस्यविशेषणत्वमितितु नयुक्तम् कुपदेनापि तद्ग्रह-
णानापत्तावुविदुच्चारणवैयर्थ्यात् तादृग्व् इतिरूपासिद्धेश्च ॥ सवर्णस्यचेति च-
कारेणासवर्णस्यापिग्रहणापत्तिमुद्भाव्यान्यथाव्याचष्टे चोभिन्नक्रमइति ॥ अथवा
चकारेणस्वरूपस्यग्रहणमित्यर्थवारणायाह चोभिन्नक्रमइति स्वरूपस्यापि सवर्ण-
त्वादेवग्रहणसिद्धेः सोर्थोविफलइतिभावः ॥ सवर्णिनइति सवर्णाइतिवक्तव्ये
एवमुक्तिः सवर्णपदस्यधर्मपरत्वाभिप्रायेण ॥ चादीति इशादाविवनव्यमतेऽनु-
वादेऽपिइत्संज्ञालोपप्रवृत्तौ प्रतिवन्धकाभावेनोकारविनिर्मुक्तस्यैव चादेरुपस्थि-
त्यान्यायसिद्धमिदमित्यन्ये ॥ उकाररूपावयवसवर्णानां चुशब्दोनग्राहकः न-
विभक्तावितिनिषेधेन सोरुकारस्येत्त्वानापत्त्याऽऽह्वुणइत्यादिनिर्देशासङ्गतेः ॥
ननु मात्रिकेणद्विमात्रिकस्यग्रहणं भेदघटितसादृश्यस्य सावर्ण्यप्रयोजकस्यसत्त्वा-
दस्तु नतु मात्रिकस्यापीति चकारेण स्वरूपस्यापिग्रहणमित्येवयुक्तं नतु चकार-
स्यभिन्नक्रमकत्वमित्यतआह ह्रस्वाकाराद्योरिति ॥ कार्यस्यैक्येन कार्यभेदरूप-
युक्तेस्तुल्यास्यसूत्रोक्तायाअसम्भवादाह कालेति ॥ भेदमारोप्येति प्राचामनु-
रोधेनेदम् स्वमतेसादृश्यस्यभेदाघटितत्वेनादोषात् ॥ व्याख्यानादिति शब्दर-
त्नोक्तादुक्र्दितितपरकरणरूपज्ञापकादितिभावः ॥ ऌकारग्रहणेनेति इदं त-
परसूत्रस्य विधायकत्वमते । यत्तु सूत्रकारमते ऋकारऌकारयोः सावर्ण्याभा-
वेन वार्त्तिककारमतेऽण्ग्रहणस्यैवाभावेन तत्र ज्ञापकानुपयोगाच्चिन्त्यमेतदिति

तन्न ऌकारगृहणेनेत्यस्य सवर्णसंज्ञाज्ञापनद्वारेत्यादिपूरणेन ऋकारऌकारयोः सवर्णविधिरिति वार्त्तिकोक्तार्थस्यापि क्रोडीकारसम्भवात् एवञ्च तद्वार्त्तिकं नापूर्वमितिभावः ।। चारितार्थ्यादिति नचोपसर्गादितितपरकरणेनतात्परत्वादेवऌकारग्रहणसिद्धौपुनरपि तपरकरणंव्यर्थमेवेतिवाच्यम् एतेनैवतपरकरणेनतपरसूत्रे विभक्तितकारस्याग्रहणबोधनात् अतएवोपेन्द्रइत्यत्रगुणः सिद्ध्यतीतिवक्ष्यतेस्वयमपीतिबोध्यम् ।। अथव्यक्तयोभिन्नाः तत्तद्व्यक्तित्वावच्छिन्ने च वर्णानांशक्तिरितिव्यक्तिपक्षः व्यक्तिरेकेति अत्वादिजात्यवच्छिन्नेशक्तिरितिवाजातिपक्षः तत्र व्यक्तिपक्षेऽणपदेनाकारादिणान्तसमुदायघटकानामाक्षरसमाम्नायिकानामेवग्रहणात्तद्भिन्नस्यास्यच्वावित्यत्रत्यस्याग्रहणात्सवर्णग्रहणाप्रसक्त्याऽस्यच्वावितिसूत्रं कस्यांचिदेकस्यामेवव्यक्तौ प्रवर्त्तेतेतिशङ्कते नन्वेवमिति ।। नप्राप्नोतीति अत्रहेतुः व्यक्तिपक्षेतत्रत्यात्रत्यव्यक्त्योर्भेदेनेत्येतावानेव चारितार्थ्येनेत्यन्तस्तु अणग्रहणसार्थक्यप्रदर्शनपरः ।। ननु आद्यवर्णेऽप्युरणित्यादौकथं ग्रहणकशास्त्रप्रवृत्तिः व्यक्तिपक्षेपाणिन्युच्चरितस्याक्षरसमाम्नायिकाद्भेदादित्यतआह णकारादिचिह्नेनेति ।। ननु उपस्थितस्योच्चारितत्वाभावादग्राहकत्वमतआह उच्चारिताभेदेनेति ।। लक्षणापक्षस्यमनोरमोक्तस्यासङ्गत्यं ध्वनयितुमाह जातोति ।। अस्यावश्यकतामाह अतएवेति ।। झल्त्वादिसिद्धिरिति अन्यथाझलादिप्रत्याहारकरणसामर्थ्याद्यस्याःकस्याश्चिदेकस्यास्तकारादिव्यक्तेर्ग्रहणापत्तावबात्तामित्यत्र सलोपानापत्तेः झलोझलीतिसूत्रन्तु अभित्थाइत्यादौ विजातीयझल्द्वये चरितार्थस्यादितिभावः ।। नन्वेवमाद्यवर्णेऽप्यतएवसिद्धे रणगृहणं व्यर्थमतआह सूत्रेइति ।। ननु ऋऌवर्णयोः परस्परंगृहणायाज्गृहणमेवास्त्वित्यतआह ऋऌवर्णयोरिति ।। समानजातित्वस्यैवेति समानोवर्णोजातिरित्यर्थः स्वार्थेष्यञ् वर्णाश्रमाचारवानित्यादौवर्णपदेनजातेर्व्यवहारादितिभावः ।। होतृकारइत्यादौ ऌकारेपरेदीर्घस्तु अकोकीतिन्यासेनसुवचः ।। इदं ऋष्युक्त्यनुरोधेनगौरवमनुसृत्योक्तम् लाघवादरेतु ऌवर्णस्यऋवदितिशब्दरत्नोक्तमनुसन्धेयम् ।। नन्वेतद्व्यतिरिक्तेसवर्णेकथंसिद्धिरतआह एतद्व्यतिरिक्तेति ।। नन्विदमनुपपन्नम् एतद्व्यतिरिक्तेकखादौसबर्णसमानजातित्वाभावादितिचेन्न एतद्व्यतिरिक्तेआकारादावचिसवर्णेइत्यर्थात् पर्युदासन्यायेनैतद्भिन्नेऽस्वेनैतत्स-

दृशे एतद्व्यतिरिक्तपदस्यपर्यवसानादितिबोध्यम् ।। योगविभागेनेति अत्रपक्षे-
सूत्रेऽण्ग्रहणाभावेनोदिद्घटितवाक्येऽप्रत्ययइत्यस्यप्रयोजनाभावेन योगविभाग-
इतिभावः ।। तत्प्राप्ते ति जातिपक्षप्राप्ते त्यर्थः ।। पूर्वोक्तमपि निषेधकत्वादि-
पुनर्दार्ढ्यायाह गुणाभेदकत्वेनेति ।। ननु सूत्रसत्त्वेजातिपक्षे जातीनाञ्चतुष्ट्वात्
व्यक्तिपक्षे शक्यार्थमादायच यथासङ्ख्यमिष्टंसिद्ध्यति तदभावेतत्कथमतआह
एवोऽयवेति ।। वक्ष्यतइति तत्रैवेतिशेषः ।। नन्वेवमपि नय्वाभ्यामित्यादौ
एङितिपाठेविधेयत्वात्तयोरग्रहणे एङोश्चविधानेप्यनिष्टं स्पष्टमेवातआह नय्वेति।।
एङित्येव पाठ्यमिति वृद्धिरादेङ् अच्चगुणइति सूत्रद्वयमस्तु चादेङउत्तरत्राप्य-
नुवृत्तिरस्त्वितिभावः ।। एङितिपाठे फलभेदमाशङ्क्याह तत्रेति वृद्धिसंज्ञासू-
त्रइत्यर्थः ।। गुणसूत्रे गुणसंज्ञासूत्रे ।। तद्ग्रहणवैयर्थ्यस्य ऐजेचोर्ग्रहणवैयर्थ्यस्य।।
स्वमतेनैव: सावर्ण्यंनिराकरोति प्रयत्नभेदेनेति विवृततरविवृततमकृतभेदेने-
त्यर्थः ।। जातिपक्षेऽण्ग्रहणाभावाद्ध्रस्वस्यापिहकाराकारयोः सावर्ण्ये नग्रहणमत-
आह इदंव्यक्तिपक्षइति ।। निषेधशास्त्रआक्षरसमाम्नायिकानामेवग्रहणेहेतुमाह
वर्णानामित्यादि उपदेशः आद्योच्चारणम् तावत् आदौ ।। समुदितेन उपजी-
व्योपजीवकभावापन्नविषयताप्रयोजकत्वात्मकैकवाक्यतापन्नेन ।। वाक्येन अ-
णुदित्सूत्रात्मकेन ।। वाक्यापरिसमाप्तिन्यायादिति वाक्यार्थज्ञानेपदार्थज्ञानंका-
रणमित्येतन्मूलकन्यायादित्यर्थः ।। ननु समुदायमध्ये निषेधस्याप्रवेशात्कथं
तेन तत्र तद्ग्रहणमतआह अयंभावइति।। बोधानापत्तिरिति अप्रामाण्यज्ञानानास्क-
न्दितबोधानापत्तिरित्यर्थः ।। एतद्वाक्यार्थबोधात् अणुदित्सूत्रवाक्यार्थबोधात् ।।
तन्निश्चयः आकारादावच्पदबोध्यत्वनिश्चयः ।। ननु विश्वपाभिरित्यत्रढत्वसं-
योगान्तलोपयोः प्राप्तौढत्वस्यासिद्धत्वात्संयोगान्तलोपएवस्यादिति ढत्वमित्य-
नुपपन्नमतआह हकारेणेत्यादि ।। अण्ग्रहणंव्यर्थमिति नच व्यक्तिपक्षे यणा-
दिपदेनाक्षरसमाम्नायिकमात्रस्यग्रहणंस्यादित्यन्येषांनिरनुनासिकानांयादीनां ग्र-
हणायाण्ग्रहणमस्त्वितिवाच्यम् आक्षरसमाम्नायिकेषुकार्यबाधात्सामर्थ्यात्कस्या-
पिव्यक्त्यन्तरस्यग्रहणस्यवक्तव्यतया तत्र विनिगमनाविरहात्सर्वासांनिरनुना-
सिकव्यक्तीनांग्रहणस्यान्यथैवसम्भवात् ।। द्वित्वंसिध्यतीति प्राथमिकपरसव-
र्णस्यफलत्वेनोपन्यासस्तुन कृतः तत्रसवर्णसंज्ञामात्रस्योपयोगात् ।। हलोयमा-

मितिलोपइति अस्यवैकल्पिकत्वेऽण्ग्रहणमेवमानम् ॥ तपरः ॥ वर्णग्रहणसा-मर्थ्यादिति एतच्च सहिवहोरित्यत्र वर्णग्रहणसामर्थ्यादुदवोढामित्यत्र ओत्व-साधनेनभाष्यकृताध्वनितम् कैयटेनच स्पष्टीकृतम् ॥ सिद्धान्ते वर्णग्रहणस्य-भाष्ये प्रत्याख्यानादाह व्याख्यानाच्चेति ॥ केचित्तु सहिवहोरुगस्य सहिव-होरुमस्य अस्यसहिवहोरोदितिन्यासैर्वर्णग्रहणेनोक्तार्थेज्ञापितेऽपि स्वांशेचारि-तार्थ्याभावादाह व्याख्यानाच्चेतीत्याहुः ॥ व्याख्यानञ्च एओङ्सूत्रेभाष्ये-कण्ठरवेणसमासद्वयस्य प्रतिपादनमेवबोध्यम् ॥ वृद्धिरादैजितितपरत्वंव्याख्या-नमित्यन्ये ॥ पञ्चमीतत्पुरुषेति अत्रतत्पुरुषपदेनाचारक्विबन्तेन सुप्सुपेतिस-मासोगृह्यते उत्तरपदार्थप्रधानत्वञ्च क्विवर्थतावच्छेदकप्रयोजकंबोध्यम् कष्टकल्प-नावष्टम्भस्तु पञ्चमीतियोगविभागस्यानाकरत्वाद्बोध्यः ॥ अत्र पञ्चम्यर्थान्यप-दार्थकेबहुव्रीहौ विवदन्ते बहवः अवयववाचिपरशब्दस्य षष्ठ्यर्थेऽन्यपदार्थेब-हुव्रीहेरतोभिसइत्यादौविशिष्टाद्विभक्त्युत्पत्तिदर्शनेनलाभात् अन्यथाऽकारमात्र-स्यैवार्थबोधकत्वप्रतीतेर्विशिष्टात्तदुत्पत्त्यनुपपत्तेः ॥ नच अकारादिनास्वसवर्णस-मकालबोधने तकारस्यतात्पर्यग्राहकत्वकल्पनेन परिष्कृतार्थवत्त्वस्य विशिष्टे-सत्त्वान्नानुपपत्तिरितिवाच्यम् एवं विभक्त्युपपादनेऽपि कर्तृप्रत्ययान्तकर्मप्र-त्ययान्तप्रकृतिकप्रथमान्तानामेवान्यपदार्थसामान्येबहुव्रीहेरनेकमन्यपदार्थइत्यत्र-भाष्यउपसंख्यातत्वेनात्र बहुव्रीह्यसम्भवस्यदुर्वारत्वात् षष्ठ्यर्थेऽन्यपदार्थेतु ना-सम्भवोबहुव्रीहेः मत्वर्थेतस्मिन्प्रथमान्तसामान्यानांविशिष्यतत्रैवोपसंख्यातत्वात् मत्वर्थौहि षष्ठ्यर्थसप्तम्यर्थौ अतएव पीताम्बरवीरपुरुषादिषु नानुपपत्तिः ॥ नचैवं तपरस्यअतइत्यादेः सवर्णसमकालाप्रसिद्ध्यादोषइतिवाच्यम् अण्ग्र-हणानुवृत्तिकल्पे तपरः स्वघटकाणसवर्णसमकालग्राहकइत्यर्थेनादोषात् ॥ भा-ष्येतु तःपरोयस्मादित्येवविग्रहोदर्शितः तमनुसृत्यैवमूलकृतोऽपिप्रवृत्तिरि-तिबोध्यम् ॥ पूर्वपक्षिभाष्यरीत्यावर्णग्रहणस्यज्ञापनोत्तरं स्वांशेचारितार्थ्य-साधयति वर्णग्रहणेत्विति ॥ नचतत्समकालइति विशिष्टेसंज्ञात्वाभ्युपग-मइदम् ॥ तपरकरणादिति वृद्धिरादैजित्यत्रादेङित्यत्रचेत्यर्थः ॥ ननु अ-स्याद्येऽसन्देहार्थत्वादन्त्येपूर्वत्रकृतार्थत्वाच्चसामर्थ्याभावादेवमर्थोऽयुक्तइत्यतआह भाष्यप्रामाण्याच्चेति एओङ्सूत्रस्थभाष्यप्रामाण्यादित्यर्थः ॥ शब्दबोधेब-

वृत्तिशङ्केति समाहारद्वन्द्वेद्वन्द्वाच्चुदषहान्तादित्यनेनेतिभावः इतरेतरयोगद्वन्द्वेतु द्विवचनापत्तिरितिबोध्यम् अतएव भाष्ये कुत्वमात्रमाशङ्क्यायस्मयादित्वाद्भत्वेनसमाहितम् वृद्धिशब्दोऽप्यावृत्त्योभाभ्यां संबन्ध्यः ॥ असन्देहार्थेति तकाराभावेवृद्धेर्दुर्वारत्वेन ऐजितिरूपेसन्देहः स्पष्टएवेतिभावः । नच संहितायाअविवक्षयावृद्ध्यभावेनासन्देहःसिद्धइतिवाच्यम् एकत्रसूत्रे संहितायाअविवक्षायां सूत्रभेदापत्तेः प्रागुपपादितत्वात् ॥ पूर्वार्थमिति अतएवादित्यस्यप्रातिपदिकत्वेनपदत्वाज्जश्त्वंसिद्ध्यतीतिभावः ः ॥ ननुप्लुतव्यावृत्त्यर्थत्वेन पूर्वार्थतयापि सफलत्वसम्भवेनासन्देहार्थतयेत्यनुपपन्नमितिचेन्न आकारस्यानणत्वेनाणुदित्सूत्राप्रवृत्त्यातद्व्यावृत्त्यर्थत्वाभावात् ॥ नन्वेवमपि असन्देहार्थतयेतिकुतः गुणानां भेदकत्वेन समकालानांषण्णांस्वसवर्णानांग्राहकत्वस्यैवसम्भवादतआह प्रकृतेति वृद्धिरादैजित्यत्रेत्यर्थः ॥ अत्र व्याकरणे ॥ ज्ञापकात् अनङुदात्तइत्यत्रोदात्तग्रहणात् ॥ परार्थमपीति पञ्चमीसमासाश्रयणादितिभावः ॥ अर्थपरत्वासम्भवादिति अर्थेवाचकत्वासंभवादित्यर्थः ॥ वृद्धिपदाभिन्नाइति अभेदएवशक्तिपदार्थइतितत्त्वम् ॥ तादात्म्याङ्गीकारादिति नन्वेवं वह्निशब्दोच्चारणेमुखेदाहापत्तिः शब्दस्यावच्छेदकतयाविद्यमानत्वेतत्तादात्म्यापन्नस्यवह्नेरपिसद्भावादितिचेन्न भेदसहिष्णोरभेदस्यस्वीकारात् अर्थात् भेदाभेदयोर्मध्येभेदोव्यावहारिकः अभेदःप्रातिभासिकः नतु समसत्ताकौ विरोधात् ॥ परेतु वस्तुतोऽभेदएवेतितात्पर्यम् नचमुखेदाहापत्तिः दाहंप्रतिवह्नेः संयोगेनैवहेतुत्वेनावच्छेदकतयातत्सद्भावेऽपिसंयोगेनतदभावात् नहि येनकेनापिसम्बन्धेनवर्त्तमानंवस्तु क्वचिदपिकारणं किन्तु कारणतावच्छेदकसंबन्धेन सदेव कथमन्यथा शब्दार्थयोर्भेदंमन्यमानानांतार्किकाणामपि मते मुखे कालिकेनसताऽग्निनाप्रसक्तोदाहोनिराक्रियेत अतएवशब्दस्यप्रश्नेऽपि गौरित्युत्तरम् अर्थस्यप्रश्नेऽपिचेतिसंगच्छते अतएव च संज्ञासंज्ञिनोः समानाधिकरणविभक्त्यन्तता स्वरसतः सङ्गच्छते नन्वेवं घटस्यचाक्षुषत्वाद्घटशब्दस्यापितदापत्तिरितिचेन्न इष्टापत्तेः परन्तु यथा घटादौगन्धवत्त्वेसत्यपि घटत्वादिनैवचाक्षुषत्वं नतु गन्धवत्त्वादिनापि तथा घटत्वेनैव नतुघटशब्दत्वेन तयोर्भेदोपगमात् येनेन्द्रियेणयद्गृह्यतइतिनियमास्वीकाराच्च नचैवमपि घटशब्दंपश्यामीति घटंशृणोमीतिचानुव्यवसायआपद्येतेति-

वाच्यम् घटशब्दत्वे चाक्षुषस्य घटत्वे श्रावणस्यचप्रत्यक्षस्याभावेन तेनतेनरूपेण तादृशतादृशप्रत्यक्षविरहेण तथाविधानुव्यवसायासम्भवात् नच शब्दानांनित्यत्वेऽनित्यत्वे वा तादात्म्यं दुरुपपादम् आद्ये नित्यानित्ययोश्शब्दार्थयोरैक्यासम्भवात् अन्त्येऽपि शब्दानांक्षणिकत्वेनार्थानां चिरन्तनत्वेनतदसम्भवाच्चेतिवाच्यम् यथा घटेनष्टे मृद्स्तद्व्यक्तित्वेन घटत्वेन वाध्वंसप्रतियोगित्वं नतु मृत्त्वेनापि एवमिहापि शब्दनित्यत्वकल्पे घटादीनांतद्व्यक्तित्वेनैव ध्वंसप्रतियोगित्वं नतु घटशब्दत्वेनापीत्यस्य अनित्यत्वे शब्दानां शब्दत्वेनैवक्षणिकत्वं नतु घटत्वादिनाऽपीत्यस्यच कल्पनेनादोषात् नचैवमपिवह्निशब्दाद्दाहोजातइतिप्रतीत्यापत्तिरितिवाच्यम् तादृशप्रतीतिवारणायवह्निशब्दत्वे दाहजनकतावच्छेदकत्वाकल्पनादित्याहुः ॥ रामेति अस्योत्तरार्द्धन्तु शौर्यभङ्गोरावणस्य मदभङ्गश्चवालिनइति ॥ इत्यादाविति आदिनाहिरण्यपूर्वं कशिपुं प्रचक्षतइत्यस्यसंग्रहः ॥ अन्यत्रेति मञ्जूषायामित्यर्थः ॥ व्याख्यानादिति एकस्यानेकसंज्ञाकरणे प्रयोजनाभावरूपादित्यर्थः लघ्वर्थं संज्ञाप्रणनात् ॥ ननु यच्छब्दयोगः प्राथम्यमित्याद्युद्देश्यलक्षणमित्यभियुक्तोक्तेरिह वृद्धिशब्दस्यपूर्वं प्रयोगोऽनुपपन्नइत्यतआह विधेयत्वेऽपीति । मङ्गलार्थइति मङ्गलादीनिशास्त्राणिप्रथन्तइतिभाष्योक्तेः ॥ असाधुत्वभ्रमवारणायेति तथाचाभियुक्तोक्त्या उद्देश्यस्य प्रथमंप्रयोगेयुक्तत्वमात्रंबोध्यते नतु विधेयस्य तथाप्रयोगेऽसाधुत्वमपीतिभावः संज्ञासूत्राणां नियामकत्वमितिप्राचीनोक्तं कटाक्षयन्नाह सर्वशब्दानामिति ॥ अज्ञातशक्तिज्ञापकतयेति यद्यपि शब्दार्थयोः सिद्धेशब्दार्थसम्बन्धइतिभाष्यात्संबन्धः सिद्धएव तथापि अस्यपदस्यात्रार्थेसंबन्धइत्याकारकस्यसंबन्धज्ञानस्य घटादिषु वृद्धव्यवहारोयथा प्रयोजकः तथा संज्ञासूत्रं वृद्ध्यादिपदशक्तिज्ञापकमितिभावः ॥ विशिष्यज्ञानाभावादिति तद्धर्मावच्छिन्नविषयकबुद्धिप्रति तद्धर्मावच्छिन्नविशेष्यकवृत्तिज्ञानाधीनोपस्थितेर्हेतुत्वेन विशेषधर्मपुरस्कारेणास्मदादीनां सकलपदार्थज्ञानासम्भवेन तद्धर्मावच्छिन्ने शक्तिग्रहासम्भवइतिभावः ॥ ननु विशिष्यज्ञानासंभवेऽपिसामान्येनार्थत्वरूपेणयावदर्थज्ञानसम्भवेन सामान्यधर्मावच्छिन्नायांव्यक्तौशक्तिग्रहः स्यादेवेत्याशङ्क्याह सामान्यज्ञानन्त्विति ॥ नवबोधोपयोगीति विशेषरूपेणप्रक्रियानिर्वाहकबोधोपयोगिनेत्यर्थः अयंभावः इदं वृद्धिपदमर्थबोधकम्

पदत्वात् गोपदवदित्याकारकानुमित्यात्मकशक्तिग्रहेणार्थत्वेनैवबोधःस्यात् नतु आ-
दैच्त्वादिनाऽपि अतएव न द्रव्यत्वेनगृहीतशक्तिकाद्द्रव्यपदाद्घटत्वादिविशेषधर्म-
प्रकारकोबोधः नचास्तु अर्थत्वेनसामान्यरूपेणैवादैजादेर्बोधोवृद्धिपदादितिवाच्यम्
तथासतिवृद्धिरेचीत्यादिनाघटाद्यादेशस्याप्यापत्तेः नच यथाघटमानयेत्युक्तौ प्रक-
रणादिनाघटविशेषविषयकबोधतात्पर्यनिर्णये सामान्यरूपेणघटविशेषस्यबोधोभ-
वति तथावृद्ध्यादिपदादपि सामान्यरूपेणादैचामेवबोधःस्यादितिवाच्यम् तात्पर्य-
ग्रहार्थमेवसूत्रस्यावश्यकत्वात्॥नचैवमगृहीततात्पर्यग्राहकत्वेनेत्येववाच्येऽगृहीतश-
क्तीतिग्रन्थासङ्गतिरितिवाच्यम् तस्य नियमार्थत्वखण्डनमात्रेतात्पर्यात्॥ ननु यो-
गितांविशिष्यतत्तद्रूपेणज्ञानसम्भवात्तदभिप्रायेणनियमार्थकत्वमप्यस्त्वित्यतआह-
शास्त्रंत्विति ॥ अस्मदाद्युद्देशेनेति प्राधान्येनेतिशेषः तेन योगिनामपि शा-
स्त्रप्रक्रियास्मरणपूर्वकशब्दप्रयोगे धर्मोत्पत्त्या कथञ्चित्तदर्थत्वेऽपि नक्षतिः ॥ अ-
न्येतु वृद्ध्यादिपदे पदत्वेनार्थबोधकत्वसिद्धौ वृद्ध्यादिपदमादैजादिबोधकम् आ-
दैजादीतराबोधकत्वेसति अर्थबोधकत्वादित्यनुमित्यात्मकशक्तिज्ञानेन विशे-
षरूपेण बोधसंभवान्नियमार्थमेवेदमित्याहुः तन्न आदैजादीतराबोधकत्वस्येदानी
मनिर्णयेनहेतोरसिद्धेः ॥ तत्रैव आदैजाद्यर्थएव नत्वन्यत्रार्थेइत्यत्रेच्छैवनिया-
मिकेतिभावः ॥ एषां संज्ञाशब्दानाम् ॥ इतिचेति व्यवहारइत्यस्यानुषङ्गः ॥
ननु शब्दनिष्ठबोधजनकतायानित्यत्वात्कथं संज्ञानामाधुनिकत्वव्यवहारइत्यतआह
एतदुपदेशात्प्रागिति ॥ संज्ञात्वाग्रहादिति तथाच बोधजनकत्वात्मकसंज्ञात्व-
ज्ञानस्याधुनिकत्वेनानित्यत्वात्तद्विषयस्यसंज्ञात्वस्यापितद्व्यवहारः तदाश्रयत्वा-
त्तत्संज्ञानामपितद्व्यवहारोभाक्तइतिभावः ॥ अतएवेति संज्ञाशास्त्राणांनिय-
मार्थत्वाभावादेवेत्यर्थः ॥ अन्यथा नियमार्थत्वे तस्यन्यायस्यनियमसिद्धत्वात्त-
न्मूलत्वोक्तिरसङ्गतास्यादितिभावः ॥ केचित्तु अतएवेत्यस्य संज्ञानामनित्य-
त्वादेवेत्यर्थः ॥ संज्ञाकरणेति नित्यत्वेतु नेदं सम्भवेत् नित्यानांकरणासंभवात्
किञ्चैवं कृत्रिमत्वमप्यसम्भाविस्यादितिभावमाविश्चक्रुः ॥ आर्थिकमिति ननु
शब्दमर्य्यादालब्धम् किन्तु तत्र संकेतग्राहकेकृते तत्तत्संकेतज्ञानरूपप्रकरणव-
शात्तस्यैवबोधोनान्यस्येतिफलितमित्यर्थः ॥ कृतइति अस्यहरिणेतिशेषः ॥ श-
ब्दार्थसंबन्धनित्यत्वंस्पष्टतया प्रतिपादयति वाचकताबोधकत्वेऽपीत्यादिना ॥

तदनुत्पादकत्वात् वाचकतानुत्पादकत्वात् ॥ ननु टिघुभादीनान्तत्तदर्थेऽव्याकरणेन साधुत्वाबोधनात्कथंसाधुत्वमतआह आसाञ्चेति ॥ केचित्तु संज्ञाविषये-यदि यथोद्देशपक्षस्तदाऽस्त्वपूर्वेशएव वाक्यार्थबोधः तस्मिन् कालेचाविधीयमानत्वात्त्रिमात्रादीनामपि तपरत्वाभावेवृद्धिसंज्ञास्यात्तदा खट्वेन्द्रादौ त्रिमात्रादिव्यावृत्त्यर्थंतपरत्वं परार्थमपि सम्भवति कार्यकालपक्षेतु यत्रवृद्धिपदं तत्रादैजित्युपतिष्ठतइत्येतन्मात्रबोधकत्वेनोपस्थितानामादैचां विधिशास्त्रेणपदैकवाक्यतयाऽन्वयादादैचोभवन्तीत्यर्थोवाच्यः एवञ्चैचोविधेयतयानसवर्णग्राहकतासंभवइति नतपरकरणं परार्थमिति अतएवाल्लोपोऽनइत्यत्रयचीत्यस्यान्विशेषणत्वेनानन्तक्षणेत्यादौ दोषाभावेनानन्त्यविकारइतिपरिभाषाऽपि न कार्येतिलाघवमपीत्याहुः तान्दूषयितुमुपक्रमते कार्यकालपक्षइत्यादिना अपिर्यथोद्देशपक्षसमुच्चायकः पूर्वदेशेन सह वाक्यैकवाक्यत्वेऽपि वस्तुतोभिन्नवाक्यतोभयत्रसमेतिभावः ॥ तत्र तत्रतामाह मृजेरिति ॥ वृत्त्वेइति पदार्थोपस्थितेः सत्त्वादितिशेषः एवञ्च वाक्यैकवाक्यत्वेऽपि पदैकवाक्यत्वाभावेन तत्र तस्याविधेयत्वं सुस्थमेवेतिभावः ॥ ननु अत्रैवकिंमानम् पदैकवाक्यतायाएकदेशोपस्थित्यासम्भवादतआह अतएवेति संज्ञाशास्त्राणां वाक्यैकवाक्यतयाऽन्वयादेवेत्यर्थः ॥ इत्याहेति पदैकवाक्यतयाऽन्वयेतु तत्रतत्र तत्तत्संज्ञासूत्रोपस्थितिकथनं विफलंस्यादितिभावः ॥ अत्रपदैकवाक्यतयाऽन्वयएवज्यायानितिपरिभाषार्थप्रकाशतोऽवसेयम् ॥ तद्देशस्थस्यैवतत्रार्थेशक्तिरिति चिन्त्यमिदम् शक्ततावच्छेदकधर्मस्यैवशक्त्यनुमापकत्वेनतज्ज्ञानेशक्तिज्ञानसंभवात् तस्मादुपेक्षाबुद्ध्यातत्तच्छक्तिग्रहोद्बोधकसंस्कारनाशाच्छक्ततावच्छेदकज्ञानेऽपिशक्तिग्रहाभावात्सर्वत्रसंज्ञासूत्रोपस्थितिरितिवक्तव्यम् ॥ वृद्धिविशेषणेति बहुव्रीहिरयम् ॥ विधेयत्वेनेति वृद्धिर्यस्येत्यादावनुवादेतु नदोषः तादृशलक्ष्याभावादितिभावः ॥ अतद्भावितानामिति वृद्धिशब्देनाविहितानामित्यर्थः अतएव वृद्धिनिमित्तस्येतिसूत्रे वृद्धिपदसामर्थ्यं वृद्धिशब्देनविहितां वृद्धिमाश्रित्यतावद्भार्यइत्यत्रपुम्वद्भावसाधनं भाष्योक्तं संगच्छतइतिबोध्यम् ॥ भूवादयो ॥ अथात्रव्यवस्थाप्रकारवाचिनोरादिशब्दयोरेकशेषः भूवाशब्दयोर्द्वन्द्वश्चकथं साहित्याभावात् आद्यन्तौटित्कतावितिवत्साहित्यावच्छिन्नस्य साहित्यावच्छिन्नेऽन्वयोत्तरं यथासंख्यसूत्रसामर्थ्येनावान्तरदो-

धर्माश्रित्यद्वन्द्वैकशेषयोः कथञ्चित्साधुत्वेऽपि। वासादृश्यस्यक्रियावाचकत्वेनै-
वाश्रयणमितिवक्तुमशक्यम् सादृश्यप्रतियोगितावच्छेदकधर्मव्यापकधर्मेणैव सा-
दृश्यस्यसर्वत्रदृष्टतयेहापि वात्वव्यापकासत्त्ववाचित्वेनैव तदाश्रयणापत्तौ क्रि-
यावाचिनइत्यर्थानुपपत्तेः, वासाहचर्यादसत्त्ववचनस्यभुवोग्रहणम् असत्त्ववचन-
भूसाहचर्यात्क्रियावाचिनोवाशब्दस्यग्रहणं क्रियावाचिवासादृश्यस्यक्रियावाच-
कत्वेनग्रहणमिति परस्परसाहचर्येण क्रियावाचिनइत्यर्थोपपत्तावपि एकेनैवादि-
पदेनोपस्थितयोर्व्यवस्थाप्रकारयोरुपस्थितौक्रमिकत्वाभावेन यथासंख्यसूत्रवि-
षयाभावाद्भूशब्दस्यव्यवस्थायामेव वाशब्दस्यचप्रकारएवान्वयइत्यत्र विनिगमना-
विरहेणकदाचिद्विपरीतान्वयापत्तिर्दुर्वारा किञ्च भूप्रभृतेर्वासदृशेनाभेदान्वयोऽपि-
नस्यात् भिन्नभिन्नपदान्तरार्थान्वितयोरेकपदोपस्थितार्थयोरभेदान्वयस्याव्युत्प-
न्नत्वात् तथाच भूप्रभृतयोवासदृशाश्च धातुसंज्ञकाइत्यर्थापत्तौ विकल्पार्थकवा-
शब्दस्यहिरुगादेश्च संज्ञापत्तिर्दुर्वारेतिचेन्मैवम् भूवादयश्चभूवादयश्चेत्येकशेषेणैक-
त्रादिशब्दस्यव्यवस्थावाचित्वेनापरत्रप्रकारवाचित्वेन भूप्रभृतयोवासदृशाइत्यर्थ-
लाभात् एवञ्च एकशेषोऽपि स्वरसतः संगच्छते नच व्यवस्थार्थकादिशब्दघ-
टिते वाग्रहणं, प्रकारवाचकादिशब्दघटितेभूग्रहणञ्च।,व्यर्थमितिवाच्यम् तयोः
परस्परसाहचर्यनिर्वाहकत्वात् अन्यथा।भूप्रभृतयइत्युक्तौकदाचित्पृथ्वीवाचकभ्वा-
दीनामपिसंज्ञापत्तेः वासदृशाइत्युक्तौ कदाचिदसत्त्ववाचित्वेनापिसादृश्यापत्तेश्च
किञ्च एकशेषेणैकपदोपस्थितयोरपिभूप्रभृतिवासदृशयोरभेदान्वयबोधनायापित-
योर्ग्रहणम्। किञ्च सरूपाणामेवैकशेषविधानात्तन्निर्वाहायैवतयोर्ग्रहणम्॥ ए-
तेन अत्रत्यमनोरमाग्रन्थोऽप्येतत्तात्पर्यकएवेतिबोध्यम्॥ क्रियावाचिनः क्वि-
मिति इतितुनेतिशेषः एवमग्रे सर्वत्रबोध्यम्॥ विकल्पार्थकेति याःपश्यसी-
त्यस्यपरित्यागहेतुस्तु शब्दरत्नतोऽवगन्तव्यः॥ पदत्वानापत्तेरिति तिङुत्पत्ति-
स्तुनापादिता कालान्वयितावच्छेदकत्वस्य साध्यत्वरूपएवस्वीकृतत्वेनेहतदभा-
वात्॥ अत्रोदयङ्कराः इदं चिन्त्यम् निपातस्यानर्थकस्यप्रातिपदिकत्वं वार्त्तिक-
कृतात्रोधितम् तत्रानर्थकग्रहणंन कर्त्तव्यम् निपातःप्रातिपदिकमितिप्रकृतसूत्रभा-
ष्येणास्यार्थस्यदूषितत्वात् तस्माद्व्युत्पन्नदिवशब्दस्यधातुत्वेस्वादयोनस्युरिति-
भाष्योक्तमेव प्रत्युदाहरणीयमित्याहुः॥ भट्टश्रीधरौतु अर्थवत्सूत्रेऽथवेत्यादिना

अधिपरी अनर्थकाविति ज्ञापकेनानर्थकानामप्यर्थवत्कार्यं भवतीत्युक्त्वा निपातस्या-
नर्थकस्येति वार्त्तिकप्रत्याख्यानेन तस्यैकदेश्युक्तित्वबोधनेनेदमपि प्रत्युदाहरणं-
युक्तमेवेत्याहतुः ॥ भूतेति वर्त्तमानस्याप्युपलक्षणमिदम् ॥ क्रियात्वाभावा-
दिति तथाच कालान्वयितावच्छेदकविलक्षणरूपवत्त्वं साध्यत्वम् साध्यत्वेन प्र-
तीयमानत्वं कालान्वयित्वं वा क्रियात्वमिति फलितम् क्रियाभेदायकालस्तु सं-
ख्यासर्वस्यभेदिकेति हर्युक्तेः एतेन नतावद्धात्वर्थत्वं क्रियात्वम् क्रियावाचित्व-
ज्ञाने सति धातुत्वज्ञानं धातुत्वज्ञानेच क्रियात्वज्ञानमित्यन्योन्याश्रयात् नापि
लिङ्गसंख्यानन्वयित्वं तत् निपातवाशब्दार्थेऽपि तत्सत्त्वेनोक्तदोषानुद्धारात् ॥
नापि साध्यतयाप्रतीयमानत्वं तत् धात्वर्थे तथात्वस्य निपातार्थे तदभावस्य च शप-
थैकनिर्णेयत्वादित्यपास्तम् ॥ क्रियान्तराकाङ्क्षानुत्थापकतावच्छेदकरूपवत्त्वन्तु
न साध्यत्वलक्षणम् क्रियाघटितत्वेनान्योन्याश्रयात् किन्तु परिचायकमात्रमि-
तिबोध्यम् ॥ अथ किमिदं क्रियावाचकत्वं न तावत् क्रियानिरूपितशक्तिपर्या-
प्त्यधिकरणत्वं दरिकर्मकद्राणकर्त्तृतात्पर्यकदरिद्राशब्देऽतिव्याप्तेः क्रियामुख्य
विशेष्यकबोधतात्पर्यकत्वं तदितिचेत् कर्त्तृक्विवन्तलिडादावव्याप्तेरितिचेत् अत्रो-
च्यते क्रियानिष्ठमुख्यविशेष्यताकबोधानुकूलशक्तिविशिष्टत्वं तत्त्वम् वैशिष्ट्यंच
स्वपर्याप्त्यधिकरणत्व. स्वनिरूपकार्थविषयकबोधतात्पर्येणोच्चरितत्वोभयसंब-
न्धेन तथाच दरिद्राशब्दे दुर्गतित्वावच्छिन्नमुख्यविशेष्यताकबोधानुकूला या
शक्तिस्तत्पर्याप्त्यधिकरणत्वेऽपि तन्निरूपकार्थविषयकबोधतात्पर्येणोच्चरितत्वा-
भावात् कुत्सितगमनमुख्यविशेष्यताकबोधानुकूलद्रापर्याप्तशक्तिनिरूपकार्थविष-
यकबोधतात्पर्येणोच्चरितत्वेऽपि तादृशशक्तिपर्याप्त्यधिकरणत्वाभावाच्च नाति-
व्याप्तिः ॥ लिडादौतु आस्वादनमुख्यविशेष्यकबोधानुकूलायाशक्तिस्तत्पर्याप्त्य-
धिकरणत्वस्य तन्निरूपकास्वादनविषयकोयआस्वादनकर्त्तृमुख्यविशेष्यकोबोध-
स्तत्तात्पर्येणोच्चरितत्वस्यचसत्त्वान्नाव्याप्तिः ॥ भ्वादयः किमिति नच तदभावे-
परस्परसाहचर्याभावादसत्त्ववाचित्वेनैववासादृश्यापत्तिरिति परस्परसाहचर्यार्थ-
मेवभ्वादिग्रहणमस्त्विवति वाच्यम् भ्वादयः किमीत्यस्य क्रियार्थाधातवइत्येवसूत्र
मस्त्विवतितात्पर्यात् ॥ आणवयतीति आज्ञापयतीत्येतदर्थकाणवेदीत्याकारकरूप-
स्थानआपाद्यमानमिदम् । वट्टयतीति वर्त्तयतीत्येतदर्थकवट्टेदीत्यस्यस्थानआपाद्य-

मानमिदम् उभयमिदमेकारान्तन्तत्तत् क्रियावाचकमिति केचित् तन्न तिङापत्ते-रेववक्तव्यत्वेशास्त्रविषयतयासाधुत्वापत्तिकथनवैयर्थ्यापत्तेः तस्मात् आणवय-तीत्यादिविशिष्टमेवाज्ञापयतीत्यादीनामपभ्रंशभूतं तत्र प्रकृतिभागस्यधातुत्वाप-त्तिर्बोध्येतिचिदस्थिमालाकाराशयः ॥ आदीति तेन वर्द्धयतीत्येतदर्थकवड्ढय-तीत्यस्यसंग्रहः ॥ शास्त्रविषयतयेति अयंभावः साधुशब्दएवसकलसूत्रप्रवृत्तेरप-भ्रंशेषुप्रातिपदिकत्वादिवारणाय सिद्धान्तादृ भ्वादीनांसाधुत्वावोधनात्संज्ञाया-अप्राप्तावगत्याऽनेनैवक्रियावाचिनोभ्वादयः साधवः तेच धातुसंज्ञकाइत्युभयविधा-नस्यसिद्धान्तेऽप्यावश्यकत्वेनभ्वादिग्रहणाभावेक्रियावाचिसामान्यस्य साधुत्व-धातुत्वयोर्विधानेऽ्हापिप्रकृतिभागस्यतदापत्तिरिति याश्चेकर्मणितदुच्चारणेपापभा-गितानापत्तिरिति ॥ भूसत्तायामित्यादितत्तत्सूत्राणांसाधुत्वविधायकत्वेत्वति-गौरवम् भूसत्तायामित्यादिनिर्देशश्चभ्वादिपरिज्ञानाय भ्वादिग्रहणाभावेतु भू-सत्तायामित्यादिपाठोऽपिनकार्यइतितात्पर्यम् ॥ यदितु भूसत्तायामित्यादीनां-साधुत्वविधायकत्वमभ्युपेत्यभ्वादिग्रणहणंखण्ड्यते तदा कस्मात्त्वमित्यादिवाक्यै-कदेशप्रयोगे कस्मादित्यादीनामागमनादिवोधकत्वेनधातुत्वापत्तौसुब्लुगादिर्दो-षोवोध्यः ॥ ननु भूग्रहणेकृतेसति स्तम्भ्वादीनां तत्रापठितानां कथंधातुसंज्ञे-त्यतआह स्तम्भ्वादीनामिति आदिना जु पस् ऋति चुलुम्पादिसंग्रहः ॥ नन्व-धातुत्वेऽपि प्रातिपदिकत्वात्सुपि उदित्करणंनुमाद्यर्थंस्यादतआह धात्वधीति-जृस्तम्भुस्तुम्भु जुवङ्क्रम्य भज्पसां ऋतेरीयङ् अनेकाज्ग्रहणंचुलुम्पाद्यर्थं क-ण्ड्वादिभ्यइत्यादिविहितप्रत्ययादिरूपाणिकार्याणिवोध्यानि आदिनातत्प्रकृति-कल्त्यनुवादेनाङ्विधानस्य सार्वधातुके विकरणविधानस्यचसंग्रहः ॥ नन्वेतैरनेक-वचनकल्पनेगौरवमतआह स्थितेति ॥ रीश्वरात्प्रागित्यर्थेऽधेः कर्मप्रवचनीयसं-ज्ञकस्यनिपातसंज्ञानस्यात् अग्रे समावेशश्चन स्यादतोऽन्यथाव्याचष्टे अधिरी-श्वरइति ल्यबलोपेपञ्चमीतिवहवः ॥ अभिविध्यर्थकाङोऽध्याहारेण कर्मप्रवच-नीयसंज्ञया पञ्चम्यपाङ्भितिपञ्चमीत्याचार्यारणः ॥ प्राग्ग्रहणमेकसंज्ञाधिकारेपि ग-त्यादिसंज्ञाभिः समावेशार्थमित्याह तेनेति ल्यबलोपेपञ्चम्याः प्रागित्यस्याधि-कारान्तर्गतत्वस्यचाश्रयणेनेत्यर्थः ॥ ताभिः गत्यादिसंज्ञाभिः निपात-संज्ञायाइतिशेषः ॥ विभाषेति अत्रापितत्सूत्रानुवृत्तेरितिभावः ॥ एषा-

मिति प्रादीनां चादीनांचेत्यर्थः ॥ द्योतकत्वमिति समभिव्याहृतपदशक्त्युद्बोधकत्वमित्यर्थः पदमत्रशक्तम् ॥ अनुभूयतइत्यादौ द्योतकत्वम् अहंयुरित्यादावस्मदाद्यर्थवाचकत्वम् ॥ कार्यस्यापिप्रयोगाश्रयत्वादाह यथाप्रयोगमिति ॥ एतेन शरैरुस्रैरिवेत्यादाविवादीनां सादृश्यवाचकत्वमादायकदाचित् तृतीयानस्यात् षष्ठीचस्यादित्यपास्तम् तत्रषष्ठ्यादिघटितप्रयोगाणामनभिधानेनतादृशस्थले वाचकत्वाकल्पनात् ॥ एतेन उपसर्गाणांद्योतकत्वम् तद्भिन्ननिपातानांवाचकत्वमितिनैयायिकोक्तम् अर्द्धजरतीयानौचित्येन सर्वेषांद्योतकत्वं वाचकत्वंचेति-दीक्षितादृयुक्तश्चपरास्तं तदाह इत्यन्यत्रेति मञ्जूषादावित्यर्थः ॥ यद्यपि भाष्येप्रसज्यप्रतिषेधउक्तः तथापि सनयुक्तः वाक्यभेदासमर्थसमासापत्तेस्तद्ध्वनयन्नाह असत्त्वइतीति ॥ नन्वेवं भाष्योक्तप्रसज्यप्रतिषेधफलेविप्रातीति विप्रइत्यत्रातिप्रसङ्गः तत्र प्रशब्दस्य क्रियाविशिष्टद्रव्यवाचकत्वात्तत्समुदायस्यच द्रव्यभिन्नत्वात्तदन्यत्रवर्त्तमानत्वात् इष्टापत्तिस्तुन अव्ययसंज्ञायांतदन्तविधिसत्त्वेनतदन्तस्याव्ययत्वे सुपोऽश्रवणापत्तेरतआह विशेष्येति द्रव्यावृत्तिविशेष्यताकोपस्थितिजनकाइत्यर्थः अत्र द्रव्यपदंनगुणाश्रयपरं किन्तु " वस्तूपलक्षणंयत्र सर्वनामप्रयुज्यते । द्रव्यमित्युच्यतेसोर्थोभेद्यत्वेनविवक्षित " इतिलक्षणलक्षितमेवगृह्यते वस्तूपलक्षणं वस्तूपलक्ष्यते परामृश्यतेयेन तत्सर्वनाम यत्र परामर्शायप्रयुज्यते सोऽर्थोद्रव्यमित्युच्यते अथवा भेद्यत्वेनलिङ्गसंख्यानिरूपितविशेष्यत्वेन विवक्षितइतितदर्थः ॥ क्रियेति प्रकर्षविशिष्टपूरणादिक्रियेत्यर्थः ॥ अन्येतु विशेष्यतयेत्यस्य लिङ्गसंख्यान्वयितानवच्छेदकंयद्रूपंतद्रूपेतररूपावच्छिन्नमुख्यविशेष्यताकबोधतात्पर्येणानुच्चरिताइत्यर्थः तेनात्यन्तनिरर्थकानामपिनिपातसंज्ञासिद्धिरितिवदन्ति ॥ वृत्तित्वेइति सति तत्त्वादितिशेषः एतेन प्रातरादीनांकेषाञ्चिदेवतदापत्तिर्न्नसर्वेषामितिसूचितम् ॥ माभूदितीति इष्टापत्तिस्तु न प्रातरत्वमित्यादिवैदिकप्रयोगविरोधापत्तेः ॥ स्तोःश्चुनेत्यादिवदध्याहारेणैवयोगार्थेलब्धे योगग्रहणंव्यर्थमतआह योगग्रहणमिति ॥ अन्वयइति साक्षादित्यर्थः ॥ इत्यर्थबोधनायेति अयंभावः क्रियेतिलुप्ततृतीयान्तम् योगइतिपदान्तरस्याध्याहारः श्चुनेत्यादिवत् सूत्रस्थंयोगपदञ्च अर्शआद्यजन्तं प्राद्यन्वयिधात्वर्थपरं विषयसप्तम्यन्तम् तथाच क्रिययायुक्ताः प्रादयः

स्वान्वयिक्रियाविषयेयत् क्रियावाचकंतत्प्रत्युपगर्गसंज्ञकाइति ॥ जन्यवोधविष-
योभूतक्रियाविशेषविषयकतात्पर्यग्राहकत्वेसति प्राद्यन्यतमत्वमुपसर्गत्वं फलितं
तत्र यज्जन्योवोधस्तादृशधातुं प्रत्येवोपसर्गत्वं योगग्रहणाल्लभ्यतइतितत्त्वम् ॥
क्रियायोगेकिम् अधिमेचकम् विभक्त्यर्थेऽव्ययीभावः अत्रोपसर्गादितिषत्वन्न ॥
निपातसंज्ञयातस्यसिद्धत्वादाह उपसर्गेति अन्यथा एकसंज्ञाधिकारात्पर्यायः
स्यात् इष्टापत्तिस्तुन अभिषावकइत्यादौषत्वविकल्पापत्तेः ॥ प्रतिप्रणीतामिति
प्रसङ्गादनन्तरगृहणस्यव्यावर्त्यप्रदर्शनाय प्रतीति समावेशफलन्तु प्रशब्दमात्रे-
णैवेतिवोध्यम् ॥ योगविभागस्तूत्तरार्थइतिनैकयोगकरणेन समावेशसम्भवः ॥
योगविभागस्त्विति चादयइत्यस्यानन्तरं प्रादयउपसर्गाः क्रियायोगइत्येकयोगो-
नेतिभावः ॥ निपातत्वायेति तेन प्रगतआचार्यः प्राचार्यइत्यादावव्ययपूर्वपद-
प्रकृतिस्वरसिद्धिः ॥ नन्वेतन्निपातसंज्ञायानफलम् उपसर्गप्रतिरूपकत्वादेवा-
व्ययत्वसिद्धेरतआह एतत्सिद्धमेवेति योगविभागसिद्धमेवेत्यर्थः ॥ अभेद-
विवक्षयेति तथाच शक्तिलक्षणान्यतरसम्बन्धज्ञानाधीनोपस्थितिप्रयोज्यबोधज-
नकत्वाभावेन प्रातिपदिकत्वाभावान्न सुबुत्पत्तिरितिभावः ॥ इदं प्राचामनुरो-
धेन अनुकरणमनुकार्याद्भिन्नमेवेति स्वमते सुबुत्पत्तावपि प्रकृतिवदित्यतिदेशे-
नाव्ययत्वाद्विभक्तेर्लुक् अनुकार्यस्वरूपभङ्गभियाच पदान्तत्वप्रयुक्तकार्यनेति-
वोध्यम् ॥ सान्तगृहणइति निसस्तपतावित्यादावित्यर्थः ॥ अगृहणमेवेति ला-
क्षणिकत्वादितिभावः ॥ नच सान्तस्यापिपूर्वरुत्वादेर्दुर्वारतयाप्रतिपदोक्तस्या-
संभवइतिवाच्यम् सामर्थ्याद्भूतपूर्वप्रतिपदोक्तस्यगृहणेनतत्संभवात् ॥ रान्तगृ-
हणेऽर्धजरतीयत्वेन पूर्वतोवैषम्यमाह यत्रत्विति यस्मिञ्छास्त्रेप्रवर्त्तयितव्ये-
त्वित्यर्थः निरःकुषः सुदुरोरधिकरणइत्यादाविति भावः अपिरुक्तसमुच्चायकः ॥
रुत्वस्यासिद्धत्वादिति लाक्षणिकत्वाच्चेत्यपिवोध्यम् ॥ नचैवमेकाचउपदेशइ-
त्यस्यानन्तरं निरःकुषोऽनिष्ठायामितिन्यासेनसिद्धे स्वरतीतिविकल्पप्रकरणे
निरःकुषः इण्निष्ठायामितिगुरुभूतन्यासवैयर्थ्यम् उपसर्गद्वयेनरूपद्वयस्यसिद्धत्वादि-
तिवाच्यम् एवंसत्यनिष्ठायामितिपर्युदासेन कृत्स्वेवप्रसङ्गात् ननिष्ठायामिति-
पृथग्योगेननिषेधस्यनिषेधकरणेतु तदनुवृत्तिरुत्तरत्रापि संभाव्येत नापिचलाघ-
वमित्युदयङ्करः ॥ यत्रतु रुत्वमसिद्धमितिप्रतीकमुपादायाचारिणस्तु इदमयुक्तम

इण्निष्ठायामितिसूत्रस्थभाष्यविरोधात् तथाहिइडित्यनुवर्त्तमाने पुनरिड्ग्रहणं कि-मर्थम् नित्यार्थमारम्भः नैतदस्तिप्रयोजनम् सिद्धात्रविभाषा निरःकुषइत्यनेन तत्रारम्भसामर्थ्यान्नित्योऽपिविधिर्भविष्यति नात्र पूर्वेण विभाषाप्राप्नोति किं-कारणम् यस्यविभाषेतिप्रतिषेधात् तत्रारम्भसामर्थ्याद्विभाषालभ्येत पुनःपुनरि-ड्ग्रहणादिडेवेति तत्र यदुपाधेर्विभाषातदुपाधेःप्रतिषेधइतिभाष्यकृतासिद्धान्ति-तत्वान् निरःकुषोनिष्ठायायस्यविभाषेतिप्रतिषेधेऽपि निसःकुषोनिष्ठायाइट्सम्भ-वान्निष्कुषितं निष्कुष्टमितिरूपद्वयस्यसिद्धौनात्रपूर्वेणविभाषाप्राप्नोतीतिभाष्या-सङ्गतेः इड्ग्रहणेक्रियमाणेऽपि उक्तरीत्याइड्विकल्पापत्त्या पुनरिड्ग्रहणादिडे-वेतिभाष्यासङ्गतिश्च उक्तरीत्याविकल्पप्राप्ताविण्निष्ठायामितिसूत्रवैयर्थ्यं च त-स्मादिण्निष्ठायामितिसूत्रारम्भसामर्थ्यादुक्तभाष्यप्रामाण्याच्च यत्र रुत्वस्यासि-द्धत्वं सिद्धत्वं वा तत्रसर्वत्र रान्तग्रहणेसान्तग्रहणं भवत्येवेत्याहुः ॥ कृतरे-फेति सस्यविशेषणम् ॥ सान्तस्यापीति तेन दुःसेधतीत्यत्रकदापिषत्वं न ॥ ननु षत्वणत्वयोरितिवार्त्तिकेकार्यनिर्देशात्तयोः कर्त्तव्ययोस्तत्प्रतिषेधइतिवा-र्त्तिकार्थाद्वार्त्तिकस्योपसर्गसंज्ञासूत्रस्थत्वलाभेन तद्दृष्ट्यारुत्वस्यासिद्धत्वलाभा-त्कथंसिद्धत्वमतआह षत्वेति तथाचषत्वणत्वशास्त्रीयोपसर्गपदप्रयोज्यविषय-तातत्र न भवतीत्यर्थाद्दुर्भिन्नत्वेनतदुभयशास्त्रीयोपसर्गपदेसंकोचात्तदुभयशास्त्रदृ-ष्ट्यारुत्वस्यसिद्धत्वेनदुरपदेन कृतरुत्वस्यापिग्रहणमितिभावः वार्त्तिकस्यतत्सू-त्रस्थत्वमितिपरमार्थः ॥ ननु रुत्वस्यसिद्धत्वेऽपिलाक्षणिकत्वात्तद्ग्रहणंनसंभ-वतीत्यतस्तद्ग्रहणे प्रमाणमप्याह अतएवेति ॥ तद्वैयर्थ्यस्पष्टमेवेति यत्ररुत्वस्य-सिद्धत्वं तत्रकृतरुत्वसान्तस्यापिग्रहणेतु दुस्पूर्वकात्स्थाधातोः कुप्रत्ययेऽपि-दुरउपसर्गत्वप्रतिषेधादुसर्गात्सुनोतीत्यस्याप्राप्त्या षत्वार्थं पाठः सार्थकइति-भावः ॥ ननु रेफान्तदुरपूर्वकात्स्थाधातोः कुप्रत्यये षत्वाभावघटितप्रयोगवा-रणायसुषामादिषु दुःष्ठुशब्दपाठइतिचेन्न अपसुदुःषुस्थइतिन्यासेरेफान्तस्यरोः-सुपीतिनियमेन विसर्गाप्राप्त्या सान्तपूर्वकात्स्थाधातोरेवकुप्रत्ययविज्ञानेनादो-षात् ॥ उपसर्गात्सुनोतीत्यनेन षत्वस्यासिद्धिशङ्कते नचेति अभ्यर्हितत्वा-त्प्रतिष्ठाशब्दस्यपूर्वनिपातः ॥ प्रकृतेऽपीति तर्हिसममित्याद्यन्तो ॥ ननु निरः-कुषः सुदुरोरधिकरणे निसस्तपतावित्यादिनिर्देशात्त्रितयस्यसफलस्यसत्वेऽपि-

दुसःपाठस्यकिंफलमतआह दुसःपाठइति ॥ लत्वाभावार्थइति अन्यथा दुलयतइत्येकमेवस्यादितिभावः ॥ नवेतिविभाषा ॥ अत्रनवाइतिद्वन्द्वनिर्दिष्टम् द्विवचनन्तु अव्ययसंज्ञायांतदन्तविधेः सत्त्वेन निपातान्तत्वेनाव्ययत्वादव्ययादावितिलुप्तम् ॥ अतएव इतिशब्दस्यद्वन्द्वान्तेश्रूयमाणत्वात्प्रत्येकं संबन्धः सङ्गच्छते ॥ नच नव्यनयेइतरेतरयोगद्वन्द्वेऽपि वर्त्तिपदार्थस्यविशेषणत्वेनोपर्जनत्वादत्युच्चैसाविवितिवदव्ययत्वाभावात्सुपः श्रवणापत्तिरितिवाच्यम् इतिशब्दस्यप्रत्येकमन्वयानुरोधेनद्वन्द्वस्यावश्याभ्युपेयत्वेन सौत्रस्यलुकः कल्पनात् ॥ साहित्याभावान्नद्वन्द्वइतितु नयुक्तम् विभाषापदार्थउभयोरन्वयेनसाहित्यराहित्यविरहात् ॥ अत्रनिषेधविकल्पयोर्विभाषासंज्ञास्यादितिवृत्तिश्चिन्त्या अभावविकल्पयोरित्यस्यवक्तव्यत्वात् निषेधोहिलिङादिघटितवाक्यघटकनञापूर्वृत्ताविष्टसाधनत्वाभावबोधोत्तरमप्रवृत्तिलक्षणोऽर्थात्प्रतीयते नतुसनञर्थइतिबोध्यम् ॥ अतएव नभुङ्क्तइत्यभावबोधकं नभुञ्जीतेति निषेधबोधकं वाक्यमितिव्यवहारः सङ्गच्छते अन्यथा उभयत्र नञर्थत्वाविशेषेणोभयोर्निषेधबोधकत्वापत्तेः ॥ अर्थपदार्थकस्य अर्थविशेष्यकबोधजनकस्य ॥ शब्दपदार्थकत्वकृत् शब्दविशेष्यकबोधजनकत्वकृत् ॥ अनुवादवाक्यइति यथा आः किमेतदितिक्रोधादाभाष्यमहिषासुरइत्यत्रजयेतिदेवाश्रमुदेत्यादौ च हन्तोतिपलायतइत्यादौतु हेत्वादावितिशब्दइतिबोध्यम् ॥ व्याख्यानादिति द्वन्द्वान्ते श्रूयमाणमितिन्यायरूपादितिभावः ॥ प्रत्याख्यानेत्विति यद्यपिआरम्भपक्षेऽपि अर्थेशब्देच खण्डशक्तिग्राहकत्वस्यैव वक्ष्यमाणरीत्यालाभादर्थेकार्यस्याबाधादितिव्यर्थएव तथापि अर्थेकार्यस्याल्पस्थलेदर्शनेन शब्देकार्याणांबाहुल्येनानुगतप्रतीत्याऽर्थविशिष्टशब्दस्यैव संज्ञित्वलाभात्तद्विपर्यासार्थंतत्सार्थक्यंकथञ्चिद्बोध्यम् ॥ ननु तत्सूत्रारम्भेऽपि इतिर्मास्तु शब्देकार्यस्याबाधादतआह तयोरेवेति ॥ परेतु नवाशब्दयोर्द्वन्द्वोऽयुक्तः निपातयोर्द्वन्द्वस्यानभिधानात् किञ्चात्र नवाशब्दाभ्यामभावविकल्पबोधोऽप्यसंभवो ताभ्यांतद्बोधे पदार्थान्तरनिष्ठप्रकारतानिरूपितविशेष्यतासंबन्धेनशाब्दबोधसामग्र्याअपेक्षणात् असमस्तनञर्थात्यन्ताभावस्य वार्थविकल्पस्य च क्रियान्वयस्यैवक्लृप्तत्वाच्च नञर्थाभावे वार्थविकल्पेच समभिव्याहृतप्रथमान्तार्थाभेदान्वयस्याव्युत्पन्नत्वाच्च अतएव अभावश्चतुर्विधइतितात्पर्येण नचतु-

विधइत्यस्य विकल्पः प्रमेयइतितात्पर्येण वाप्रमेय इत्यस्यचन प्रामाण्यम् तस्माद-व्ययस्येतिशब्दस्यैवाभावोविकल्पश्चार्थः नवेतिपदद्वयं तात्पर्यग्राहकमित्येवयुक्तम् ॥ एवञ्च स्वंरूपसूत्रस्यारम्भेप्रत्याख्याने वाइतिशब्दः सार्थकएव स्वंरूपसूत्रबाधस्तु पक्षिमत्स्यमृगान्हन्तीत्यादाविवबोध्यः ॥ एवम् आःकिमेतदित्यादावपि इतिशब्दस्यैवससोऽर्थः तत्तत्पदानितु तात्पर्यग्राहकाण्येव ॥ नारदइत्यत्रोधिसइत्यत्रापिइतिपदस्यैव नारदोऽर्थः नारदपदन्तात्पर्यग्राहकम् इतिशब्दार्थोऽदःशब्दार्थेनाभेदान्वयी द्वितीयाया अव्ययत्वाल्लुक् ॥ एतेन निपातेनकर्मणउक्तत्वान्न नारदपदाद्द्वितीयेति प्राचांग्रन्थः नारदइतीति ज्ञानस्वरूपपरमितिनव्यग्रन्थश्च समाधानाभासत्वाद्धेयएवेत्याहुः ॥ प्राप्तविभाषास्त्विति अयंभावः वा विभाषा अन्यतरस्यामित्यादिपदानां भावत्वोपलक्षिततत्तद्विधेयतावच्छेदकावच्छिन्ने अभावत्वोपलक्षिततत्तद्विधेयाभावत्वावच्छिन्ने च खण्डशक्तिः तथाच क्वचित्तत्तद्विधेयसमानाधिकरणतादृशाभावस्य क्वचित् तादृशाभावसमानाधिकरणतत्तद्विधेयस्यचबोधः सामानाधिकरण्यञ्च स्वीयोद्देश्यतावच्छेदकावच्छिन्नयत्किञ्चिद्वृत्तित्वसम्बन्धेन यत्र शास्त्रान्तरेणविधेयःसिद्धः तत्र तत्सामानाधिकरण्येनाभावस्यैवबोधः। यत्रतुअभावःसिद्धः तत्र तत्सामानाधिकरण्येन तद्विधेयस्यैवबोधइतिविवेकः ॥ यथा वाम्शसोरित्यनेनअम्शस्परकस्त्रीशब्दान्ताङ्गस्य इयङ्सामानाधिकरण्येनतदभावोविधीयते तत्र विधेयस्येयङउद्देश्यतावच्छेदकावच्छेदेनसिद्धत्वात् यथावा यरोऽनुनासिकइत्यनेनानुनासिकपरकस्यपदान्तस्ययरोऽनुनासिकाभावसमानाधिकरणोऽनुनासिकोविधीयते उद्देश्यतावच्छेदकावच्छेदेनानुनासिकाभावस्यसिद्धत्वात् ॥ एवं विभाषादिपदैरपि विभाषाकृञि सर्वत्रविभाषगोरित्यादौ तथातथाबोधोबोध्यइति। यत्र संज्ञायाउपयोगः तामाह उभयत्रेति ॥ विधिमुखेनेति अभावसमानाधिकरणभावत्वेनेत्यर्थः ॥ पित्स्वेव विकल्पइति तत्रैव भावस्यसिद्धत्वात्तत्सामानाधिकरण्येनैवसंप्रसारणस्यविधानादितिभावः ॥ निषेधमुखेनेति भावसमानाधिकरणाभावत्वेनेतिभावः ॥ उभयथाप्रवृत्तिस्त्विति यत्रभावः सिद्धः तत्राभावत्वेन यत्राभावः सिद्धस्तत्रभावत्वेनचेत्यर्थः ॥ वैरूप्यादिति भावाभावयोर्वैरूप्येणैकपदेनोभयोर्बोधासम्भवादितिभावः ॥ आवृत्त्यातत्संभवादाह वाक्येति ॥

सूत्रसत्त्वे तु सामर्थ्याद्वाक्यभेदोनगौरवायालमितिभावः तदेतदाह संज्ञाकरणे-त्विति ॥ श्रुतेति नवेत्यत्र नपदस्यपूर्वं श्रुतत्वादभावत्वेन पूर्वं प्रवृत्तेर्युक्त-त्वात्पूर्वसंप्रसारणाभावंविधाय पश्चात्सर्वत्राभावस्यसिद्धत्वात्तत्सामानाधिकर-ण्येन संप्रसारणंविधेयमितिभावः ॥ संज्ञाकरणेऽपि वाक्यभेदस्यगलेपतितत्वा-दन्तेरण्डाविवाहन्यायेन तदकरणेन वाक्यभेदएवयुक्तइत्यभिप्रेत्यसिद्धान्तमाह भाष्यकृतस्त्विति ॥ हृक्रोरिति अभ्यवपूर्वकस्यहरतेर्भक्षणार्थत्वात् विपूर्वकस्य करोतेरकर्मकत्वाच्च गतीत्यादिनाप्राप्ता अर्थान्तरेचाप्राप्तेत्युभयरूपेण प्रवृत्तिराव-श्यकी साचानुपपन्नेतिभावः ॥ काकाक्षिगोलकन्यायेनोभाभ्यामितिशब्दः सं-बध्यतइतिकौस्तुभोक्तिंखण्डयति इतिशब्दस्येति ॥ विभाषापदार्थइति विभा-षापदबोध्योभावसमानाधिकरणोऽभावः अभावसमानाधिकरणभावोवेत्यर्थः ॥ तथाचान्यतरस्यामित्येतद्बोध्योयोभावसमानाधिकरणोऽभावः अभावसमाना-धिकरणोभावोवा तस्यविभाषापदार्थत्वेनतस्योभयबोधकत्वेन नतत्रानुपपत्ति-रिति प्राचांभावः ॥ संज्ञात्वस्यादृष्टत्वादिति उच्चारितस्यैवप्रत्यायकत्वनियमा-दितिभावः ॥ अर्थाक्षिप्तेति तथाच विभाषापदार्थवाचकः संज्ञेत्यर्थादन्यतर-स्यामित्यपितयोःसंज्ञेतिभावः ॥ अनाकृतिः संज्ञेति एकासंज्ञा अनेकेसंज्ञिन-इत्येतद्भाष्याशयः ॥ तस्मात् तत्रानुपपत्तेरनुद्धारात् ॥ उभयमुखेनेति आ-वृत्त्येत्यादिः ॥ जातिव्यक्तिपक्षयोरिति एतेन व्यक्तिपक्षे प्रतिलक्ष्यंलक्षणोप-प्लवात्क्वचिल्लक्ष्येविधिमुखेन प्रवृत्तिः क्वचिच्चनिषेधमुखेनेति सूत्रमनावश्यकमिति अशिष्योवाविदितत्वादितिभाष्यस्याशयः जातिपक्षेतु क्वचिदेकरूपेणप्रवृत्तावपि चारितार्थ्येन सूत्रंसार्थकमित्यावृत्तिमन्तरेणोभयमुखेनप्रवृत्त्यनुपपत्तेः सूत्रंसार्थ-कमितिकैयटोक्तमयुक्तमितिसूचितम् ॥ हृक्रोरित्याद्यनुरोधेनजातिपक्षेऽपि वा-क्यभेदेनोभयमुखेन प्रवृत्तेरावश्यकतया विभाषापदघटितेऽपितथैवेष्टसिद्धे र-शिष्योवेत्यत्राशिष्यइति भाष्योक्तसामान्यशब्दस्वरसतोलाभात् किञ्च व्यक्ति-पक्षेऽपि लक्ष्यानुरोधाद्वाक्यभेदेनैवोभयमुखेनप्रवृत्तेः संभवोनत्वन्यथा संग्राहक-वाक्ये यद्रूपेणप्रवृत्तिस्तद्रूपेणैवोपप्लुतेष्वपि वाक्येषुप्रवृत्तेर्न्याय्यत्वादितिपक्षद्व-येऽपि वाक्यभेदेन प्रत्याख्यानमेवभाष्याल्लभ्यतइतिध्येयम् ॥ यत्तु अशिष्यो-वेत्यत्र वापदस्वारस्येनप्रत्याख्यानस्य पाक्षिकत्वलाभाज्जातिव्यक्तिपक्षावाश्रित्या-

रम्भानारम्भाभिप्रायेणैवव्याख्यानमुचितमित्युदयङ्करः तदयुक्तम् अशिष्यइत्यक्षरस्वारस्यभङ्गापत्तेः व्यक्तिपक्षेऽपिलक्ष्यानुसारिवाक्यभेदावश्यकत्वस्योपपादितत्वेन व्यक्तिपक्षआरम्भः जातिपक्षेऽनारम्भइत्यत्रविनिगमनाविरहाच्च वाशब्दस्यैवकारार्थत्वेन तत्स्वरससौलभ्याच्चे तिदिक् ॥ स्वंरूपम् ॥ नन्वस्यसूत्रस्य संज्ञाविधायकत्वंन सम्भवति सामानाधिकरण्येनोभयोरनिर्देशात् नापिआदेशविधायकत्वं सूत्रस्यैववैयर्थ्यापत्तेः नवा आगमविधायकत्वंतल्लिङ्गानुपलम्भात् अतः सूत्रसार्थक्यायवोध्यमित्यस्याध्याहारएवेत्याशयेनाह व्याख्यानादिति ॥ नियमार्थमिति अर्थेकार्यवाधउपात्तशब्दबोध्यार्थवाचकग्रहणं यत्र प्रसक्तंतत्र तादृशार्थविशिष्टोपात्तस्यैवग्रहणमित्येवं नियमार्थमित्यर्थः नतु अपूर्वविधित्वं गौरवात् आरम्भप्रत्याख्यानयोः फलभेदाच्च अतएवापत्यादिषु न स्वरूपग्रहणमितिभावः ॥ आत्मीयत्वेनेति ननु इदमनुपपन्नम् आत्मीयवाचिस्वशब्दस्यविशेष्यनिघ्नतयाऽर्थपरत्वेस्वइतिनिर्देशापत्तेः तस्मात् स्वशब्देनस्वरूपं रूपशब्देन रूप्यतेबोध्यतइतिव्युत्पत्त्याऽर्थोगृह्यतइति प्राचोक्तमेवयुक्तमितिचेन्न विशेष्यनिघ्नानां शब्दानांविशेष्यवाचकपदसन्निधानेतत्तल्लिङ्गकत्वेऽपि तदसन्निधाने सामान्येनपुंसकेननिर्देशोपपत्तेः रूपशब्दस्यरूपसामान्याद्वासिद्धमित्यादौ स्वरूपेप्रसिद्धत्वादिहापितथैवोचितत्वाच्च किञ्च यद्विषयकबोधजनकत्वप्रकारकतात्पर्येणोच्चरितोयःशब्दःसएवतस्यात्मीयोऽर्थ इतिस्वजन्यबोधविषयत्वप्रकारकतात्पर्यविषयीभूतस्यार्थस्यलाभायात्मीयत्वेनरूपेण बोधआवश्यकइतिवोध्यम् ॥ उक्तयुक्तेरिति अर्थेकार्यवाधरूपायाइत्यर्थः ॥ अर्थविशिष्टइति वैशिष्ट्यंचोक्ततात्पर्यघटितसंबन्धेन ॥ कल्पितान्वयव्यतिरेकेति पदस्याखण्डत्वेनतत्रप्रकृतिप्रत्ययान्वयव्यतिरेकौकल्पितावितिभावः ॥ प्रकृतिप्रत्ययादीति आदिनानिपातपरिग्रहः शास्त्रीयोऽपीत्यपिना लौकिकपरिग्रहः तत्र प्रकृतेः शास्त्रीयार्थवत्याग्रहणाददोजग्धिरितिजग्ध्यादेशोमदीहर्षइतिधात्ववयवात्त्छब्दस्य न अर्थवतः प्रत्ययस्यग्रहणात्सन्यङोरितिद्वित्वमृतेरीयङितिविहितेयङि नप्रवर्त्तते । उपसर्गस्यार्थवतोग्रहणादुदः स्थास्तम्भोरितिपूर्वसवर्णोगमुत्स्थानमित्यादौ न ॥ अतएवेति परिभाषायाःसूत्रमूलकत्वादेवेत्यर्थः ॥ नन्वेतत्सूत्रं तत्रैव प्रवर्त्ततइत्यत्रकायुक्तिरतआह तत्रैवेति ॥ अर्थोपस्थितेरिति अर्थस्यबोधादित्यर्थः त-

थाच तत्रकार्यबाधात्तद्वाचकशब्दग्रहणेऽनियमप्रसक्तिस्तदेवाह अनियमप्रसक्तेश्चेति अयंभावः अइत्यादीनां स्वरूपेवासुदेवादौच हर्यादिपदवत्पृथक्छक्तेर्लौकिकव्यु-त्पत्तिवललभ्यत्वेन अस्यच्वावित्यादौयोग्यत्वात्स्वरूपस्यैवबोधादनियमस्यनप्रस-क्तिरिति ॥ अतएवलस्येति सूत्रभाष्यमसंगच्छतइत्याह इत्याकरेस्पष्टमिति॥ ईहल्यघोरिति तत्रशब्दार्थकघुधातोर्ग्रहणेतदवयवस्याकारस्यासम्भवात्पर्युदास-स्यैववैयर्थ्यापत्तेःस्वरूपशास्त्राप्रवृत्तेरितिभावः ॥ परत्वादिति ननु संज्ञाशा-स्त्रयोः परस्परविरोधाभावात्परत्वाद्बाधशङ्काऽयुक्ता स्वस्वकार्यद्वाराकथञ्चिद्वि-रोधोपपादनेऽपि तत्कन्यायेनप्रतिपदोक्तत्वेनच घुसंज्ञैवास्याअपवादिकास्यादत-आह शङ्केति ॥ केचित्तु वर्णग्रहणेऽप्रवृत्त्यर्थमेवाशब्दसंज्ञेति तद्भिपर्युदासन्या-येन शब्दसंज्ञाभिन्नेवर्णभिन्नत्वेनतत्सदृशे चैतत्सूत्रंप्रवर्त्तयति हरिपदवद्वर्णबोध-केषुनानाशक्तिकल्पनेतु नमानमितिवदन्ति ॥ कर्मसंज्ञायेरिति आसांपरत्वे-ऽप्यन्तरङ्गत्वादियमेवस्यादितिभावः तासांचारितार्थ्यंतु यत्र स्वरूपग्रहणेऽसम्भवः तत्र यथाकर्मणोरोमन्थेत्यादावितिबोध्यम् ॥ प्रत्याख्यानपक्षमाह भाष्येत्विति अस्य उक्तमित्यनेनान्वयः ॥ उपस्थितत्वादिति नसोस्तिप्रत्ययोलोकइत्यभि-युक्तोक्तेः शब्देऽर्थेच सर्वशब्दानां खण्डशक्तिस्वीकारादितिभावः ॥ प्रकारत-याभासमानस्येति लोकेप्रायस्तथैवसंभवादितिभावः ॥ नन्वेवमनर्थकस्यापित-दानुपूर्वीकस्यग्रहणापत्तिरतआह उपस्थितार्थेति खण्डशक्त्योपस्थितार्थेषुविशेष्य विशेषणभावेकामचारेण विशेष्यतयाविशेषणतयावायोग्यतावलादन्वयबोधसं-भवेत्यागेमानाभावेनेत्यर्थः ॥ प्रत्यासत्तिसिद्धार्थानुवादकत्वेन यथाकथञ्चित्सू-त्रसार्थक्येऽपि अशब्दसंज्ञेतिनिषेधस्तुव्यर्थएवेत्याहलक्ष्येति ॥ लक्ष्यानुरोध-स्यागतिकगतित्वादाह तत्तत्संज्ञेति ॥ ननु तत्तत्संज्ञाकरणेनोभयगतिरेवक-ल्प्यतामतआह षान्तेति अन्यथाषट्चतुर्भ्यइत्यादावुभयगतिविज्ञानात्तदुभयग्रहण-सिद्धौतद्व्यर्थमितिभावः ॥ नन्वेतन्मते परमषष्शब्दादीनामपि षान्तसंख्यावा-चकत्वेन षट्संज्ञायाः सिद्धान्तयिष्यमाणतया तत्रोभयगतिविज्ञानेऽप्यनिर्वाहे-णषट्संज्ञाविधानं सार्थकमितिचेन्न वक्ष्यमाणसिद्धान्तस्यसूत्रानुसारित्वात् ॥ ननु लक्ष्यानुसारादिनासिद्धस्यप्रत्याख्यानंनयुक्तमतआह अतएवेति लक्ष्यानु-सारस्यतवाप्यावश्यकत्वादेवेत्यर्थः ॥ जनपदेति जनपदेलुप् तस्यापत्यम् हर-

तेर्वृतिनाथयोःपशौ सास्यदेवतेत्यादावित्यर्थः ॥ ननु आरम्भपक्षेऽपि सूत्रस्यनियामकत्वस्यवर्णितत्वेन यत्रार्थेकार्यबाधस्तत्र तद्वाचियावच्छब्दग्रहणेप्रसक्तएवनियामकत्वसंभवः जनपदेलुवित्यादौतु अर्थेकार्यस्याबाधादनियमाप्रसक्तेर्नियामकशास्त्राप्रवृत्तिःस्यादेवेत्यतआह द्वितीयमतएवेति ॥ वृक्षादिष्विति विभाषावृक्षेतिसूत्रविषय इतभावः ॥ विशेषाणामिति तेषामेवेत्यर्थः ॥ अन्यथा सूत्रारम्भेलक्ष्यानुसारिव्याख्यानानादरेच अर्थेकार्यस्यबाधासत्त्वेनोपस्थितस्वरूपस्यैवग्रहणापत्तेरितिभावः ॥ तेषु वृक्षादिषु ॥ यत्नःकर्त्तव्यइति सित्तद्विशेषाणांवृक्षाद्यर्थमित्यादिः प्रकृतसूत्रभाष्योक्तइतिभावः ॥ नकेवलंतावदेवगौरवं किन्तु अन्यदपीतिपृथक्छब्दशास्त्रीयसंज्ञास्थलआह परेश्चेति ॥ स्वरूपग्रहणमिति अन्यथा अत्राप्युपायान्तरकरणेगौरवादितिभावः ॥ स्वमतेयथा प्रागुक्तेषुनिर्वाहस्तदाह लक्ष्येति ॥ ननु षान्तस्यषट्संज्ञायाज्ञापकत्वपक्षे कथं परेश्चेत्यादौ निर्वाहोऽतआह ज्ञापकेति ॥ दिगिति तदर्थस्तु आरम्भपक्षेऽपि जनपदादिष्वर्थेषु कार्यस्याबाधादनियमाप्रसक्तेर्वृक्षादिषु लक्ष्यानुसारात्सिदादिग्रहणाद्वाऽदोषात्परेश्चेत्यत्र परिशब्दात्परयोस्तरप्तमपोरसम्भवादङ्कपदसाहचर्याच्च स्वरूपग्रहणात्पौर्णमास्याग्रहायणीग्रहणसामर्थ्यान्नदीशब्दे स्वरूपग्रहणलाभाच्च नदोषः प्रत्याख्यानपक्षेचयथागौरवं लस्यासिद्धिश्चतत्सर्वमन्यत्रनिरूपितम् ॥ येनविधिस्तदन्तस्य ॥ कर्मात्रविधेयमिति प्रदेशवाक्येन यद्विधेयं तदेतद्वाक्यार्थबोधेविधानक्रियाकर्मेत्यर्थः ॥ पारतन्त्र्यंलक्ष्यतइति करणस्यकर्तृव्यापाराधीनव्यापारवत्त्वेन पारतन्त्र्यवदभेदेनविशेषणस्यापि विशेष्येलिङ्गाद्यन्वयाधीनलिङ्गाद्यन्वयित्वेन पारतन्त्र्याद्विशेषणलाभइतिभावः ॥ एवञ्च यन्निष्ठपारतन्त्र्यप्रयोज्यविधेयकर्मकविधिः अर्थाद्विशेषणं तत्तदन्तस्यसंज्ञास्यादित्यर्थः पर्यवसन्नः ॥ सुब्विभक्तौनलक्षणेति अतएव ऋजवः सन्तुपन्थाइत्यादौ जसादिस्थाने सुविधानंसार्थकम् अन्यथा द्व्येकयोरिति विहितसोर्विलक्षणयाबहुत्वबोधसंभवात्तद्वैयर्थ्यं स्पष्टमेव अतएव च कर्तृकर्मणोरितिषष्ठीविधानमपिसार्थकम् अन्यथा शेषषष्ठ्यैवलक्षणयाकर्तृत्वादिबोधसंभवात्तद्वैयर्थ्यं स्पष्टमेव ॥ नच सुपिलक्षणायाअस्वीकारे द्वन्द्वेचेत्यत्र नबहुव्रीहावित्यत्रच सप्तम्याः प्रथमार्थत्वानुपपत्तिरितिवाच्यम् सूत्राणांछन्दोवत्त्वेन व्यत्ययेनप्रथमार्थेसप्तमीविधानात् । न-

चात्राप्येवं तेनैवपारतन्त्र्येतृतीयास्यादितिवाच्यं विभक्तेः पारतन्त्र्यार्थकतायाअप्रसिद्धत्वात् ॥ अस्माकं नसुब्विभक्तावेवेदं किन्त्वन्यत्रापीत्याह किंबहुनेति ॥ येषां प्रत्ययानां मतुबादीनाम् ॥ अन्येषां शब्दानां शालीनकौपीनादीनाम् ॥ अर्थे संबन्ध्यादौ अधृष्टादौच ॥ तदर्थेचान्येषामिति बभ्रु्वपत्याद्यर्थे बाभ्रव्यादिवद् बभ्रु्वादीनामित्यर्थः ॥ साधुत्वाभावस्येति अयं भावः व्याकरणस्मृतिः शब्दसाधुत्वपरा बोधस्तु लोकनियन्त्रितः तथाच तत्तदर्थएवतत्तत्प्रत्ययानां तत्तच्छब्दानांच साधुत्वबोधनात्ततोऽन्यत्रप्रयोगेऽसाधुत्वापत्तिः एवंच बोधस्य यथाव्युत्पत्त्युपपादनेऽपि याज्ञेकर्मणितथाप्रयोगेऽनर्थादृष्टोत्पत्तिर्दुर्वारेति ॥ परश्च पुंयोगादितिपाठः प्रत्ययः पुंयोगादितिपाठेऽपि प्रत्ययइत्यनेनसाहचर्यात्परश्चेतिलक्ष्यते तत्र परश्चेतिसूत्रेभाष्ये बभ्रोरपत्यमित्यर्थेबाभ्रव्यमित्यत्र यञोविधानेकृते तत्र बभ्रुशब्दस्यलक्षणयाशक्त्यावासाधुत्वाभावउक्तः यदाह हरिः सोयमित्यभिसंबन्धात्तद्धितेनविनायदि । बभ्रु्वादयः प्रयुज्यन्ते नापत्यनियमोभवेदिति ॥ पुंयोगादितिसूत्रेभाष्येऽपि प्रष्ठादिशब्दानांप्रस्थानकर्तृत्वादेः प्रवृत्तिनिमित्तस्यपुंधर्मत्वात्स्त्रियां प्रवृत्त्यभावात्संबन्धित्वविवक्षायांतस्येदमित्यणोलुग्वक्तव्यः ततश्च स्त्रीवृत्तित्वान्ङीष् नह्यन्तरेणतद्धितलुकं परार्थेशब्दोवर्त्ततइत्युक्तम् लक्षणया तद्धितान्तार्थेप्रष्ठादिशब्दानां साधुत्वेतु तदसंगतिः ॥ स्वमतेकरणत्वं साधयति करणस्येत्यादिना ॥ अन्येषाञ्चव्यापाराभावादिति यद्यपीतरस्य विधिव्याप्तिरूपोव्यापारउद्देश्यस्याप्यस्ति तथापि नसबोधविषयत्वेनतात्पर्यविषयः अपितु अर्थात्प्रतीयमानः ॥ हस्त्यश्वादिभिरिति सेनापतिरितिशेषः ॥ अवाधातोर्यतंविधत्तइति अत्रचैत्रसमशीलोधातुः संग्रामसमशीलोयत् हस्त्यादिसमशीलोऽच् सेनापतिसमशीलश्चाचार्यः तत्र यथा चैत्रस्यसंग्रामोत्पत्तौहस्त्यश्वादयःकरणम् एवं धातोर्यदुत्पत्तावच्करणं यत्र धातावन्तेऽच् तत्रैवयतउत्पत्तेरितिभावः ॥ ननु इकोयणचीत्यत्राचोऽपीतरव्यावर्त्तकत्वेन तदन्तग्रहणापत्तिरतआह यस्मिन् परतश्चेति ॥ ननु अन्येनचान्यस्येत्यनेन कार्यसम्बन्धिभिन्नस्यैवकरणत्वसूचनेऽपि यस्मिन्परतः कार्यंतस्याकरणत्वंकथंदर्शितं नचान्यस्येतिसंबन्धसामान्यषष्ठ्याधातुप्रातिपदिकयोः पञ्चम्यन्तार्थयोरिवसप्तम्यन्तार्थस्यापिसंगृहइतिवाच्यम् अन्यस्येत्यस्यो-

देश्यत्वार्थकषष्ठ्यन्तत्वेन प्रत्ययविधौपञ्चम्यन्तार्थस्योद्देश्यत्वेन तेनतस्यसंग्रहेऽपि सप्तम्यन्तार्थस्यासंग्रहादतआह अन्यस्मिन्नित्यस्यापीति ।। नन्वेवमपि इकोय-णित्यादौ शब्दस्वरूपंविशेष्यमादायइक्पदेन तदन्तग्रहणं स्यादेवेतिभाष्यासङ्ग-तिरतआह तत्रेति विशेष्येष्वित्यर्थः ।। तादृशं शब्दोपस्थितम् ।। क्वचित्सति-गमकइति यथा सर्वादीनीत्यादौ अत्रचगमकं द्वन्द्वेचेत्यादिबोध्यम् ।। अतादृशं सूत्रघटकपदानुपस्थितम् ।। ननु यस्मिन्परतोविधिस्तस्याकरणत्वे दान्तोघी-त्यादौतदन्तविधेरपवादस्तदादिविधिर्नस्यात् किञ्च अन्यस्येत्यस्यान्यस्मिन्नित्ये-तन्मात्रोपलक्षणत्वेऽपि यस्मात्परस्यविधिस्तस्यङः सी त्यादौ ङादेः करणत्वा-पत्त्या तदन्तविधेर्दुर्वारतापीत्यतोबीजान्तरमाह तच्चेति ।। अन्तरङ्गत्वादिति तच्चाभेदस्यैकत्वात्स्वमतेऽभेदस्यसंसर्गत्वानभ्युपगमेन तत्र संसर्गानवच्छिन्नवि-शेषणतायाअपेक्षितत्वाच्च तादृशविशेषणस्यशीघ्रोपस्थितिकत्वादितिभावः ।। एव-ञ्चान्यस्येत्यस्योपलक्षणत्वेऽपि नकिमपिफलमितिबोध्यम् ननु समानाधिकरणवि-शेषणग्रहणेऽपि द्वितीयाटौःस्वेनइत्यादौअनुदात्तस्यैनेसमानाधिकरणविशेषणत्वेन तदन्तविधौ अनुदात्तान्तैनादेशापत्तिरितिचेन्न तस्यविधेयविशेषणत्वेन कर्तृत्वेनेह करणत्वेनाविवक्षणात् ।। नन्वेवमिन्हन्नित्यत्रोपात्तेन्शब्दस्याङ्गविशेषणस्यतद-न्तग्राहकतेष्यते साच नोपपद्यते इनोऽङ्गत्वाभावादतआह तत्रेति।।योग्यताऽपीति तथाच अभेदसंबन्धावच्छिन्नप्रकारताप्रयोजकं तदन्तविध्युत्तरंतादृशप्रकारताप्रयो-जकत्वेनसंभावितश्च यत्पदं तत्स्वबोध्यनिष्ठचरमावयवतानिरूपकसमुदायस्यसं-ज्ञास्यादित्यर्थःपर्यवसन्नः ।। नहीनङ्गमिति नच अशब्दादिनि यस्येतिलोपे तत्सं-भवइतिवाच्यम् एकाज्भ्यइन्ठनोः प्रतिषेधस्यभाष्यउक्तत्वात् यदितु इनमततीति इनात् ततोणिचि टिलोपेततः क्विपिणिलोपे इनङ्गस्यसंभवः नच तत्रणिलोपः स्थानिवत् दीर्घविधौ तन्निषेधादित्युच्यते तदेदमुपलक्षणमिनः स्त्रियामितिसू-त्रविषये इन्रूपबहुव्रीहेरसम्भवस्येतिबोध्यम् ।। शब्दस्येति इदमधिकम् शब्द-चरमावयवकत्वस्यशब्दएवसम्भवेन तल्लाभादितिबोध्यम् ।। तदन्तस्यतस्यचेति तदन्तस्यचेतिपाठः चकारात्केवलस्यापिग्रहणबोधनात् ।। ननु स्वंरूपमित्यस्या-रम्भेस्वस्यानुवृत्तेः तत्प्रत्याख्याने तत्पाठस्यच नकिमपिफलं व्यपदेशिवद्भा-वेनैवेष्टसिद्धेः नच लोकन्यायसिद्धस्यव्यपदेशिवद्भावस्यवचनेन बाधःस्यादि-

तिवाच्यम् तदन्तेकार्यबोधनेनसार्थक्येन बाधकत्वायोगादितिचेन्न रोणीसूत्रवि-
षयेवार्त्तिकतदन्तविधौव्यपदेशिवद्भावोऽप्रातिपदिकेनेतिव्यपदेशिवद्भावप्रतिषे-
धाद्रौणइत्यादावणर्थंतस्यावश्यकत्वात् ॥ परेतु व्यपदेशिवद्भावनिषेधकपरिभा-
षायाः सूत्रोपात्तान्तादिशब्दविषयकत्वेन रोणीसूत्रेव्यपदेशिवद्भावेनैवेष्टसिद्धा-
विदं चिन्त्यम् नचयेनविधिसूत्रविषयेऽपिव्यपदेशिवद्भावाभ्युपगमे अर्थवत्सूत्रे-
ऽप्रत्ययपदावृत्तिपरग्रन्थासङ्गतिः व्यपदेशिवद्भावेनैवेष्टसिद्धेरितिवाच्यम् प्रत्यय-
स्यमुख्यधर्मवद्घटकत्वेनव्यपदेशिवद्भावाप्रवृत्तेः तादृशभाष्यप्रामाण्येनप्रत्ययग्रहण-
परिभाषोपस्थिततदादिविशेष्यकतदन्तविधिविषये व्यपदेशिवद्भावाप्रवृत्तिकल्पने-
ऽपि सामान्यतस्तदप्रवृत्तिकल्पनेफलाभावाच्चेत्याहुः ॥ समासेतिवचनाङ्गीकारे-
गौरवादाह विशेषणेति ॥ सौत्रनाडिरिति अनुशतिकादित्वादुभयपदवृद्धिः ॥
प्रत्ययांशइति समासांशेतुनमानमितिभावः ॥ एकवाक्यत्वलाभादिति परिभाषै-
कवाक्यतयावार्त्तिकस्य गृह्यमाणप्रातिपदिकविषयत्वं वार्त्तिकैकवाक्यतयापरिभा-
षायाः प्रत्ययविधिविषयत्वं नष्टाश्वदग्धरथन्यायेनेतिभावः ॥ तत्रोगिद्ग्रहणभि-
न्नत्वेसतिवर्णग्रहणभिन्नत्वेसति प्रत्ययग्रहणभिन्नत्वेसति प्रातिपदिकवृत्तिविषयता-
प्रयोजकत्वं गृह्यमाणप्रातिपदिकत्वमितिबोध्यम् ॥ एकदेशानुवादइति गृह्यमाणप्रा
तिपदिकत्वलक्षणे प्रतियोगिविधयाप्रविष्टानामितिभावः तेन प्रत्ययस्याप्युप-
लक्षणमितिबोध्यम् ॥ अतएवेति वार्त्तिकपरिभाषयोरेकवाक्यत्वादेवेति उगि-
द्वर्णग्रहणमित्यस्यैकदेशानुवादत्वादेवेतिचार्थः ॥ विरामोऽवसानम् ॥ वर्णानां
नित्यत्वात्तदभावस्यासंभवादन्यथाव्याचष्टे उच्चारणेति ॥ ननु वाक्यादौ यत्र
पदान्तेरेफोझल् अण्वा तत्रवर्णाभावसत्त्वादवसानसंज्ञायां विसर्गचर्त्वानुना-
सिकाः स्युरतआह सचेति उच्चारणाभावश्चेत्यर्थः ॥ तत्रप्रमाणमाह व्याख्या-
नादिति ॥ व्याख्यानं चर्वोरुपधायाइत्यादौरेफावेःखरवसानयोरित्यादिषु स-
र्वत्रावसानकार्येषु परसप्तमीत्वेनावसानपरत्वाभावादेवविसर्गाद्यप्राप्त्याफलाभा-
वएवेतिबोध्यम् तदेवसूचयनवक्ष्यति प्रदेशाइति अभावस्यापीति च ॥ किञ्चिद्व-
र्णोच्चारणानन्तरेति ननु यत्किञ्चिद्वर्णोच्चारणाभावस्यतत्त्वे अश्वइत्यादौ अकारो-
च्चारणाभावस्यापितथात्वादवसानत्वापत्तौअणोऽप्रगृह्यस्येत्यनुनासिकापत्तिः या-
वद्वर्णोच्चारणाभावस्यच प्रलयकालोच्चरितरेफादौ संभवोनान्यत्र यदितु विव-

क्षितार्थबोधकवाक्यघटकवर्णोच्चारणाभावोविवक्ष्येत तदापि यत्र रामादित्युच्चार्यार्द्ध मात्राधिककालमतीत्य आनयेति प्रयुज्यते तत्रेष्टमपिव्रत्वंनस्यात् यत्र वा देवदत्तेनरामादित्युक्तम् अनन्तरमर्द्धमात्रामध्यएवकाले यज्ञदत्तेनानयेत्युक्तं तत्राप्यवसानकार्यंन स्यात् यदितु यत्किञ्चिद्वर्णोच्चारणाभावोध्वंसात्मकः स्वीक्रियते ध्वंसश्च वर्णान्तरोच्चारणासमानाधिकरणोगृह्यतइत्युच्यते तदाप्यन्यदीयवर्णोच्चारणसामानाधिकरण्येनाव्याप्तिर्दुर्वारैवेतिचेत्सत्यम् स्वविशिष्टक्षणवृत्तित्व स्वप्रतियोगिकत्वोभयसंबन्धेन वर्णोच्चारणविशिष्टोऽभावोऽवसानसंज्ञइत्यर्थः संसर्गघटकवैशिष्ट्यंच स्वकर्तृकर्तृकोच्चारणानधिकरणत्व स्वाधिकरणकालविशिष्टत्वोभयसंबन्धेन वैशिष्ट्यञ्च स्वोत्तरत्व स्वोत्तरार्द्धमात्राधिककालानुत्तरत्वोभयसंबन्धेन तथाच नपूर्वोक्ताव्याप्त्यतिव्याप्तिप्रसरइतिबोध्यम् समन्वयश्च स्वयमूहनीयः ॥ प्रदेशाइति ननु निरुक्तासु निर्वक्ष्यमाणासु च बहुषु संज्ञासु कचिदपिप्रदेशानुक्तेरिह तदुक्तिः किमर्थिकेतिचेन्न अवसानसंज्ञायाः प्रदेशाः केवलं परसप्तम्यन्ताएवेतिसूचयितुमेव तदुक्तेरितिकेचित् ॥ अन्येतु अन्यासां संज्ञानां प्रदेशाः सापादिकाः त्रैपादिकाश्चसन्ति तत्र सापादिकेषु प्रदेशेषुकृतार्था संज्ञांप्रति त्रैपादिकानामसिद्धत्वात्तेषुतासामप्रवृत्तिरपिसंभाव्येत अवसानसंज्ञायास्तु सर्वेत्रैपादिकाएव प्रदेशास्तत्रच सामर्थ्यादसिद्धत्वाभावः कल्पनीयः सच सामान्यतः संस्कारकदृष्ट्या संस्कार्यस्यनासिद्धत्वमित्येवं रूपेणैव तेनान्यासामपिसंस्कारिकाणां संज्ञानां त्रिपाद्यांप्रवृत्तिः सिद्ध्यतीतिसूचयितुं प्रदेशनिर्देशइत्याहुः ॥ वर्णवदिति यावद्ब्रह्मविष्ठितं तावतीवागितिश्रुत्या वर्णानां सर्वदेशकालवृत्तित्वेनदैशिककालिकक्रियाऽसंभवाद्यथा स्वोच्चारणाधिकरणकालप्राक्कालिकोच्चारणकर्मत्वाद्यात्मकं पूर्वत्वाद्याश्रीयते तथा अभावस्यापि स्वाधिकरणकालप्राक्कालिकोच्चारणकर्मत्वादिरूपं तद्बौद्धमाश्रीयतइतितत्त्वम् ॥ परःसन्निकर्षः ॥ अव्यभिचरितत्वादिति यत्किञ्चित्प्रतियोगिकभेदस्यकेवलान्वयित्वादितिभावः यावत्प्रतियोगिकभेदस्तु असंभवीतिबोध्यम् ॥ वर्णान्तरोच्चारणेऽर्द्धमात्राकालव्यवायस्यनियतत्वेन तदधिककालव्यवायरहितत्वमेव वर्णयोः परः सन्निकर्षः नतुसर्वथाव्यवायहितत्वमसंभवात्तदाह स्वभावसिद्धेति नान्तरीयकेत्यर्थः ॥ प्रायः परेणेत्यादि अयंभावः यथापरनिरूपितप्रत्यासत्तीनियतका-

लाव्यवायेनपूर्वत्वं संहिता तथैव पूर्वनिरूपितमपि विनिगमनाविरहात् संहितायामितिच कार्यविशेषणम् तदाश्रयत्वमेवच तद्विषयत्वं तदुभयमपि निमित्तोपादाने तन्निरूपितमेव प्रत्यासत्तेः यथा इकोयणचि झयोहइत्यादौ आद्येऽज्निरूपितमिन्निष्ठम्पूर्वत्वं सा अन्त्ये झय्निरूपितं हकारनिष्ठपरत्वं सा एतेन दधीत्युच्चार्य घटिकानन्तरमानयेत्युच्चारणे धकारनिरूपितपरत्वात्मिकायाः संहितायाः सत्त्वाद्यणः शङ्कापि प्रत्युक्ता ॥ निमित्तानुपादाने तु किञ्चिन्निरूपितमेव कस्याप्यप्रत्यासन्नत्वात् यथा वावसानइति ॥ तत्रसप्तमीनिर्देशानां बहुत्वादुक्तं प्रायइति ॥ पञ्चमीनिर्देशानामवसानकार्याणां चाल्पत्वादुक्तं क्वचिदिति ॥ न्यायसिद्धेऽर्थे लिङ्गमप्याह अतएवावसानेति ॥ संहिताधिकारइति तयोर्व्वाविचिसंहितायामित्यतस्तदधिकारइत्यर्थः ॥ पाठइति संगच्छतइतिशेषः अन्यथावसानस्थले परस्य वर्णस्यासत्त्वेन तत्पूर्वत्वात्मकसंहिताया असम्भवेन तदसङ्गतेरितिभावः ॥ नन्वेवमप्यवसानकार्याणांसंहिताधिकारेपाठोऽसङ्गतइत्याशङ्कते नचेति ॥ सावकाशायाः संहितासंज्ञायाइति एतेनावसानसंज्ञातु निरवकाशेतिसूचितम् ॥ न्यायेनविषयभेदेऽपि बाधः स्यादिति तदनुवादकाकडारसूत्रेणेत्यर्थः ॥ तस्यन्यायस्यसंज्ञाविषयेऽप्रवृत्तेस्तत्सूत्रेवक्ष्यमाणत्वात् अतएव समाधौसूत्रस्यैवसंकोचः संगच्छते ॥ ननु अशब्दादेः संबुद्धौ वाक्यैकदेशन्यायेनप्रयोगे वर्णद्वयासत्त्वेन संहितासंज्ञायाअप्राप्त्या तत्राणोऽप्रगृह्यस्येत्यनुनासिकसंपादनेनावसानसंज्ञासावकाशेतिचेन्न अवसानकार्याणां संहिताधिकारेपाठेनैकवर्णेतत्तत्कार्याणामप्राप्त्या तस्यानिरवकाशत्वस्यदुर्वारत्वात् अत्र कथञ्चिदवसानसंज्ञायाश्चारितार्थ्येऽपि परत्वाद्बाधशङ्कायादुर्वारत्वेनानवकाशत्वाद्बाधप्रतिपादनस्योपलक्षणत्वाच्च एतच्छङ्कापरभाष्यप्रामाण्येन संहितासंज्ञाऽविषयाणामवसानसंज्ञाविषयाणामनभिधानाच्च वर्णावयवस्यापिकृपोरोलइत्यादिनाऽनुशासनलाभाद्वर्णेषुतदवयवत्वस्यव्यपदेशिवद्भावलभ्यत्वेन व्यपकृत्वाद्वर्णावयवानांसंनिधेरेवसंहितासंज्ञाविधानेनैकवर्णस्थलेऽपि संहितासंज्ञायाः प्राप्तेर्निरवकाशतायास्तादवस्थ्याच्च ॥ नन्वेवमपि अत्रबाध्यबाधकभावोऽनुपपन्नः व्याप्यधर्मावच्छिन्नोद्देश्यताकशास्त्रेण व्यापकधर्मावच्छिन्नोद्देश्यताकशास्त्रस्यबाधाभ्युपगमेन प्रकृतेवर्णसन्निधित्ववर्णोच्चारणाभावस्वयोर्वैय-

धिकरण्येन व्याप्यव्यापकभावाभावादितिचेन्न द्वितीयैकाज्द्विर्वचनेन प्रथमैका-
ज्द्विर्वचनस्य बाधोपपत्तये परम्परासम्बन्धेनापि व्याप्यव्यापकभावमाश्रित्य-
व्याप्यविषयताकशास्त्रेण व्यापकविषयताकशास्त्रस्य बाधइत्यस्यान्यत्रनिर्णीत-
त्वेनेह विरामपदप्रयोज्यविषयतायाः स्वाश्रयप्रतियोग्युच्चारणकर्मत्वसम्बन्धेना-
धिकरणेवर्णे संनिधिपदप्रयोज्यविषयतायाः स्वाश्रयाश्रयत्वसंबन्धेनाभावाभा-
वेनव्यापकत्वोपपत्तेः ॥ वस्तुतस्तु शङ्कासमाधाने अत्र निष्फले संज्ञयोः स्व-
तोविरोधाभावात् आकडारेतिसूत्रएकापदश्रुत्यासंज्ञान्तराऽसमानाधिकरणसंज्ञा-
याविधानेन विरोधोऽपिनेहोपपादयितुंशक्यः समानावाधकसंज्ञयोर्विषयएवत-
त्प्रवृत्तेः कथमन्यथा राज्ञइत्यत्र सुबन्तस्यपदसंज्ञा नान्तस्यभसंज्ञयासमाविशेत्
यत्तु एकस्मिन्धर्मे एकसंज्ञानिष्ठविधेयतानिरूपितोद्देश्यतावच्छेदकत्वमेवभवती-
त्येवाकडारसूत्रस्यार्थः अवच्छेदकताच साक्षात्परम्परासाधारणीगृह्यते तथाच
वर्णत्वरूपएकस्मिन्धर्मे एकसंज्ञानिष्ठविधेयतानिरूपितोद्देश्यतावच्छेदकत्वमेव-
स्यादितिविरोधः स्पष्टएवेत्याहुः तदसत् एवंसति समाससंज्ञापदसंज्ञयोः सुबन्त-
त्वरूपैकोद्देश्यतावच्छेदकत्वेन समावेशानुपपत्तेरितिबोध्यम् ॥ तदधिकारे सं-
हिताधिकारे ॥ तेषाम् अवसानकार्याणाम् ॥ कल्पनादिति तथाच विरोधा-
भावेन न बाध्यबाधकभावइतिभावः ॥ एते अवसानसंहितासंज्ञे ॥ अग्ने इति
तोर्लीत्यादावित्यर्थः ॥ मण्डूकेति अग्निचिल्लुनातीत्यादौ संहिताभावेपरसव-
र्णाभावार्थमितिभावः ॥ सत्यामुपपत्ताविति संहिताधिकारेपाठसामर्थ्येनेति-
भावः ॥ ध्वनितमिति तत्रहि अनवकाशत्वाद्बाधपक्षेपूर्वपरसंनिकर्षएवसंहिता-
संज्ञेति पक्षेचाणोऽप्रगृह्यस्येत्यत्रोभयानुवृत्त्यादोषउक्तः तेन च मण्डूकप्लुतिरयु-
क्तेतिस्पष्टमेवलभ्यतइतिभावः ॥ संनिकर्षश्च नसंयोगसमवायादिः संबन्धः
गुणानां तदभावात् नित्यविभुद्रव्यतापक्षेऽपिन अजसंयोगानिराकरणादतआह
सामीप्यमिति ॥ सुप्तिङन्तम् ॥ सुपःपकारेणेति नतु व्याप्तिन्यायात्सुपः प-
पकारेण स्वादिष्विति सूत्रे सुपीतिवाच्ये स्वादिग्रहणसामर्थ्यात् प्राग्दिशोवि-
भक्तिरितिसूत्रसामर्थ्याच्च ॥ नापि टावाद्येः पकारेण सुपःपकारस्यैकसूत्रोपा-
त्तत्वेनप्रत्यासन्नत्वात् प्रथमोपस्थितत्यागेमानाभावाच्च सुपः पकारोच्चारणसा-
मर्थ्यात्तेनैव प्रत्याहारइतितु नयुक्तम् तस्यरोः सुपीत्यत्रग्रहणार्थत्वात् ॥ ति-

ङ्साहचर्यादेकसूत्रोपात्तेनप्रकारेणैव प्रत्याहारइत्यपि नयुक्तम् यङ्ल्यङादीना-
मपिसत्त्वात्तैः सहतिङ्प्रत्याहारवारणायापिव्याख्यानस्यैवाश्रयणीयत्वात् ।। प्र-
त्याहारइति नतु सप्तमीबहुवचनमात्रस्यग्रहणं तिङ्साहचर्यात् नङिः संबुद्धयोरि-
तिसूत्रसामर्थ्याच्च तदेतत्सकलमभिप्रेत्याह व्याख्यानादिति ।। शब्दरूपमिति
तदादीत्यत्रान्यपदार्थजिज्ञासायां तदध्याहारस्यावश्यकत्वात् तदादीतिशब्द-
रूपं विशेष्यमादायेतिकेचित् ।। कौस्तुभोक्तिं खण्डयति प्रत्ययेनेति प्रत्ययः
घटकतासंबन्धेन स्वस्वप्रकृत्येतदुभयावयवकसमुदायविशिष्टः प्रत्ययत्वात् यन्नैवं-
तन्नैवमित्यनुमितिशरीरम् ।। समुदायेनेति प्रतियोगित्वं तृतीयार्थः अभावो-
व्यभिचारपदार्थः तथाचइयानित्यादौ तादृशसमुदायप्रतियोगिकाभावेन हेतोश्च-
सत्त्वेन व्याप्यत्वासिद्ध्याऽऽक्षेपासंभवादित्यर्थः ।। ननु प्रक्रियायां तादृशसमु-
दायस्य सत्त्वेनेदानीमपि तदारोपेण स्वावधिकपरत्वावच्छिन्नविधेयताश्रयत्व,
स्वसमानकालिकत्वैतदुभयसंबन्धेन स्वावधिकपूर्ववर्त्तिविशिष्टत्वस्यहेतुत्वोपगमेन-
हेतोरप्यत्रासत्त्वेनवानव्यभिचारइत्यतआह आक्षिप्तस्येति ।। शाब्देऽनन्वया-
दिति विषयतयाशाब्दधियं प्रति विषयतयापदवृत्तिज्ञानाधीनोपस्थितेर्हेतुत्वादिति-
भावः ।। गौरीब्राह्मणितरेति अष्टवर्षाभवेद्गौरीतियमवचनाद्गौरीशब्दस्यवयो-
वाचित्वेन वैकल्पिकजातिकार्यभाक्त्वेन जातेश्चेतिपुंवत्त्वनिषेधः ।। ननु घसंज्ञा-
यांतदन्तविध्यभावेऽपि प्रवेशेषुतदन्तविधौ पुनरुक्तदोषस्तदवस्थएवेत्याशङ्क्याह
एतन्निषेधेति संज्ञाविधावितिनिषेधेत्यर्थः ।। नन्विदमनुपपन्नम् एतत्परिभाषा-
सत्त्वे घरूपेत्यत्रोत्तरपदविशेष्यकत्वविशेषणकतदन्तविधेरुत्तरपदाधिकारइतिनि-
षेधात्तदादिर्विशेष्यकतदन्तविधेः प्रत्ययग्रहणं चापञ्चम्याइतिनिषेधाद्गौरी ब्रा-
ह्मणितरेत्यत्रह्रस्वोनभवति एतदभावेतु संज्ञाशास्त्रे तदन्तविधेर्दुर्वारत्वेन प्रवेशेघ-
सदस्यप्रत्ययबोधकत्वाभावेन तयोः परिभाषयोरप्रवृत्त्याप्रवृत्तेरकिञ्चित्करत्वेन
च तत्र ह्रस्वः स्यात् ।। यत्तु रात्रेः कृतीत्यादौ तदन्तविधिनिषेधाभावायो-
त्तरपदाधिकारइतिपरिभाषायाज्ञापकसाजात्याच्छ्रावणप्रत्यक्षविषयतावच्छेदकध-
र्मावच्छिन्नविषयताप्रयोजकप्रत्ययबोधकपदमात्रविषयकत्वकल्पनेन प्रकृतेनिषे-
धाप्राप्त्यापरिभाषासामर्थ्यसंभवइत्याहुः तन्न एवंसति एकतद्धितेचेत्यत्राप्य-
प्रवृत्त्यापत्तेरिति रात्रेः कृतीत्येतदनुरोधेनज्ञापकसाजात्यात्सम्प्रत्ययविषय-

ताप्रयोजकेतरप्रत्ययबोधकमात्रविषयकत्वकल्पनेन प्रकृते निषेधस्यदुर्वारत्वात् ॥
यदितु तत्सूत्रं सर्वनाम्नोवृत्तिमात्रइतिभाष्येष्ट्यागतार्थत्वान्नोक्तंसाजात्यलब्ध-
मर्थं त्याजयितुंक्षाम्यतोत्युच्यते तदापि संज्ञाविधावित्यस्याः षःप्रत्ययस्येत्यत्र-
तदन्ताग्रहणायावश्यकत्वम् यदितु तत्र प्रत्ययपदस्यसाक्षादुद्देश्यताप्रयोजकत्वा-
भावेन प्रत्ययबोधकत्वेनच नतत्परिभाषाविषयइत्युच्यते तदापि ईदूदेदित्यत्र
दन्तविध्यभावाय परिभाषा सार्थिका तत्रहि तदन्तविधौ कुमार्यगारमित्यत्रेद-
न्तत्वस्यस्वतः सिद्धत्वाद्द्विवचनान्तत्वस्यप्रत्ययलक्षणलभ्यत्वेन प्रगृह्यत्वापत्तेः
नच तत्र प्रदेशेतदन्तविधिसंभवः प्रगृह्यपदस्य प्रत्ययमात्रग्रहणत्वाभावेनतदादे-
रनुपस्थितेः यदितु तत्रईदन्तंयद्द्विवचनन्तदन्तमित्याद्यर्थे तदन्तविधावपिनक्षति-
रिति शब्दरत्नोक्तमनुस्रियते तदापि क्तक्तवतूनिष्ठेति सूत्रे तदन्तविधिनिषेधाय
परिभाषासार्थिका तत्प्रदेशे रदाभ्यामित्यत्र प्रत्ययग्रहणं चापञ्चम्याइति निषेधा-
दितिचेत् सत्यम् एतन्निषेधसामर्थ्यादित्यत्रैतत्पदेन तदन्तविधेः परामर्शादेतस्य
तदन्तविधेर्योनिषेधः उत्तरपदाधिकार इति प्रत्ययग्रहणंचेति च तस्य यत्सामर्थ्यं
बलं तस्मात् प्रदेशेषु घरूपेत्यादिषु रदाभ्यामित्यादिषु च न तदन्तविधिरित्यर्थात्
एतेन एतन्निषेधसामर्थ्यादित्याद्ययुक्तम् नचेत्यादिशङ्कापराग्रिमग्रन्थविरोधादि-
तिवदन्तोऽपि परास्ताः पदसंज्ञाविषये प्रदेशेतदन्तविधेः सर्वथाऽप्रसक्तिरेवेति
सूचयितुं तथाशङ्कासमाधानयोरविरोधाच्चेतिदिक् ॥ प्रकृतिसाधारणतयेति
स्वादिष्वित्यनेन प्रकृतेरपितत्संज्ञाविधानादितिभावः ॥ ननु अन्तग्रहणंकथं-
ज्ञापकम् तत्सत्त्वे सुबन्तंयत्तदादितदन्तं पदमित्यर्थबोधनेन पदसमुदायस्यपद-
त्वार्थमन्तग्रहणमस्त्वित्यतआह यस्मादिति ॥ अथवा ननुपरिभाषाज्ञापनोत्त-
रमन्तग्रहणेक्रियमाणे कृत्तद्धितेति सूत्रस्थभाष्यप्रामाण्येन संज्ञानिष्ठविधेयत-
यासाक्षान्निरूपिता यत्र प्रत्ययनिष्ठोद्देश्यता तत्रैव निषेधस्यस्वीकर्त्तुमुचितत्वेन
प्रकृते तदप्राप्त्यातदन्तविधौपदसमुदायस्यपदत्वं दुर्वारमत आह यस्मादिति ॥
अथवा ननु तदन्तविधिनिषेधे तदादेरपिफलाभावेनानुपस्थितौ सुबन्तसमुदायस्य
पदत्वापत्तिरतआह यस्मादिति ॥ तथाच समुदायस्यतदादित्वाभावेन नदोष-
इतिभावः ॥ वस्तुतस्तु अनुवृत्तेरित्यस्य यस्मात्प्रत्ययेत्येतन्मूलकप्रत्ययग्रह-
णपरिभाषयातदादृयुपस्थितेरित्यर्थादाद्ययोरवतरणयोरदग्धदहनन्यायेन तदा-

दित्वधर्ममात्रोपस्थित्या द्विस्तदन्तविधावपि पदसमुदाये संज्ञायाअप्रसक्तेर्ज्ञाप-कत्वादिसुयोजम् ॥ एवं तृतीयेऽवतरणेऽपि तदाद्युपस्थित्यैव ग्रन्थः सुयोज-नोयः तत्र कल्पेतदन्तविधिनिषेधेऽपि तदनुपस्थितौमानाभावात् ॥ सूत्रघटक तदादिपदेऽनुवृत्त्यर्थकस्वरितत्वप्रतिज्ञानेतु नमानम् किञ्चात्र तदनुवृत्त्यानिर्वा-हेऽपि सनाद्यन्ताइत्यादावुक्तरीतेरेवानुसर्त्तव्यतयाऽत्रापितदनुसरणमेवोचितमि-तिबोध्यम् ॥ पदसमुदायस्यनपदत्वमिति तेन देवदत्त पचति भवतीत्यादौ भवतीत्यादेस्तिङ्ङतिङइतिनिघातोनेतिभावः ॥ नन्वेवं संज्ञाविषये प्रत्यय-ग्रहणपरिभाषयातदाद्युपस्थितेरावश्यकत्वे कृत्तद्धितेति सूत्रेऽपितदुपस्थिताविं-यानित्यत्र कार्यकालपक्षेकथं प्रातिपदिकत्वमतआह इयानित्यादाविति ॥ व्य-पदेशिवद्भावेनेति वस्तुतस्त्विदमनुपपन्नम् सुब्लुगर्थंपूर्वप्रवृत्तायाः संज्ञायाएक-देशविकृतन्यायेनातिदेशात् नहिकार्यकालपक्षउपदेशेनैकवाक्यतानातिदेशेनेत्य-त्रमानमस्ति ध्वनितंचास्यतत्त्वं वस्वन्तात्स्वार्थइतिप्रयोजनान्तरं वदताग्रन्थकृ-तापि ॥ तेनेति व्यपदेशिवदित्यनेनेत्यर्थः ॥ अशास्त्रीयस्यापीति शास्त्रस्थपद-संकेततावच्छेदकत्वं तत्त्वमित्यभिप्रेत्येदम् ॥ वस्तुतस्तु एकाच्त्वादिशास्त्रीयमे-वेत्यन्यत्रप्रपञ्चितम् ॥ अतएवेति विशिष्टनिष्ठव्यवहारनिमित्तककार्यस्यव्यपदे-शिवद्भावलभ्यत्वादेवेत्यर्थः ॥ मात्रच्सिद्धिरिति इदमप्यन्यथासिद्धमेव इद्य-दित्यवस्थायामन्तरङ्गानपीतिन्यायेन यस्येतिलोपंबाधित्वापूर्वमेवमात्रचः प्रवृत्तेः यदितु अन्तरङ्गनिमित्तविनाशकलुकएवतेनप्राबल्यबोधनान्नैतद्युक्तमित्युच्यते तदापि प्रत्ययग्रहणपरिभाषायाअधिकमात्रव्यावर्त्तकत्वस्यैवकल्पनीयत्वेनेहमात्रच्-सुलभएव। नन्वेवं हरिष्वित्यत्रापि सोः पदत्वापत्तिरितिचेन्न हलिसर्वेषा-मितिनिर्देशेन सात्पदाद्योरित्यत्रसातिग्रहणेन चाधिकस्य यस्माद्विहितस्तदादेः संग्रहसंभवेन्यूनस्यापि व्यावृत्तिकल्पनादित्याचारिणः ॥ न्यायसिद्धमप्यर्थंस-प्रमाणयति हलिसर्वेषामिति ॥ अभ्युपेत्यवादेनेति एकस्मिन्नित्यस्यापर्यालोच-नया ससहायेऽपि प्रवृत्तिरित्यभ्युपेत्यवादेनेत्यर्थः ॥ प्रकृतइति औकारे अ-कारेचेत्यर्थः ॥ हलोऽनन्तराः ॥ समुदायस्यैवेति उद्देश्यतावच्छेदकप्रतियो-गिकपर्याप्त्यनुयोगितावच्छेदकरूपावच्छिन्नानुयोगिताकपर्याप्तिकविधेयकत्वस्य-संज्ञासुनियतत्वेन प्रकृते उद्देश्यतावच्छेदकसाहित्यप्रतियोगिकपर्याप्त्यनुयोगि-

तावच्छेदकं यद्द्वित्वं तदेवसंज्ञाप्रतियोगिकपर्याप्त्यनुयोगितावच्छेदकमितिद्वयो-
रेवसंयोगसंज्ञेतिभावः ॥ नप्रत्येकमिति तथासति निर्यायादित्यत्रवान्यस्य
संयोगादेरित्येत्वं सुदृषद्ब्रातीत्यत्र संयोगान्तस्येति; लोपश्चस्यादितिभावः ॥
ननु ब्राह्मणाभोज्यन्तामित्यत्र प्रत्येकं भोजनान्वयवदिहापि प्रत्येकमेवसंयोगसं-
ज्ञाकिंनस्यात् शास्त्रेद्वयोरपिन्याययोर्व्यवस्थापितत्वादतआह अनन्तराइत्युक्ते-
श्चेति नच समुदायेसत्येव प्रत्येकंयथास्यात् नतदभावे तेन लिडित्यादौनसं-
ज्ञेत्येतदर्थमेवानन्तराइतीतिवाच्यम् हलित्येववाच्ये बहुवचननिर्देशेनैव तल्ला-
भसंभवादित्यनन्तरग्रहणंव्यर्थंसत्समुदायस्यैवसंज्ञित्वं प्रयोजयतीतिवैद्यनाथस-
दाशिवभट्टौ ॥ वस्तुतस्तु अनन्तरग्रहणवैयर्थ्यकल्पनायानोपयोगः किन्तु ना-
स्त्यन्तरंयेषामितिविग्रहनिष्पन्नेनानन्तरपदेन संयोगवद्विप्रयोगन्यायेनान्तर्याभा-
ववद्द्वित्ववतामेवग्रहणेन तावतैव प्रत्येकंसंज्ञाभावःसिद्ध्यति अथकिमिदमा-
न्तर्यं यत्प्रत्येकं नविश्राम्यतीतिचेत् स्वावधिकपरत्वसामानाधिकरण्य स्वावधि-
कपूर्वत्वसामानाधिकरण्याभ्यां यत्किञ्चिद्वस्तुविशिष्टद्वित्वपर्याप्त्यधिकरणत्वंतत्त्व-
मितिगृहाण तथाच यथारामघटकरेफमकारयोराकारविशिष्टद्वित्वपर्याप्त्यधिक-
रणत्वेनव्यवहितत्वव्यवहारः एवमिह तदभाववन्तावपि द्वित्वपर्याप्त्यधिकर-
णीभूतान्विवग्रहीतव्याविति न प्रत्येकंसंज्ञाप्रसक्तिरितिबोध्यम् ॥ ननु आनन्तर्य-
स्योपलक्षणत्वेन कदाचिदानन्तर्यस्यसमूहेसत्त्वेनतदादायान्यत्रातिप्रसङ्गस्तदव-
स्थएवेत्यतआह तस्येति आनन्तर्यस्येत्यर्थः एवेनोपलक्षणत्वव्यवच्छेदइतिटी-
ककाः ॥ केचित्तु ननुहलः प्रत्येकं संयोगसंज्ञाःस्युः अनन्तराश्च संयोगसंज्ञाः
स्युरित्यर्थादतिप्रसङ्गस्तदवस्थइत्यतआह तस्येति आनन्तर्यस्येत्यर्थः एवंन
वाक्यभेदस्यव्यवच्छेदः संभवत्येकवाक्यत्वइतिन्यायादितिव्याचख्युः ॥ तस्ये-
त्यनेन हल्पदैकशेषलभ्यसाहित्यस्यपरामर्शादनन्तराइत्युक्तेः साहित्यस्यविशे-
षणतायाएवौचित्यादिति समुदितएवहेतुः समुदायस्यसंज्ञायामितितुमेप्रति-
भाति ॥ कैयटाद्युक्तिखण्डयति यत्त्वित्यादिना अनिष्टापत्तेरिति भवदुक्तरी-
त्याविप्रेतिसमुदायस्यसंज्ञायां शोभनविप्रशब्दावयवनकाराकारस्यगुरुसंज्ञापत्तौ-
तस्यप्लुतापत्तिरूपानिष्टापत्तेरितिभावः ॥ तेनेति समुदायसंज्ञाकरणेनेत्यर्थः ॥
ननु हलइतिबहुवचननिर्देशाद्द्वयोर्हलोः समुदायस्यसंज्ञानस्यादतआह सौत्रमिति

अनर्थकमितिभावः एकहलस्तु अनन्तराइत्यनेनैवव्याप्तिसंभवात् ।। बहूनां समवायेद्वयोः संयोगसंज्ञानेतिवदतां प्राचांमतेनाह यद्वेत्यादि ।। ननु भिन्नवचनोपादानेन सहविवक्षाप्रदर्शनमयुक्तमन्यत्रादर्शनादतआह स्वरितादिति तथैकशेषस्य अनुदात्तस्यचानुदात्तयोश्चानुदात्तानामित्येवं प्रदर्शनेनैकशेषस्य ।। स्वमतमाह यत्रापीति ।। न बहूनामिति संयोगवद्विभयोगन्यायेनपरिष्कृतान्तर्याभाववतोर्द्वयोरेवग्रहणादितिभावः ।। स्वयं प्रमाणान्तरमप्याह झलिपरइति ।। विधानादिति यदितत्रबहूनामेवस्यात्तदातत्र झलिपरेसंयोगादिलोपविधानं व्यर्थं नहि तत्रपरेतत्संभवः भ्रस्जादिधातोः क्तप्रत्ययेतत्सहितस्यैव संयोगसंज्ञाप्रवृत्तेरितिभावः ।। किंचैवं निर्लेयादित्यत्रवान्यस्येति नपूर्वचैतेतिलक्ष्यदोषोऽपिबोध्यः ।। नन्वेवं तर्हि बहूनामेवेतिनवाच्यम् बहूनामपीतितुवाच्यम् तावतैव तत्सार्थक्यादतआह बहूनामपीति कैयटादृयुक्तिरेवेयम् अपिरन्वर्थत्वादिसमुच्चायकः ।। फलाभावादिति भूयादित्यत्र तु स्कोरिति सुटोनिवृत्तौ पश्चात्तेनैवयासुटः सस्यनिवृत्तिरितिभावः ।। ननु बहूनां संयोगसंज्ञायाः फलं द्वयोः संयोगसंज्ञायाव्याप्तिरेवभविष्यतीत्यतआह तत्रतत्रेति ।।तादृशस्य अङ्गाद्यवयवस्य।। अभावादिति तथाच शास्त्रबोध्यस्य तत्फलस्यासंभवेन बहूनांनिष्फलत्वान्नभविष्यतीतिभावः ।। ननु मङ्क्तेत्यादावन्त्यात्पूर्वं नुमिसंयोगादिलोपः फलमस्त्येव नच तत्र सकारनकारयोः संयोगसंज्ञयाजकारेपरेसस्यादितिवाच्यम् काष्ठशक्स्थातेत्यादौ कलोपवारणाय सनः सकारमादायमहिङोङकारेणसङ्प्रत्याहारमाश्रित्यसङोतिवार्त्तिकेन झलादौसङ्क्तिद्विधानादितिचेदत्राहुः मस्जोऽपिमिदन्त्यादचः परएवास्तु नचैवं मग्नइत्यादौ नलोपानापत्तिरितिवाच्यम् नलोपविधायकएव मस्जेःक्तेइत्युक्त्याऽनुपधाभूतस्यापिनस्यलोपेनदोषाभावात् यद्वा नुम्विधायकएव योगविभागोऽस्तु नशोझलि मस्जेः सइति मस्जेः सकारस्यनुमादेशइत्यर्थः ।। भ्रस्जोरोपधेत्यत्रेवसकारस्यनिवृत्तिरितिबोध्यमितिभट्टाः ।। अन्येतु अनिदितामितिसूत्रउपधापदस्यान्त्यात्पूर्वमात्रोपलक्षणत्वेन मग्नइत्यादौ नलोपस्यसिद्ध्या मस्जेरन्त्यात्पूर्वइतिवार्त्तिकस्यानावश्यकत्वेन मङ्क्तेत्यादौ सकारजकारयोः संयोगसंज्ञयैवदोषाभावः नचैवमुपलक्षणत्वे तक्षतेः क्विपि जसि नपुंसकस्येति नुमि तङ्क्षीत्यादौनलोपापत्तिरितिवाच्यम् पटक-

निमित्तकत्वेनान्तरङ्गउपधानलोपेकर्त्तव्येनुमोऽसिद्धत्वादित्याहुः ॥ परेतु अन्त्यात्पूर्वं नुम्यपिनकारेणव्यवहितयोरपिसकारजकारयोर्विजातीयेनाचाऽव्यवधानात्संयोगसंज्ञायानिरावाधंप्रवृत्तेर्नदोषलेशोऽपीत्याहुः ॥ एवञ्चानेकधानिर्वाहेसम्भवति फलाभावादित्यस्य मङ्क्तेत्यादिलक्ष्यासिद्धिभिया एकस्मिन्प्रयोगे द्वयोर्बहूनाञ्चेति संज्ञाद्वयस्वीकारेफलाभावादित्यर्थः एवञ्च वहूनांसमवधानेऽपि यत्र द्वयोः संज्ञायाः प्रयोजनमस्ति तत्रद्वयोरेवसंज्ञा यत्रतु वहूनामेवसंज्ञायाःप्रयोजनमस्ति तत्र वहूनामेवेति श्रीधरोक्तं क्लिष्टं व्याख्यानम् आचार्युक्तमेतदयुक्तत्वप्रतिपादनं चविफलमेव यत्तु वहूनां समवाये द्वयोः संज्ञाभावस्य सस्तिस्वप्नइत्यस्य धातोर्नुमि संस्ति संस्त्वइत्यत्र सकारस्य लोपाभावंफलमाहुस्तन्न तस्य धातोश्छान्दसत्वेन छन्दसिसर्वविधीनां वैकल्पिकत्वेनेष्टसिद्धे रित्यलम् ॥ कुत्वं न्याय्यमिति ननु अल्पाच्तरमित्यादिनिर्देशात्प्रत्याहारवोधकेऽच्यपिकुत्वाभावबोधनान्नैतदनुपपन्नमतआह अतएवेति तथाच तत्तन्निर्देशादृष्टत्वावेवकुत्वाभावः कल्पनीयइतिभावः ॥ ननु अग्भिरित्युक्ताऽचामकांवाऽव्यवधानं विवक्षितमितिसन्देहः स्यादतोऽसन्देहार्थं यद्वक्तव्यं तदाह स्वरैरिति ॥ वस्तुतस्तु अजनुनासिकः अज्ह्रस्वदीर्घप्लुतइत्यादिनिर्देशादचः पदान्ते सर्वत्रकुत्वाभावः कल्पनीयः अग्विवतिभाष्यप्रयोगात्सुपिपरेकुत्वं कल्पनीयमित्युक्तनिर्देशोऽपिसंगतएवेत्याचारिणः ॥ तितउवेवेति तितउनादीव्यतीत्यर्थः ॥ प्लुतःस्यादिति तकाराकारयोः संज्ञायां तिमध्यइकारस्येतिभावः ॥ ननु अनन्तराइत्युक्तेविजातीयव्यवधानशून्यस्यसजातीयारब्धसमुदायस्य संज्ञाविधानादिह न दोषइतिचेन्न प्रत्येकं संयोगसंज्ञेतिपक्षाभिप्रायेणोकारस्य संयोगसंज्ञायां तकाराकारस्यप्लुतापत्तेस्तात्पर्यविषयत्वात् समुदायस्यसंज्ञेतिमुख्यपक्षेतु प्लुतपदं संयोगान्तलोपस्योपलक्षणम् यदितु तन्त्रझलनुक्ष्यते तदा तितउवेवेति तितउक्रुडित्यस्योपलक्षणंवोध्यम् तत्रहि उक्रुइत्यस्य संज्ञायां तकाराकारस्य प्लुतापत्तिर्दोषः । अथवा तितओइतीत्यस्योपलक्षणं तत्रहि संबुद्धौ शाकल्यस्येति प्रगृह्यत्वादुत्तरत्रसन्ध्यभावः । अथवा हेनरअइतिकुरुइति रामअइउणंपश्येतिवोपलक्षणीयम् ॥ द्रप्समिति द्रप्सं दधिघनेतरदित्यमरः ॥ यद्यपि भाष्ये पनसमित्येतद्व्याख्यातस्यमुक्तं तथापि तत्र पञ्चम्य-

न्तस्यझलइत्यस्य स्कोरितिसूत्रेऽनुवृत्तिं कृत्वा सकारलोपाभावशङ्काऽपिस्या-
दित्यस्योपन्यासः ॥ वस्तुतस्तु नतत्र झलइत्यस्यसंबन्धः भ्रष्टेत्यादौ सकार-
लोपानापत्तेः यदितु तत्र षष्ठ्यन्तंझल्पदंकाक्यर्थं वास्यर्थमित्यत्र संयोगा-
दिलोपाभावार्थमनुवर्त्त्य झलन्तोयः संयोगस्तदादेरित्यर्थं परिकल्प्यपूर्वत्रासि-
द्धं नेत्यस्यदोषभूते वार्त्तिकेसंयोगादिलोपग्रहणं न कर्त्तव्यमिति पक्षआश्रीयते
तदासदित्यादौ तदापत्तिर्बोध्या ॥ संयोगेगुरु ॥ क्त्त्वेति यत्तु अत्रोदय-
ङ्करः समप्रवृत्तयागुरुसंज्ञयालघुसंज्ञायाबाधेऽपि अन्तरङ्गायास्तस्याबाधेमाना-
भावोऽपवादोयद्यन्यत्र चरितार्थंइतिन्यायादित्याह तच्चिन्त्यम् परनिमित्तिकाया-
वहिरङ्गायागुरुसंज्ञायाः क्वचिदप्यपवादत्वमन्तरेणचारितार्थ्याभावात् ॥ भूतपू-
र्वेलघूपधेति ननु भूतपूर्वो योलघुस्तदुपधस्येतिवा भूतपूर्वोयोलघूपधस्तस्येति
वाऽर्थोवक्तुमशक्यः आद्ये गुतेत्यादौ गुणापत्तेः अन्त्ये इन्दतीत्यादौगुणापत्तेश्च
नच प्रत्ययोपदेशकालिकलघूपधस्यग्रहणान्नदोषइतिवाच्यम् एवं सति तोतो-
र्त्तीत्यादौ तिप्प्रत्ययोपदेशकालेलघूपधत्वाभावेन गुणानापत्तेः नच राल्लोप-
इत्यत्र विषयसप्तम्याश्रयणेन पूर्वमेव वलोपे नदोषइतिवाच्यम् एवंसति कुरु-
वधपिवां प्रतिषेधइतिवार्त्तिकात् अदन्तादेशतपरकरणाभ्यां गुणाभावेन तत्प्र-
त्याख्यानपरभाष्याच्च विरोधापत्तेः करोतिपिवत्योः प्रत्ययोपदेशेऽलघूपधत्वात्
रियति असुसुवदित्यत्रान्तरङ्गत्वादियङुवङोः साधनपरभाष्यविरोधाच्च भ-
वितेत्यादौगुणाभावार्थं दीधीवेवीतिसूत्रस्थेड्ग्रहणवैयर्थ्याच्च सीदतीत्यादौगु-
णापत्तेश्च नच सीदतीत्येतदर्थं गुणप्रयोजकप्रत्ययोपदेशकालिकोलघूपधोगृह्यत-
इतिवाच्यम् एटतीत्यादौशपुपदेशकालिकलघूपधत्वाभावेनगुणानापत्तेः एवमपि
प्रागुक्तदोषकदम्बस्यानिराकरणाच्चेति चेन्न प्रकृतिप्रत्ययोभयारब्धसमुदायवृत्ति
संयोगत्वप्रयुक्तगुरुसंज्ञयालघुसंज्ञायाबाधाभावकल्पनेन सर्वसामञ्जस्यात् ॥ अ-
थवा तत्सामर्थ्यात्तत्रसूत्रे लघूपधपदेनह्रस्वोपधस्यग्रहणबोधनान्नकोऽपिदोषः ॥
अथवा भूतपूर्वोयोलघुस्तदुपधस्येत्येवार्थोऽस्तु गुतेत्यादौगुणस्तुनशङ्क्यः गा-
ङ्कुटादिभ्यइत्यत्रविहितपञ्चम्याश्रयणेन ङादेशस्यङित्त्वाद्गुणनिषेधस्यसिद्धेः ॥
तोतोर्त्तीत्यत्रापिन क्षतिः यङ्लुकश्छान्दसत्त्वेन तावतैवगुणसिद्धेः नच तुर्वैर्वे-
निपि लोपोव्योर्वलीतिवलोपे तोर्वेत्यत्रगुणोनस्यादितिवाच्यम् लोपोव्योरिति-

सूत्रेवकारप्रत्याख्यानपरभाष्यप्रामाण्येनेदृशस्यानभिधानादितिबोध्यम् ॥ अथ ह्रस्वंलघ्वितिसूत्रे सत्याकडारीयत्वाद्गुरुसंज्ञयालघुसंज्ञाबाधःस्यादतो ज्ञापकमाश्रयणीयं तदेवन ऊकालसूत्रे ह्रस्वग्रहणमपनीयतत्स्थानेलघुग्रहणस्यैवकरणेन लघुसंज्ञायाअनाकडारीयत्वेन समावेशसंभवात् यत्रयत्र ह्रस्वग्रहणं तत्रसर्वत्रलघुग्रहणमेवास्त्विति चेन्न संयोगेगुर्विंतिसूत्रेऽनुवृत्त्यर्थं ह्रस्वग्रहणस्यावश्यकत्वात् नच संयोगेलघुगुरुइत्येवसूत्रमस्तु इतिवाच्यम् तथा सति अत्र सूत्रे लघोरुद्देश्यत्वेन लघुगुरुसंज्ञयोः समावेशापत्तेः नचेष्टापत्तिः अचिक्षमदित्यत्रदीर्घोलघोरितिदीर्घापत्तेः नच तत्र सूत्रे लघुग्रहणस्यैवं सतिवैयर्थ्यापत्तिरितिवाच्यम् स्वाभाविकस्यलघोः परिग्रहार्थत्वात् तथासति सूत्रस्य प्रवृत्तिरततक्षदित्यत्रस्यादप्रवृत्तिश्चाबीभवदित्यत्रस्यात् अनिष्टफलस्यापि सूत्रे लघुग्रहणेनकल्पनसंभवात् ॥ एवमततक्षदित्यादौ सन्वद्भावेसन्यतइतीत्वस्यापत्तिः स्यादितिभैरवमिश्राः ॥ प्रथमाध्यायस्थानामिति ॥ एतद्विशेषणफलमाम्रेडितेत्यादेरनुपन्यासेऽपिक्षतिविरहः ॥ द्वितीयविशेषणस्यतु फलम् प्रगृह्यसंज्ञाद्यनुपन्यासेऽपिक्षतिविरहइतिभावः ॥ अत्र वदन्ति यद्यपि लोपसंज्ञा एतत्तदोरोरीत्यादौ सन्धिकार्योपयोगिनी यदिच सन्धिकार्येकार्यितया निमित्ततयावानोपयोगिनी सासंज्ञेति ब्रूषे तर्हि वृद्धिसंज्ञापि नतथेतिन वक्तव्या भवति च सोऽचिलोपेचेत् ढ्लोपइत्यनयोर्लोपसंज्ञाऽपि निमित्ततयोपयोगिनी ॥ किञ्च लघुसंज्ञा न कथञ्चिदपि सन्धिकार्योपयोगिनी यदिच गुरुसंज्ञायाबाध्यतया तदुपन्यासः तदा पदसंज्ञाबाधकतया भसंज्ञाऽप्युपन्यस्यताम् किञ्च स्वादिष्विति पदसंज्ञाऽपि माभ्यामित्यादौ सन्धिकार्योपयोगिनीति तदनुपन्यासान्न्यूनता एवं टिसंज्ञायाअनुपन्यासेनाऽपिन्यूनता एवं निपातसंज्ञाऽपि न सन्धिकार्योपयोगिनीति सापि न वक्तव्यास्यात् एवं संप्रसारणसंज्ञा संप्रसारणाच्चेति सन्धिकार्योपयोगिनीतिवक्तव्या तथापि प्रायेणसन्धिकार्योपयोगिनीनां प्रकरणं प्रायेणसमाप्तमित्यर्थान्नकश्चिद्दोषः शेखरोक्तविशेषणेतु व्यर्थेएव तद्दानेऽप्यननुगमादित्याचारिणः ॥ अअइत्यादीति आदिनापूर्वत्रासिद्धमित्यस्यसंग्रहइतिसर्वेष्टसिद्धिः ॥

इति संज्ञाप्रकरणम् ।

इकोगुणवृद्धी ॥ व्याख्यानादिति अन्यासंभवरूपाद्व्याख्यानादित्यर्थः

तथाहि नतावत् संज्ञा समानविभक्त्यन्तत्वाभावात् वृद्धिरादैच् इक्च अदेङ्चगु-णइत्येवमिद्धे इकोगुणवृद्धीइत्यस्यारम्भाच्च जाग्रोऽविचीत्यारम्भाच्च। नापि विधिः ओर्गुणइत्यादेरारम्भात् नच ओर्गुणइत्यादेरत्रगुणएवेतिनियमार्थत्वमस्त्वतिवा-च्यम् एवं विधित्वकल्पनेगौरवात् वहुलक्ष्यविसंवादाच्च पूर्वोत्तरसाहचार्येणगुण-शास्त्रत्वस्ययुक्तत्वाच्च ॥ नापि नियमः अन्यैरगतार्थत्वात् वाक्यभेदाद्यापत्तौ गौरवाच्च ॥ नवा अतिदेशः समानविभक्त्यन्तत्वस्यवतेश्चानिर्देशात् ॥ नापि अधिकारः तथासति इकोगुणवृद्धी नधात्विवतियोगविभागवैयर्थ्यात् ॥ नापि निषेधः नञाऽघटितत्वादिति ॥ सामर्थ्यादितिभावइति एवञ्चैतत्सूत्रघटकोगुण-वृद्धिशब्दोगुणवृद्धिशब्दबोध्याकारादौ लाक्षणिकइतिभावः ॥ तथाच गुणपदा-वच्छिन्नविधेयताप्रयोजकंगुणपदंवृद्धिपदावच्छिन्नविधेयताप्रयोजकं वृद्धिपदंवा यत्रास्ति तत्रेकइति षष्ठ्यन्तंपदमुपतिष्ठतइतिफलितोऽर्थः ॥ विधेयतयोर्गुणवृ-द्धिपदावच्छिन्नत्वविशेषणादगुणवृद्धिसंज्ञासूत्रयोर्नास्याः प्रवृत्तिः विधेयत्व-विशेषणादतोगुणे, वृद्धिर्यस्येत्यादावनुवादेनास्याः प्रवृत्तिः गुणवृद्धिपदनिवे-शाच्चदादीनामः पथिमथीत्यादौ नास्याः प्रवृत्तिः ॥ ननु पूर्वसूत्रयोर्गुणवृद्धि पदयोः संज्ञापरत्वादनुवृत्तावपि संज्ञिबोधनार्थमुपक्षीणयोरिहत्यगुणवृद्धिपदयोः सामर्थ्याभावात्कथंलक्षणेत्यतआह अनुवर्त्तमानंचेति संज्ञिपरमेवेति शब्दाधि-कारादितिभावः ॥ ननु अनुवृत्तमपिपदपरं स्वादिष्विवतिसूत्रेसंज्ञापरमेवास्त-थाह यद्वेति ॥ तदप्यनुवर्त्त्येति गुणवृद्धिग्रहणमप्यनुवर्त्त्येत्यर्थः अनुवर्त्तमानश्च शब्दस्वरूपपरमर्थाधिकारानुरोधादितिभावः ॥ योजनयेति इतः प्रत्येकमन्वयः उच्चार्येतिशेषः तस्य च विधानेऽन्वयः अतोनद्वन्द्वासाधुत्वम् गुणोगुणोवृद्धिर्वृ-द्धिरिति योजनेतु तत्त्वंस्यात् ॥ दृष्टत्वादिति संज्ञाकरणेनान्यत्रसंज्ञिपरत्वमिति नियमस्तु संज्ञाशास्त्रायत्र संज्ञापदमनुवर्त्तते तद्भिन्नस्थलएवेतिभावः ॥ ननु संज्ञासूत्रादनुवर्त्तमानसंज्ञापदस्यार्थाधिकारानुरोधाच्छब्दस्वरूपपरत्वाङ्गीकारे-ष्णान्तेतिसूत्रेऽनुवर्त्तमानसंख्यापदस्यापि तथात्वापत्तिरित्याशङ्क्याह ष्णा-न्तेति ॥ तदन्तत्वेति षान्तत्वनान्तत्वे त्यर्थः ॥ परेतु संज्ञापरेगुणवृद्धिपदे अ-नुवर्त्त्ययोजनायानोपयोगः पूर्वसूत्राभ्यामदेङ्पदमैचपदञ्चानुवर्त्त्य यत्रेमे वि-धीयन्ते तत्रेकइतिषष्ठ्यन्तं पदमुपतिष्ठतइत्येतावतैवसिद्धे गुणवृद्धिग्रहणसाम-

र्थ्यादुक्तार्थलाभसंभवात् यद्वा संज्ञाविधायकशास्त्रीयविधेयतावच्छेदकधर्मेतर-धर्मावच्छिन्नविधेयताप्रयोजकशास्त्रे संज्ञाशास्त्रादनुवर्तमानस्यापि संज्ञिपरत्वमे-वेति नियमेनस्वादिष्विति सूत्रे संज्ञापरत्वेऽपि ष्णान्तेत्यत्र संज्ञिपरत्वस्य सि-द्धिवदिहाप्यनुवर्त्तमानगुणवृद्धिपदयोः संज्ञिपरत्वेन सिद्धेः गुणवृद्धिग्रहण-सामर्थ्येनोक्तार्थलाभसंभवादित्याहुः ॥ साक्षादुच्चरितस्येति उच्चरितस्येत्य-स्योच्चारणप्रयोज्यबोधीयविषयताश्रयस्येत्यर्थः विषयता च विधेयताख्या सा-क्षादित्यनेन च विधेयतायामुच्चार्यमाणवृत्तिधर्मेणसाक्षादवच्छिन्नत्वं विवक्षितम् तथा चोच्चार्यमाणवृत्तिधर्मेण साक्षादवच्छिन्नविधेयताश्रयत्वं तत्त्वमितिभावः ॥ साक्षात्तत्तच्छब्दातुवादेनेति यत्किञ्चिच्छास्त्रीयोद्देश्यतावच्छेदकज्ञानसंपादकत्वे-नोपयुज्यमाना याऽऽनुपूर्वी तदवच्छिन्नोद्देश्यतानिरूपितविधेयताश्रयत्वं तत्त्वमि-तिभावः तथाचैवमुक्तंभवतिप्रतिपदोक्तत्वम् यत्रशास्त्रेलक्षणप्रतिपदोक्तपरिभाषा-संचारणीया तच्छास्त्रजन्यबोधोपयोगिनी या आनुपूर्वी तद्विशिष्टत्वम् वैशिष्ट्यञ्च स्वेनसाक्षादवच्छिन्नविधेयताश्रयत्व स्वप्रकारकज्ञानप्रयोज्योद्देश्यतानिरूपित-विधेयताश्रयत्वैतदन्यतरसंबन्धेन आद्यसंबन्धदानाद्घुमास्थेत्यत्र पापदेन पा-पानइत्यस्यैवग्रहणं नतु पैइतिकृतात्वस्य तथाहि घुमास्थेतिशास्त्रजन्यबोधोप-योगिनींया पात्वरूपानुपूर्वी तयासाक्षादवच्छिन्नायापापानइत्येतच्छास्त्रीया-विधेयता तदाश्रयः पानार्थकः पाएव नत्वात्वनिष्पन्नः पाः तस्य पैत्वावच्छि-न्नायाआदन्तत्वावच्छिन्नायावाविधेयतायाआश्रयत्वेऽपि तदभावात् ॥ द्वितीय-संबन्धदानाद्विभाषादिक्समासइत्यत्र दिङ्नामान्यन्तरालइतिविहितसमासस्यैव-ग्रहणं नतु अन्यस्य तथाहि विभाषादिगितिशास्त्रजन्यबोधोपयोगिदिक्त्वरूपा-नुपूर्वीप्रकारकज्ञानप्रयोज्या या उद्देश्यता सादिग्वाचकशब्दत्वावच्छिन्ना तन्नि-रूपितविधेयताश्रयः स एवेतितस्यैवग्रहणम् ॥ एवमेव तृतीयासमासइत्यत्र तृ-तीयासमासपदेन पूर्वसदृशेतिविहितः समासएवगृह्यते नतु तदन्यः तथाहि तृ-तीयासमासइत्यत्रसर्वादीनोत्यस्यानुवृत्तेस्तदुपयोगिन्यानुपूर्वी पूर्वत्वं तज्ज्ञानप्र-योज्योद्देश्यता पूर्वसदृशेतिशास्त्रीयैव ननु तृतीयातत्कृतार्थेत्यादिशास्त्रीयेतिन-दोषः ॥ प्रकृतेतु इकोगुणेतिशास्त्रजन्यबोधोपयोगिगुणत्ववृद्धित्वरूपानुपूर्व्या-साक्षादवच्छिन्नविधेयताश्रयत्वस्यतदानुपूर्वीप्रकारकज्ञानप्रयोज्योद्देश्यतानिरूपि-

तद्विधेयताश्रयत्वस्यवाकचिदप्यदेङादावभावाल्लक्षणप्रतिपदोक्तयोरुभयोः सं-भव एवतत्प्रवृत्तेरत्राप्रवृत्तिरितिभावः ।। इतिवार्थादिति इतिचार्थादितियुक्तः पाठः समुच्चयस्येष्टत्वात् ।। स्यादेतत् एवंप्रतिपदोक्तत्वस्वीकारे गणयतीत्यत्र-दीर्घेनस्थानिवदितिनिषेधापत्तिः वृद्धेरपिदीर्घत्वादितिचेन्न अनुस्वारदीर्घज-श्रित्यत्र पूर्वोत्तरसाहचर्येण तच्छब्दविहितस्यैवतस्यग्रहणात् ण्यल्लोपाविति-वार्त्तिकेऽपोयङादिसाहचर्यादन्यतरोपादानउभयत्रनस्यादित्युभयोपादानमिति-बोध्यम् ।। ध्वनितमिति लक्षणप्रतिपदोक्तपरिभाषयाविवक्षितार्थकथनाभावेन-ध्वनितमित्यर्थः ।। अतएवक्तोऽधिकरणेचेत्यादिविहितेक्ते निष्ठाप्रयुक्तकार्यं लटःशत्रितिविहितयोः सत्कार्यम् शालादौ वृद्धकार्यं पचन्तीत्यादौगुणकार्यं दी-र्घपदाविहितेऽपिशालादीनामाकारेदीर्घंचेतिगुरुत्वम् ह्रस्वपदाविहितेऽपिदेवदत्ता-दिघटकह्रस्वे संयोगेगुर्वितिगुरुत्वञ्च सिद्ध्यति ।। परिभाषाणांलिङ्गवत्त्वनियमा-दाह अस्याश्चेति ।। विधेयसमर्पकेति गुणवृद्धिपदावच्छिन्नविधेयताप्रयोजके-त्यर्थः तेनगुणवृद्धिसंज्ञाविधौनोपस्थितिरित्यवोचाम ।। नन्वचोञ्णितीत्य-त्रस्थानिनिर्देशाद्विधेयसमर्पकेऽपि निर्दिष्टस्थानिकेऽनुपस्थितिकल्पने पुगन्तेत्य-त्रापि पुकिअन्तः पुगन्तः लघ्वोउपधालघूपधेतिसमासपक्षेनिर्दिष्टस्थानिकत्वा-त्कथमेतदुपस्थितिरिति चेन्न अचोञ्णितीत्यत्राजग्रहणेन यत्राच्त्वव्याप्यधर्मपु-रस्कारेण वर्णरूपस्थानिनिर्देशस्तत्रैवतदनुपस्थितिकल्पनात् अथवा परिभाषाया-अनियमेनियमकारकत्वेनाचोञ्णितीत्यादावनियमाभावादप्रवृत्तिः पुगन्तेत्यत्र-पुगन्तांशेऽनियमात्तदुपस्थितिः लघूपधांशउपधात्वस्यवर्णमात्रविश्रान्तेरनियमा-प्रसक्तेस्तदनुपस्थितावपि नदोषः अकारस्यगुणेऽपि फलेऽविशेषात् ।। विधी-येतेइतीति गुणवृद्धीभवतइत्यर्थके गुणवृद्धिपदे यत्र श्रूयेतेइत्यर्थः ।। एवमचश्चे-त्यत्रअज्भवतीत्यर्थकानि ह्रस्वदीर्घप्लुतपदानि यत्रश्रूयन्त इत्यर्थोबोध्यः एतेन गु-णादीनांलक्ष्येविधानेन तत्रैकपदोपस्थितिः स्यादित्यपास्तम् ।। अतएवेति त-थाच भवन्ति शालीयइत्यादौ नदोषः अन्यथा एधे औपगवीयइत्यादावेवतौ-स्यातामितिभावः ।। अपास्तमिति एतेन विधीयेतेइतिपदाध्याहारेइदमेवलि-ङ्गमितिबोध्यम् ।। ननु विधौपरिभाषोपतिष्ठतइतिपरिभाषयैवेष्टसिद्धौविधीयेते-इत्यध्याहारोविफलइत्यतआह एतन्मूलकइति ।। उद्घोषइति एतेन तस्याउ-

दीचामातइतिसूत्रस्थस्थानग्रहणज्ञापितत्वंनेतिसूचितम् ।। अथ विधौपरिभाषे-
तिपरिभाषायाःकोऽर्थः यदि विधेयताप्रयोजकेपदेएवपरिभाषोपस्थितिरित्यर्थ-
स्तदास्थानेऽन्तरतमइत्यादिकतिपयपरिभाषातिरिक्तपरिभाषाणांनिर्विषयत्वाप-
त्तिरितिचेन्न परिभाषाणां यावत्यापरम्परया विधेयोपकारकत्वं नाप्राप्तंतद-
धिकपरम्परयाविधेयोपकारकत्वं न भवतीत्यर्थात् तथाच षष्ठीस्थानइत्यस्या-
विधेयेसाक्षाद्विशेषणंयदिकोयणचीत्यादाविगादि तत्रैव प्रवृत्तिर्न्नतुदीचामित्य-
त्रेतिस्थानेग्रहणं चरितार्थम् ।। ननु विधावितिपरिभाषाऽभावेऽचश्चेत्यस्याअनु-
वादेऽपि प्रवृत्तिः स्यादतउपसंहरति एवञ्चेति ।। इत्यादेरिति आदिना त-
स्मादित्येत्यादेः संग्रहः ।। अनुवादेऽपीति अनूद्यमानविशेषणविशेषणेऽपी-
त्यर्थः ।। प्रत्ययस्येति अत्रापीत्यत्र तस्मिन्नित्यस्याः असुपइत्यत्र तस्मादि-
त्यस्याश्चोपस्थितिरितिभावः ।। उदात्तस्वरितयोरिति अत्र षष्ठीस्थानइत्यस्याः
प्रवृत्तिः ।। इत्यादौ न दोषइति आदिना अल्लोपोऽनइत्यत्र तत्रहि अनन्त्य-
विकारन्यायखण्डनपक्षे अनस्तक्षणेत्यत्राद्याकारलोपाभावायासर्वनामस्थानइ-
त्यस्यान्विशेषणत्वंभाष्ये सिद्धान्तितम् ।। स्पष्टार्थमेवेति परिभाषामङ्गीकुर्वत-
स्तवमतेविधीयेतेइत्यध्याहारे तात्पर्यग्राहकं प्रकृतसूत्रे गुणवृद्धिग्रहणमित्यर्थः ।।
नच ममविधावितिपरिभाषाऽनित्यत्वज्ञापनार्थं तत् तेन उदात्तस्वरितयोरित्या-
दौनदोषइतिवाच्यम् एवंसति तामनङ्गीकृत्यैवस्थानग्रहणेन परिभाषासा-
मान्यस्यैवानित्यत्वज्ञापनेन स्वाभीष्टस्यसाधयितुमुचितत्वादितिभट्टाः ।। यत्तु
विधौपरिभाषेतिपरिभाषाया अचः परस्मिन्नित्यत्र पूर्वत्वस्यनित्यसाकाङ्क्ष-
त्वेनाकाङ्क्षाशमकोपस्थितापक्षे तस्मादितिपरिभाषाया अनुपस्थितेर्व्यवहिता-
व्यवहितसाधारणपूर्वत्वग्रहणंफलमुक्तं पाठकेन तच्चिन्त्यम् अचःपरस्मिन्नित्यस्य-
गुणत्वात्तत्रपञ्चम्या अश्रुतत्वाच्चोत्तरांशानुपस्थितौ सन्नियोगशिष्टन्यायविरोधा-
च्चस्वरेनिषेधाच्चगणयतीत्यत्रस्थानिवत्त्वेन वृद्धिवारणपरभाष्यप्रामाण्याच्चाव्य-
वहितत्वांशानुपस्थित्तेस्तत्रसिद्धत्वात् ।। नन्वेवं पदोपस्थापकत्वेऽपिमिदेर्गुणइ-
त्यादौदोषएव स्थानषष्ठीनिर्णयस्येव गुणवृद्धिपदे विधेयसमर्पकत्वनिर्णयस्या-
पि वाक्यार्थबोधोत्तरभावित्वेनालोन्त्यपरिभाषाऽपेक्षयाऽस्याप्यन्तरङ्गत्वाभावात्
किञ्च वाक्यार्थबोधे विधेयसमर्पकत्वनिर्णयस्तन्निर्णयेपरिभाषोपस्थितिस्तदुपस्थि-

तौचाप्रामाण्यज्ञानानास्कन्दितवाक्यार्थबोधइतिचक्रकापत्तिश्चेत्यतआह तत्रेति पूर्ववाक्यार्थबोधाभावेऽपि विधेयताप्रयोजकत्वग्रहेप्रतिबन्धकाभावविशिष्टप्रथमान्तपदमात्रदर्शनस्यहेतुत्वेन तत्त्वज्ञानं सुलभमितिभावः ।। वृद्धिर्यस्येत्यादौतु यच्छब्दयोगस्य प्राथम्यस्य च प्रतिबन्धकत्वं बोध्यम् प्राथम्यञ्च प्रथमान्तपदान्तरापेक्षयैव विवक्षितं तेन गुणोयङ्लुकोरित्यादौगुणपदेप्राथम्येऽपिपरिभाषोपस्थितया चेच्छिद्यतइत्यादावनन्त्यस्येकोगुणसिद्धिः ।। ननुकौस्तुभोक्तरीत्या डउप्रत्ययेडित्त्वसामर्थ्याद्व्यञ्जनस्यगुणाभावइतिकल्पनेन एधितेत्याद्यर्थत्वमस्याअयुक्तमतआह भिन्नइत्यादाविति ।। इग्लक्षणत्वसंपत्त्यर्थंचेति सामान्यतोनिषेधस्वीकारेतु लैगवायनइत्यादौ तद्धितेष्वचामिति प्राप्तायाअपिवृद्धेर्निषेधापत्तिरितिभावः ।। ननु तत्रगित्साहचर्यात् क्ङितोरपिधात्वधिकारीययोरेवग्रहणान्नलैगवायनइत्यत्रनिषेधसम्भवइति चेन्न एवमपिकर्मणिङि कामयत इत्यत्रातउपधायाइतिप्राप्तवृद्धिनिषेधाभावायतदावश्यकत्वात् एतन्मते तत्रगकारप्रश्लेषस्यफलाभावेन साहचर्यस्यासम्भवाच्चेतिबोध्यम् ।। वस्तुतस्तु व्यञ्जननिवृत्त्यर्थमपीदमावश्यकं कौस्तुभोक्तंतु न युक्तम् उणादीनामव्युत्पन्नत्वेन डऔडित्त्वस्यज्ञापकत्वासम्भवादितिचिदस्थिमालाकृतः ।। अचश्च ।। शेषं प्राग्वदिति पदोपस्थापकत्वं शब्दव्यापाराश्रयणम् विधीयतइतिपदाध्याहारश्चेतिभावः तथाच ह्रस्वादिपदावच्छिन्नविधेयताप्रयोजकह्रस्वदीर्घप्लुतान्यतमपदघटितेशास्त्रेऽचइति षष्ठ्यन्तं पदमुपतिष्ठतइतिफलितोऽर्थः तेन ऊकालइत्यत्र त्यदादीनामित्यादौ छेचेत्यादौ च नदोषः अन्यथा ह्रस्वादिसंज्ञाऽचः स्थानेजातानामेवस्यात् त्यदादीनामित्यत्वमन्त्यस्यहलोनस्यात् छेचेतितुक् श्रीपच्छत्रमित्यत्रैवस्यात् न देवच्छत्रमित्यत्रेतिबोध्यम् ।। आद्यन्तौ ।। एकत्रेति एकधर्मावच्छिन्नइत्यर्थः तेन धवखदिरौच्छिन्धीत्यादौ धवखदिरयोर्भिन्नच्छिदयोरन्वयेऽपिनानुपपत्तिः ।। द्वन्द्वइति इच्छब्दएकशेषस्याप्युपलक्षणमिदम् ।। सूत्रारम्भसामर्थ्यादिति हलोयमामित्यादौ स्थानाख्यलौकिकप्रमाणेनैवसिद्धेरितिभावः ।। एवंरीत्येति समूहयोरन्वयबोधोत्तरं प्रत्येकमन्वयइतिरीत्येत्यर्थः ।। पुनः प्रत्येकमन्वयइति अन्यथागापोष्टगितिटक्पर्यायेणादावन्तेच स्यात् नान्ये टितः कितोवेतिभावः ।। भाष्यइति तत्रहि अजाविधनौ देवदत्तयज्ञदत्ताबि-

स्युक्ते नज्ञायते कस्याजाधनं कस्यावयइतीत्युक्तम् ।। तत्र गमकाभावेन नप्रत्येकमन्वयः इहतु यथासंख्यमितिसूत्रमेवगमक मितितत्त्वम् ।। परेतु साहित्यरूपैकधर्मावच्छिन्नेऽनेकस्यान्वयित्वमात्रेणसाहित्यसत्त्वेन द्वन्द्वस्य साहित्यावच्छिन्ने क्रमेणान्वयेन यथासंख्यान्वयस्यचोपपत्तौ द्वेधाबोधाश्रयणंविफलमेव नचैवमजाविधनावित्यत्रापिक्रमेणसाहित्यावच्छिन्नयोरन्वयसंभवादुक्तभाष्यविरोधइति वाच्यम् शास्त्रे यथासंख्यसूत्रस्यक्रमिकान्वयनियामकत्वेऽपि लोके तथानियामकाभावेन भाष्यतोऽविरोधात् नच लोकेस्थानाख्यप्रमाणेन तदापत्तिर्वाच्या तस्यात्रविषयाभावादितिविस्तरेण यथासंख्यसूत्रेनिरूपयिष्यामइत्याहुः ।। परत्वादमुंबाधतइति नच गापोष्टगित्यादिकित्प्रत्ययेउभयोरपि समावेशसंभवाद्विरोधाभावेन विप्रतिषेधसूत्राप्रवृत्तावन्त्यत्वेनधातुत्वे आधि धृषिमित्यादावेरनेकाचइतियण्प्रसङ्गइतिवाच्यम् तेन तस्यैवावधित्वधिमद्भावस्यावयवावयविभावस्यचलोकतन्त्रविरुद्धत्वादितिभट्टाः ।। आचारिणस्तु प्रत्ययः परश्चेत्यनयोः पदैकवाक्यतयाऽन्वयस्यवक्ष्यमाणत्वेनवाक्यार्थबोधात्पूर्वमेवप्रवृत्तेः अस्यच टकितौयमुद्दिश्यविहितौतदाद्यन्तौ भवतइत्यर्थेनवाक्यार्थबोधोत्तरमेवप्रवृत्तेरुभयोर्यौगपद्याभावादिदमयुक्तमित्याहुः ।। तत्रैवेदमिति उत्सर्गसमानदेशत्वादपवादस्येतिभावः ।। यथासंख्यसिद्धमिति गुणानांचपरार्थत्वादिति न्यायस्तु नात्रशास्त्रआश्रीयते एतत्सूत्रस्थभाष्यप्रामाण्यात् ।। इताविति किमिति टकावित्येवार्शआद्यजन्तमस्त्वित्यभिप्रायेणप्रश्नः नचैकेनैव ककारेण कुकोऽन्त्यावयवत्वेसिद्धे ककारद्वयोच्चारणमेवेत्संज्ञकेनैवपूर्वपरावयवत्वबोधनं नान्येनेतिज्ञापकंभविष्यतीति प्रकृतइद्ग्रहणंव्यर्थमितिवाच्यम् ककारांशएव विशेषापेक्षज्ञापकत्वसंभवात् कुकः ककारस्याकरणेनलाघवमित्येतत्पर्यन्तं प्रष्टुराशयकल्पनाच्चेतिदिक् ।। मिदचोऽन्त्यात् ।। ननु पूर्ववद्विशेषचिन्तैवात्राप्यस्तु सामान्यचिन्ताङ्गीकारे किंमानम् नच श्नमोमित्त्वंतत्रमानं तस्यश्रवणार्थत्वस्यापिसंभवात् नच श्नान्नलोपइतिसूत्रं तथेतिवाच्यम् सामर्थ्याच्चस्यव्यवहितेऽपि प्रवृत्तिकल्पनादतआह तृणहेति ।। सौत्रमिति निर्द्धारणविभक्तेः समूहवाचकादुत्पत्तेर्वक्ष्यमाणतयाऽचपदएकशेषावश्यकत्वेन तस्य च समाहारद्वन्द्वविषयेऽप्रवृत्त्याद्विवचनं बहुवचनं च तत्रन्याय्यं कारकइत्यत्र निर्धारणसप्तम्यन्तत्वे कारके-

स्त्वितिवरेदितिभाष्येण निर्धारणविभक्तेर्बहुवचनरूपायाएव साधुत्वमित्यपूर्वार्थकल्पनंतु वृथेतिभट्टाः ॥ परेतु अन्त्यादित्येतत्समानाधिकरणमचइति पञ्चम्यन्तमेव तत्रान्त्याच्त्वस्यनित्यसाकाङ्क्षत्वेन रबान्तसमुदायस्याक्षेपादजन्तसमुदायान्त्यादचः परः प्रत्यासत्त्या तादृशसमुदायावयवोमित्कार्यं भवतीत्यर्थलाभसंभवात्सौत्रत्वकल्पनं विफलमेव अतएव भाष्ये अत्रनिर्धारणषष्ठीचर्चा एकवचनस्ययुक्तत्वायुक्तत्वविचारचर्चा च नदृश्यतइत्याहुः ॥ यस्य विहितस्तस्यैवेति अन्त्याचस्तु न परामर्शः ततः परत्वस्यतदवयवत्वस्यचैकत्रविरुद्धत्वात् ॥ न्याय्येऽर्थेलिङ्गमप्याह अतएवेति ॥ इतिभाष्यमिति पञ्चारत्नीनीत्यादौ नुमिकृते इगन्तकालेतिसूत्रसिद्धपूर्वपदप्रकृतिस्वराभावमाशङ्क्येदमुक्तम् ॥ परग्रहणंकुर्वतः सूत्रकृतोऽपि समुदायभक्तत्वमेवसम्मतम् अन्यथा मिदचोऽन्त्यस्येत्येववदेदिति बोध्यम् ॥ इतिभावइति मूलकृतइतिभावः ॥ वस्तुतस्तु उरण्रपरइतिसूत्रेस्ववक्ष्यमाणरीत्यापरशब्दस्यैवावयववाचकत्वेन पूर्वनाभेः कायस्येत्यत्रेवान्त्याजवधिकपरत्ववान् समुदायावयवोमिद्भवतीतिसूत्रार्थः अन्त्यपदानुवृत्तिपरसूत्रद्वयभाष्यंत्वेकदेशिनइतिबोध्यम् ॥ ननु मुञ्चतीत्यादौ मुच्धातोरुकारात्परत्वं तद्धात्वन्त्यावयवत्वं च नुमि बाधितमतआह मुञ्चतीत्यादिविषयेत्विति ननु समुदायनिरूपितत्वचरमत्वोभयविशिष्टावयवत्वस्यान्तपदार्थतावच्छेदकत्वेन विशिष्टस्यायोग्यत्वेऽपि अवयवत्वमात्रबोधस्तुयोग्यत्वात्स्यात्तत्राह फलाभावादिति तन्मध्यपतितन्यायेनैव तत्त्वसिद्धेरितिभावः ॥ विशिष्टाभिप्रायेणाह अयोग्यत्वादिति ॥ इत्यंशाप्रवृत्तेरिति नच विनिगमकाभावादन्त्यादचः परत्वांशस्यैवाप्रवृत्तिरस्त्वितिवाच्यम् तद्बोधनवैयर्थ्यस्यैवगमकत्वात् नच हलन्तेऽप्रवृत्तिरेवतद्बोधनफलम् तावन्मात्रफलकत्वे मिदजन्त्यस्येत्येववाच्येऽधिकस्यवैयर्थ्यादितिभावः ॥ अवयववाचिपरशब्दाश्रयणेतु नायोग्यत्वमितिबोध्यम् ॥ षष्ठीस्थानेयोगा ॥ अनुवृत्त्याद्यभावादनिर्द्धारितेत्येतल्लाभोपायमाह परिभाषाणामिति ॥ अनियमइति सन्देहेसति निश्चयप्रयोजकत्वादित्यर्थः यथा अस्थानपदार्थनिरूपितः संबन्धएतत्षष्ठीप्रयोज्यबोधविषयोनवेतिसन्देहेसतिनयानिश्चीयते ॥ परिभाषाणामितीतिप्रतीकमुपादाय आचारिणस्तु इदमयुक्तम् अलोऽन्त्यस्य आदेःपरस्येत्येतयोरन्त्यस्यानन्त्यस्यादेरनादेश्चाप्राप्तेः

सन्देहे नियामकत्वाभावात् नचावयवषष्ठ्यादिषु सन्देहइति प्रकृतसूत्रस्थभाष्यन्तु सामान्येनार्थोपदेशस्यसंशयस्थलएव प्रवृत्तिरित्यभिप्रायकम् लौकिकोयंदृष्टान्तः तद्यथा लोकेकश्चित्कश्चित्पृच्छति ग्रामान्तरंगमिष्यामि पन्थानंमेभवानुपदिशत्विति सतस्माआचष्टे अमुष्मिन्नवकाशे हस्तदक्षिणोग्रहीतव्यः अमुष्मिन्नवकाशेहस्तवामइति यस्तत्रतिर्यक्पथोभवति न तत्रसन्देहइति नासावुपतिष्ठते एवमिहापि सन्देहेनियमइतिभाष्येणतथैवलाभात् यद्वा पाक्षिकप्राप्तिकबाधेनोपपत्तौ नियतप्राप्तिकबाधोनन्याय्यइत्यभिप्रायकंभाष्यमित्याहुः ॥ अनिर्द्धारितेति सम्बन्धविशेषविषयकबोधजनकत्वप्रकारकतात्पर्यविशेष्यत्वप्रकारकसन्देहविशेष्याषष्ठी स्थानपदार्थनिरूपितसम्बन्धार्थविषयकबोधजनकत्वप्रकारकतात्पर्यविशेष्यत्वप्रकारकनिश्चयविशेष्याभवतीत्यर्थः ॥ अवयवषष्ठीत्वेति अवयवत्वनिरूपितनिरूपितत्वार्थकषष्ठीत्वेत्यर्थः ॥ निर्णयादिति स्वघटकत्व, स्वघटकान्त्यालवधिकपूर्वत्वोभयसंबन्धेन समुदायविशिष्टवर्णत्वस्योपधापदार्थत्वेनोपधात्वस्य स्वघटितसमुदायरूपनिरूपकांशेनित्यसाकाङ्क्षत्वेन निरूपकांशेनित्यसाकाङ्क्षपदार्थे निरूपकस्ययेनसंबन्धेनान्वयेनाकाङ्क्षाशान्तिस्तदितरसंबन्धाबोधकत्वस्यतत्समभिव्याहृतषष्ठ्यां नियमेनात्रषष्ठ्यानिरूपितत्वेतरसंबन्धाबोधकत्वेन सन्देहाभावादित्यर्थः ॥ निपातनात्साधुत्वस्येति एत्वव्यधिकरणबहुव्रीह्योरित्यादिः स्थानत्वस्यैव संबन्धत्वेतु स्थानंयोगोऽस्याइत्येववदेदितिभावः ॥ ननुअस्तेर्भूरितिसूत्रघटकषष्ठ्यंशेऽस्तेरनन्तरेसमीपेवेत्यादिभाष्ये अनन्तरादिपदोपादानेन तेषां षष्ठ्यर्थत्वं कल्प्यते तथाच स्थानात्मकएवसम्बन्धः षष्ठ्यर्थोभविष्यतीत्यतआह अस्तेरनन्तरइति ॥ ननु प्रसङ्गार्थकः स्थानशब्दोऽन्यत्रनदृष्टोऽतआह दर्भाणामिति अभिचारात्मकइष्टिविशेषइदम् ॥ शराः स्थूलतृणविशेषाः प्रस्तरोमुष्टिविशेषः ॥ भावेल्युडिति तथाच वृत्तिविशेष्यतावच्छेदकतावच्छेदकताकेष्टसाधनत्वप्रकारकभ्रमाविषयत्वप्रकारकज्ञानीयविशेष्यतावच्छेदकधर्मावच्छिन्नविशेष्यताकेष्टसाधनत्वप्रकारकप्रमाविषयत्वप्रकारकज्ञानीयविशेष्यतावच्छेदकतावच्छेदकता स्थानपदार्थः वृत्तित्वं द्वितीयावच्छेदकतायांविशेषणम् वृत्तित्वान्वयिनिरूपितत्वं षष्ठ्यर्थः स्थानपदार्थस्य चाश्रयत्वसंबन्धेनविधेयेऽन्वयः यथा दर्भाणामित्यत्र दर्भनिरूपितवृत्तितावतीया विशेष्यतावच्छेदकतावच्छेदकता सा

दर्भकरणकं प्रस्तरणमिष्टसाधनत्वप्रकारकभ्रमविषयतावदित्याकारकज्ञानीयप्रस्त-रणनिष्ठविशेष्यतानिरूपितकरणत्वनिष्ठावच्छेदकतानिरूपिता तादृशावच्छेदक-ताकेष्टसाधनत्वप्रकारकभ्रमाविषयत्वप्रकारकनिरुक्तज्ञानीयविशेष्यतावच्छेदकप्र-स्तरणत्वावच्छिन्नविशेष्यताकेष्टसाधनत्वप्रकारकप्रमाविषयत्वप्रकारकं यज्ज्ञानं शच्छरकरणकं प्रस्तरणमिष्टसाधनत्वप्रकारकप्रमाविषयत्ववदित्याकारकं तदीय-विशेष्यतावच्छेदकतावच्छेदकताश्रयाः शराइतिसमन्वयः एवमिकोयणित्यादा-वपि अजव्यवहितपूर्वत्वविशिष्टेक्कर्मकमुच्चारणमिष्टसाधनत्वप्रकारकभ्रमविषय-तावदिति यण्कर्मकोच्चारणमिष्टसाधनत्वप्रकारकप्रमाविषयत्ववदिति चज्ञानद्वय-मादाय समन्वेयः स्थानपदार्थः ॥ अत्रज्ञानमुच्चारणादिक्रियाकर्तृसमवेतं ग्राह्यं तेन यत्र कश्चित् अनेन सूत्रेणयणः स्थानइगुच्चार्यतइतिप्रयुङ्क्ते तत्रस्थानपदघ-टितवाक्यप्रयोक्तरितादृशज्ञानाभावेऽपि नक्षतिः ॥ अथजरायाजरसित्यादावी-दृशस्थानपदार्थस्वीकारे जरेइत्यादेः साधुत्वं न स्यात् जराकर्मकोच्चारणमिष्टसा-धनत्वप्रकारकभ्रमविषयतावदित्याकारकज्ञानस्यापिस्थानपदार्थसमन्वयायकल्प-नीयत्वादितिचेदत्र केचित् स्थानपदस्य वृत्तिविशेष्यतावच्छेदकतावच्छेदक-ताकेष्टसाधनत्वप्रकारकप्रमाविषयत्वप्रकारतायां वृत्तिविशेष्यतावच्छेदकतावच्छे-दकताकेष्टसाधनत्वप्रकारकभ्रमविषयत्वप्रकारतायां ज्ञानीयविशेष्यतावच्छेद-कावच्छिन्नविशेष्यताकेष्टसाधनत्वप्रकारकप्रमाविषयत्वप्रकारकज्ञानीयविशेष्य-तावच्छेदकतावच्छेदकतायांच खण्डशक्तिस्वीकारेण नित्यविधिस्थलेप्रथमप्रका-रतांशमोषेण द्वितीयप्रकारतामात्रस्यनिरूपकत्वेनज्ञानेऽन्वयः विकल्पविधिस्थले तु द्वितीयप्रकारतांशमोषेण प्रथमप्रकारतामात्रस्यनिरूपकतयाज्ञानेऽन्वयः तत्र-तात्पर्यग्राहकं विभाषादिपदमेव तथाच विकल्पविधिस्थले जराकर्मकोच्चारणे-ऽपीष्टसाधनत्वप्रकारकप्रमाविषयत्वप्रकारकज्ञानविशेष्यत्वेनोभयोरपि पुण्यज-नकत्वान्नानुपपत्तिरित्याहुः ॥ अन्येतु अभावएवस्थानपदार्थः स्वप्रयोज्यत्व-प्रतियोगिकत्वं षष्ठ्यर्थः अभावस्यस्वाश्रयफलजनकत्वसंबन्धेन विधेयेऽन्वयः तथाच इकोयणचीत्यादाविक्प्रयोज्यत्वप्रतियोगिकाभाववदिष्टफलजनकोय-ण्भवतीतिबोधः विकल्पस्थलेत्वभावस्यापि विधेयत्वेन जरसतदभावश्च जरा-प्रयोज्यत्वाभाववत्फलजनकोभवतीत्यर्थेन जरसादेशाभावस्यापि पुण्यजनकत्वे-

नेष्टसिद्धिरित्याहुः ॥ केचित्तु क्रियेच्छाजनकेच्छाविषयीभूतफलजनकक्रिया स्थानपदार्थः क्रियाचोपस्थितोच्चारणप्रस्तरणादिर्विवक्षिता क्रियान्वयीकर्मता-निरूपकत्वादिः षष्ठ्यर्थः क्रियायाश्च विधेये कर्मत्वादिनाऽन्वयः तथाचेक्क-र्मकोच्चारणेच्छाजनकेच्छाविषयीभूतं यत् स्वर्गादिफलं तज्जनकोच्चारणक्रि-याकर्मीभूतोयण्भवतीत्यर्थः ॥ दर्भाणामित्यत्रापि दर्भकरणकप्रस्तरणेच्छा-जनकेच्छाविषयीभूतयज्ञसंपत्तिरूपफलजनकप्रस्तरणकरणीभूताः शराइत्यादि-बोध इत्याहुः तद्विकल्पविधिस्थलेदोषादुपेक्ष्यम् यदपि स्थीयतेऽस्मिन्नि-तिव्युत्पत्त्या कालएवस्थानपदार्थः स्वोच्चारणाधिकरणत्वादिः षष्ठ्यर्थः त-थाचेक्कर्मकोच्चारणाधिकरणकालवृत्त्युच्चारणकर्मयण्भवतीत्यादिरूपेणार्थमाहुः तदपि न युगपदिग्यणोरुच्चारणप्रसङ्गात् द्विमात्रेकारादृयुच्चारणाधिकरण कालेऽर्द्धमात्रिकयकारादृयुच्चारणासंभवाच्चेतिदिक् ॥ प्रसङ्गश्च सतिसं-भवइति एवञ्च आरेत्यादावुरदत्त्वोत्तरं हलादिशेषदीर्घयोः कर्त्तव्ययो-रनर्थकस्यापिप्रसङ्गोऽसंभवादग्राह्यइतिभावः ॥ अर्थबोधनायप्रसङ्गइति आ-नुमानिकस्थान्यादेशभावकल्पकं वाक्यंस्थान्यर्थबोधनसमर्थस्यैवकल्पकमितिभा-वः ॥ तेस्तुरिति इदञ्चनशाब्दंकिन्तुफलितम् एवञ्च सर्वत्रस्थानिवाच-कादेशवाचकयोस्तद्घटिते लक्षणया इकारघटितस्योकारघटितइत्येवं क्रमेणैक-रूपएवशाब्दोऽर्थइति बोध्यम् ॥ अतइति आनुमानिकस्थान्यादेशभावस्योक्त-रूपप्रसङ्गस्य च स्वीकारादित्यर्थः ॥ बुद्धिप्रसङ्गइति स्थान्यादेशसमर्पकयोः स्वबुद्धिलक्षकत्वमितिभावः ॥ इत्यप्यर्थइति इदन्तु बोध्यम् पचत्वित्यादौ प-दत्वार्थावश्यकतद्घटितलक्षणयैव नित्यत्वोपपत्तौ प्रक्रियानिर्वाहकशक्यार्थमा-दायाचः परस्मिन्नित्यादेः सङ्गतौच बुद्धिलक्षकत्वं निष्फलमेवेति ॥ अतएवेति बुद्धिलक्षकत्वस्यशक्यार्थस्य चाङ्गीकारादेवेत्यर्थः ॥ अचः परस्मिन्नित्यस्य निगाल्यतइत्यादावर्थवति सार्थक्यादाह आदीति तेन नपदान्तसूत्रस्थवरेयलो-पादिग्रहणं संगृह्यते ॥ भाष्यइति आद्ये सर्वेसर्वपदादेशाइत्युक्तम् अन्त्ये का-र्यविपरिणामादितिसिद्धमित्युक्तमितिबोध्यम् ॥ स्थानेऽन्तरतमः ॥ त्रिमात्रेणेति स्थानेऽन्तरइत्यस्यापूर्वविधायकत्वाभावादितिभावः ॥ नादेति इदमुपलक्षणंश्वास-मनियतसंवारघोषयोरपि ॥ ननु स्थानेऽन्तरतमे. इतिसप्तम्यन्तपाठे तमप्ग्रहण-

यामितिपदं दिग्योगलक्षणपञ्चम्यन्तार्थान्वयिसंबन्धिकार्यपरम् तस्मिन्निति तस्मादितिच तात्पर्यग्राहकम् तथाचौपश्लेषिकाधिकरणबोधकसप्तम्यन्तार्थोपश्लिष्टस्य कार्यमव्यवहितपूर्वस्यभवतीति दिग्योगलक्षणपञ्चम्यन्तार्थान्वयिसंबन्धिकार्यमव्यवहितोत्तरस्यभवतीति च क्रमेणवाक्यार्थबोधइत्यलम् ॥ पदस्यचार्थइति सप्तम्यर्थविशिष्टप्रकृत्यर्थोलिङ्गमित्यर्थः ॥ नन्वस्यसूत्रस्यौपश्लेषिकाधिकरणबोधकस्थलएवप्रवृत्तिरितिकुतोलब्धमतआह अत्रसूत्रइति ॥ उपपदविभक्तेरिति केचित्तु तस्मिन्नितीत्यस्याधिकरणसप्तमीत्वं निर्दिष्टइत्यस्यसत्सप्तमीत्वं चवक्तुंयुक्तम् अन्यथा उत्तरसूत्रेनिर्दिष्टइत्यस्यपञ्चम्यन्तत्वेन विपरिणामस्यकर्त्तव्यत्वापत्तेः निर्दिष्टइत्यंशे उपपदविभक्तेरितिन्यायस्त्वनित्यत्वान्नप्रवर्त्ततइत्याहुः ॥ बौद्धमिति अयंभावः सामीप्यं पौर्वापर्यं च कालिकदैशिकभेदाद्द्विविधम् तच्च युगपदवस्थितानामेवेतिशब्देऽनित्यत्वकल्पेयौगपद्यासंभवेन द्वयोरप्यसंभवः यद्यपि लोके चैत्रात्पूर्वः फाल्गुनइत्यादौ भिन्नकालिकयोरपि कालिकं पौर्वापर्यं प्रतीयते तथापि शास्त्रे तथावक्तुमशक्यम् प्रत्ययनिमित्तककार्याणां प्रत्ययोत्पत्तेः पूर्वमपि कालिकतत्पूर्वत्वमादायप्रवृत्त्यापत्तौ बहूपप्लवापत्तेः ॥ नित्यत्वकल्पेऽपि न तत्संभवः स्वोत्पत्त्यधिकरणक्षणसमीपक्षणोत्पत्तिकत्वस्य कालिकसामीप्यस्यासंभवात् ॥ किन्तु स्वज्ञानाधिकरणक्षणसमीपक्षणवृत्तिज्ञानविषयत्वमेवेत्युपश्लेषोबुद्धिकृतएवपर्यवसन्नइति ॥ एवमिति निर्दिष्टइत्यत्रेवेत्यर्थः ॥ इयमेव औपश्लेषिकाधिकरणसप्तम्येव ॥ दिग्योगलक्षणपञ्चम्यामेवप्रवृत्तिरिति तेनानुनासिकात्परइत्यादावप्रवृत्तिः फलम् ॥ दिग्योगलक्षणापीति अत्र व्याख्यानमेवशरणम् ॥ अन्येतु अत्रनिर्दिष्टइति निर्दिष्टादित्यर्थकमित्यादिसर्वंचिन्त्यम् दिग्योगाभावेनपञ्चम्यसंभवात् उत्तरस्येत्यस्यविधेयकोटिनिविष्टत्वात् किन्तु तस्मादित्येवोद्देश्यं तच्च उत्तरस्येत्येतत्प्रत्यासत्त्यादिग्योगलक्षणपञ्चम्यन्तं निर्दिष्टइतिसप्तम्यन्तं यथाश्रुतमेवानुवर्त्तते तथाच दिग्योगलक्षणपञ्चम्यन्तार्थसंबन्धिकार्यमव्यवहितोच्चारितनिरूपितोपश्लेषविशिष्टस्योत्तरस्यभवतीत्यर्थः अव्यवहितोच्चारितश्चपञ्चम्यन्तार्थएवेत्याहुः ॥ ननु पदानामर्द्धमात्राधिककालव्यवायेनोच्चारणमवग्रहः सच पदकाले भवति तत्रावग्रहेऽपि अग्नाविष्णूइत्यादावसन्धिर्भवति त्वदुक्तनियमे सनस्यादव-

आह अवग्रहइति ।। संप्रदायमेवविशदयति आनङादीति ।। नन्वकृतव्यूह-परिभाषयाऽवग्रहेणोपश्लेषाभावसंभावनायां पूर्वमानङादि नस्यादतआह अकृतेति ।। नलक्षणेनेति लक्षणानुरोधिनः पदकाराभवन्ति नतु तदनुरोधि लक्षणंभवतीतिभावः ।। उत्तरांशविकलेति एतत्परिभाषाद्वयविषये यावानंशः सिद्धो वाधितोवाभवेत् तावन्तंविहायैवान्यांशोपस्थितिस्वीकारादितिभावः ।। व्यवहिताश्चेतिसूत्रं सार्थकमिति अन्यथा तेप्रागित्यत्रप्राक्पदसत्त्वेनोत्तरांशस्य बाधादनुपस्थितावव्यवहितत्वांशस्याप्यनुपस्थित्याव्यवहितप्रयोगासिद्धौ तद्वैयर्थ्यं स्पष्टमेव ।। अत्रेदमवधेयं परिभाषाद्वयस्य पूर्वत्वमव्यवहितत्वं षष्ठ्यंशः उत्तरत्वमव्यवहितत्वं षष्ठ्यंशश्चेति प्रत्येकमंशत्रयंक्रमेणोपस्थाप्यं तत्र शितुगित्यत्र डःसिधुडित्यत्रच यथायथंयावदंशोपस्थितिः इकोयणचि उदःस्थाइत्यादौषष्ठ्यंशस्य सिद्धत्वादंशद्वयोपस्थितिः प्रत्ययस्थादित्यत्रपूर्वत्वस्यसिद्धत्वेनोत्तरत्वस्यवाधितत्वेन षष्ठ्यंशस्यापिसिद्धत्वेनाव्यवहितत्वांशस्यैवोपस्थितिः ।। एवं प्रत्ययाधिकारेऽपि ।। ननु साक्षाल्लक्ष्यसंस्कारकयोः शेषोघ्यसखि पतिः समासएवेत्याद्योर्भवतु नियम्यनियामकभावः परिभाषाणांतु विधिवाक्येन सहैकवाक्यत्वंविनालक्ष्यसंस्कारकत्वाभावान्नियामकत्वासंभवइत्यतआह परिभाषाणामिति एवश्चार्थिकोनियमत्वव्यवहारइतिभावः ।। अलोऽन्त्यस्य ।। इत्यनुवर्त्ततइति उभयमनुवर्त्ततइत्यर्थः ।। निर्दिष्टेति एतच्चावयवत्वान्वयिनिरूपकत्वार्थकंषष्ठ्यन्तमध्याहृतम् अनुवृत्तंषष्ठीपदंतृतीययाविपरिणमितं तथाचोक्तार्थलाभइतिवोध्यम् ।। एतेन मूलेपि षष्ठीनिर्दिष्टान्त्यस्येतिपाठः सूचितः षष्ठीनिर्दिष्टोऽन्त्यस्येतितु अपपाठः ।। स्थानेत्यादिकिमिति स्थानइत्यस्यानुवृत्तिः किमर्थेतिप्रश्नः ऋकारात्पूर्वइति एतदनुवृत्त्यभावउद्देश्यांशेऽपिप्रत्यासत्त्या षष्ठीनिर्देशेनविधीयमानमात्रस्यलाभादाद्यन्तौटकितावलोन्त्यस्येत्यनयोः समावेशः स्यादितिभावः ।। षष्ठ्यन्तमिति नतु जसन्तमादेशविशेषणम् पादस्यलोपइत्यादावव्याप्त्यापत्तेरितिभावः ।। पदस्य विधीयमानमिति पदस्येत्यधिकृत्यविधीयमानमित्यर्थः ।। पदस्यमाभूदिति तस्याप्यनुडुहशब्दान्तपदान्त्यत्वादितिभावः ।। प्रत्यासत्तिलब्धमिति वस्तुतस्तु नास्योपयोगः नचोद्देश्यासिद्धिः स्थानषष्ठ्याएवोद्देश्यत्वात् स्थानपदार्थानुयोगिकसंबन्धार्था षष्ठी स्वप्रकृत्यर्थनिरूपितान्त्यालप्रतियोगिकसंबन्धा-

थिकाभवतीत्यर्थेन सामञ्जस्यादितिबोध्यम् ।। नियमद्वयमिति इदमयुक्तं सिद्धे स-
त्यारम्भाभावात् अन्येतु अनेकालादेशानांसर्वादेशत्वे ऽनेकाल्शित्सर्वस्येत्यस्यार-
म्भसामर्थ्यादेकालादेशस्यस्थानषष्ठीनिर्दिष्टावयवस्थानकत्वं कल्पयित्वा नियाम-
कत्वं वर्णयन्ति तन्न युक्तम् इतः पूर्वनियमेनानेकाल्शित्सूत्रस्यवाक्यार्थबोधकल्पने
तद्वैयर्थ्यमूलकोक्तार्थकल्पनेचातिगौरवेणलघुभूतविधित्वस्यैवौचित्यात् परिभाषा-
णामनियमेनियमकारकत्वमिति प्रवादस्तु यदिपरिभाषात्वसामानाधिकरण्येन-
तद्दोमितिब्रूमः यदितदवच्छेदेनतदुक्तिस्तदानिर्युक्तिकः प्रवादोनादर्त्तव्यइतिब्रूम-
इत्याचारिणः ।। परिभाषाणांफलविशेषसत्त्वएवप्रवृत्तिरित्येतल्लभ्यमाह अल्-
समुदायेति अल्समुदायबोधकेत्यर्थः ।। नास्याः प्रवृत्तिरिति यद्यपीत्पदेप्रवृत्ता-
वपि व्यपदेशिवद्भावेनक्षतिविरहस्तथापिफलाभावान्नप्रवृत्तिरितितात्पर्यम् ।।
ङिच्च ।। अनेकालर्थमिति एकाल्ष्वलोऽन्त्यस्येत्यनेनैवसिद्धेरितिभावः ।। आ-
देःपरस्य ।। आदेरलइति अल्ग्रहणानुवृत्तेरयमर्थः ।। पान्तसमुदायस्येति नच
व्यपदेशिवद्भावेनाकारान्तस्यापितदादित्वात्तत्रैवतदापत्तिः कुशोनोक्तेतिवाच्यम्
मुख्यधर्मवदन्तघटितत्वेनातिदेशाभासेः अलोन्त्यस्यापरस्येतिवाच्यआदेः पर-
स्येत्यारम्भेणानतिदिष्टादित्वएवैतस्याः प्रवृत्तिस्वीकाराच्च पान्तंपरित्यज्याका-
रान्तानुधावनस्यनिर्बीजत्वाच्च ।। नित्यंङितइत्यादौनदोषइति नचात्रादेः पर-
स्येत्यस्यप्रवृत्तावपि सकारान्तस्यङिदुत्तमस्यावयवोयोनिर्दिश्यमानाविस्तस्यलोप-
इत्यर्थात्सकारस्यैवनिर्दिश्यमानत्वात्तदादित्वस्यापितत्रैव व्यपदेशिवद्भावेन स-
त्त्वान्नदोषइतिवाच्यम् अत्रैवंनिर्वाहेऽपि तासस्त्योरित्यादौदोषस्यदुर्वारत्वात् ।।
धातोरित्यस्यविहितेति इदञ्च धातोरित्यस्यफलाभावेऽप्यनुवृत्तिशङ्कायाम् वस्तु-
स्तस्याननुवृत्तिरेवयुक्ता यद्यपि विहितपदाध्याहारेपञ्चम्युपपत्तये परशब्दस्या-
प्यध्याहारइत्यङ्गसंज्ञासूत्रउद्योतउक्तं तथापि तत्रपरोयोविहितइत्यर्थादुपलक्ष-
णंपरत्वं प्रकृतसूत्रस्यतु मुख्यविशेषणत्वेप्रवृत्तिरितिनदोषः ।। अनेकाल्शित् ।।
शकारोच्चारणसामर्थ्यादिति स्थानिवत्त्वंतु न अल्विधित्वात् ।। ननु शकारो-
च्चारणसामर्थ्यादित्संज्ञालोपयोरभावएवकल्प्यताम् उभयत्रापिशास्त्रबाधस्यसा-
म्येऽप्यारोपस्यैवगुरुत्वादतआह किञ्चेति ।। अलइति अनुबन्धाघटिताल्त्वस्य-
ल्त्वव्याप्यधर्मस्येत्यर्थः ।। स्थानित्वमिति स्थानितावच्छेदकत्वमित्यर्थः ।। आ-

देशत्वमपीति आदेशतावच्छेदकत्वमपीत्यर्थः ॥ सूत्रोपात्तस्येति सूत्रोपात्तवृत्ति-धर्मस्येत्यर्थः यथाश्रुतेऽणुदित्सूत्रस्थाणत्वात्सवर्णग्रहणंप्राप्नोतीतिभाष्यविरोधात् एतस्यलक्ष्यवृत्तित्वस्यारोपाद्बोध्यम् ॥ विधाविति विधिशास्त्रइत्यर्थः ॥ निर्दिष्टइति निर्दिष्टवृत्तिरित्यर्थः ॥ अनेकालिति अनेकाल्वृत्तिधर्मइत्यर्थः ॥ सइति तद्धर्माव-च्छिन्नविधेयताश्रयइत्यर्थः ॥ सूत्रेति अनेकालितिसूत्रेत्यर्थः ॥ अनुबन्धघटि-तधर्मस्यस्थानितादेशतावच्छेदकत्वेऽपि स्थानित्वादेशत्वेअनुबन्धविनिर्मुक्तस्यैवे-त्याह उद्देश्यत्वेति ॥ विषयतयेति अभेदस्तृतीयार्थः तथाचोद्देश्यत्वविधेयत्वाख्य विषयताऽभिन्नशाब्दबोधविषयतेत्यर्थः ॥ अणुदित्सूत्रेति तत्रहि अपूत्ययादेश-ष्टिति कर्न्मितइतिवार्त्तिकव्याख्यावसरे आदेशोदाहरणम् इदमइश् अणत्वात्सव-र्णग्रहणंप्राप्नोतीत्युक्तम् ॥ ननु शिद्ग्रहणाभावे घ्वसोरितिविहितलोपस्यसर्वा-देशत्वार्थंयद् द्विशकारकोनिर्देशइत्युक्तंतद्विरोधइत्यतआह घ्वसोरितीति ॥ नन्व-नुबन्धानामनेकान्तत्वेनेशोनानेकाल्त्वमिति नानेकाल्त्वात्सिद्धिरित्याशङ्क्याह अनुबन्धानामित्यादि ॥ चारितार्थ्यादिति इशोऽनेकाल्त्वाभावादित्त्वस्यानेकाल्वृत्तित्वाभावादितिभावः ॥ ननु औतस्तकारस्योच्चारणार्थत्वात्कथमित्संज्ञे-त्यतआह अस्यचेति ॥ वक्ष्यतइति उच्चारणार्थानामित्संज्ञांविनानिवृत्त्यसंभवा-दितिवक्ष्यतइत्यर्थः ॥ मात्रालाघवाभिप्रायकशङ्कायामाह नानेकालिति ॥ इ-त्यस्यैवनिषेधापत्तेरिति ननु ङिच्चेत्यस्यारम्भात्सामान्यचिन्तामाश्रित्यालोन्त्य स्येत्यस्यापि बाधान्नदोषइतिचेन्न निर्दिश्यमानपरिभाषायाअपि बाधापत्तौनिर्जे-रसावित्यादावङ्गस्यादेशापत्तेः ॥ नन्वेवमप्यादेःपरस्याशिदनेकालित्येववक्तव्ये नानेकालित्यादिसूत्रकरणेनानन्तरस्येतिन्यायबाधान्नदोषइति चेन्न तथासति सकल-लक्ष्यप्राप्तस्यालोन्त्यस्येत्यस्यैवसामर्थ्यान्निषेधापत्तेः ॥ नचालोन्त्यस्याशिदनेका-लितिवक्तव्ये पृथक्करणसामर्थ्यादुभयोर्निषेधान्नदोषइतिवाच्यम् तथासति ज्ञा-नगौरवापत्त्याऽनेकाल्शिदिति यथाश्रुतस्यैवलघुत्वात् यदितु ङिद्लोन्त्यस्य ततः अशिदनेकाल् अलोन्त्यस्येत्यनुवर्त्तते ततआदेःपरस्य अशिदनेकालिति अलइ-तिचानुवर्त्ततइतिनदोषइत्युच्यते तदातथैवास्तु ॥ नन्वष्टाभ्यइत्यत्रौशः शित्त्व-सामर्थ्यात्सर्वादेशोभविष्यतीत्यतआह एवमिति ॥ एतेनङिच्चेत्यत्रङिदेवाने-कालिति अत्रानेकालितिपदाभावात्कथमस्यलाभइतिनाशङ्कनीयम् ङिच्चेरिमू

त्रस्यानङ्गद्यर्थमेवारम्भेणतेषामनेकाल्त्वात् ।। अपास्तमिति ङिदेवानेकाल्न्त्य-स्येतिङिच्चेतिशास्त्रकृतनियमेन ङिदतिरिक्तानेकालादेशस्थलेऽतोभिसइत्यादाव-लोऽन्त्यस्येत्यस्याप्रवृत्तावप्यादेः परस्येत्येतत्प्रवृत्तेर्दुर्वारत्वेनतद्व्यावृत्तयेऽनेकाल्-ग्रहणस्यावश्यकत्वादितिभावः ।। स्वरितेन ।। इत्थंभूतेति अत्रसूत्रइत्यादिः त-दर्थश्च ज्ञाप्यत्वं स्वरितशब्दश्चधर्मपरस्तदाह स्वरितत्वेति अधिकारत्वंप्राप्तस्येदं-स्वरितत्वं लक्षणं तदाह ज्ञाप्येति ।। अधिकारशब्दोभावसाधनइत्याशयेनाह वि-नियोगइति मूलन्तुफलितार्थपरंबोध्यम् ।। वस्तुतस्तु कर्मसाधनेऽपिनक्षतिरिति-बोध्यम् ।। साधारणमिति तथाच विशिष्टनिष्ठम् ।। अतएवदोषेतिविशेषणमु-क्तमितिभावः ।। ननु स्वरितत्वस्यदोषविशेषरूपत्वे गौरवमतआह स्वररूपमिति अत्रपक्षेशब्दस्वरूपस्यमूलोक्तस्वरितत्वयुक्तत्वंस्वाश्रयघटितत्वरूपपरम्परयाबोध्यम् सम्प्रतितस्यदुर्ज्ञानत्वाज्ज्ञानोपायमाह तच्चेति ।। अपकर्षसंग्रहायाह प्रायेणेति ।। तत्फलमाह क्वचिदिति यथारायोहलीत्यत्रत्यहलीत्यस्य पूर्वत्राष्टनआविभक्ता-वित्यत्रोपस्थितिः ।। असतीति अङ्गस्येत्यादौ ।। प्राग्दीव्यतइत्यादौ तु गम-कमस्त्येवेति न व्याख्यानापेक्षेतिभावः ।। अधिकारशब्दस्यमुख्यार्थमाह किञ्चेति अस्मिन्पक्षेऽधिकारशब्दस्याधिककार्यकारित्वज्ञानमर्थइतिभावः ।। तेन उक्ता-र्थाङ्गीकारेण ।। स्त्र्यधिकारस्थेति टाबादौत्यर्थः ननु स्त्रीबोधकसामान्येत्यर्थः तत्र स्त्रीपदे स्वरितत्वप्रतिज्ञानात् ।। इदमुपलक्षणं तदाह इत्यादीति तेन तत्त-त्पूर्वपूर्वशास्त्रे स्वरितत्वप्रतिज्ञानादुत्तरोत्तरशास्त्रापेक्षप्राबल्यबोधकानां पूर्वविप्रतिषे-धानां गौणाधारस्याधिकरणसंज्ञायाः यथासंख्येन संबन्धस्य चसंग्रहः ।। एतेन किञ्चेत्यादिनाऽर्थान्तरकरणेन ।। असिद्धम् ।। प्रत्यङ्गेति अन्तरङ्गेत्यर्थः ।। शरीरेति तस्यसुखादिसाक्षात्कारायतनत्वात् ।। सुहृदामिति सुहृत्त्वस्य प्रथमो-पस्थितिहेतुत्वात् ।। संबन्धिनामिति अवश्यकर्त्तव्यत्वात् ।। अकृतव्यूहाः ।। व्यूहो-ऽन्तरङ्गशास्त्रमिति प्रकृतस्यव्यूहपदस्याचारक्विबन्तप्रकृतिकाच्प्रत्ययान्तत्वात् यथा-लौकिकव्यूहस्यरचनाविशेषविशिष्टस्यसेनासमूहस्य परबलनिवारकत्वंतथा परि-भाषाबलादन्तरङ्गशास्त्रस्यापोतिभावः ।। बहिरङ्गापोहनरूपत्वादिति बहिरङ्गस्या-पोहनं दूरीकरणं रूपं स्वरूपं यस्यतत्त्वादित्यर्थः ।। इतिपरिभाषेति ननु उरण्परः यथासंख्यमित्यादिपरिभाषाणामनुक्त्यान्यूनता तासामपिप्रथमाध्यायस्थत्वात् स-

न्धिकार्योपयोगित्वाच्च किञ्चज्ञापकन्यायसिद्धानांवाचनिकीनाञ्च कासांचित्-
त्यागः कासांचिदुपादानमित्यर्द्धजरतीयम् इकोगुणवृद्धीइत्यादीनां सन्धिकार्या-
नुपयोगिनीनाञ्चात्रकथनं व्यर्थमितिचेन्न प्रथमाध्यायस्थानां संज्ञानां प्रायेणस-
न्धिकार्योपयोगिनीनां प्रायेणकथनस्यप्रक्रान्तत्वेनतथाभूतानां परिभाषाणामपि
प्रायेणकथनं कर्त्तव्यमित्यभिप्रायेणतासां कथनस्यकृतत्वात् परनित्यान्तरङ्गाप-
वादानामिति तु परत्वादनेनबाध्यतइत्याद्युपपादनायेत्यादिक्रमेणसूत्रभिन्नप-
रिभाषाकथनस्योपपत्तिः कथञ्चिच्चिन्त्या ।

इति परिभाषाप्रकरणम् ।

इकोयणचि ॥ ननु यण्स्यादितिव्याख्यानेनयण्कर्त्तृकंभवनं प्रतीयते
तन्नोपपद्यते शब्दानांनित्यत्वादतआह कार्यशब्देति नित्यशब्दवादेतु इग्घटि-
तस्यप्रसङ्गे यण्घटितं साधुइत्यर्थोबोध्यः ॥ ननु पूर्वेणापि संहितायाउक्तत्वा-
द्दधिआनयेतिप्रयोगानापत्तिरेकपदे तस्यानित्यत्वेनधकारेणतस्याःसत्त्वात् संहि-
तायामित्यस्यविषयसप्तमीत्वेन विषयइतिपुनरुक्तंचातआह कार्योति विषयभूते
तिच ॥ यथासंख्यसूत्रेभाष्यइति तत्रहि किमुदाहरणम् इकोयणचिदध्यत्र मध्वत्र
नैतदस्ति स्थानेऽन्तरतमेनाप्येतत्सिद्धमित्युक्तम् ॥ जातिपक्षइति स्यतासील्ल-
लुटोरित्यत्रव्यक्तीनामसाम्येऽपि जात्योः साम्याद्यथासंख्यसूत्रप्रवृत्तेरावश्यक-
तया इहापिजातिसाम्यात्तेनैवनिर्वाहइतिभावः ॥ स्थानेऽन्तरतमइतिसूत्रेभाष्य-
इति तत्रहि इकोयणचीत्यादिप्रयोजनान्यभिधाय संख्यातानुदेशेनैतत्सिद्धमि-
त्युक्तम् ॥ नन्वनुनासिकान्तदधिशब्दस्यानुकरणे दधिअत्रेत्यत्र स्वौजसित्यत्र-
चानुनासिकेकारोकारयोः स्थानेऽनुनासिकस्ययणः प्रवृत्तये जातिपक्षेऽपि स्थान-
तआन्तर्यस्यावश्याश्रयणीयतयानयथासंख्येननिर्वाहोऽतआह अनुनासिकस्था-
नेऽपीति ॥ नविधेयाण्विषयइति भाव्यमानेनेत्यस्यसर्वथाप्राप्तस्यनिषेधकत्वा-
दितिभावः ॥ मनोरमोक्तांलक्षणांकटाक्षयन्नाह दीर्घादीनामिति ॥ इगादिषु
लक्षणयाकथञ्चिन्निर्वाहेऽपि झलादिषु लक्ष्यतावच्छेदकनिर्णायकाभावाल्लक्षण-
याऽनिर्वाहात्तत्रावश्यापेक्षणीयेन जातिपक्षेणसर्वत्रनिर्वाहेसंभवत्यर्द्धजरतीयत्व-
मयुक्तमितिसूचयन् फलमुखेनाह अतएवेति ॥ सिद्धिरिति तेन अवात्तामित्यत्र
झलोझलीतिसलोपःसिद्ध्यति ॥ ननु इकोयणचीत्यादीनामिगादेःस्थाने यणा-

दीनां विधायकत्वे व्याकरणस्य साधुत्वप्रमाजनकत्वरूपसाध्वनुशासनत्वमनुपपन्नम-तआह व्याकरणस्येति ॥ करणव्युत्पत्त्या व्याकरणमत्रसूत्रम् ॥ साध्वनुशासनत्वन्निर्वति ॥ इह लक्ष्ये प्रवृत्तियोग्यसकलशास्त्रविषये ॥ परिनिष्ठितेनेति प-रिनिष्ठितत्वप्रयोजकचरमकालिकप्रवृत्तिमताशास्त्रेणेत्यर्थः एतेन सर्वेषांसाधुत्वबो-धकतत्तद्वाक्यकल्पकत्वे परस्परंविरोधादनिर्णयापत्तिरितिशङ्कायानिरासः ॥ व-स्तुतस्तु साधुत्वंद्विविधम् शास्त्रान्तरप्रवृत्त्युपयोग्यात्मकं प्रयोगार्हत्वात्मकञ्च तत्र पूर्वपूर्वप्रवृत्तिमताशास्त्रेणाद्यंतद्बोध्यते अन्त्यन्तुचरमप्रवृत्तिमताशास्त्रेणेतिबोध्यम् ॥ अथ कार्यशब्दवादे कार्यसंपादनेनचरितार्थस्यशास्त्रस्यकथंसाध्वनुशासनत्वं परि-निष्ठितेष्वेवसाधुत्वव्यवहारेणयणादीनान्तदभावादतआह कार्यशब्दवादेत्विति ॥ पूर्वभाष्येति वृद्धिसंज्ञासूत्रादिस्थभाष्येत्यर्थः ॥ उन्नीतेति अनुमितेत्यर्थः ॥ स-दिति यदिहपरिनिष्ठितेनज्ञाप्यंतत्साध्विति वाक्येत्यर्थः ॥ वस्तुतः कार्यशब्दवा-देऽपिवर्णोत्पत्तेः कण्ठाद्यवच्छिन्नवाय्वाघातादेरेवसंभवेन साधूनामसाधूनां च शब्दानांसिद्धत्वात्सूत्रादुत्पत्तेरसंभवाच्च तत्तच्छास्त्रवैयर्थ्यस्यदुर्वारत्वेन नित्यश-ब्दवादवत्साधुत्वपर्यन्तंसूत्रतात्पर्यस्यपर्यवसेयत्वेन पक्षयोर्भेदोक्तिरयुक्तैव नच श-ब्दोच्चारणानुकूलप्रमाजननद्वारातेषांशब्दोत्पादकत्वसंभवेन कार्यवादेनवैयर्थ्यमिति-वाच्यम् नित्यवादेऽपि अभिव्यक्त्यनुकूलप्रमाजननद्वाराचारितार्थ्येनवैयर्थ्योपपाद-नस्याशक्यत्वात् शब्दानांनित्यत्वेऽपितदभिव्यक्तेरनित्यत्वस्यध्रौव्यादितिबो-ध्यम् ॥ एतेनेति मुख्यजातिपक्षेयथासंख्यसूत्रेणपरत्वाद्बाधात्स्थानेऽन्तरतमइ-त्यस्याप्रवर्त्तनेनेत्यर्थः ॥ व्यक्तिपक्षेऽप्याह स्थानतइति ॥ नन्वेकत्रस्थानेऽने-कान्तर्यतोऽनेकप्राप्तौ यत्रानेकेत्यस्यविषयः किञ्च मात्राद्वयन्यूनकालिकत्ववि-शिष्टतालुस्थानजन्यत्वेनान्तर्यस्यापि स्थानकृतत्वानतिरेकइतिव्यक्तिपक्षेदोषोदु-र्वारः स्थानमात्रकृतान्तर्यंवलवदितितु नार्थः सम्भवति वृक्षाभ्यामित्यादावुदा-त्ताकारस्यस्थानेकदाचिदनुदात्ताकारदीर्घापत्तेरितिचेन्न स्थानतइत्यत्रस्थानशब्दे-ऽर्शआद्यच स्थानिप्रतियोगिकसादृश्यस्यादेशनिष्ठस्यकार्यप्रवृत्त्युपयोगित्वादि-त्यर्थात् ॥ नन्वेतत्स्थानेऽन्तरतमइतिप्रथमान्तपाठएवसंगच्छते सएवनास्ती-त्याशङ्क्याह स्थानेऽन्तरतमेइतीत्यादि ॥ अनचि च ॥ चोविध्यर्थइति विधे-रपिशब्दत्वसूचकइत्यर्थः ॥ अत एवाचः परस्यैवयरोद्वित्वं न यत्र कुत्रेतिभावः ॥

तत्र प्रमाणमाह ध्वनितंचेदमिति एतेनानचीतिनिषेधसामर्थ्याद्विध्यनुमानं तस्यच यत्रकुत्रापि विद्यमानस्ययरोद्वित्वंभवतीत्यर्थः निषेधस्यतु अचः परस्ययरोऽचि-परेद्वित्वंनेत्यर्थइत्यपास्तम् ॥ एओङितिसूत्रइति तत्र हि सन्ध्यक्षरेषुतपरोपदेश-इतिपक्षेप्लुतादिष्वज्विधिरितिवार्त्तिकं गो३त्रात नौ३त्रात अनचिच अचउत्तरस्य यरोद्वेभवतइतिद्विर्वचनं न प्राप्नोतीत्युक्तम् तच्चैतस्याविध्यर्थत्वेनसंगच्छेतेति-भावः॥ यत्तु एओङ्सूत्रंयस्मिन्नाह्निकइतिबहुव्रीहिणा हयवरट्सूत्रेभाष्येध्वनि-तमितिभैरवमिश्रेणोक्तम् तच्चिन्त्यम् एओङ्सूत्रभाष्यादपितथार्थलाभे क्लिष्टकल्प-नायावैयर्थ्यात् ॥ यदपि एओङ्सूत्रभाष्यइत्यपपाठः किन्तु हयवरट्सूत्रभाष्य-इतिपाठः तत्र तदप्रसङ्गादिति चिदस्थिमालाकृतोक्तं तदतिस्थवीयः तत्रापि भाष्येप्रसङ्गस्योक्तत्वात् ॥ द्वेवास्तइति यरोऽनुनासिकइतिसूत्राद्वाग्रहणमनुवर्त्त-तइतिभावः ॥ ननु शाकल्यमते द्वित्वनिषेधाद्रूपद्वयसिद्धौवापदानुवृत्तिर्व्यर्थेत्य-तआह शाकल्येति तस्यनिषेधप्रकरणेपाठादाह द्वित्वाभावेति एवश्च तन्मतेऽभा-वघटितस्यसाधुत्वेऽप्यन्यमतेतन्नस्यादतोऽनुवृत्तिरितिभावः ॥ अन्येतु अनुवृत्ति-मपेक्ष्यलाघवादाहेत्यवतरणमाहुः ॥ प्रसज्येति हलीतिवक्तव्येऽनचीतिगुरुनि-र्देशाद्वाक्क्वाग्गितिभाष्योदाहरणाच्चेतिभावः यदितु पदार्थत्वेनाच्सादृश्यंगृही-त्वाऽवसानेऽपिद्वित्वसिद्धिरित्युच्यते तदामास्त्वसमर्थसमासादिक्लेशकृत्प्रसज्यप्र-तिषेधइतिपरे ॥ इदमिति आष्टमिकं वर्णद्वित्वमित्यर्थः ॥ षष्ठीत्वौचित्यादिति उपपदविभक्ते रितिन्यायादितिभावः ॥ विकारान्यत्वेनेति विकारप्रयुक्तभेदेने-त्यर्थः ॥ नलक्ष्यभेदइति तेन उद्वोढामितिसिद्ध्यतीति विस्तरेणान्यतोऽव-सेयः ॥ * ॥ स्थानिवदादेशः ॥ भेदादिति स्वरूपतोभेदादित्यर्थः अस्यच न-स्यादित्यनेनान्वयः ॥ तत्स्थानापन्नइतिलोकन्यायेनसिद्धिमाशङ्क्याह स्वंरू-पमित्युक्तेश्चेति चोहेतोःप्रसिद्धताद्योतकः ॥ लोकन्यायेनेति अस्यापीतिशेषइ-तिटीकानुसारिणः ॥ अन्येतु स्थान्यादेशयोर्भेदादित्यपि लोकन्यायेनासिद्धा-वेवहेतुः तस्य लौकिकस्थान्यादेशभावापेक्षया शास्त्रीयस्थान्यादेशभावस्यभेदादि-त्यर्थः लोकेहि योयत्कार्यार्थंयस्यस्थाने नियुज्यते स तस्यतत्कार्यमेवकृत्वानिवर्त्तते नतुतदितरदपि नहि याजनार्थंनियुक्तः शिष्योगुरुकर्त्तव्यमुच्छिष्टदानादिसक-लमपि कर्त्तुमीष्टे शास्त्रेतु अर्थमवबोधयितुमनुशासनेनानुज्ञातोऽप्यादेशः स्थानि-

कर्त्तव्यं निखिलमपि कार्यजातं निष्पादयितुमिष्यत इति वैषम्यादन्तरेण वचनं न तत्सं- भवतीति स्वं रूपमित्युक्तेरिति हेत्वन्तरम् चः समुच्चये ॥ यद्यपि भाष्ये लोकन्या- यमज्ञात्वा योगानारम्भपूर्वपक्षस्य स्थान्यादेशपृथक्त्वादिति समाधानोक्तेरिहापि- तथैव व्याख्यातुमुचितं तथापि तस्य हेतोरतिप्रसिद्धत्वात्तथाव्याख्यानापेक्षया लो- कन्यायज्ञानपूर्वकपूर्वपक्षसमाधिहेतुत्वेन व्याख्यानस्यैवोचितत्वमित्याहुः ॥ अथ स्वं रूपशास्त्रस्य लोकन्यायनिवर्त्तकत्वं प्रकृतसूत्रस्थभाष्यसन्दर्भविरोधः तत्र हि पूर्व सामान्यतः सूत्रानारम्भपूर्वपक्षे स्थान्यादेशपृथक्त्वादिति समाहितम् ततो लोक- न्यायेन सिद्धिमाशङ्क्य दृष्टान्तस्यापि कश्चित्पुरुषारम्भो निवर्त्तको भवति अस्ति चेह कश्चित् पुरुषारम्भो निवर्त्तकः अस्तीत्याह कः स्वरूपविधिर्नामेति समाहितम् ततो युष्मदस्मदोरनादेश इत्यनादेशग्रहणेन अदो जग्धिर्ल्यप्ति किति ल्यब्ग्रहणेन च ज्ञाप- केनेष्टं संसाध्यैतत्सूत्रं प्रत्याख्यातम् तच्चैवमनुपपन्नं स्यात् युष्मभ्यमित्यत्र भ्यस्- वृत्तिविभक्तित्वस्य शब्दशास्त्रीयसंज्ञात्वेन स्वं रूपसूत्राप्राप्त्या लोकन्यायेन सौ- लभ्यादनादेशग्रहणवैयर्थ्यासंभवादिति चेन्न स्वं रूपमिति वद्विभक्तिश्चेत्येतत्पुरुषा- रम्भेण सुप्तिङ्भ्यामन्यत्र प्राप्तस्य न्यायेन विभक्तित्वस्य निवर्त्तयितुं शक्यत्वात् न च तत्र भ्यस्गतं सुप्त्वमेव न्यायेनायायादिति वाच्यम् तत्राप्यादिरन्त्येनेत्येतत्पुरुषार- म्भस्य जागरूकत्वात् ॥ अत्रेदमवधेयम् दृष्टान्तस्यापि कश्चित्पुरुषारम्भो निवर्त्त- को भवतीत्यादिभाष्यं लोकन्यायेन सर्वत्रासिद्धिमेव बोधयति स्वरूपाश्रितेषु हन्ते- रात्मनेपदादिषु स्वं रूपसूत्रस्येव सुप्त्वाद्याश्रितेषु रामायेत्यादौ सुपि चेति दीर्घा- दिष्वपि आदिरन्त्येनेत्यादिपुरुषारम्भतौल्यात् स्वरूपविधिर्नामेत्युपलक्षणं पुरु- षारम्भान्तरस्यापीति ॥ न च स्वं रूपसूत्रस्य प्रत्याख्यानात्स्वरूपविधिर्नामेत्ययु- क्तमिति वाच्यम् अस्यारम्भपक्षभिप्रायकत्वात् एतदुक्त्या गौरवग्रस्तप्रत्याख्याना- पेक्षयाऽऽरम्भपक्षस्यौचित्यसूचनाच्च प्रत्याख्यानपक्षे तदुपायभूतखण्डशक्त्याश्रयण- स्य फलैक्याय दृष्टान्तनिवर्त्तकत्वकल्पनाच्च ॥ अथ भाष्योक्तः प्रत्याख्यानपक्ष- एवाश्रीयतामलं सूत्रारम्भेणेति चेन्नैवम् स्थानिवदादेश इत्यंशस्योत्तरार्थमावश्य- कत्वेन तस्यैव योगविभागमात्रेणोपपत्तौ सत्यामर्थापत्तिकल्पकवचनकल्पनाया- अयुक्तत्वात् एवं स्थितेऽनल्विधावित्ययमप्यंशः स्पष्टप्रतिपत्तये क्रियते उत्तरसूत्रे द्वितीयविधिग्रहणानुवृत्त्यर्थश्च तत्प्रयोजनन्तु तत्रैव वक्ष्यते एतदेव च सकलमभिस-

न्धाय भगवता प्रत्याख्यायाप्यारभ्यमाणेऽप्यस्मिन्योगइत्युक्तमितिकौस्तुभेस्पष्टम् ॥
ननु रामायेत्यत्रापियकारवृत्तियञ्त्वनिमित्तकेऽपिदीर्घेकर्तव्येस्थानिवत्त्वार्थस्यान्य-
लित्यावश्यकं तत्कथंलभ्यमित्यतआह प्रत्यासत्तीति यद्यपि सूत्रपाठापेक्षाऽदे-
शेनैवप्रत्यासत्तिस्तथापि अग्निहोत्रंजुहोति यवागूंपचतीत्यत्रेवशाब्दक्रमादार्थक्र-
मस्य बलीयस्त्वेनादेशःस्थानिवदित्यनुसंहितार्थक्रमेस्थानिनएवप्रत्यासत्तेर्नदोषः
आर्थक्रमेबलवत्त्वन्तु शाब्दबोधाव्यहितप्राक्कालिकत्वाद्बोध्यम् ॥ कष्टायेत्या-
दिनिर्देशाश्चेहलिङ्गम् ॥ अथानल्विधावितिप्रसज्यप्रतिषेधः पर्युदासोवा आ-
द्येऽसमर्थसमासाश्रयणादिक्लेशः अन्त्ये स्थानिसंबन्ध्यल्वृत्तिधर्मभिन्नधर्माश्रय-
विधौस्थानिवद्भावेव्यूढोरस्केनेत्यादौ स्थान्यल्वृत्त्यदत्वधर्मभिन्ननत्वादिधर्माश्र-
येणत्वादिविधौ स्थानिवत्त्वापत्तिः अल्विधौप्रतिषेधइतिभाष्यासङ्गतिश्चेतिचेन्न
अल्शब्दस्यविधिशब्देन समासोत्तरंनञ्समासे स्थानिसंबन्ध्यल्वृत्तिधर्माश्रय-
विधिभिन्नविधौस्थानिवद्भावइत्यर्थात्पर्युदासेक्षतिविरहात् प्रतिषेधइतिभाष्यं न-
तुस्थान्यलाश्रयविधाविितिमूलं च फलितार्थकथनपरंबोध्यम् अतएवशास्त्रीयकार्य-
एवायं स्थानिवद्भावइत्यपिसंगच्छते ॥ ननु स्थानिसंबन्ध्यल्वृत्तिधर्माश्रयवि-
धिभिन्नविधावित्यर्थे रामायेत्यादौ सुपिचेतिदीर्घेऽपिकर्त्तव्ये स्थानिवत्त्वानु-
पपत्तिः सुप्त्वस्यस्थान्यल्धर्मत्वादितिचेन्न कष्टायेतिनिर्देशेन स्थान्यल्धर्मस्या-
ल्मात्रवृत्तेरेवग्रहणात् नचैमपि प्रदीव्येत्यादौ स्थानिवत्त्वेनवलादित्वनिबन्धनइ-
ड्दुर्वारः अल्मात्रवृत्तेः स्थान्यल्धर्मस्यवल्त्वस्येड्विधौ प्राधान्येनानाश्रयणादि-
तिवाच्यम् स्थान्यल्वृत्त्यल्मात्रवृत्तिधर्मघटितधर्माश्रयविधौ निषेधस्वीकारात्
एतदेव च आश्रयणं च यथाकथञ्चित् नतु प्राधान्येनैवेत्याग्रहइत्यनेनमनोरमायां-
सूचितम् ॥ अथ किन्तावदल्मात्रवृत्तित्वं यदि अल्वृत्तित्वेसत्यलितरावृत्तित्वं
तत् तदा रामायेत्यादौसुप्त्वेऽपि तत्त्वंदुर्वारम् व्यासज्यवृत्तिधर्मावच्छिन्नानुयो-
गिताकप्रत्येकवृत्तिधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकभेदस्यास्वीकारेणालितरत्वेनभ्या-
मादेरग्रहणादितिचेन्न अल्त्वप्रतियोगिकपर्याप्त्यनुयोगितावच्छेदकरूपावच्छि-
न्नानुयोगिताकपर्याप्तिप्रतियोगित्वस्यैवतत्त्वेन सुप्त्वस्यभ्याम्त्वप्रतियोगिकपर्या-
प्त्यनुयोगितावच्छेदकसमुदायत्वावच्छिन्नानुयोगिताकपर्याप्तिप्रतियोगित्वेनादो-
षात् नचैकारादिवृत्त्यल्त्वप्रतियोगिकपर्याप्त्यनुयोगितावच्छेदकतद्व्यक्तित्वा-

वच्छिन्नानुयोगिताकपर्याप्तिप्रतियोगित्वस्यापि सुप्त्वे सत्त्वेऽव्याप्तिस्तदवस्थैवेति-
वाच्यम् अल्त्वप्रतियोगिकपर्याप्त्यनुयोगितानवच्छेदकरूपावच्छिन्नानुयोगिता-
कपर्याप्तिप्रतियोगित्वाभाववत्त्वस्यैव तत्त्वेन सुप्त्वस्याल्त्वप्रतियोगिकपर्याप्त्यनु-
योगितानवच्छेदकरूपावच्छिन्नानुयोगिताकपर्याप्तिप्रतियोगित्वात् अल्मात्रवृत्ति-
त्वं विहायाल्त्वव्याप्यत्वनिवेशेनादोषाच्च ॥ अथ बभूविथेत्यत्रेडर्थं स्थानिवत्त्व-
मिष्यते तच्चदुर्लभम् इड्विधेः स्थान्यल्वृत्त्यल्त्वव्याप्यवल्त्वघटितवलादित्वाश्रय-
त्वात् नच स्थान्यल्वृत्तेरादेशाल्वृत्तेरल्त्वव्याप्यस्य धर्मस्य विवक्षितत्वेन प्रकृते
वल्त्वस्यादेशाल्वृत्तित्वेन न दोष इति वाच्यम् बभूवतुरित्यादावपि वलादित्वाति-
देशापत्तेः वल्त्वस्यादेशावयवतकाराल्वृत्तित्वात् नचादेशाद्यवयवाल्वृत्तेर्धर्म-
स्य ग्रहणेन न दोष इति वाच्यम् अस्तेः क्विपि भूभावे सौ भूरित्यत्र किमः सौ क-
इत्यत्र च स्थानिवृत्तिहलन्तत्वातिदेशेन हल्ङ्यादिलोपापत्तेः हल्त्वस्यादेशाद्यव-
यवाल्वृत्तित्वेनानल्विधाविति निषेधाप्रवृत्तेरिति चेदत्र केचित् स्थानिघटकाल्वि-
शिष्टाल्त्वव्याप्यधर्मघटितधर्माश्रयविधौनेत्यर्थः वैशिष्ट्यं चाल्त्वव्याप्यधर्मे स्ववृ-
त्तित्व स्वविशिष्टाल्वृत्तित्वाभ्यां स्ववैशिष्ट्यञ्चालि स्वसजातीयत्व स्वघटित-
निष्ठस्थानितानिरूपितादेशताश्रयावयवत्वाभ्याम् साजात्यञ्च प्रथमत्वद्वितीयत्वा-
दिना तथाच भूरित्यादौ स्वं सकारस्तद्घटितनिष्ठस्थानितानिरूपितादेशताश्रयाव-
यवत्वस्य भकारे सत्त्वेऽपि द्वितीयत्वधर्मेण सकारसजातीयत्वाभावेन स्ववि-
शिष्टाल्पदेन भकारस्याग्रहणेन हल्त्वस्य तादृशाल्वृत्तित्वमस्त्येवेति न दोषः ॥
एवं बभूवतुरित्यत्र वल्त्वस्य स्थानिघटकाल्विशिष्टत्वेन न दोषः तत्राप्यतुसस्त-
कारस्य प्रथमत्वरूपधर्मेण स्थानिभूततस्घटकतकाररूपाल्सजातीयत्वाभावात् ब-
भूविथेत्यत्र तु स्थानिभूतसिव्घटकसकारवैशिष्ट्यस्य निरुक्तोभयसंबन्धेन
थकारे सत्त्वेन वल्त्वस्य तद्वृत्तित्वेन तद्घटितधर्माश्रयविधावपि भवत्येव स्था-
निवत्त्वम् स्थान्यादेशौ च श्रौतौ ग्राह्यौ तेन द्यौः पन्था इत्यादौ ह-
ल्त्वस्यानुमानिकस्थान्यादेशभावमाश्रित्य स्थानिभूतदिव्शब्दघटकदकाररू-
पाल्विशिष्टे द्योशब्दघटकदकारे पथिन्शब्दघटकपकारविशिष्टपन्थाशब्दघटकप-
कारे च सत्त्वेऽपि न स्थानिवत्त्वेन हलन्तत्वस्यातिदेश इत्याहुः तदसत् यूष्णे-
त्यादौ स्थानिवत्त्वेनादन्तत्वमादायेनादेशापत्तेस्तत्रात्त्वस्य स्थानिभूतयूषशब्दघट-

काकाररूपालिवशिष्टत्वाभावात् स्थानिघटकाल्वैशिष्ट्यस्य यूषन्घटकषका-
रोत्तराकारेसत्त्वात् ॥ अन्येतु स्थानिघटकाल्वृत्त्यल्त्वव्याप्यधर्मघटितोयोऽति-
दिदिक्षितोधर्मस्तद्धर्माश्रयविधिभिन्नविधावित्यर्थः । बभूविथेत्यत्र वलादित्व-
स्यसिद्धत्वेन सिद्धे रिच्छांप्रतिप्रतिबन्धकत्वेनातिदेष्टुमनिष्टत्वान्नदोषः बभूवतु-
रित्यादौवलादित्वादेस्तु अतिदिदिक्षितत्वान्नस्थानिवत्त्वम् अथवा स्थानिघट-
काल्वृत्त्यल्त्वव्याप्यधर्मघटितोयआदेशावृत्तिर्धर्मस्तद्धर्माश्रयविधिभिन्नविधावि-
त्यर्थः बभूविथेत्यत्रवलादित्वस्यादेशवृत्तित्वान्नदोषइत्याहुः परन्त्वेवं निवेशे ल-
क्ष्यासिद्ध्यभावेऽपि अल्चेहस्थान्यवयवएवगृह्यतइतिमनोरमाग्रन्थस्थान्यलित्युक्ते-
र्बभूविवेत्यत्रवलादिलक्षणेट्सिद्धिरितिवक्ष्यमाणप्रकृतग्रन्थयोरसंगतिर्दुष्परिह-
रैव रामायेत्यादौ यवादित्वस्यानतिदिदिक्षितत्वेनैवादेशवृत्तित्वेनैववातन्निमित्तके-
ऽपि दीर्घादौकर्त्तव्येस्थानिवत्त्वस्यसौलभ्यादितिबोध्यम् ॥ स्यादेतत् भवतीत्यादौ
लकारवृत्त्यार्द्धधातुकत्वस्यस्थानिवत्त्वेन तिप्यतिदेशादिट्कस्मान्नेतिचेन्मैवम् आ-
र्द्धधातुकंशेषइत्यत्र शेषपदलब्धातिङ्पदेनाजहत्स्वार्थलक्षणया तिङ्तिङ्स्थान्यु-
भयभिन्नबोधनेन लस्यार्द्धधातुकसंज्ञायाअप्राप्त्याऽऽर्द्धधातुकत्वस्यस्थानिवृ-
त्तेरतिदेष्टुमशक्यत्वादितिकेचित् ॥ अन्येतु रुदादिभ्यः सार्वधातुकस्येड्विधिसा-
मर्थ्याल्लकारवृत्त्यार्द्धधातुकत्वंनादेशानामितिज्ञापनेननभवतीत्यादाविट्प्रसक्तिः
नच रुदादिभ्यश्चेत्सार्वधातुकस्यैवेतिविपरीतनियमार्थमेवतत्कुतोन स्यादितिवा-
च्यम् । एवंसति रुदविदेतिसूत्रेण रुद्धातोः परयोःक्त्वासनोः कित्त्वविधानवैयर्थ्य-
प्रसङ्गात् त्वद्रीत्यारुद्धातोः क्त्वासनोरिडभावेन नक्त्वासेडिति निषेधाप्रवृत्त्या
क्त्वाप्रत्ययऔपदेशिककित्त्वस्य सुस्थत्वात् हलन्ताच्चेतिसूत्रेणझलादिसनः कि-
त्त्वस्यसिद्धत्वाच्चेत्याहुः ॥ इतरेतु लिट्चेतिसूत्रे लङः शाकटायनस्यैवेतिसूत्रा-
देवकारानुवृत्तिसामर्थ्याल्लकारवृत्त्यार्द्धधातुकत्वं नादेशानामितिकल्प्यते अ-
न्यथा स्थानिवत्त्वेनार्द्धधातुकत्वादेवेडादिषुसिद्धेषु लिट्चेत्येतदारम्भसामर्थ्या-
देव सार्वधातुकसंज्ञाबाधेसिद्धे एवकारानुवृत्तिवैयर्थ्यं स्पष्टमेवेतिवदन्ति ॥ न-
न्वेवमपि एतेर्लुङिञ्झोर्जुसि इणोगालुङीतिगादेशेऽडागमेऽगुरित्यत्रागाउस्इति-
स्थितौ स्थानिवत्त्वेनेणत्वात्परत्वान्नित्यत्वात्प्रतिपदोक्तत्वाच्चेणोयणितियणा-
पत्तिः इणत्वस्याल्त्वव्याप्यधर्मघटितत्वाभावादितिचेन्न इणोयणित्यत्रादिण्वि-

त्यतोय्वोरित्यनुवर्त्यइणधात्ववयवेकारस्यैवयण्विधिलाभेनेणत्वानयनेऽपियणो-
प्राप्तेः नव्यनयेऽप्यत्रैतदेवसमाधानमवगन्तव्यम् ॥ नन्वेवं धिन्वन्तीत्यत्रस्था-
निवत्त्वेनयण्यार्द्धधातुकत्वादिडागमापत्तिरतआह आदेशस्यस्थानिभूतोयोऽलिति
आदेशस्येत्यस्यविधावित्यनेनान्वयः स्थानिभूतोयोऽल्तद्वृत्तिधर्माश्रये आदेशस्य-
विधौकर्त्तव्येनेत्यर्थः तथाच धिन्वन्तीत्यत्रेड्विधेः स्थानिभूताल्वृत्त्यार्द्धधातु-
कत्वाश्रयत्वेननस्थानिवत्त्वमसक्तिरितिभावः ॥ नन्वेतदर्थस्वीकारे रामायेत्या-
दावपिस्थानिवत्त्वं नस्यात् अनुबन्धविनिर्मुक्तस्यैकारस्यैवस्थानितया सुप्त्वस्य-
स्थानिभूताल्वृत्तित्वादितिचेन्न स्थानिभूतोयोऽल्तद्वृत्त्यल्त्वव्याप्यधर्मावच्छिन्न-
स्थानितासमानाधिकरणधर्माश्रयविधौनेत्यर्थेन रामायेत्यत्र स्थानषष्ठीप्रकृत्यर्थता-
वच्छेदकस्यैव स्थानितावच्छेदकतायाभाष्यतोलाभान्ङेत्वस्यैवस्थानितावच्छेद-
कत्वेनतस्याल्त्वव्याप्यत्वाभावात् ॥ नचैवमपि रामएअत्रेत्यत्रवाक्यसंस्कारपक्षे
स्थानिभूतोयोऽल्एकारस्तद्वृत्तिर्योऽल्त्वव्याप्योधर्मएच्त्वंतद्धर्मावच्छिन्ना या ए-
चोऽयवेतिसूत्रीयास्थानिता तत्सामानाधिकरण्यस्य सुप्त्वेसत्त्वेन निषेधोदुर्वारइ-
तिवाच्यम् स्थानिभूताल्वृत्त्यल्त्वव्याप्यधर्मावच्छिन्नस्थानितानिरूपितादेशताव-
द्धर्मिकारोपप्रकारीभूतधर्माश्रयविधौनेत्यर्थाभ्युपगमेन सुप्त्वस्यतादृशारोपप्रकारी-
भूतत्वाभावेनादोषात् ॥ नन्वेतन्मात्रार्थस्वीकारे प्रदीव्येत्यत्रस्थानिवत्त्वेनवला-
दिलक्षणइड्दुर्वारइत्यतः प्राचीनाभ्युपगतमप्यर्थमाह तत्स्थानिसंबन्धीच यो-
ऽलिति अस्यच स्थानिघटकाल्वृत्त्यल्त्वव्याप्यधर्मघटितातिदिदिक्षितधर्माश्रयवि-
धौनेत्यत्र निरुक्तदिशापर्यवसानंबोध्यम् ॥ नन्वनल्विधावित्यस्यार्थद्वयस्वीकारे
सकृदुच्चरितन्यायविरोधइतिचेन्न स्वघटकत्वसंबन्धेनस्थानिविशिष्टोयोऽल्तद्वि-
शिष्टविधौनेत्यर्थात् वैशिष्ट्यञ्चस्ववृत्त्यल्त्वव्याप्यधर्मावच्छिन्नस्थानितानिरूपि-
तादेशतावद्धर्मिकारोपप्रकारीभूतधर्मावच्छिन्नोद्देश्यताकत्व स्ववृत्त्यल्त्वव्याप्यधर्म-
घटितातिदिदिक्षितधर्मावच्छिन्नोद्देश्यताकत्वान्यतरसंबन्धेन स्थानिभूतेऽलिस्था-
निघटकत्वं च व्यपदेशिवद्भावाद्बोध्यम् ॥ यत्तु प्रसज्यप्रतिषेधेऽसमर्थसमासा-
दिक्लेशादल्वैशिष्ट्यं विधौ स्ववृत्त्यल्त्वव्याप्यधर्मावच्छिन्नस्थानितानिरूपितादे-
शतावद्धर्मिकारोपप्रकारीभूतधर्मावच्छिन्नोद्देश्यताकविधिभिन्नत्व स्ववृत्त्यल्त्व-
व्याप्यधर्मघटितातिदिदिक्षितधर्मावच्छिन्नोद्देश्यताकविधिभिन्नत्वान्यतरसंबन्धेन-

नञ्पदंतात्पर्यग्राहकमित्याहुः तदसत् तथासत्यन्यतरसंबन्धेनाल्वैशिष्ट्यस्य वि-
न्वन्तोत्यत्र प्रदीव्येत्यत्रचेडागमविधौसत्त्वेन तत्र कर्त्तव्येस्थानिवत्त्वापत्तेः तस्मा-
त्तादृशक्लेशपरिहाराय निरुक्तोभयसंबन्धेन वैशिष्ट्यंस्वीकार्यं सोढव्योवैतन्मते-
ऽसौ क्लेशसंभारः ॥ स्यादेतत् एवमर्थस्वीकारोहल्ङ्याबिति सूत्रेऽतिखट्वादौ-
सुलोपवारणायदीर्घग्रहणंकुर्वतः पाणिनेः स्थानिवत्सूत्रे अतिखट्वायेत्यत्रस्थानि-
वत्त्वाभावाय ङ्याब्ग्रहणेऽदीर्घइतिवदतोवार्त्तिककृतः तदुभयमत्याख्यानाय ङीई
आआवितिप्रश्लेषयतः पतञ्जलेश्चविरुद्धः गोस्त्रियोरित्यत्राच्परिभाषोपस्थितेर-
ल्त्वव्याप्याच्त्वावच्छिन्नस्थानितानिरूपितादेशतावद्धर्मिकारोपप्रकारीभूतङी-
त्वाप्त्वधर्मावच्छिन्नोद्देश्यताकेसुलोपादौकर्त्तव्येस्थानिवत्त्वाप्राप्तेर्निरुक्तयत्नत्रय-
स्यनिष्फलत्वात् किञ्च कृन्मेजन्तइतिसूत्रे आधये चिकीर्षवेकुम्भकारेभ्यइ-
त्यादौ गुणैत्वयोः स्थानिवत्त्वेनकृत्वात्प्राप्ताव्ययसंज्ञावारणार्थंकादनन्यप्रकृतेरि-
तिवार्त्तिकात् तत्प्रत्याख्यायकात्सन्निपातपरिभाषाश्रयणपरभाष्याच्चविरुद्धः घे-
र्ङितीत्यत्र बहुवचनेझल्येत्यत्रचालोऽन्त्यस्येत्यस्योपस्थितेस्तत्तच्छास्त्रीयस्थानित-
योरल्त्वव्याप्याल्त्वेनावच्छिन्नत्वेनस्थानिवत्त्वाप्राप्तेः यत्तु आधयइत्यादावव्य-
यसंज्ञायांसत्यामपि अव्ययादाविति सूत्रेविहितपञ्चम्याश्रयणादव्ययेभ्यआधे इ-
त्यादिभ्यः सुपोऽविहितत्वाल्लुकोऽप्राप्तेरुक्तभाष्यवार्त्तिकयोरेकदेश्युक्तित्वेनायं-
विरोधोऽकिञ्चित्करइतितन्न विहितविशेषणेनसुब्यस्माद्विहितस्तदादिरूपादव्य-
यात्परस्यसुपोलुगित्यर्थस्यैवपर्यवसानेन सुब्यस्माद्विहितस्तदादित्वस्यैकदेशविकृ-
तन्यायेनाधेइत्यादौसत्त्वेनाव्ययत्वे प्राप्तसुब्लुग्वारणायतद्भाष्यवार्त्तिकयोःप्रवृत्तेरे-
कदेश्युक्तित्वाभावात् ॥ किञ्च अग्रहीदित्यत्र सलोपसाधकाद्विशिष्टंह्येषोऽन-
लमाश्रयते इटंनामेतिभाष्याद्विरुद्धः ग्रहोऽलिटीत्यत्राचश्चेतिपरिभाषोपस्थितेरि-
ट्त्वानयने स्थानिवत्त्वाप्राप्तेः किञ्चैवं चक्रेइत्यादौलिट्त्वातिदेशेनेष्टमसंयोगा-
दितिकित्त्वं न स्यात् तिप्तस्झीतिशास्त्रीयायाः स्थानिताया अल्त्वव्याप्येन ल्त्वे-
नावच्छेदात् नचासंयोगादित्यत्रलिट्पदस्यलिडादेशेलक्षणया तस्यैवकित्त्वविधा-
नान्नात्रस्थानिवत्त्वोपयोगइतिवाच्यम् लक्षणायां मानाभावाद्गौरवाच्च यत्तु भट्टाः
लकारोत्तराकारस्योच्चारणार्थत्वेऽप्यखण्डस्यलत्वस्यैवस्थानितावच्छेदकत्वात्मान-
ल्विधावित्यस्यतत्रप्रसरइत्याहुस्तच्चिन्त्यम् तादृशस्याखण्डस्यलत्वस्य लिडादिषु

नवत्त्वसत्त्वेनतत्स्थानेतिङाद्यनुपपत्तेः तस्य लपदस्यदशलकारान्यतमत्वावच्छिन्ने शक्तिस्वीकारेणापिननिर्वाहः तावताऽप्यल्त्वव्याप्यत्वानपायात् तद्रूपावच्छिन्ने-शक्तिस्वीकारेलुनातीत्यादौतिवादिवारणाय धातोरित्यधिकृत्यविहितपञ्चम्याश्र-यणपरभाष्यविरोधापत्तेश्च तादृशशक्तिग्राहकानुपलम्भाच्च ॥ अपिचैवं ज्ञानेइ-त्यत्रस्यादेशे स्थानिवत्त्वेन स्वादित्वाद्भसंज्ञयाप्राप्तालोपवारणार्थारब्धौङःश्या-मिति वार्त्तिकवैयर्थ्यं नपुंसकाच्चेतिशास्त्रीयस्थानितायाअल्त्वव्याप्यौङ्त्वेनाव-च्छेदात् ॥ किञ्चैवं रामइत्यत्ररुत्वेकृतेरेफेसुप्त्वाभावेन कार्यकालपक्षेपदत्वाभावे विसर्गानुपपत्तिः ससजुषोरितिशास्त्रीयस्थानितायाः सत्त्वेनावच्छेदात् ॥ कि-ञ्चैवं वैयाकरणइत्यत्रैकारवृत्तिपदान्तत्वमादायैजागमोऽपिनस्यात् यण्शास्त्रीय-स्थानितायाइक्त्वेनावच्छेदादितिचेत् मैवम् आरोपप्रकारीभूतधर्मेणसाक्षादवच्छि-न्नोद्देश्यताकविधावेवनिषेधस्वीकारेण हल्ङ्याब्भ्यइत्यादिसूत्रीयायाः कृन्मेजन्त-इतिसूत्रीयायाइटईटीतिसूत्रीयायाश्चोद्देश्यतायाङीत्वाप्त्वकृत्त्वेट्त्वधर्मैः परम्पर-याऽवच्छेदादसंयोगादितिसूत्रेऽपिलिटोविशेषणत्वाङ्गीकारेण तदीयोद्देश्यताया-लिट्त्वेनपरम्परयाऽवच्छेदाद्यचिभमितिशास्त्रीयायाः सुप्तिङन्तमितिशास्त्रीयाया-श्चोद्देश्यतायाः स्वादित्वसुप्त्वाभ्यांपरम्परयाऽवच्छेदान्नयवाभ्यामित्यत्राऽपि फ-लबलेन यत्ववत्वयोरेवसाक्षादुद्देश्यतावच्छेदकत्वकल्पनेन पदान्तत्वधर्मेणोद्देश्य-तायाः परम्परयाऽवच्छेदाच्चदोषविरहात् नच साक्षात्पदनिवेशे आदेत्याद्यर्थस्वी-करिष्यमाणेन ऋधातोर्ङित्वइत्यादिनावक्ष्यमाणेनोपायेनविरोधः. हलादिश्शेष-इतिसूत्रीयायाउद्देश्यतायाअभ्यासत्वेनपरम्परयाऽवच्छिन्नत्वेनस्थानिवत्त्वेनैवा-भ्यासत्वसौलभ्यादितिवाच्यम् उपायस्योपायान्तरादूषकत्वात् आटेत्यादौटका-रलोपानिर्वाहाय अहलादिश्शेषइतिन्यासेऽभ्यासोऽहल्भवतीत्याद्यर्थेऽभ्यासत्वेन-साक्षादवच्छिन्नायाउद्देश्यतायाःसत्त्वेनस्थानिवत्त्वा प्राप्तेरुपायान्तरस्यानुसर-णस्यावश्यकत्वाच्च ॥ नच साक्षात्पदनिवेशेस्थानितायामल्त्वव्याप्यधर्मावच्छिन्न-त्वनिवेशोऽनुपयुक्तः रामायेत्यादावेकाररूपाल्निष्ठस्थानितानिरूपितादेशतावद्य-र्धमिकारोपप्रकारीभूतसुप्त्वेन सुपिचेतिशास्त्रोद्देश्यतायाः परम्परयाऽवच्छिन्न-त्वेनैवस्थानिवत्त्वसौलभ्यादितिवाच्यम् रमायामित्यादाविकाररूपाल्निष्ठस्था-नितानिरूपितादेशताश्रयाम्धर्मिकारोपप्रकारीभूतङित्त्वधर्मेणसाक्षादवच्छिन्नो-

देश्यताके ऽपियाटिकर्त्तव्येस्थानिवत्त्वार्थंतन्निवेशावश्यकत्वात् नचापइति पञ्चमी-
वलात्तस्मादितोतिपरिभाषयोत्तरस्योपस्थित्याङितस्तद्विशेषणतयाभानस्वीकारेण
नतच्छास्त्रीयोद्देश्यताङित्त्वेन साक्षादवच्छिन्नेतिवाच्यम् अदग्धदहनन्यायेन ङि-
तोधर्मिणः सत्त्वे परत्वरूपधर्ममात्रोपस्थितेस्तस्यविशेषणतायाएवसंभवात् नचा-
नुवन्धकार्ये ऽनल्विधावितिनिषेधोनस्यादितिवाच्यम् अनुवन्धरूपाल्वृत्त्यल्त्वव्या-
प्यधर्माश्रितत्वप्रयोज्यनिषेधोनेतितदर्थेनात्रतदप्रसरात् ॥ नचात्र साक्षात्पद-
निवेशे ऽपि लोम्नीअत्रेत्यत्रेदूदेदितिप्रगृह्यत्वायद्विवचनत्वातिदेशोनस्यात् प्रगृह्यसं-
ज्ञाशास्त्रीयोद्देश्यतायाद्विवचनत्वेनसाक्षादेवावच्छिन्नत्वादितिवाच्यम् औङित्यौ-
कारविभक्तेः संज्ञेत्यस्यप्रथमाद्वितीयाद्विवचनयोः संज्ञेत्यर्थकत्वेनऔङ्त्वस्य युवा-
मित्यादावप्यपिसत्त्वेनाल्त्वव्याप्यत्वाभावेन नपुंसकाच्चेतिशास्त्रीयस्थानिताया
अल्त्वव्याप्यधर्मावच्छिन्नत्वाभावेनादोषात् यथाश्रुतार्थकत्वे हि अशब्दाद्टापित-
ताआचारक्विवन्ताल्लिटिणलिआवादेशे आऔङितिस्थिते औङआपइत्यनेनश्या-
देशापत्तिः नचैवमतियुष्मच्छब्दादौविभक्तौपरत्वान्ङेप्रथमयोरित्यमादेशे नपुंस-
काच्चेतिश्यादेशापत्तिरितिवाच्यम् सकृद्गत्याश्रयणात् अम्मान्तएवावशिष्यतइ-
तिव्याख्यानाच्च ॥ अथवा स्वौजसमौडितिसूत्रे उपदेशे आओङितिछेदेन औ-
ङ्त्वस्यतद्वृत्तित्वेन नाल्त्वव्याप्यत्वम् ॥ अथवा औङित्यौकारविभक्तेः सं-
ज्ञेत्यनेनौकारविभक्तावौङ्त्वारोपवोधनेनौङ्त्वस्यौङ्शब्देपिसत्त्वेन नाल्त्वव्या-
प्यत्वम् ॥ अन्यत्रोक्तदिशासंज्ञाविधावितिपरिभाषायाअनावश्यकत्वमते ईदा-
द्यन्तंयद्द्विवचनं तदन्तस्यप्रगृह्यसंज्ञेत्यर्थेईदूदेदितिशास्त्रीयोद्देश्यतायाद्विवचनत्वेन
साक्षादवच्छिन्नत्वमपिनेत्यपिवोध्यम् ॥ नचैवमपि अतोलोपइतिसूत्रस्थभाष्यास-
ङ्गतिर्दुर्वारैव तत्रहि ण्यल्लोपावितिवार्त्तिकव्याख्यावसरेणिलोपस्यावकाशप्रद-
र्शनमततक्षदित्यत्रपरत्वादियङ्यपिस्थानिवत्त्वेनणित्वात्कृतम् एवं णौचङीत्यत्र-
त्यभाष्यासङ्गतिः तत्रहि अवीवददित्यत्र ण्यन्ताण्णौ अग्लोपित्वादुपधाह्रस्वो-
नस्यादित्याशङ्क्य वृद्धौकृतायांणिलोपान्नाग्लोपित्वमितिसमाहितम् तदुभयं न
युज्येत लोपस्यणित्त्वेनसाक्षादवच्छिन्नोद्देश्यकत्वादिति वाच्यम् ण्यन्ततदाद्यवय-
वस्यनिर्दिश्यमानस्यलोपविधानेनणित्वेनपरम्परावच्छेदेनस्थानित्वलाभात्या त-
दुभयसंगतेः ॥ केचित्तु अत्रसाक्षात्पदनिवेशेलक्ष्यासिद्ध्यभावेऽपि इदुदुपधस्ये-

तिसूत्रस्थशब्दरत्नासंगतिर्दुर्वारैव तत्र हि प्रत्ययभिन्नस्यविसर्गस्यषत्वमिति मनोरमोक्तार्थखण्डनाय प्रत्ययसंबन्धिभिन्नस्यविसर्गस्यषत्वमित्यर्थव्यवस्थापना यप्रवृत्तः शब्दरत्नकृदग्निः करोतीत्यादौप्रत्ययत्वस्य स्थान्यल्धर्मत्वेन तदतिदेश प्रवृत्त्या प्रत्ययरूपो विसर्गो दुर्लभइतिकिञ्चेत्यादिनाप्रतिपादितवात् साक्षात्पदनिवेशे तु प्रत्ययत्वस्यस्थान्यल्धर्मत्वेऽपि तेनसाक्षादवच्छिन्नायाउद्देश्यताया अभावेनातिदेशप्रवृत्त्याप्रत्ययरूपविसर्गस्यसौलभ्येनतदसंगतिः स्पष्टैवेत्यतः स्थानितायामेवाल्त्वव्याप्यधर्मेगसाक्षादवच्छिन्नत्वंनिवेशनीयम् ॥ तथाच गोस्त्रियोरितिसूत्रेनिर्दिश्यमानपरिभाषोपस्थितेरुपसर्जनस्त्रीप्रत्ययान्ततदाद्यन्तप्रातिपदिकावयवनिर्दिश्यमानस्यह्रस्वइत्यर्थेनानियमाभावादलोन्त्यपरिभाषाया अप्रवृत्तेरल्त्वव्याप्यधर्मेणसाक्षादवच्छिन्नायाः स्थानिताया अभावान्न प्राथमिकविरोधस्यावसरः नचालोन्त्यपरिभाषायास्तत्राप्रवृत्तिस्वीकारे युवतिमतिक्रान्तोऽतियुवतिरित्यत्रोपसर्जनस्त्रीप्रत्ययान्ततदाद्यन्तप्रातिपदिकावयवनिर्दिश्यमानस्यतेः स्थानेकश्चिदिकारादिर्ह्रस्वः स्यादितिवाच्यम् तद्वारणायालोन्त्यपरिभाषाप्रवृत्तिस्वीकारेऽपि तदुपस्थाप्यान्त्यालोनिर्दिश्यमानविशेषणतयाभानस्वीकारेण स्थानिताया अल्त्वेनपरम्परयैवावच्छिन्नत्वेनादोषात् एवं बहुवचनेझलीतिसूत्रेऽप्युभयोः परिभाषयोः समावेशेऽपि तदीयस्थानितायास्तेनधर्मेण साक्षादनवच्छिन्नत्वमुपपादनीयम् ॥ घेर्ङितीत्यत्र घिसंज्ञकाभिन्ननिर्दिश्यमानान्ताङ्गावयवस्यान्त्यस्यालोगुणइत्यर्थेन तत्राल्त्वव्याधर्मेणसाक्षादवच्छिन्नैवस्थानिताऽस्तीति तु नशङ्क्यम् अन्त्यस्यालइतिवक्तव्येऽलोन्त्यस्येत्येवंपाठसामर्थ्येनालः सर्वत्रान्त्यविशेषणताया एवकल्पनेन स्थानिताया अन्त्यत्वेनैवसाक्षादवच्छेदात् तथाच नद्वितीयविरोधस्यावसरः॥ एवं ग्रहोऽलिटीत्यत्रानियमाभावान्नाचश्चेति परिभाषोपस्थितिः उपस्थितौवा तदुपस्थाप्याचोविशेषणतयैवभानकल्पनेनेट्त्वेनैवस्थानितायाः साक्षादवच्छेदान्न तृतीयविरोधस्यावसरः ॥ एवं ज्ञानेइत्यत्रभत्वानुपपत्तिरपिन औङ्त्वस्यानुपदोक्तमतरीत्याऽल्त्वव्याप्यत्वाभावात् ॥ एवं रामइत्यत्रापि सान्तपदावयवनिर्दिश्यमानस्यरुत्वविधानेन रुत्वशास्त्रीयस्थानितायाः सत्वेनपरम्परयाऽवच्छिन्नत्वान्नदोषः ॥ लोम्नो अत्रेत्यत्र द्विवचनत्वानुपपत्तिरपिन नपुंसकाच्चेत्यत्र तस्मादितिपरिभाषयाऽव्यवहितोत्तरस्योपस्थितेरौङस्तद्विशेषणतयैव फलबलेनभा-

नकल्पनादौङ्त्वेन साक्षादवच्छिन्नायाः स्थानितायाअभावात् औङ्त्वस्याल्त्वव्याप्यत्वाभावाच्च नचैवं वैयाकरणइत्यादाविकोयणित्येतच्छास्त्रीयायाः स्थानितायाअल्त्वव्याप्येकत्वेनसाक्षादवच्छिन्नत्वेनस्थानिवत्त्वानुपपत्त्यावैजनापत्तिः इकोयणित्यत्रोपस्थितपूर्वस्यविशेष्यत्वेनेकत्वेपरम्परयास्थानितावच्छेदकत्वकल्पनेत्वस्यार्थस्य मूर्द्धाभिषिक्तस्यधिन्वन्तीतिफलस्यैवानुपपत्तिरितिवाच्यम् अचःपरस्मिन्नित्यत्र पञ्चमीसमासाश्रयणेन तेनैवस्थानिवत्त्वेनतत्रपदान्तत्वसौलभ्यादित्याहुः ॥ अन्येतु अल्प्रयोज्यस्थानितानिरूपितादेशतावद्धर्मिकारोपप्रकारीभूतेत्यादिरेवार्थोभाष्यानुगृहीतोनव्यैर्वक्तव्यः स्थानितायामल्त्वव्याप्यधर्मावच्छिन्नत्वानिवेशेनलाघवात् एवञ्च प्रत्याहारेष्वाद्यवर्णानामेवबोधकत्वस्याभ्युपगतत्वेन धिन्वन्तीत्यादाविरूपाल्प्रयोज्यस्थानितायाः सत्त्वेन स्थानिवत्त्वाभावस्य रामायेत्यादौस्थानिवत्त्वस्य प्राचीनमतेमात्रपदनिवेशोननवीनमतइतिप्रवादस्यचोपपत्तिः ॥ एतदेवाभिप्रेत्याचः परस्मिन्नितिसूत्रे अत्रसूत्रे प्रयोगेयोऽजित्युक्तंग्रन्थकृताऽपि तेनहि पूर्वसूत्रे सूत्रेयोऽल्स्थानिताप्रयोजकइतिसूचितम् ॥ नचैवं सुधीइत्यत्रहलइतिसूत्रेणदीर्घेतत्रस्थानिवत्त्वेनसंप्रसारणत्वानयनापत्तौ उपास्यादियोगे संप्रसारणाच्चेतिपूर्वरूपापत्तिः हलइतिशास्त्रीयायाः स्थानितायाः संप्रसारणपदप्रयोज्यत्वेनाल्पदप्रयोज्यत्वाभावेनानल्विधावितिनिषेधाप्रवृत्तेः समानाङ्गग्रहणमितिवार्त्तिकन्तु भाष्ये प्रत्याख्यातमितिवाच्यम् हलइतिसूत्रेऽच्परिभाषोपस्थितेरल्प्रयोज्यस्थानितायाः सत्त्वेनादोषादितिवदन्ति ॥ इतरेतु अल्पर्याप्तस्थानितानिरूपितादेशतावदित्यादिरर्थः यद्यप्येवं रामायेत्यादावप्यल्पर्याप्तस्थानितायाः सत्त्वेनस्थानिवत्त्वमनुपपन्नं तथापिबोधकावयवेषुबोध्यावयवत्वारोपएवैकान्ताअनुबन्धाइत्यस्यास्तात्पर्येणाल्पर्याप्तत्वंनास्तीत्यवगन्तव्यमित्याहुः परन्त्वेतन्मतेऽपि क्रुन्मेजन्तइत्यादिसूत्रस्थभाष्यादिविरोधात्सात्क्षान्निवेशआवश्यकएवेतिबोध्यमितिदिक् ॥ स्वीयमेवार्थसमूलयति अतएवेत्यादिना भाष्येस्पष्टमिति केचित्तु प्राचीनमतेऽप्येतद्भाष्यसंलापाय भोभगोइत्यत्रापिरइत्यनुवर्त्त्यम् रइत्यस्यखरवसानयोरित्यत्ररोःसुपीत्यत्रचानुवृत्तिकथनपरं भोभगोइतिसूत्रभाष्यन्तु मण्डूकप्लुतिनिरासाय रोरितिसमुदायरूपाश्रयणादितिकौमुदीतु चिन्त्यैवेत्याहुः तन्नभोभगोइतिसूत्रस्थभाष्यसन्दर्भविरोधादुपेक्ष्यम् इत्थंहि

तत्रसन्दर्भः अश्ग्रहणमनर्थकम् अशोऽन्यत्राभावादित्युक्त्वा छन्दस्सुः पयःस्वि-त्यत्रदोषोदर्शितः पुनरेवमाशङ्कितम् किं पुनः कारणं सुकारपरएवोदाह्रियते इहैव कुतोनोच्यते वृक्षस्तत्रप्लक्षस्तत्र अस्त्यत्रविशेषः विसर्जनीयेकृतेनभविष्यति इहापितर्हि विसर्जनीयेकृतेनभविष्यति छन्दःसु पयःसु स्थानिवद्भावात्प्राप्नोति ननुचेहापि स्थानिवद्भावात्प्राप्नोति वृक्षस्तत्र प्लक्षस्तत्रेति अनल्विधौस्थानिवद्भावः एतेनखरवसानयोरित्यत्ररोऽनुवृत्तेस्तस्याल्त्वव्याप्यधर्मावच्छिन्नस्थानिताकत्वं बोधितम् ततः अथायमल्विधिः स्यात् शक्यमश्ग्रहणमवक्तुमित्युक्तम् अत्रेदमा-रोःसुपीतिविसर्गएवपरामृश्यते नतु यत्वविधिः तथासति छन्दःसुवृक्षस्तत्रेत्य-नयोर्विशेषाभावेन तदुपपादनवैयर्थ्यात् अयंचरोःसुपीतिविसर्गविधिःकथमल्-विधिःस्यादित्याशङ्क्य विसर्गविधायकयोः शास्त्रयोःरोऽनुवृत्तिर्दर्शिता इत्थंच रोःसुपीतिविसर्गस्याप्यल्त्वव्याप्यधर्मावच्छिन्नस्थानिताकत्वाद्वृक्षस्तत्रेत्यत्रैव-स्थानिवत्त्वाऽप्राप्त्याऽश्ग्रहणमुत्तरार्थमितिसिद्धान्तितम् इत्थंसन्दर्भशोधनेनस्फु-टमुपलभ्येते नव्यसंमतोऽर्थौ भोभगोइत्यत्ररोऽननुवृत्तिश्च भाष्यतात्पर्यगोचरौ अ-न्यथारोःसुपीत्यस्याल्विधित्वप्रतिपादनंभगवतोविफलंस्यादित्यलम् ॥ नन्वेव-मार्ध्नित्यत्र ऋधातोर्लिटिद्वित्वेऽभ्याससंज्ञायामुरदत्त्वरपरत्वयोररित्यत्राभ्यासत्वं-नस्यात्तस्याल्त्वव्याप्यऋत्वावच्छिन्नस्थानिताकादेशतावद्धर्मिकारोपप्रकारत्वा-दतआह ऋधातोरिति ॥ पुनः पूर्वइति लक्ष्येलक्षणस्येतिन्यायस्तु संज्ञाविषये-नप्रवर्त्ततइतिअग्नीइत्यत्रपुनः प्रगृह्यसंज्ञाकरणपरभाष्याल्लभ्यतइतिभावः ॥ त-स्यापि अरित्यस्यापि ॥ द्विरुक्तधातुपूर्वभागत्वादिति अयंभावः पूर्वोऽभ्यास-इतिसूत्रेपूर्वशब्दः पूर्वत्वावयवत्वोभयधर्मविशिष्टार्थकः तत्र पूर्वत्वंकिमपेक्षमित्या-काङ्क्षायां प्रत्यासत्त्या द्वित्वशास्त्रीयविधेयापेक्षंविवक्षितम् एवमवयवत्वंप्रत्या-सत्त्याद्वित्वशास्त्रीयोद्देश्यविधेयोभयमात्रारब्धसमुदायनिरूपितं गृह्यते तथाचद्वि-त्वशास्त्रीयविधेयावधिकपूर्वीयोद्वित्वशास्त्रीयोद्देश्यविधेयोभयमात्रारब्धसमुदाय-घटकः सोऽभ्याससंज्ञकइत्यर्थेनारित्यस्यापितथाभूतत्वादभ्याससंज्ञेति एतेन द्वि-रुक्तधातुपूर्वभागस्यसामान्यतोऽभ्यासत्वे देवदत्तयज्ञदत्तौदेभतुरित्यादौदेवदत्ता-देरप्यभ्याससंज्ञापत्तिः अभ्यासकार्येऽङ्गाधिकारेणतद्दोषवारणेतु ऊर्णुनावेत्यत्र-ह्रस्वोहलादिश्शेषइत्यनयोरापत्तिरित्याचार्युक्तंसमाहितम् ॥ नन्वरऋइत्यत्रऋ-

थंतत्समुदायत्वं येनतत्समुदायघटकत्वं तत्रार्थसमाजग्रस्तंस्यादतआह प्रक्रिया-
ज्ञानवतांतथाज्ञानस्यसुलभत्वादिति लौकिकेनैकदेशविकृतन्यायेनतथाभूतसमुदा-
यत्वस्यतत्रसत्त्वेन तत्र तत्पूर्वभागत्वज्ञानस्यसुलभत्वादित्यर्थः ॥ अर्द्धविका-
रात्कथंतन्न्यायप्रवृत्तिरितितु नशङ्क्यम् जातिव्यञ्जकभूयोवयवदर्शनेतथापिप्रवृत्तेः
सिद्धान्तसिद्धत्वात् ॥ भट्टास्तु आनुमानिकस्थानिवद्भावेनतदानिन्युस्तच्चिन्त्यम्
द्विरुक्तेषूत्तरभागस्यैवार्थवत्त्वसिद्धान्तादभ्यासस्यविशिष्टस्यचानर्थकत्वेनानुमानि-
कस्थान्यादेशभावस्यार्थवत्त्वयेव विश्रान्तेरत्रतदप्रसरात् ॥ श्रीधरस्तु अर्शब्दे-
द्विरुक्तधातुपूर्वभागत्वं तत्स्थानापन्नइतिलोकन्यायेनाह तस्मैकिमपराद्धमभ्यास-
त्वेन यतस्तन्नानिनाय सूत्रेऽनल्विधावित्युक्तेरल्विधौ तन्न्यायाप्रवृत्तिरितिचेत्
तदाद्विरुक्तधातुपूर्वभागत्वानयनेऽपिसमानम् अभ्यासत्वंशास्त्रीयं द्विरुक्तधातुपूर्व-
भागत्वंत्वशास्त्रीयमिति अभ्यासत्वानयनेपूर्वोऽभ्यासइतिपुरुषारम्भस्यनिवर्त्तक-
त्वान्न्यायबलमुपक्षीणमितिचवैषम्यमवशिष्यतेचेदवशिष्यताम् ननोविद्वेषः ॥ प-
रेतु द्विर्वचनीयविधेयोद्देश्योभयमात्रारब्धसमुदायसमभिव्याहृतवर्णाघटितोयो-
द्विर्वचनीयविधेयावधिकपूर्वः सोऽभ्याससंज्ञकोभवतीतिपूर्वोऽभ्यासइत्यस्यार्थेना-
र्शब्दे तादृशसमुदायसमभिव्याहृतवर्णाघटितत्वस्यऋशब्दावधिकपूर्वत्वस्यचस-
त्त्वादभ्याससंज्ञासुलभेतिप्रक्रियाज्ञानवतामितिग्रन्थस्याशयः एवञ्च कश्चित्क-
श्चिन्न्यायमनुसृत्यव्याख्यानं विफलमेवेत्याहुः ॥ प्रथमार्थं सफलयति अतए-
वेति ॥ इण्नेति अत्रप्राचामनुसारिणः अल्त्वव्याप्यधर्मघटितेत्यत्राल्त्वव्याप्यत्वं
धर्मपरिष्कृतंग्राह्यम् तच्च स्ववृत्तित्व स्वघटितसमुदायावृत्तित्वोभयसंबन्धेनाल्वि-
शिष्टत्वरूपं तथाच धिन्वन्तीत्यादावार्द्धधातुकत्वस्यनिरुक्तोभयसंबन्धेनाल्वि-
शिष्टत्वात्तन्निमित्तकइडागमे कर्त्तव्ये न स्थानिवत्त्वम् ॥ रामायेत्यादौ सु-
प्त्वस्य एवृत्तित्वेऽप्येघटितङेशब्दवृत्तित्वस्यबोध्यबोधकयोरभेदाध्यवसायात्स
त्त्वेननाल्त्वव्याप्यत्वमिति तत्सिद्धिः नचैवमाधये चिकीर्षवइत्यत्रसन्निपातप-
रिभाषयाऽव्ययसंज्ञावारणपरभाष्यविरोधः तत्रकृत्त्वस्यपरिष्कृताल्त्वव्याप्यत्वे-
नस्थानिवत्त्वाप्राप्तेरितिवाच्यम् अस्मिन्नप्यर्थे नव्यनयइवोद्देश्यतायामल्त्वव्या-
प्यधर्मत्रटितधर्मेणसाक्षादवच्छिन्नत्वनिवेशेनाविरोधादित्याहुः तन्न एवमुदक्ष-
रपरिष्कारात्रयणेऽपि भोभगोइतिसूत्रस्थभाष्यविरोधस्यदुष्परिहरत्वात् समस्ये-

त्यादौ बोध्यबोधकयोरभेदाध्यवसायेऽपि तद्घटकैकारेबोध्यैकाराभेदाध्यवसायेमानाभावेनङेइत्यस्यबोध्यैकाराघटितत्वेनतद्वृत्तेरपिसुप्त्वस्याल्त्वव्याप्यत्वापत्तेश्च ॥ नन्वेवमपि धिन्वन्तीतिफलप्रलपनंविफलमेव अपरनिमित्तकत्वेनान्तरङ्गइडागमेकर्त्तव्ये वहिरङ्गस्ययणोऽसिद्धत्वेनावलादित्वादिटोऽप्राप्तेरितिचेन्न प्राचीननयेतदन्तरङ्गत्वानभ्युपगमेनस्वमतेतदुपायान्तरसत्त्वेऽपि प्राचामुक्तार्थावश्याभ्युपेयत्वबोधनमात्रेफलकथनस्यतात्पर्यात् नामीतिसूत्रआमीतिन्यासेनित्यत्वाद्दीर्घकथनपरभाष्यप्रामाण्येनापरनिमित्तकादेशविधायकत्वस्यान्तरङ्गत्वस्यस्वीकारेणेटस्तदभावाच्च दुधूषतीत्याद्यर्थं परनिमित्तकापरनिमित्तकशास्त्रयोराश्रीयमाणशब्दसमुदायतौल्यएवतदन्तरङ्गत्वस्यासिद्धत्वप्रयोजकत्वाभ्युपगमाच्च ॥ ज्ञापकसाजात्यात्समकालप्राप्तिकवहिरङ्गासिद्धत्वमात्रप्रयोजकत्वाङ्गीकाराच्च अक्षद्यूरित्यत्रलोपोव्योरितियलोपवारणायाचोऽन्यानन्तर्यनिमित्तकार्यप्रवृत्त्युत्तरं यदन्तरङ्गं प्राप्नोति तत्रकर्त्तव्येवहिरङ्गासिद्धत्वंनेतिनाजानन्तर्यन्यायार्थस्वीकारेणतेविनिषेधाच्च एतन्मतेतन्न्यायासत्त्वेऽप्यननुगतानित्यत्वाभ्युपगमेनेष्टसिद्धेश्च भविष्यतिगम्यादयइत्यादिनिर्देशेन नवृद्भ्यश्चतुर्भ्यइतिसूत्रसामर्थ्येन च धातुविहितप्रत्ययस्येडागमेकर्त्तव्येऽन्तरङ्गपरिभाषाऽप्रवृत्तिस्वीकाराच्चेत्यलम् ॥ केचित्तु आर्द्धधातुकस्येडित्यत्रवलादिपदस्यौपदेशिकवलादौलक्षणामुपेत्यधिन्वन्तीत्यत्रेटंवारयन्ति तदसत् लक्षणायांगौरवात् बभूवतुरित्यत्रापीडागमापत्तेश्च ॥ अपरविधावित्यस्य स्थानिभूताच्परभिन्नस्यविधावित्यर्थः तेन नैधेयइत्यस्यसिद्धिः प्रसज्यप्रतिषेधेतु तत्रस्थानिवत्त्वापत्तिरितिबोध्यम् ॥ आयन्नासन्निति एतेर्लङ्यिणादेशस्यास्तेः श्नसोरल्लोपस्यच स्थानिवत्त्वेनाडागमइष्यते असिद्धवत्सूत्रप्रत्याख्यानपक्षेतु लावस्थायामडित्याश्रित्येष्टसिद्धिर्बोध्या ॥ उपन्यासादिति चेच्छिदिवेभिदि भवतीत्यादिलक्ष्यासिद्धिश्चेत्यपिबोध्यम् अन्यथाऽऽययोर्नुमोऽन्त्येऽवादेशाभावस्यचापत्तेः ॥ अस्यापि धिन्वन्तीत्यस्यापि ॥ इतिवार्त्तिकइति अचःपरस्मिन्नितिसूत्रघटकपूर्वशब्दार्थस्यावधिसाकाङ्क्षत्वात्तदाकाङ्क्षाशान्त्यर्थमिदम् ॥ कैयटेनेति अनेनपाक्षिकपञ्चमीसमासेन स्थानिवद्भावेन समाधानमयुक्तम् अत्रैवं वारणेऽपि एरजः यजस्तस्यापत्यं याजिरित्यत्र स्थानिवत्त्वेन पदान्तत्वात्तत्राप्तनस्त्राभ्यामित्यैज्वारणायोक्तार्थस्वीकारस्यावश्य-

कत्वेन तेनैवैतत्साधनस्ययुक्तत्वात् पञ्चमीसमासपक्षेऽपि चेच्छिदीत्यादिलक्ष्या-नुरोधेनस्वविधौस्थानिवत्त्वस्यायुक्तत्वाच्चेतिसूचितम् ॥ एतेनैतदुक्तिर्नागेश-स्याश्रितशास्त्राच्छेदनन्यायमनुकरोतीत्याक्षिपन्तः परास्ताः ॥ द्वितीयमर्थंस-फलयति प्रदीव्येति ॥ बभूविवेति यन्निमित्तेतिप्रत्यासत्त्याश्रयणस्य फलंदातुं कष्टायेत्यस्यत्यागः ॥ ननु वलादित्वस्य स्वाश्रयत्वेऽपि स्थान्यल्वृत्त्यल्त्वव्या-प्यधर्मघटितत्वात्स्यादेवनिषेधोऽतआह यन्निमित्तेति तादृशधर्मेऽतिदिदिक्षितत्वं विशेषणोयमितिभावः ॥ एवञ्च स्थान्यलितिविशेषणंविफलमितिबोध्यम् ॥ स्थान्यलसाधारणत्वइति स्थानिसंबन्ध्यल्वृत्तित्वेसत्यल्मात्रवृत्तित्वइत्यर्थः ॥ यच्च तादृशवल्त्वघटितमिति समस्तःपाठः तादृशेतिच वल्त्वविशेषणम् ॥ प्र-त्यासत्त्येति अनल्विधावित्यत्राल्विधिश्च शास्त्रीयएवेतितद्भिन्नोऽपि पर्युदास-न्यायेनशास्त्रीयएवगृह्यतइति इदञ्च स्थानिवत्सूत्रंशास्त्रं तत्कर्तुंश्च प्रत्यासन्नं शा-स्त्रमेव तदपिस्वीयमेवेति च भावः ॥ शास्त्रीयकार्यएवेति शास्त्रप्रयोज्यविधेयए-वेत्यर्थः प्रतिबन्धस्तु न शास्त्रप्रयोज्यविधेयतावान् ॥ नायकसिद्धिरिति अ-न्यथा बुबुद्ध्यातत्प्रवृत्तिर्नस्यादितिभावः ॥ नन्विह स्थानिवत्त्वेन विशिष्टे बुबुद्धा-घप्यवयवभूताकारनिमित्तकआयादेशः स्यादेव नच स्थानिनिसतियद्भवतितदा-देशेऽपि भवति यन्नभवति तन्नभवतीत्येवाचःपरस्मिन्नित्यस्येवास्यार्थःस्यादिति-वाच्यम् रामायेत्यत्रदीर्घानापत्तेः आदेशेस्थानिवृत्तिधर्मसद्भावसंभावनायांयत्प्रा-प्नोतितद्भवति यन्नतन्नेत्यर्थेत्वेतद्ग्रन्थासङ्गतिस्तदवस्थैवेतिचेन्न स्थानीननिवृत्तः आदेशोनजातइत्याकारकसंभावनायांयत्प्राप्नोतितद्भवति यन्न तन्नेत्यर्थात् नचैवं रामायेत्यादावपिस्थानिवत्त्वानुपपत्तिरितिवाच्यम् स्थान्यादेशवृत्तिधर्मारोप-संभावनायांयत्प्राप्नोति तद्भवति यन्न तन्नेत्यर्थस्यापिकल्पनेनेष्टसिद्धेः ॥ प्रा-धान्यादिति पूर्ववत् आद्यन्तवत् पराङ्गवत् कर्मवत् इष्ठवत् तृज्वदित्येतेषुप्रसि-द्धानां निमित्तव्यपदेशतादात्म्यशास्त्रकार्यरूपाभिधानामतिदेशानां षड्विधत्वेऽपि सर्वेषांकार्यफलकत्वेनकार्यातिदेशस्यप्राधान्यादित्यर्थः ॥ कार्यातिदेशोयमिति-स्थानिनिसतियत्कार्यं भवतितदादेशेऽप्यनेनकरणीयमितिभावः ॥ अभिन्नरू-पइति रूप्यते ज्ञाप्यतइतिरूपं फलम् अभिन्नफलकइत्यर्थः ॥ भाव्येपीति तृज्व-त्सूत्रइत्यादिः ॥ आङ्गशास्त्रातिदेशादिति आङ्गंयच्छास्त्रं तस्यातिदेशादि-

त्यर्थः ॥ वस्तुतस्तु कार्यातिदेशादभिन्नरूपइतिचिन्त्यमेव कार्यफलकत्वस्यस-
र्वेष्वतिदेशेषुसत्त्वेन सर्वेषामेवैवमभिन्नरूपतापत्तेः ॥ आङ्गशास्त्रातिदेशात्सि-
द्धम् आङ्गं यत्कार्यंतदितिदिश्यतइतिभाष्यन्तु प्रथममाङ्गशास्त्रातिदेशात्सिद्धमि-
तिवार्त्तिकंशास्त्रातिदेशमभिप्रेत्योक्त्वापिप्राधान्यात्कार्यातिदेशएवोचितइत्यभि-
प्रायेणतद्वार्त्तिकव्याख्यावसरे आङ्गं यत्कार्यमितिवक्तव्यमित्यभिप्रायकम् वा-
र्त्तिकेशास्त्रपदस्योपलक्षणत्वाभिप्रायकंवा ॥ ननु कार्यातिदेशस्वीकारे हन्तेरुच्य-
मानस्यात्मनेपदस्यवधेः सिद्धावपि रामायेत्यादौ स्थानिनिसतिदीर्घप्राप्तेरा-
देशेऽपि सनस्यादितिचेत् अत्रकेचित् प्राधान्यादित्यारभ्यसूचितमित्यस्यान-
न्तरम् इतियद्यपि प्राप्तंतथापि रामायेत्यादौ दीर्घानापत्तेरितिशेषः तथाच त-
त्रानपेक्षितेत्यादिनानिमित्तातिदेशोऽव्यवस्थाप्यते तत्र आदेशे अनपेक्षितमर्थ-
स्यनिमित्तस्यसन्निधानं साहित्यं यस्मिन्व्यवहारेतादृशइत्यर्थः तद्धर्माभाववत्य-
पितद्धर्मव्यवहारः क्रियतइतियावत् ॥ स्वशास्त्रेणैवेति सुपिचेत्यादिनैवेत्यर्थः ॥
फलमुखेननिमित्तातिदेशेग्रन्थान्तरोपष्टम्भमाह अतएवेति निमित्तातिदेशादेवे-
त्यर्थः ॥ परिवीरिति व्येञः क्विपि संप्रसारणपूर्वरूपयोः कृतयोस्तुकोहलश्चे-
तिदीर्घस्यच प्राप्तौपरत्वाद्दीर्घइत्यर्थः तत्रह्यङ्गत्वायस्थानिवत्त्वोपयोगः ॥ ननु
कार्यातिदेशोनाम स्थानिन्यादेशवृत्तिधर्मसंभावनायामादेशे वा स्थानिवृत्तिधर्मसं-
भावनायां यत्कार्यं प्राप्नोतितद्भवतीतिबोधनमेव आदेशवृत्तिधर्मप्रकारिकास्था-
निधर्मिका स्थानिवृत्तिधर्मप्रकारिकाऽऽदेशधर्मिकावायासम्भावनातत्प्रयोज्यसंभा-
वनाविषयीभूतकार्यस्यबोधनमितियावत् एवञ्च रामायेत्यादावपि एशब्देयदि-
यञादित्वंस्यात्तर्हिदीर्घःस्यादितिसंभावनायाः यशब्देयदिसुप्त्वंस्यात्तर्हि दीर्घः-
स्यादितिसंभावनायावासत्त्वेनकार्यातिदेशेऽपिनक्षतिः किञ्च स्थानिनिसतीत्या-
दिपूर्वोक्तकार्यातिदेशस्वरूपपक्षेऽपि स्थानिनिसतिभवतः सुप्संज्ञारूपकार्यस्या-
देशेऽप्यतिदेशेन नदोषः तथाच प्रधानस्यकार्यातिदेशस्यत्यागोऽनुचितइत्यरुचे-
राह यद्वेति ॥ अवतरणोक्तप्रथमकार्यातिदेशाभिप्रायेणाह दीर्घेति ॥ द्वितीया-
भिप्रायेणाह आदीति सुप्संज्ञेत्यर्थः ॥ स्थानिवत्त्वेन सुप्त्वात्सुपिचेतिदीर्घ-
इत्यत्र सुप्त्वादिति अनपेक्ष्येत्यर्थेल्यबलोपेपञ्चमी स्थानिवत्त्वेन सुप्त्वमनपेक्ष्यैव
सुपिचेतिशास्त्रनिर्णीतोदीर्घइत्यर्थः यद्वा सुप्त्वादित्यस्य सुप्संज्ञयेत्यर्थः स्था-

रित्यत्रपरत्वाद्दीर्घइतिग्रन्थासङ्गतिस्तदवस्थेत्यतआह तच्चकार्यंकिमित्यादि तथाचातिदेशविषयेकार्यस्वरूपनिरूपकशास्त्रगतपौर्वापर्यमेववाध्यवाधकभावप्रयोजकमितिभावः ॥ एतदेव निरुक्तपौर्वापर्यमेव ॥ देशइति पौर्वापर्यंप्रयोजकइतिशेषः ॥ अत्रेति प्राक्प्रतिपादितयोर्निमित्तकार्यातिदेशयोर्मध्यइत्यर्थः ॥ अद्यपक्षइति इदानीन्तनपक्षइत्यर्थः यद्वेत्यादिनाप्रतिपादितः कार्यातिदेशपक्षइतियावत् ॥ अतएवेति अग्रे भाष्योक्तेरितिपञ्चम्यन्तपाठात् अत्रैवेतिपाठः तस्यहि प्रकृतसूत्रएवेत्यर्थः ॥ यद्वा आद्यपक्षइतिच्छेदः निमित्तातिदेशपक्षइतितदर्थः ॥ भाष्येऽङ्गसंज्ञेत्यस्याङ्गत्वमित्यर्थः एवञ्च सर्वं सुयोजमितिव्याचक्षते ॥ अन्येतु सूचितमित्यन्तेनसंभावनाघटितः कार्यातिदेशः साधितः ॥ किंकार्यंभवतीत्याकाङ्क्षायामाह तत्रेति तेषुकार्येषुमध्यइति आदेशइतिवार्थः अनपेक्षितेति पूर्ववदर्थः॥ तत्तन्निमित्तरूपकार्येति तत्तत्सुप्त्वादिनिमित्तेनरूप्यमाणंबोध्यमानं यत्कार्यंतत्कार्येत्यर्थः ॥ व्यवहारः संपादनम् ॥ स्वशास्त्रेणैवेति सुपिचेत्यादिशास्त्रेणैवेत्यर्थः ज्ञायतइतिशेषः ॥सुप्त्वादिति पूर्ववल्ल्यब्लोपेपञ्चमी॥ परत्वादिति कार्यज्ञानार्थानुसन्धीयमानशास्त्रयोर्मध्ये परत्वादित्यर्थः ॥निमित्तातिदेशपक्षमाह यद्वेत्यादिना॥ किञ्चिन्निमित्तवैकल्येऽपीति किञ्चिन्निमित्तस्यसुप्त्वादेर्वैकल्यमभावोयस्मिंस्तथाभूते यादात्रादेशेऽपीत्यर्थः ॥ दीर्घादिकार्यमिति दीर्घादिकार्यंयेनेति बहुव्रीहिणा सुप्त्वादिनिमित्तमित्यर्थः ॥ अनेन स्थानिवत्त्वेन ॥ क्रियते व्यवह्रियते आरोप्यतइतियावत् ॥ तच्चकार्यंकिमिति तदारोपस्यफलंकिमित्यर्थः ॥ अतिदिश्यमानकार्याणामिति अतिदिश्यमानेननिमित्तेनयानिकार्याणितेषामित्यर्थः अत्राद्येत्यादिपूर्ववत्सुयोजमितिवदन्ति ॥ परेतु सूचितमित्यन्तेनकार्यातिदेशपक्षः साधितः तत्र कार्यंद्विविधं प्रधानाप्रधानभेदात् प्राधान्यञ्च साक्षाल्लक्ष्यधर्मिकसाधुत्वप्रयोजकत्वम् अप्राधान्यञ्च साक्षाल्लक्ष्यधर्मिकसाधुत्वप्रयोजककार्योपयोगित्वम् ॥ तत्रेति प्रधानाप्रधानयोः कार्ययोर्मध्यइत्यर्थः ॥ अनपेक्षितेति अनपेक्षितमर्थस्यप्रमाणस्यसंनिधानं यस्मिन्तथाभूतः तद्वाक्यार्थबोधे निमित्तरूपंयत्कार्यमप्रधानीभूतं तस्यव्यवहारोऽतिदेशोऽनेनक्रियतइतिसमुदितार्थः अयंभावः यत्रप्रधानकार्यस्यैवातिदेशसंभवः यथावधेरात्मनेपदं तत्र तस्यैवातिनिवत्त्वेनेतितत्रैवहेतुरितिनैतत्पक्षेऽपि तद्ग्रन्थासङ्गतिः ॥ नन्वेवमपि परिवी-

देशः यत्रतूभयोः संभवः यथा रामायेत्यादौ दीर्घः सुप्संज्ञा च तत्रप्रमाणमनपेक्ष्यसुप्संज्ञावेरप्रधानस्यैवातिदेशः कार्यइति ॥ कार्यंत्विति प्रधानकार्यंत्वित्यर्थः ॥ सुप्त्वादिति सुप्संज्ञयेत्यर्थः ॥ परत्वाद्दीर्घइति अत्र प्रधानयोरेवातिदेष्टव्यत्वादुभयोरतिदेशेकार्यज्ञानार्थाश्रितशास्त्रगतपरत्वाद्दीर्घइत्यर्थः ॥ अप्रधानमतिदिश्यप्रधानार्थशास्त्रप्रवृत्तिकल्पनापेक्षया लाघवात्सर्वत्रप्राधानकार्यस्यैवातिदेशइतिपक्षमाह यद्वेत्यादिना ॥ अत्रेति अप्रधानातिदेशप्रधानातिदेशपक्षयोर्मध्यइत्यर्थः ॥ आद्यपक्षः अप्रधानातिदेशपक्षः ॥ भाष्यसम्मतइति तत्रलघूपधगुणोपयोग्यङ्गसंज्ञायाएवातिदेशेनकरणादितिभावइत्याहुः ॥ पूर्वंकिञ्चिन्निमित्तवैकल्पेऽपीत्युक्तं तत्र निमित्तपदेन यन्निमित्तवैकल्यप्रयुक्तोपदेशाप्रवृत्तिस्तदतिरिक्तस्यापि कस्यचिद्ग्रहणशङ्कावारणार्थं कार्यातिदेशे विशेषान्तरमप्याह एवमिति कार्यातिदेशस्वीकारइत्यर्थः ॥ सर्वनिमित्तकत्वमिति प्राप्ताप्राप्तविवेकन्यायान्निमित्तशास्त्राद्यतिदेशपक्षापेक्षयाफलैक्यानुरोधाच्चेतिभावः ॥ वर्णाश्रयत्वमिति तेन पटुशब्दादाचक्षाणण्यन्तात्क्विपिणिलोपेभ्यामि पड्भ्यामित्यत्रप्रत्ययलक्षणेनणिपरत्वादिष्ठवत्त्वेनभत्वं न उपदेशस्यभसंज्ञाशास्त्रस्यणौयाऽप्रवृत्तिः सास्वादित्ववैकल्यप्रयुक्तातदतिरिक्ताजादित्वनिमित्तकत्वंणाविष्ठवदित्यस्यापीतिवर्णाश्रयत्वात् किन्तुभ्यान्निमित्तकंपदत्वमेवेतिजश्त्वसिद्धिरितिबोध्यम्॥व्यवहारइति अभियुक्तानामित्यादिः ॥ ननु पड्भ्यामित्यादौणिलोपेसति स्वादित्वाजादित्वोभयवैकल्यप्रयुक्तायाएवोपदेशाप्रवृत्तेः सत्त्वात्कथमजादित्वनिमित्तकत्वमिष्ठवद्भावस्य येनवर्णाश्रयत्वंस्यादिति चेन्न यन्निमित्तेत्यमनिमित्तपदेनसादृश्यप्रतियोगितावच्छेदकव्यापकधर्मस्यैवग्रहणात् नहि स्वादित्ववदजादित्वमिष्ठत्वव्यापकं भूयिष्ठइत्यादौ यादेरपीष्ठनः सत्त्वात् नच यचिभमित्यत्र यचोतिद्वन्द्वनिर्देशाद्यकारादित्वाजादित्वान्यतरत्वस्यैवनिमित्तत्वेमतस्येष्ठत्वव्यापकत्वमस्त्येवेतिवाच्यम् यचिभमित्यत्रयितिलुप्तसप्तमीकंपृथक्पदमितिस्वीकारेणान्यतरत्वेनतत्रनिमित्तत्वाभावेन पृथक्पृथगेवनिमित्तत्वात् अतएवद्वन्द्वाच्चुदषहान्तादितिटचः शङ्काऽपि न अन्यतरत्वस्यान्यत्रोक्तदिशागौरवग्रस्तत्वेन पृथक्पृथङ्निमित्तत्वेलाघवाच्च ॥ अथवा अन्यतरत्वेननिमित्तत्वेऽपि यन्निमित्तेत्यत्रनिमित्तपदेन सादृश्यानुयोगितावच्छेदकव्यापकीभूताभावप्रतियोगिधर्मस्यैवग्र-

हणेन यादित्वाजादित्वान्यतरत्वस्यकेवलस्याजादित्वस्यवाणित्वव्यापकीभूता-
भावप्रतियोगित्वाभावात्स्वादित्वस्य च तत्सत्वान्नदोषः । एतादृशनिमित्तग्र-
हणे निमित्तातिदेशाभिप्रायकसामान्यातिदेशन्यायफलैक्यनिर्वाहएवहेतुः ॥ के-
चित्तु अतिदेशारम्भप्रयोजकाभावप्रतियोगिनोनिमित्तस्यग्रहणेननदोषइत्याहुः तन्न
इहाजादित्वस्याऽपितत्त्वस्यदुर्वारत्वात् ॥ ननु इष्टवदतिदेशएवंव्यवहारेऽपि प्र-
कृतातिदेशेकिमित्यतआह सर्वातिदेशेष्विति ॥ इदं तन्निमित्तातिरिक्तेत्युक्तम् ॥
तेन रामस्येत्यत्र सुपिचेतिदीर्घः युष्मदित्यत्रबहुवचनइत्येत्वं चानेनातिदेशेनने-
तिबोध्यम् ॥ शास्त्रीयमेवेति तेनादेर्घस्लादेशे वेञोवयादेशेच तासौनित्यानि-
ट्त्वस्याशास्त्रीयत्वाज्जघसिथेत्यत्र विवयिथेत्यत्रचोपदेशेऽत्वतइतीण्निषेधोन ॥
कण्डूतिरित्यत्रवकारेस्थानिभूतादचः पूर्वत्वस्याशास्त्रीयत्वेनानतिदेशेनाल्लोपस्य
स्थानिवत्त्वेनोठः प्रतिबन्धश्च न ॥ शास्त्रीयत्वंचैतन्मते शास्त्रस्थपदसङ्केतविष-
यतावच्छेदकत्वं वलादित्वादीनांशास्त्रीयत्वन्तु यस्मिन्विधिरित्यादीनांसङ्केत-
ग्राहकत्वाद्बोध्यम् ॥ एतेन वलादित्वादीनामतिदेशाप्रसक्तेरशास्त्रीयस्याप्यने-
नातिदेशइत्युक्त्वा जघसिथेत्यादाविण्निषेधवारणायकण्डूतिरित्यत्रोठः संप-
त्त्येच यत्नान्तरानुसरणमाचारिणांविफलमितिबोध्यम् ॥ परेषान्तु पुनःशास्त्री-
यत्वमन्यदेवान्यतोऽवसेयम् ॥ संबन्धिशब्देति तत्त्वञ्च निरूपकांश नित्यसा-
काङ्क्षंयद्रूपं तद्रूपावच्छिन्नबोधकत्वम् । प्रकृतेच स्थानित्वस्यनिरूपकांशेनित्य-
साकाङ्क्षत्वेन पितृवदधीतइत्यत्रपुत्रस्येवादेशस्यलाभः सुकरइतिभावः ॥ श्रौ-
तस्थान्यादेशभावस्यैवेति तस्यप्रत्यक्षत्वेनपुरःस्फूर्त्तिकत्वादितिभावः ॥ सर्वे-
सर्वपदेत्यत्रपदपदमर्थवतउपलक्षणम् ॥ तेस्तुरिति इदमुपलक्षणम् पचतीत्यस्य-
स्थानेपचत्वित्यादेशइत्यस्यापि ॥ केचित्तु अत्रादेशग्रहणाभावे प्रत्यासत्त्याशा-
स्त्रतात्पर्यविषयीभूतस्यानुमानिकस्थान्यादेशाभावस्यैवग्रहणं स्यान्नतु तदविषय-
स्यश्रौतस्थान्यादेशभावस्येतितदर्थमादेशग्रहणमितिविपरीतमाहुः तद्भाष्यानुक्त-
मितिसूचयन्नाह इतिभाष्येस्पष्टमिति ॥ अतएवेति लोकसिद्धत्वादेवेति प्राग्दी-
व्यतइत्यत्राशास्त्रीयविकारेऽपि भाष्यकृताऽऽश्रयणादेवेतिवार्थः ॥ अतएव शा-
स्त्रआश्रयणादेव ॥ श्रायसेति श्रेयःशब्दादणि देविकाशिंशपेत्यनेनात् ॥ दु-
र्लभमिति नचाण्निमित्तिका सा सान्तेसुलभैतिवाच्यम् प्रत्यासत्त्यासवर्णनामस्था-

ननिमित्तिकायाआश्रयणात् नच कार्यकाले अश्वीइत्यत्रेवयथोद्देशेऽपिवा औङ्-
त्यत्रपूर्वान्तवत्त्वेनाणत्वे परादिवत्त्वेन सर्वनामस्थानत्वेन पुनः संज्ञाप्रवृत्त्यातन्नि-
मित्तिकाऽपि सुलभैवसेतिवाच्यम् एवमपि अण्विधानावधित्वस्यश्रेयसित्यत्र-
सत्त्वेनश्रायसित्यत्रन्यायं विनादुर्लभत्वात् नचानुमानिकेनस्थानिवद्भावेन तल्लाभः
श्वेइत्यस्याप्यर्थवत्त्वेनतस्यस्थानिधर्मत्वाभावादितिभट्टाः ॥ ननु शब्दानान्नि-
त्यत्वायाविकारित्वस्यभाष्येप्रतिपादनात्कथमेवंसति नित्यत्वमतआह शब्दानां-
नित्यत्वंत्विति ॥ रेखागवयेति यथाबालानांगवयबोधनार्थंकश्चिद्रेखयागवयं-
लिखति तत्र क्वचिदङ्गाधिक्ये क्वचिदङ्गहानौवानवास्तविकंगवयेऽङ्गाधिक्यादि-
प्रतीयते तथा शास्त्रप्रक्रियानिर्वाहार्थंबुद्धिकल्पितविकारेऽपि नपारमार्थिकः श-
ब्दे विकारइतिभावः ॥ अन्यसादृश्यनिषेधइति ननु सादृश्यस्यभेदघटितत्वेना-
न्यभेदनिषेधेऽन्यत्वमेवायातीतिचेन्न सादृश्यस्यैतन्मतेभेदाघटितत्वात् ॥ अ-
र्द्धस्येति इदमुपलक्षणम्अर्द्धाधिकस्यापि ॥ जातिव्यञ्जकभूयोऽवयवदर्शनाभा-
वेनेति तद्दर्शनेतु भवत्येवतादृशोव्यवहारः यथा शिरश्चण्डस्यकालीचगृहीत्वा-
मुण्डमेवचेत्यस्यानन्तरम् मयातवात्रोपहृतौचण्डमुण्डावित्यत्र चण्डमुण्डमात्रेचण्ड-
त्वव्यवहारस्तथेतिभावः ॥ अनुपपादनादिति अतएव वासुदेववाचकादशब्दा-
द्द्वितीयैकवचनेऽमिपूर्वरूपे सुपिचेतिदीर्घोनेतिभावः ॥ नच पचतीत्यत्रयत्ति-
ङन्ततदादित्वं तदेव पचतुशब्देऽतिदिश्यतामलमादेशग्रहणेनेतिवाच्यम् यदीया-
र्द्धस्यान्यथात्वं तत्रतदर्धवृत्तिधर्मघटितधर्मस्यापिन्यायेनानतिदेशात् ॥ ननु भू-
योवयवदर्शनंनजातिव्यञ्जकं वस्त्राद्यावृतकायत्वेनवैरूप्यंप्रापितस्य मुखमात्रदृ-
श्यस्याध्यात्मिकवायुसंयोगिनः श्वात्मनस्तावदवयवमात्रादपिश्वत्वजातेर्व्यञ्जना-
त्प्रकृतेच तेरिकारस्योकारेणाच्छादनात्सत्यपिवैरूप्येऽपिवदित्यादौ सङ्ख्याकार-
काद्यवगमादिकारापगमेतकारमात्रादपि तत्वजातेर्व्यञ्जनस्यदृष्टत्वात्तुशब्दत्वेऽपि
तेनैव तादृशजातिर्व्यज्यतइतिवक्तुंशक्यमित्यरुचेराह किञ्चेति॥ परिच्छिन्नपरि-
माणेति तत्त्वञ्चैतन्मते संख्यात्वपरिमाणत्वव्याप्यधर्मावच्छिन्नप्रकारताकबुद्धिनि-
ष्ठप्रतिबध्यतानिरूपितप्रतिबन्धकतावच्छेदकविषयताश्रयविशिष्टत्वम् वैशिष्ट्यंचस्व-
घटितत्वस्वसमनियतत्वान्यतरसंबन्धेन द्व्यचकत्वादेरेकत्वादिप्रकारकबुद्धिनिष्ठप्र-
तिबध्यतानिरूपितप्रतिबन्धकतावच्छेदकविषयताश्रयीभूतद्वित्वादिघटितत्वाज-

रात्वादेस्तथाभूतचतुष्ट्वादिसमनियतत्वाच्चतत्त्वमुपपाद्यम् ॥ उदकशब्दत्वातिदेश-परमन्तादिवत्सूत्रभाष्यन्तु पूर्वोत्तरपदनिमित्तकार्यात्पूर्वमन्तरङ्गोऽप्येकादेशोनेति-परिभाषया पूर्वमेवस्वरप्रवृत्तेरेकदेश्युक्तम् ॥ परिच्छिन्नपरिमाणउक्तन्यायाप्र-वृत्तेरसाधारणफलन्तु सजुषमाचष्टे सगित्यत्र सजूश्शब्दत्वातिदेशाद्रुत्वाभावः । आनुमानिकस्तुन प्रवर्त्तते जुषोऽप्यर्थवत्त्वेन सजुष्ट्वस्यस्थानिधर्मत्वाभावात् इदु-दुपधेभ्योणिचोऽनभिधानेतु फलान्तरमनुसन्धेयम् ॥ नचैवंदीव्यतिशब्दत्व-स्याप्यनेनातिदेशाभावे प्राग्दीव्यतइतिसूत्रस्थभाष्यासङ्गतिरितिवाच्यम् दीव्य-तिशब्दनिष्ठबोधजनकत्वस्यैवदीव्यच्छब्देऽतिदेशेनेष्टसिद्धेः तस्य निरुक्तपरि-च्छिन्नपरिमाणत्वाभावात् ॥ प्रकृते तु तिप्त्वादेः परिच्छिन्नपरिमाणत्वाद-तिदेशोऽप्राप्तइति आनुमानिकोऽसाववश्याश्रयणोयइतिभावः ॥ अङ्गसंज्ञासूत्रे-चभाष्यइति तत्रहि अकृत्विशिष्टस्यसर्वकादेरङ्गसंज्ञां गङ्गायमुनादृष्टान्तसिद्धे-नतन्मध्यपतितन्यायेनसंसाध्य पुनराशङ्कितम् इहकेचिच्छब्दाअव्यक्तपरिमाणाना-मर्थानांवाचकाभवन्ति यएते संख्याशब्दाः परिमाणशब्दाश्च तएकेनाप्यपाये न भवन्ति द्रोणः खारी आढकमितिनैवाधिकेभवन्तिनचन्यूने केचिद्यावदेवतद्भव-तितावदेवाहुः यथैते जातिशब्दाः गुणशब्दाश्च तैलं घृतमितिखार्यामपिभवति द्रोणेऽपि शुक्लोनीलःकृष्णइति हिमवत्यपिभवति वटकणिकामात्रेद्रव्येऽपि अङ्गसं-ज्ञाचाप्यव्यक्तपरिमाणानां क्रियते साकेनाधिकेस्यात् एवंतर्ह्याचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति-तदेकदेशभूतस्तद्ग्रहणेनगृह्यतइति यदयमकोरितिप्रतिषेधंशास्तीत्युक्तम् ॥ ननु गङ्गाप्रविष्टनदीदृष्टान्तसिद्धे नाकोरितिप्रतिषेधज्ञापितेन तन्मध्यपतितन्यायेनाव्यक्त-परिमाणानांधात्वादिशब्दानां सक्षम्के साकच्केयथाप्रवृत्तिः तथाश्वपुच्छदृष्टान्त-सिद्धे नप्राग्दीव्यतइतिज्ञापितेनानेनापि तिङ्त्वातिदेशः कुतोनेतिचेन्न वैषम्यात् अव्यक्तपरिमाणानामधिकेप्रवृत्तिमन्तराऽकोरित्यादेर्नसार्थक्यं प्राग्दीव्यतइत्यस्यार्थ-बोधकत्वाद्यतिदेशेन सार्थक्यमिति ॥ वस्तुतस्तिङ्त्वं न्यायेनापि सुलभमेव तस्यो-क्तरूपाव्यक्तपरिमाणत्वाभावात् तिङ्संज्ञाया अव्यक्तपरिमाणनिष्ठत्वोपपादनमपिचि-न्त्यमेव तिप्त्वादेस्तत्त्वेऽपितिपत्वादेस्तदभावात् परिच्छिन्नपरिमाणधर्मसमानाधिक-रणधर्माणामप्यनतिदेशेन्यायस्यनिर्विषयत्वापत्तेः अर्थबोधकत्वस्यापिपरिच्छिन्न-परिमाणदीव्यतिशब्दत्वसामानाधिकरण्येनानतिदेशेज्ञापकपरभाष्यासङ्गतेश्च ॥

अङ्गसंज्ञाचाप्यव्यक्तपरिमाणानामितिभाष्यन्त्वेकदेशयुक्तिः श्रायसावित्यत्राङ्गत्वा-
तिदेशेननुमापादनपराचः परस्मिन्नितिसूत्रभाष्यविरोधात् ॥ अतएव प्राग्दी-
व्यतोऽगितिसूत्रे उक्तपरिभाषांज्ञापयित्वातेनैवपचत्वित्यादौपदत्वेसिद्धे स्था-
निवत्सूत्रे एकदेशविकृतस्योपसंख्यानंचोदितं तन्नकर्त्तव्यमितिभाष्यकैयटादिक-
थितमपिसङ्गच्छतइतिदिक्॥ननु न्यूनेऽधिकेवाशास्त्रव्यापारस्यापेक्षणेऽपितुशब्दे-
न्यूनत्वाधिक्ययोरभावाच्छास्त्रव्यापारंविनापि तिङ्संज्ञाकुतोन स्यादतआह-
वैरूप्यस्योपलक्षणमिति ॥ स्थानिवद्भावेनेति कृतपूर्वसवर्णदीर्घआसित्यादावा-
दिवत्त्वेनप्रत्ययत्वं ततआनुमानिकआनादौस्थानिवत्त्वेन प्रत्ययत्वं तदन्तत्वंत्वा-
र्थसमाजग्रस्तमितिवोध्यम् विशिष्टातिदेशस्तुन अशास्त्रीयत्वात् ॥ प्रत्ययान्तत्वे-
पीति ननु शास्त्रप्रामाण्यादाहार्यारोपोऽपि प्रवृत्तावप्रवृत्तौचनियामकइतिपूर्वमुक्तम्
एवञ्चतद्वत्ताबुद्धिंप्रतियथातदभाववत्ताबुद्धेस्तद्धर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकभेदवत्ता-
बुद्धेश्च प्रतिबन्धकता तथा तदभाववत्ताबुद्धिं प्रतितदवच्छिन्नप्रतियोगिताकभे-
दवत्ताबुद्धिंश्च प्रति तद्वत्ताबुद्धेःप्रतिबन्धकताऽप्यवश्यकल्प्या अतएव न घटव-
त्ताग्रहकाले घटाभाववत्ताग्रहोघटवद्भेदवत्ताग्रहश्च जायतइति कथं प्रत्यया-
न्तत्ववत्ताग्रहकाले प्रत्ययान्तभेदवत्ताग्रहःसंभवेदितिचेन्न प्रतिबन्धकतावच्छे-
दककोटिप्रविष्टबुद्धावनाहार्यत्वस्यापि प्रविष्टतयाऽऽतिदेशिकप्रत्ययान्तत्वज्ञान-
स्याहार्यतयातत्सत्त्वेऽपि प्रत्ययान्तभेदज्ञानस्योदयसंभवात् ॥ केचित्तु त-
द्वत्ताबुद्धेर्नतदभाववत्ताबुद्धिंप्रतितद्धर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकभेदवत्ताबुद्धिंप्रति-
चप्रतिबन्धकताभ्युपेयते नचैवं घटवत्ताग्रहसत्त्वे कथंनतदभाववत्ताग्रहोदयइ-
तिवाच्यम् अभावाभावस्यप्रतियोगिरूपत्वेन भेदाभावस्यप्रतियोगितावच्छे-
दकरूपत्वेन च घटवत्ताग्रहस्य निरुक्तान्यतररूपेणप्रतिबन्धकत्वाभ्युपगमेन-
तादृशग्रहोदयाभावात् प्रकृते प्रत्ययान्तत्वस्यप्रत्ययान्तभेदाभावरूपत्वेन ज्ञानं
नसंभवति तस्याशास्त्रीयत्वेनातिदेशालभ्यत्वादित्याहुः तच्चिन्त्यम् प्रत्य-
यान्तत्वज्ञानस्यार्थसमाजग्रस्तत्वोपपादनात्तद्भेदाभावेऽप्यार्थसमाजग्रासतौल्यात्॥
प्रातिपदिकत्वापत्तिरिति एवञ्च नलोपःस्यादितिभावः नचैतादृशेविषयेय-
दिनलोपः स्यात्तदातस्माच्छसोत्येवास्तु अकइत्यनुवर्त्तते अचीति निवृ-
त्तम् अकः शसिपूर्वसवर्णदीर्घोभवतीतिसूत्रार्थः विधानसामर्थ्यान्नचात्रादेः

परस्यत्यस्यबाधइति निर्विसर्गरूपेसिद्धे नकारादेशविधानंतच्छ्रवणार्थमितिन-
लोपोनभविष्यतीतिवाच्यम् साक्षान्नलोपशास्त्रबाधकल्पनापेक्षयाऽतिदिश्यमानध-
र्मविरुद्धेतिन्यायज्ञापनस्यैवोचितत्वात् यत्तु तण्डुलानित्यादावित्यादिपदेन स-
र्वस्मिन्नित्यत्रनलोपस्यापत्तिरित्याशयः नह्यत्रापि नकारोच्चारणसामर्थ्यं वक्तुं-
शक्यं सर्वस्मिन्शयइत्यत्रशयवासेत्यलुकि संज्ञाविधौनलोपस्यासिद्धत्वेनगुरु-
संज्ञायां प्लुतसिद्धेः फलत्वादिति भट्टभैरवमिश्रावाहतुस्तदसत् इकोऽचिविभ-
क्ताविति सूत्रेऽजग्रहणेन नलुमतेत्यस्यानित्यत्वज्ञापनपरभाष्यप्रामाण्येन संयोग-
संज्ञायां गुरुसंज्ञायांवाकर्त्तव्यायांनलोपस्यासिद्धत्वंनेतिकल्पनात् अन्यथा त्र-
पुषुशयेत्यादौ नुम्तदभावयोः फलेविशेषाद्भाष्योक्तज्ञापकताभङ्गापत्तेरितिबो-
ध्यम् ॥ तण्डुलानित्यत्र प्रातिपदिकत्वापत्तिरिव अचिनवमित्यादौपित्त्वातिदे-
शेऽपि ङित्त्वापत्तिरपिबोध्या ॥ अतिदिश्यमानधर्मविरुद्धेति ननु विरुद्धत्वंत-
द्वद्बुद्धिप्रतिबन्धकबुद्धिविषयत्वं प्रतिबन्धकताच तद्वत्ताबुद्धिंप्रतितदभाववत्ता-
निश्चयत्वेन तदभावव्याप्यवत्तानिश्चयत्वेन तदवच्छिन्नप्रतियोगिताकभेदवत्ता-
निश्चयत्वेन चक्लृप्ता तथाच आबधिषीष्टेत्यत्रात्मनेपदार्थातिदिश्यमानहन्त्वा-
भावव्याप्यस्वाश्रयादन्तत्वप्रयुक्तातोलोपानापत्तिः एवम् अधुरित्यत्रसिज्लुग-
र्थातिदिश्यमानघेट्त्वाभावव्याप्यादन्तत्वप्रयुक्तजुसनापत्तिः एवंणलुत्तमोवेतिसू-
त्रवैयर्थ्यंच अतिदिश्यमानोत्तमत्वाभावव्याप्यणल्त्वप्रयुक्तकार्यानापत्तेरितिचेन्न
द्वितीयनिश्चयत्वेन प्रतिबन्धकतायाअतिदेशविषयेऽस्वीकारात् अतएवलोकेमातृ-
ष्वसरिमातृवद्वर्त्तितव्यमित्युक्ते मातृत्वाभावप्रयुक्तकार्यस्यैवप्रतिबन्धोनतु तद्-
व्याप्यमातृष्वसृत्वप्रयुक्तस्याऽपीति ॥ नचैवं पूर्वविधाविति किंनैधेयइतिग्रन्थास-
ङ्गतिः तत्र स्थानिवत्त्वेनन्यच्त्वग्रहेऽपि स्वाश्रयद्व्यच्त्वस्यतद्विरुद्धत्वाभावाड्-
ढकःसिद्धेरितिवाच्यम् एकसंख्याघटितधर्मप्रकारकबुद्धिंप्रत्यपरसंख्याघटित-
धर्मप्रकारकबुद्धेः प्रतिबन्धकतायाः स्वातन्त्र्येणक्लृप्तत्वात् अतएव नहि त्रिपु-
त्रोद्विपुत्रव्यपदेशंलभतइतिभाष्यउक्तंसंगच्छते ॥ पर्युदासत्वइति अयंभावः अ-
प्रत्ययइत्यस्यपर्युदासत्वेप्रत्ययान्तभिन्नत्वं प्रातिपदिकसंज्ञाप्रयोजकंतदभावप्रयुक्तः
प्रातिपदिकसंज्ञाभावस्तु न शास्त्रबोध्यइत्येतत्प्रयोजकप्रत्ययान्तत्वबुद्धिसंपादकः
स्थानिवद्भावोनस्यात् प्रसज्यप्रतिषेधेतुप्रत्ययान्तस्यप्रातिपदिकसंज्ञाभावोऽपिशा-

स्त्रेणैवविधेयइतितस्यशास्त्रीयत्वंस्यादपीति ॥ पर्युदासलभ्येत्याद्युत्तराभिप्रायस्तु
यदिप्रत्ययान्तत्वप्रयुक्तप्रातिपदिकत्वाभावः शास्त्रतात्पर्यविषयोन स्यात्तदाअर्थ-
वत्सूत्रेणप्रत्ययान्ते नविधिर्नापि निषेधइत्यप्रत्ययइतिविशेषणंव्यर्थमेवस्यादिति-
तत्सामर्थ्याच्छास्त्रतात्पर्यकल्पनयासिद्धोऽप्यर्थः शास्त्रीयवद्भवतीति तत्संपा-
दकःस्थानिवद्भावोभवत्येवेति ॥ अस्मिन्नर्थेसाधकान्तरमाह वेःस्कन्देरिति ॥ न्या-
य्येनचेति वाक्यभेदाद्यकल्पनेनन्याय्यत्वमस्यबोध्यम् ॥ तस्य अनिष्ठायामि-
त्यस्य ॥ प्रसज्यप्रतिषेधेति अस्यबीजमाख्यातशेखरतोऽवसेयम् ॥ उक्तार्थ-
सिद्धिः पर्युदासलभ्याशास्त्रीयेऽपि शास्त्रीयत्वसिद्धिः ॥ ननुलक्ष्यानुसा-
रोलक्षणैकचक्षुष्काणामयुक्तइत्यतआह केचित्त्विति ॥ एवञ्च अस्यन्यायस्य-
लौकिकत्वेच ॥ अशास्त्रीयस्यापिधर्मस्येति इदमुपलक्षणम् अशास्त्रीयस्यापि-
कार्यस्येत्यपिबोध्यम् तेनतण्डुलानित्यत्रनदोषइतिभावः ॥ एतेन केचित्त्वित्या-
देराहुरित्यन्तस्यग्रन्थस्यात्रलेखोऽनुचितः सन्दर्भविरोधादित्याक्षिपन्तः परास्ताः ॥
नन्वशास्त्रीयस्यापि धर्मस्यातिदेशे तासौनित्यानिट्त्वादेरप्यतिदेशःस्यादतआह
अतिप्रसङ्गस्त्विति ॥ नकश्चिद्दोषइति नचाप्रत्ययइत्यस्येत्यादिनोक्तदोषोनेत्यर्थः ॥
लक्ष्यानुसारेणन्यायानाश्रयणमयुक्तमतआह नपदान्तेति ॥ तदनाश्रयणम्
लौकिकन्यायानाश्रयणम् ॥ उवङियणिवेति कण्डूयेत्यस्ययगन्तत्वेउवङ् क्य-
जन्तत्वेयणितिविवेकः द्विधाहिकण्ड्वादयोधातवः प्रातिपतिकानि चेतिसिद्धा-
न्तादितिभावः ॥ आहुरिति अत्रारुचिबीजन्तु लोकन्यायेनाल्विधावप्येवंस्था-
निवद्भावः स्यादित्येवमनल्विधावितिचव्यर्थंस्यात् यदितु तत्सामर्थ्याददोजग्धि-
रित्यत्रल्यब्ग्रहणाच्चानल्विधावितियोगंविभज्यलोकन्यायप्राप्तस्यापिस्थानिवत्त्व-
स्याल्विधौनिषेधइत्युच्यते तदातदेवगौरवम् ॥ किञ्च नपदान्तसूत्रशब्दरत्नोक्तरी-
त्यानादिष्टादचः पूर्वत्वस्यातिदेशसहस्रेणाप्यतिदेष्टुमशक्यत्वेन तत्र लौकिकन्या-
यस्याप्यप्रवृत्त्याक्वचिन्न्यायानाश्रयणे ब्राह्मणकण्डूतिरित्युदाहरणपरंभाष्यं सा-
धकमपि नभवितुमर्हतीत्यवधेयम् ॥ अतएवेति अतिदिश्यमानधर्मविरुद्धेत्य-
स्याङ्गीकारादेवेति पर्युदासलभ्याशास्त्रीयेऽपि शास्त्रीयवदतिदेशादेवेति स्वरू-
पशास्त्राविषयेक्वचित्तस्थानापन्नेतिन्यायाश्रयणादेवेतिवार्थः ॥ पर्युदासत्वमे-
वोक्तमिति अन्यथातण्डुलानित्यत्रदोषाद्गौरवग्रस्तोऽपिप्रसज्यप्रतिषेधआश्रितः-

स्यादितिभावः ॥ ननु स्वाश्रयाप्रत्ययान्तत्वेनेति अन्यथापरादिवत्त्वेन स्थानिवत्त्वेनवा प्रत्ययान्तत्वस्यप्रातिपदिकसंज्ञाभावरूपेऽशास्त्रीयेकार्येऽनतिदेशात्स्वाश्रयाप्रत्ययान्तत्वेनापिसंज्ञापत्तेर्वक्तुंयुक्तत्वादितिभावः ॥ स्वाद्यनुत्पत्तिमाशङ्क्येति अधातुरितिपर्युदासेनाप्रातिपदिकत्वादितिभावः ॥ निर्देशसामर्थ्याद्विभक्तिरिति प्रकृतिवदतिदेशानित्यत्वज्ञापनद्वारेतिशेषः ॥ अतिदिश्यमानधर्मविरुद्धेतिस्वीकारे विरोधंपरिहर्त्तुं भाष्यमुपपादयति यत्त्वित्यादिना ॥ अमागममाशङ्क्येति स्वाश्रयाकित्त्वनिमित्तकमित्यादिः ॥ वार्त्तिककृदुक्तमिति एतेनास्यैकदेश्युक्तित्वंसूचितम् ॥ विधिगृहणादलाश्रयेविधाविति अयंभावः विधिगृहणाभावेऽनलइत्येवमुक्तावल्त्वव्याप्यधर्मेणसाक्षादवच्छिन्नोद्देश्यताकविधावेवनिषेधः स्यान्नत्वन्यत्रेतिसकलसमासलाभार्थंविधिगृहणं यद्यपि अनलितिनिर्विभक्तिकनिर्देशात्तन्त्रेणसर्वत्रप्रवृत्तिः स्यादेव तदुक्तंभाष्ये प्रातिपदिकनिर्देशाश्चार्थतन्त्राभवन्तीति प्रातिपदिकमात्रनिर्देशास्तात्पर्यगोचरसकलार्थबोधकाभवन्तीतिचतदर्थः तथापि अल्त्वव्याप्यधर्मेणपरम्परयापि यत्रावच्छिन्नोद्देश्यतातत्राप्यप्रवृत्त्यर्थं विधिगृहणमितिस्पष्टंप्रतिपादयति यत्रविधावित्यादिना ॥ शब्दतइति ॥ अल्त्वव्याप्यधर्मेणेत्यर्थः अस्याश्रयणमित्यनेनान्वयः ॥ दीर्घविधौ गृहोऽलिटीत्यत्र ॥ अत्रच इटईटीत्यत्रच तथाचेट्त्वस्याल्त्वव्याप्यधर्मावच्छिन्नस्थानितासामानाधिकरण्याभावादल्त्वव्याप्यधर्मघटितत्वाभावाच्च नसलोपेप्रतिषेधइतिभावः ॥ अन्यथा उभयत्रार्थे अल्त्वव्याप्यत्वेनरूपेणधर्मस्याप्रवेशे ॥ एवश्चोभयत्रार्थेऽल्त्वव्याप्यत्वनिवेशस्यागृहीदित्येवफलमगृहीन्नागेशइतिबोध्यम् ॥ एतद्ग्रन्थस्यतत्त्वमधस्ताद्विशदीकृतमेवावगन्तव्यम् ॥ व्यापकधर्मैरिति व्याप्तिज्ञानेनोपस्थितधर्मैरित्यर्थः ॥ अतएव नभूतत्वातिदेशेऽनद्यतनभूतत्वादेरतिदेशइतिबोध्यम् ॥ विशेषानतिदेशेनसिद्धाविति वलादित्वस्यकत्वास्वाव्यापकत्वादितिभावः ॥ प्रतिपादकस्येति अस्यविधिगृहणस्येत्यत्रान्वयः ॥ अनलइत्येवसिद्धेइति प्रातिपदिकनिर्देशादेवसमासचतुष्टयप्रतिपाद्यस्यार्थस्यलाभसंभवादितिभावः ॥ नल्यपीतिलिङ्गाच्चेति अन्यथाकृत्वात्वस्येडादावपिकृत्वाशब्देसत्त्वेन कित्त्वस्यचतन्निषेधेनाव्यापकत्वादेवातिदेशाप्राप्तौतद्वैयर्थ्यंस्पष्टमेव ॥ परेतु नालज्ञापकापेक्षा आदेशस्यसंबन्धिशब्दत्वात्सदादेशेत-

त्स्थानित्वव्यापकधर्मस्यैवातिदेशः स्यादितिल्यप्स्थानिभूतक्त्वात्वव्यापकत्वस्य-
कित्त्वेवलादित्वेच सत्त्वेन स्थानिवत्त्वस्य सौलभ्यात् अन्यथा सादृश्यप्रतियोगि-
तावच्छेदकस्थानित्वव्यापकशब्दत्वादेरेवातिदेशापत्तेः अतएव जजागरतुरित्यादौ
गुणःसिद्ध्यति अन्यथा आहतुरित्यादावतुसः स्थानिनस्तसोङितोऽपिसत्त्वेन
त्वन्मतेऽतुसस्तस्वद्भवतीत्यतिदेशवाक्यकल्पनया विशेषधर्मातिदेशस्वीकारेणच प-
र्युदासलभ्याशास्त्रीयेऽपि शास्त्रीयवदतिदेशाद् विचिण्णल्ङिदित्स्वत्युक्ते गुणाना-
पत्तेः ॥ अतएव च शब्दरत्नेज्ञापकमनुपन्यस्योक्तार्थोद्युकामइत्यत्रसाधितः
संगच्छते शब्दरत्नोक्तउपप्लवोऽपि संबन्धिशब्दत्वमूलकएवबोध्यइत्याहुः ॥ ननु
विशेषातिदेशस्वीकारेऽपि नल्यपीतिव्यर्थमेव कित्त्वस्यस्थानिसंबन्धयल्त्वस्यल्-
त्वव्याप्यधर्मघटितत्वादतआह अनुबन्धकार्येत्विति ॥ शिद्ग्रहणेनेति अनेका-
ल्सूत्रस्थेनेत्यर्थः ॥ अल्व्यवहाराभावेति अल्पदजन्यबोधविषयत्वाभावेत्यर्थः ॥
भाष्यविरोधंशेषपूरणेनपरिहरति नानुबन्धेति ॥ शेषपूरणेभाष्यतात्पर्येउपष्टम्भ-
कमप्याह ध्वनितंचेदमिति ॥ ङिदादेशाङ्त्तोनेति तेन अवेदित्यादौलङ्वृत्तिङि-
त्त्वंतिप्यानीयगुणोन एतन्मूलकमेवपिच्चङिन्नेतिबोध्यम् ङिच्चपिन्नेतितु विशेष-
विहितेनङित्त्वेनपित्त्वबाधमूलकम् ॥ यदित्वनुबन्धेऽप्यल्व्यवहारःस्यात्तदाश-
ङ्कासमाधानयोर्निष्फलतापत्तिरितिभावः ॥ गाङोङित्त्वस्येति तद्ध्यात्मनेपदार्थं
तच्च स्थानिगतङित्त्वेनैवगतार्थमितिभावः ॥ सानुबन्धकादेशइति षष्ठीतत्पुरुषः
कर्मधारये ज्ञापनोत्तरंक्रियमाणेऽपिङित्त्वआत्मनेपदाप्रवृत्तेस्तद्व्यर्थमेवस्यात् ॥
इत्कार्याभावेति स्थानिवृत्तीद्घटितधर्मनिमित्तककार्याभावेत्यर्थः यथाश्रुते णला-
दौणित्त्वादेर्वैयर्थ्यापत्तेः ॥ पित्त्वासिद्ध्येति तथाच वेदेत्यादौणलोऽपित्त्वेनङि-
त्त्वाद्गुणनिषेधापत्तेः ॥ दूषितंचज्ञापकमिति एतेन उत्तरस्यैकदेश्युक्तित्वेऽपि
पूर्वपक्षस्यसिद्धान्त्युक्तित्वं सूचितम् ॥ अनुबन्धास्थानिवत्त्वज्ञापकत्वमिति अ-
नुबन्धघटितधर्मस्यस्थानिवत्त्वेनानाश्रयणज्ञापकत्वमित्यर्थः ॥ उक्तदूषणैरेवेति
वेदेत्यादौगुणनिषेधादिदूषणैरेवेत्यर्थः ॥ अन्यथा उक्तसामान्यभूतज्ञापनाना-
श्रयणे ॥ एतदनाश्रयणेलक्ष्यासिद्धिमप्याह तिवाद्यादेशेष्विति ॥ अथप्रस-
ङ्गाद्वद्ग्रहणस्यफलकीर्तनंकौस्तुभोक्तंलिख्यते ॥ ननु वत्करणंमास्तु स्थान्यादे-
शइत्येतावतापि असंयोगाल्लिट्किदित्यादाविवत्यर्थलाभात् यदाहुर्भाष्यकाराः

परत्रपरशब्दः प्रयुज्यमानोविनापिवर्तिवत्यर्थंगमयतीति नच स्थानीआदेशंप्रतिपद्यतइत्येववाक्यार्थःकिन्नस्यादितिवाच्यम् तत्तदादेशविधायकैरेवगतार्थत्वात् नचादेशः स्थानिरूपंप्रतिपद्यते आदेशःस्थानीति अस्तेर्भूरित्यादिवचनद्वयप्रामाण्याच्च विकल्पइतिवाच्यम् वालिटीत्यारम्भात् नच चक्षिङःख्याञ् आदेशःस्थानीतिवचनद्वयप्रामाण्यात्सर्वत्रविकल्पापत्तौ लिट्येवेतिनियमार्थं तत्स्यादितिवाच्यम् एवमपि विभाषालुङ्लृङोरित्याद्यप्राप्तविभाषासु वाग्रहणवैफल्यापत्तेः अस्तिभूभ्यां रूपद्वयसिद्धावस्तेर्भूरित्यस्य वैयर्थ्यापत्तेश्च ।। अत्राहुः वत्करणाभावेस्थानीआदेशस्यसंज्ञास्यात् प्रायेणह्यस्मिन्पादेसंज्ञासूत्राण्येवारभ्यन्ते ततश्चाङोयमहनइत्यात्मनेपदंवधेरेवस्यात्नतु हन्तेः नच स्वंरूपमितिहन्तेरपिग्रहणंस्यात् अशब्दसंज्ञेतिनिषेधात् नचैवमाङोवधियमइत्येव ब्रूयादितिवाच्यम् बधहिंसायामितिभौवादिकस्यापिग्रहणापत्तेः नचैवमाङोबधयमइतिपठ्यताम् अकारस्यविवक्षितत्वाच्च न भौवादिकेऽतिप्रसङ्गइतिवाच्यम् सकलहन्त्यादेशसंग्रहार्थमाङोयमहनइत्यस्यैववाच्यत्वात् तथाचाबधिषीष्टेतिवदाजघ्नेइत्यत्रात्मनेपदंसिद्धम् तथाहि हन्तेर्लिटिलसामान्यापेक्षत्वादन्तरङ्गत्वात्तिवादिषुकृतेषु परत्वनित्यत्वाभ्यांशेषात्कर्त्तरीतिवाधित्वा लिटिधातोरितिद्विष्प्रयोगेऽभ्यासस्यचुत्वेऽभ्यासात्परस्यघत्वे एकदेशविकारासंभवेन समुदायस्यसमुदायादेशत्वाद्धन्त्यादेशत्वं ततोवधिनासहतुल्ययोगक्षेमतैवेतिदिक् ।। अस्तुवा स्थानिनआदेशःसंज्ञातथाप्यनिष्टंतुल्यमेव तथाहि अस्यतिवक्तीत्यत्रख्यातिपदेन चक्षिङेवगृह्यते कृत्रिमत्वात् ख्यातेःसार्वधातुकमात्रविषयत्वाच्च तथाच समचक्षिष्टेत्यत्राङ् स्यात् अख्यतेत्यत्र च नस्यात् नचैवं चक्षिङइत्येवब्रूयात् अनुबन्धनिर्देशेनापियङ्लुग्वारणादितिवाच्यम् एवमपि गाङ्कुटादिसूत्रे गाङाइङ्गाङोग्रहणापत्तेः गाङित्यत्रवचनसामर्थ्यादुभयगतिः स्यात् गमेरिट् परस्मैपदेष्वित्यत्रतु इणिङिकामेवग्रहणंस्यात् तस्मात्कर्त्तव्यमेववत्करणम् नचैवं वत्करणाभावाद्योनलाघवानुरोधात्संज्ञाप्रकरणादन्यत्रैवस्थानिवद्भावप्रकरणंक्रियतामितिवाच्यम् तथासत्यादेशग्रहणंविनावाक्यार्थानिर्वाहेवहुगौरवापत्तेः सिद्धान्ते तु आदेशग्रहणमतिरिच्यमानमानुमानिकसंग्रहार्थं भवतीतितद्बलेनैकदेशविकृतस्योपसंख्यानमितिवार्त्तिकंप्रत्याख्यायते अपिच काममतिदिश्यतांवेतिवक्ष्यमाणमपि वत्करणाद्यचमिति-

दिक् ॥*॥ अत्रः परस्मिन् । तदनुरोधादिति तदर्थतावच्छेदकज्ञानोत्थिताकाङ्क्षा-
निवृत्त्यनुरोधादित्यर्थः अयंभावः आदेशताया अवध्यंश नित्यसाकाङ्क्षरूपानव-
च्छिन्नावयवत्वानवच्छिन्नविधेयताविशेषात्मकत्वेनादेशपदस्यनिरूपकांश नित्य-
साकाङ्क्षरूपावच्छिन्नविषयताप्रयोजकत्वेन तत्समभिव्याहृतायाः षष्ठ्यास्तादृश-
विधेयतानिरूपितनिरूपितत्वबोधकत्वेनैवाकाङ्क्षानिवृत्तिः निरूपकांशे नित्यसा-
काङ्क्षंयद्रूपंतद्रूपावच्छिन्नविषयताप्रयोजकपदसमभिव्याहृतायाः षष्ठ्यास्तद्रूप-
निरूपितनिरूपितत्वबोधकत्वमितिव्युत्पत्तेः अतएव नदेवदत्तस्यपुत्रइत्युक्ते देव-
दत्तस्वामिकोऽन्यदीयः पुत्रः प्रतीयते षष्ठीधर्मिकस्यसंबन्धविशेषविषयकबोधजन-
कत्वप्रकारकतात्पर्यस्यचनिर्णयाद्दूपधायागोहइत्यादाविवनात्रषष्ठीस्थानइत्यस्य
प्रसक्तिरितिबोध्यम् ॥ यत्तुश्रीधरेण गुणानांचपरार्थत्वादितिन्यायेन तदप्रवृ-
त्तिर्दर्शिता तदसत् प्रकृतषष्ठ्याः षष्ठीस्थानइत्येतत्परिभाषालिङ्गानालिङ्गितत्वेन
स्वतएवाप्रवृत्तौन्यायानुसरणस्यविफलत्वात् एलासंस्कृतस्यपानीयस्यपरोपकार-
कत्ववद्गुणः कृतात्मसंस्कारः प्रधानमनुरुध्यतइतिन्यायेन यस्मात्प्रत्ययविधिरि-
त्यादौ तस्मिन्नित्यादिपरिभाषाप्रवृत्तेर्दर्शनेनतस्यासार्वत्रिकत्वाच्च सूचितश्चैतद-
न्योन्याश्रयपरीहारपरशब्दरत्नेऽनास्थासूचकवाकारेण ॥ यद्यपि स्थानिवदि-
त्यनुवृत्त्यैव संबन्धिशब्दमहिम्नाऽऽदेशइत्यर्थलाभसंभवात्तदनुवृत्तिर्व्यर्था तथापि
तदनुवृत्तिरचइत्यस्यषष्ठ्यन्तत्वसूचनाय अन्यथा परस्मिन्निति परशब्दयोगेपञ्चम्य-
न्तत्वशङ्काऽपिसंभाव्येतेतिबोध्यम् ॥ परस्मिन्नित्यादेशविशेषणमिति यद्यपि
श्रुतत्वादज्विशेषणत्वंयुक्तं सूत्रमपि बभ्रश्चेत्यादौचरितार्थं तथापिलक्ष्यानुरोधा-
त्प्रधानान्वयानुरोधान्नपदान्तसूत्रस्थवरेयलोपादिकतिपयग्रहणसामर्थ्याच्चतत्परि-
त्यक्तं तद्ध्वनयन्नाह व्याख्यानादिति ॥ औपश्लेषिकसप्तम्यन्तस्यपरस्मिन्नि-
त्यस्याज्विशेषणत्वेतु हरिणाकृतमित्यत्रवाक्यसंस्कारपक्षे नादेशस्यस्थानिवत्त्वे-
नाच्परत्वादिकोयणितियणापत्तिः पदसंस्कारपक्षेऽपिजुहुतइत्यादौ शपःश्लोः-
स्थानिवत्त्वेनयणापत्तिश्च ॥ यत्तत्रपक्षेनपदान्तसूत्रेचग्रहणवैयर्थ्यमुपपादितमा-
चारिणा तच्चिन्त्यम् जक्षतुरित्यादौ सकाररूपपराव्यवहितपूर्वस्याकारस्यस्थाने-
लोपादेशस्यसत्त्वेन स्थानिवत्त्वप्राप्त्यातन्निषेधायसार्थक्यात् ॥ औपश्लेषिक-
सप्तम्यन्तस्यादेशविशेषणत्वेऽपि हरिणाकृतं जुहुतइत्याद्येवदूषणंबोध्यम् ॥ य-

त्वत्रपक्षे पादशतस्येतिसूत्रेलोपग्रहणमुपपदविभक्तिन्यायबाधेमानम् तद्धि द्विपदिकेत्यादौयस्येतिचेतिलोपेसति पदादेशप्रतिबन्धकस्थानिवद्भावाभावार्थम् औपश्लेषिकसप्तम्यन्तत्वेतु वुन्सन्नियोगशिष्टलोपेऽपि स्थानिवत्त्वस्यदुर्वारत्वेनतस्यवैयर्थ्यादित्याहुः तन्न पादशब्दाण्णिचि क्विपिनिष्पन्नात्पाच्छब्दादेकदेशविकृतन्यायेनवुनिदकारलोपेच द्विपाकेतिसिद्ध्यैतत्सार्थक्यात् नचणिलोपस्यस्थानिवत्त्वेन भत्वात्पदादेशे द्विपदिकेत्येवतत्रेष्यतइतिवाच्यम् स्थानिवत्त्वस्यभत्वसंपादनद्वारापदादेशसाधकत्वेन परिगणितविषयकक्लौलुक्षमितिनिषेधात् ॥ परनिमित्तइति सिद्धसाध्यसमभिव्याहारेसिद्धःसाध्यायोपयुज्यतइतिन्यायेनपरनिमित्तकत्वंमजादेशस्येतिबोध्यम् ॥ ननु मातापितृभ्यामुत्पादितेपुत्रेऽन्यतरपुत्रत्वव्यपदेशवदरराजदित्यत्रागनग्लोपेऽग्लोपित्वव्यपदेशवच्चाज्झलादेशोऽप्यजादेशःस्यादतआह अचएवादेशइति पर्याप्तिभानस्यौत्सर्गिकत्वेनाचत्वस्यधर्मिपारतन्त्र्येणादेशेऽन्वयादचत्वप्रतियोगिकपर्याप्त्यनुयोगितावच्छेदकरूपावच्छिन्नानुयोगिताकपर्याप्तिप्रतियोगिस्थानिताकआदेशइत्यर्थइतिभावः ॥ नन्वेवं श्रायसावित्यत्रनुममाशङ्क्य प्रकृतसूत्रेणस्थानिवद्भावेनवारणपरप्रकृतसूत्रभाष्यविरोधः प्लायतइत्यत्रायतिपरकोयउपसर्गस्तदवयवस्यरेफस्यलत्वमित्युपसर्गस्यायतावित्यस्यार्थे स्थानिवत्त्वेनोपसर्गस्यायतिपरत्वस्थापनपरोपसर्गस्यायतावितिसूत्रभाष्यविरोधश्चएकादेशस्यपूर्वपरोभयपर्याप्तस्थानिताकत्वेनस्थानिवत्त्वाप्राप्तेरितिचेन्न वर्णग्रहणेजातिग्रहणेनतद्वर्णत्वव्याप्यधर्मवन्मात्रारब्धसमुदायवृत्तिधर्मेतद्वर्णत्वव्याप्यधर्मप्रतियोगिकपर्याप्त्यनुयोगितावच्छेदकत्वारोपेणैकादेशीयस्थानिताप्रतियोगिकपर्याप्त्यनुयोगितावच्छेदकसमुदायत्वेऽचत्वप्रतियोगिकपर्याप्त्यनुयोगितावच्छेदकत्वारोपेणस्थानिवत्त्वस्यसौलभ्यात् अचत्वप्रतियोगिकपर्याप्त्यनुयोगितावच्छेदकरूपावच्छिन्नानुयोगिताकपर्याप्तिप्रतियोगिभूतधर्मावच्छिन्नस्थानिताकादेशस्यस्थानिवत्त्वविधानेनतथाभूतपूर्वत्वपरत्वावच्छिन्नस्थानिताकादेशसद्भावेनादोषाच्च ॥ भाष्येऽपि देवदत्तपुत्रदृष्टान्तेनैतदेवसूचितम् ॥ केचित्तु अब्भक्षन्यायेन परस्मिन्नित्यस्यायोगव्यवच्छेदार्थकविशेषणत्वेऽप्यस्यान्ययोगव्यवच्छेदार्थकविशेषणत्वमेव भाष्यप्रामाण्याद्बहुलक्ष्यसंस्कारानुरोधाच्च यत्तु परनिमित्तकहलादेशस्यस्थानिवद्भावाभावज्ञापकेन संसाध्यसौत्रमजग्रहण-

मेवान्ययोगव्यवच्छेदार्थकत्वज्ञापकमितिमतं तन्मन्दम् हलादेशस्यस्थानिवत्त्वा-
भावेज्ञापकविरहात् नह्ययतेः पयतेश्च क्विपि लोपोव्योरितियलोपेतुकंबाधित्वा-
प्राप्तातोलोपवारणायावश्यानुवर्त्तनीयानुदात्तोपदेशेतिसूत्रघटकोपदेशपदे स्वरित-
त्वप्रतिज्ञाज्ञापिका रातेःक्ते निष्पन्नस्यरातशब्दस्ये च्छब्देनसमासेरातेच्छब्दात्त-
त्करोतीतिणिचि टिलोपेलुङिचङ्यग्लोपित्वाभावादुपधाह्रस्वेऽरीरतदित्यत्रजा-
तिव्यञ्जकावयवदर्शनेनव्यञ्जनतकारमात्रस्यैकदेशविकृतन्यायेनार्द्धधातुकत्वेनप्रा-
प्तातोलोपवारणाय वर्णग्रहणेऽपि लक्षणप्रतिपदोक्तपरिभाषांप्रवर्त्यप्रतिपदोक्तस्या-
तोग्रहणेनतद्वारणेवृत्रहभ्यामित्यादौनलोपस्यापरनिमित्तकत्वेनस्थानिवत्त्वाप्राप्त्या
प्रत्ययलक्षणेनार्द्धधातुकपरत्वात्प्राप्तातोलोपवारणायच तदावश्यकत्वात् वृत्रह-
भ्यामित्यत्रातोलोपप्रवृत्तौनलोपः सुप्स्वरेतिसूत्रेकृतितुग्ग्रहणवैयर्थ्यंतु नशङ्क्यम्
जुनादिधातोः क्विपिजुभ्यामित्यादौसावकाशत्वात् ॥ नापि यायावरइत्यत्रा-
कारलोपवारणायक्रियमाणं नपदान्तसूत्रेवरेग्रहणंज्ञापकं तत्राल्लोपस्येवयलोप-
स्यापिस्थानिवत्त्वेनङित्परत्वाभावादातोलोपवारणेऽपि पिसतेरिगुपधलक्षणेके त-
तआचारक्विबन्तात्कर्त्तृक्विप्यल्लोपेततआचारक्विपि स्थेशभासेतिवरचि तन्निमि-
त्तकलघूपधगुणप्रतिबन्धकप्राप्ताल्लोपस्थानिवद्भावनिषेधायवरच्प्रत्ययनिमित्तक-
विधौस्थानिवत्त्वनिषेधइत्यर्थाभ्युपगमेन चारितार्थ्यसंभवात् यदितु ह्रस्वनद्याप-
इतिसूत्रस्थभाष्यप्रामाण्येन हलन्तेभ्यआचारक्विपोऽनभिधानं सामान्यतः स्वी-
कृत्यनैतत्फलम् अजन्ताद्याचारक्विपिवरजेवदुर्लभइत्युच्यते तदापि यातेर्यङन्ता-
द्विचि अल्लोपयलोपयोरल्लोपस्येवसंप्रतियलोपस्यापिस्थानिवत्त्वेनातोलोपइटि-
चेत्याकारलोपाभावे यायाशब्दस्यनपुंसकह्रस्वे यायशब्दादाचारक्विबन्ताद्वरचि
तन्निमित्तकाल्लोपेकर्त्तव्येयङन्तयवाकारलोपस्थानिवत्त्वनिषेधायतदावश्यकम्य-
दितु तत्र यङ्न्तयत्राकाररूपस्थानिभूतात्पूर्वत्वेनह्रस्वस्याकारस्यादृष्टत्वात्तत्रस्थानि-
वत्त्वाप्राप्तेर्नतत्रचारितार्थ्यमित्युच्यते तदापि निरुक्तप्रक्रियानिष्पन्नयायशब्द-
स्ययशब्देन समासे याययशब्दादाचारक्विबन्तात्कर्त्तृक्विप्यल्लोपयलोपयोर्याशयश-
ब्दादाचारक्विबन्ताद्वरचि तन्निमित्तकेऽल्लोपेयलोपे च यात्वरइत्यत्रवरच्प्रत्य-
यनिमित्तकाल्लोपप्रतिबन्धकीभूतस्याल्लोपस्थानिवद्भावस्यनिषेधायतदावश्य-
कम् ॥ नवानङोङित्त्वं विश्नइत्यत्रगुणनिषेधार्थकं सतुकस्यछस्यस्थानेजातस्य-

शस्यस्थानिवत्त्वेनगुरूपधत्वाल्लघूपधगुणाप्राप्त्याऽन्यर्थंसदिह ज्ञापकम् विश्वादिभ्यआचारक्विबन्तेभ्योलडादौङित्त्वलक्षणात्मनेपदार्थत्वेन कृतार्थत्वात् ब्राह्मणमाणववाडवेतिसूत्रस्थयन्ग्रहणस्यान्यतोविधानार्थकत्वकथनपरभाष्यप्रामाण्येनप्रातिपदिकवृत्तिण्यन्त्स्वमात्रस्यात्मनेपदाप्रयोजकत्वकल्पनेऽपि इत्त्वघटिततयावद्धर्माणांतदप्रयोजकत्वस्यसामान्यतःकल्पनेमानाभावात्हल्सन्धिप्रकरणेत्रायस्वेतिप्रतीकस्थमनोरमायामनास्थासूचकवाकारेणतत्रैवशब्दरत्नेऽभिमानपददानेनच विशेषापेक्षज्ञापनस्यसूचनाच्च आचारेऽवगल्भेतिविहितक्विबन्तेभ्योऽवगल्भादिभ्यः सामान्यापेक्षकल्पनेऽनुदात्तेत्त्वलक्षणात्मनेपदानुपपत्त्याक्षिप्तसन्नियोगेनानुदात्तत्वप्रतिज्ञासामर्थ्येनतत्साधनस्यक्लेशावहत्वाच्च ब्राह्मण्यादिभ्यआचारक्विबनभिधानमात्रकल्पनेनतद्भाष्यसौष्ठवाच्च यजतेःक्विपिसंप्रसारणेइच्छब्दाद्धलन्तेभ्यआचारक्विपोऽनभिधानस्यलिङ्विषयमात्रेकल्पनादाचारक्विपि नङि इज्इत्यत्रगुणनिषेधेन तच्चारितार्थ्याच्च ॥ नापि युष्माकमित्यत्रान्त्यलोपपक्षेभाविनः सुटोनिवृत्तयेकृतः सामश्राकमितिससुट्कनिर्देशोज्ञापकः पञ्चमीसमासमाश्रित्यदकारलोपस्यस्थानिवत्त्वेनैव सुडप्राप्तेरितिवक्तुमर्हम् अनित्यभूतपञ्चमीसमासमाश्रित्यसूत्रैकदेशखण्डनस्यायुक्तत्वात् ॥ नच धिनोतीत्यादौगुणाभावायक्रियमाणं धिन्विकृण्व्योरितिसूत्रेणाकारविधानंज्ञापकम् संज्ञाशब्दानामर्द्धमात्रिकत्वेनप्रक्रियालाघवेन च वलोपविधानेऽपि सम्प्रत्ययल्लोपस्येववलोपस्यापिस्थानिवत्त्वेनैवगुणाभावसिद्धेः नच धिनोतिपचेतिसततंयत्राभिधीयते साधिनोतिपचा तत्संबोधने हेधिनोतिपचे- इत्यत्रवलोपविधाने तस्यस्थानिवत्त्वेनसंयोगपरत्वाद्गुरुसंज्ञायां गुरोरनृतइतिप्लुतापत्तिरितिवाच्यम् संयोगसंज्ञायाः पूर्वमात्रसंबन्धित्वाभावेनस्थानिवत्त्वाप्राप्तेः अकारविधानपक्षेऽपि परम्परास्थानिवत्त्वेनप्लुतस्यदुर्वारत्वाच्चेत्यपिवक्तुंशक्यम् वलोपस्योप्रत्ययसन्नियोगशिष्टत्वेनापरनिमित्तकत्वात् तद्भावभाविता- मात्रेणनिमित्तत्वाश्रयणेतु ज्ञापनोत्तरमप्यकारविधानस्यस्वांशे चारितार्थ्याभावादेवनज्ञापकत्वमितिवक्तव्यम् वलोपेऽपि नधातुलोपइतिनिषेधेनैवगुणाभावसिद्धेः॥ नधात्विति सूत्रंभाष्येप्रत्याख्यातमितिचेत् एवमपिज्ञापकस्यपाक्षिकत्वात्तुद्धारात् परस्मिन्ग्रहणस्यद्विपदिकेतिप्रत्युदाहरणपरभाष्यप्रामाण्येनात्रतद्भावभावितामात्रेणनिमित्तत्वानाश्रयणाच्च लुकिस्थानिवत्त्वनिषेधाच्च ॥ अतएव भाष्येज्ञापकम-

नुपन्यस्यैवायमर्थआश्रितइतिवदन्ति तन्न यूनइत्यत्रान्त्यस्ययणः पूर्वसंप्रसारणे-
ऽपिनसंप्रसारणइतिनिषेधप्रतिवन्धकस्थानिवत्त्वस्यदुर्वारत्वेन निषेधाप्राप्त्या पू-
र्वयणः संप्रसारणप्रवृत्त्यानसंप्रसारणइतिसूत्रस्यैवज्ञापकत्वसंभवात् भाष्येज्ञाप-
कानुपन्यासस्त्वौत्सर्गिकविषयेज्ञापकानावश्यकत्वाभिप्रायेणेतिवोध्यम् ॥ अ-
न्येतु अज्झलादेशस्यस्थानिवत्त्वाभावंज्ञापकेन संसाध्याचएवादेशइतिफलितो-
क्तिरितिजगुः तेषामयंभावः यदि अज्झलादेशोऽपिस्थानिवद्भवेत्तर्हि दीधीवेवी-
तिसूत्रइड्ग्रहणं व्यर्थं टिलोपस्यस्थानिवत्त्वेनैवगुणाभावसिद्धेः यदितु तत् अ-
तारिषमित्यत्रतरतेर्लुङिमिपिगुणनिषेधायचरितार्थमितिविभाव्यते तदापि नधा-
तुलोपइतिसूत्रंव्यर्थमेव लोलुवइत्यादौयङ्लुकः स्थानिवत्त्वादेवगुणाभावसिद्धेः
एवञ्चैतदेवाज्झलादेशस्यस्थानिवत्त्वाभावंज्ञापयति नचैतत्सूत्रस्यभाष्येप्रत्याख्या-
नान्नैतज्ज्ञापकंयुक्तमितिवाच्यम् एवमपि लोलुवइत्यादिसाधकस्ययस्यहलइत्येत-
त्सूत्रविषयकयोगविभागाश्रयणपरभाष्यस्यैव तत्रज्ञापकत्वसंभवात् यदितुलुकि
स्थानिवत्त्वप्रतिषेधान्नैतद्द्वयंज्ञापकमित्युच्यते तदापि नाग्लोपीतिसूत्रस्थमग्रह-
णमेवोक्तार्थेज्ञापकंबोध्यम् तद्धिअङ्मात्रलोपेस्थानिवद्भावेनैव ह्रस्वाभावसिद्धा-
वगनग्लोपेऽरराजदित्यादौ ह्रस्वनिषेधार्थम् अज्झलादेशस्यापि स्थानिवत्त्वेतु
तद्वैयर्थ्यंस्पष्टमेव नच चङ्परनिर्ह्रासविधौस्थानिवत्त्वनिषेधान्नैतज्ज्ञापकमिति-
वाच्यम् णौचङीतिसूत्रेभाष्येऽवीवददित्यत्रण्यन्ताण्णिचि चङ्परनिर्ह्रासविधौ-
स्थानिवत्त्वनिषेधेऽपि नाग्लोपीतिह्रस्वनिषेधप्रतिषेधायणेर्णिच्युपसंख्यानस्या-
वश्यकत्वनिरूपणेन चङ्परनिर्ह्रासेस्थानिवत्त्वनिषेधस्यफलाभावेनानावश्यकत्व-
सूचनात् अतएवाग्मात्रलोपेस्थानिवत्त्वेननिर्वाह्यागनग्लोपेचारितार्थ्यमुद्भाव्य-
तत्रापि स्थानिवत्त्वमभ्युपेत्याग्ग्रहणवैयर्थ्यप्रतिपादनपरं नाग्लोपीतिसूत्रस्थंस-
प्रदीपंभाष्यंसङ्गच्छते प्रकृतसूत्रेऽज्झलादेशस्यस्थानिवत्त्वाभावस्यसिद्धान्तित-
त्वेन तद्भाष्यमेकदेश्युक्तिरितित्वन्यत् यदितु अग्ग्रहणंतितउशब्दादाचक्षाणण्य-
न्ताल्लुङि टिलोपवृद्ध्यादन्तलक्षणपुक्चङ्णिलोपद्वित्वादिषुकृतेषु अततापदि-
त्यत्र एटतेःक्विप्यन्शब्देनसमासे इटन्शब्देनमनश्शब्दस्यसमासे मनइटन्शब्दा-
दाचक्षाणण्यन्ताल्लुङि टिलोपे चङि उपधाकार्यस्यद्वित्वात्प्रावल्येऽपि टिलोपस्य-
स्थानिवत्त्वेनपूर्वह्रस्वाप्राप्त्या यथेष्टंनामधातुष्वितिइट्शब्दस्यद्वित्वेहलादिशेषे

सवर्णदीर्घे ऽमनईटदित्यत्र गान्दतातीतिविगृहनिष्पन्नगोदशब्दादाचक्षाणण्यन्ता-
ल्लुङि अजुगोददित्यत्रचह्रस्वनिषेधायचरितार्थम् आद्ययोःस्थानिभूताभ्यामुका-
रान्शब्दाभ्यांपूर्वत्वेनदीर्घाकारेकारयोरदृष्टत्वेन तृतीयेप्रत्ययलक्षणेनपदत्वात्पदा-
न्तविधौतन्निषेधेनचस्थानिवत्त्वाप्राप्तेरितिविभाव्यते तदा ठाजादावूर्ध्वमितिसू-
त्रेऽज्ग्रहणमुक्तार्थेज्ञापकमस्तु तद्धिषडिकइत्यत्रद्वितीयाद्धलः परस्याङ्गुलिदत्त-
स्यलोपाभावसंपादनद्वाराङ्गुलिदत्तमात्रस्यलोपे यस्येति चेत्यकारलोपेतस्य-
स्थानिवत्त्वेनाकारान्तेभत्वेऽपिषकारान्तेपदत्वेनजश्त्वार्थम् अज्झलादेशस्यस्था-
निवत्त्वेतु अङ्गुलिदत्तस्यलोपेऽपिस्थानिवत्त्वेनजश्त्वसिद्धेस्तद्व्यर्थमेवेति ॥ अ-
त्रेदंबोध्यम् अज्ग्रहणंनोक्तार्थेज्ञापकम् किन्तु तदभावेऽङ्गुलिदत्तस्यलोपे षडिकइति-
स्यात् तद्ग्रहणेतु ङ्गुलिदत्तस्यलोपेतस्यस्थानिवत्त्वेनाकारलोपाभावेषडेकइती-
ष्यतइतितदर्थमेवतत् किञ्च षडुमादत्तशब्दाट्ठचि अज्ग्रहणेमादत्तशब्दस्यलोपे तस्य-
स्थानिवत्त्वेनोर्गुणइतिगुणाभावे उगन्तत्वात्कादेशेषडुकइतीष्यतेइतरथाषडिकइति-
स्यादितितदर्थमप्यज्ग्रहणम् एतेन वाचिकइत्यत्रशीर्दत्तस्यलोपेजश्त्वापत्तिवार-
णायकृतमेकाक्षरपूर्वपदानामितिवार्त्तिकमेवोक्तार्थेमानम् आशीर्दत्तस्यलोपेऽप्यधुना
तस्यस्थानिवत्त्वेनजश्त्वस्यदुर्वारत्वादित्यपिनिरस्तम् वार्त्तिकाभावेवागेकस्यत-
त्सत्त्वे वागिकस्यसिद्धत्वेन फलेविशेषाज्ज्ञापकत्वानुपपत्तेरितिदिक् ॥ मरुत-
माचष्टइति यद्यपि नाग्लोपीतिसूत्रस्थाग्इतिप्रत्याहाराश्रयणसामर्थ्याद्वृद्धेर्लो-
पस्यबलवत्त्वप्रतिपादनपरणौचङीतिसूत्रस्थभाष्यप्रामाण्यादिदुदुपधेभ्योणिचो-
ऽनभिधानमितिलभ्यतइतिणौचङीतिसूत्रेकैयटेनोक्तम् नचेदं स्रग्विन्शब्दाण्णिचि
स्रजयतीतिप्रयोगस्थापनपरटेरितिसूत्रस्थकैयटेनविरुद्धत्वादुपेक्ष्यमितिवाच्यम्
तत्र विन्लुक्यङ्गवृत्तन्यायेनवृद्ध्यभावेनलुङिह्रस्वे तदभावेवाफलेविशेषाभावेन
ततोऽपिणिजभावकल्पनेमानाभावात् इतोणेरभावेलुग्विधायके विन्ग्रहणवैय-
र्थ्यापत्तेश्चविन्विषयेमतोःसत्त्वेनतल्लुकैवस्रजिष्ठइत्यादेःसिद्धेः विन्नन्तात्तुनेष्ठ-
नादि अजादीगुणवचनादेवेत्युक्तेः स्पष्टश्चैतन्नामधातौशब्दरत्ने तथापि लुङ्ये-
वानभिधानमितितत्रत्योद्योतरीत्येदंफलंबोध्यम् यदितु इदुदुपधप्रातिपदिकप्रकृति-
कण्यन्तातिरिक्तत्वेनलुङ्विधायकनानाशास्त्रेसंकोचापेक्षयाप्रातिपदिकाद्धात्वर्थे-
इत्येतन्मात्रेसंकोचेलाघवात्सामान्यतोऽनभिधानकल्पनमेवोचितमितिविभाव्यते

तदा अदुपधान्मरच्छब्दाण्णिचिफलमवगन्तव्यम् यदितु अत्रणिचिपरत्वाद्वृद्धौस-त्यांटिलोपेव्रतहयतीत्यत्रेवलक्ष्येलक्षणन्यायेन पुनर्वृद्धेरप्रवृत्त्यानेदंफलंसंभवति नचर्णान्ञ्ञीतिसूत्रस्थभाष्यरीत्यापूर्वंटिलोपप्रवृत्त्याफलं संभवतीतिवाच्यम् टि-लोपस्यवलवत्त्वप्रतिपादकभाष्यस्यनित्यत्वमूलकबाधकत्व।।त्पर्यकत्वेनप्रकृते कृ-ताकृतप्रसङ्गित्वमात्रेणनित्यत्वात्मकस्यवलस्यवृद्धिटिलोपयोरुभयोरपिसत्त्वेन प-रत्वाद्वृद्धेः पूर्वप्रवृत्तेर्दुर्वारत्वात् अतएवश्रीशब्दादणि श्रायमित्यत्रन वृद्धेः पूर्वं यस्येतिचेतीकारलोपः अन्यथा भाष्यस्य वृद्धेर्लोपस्यवलवत्त्वेसामान्यतः प्रवृ-त्त्यातत्रलोपप्रसङ्गोदुर्वारएव नचैतस्य नित्यत्वमूलकत्वेऽगितिप्रत्याहाराश्रयण-ज्ञापकोपन्यासासङ्गतिरितिवाच्यम् क्वचित्कृताकृतप्रसङ्गित्वमात्रेणापिनित्यत्वा-श्रयणमितिबोधयितुमेव तदुपन्यासात् ॥ एतेन मारयतीत्युपलक्षणं भवन्तमा-चष्टेभावयतीत्यस्येतिभट्टोक्तमपि चिन्त्यमिति विभाव्यते तदामराच्छब्दाण्णिचि पूर्वं वृद्ध्या।प्त्याटिलोपेवृद्धिसिद्धिःफलंबोध्यम् ॥ यदितु दूरशब्दाण्णिचि द-वयतीत्यत्र वृद्ध्यभावकरणपरटेरितिसूत्रस्थभाष्यप्रामाण्यात्प्रातिपदिकप्रकृतिकणि-ज्निमित्तकार्यप्रयोज्योपधात्ववतोवृद्ध्यभावकल्पनेननेदमपिफलंसंभवति कल्प्यांशे-प्रातिपदिकप्रकृतिकेतिविशेषणाद्ब्रूधातोर्णिचिवच्यादेशे वाचयतीत्यत्र नवृद्धे-रनुपपत्तिः ॥ नचैवं स्रग्विणमाचष्टे स्रजयति युवानमल्पंवाऽऽचष्टे कनयतीत्यत्रा-ङ्गवृत्तपरिभाषयावृद्धिवारणपरटेरितिसूत्रस्थकैयटासङ्गतिः स्रजयतीत्यत्रसंज्ञा-पूर्वकत्वाद्वृद्धिवारणपरकौमुद्यसंगतिः तदुभयमनादृत्येष्ठवदित्यनेन दवयतीति-भाष्यप्रयोगात्क्वचिदभावातिदेशस्याप्याश्रयणेनवृद्ध्यभावसाधनपरशेखरासङ्गति-श्चेतिवाच्यम् उपायस्योपायान्तरादूषकत्वात् नवा पटयतिलघयतीतिप्रकृतसूत्रो-दाहरणपरभाष्यप्रामाण्याल्लोपेतरकार्यग्रहणेन नफलासङ्गतिरितिवाच्यम् दत्तो-त्तरत्वात् एवंनिवेशे ह्रस्वशब्दाण्णिचि वलोपेह्रसयतीत्यत्रवृद्ध्यापत्तेश्च ॥ किञ्च अदुपधाद्विहितेञ्णितिवृद्धिविधानान्नेदंफलंसम्यक् रागइत्यत्रवृद्ध्यनापत्तिस्तु घ-ञिचेत्यत्रविषयसप्तम्याश्रयणेनापि सुसमाधानेतिविभाव्यते तदा चेच्यः नेन्यः चेक्षियः चेक्रियः लोलुवः पोपुवइत्यादिषु अच्प्रत्ययनिमित्तकस्ययङ्लुकः स्था-निवत्त्वाभावाद्घणादीनि फलानिबोध्यानि ॥ केचित्तु प्रियशब्दस्ययशब्देनसमासे प्रियशब्दादाचारक्विबन्तात्कर्तृक्विप्यल्लोपयलोपयोर्ह्रस्वस्येतितुक् न चाल्लो-

पस्यस्थानिवत्त्वं पदान्तविधौतन्निषेधात् ततः प्रियच्छब्दादाख्यानेणिचि टि-
लोपः नचैतत्कर्त्तव्येऽल्लोपः स्थानिवत् अतः स्थानिभूतादचःपूर्वत्वाभावात्
ततः क्विपि णिलोपयलोपयोः प्रिशब्दादाचारक्विबन्ताल्लटितिपिशपि तत्र गुणे-
कर्त्तव्ये टेरतोलोपोनस्थानिवत् अज्झलादेशत्वात् गुणात्परत्वादचोञ्णितीति-
वृद्धिस्तुनबाच्या तत्रकर्त्तव्येपरस्थितक्विब्निमित्तकयलोपस्यवहिरङ्गतयाऽसिद्धेः
नचनाजानन्तर्यइतिनिषेधः ञ्णितः प्रत्ययस्याङ्गविशेषणत्वेनाचोऽन्यानन्तर्य-
निमित्तकत्वाभावात् गुणे तु कर्त्तव्येनासिद्धोयलोपस्ततोऽपिवहिर्भूतशब्निमि-
त्तकत्वात् नापि गुणेकर्त्तव्येप्राथमिकोऽल्लोपः स्थानिवत् परपदस्थाजादेशत्वेन-
नपदान्तेतिनिषेधादिति प्रयतीति फलमन्वेषयामासुः तन्मुधैव भाष्योक्तपरम-
प्रसिद्धफलानांसत्त्वेनान्वेषणक्लेशस्यविफलत्वादित्यलम् ॥ नन्वचएवादेशइत्य-
र्थाभ्युपगमेणिलोपादेरनेनस्थानिवत्त्वंनस्यात् तत्रानेकाल्शितिसूत्रोक्तशेखररीत्या-
लक्ष्यस्थाकारेसूत्रस्थणकारेचागत्यास्थानितास्वीकारेणाच्पर्याप्तस्थानिताया अभा-
वादतआह अत्रसूत्रेप्रयोगेयोऽजिति प्रयोगघटकाच्पर्याप्तस्थानिताकइत्यर्थः ॥
यद्वा ननु स्थानिवत्सूत्रवदिहाप्यच्त्वव्याप्यधर्मेणाच्त्वेनवाऽवच्छिन्ना या स्था-
नितातत्स्थानिताकादेशस्यैवग्रहणेणिलोपादेः स्थानिवत्त्वंनस्यात् तत्र स्थानिता-
याणित्त्वादिनावच्छेदादतआह अत्र सूत्रइति ॥ प्रयोगेयोऽजिति वस्तुतः प्र-
योगेयोऽच्तत्स्थानिताकइत्यर्थः ॥ स्थानित्वेन स्थानितावच्छेदकत्वेन ॥ अ-
च्स्थानिकः अच्त्वावच्छिन्नस्थानिताकः ॥ चङ्परनिर्ह्रासइति कर्त्तव्यइ-
तिशेषः ॥ निषेधः क्विलुगुपधात्वेतिनिषेधः ॥ नन्वयं ग्रन्थः जौहो-
त्यादिकात्स्वग्रन्थाद्विरुद्धः तत्रहि श्लोःपरनिमित्तकत्वाभावेनाजादेशत्वाभा-
वेनचेतिहेतुद्वयेन स्थानिवत्त्वाभावमुपपाद्यजुहुतइत्यादौगुणस्यवारितत्वादितिचेत्
तत्रद्वितीयोहेतुश्चिन्त्यएवेतिवहवः ॥ यत्तु शपइतिविशिष्यश्लुविधानादित्सं-
ज्ञालोपाभ्यांप्रागेवतत्प्रवृत्तेर्लुकाऽनुत्पत्तेरन्वाख्यानस्यैवश्लुनापि अनुत्पत्तेरेवा-
न्वाख्यानान्नश्लुरजादेशइतितन्न णिलोपादावपितुल्यत्वात् ॥ परस्मिन्नि-
तिकिम् युवजानिरिति यलोपोनस्यादिति नपदान्तेत्यनेन यलोपविधौ-
निषेधस्तु लोपाजादेशएवेतिबोध्यम् ॥ यद्यपि भाष्ये स्वाश्रयंवल्त्वमाश्रित्ययो-
ऽत्रादेशइत्याश्रित्यचेदंसाधितं तथापि सिद्धान्तेऽभावस्याप्यतिदेशात्तस्यस्था-
निनिसत्यभवतआदेशेऽप्यभावबोधनेतात्पर्यस्यवक्ष्यमाणत्वेनैतदुक्तम् नच जाया-

यानिरितिन्यासेनजायेतियेतिचपृथक्पदेलुप्तषष्ठ्यन्तेच्छत्त्वाजायाशब्दस्ययाइ-
त्यस्यन्यादेशेनेष्टसिद्धिः नच जायाशब्दादाचक्षाणण्यन्तात्क्विपिनिष्पन्नजाशब्द-
स्ययुवत्यादिभिर्बहुव्रीहौजाशब्दस्यैकदेशविकृतन्यायेन निङादेशेयुवज्ञिरितीष्टा-
नुपपत्तिरितिवाच्यम् णिलोपस्यस्थानिवत्त्वेनजायान्तोत्तरपदकबहुव्रीहेरभावेन-
तत्रनिङादेशस्यानिष्टत्वादितिवाच्यम्जायाशब्दादाचक्षाणण्यन्तात्क्विपि जाश-
ब्दस्यैकदेशेनसमासेजेशब्दस्ययुवत्यादिभिः समासएकारस्य निङादेशेयुवज्ञिरि-
त्यस्यासिद्धिप्रसङ्गात् अत्रैकारस्यानादिष्टादचःपूर्वत्वेनणिलोपादेःस्थानिवत्त्वा-
भावात् जायायाजानिरितिन्यासेऽप्येतद्देवदूषणंबोध्यम् ।। नच जायाशब्दान्तस्य-
निगागमोऽन्त्यस्यलोपश्चेत्यर्थकोजायायानिग्लोपश्चेत्येवास्तु तथाच यलोपेनालो-
पस्यस्थानिवत्त्वसम्भवोनपदान्तेतिनिषेधात् नापि युवज्यादेरसिद्धिरितिवाच्यम्
ङित्त्वस्याचारक्विप्यात्मनेपदार्थत्वात् परस्मिन्ग्रहणापेक्षयालाघवाभावाच्च ।। न-
वालोपोव्योर्निङ्वलोरितिन्यासेननिङ्ग्रहणसामर्थ्यात्स्थानिवत्त्वाभावकल्पने-
नयलोपे युवजानिरितिसिद्ध्यतीतिवाच्यम् अतिरिक्तस्यनिङ्ग्रहणस्यतज्ज्ञापकत्व-
स्यचाश्रयणापेक्षयापरस्मिन्ग्रहणकरणस्यैवयुक्तत्वात् ।। कथञ्चित्परस्मिन्ग्रह-
णखण्डनमात्रमभिनिविशमानानामनुरोधेनफलान्तरमप्याह द्विपदिकेति द्वौद्वौपा-
दौददातीतिविग्रहेपादशतस्येतिवुन्प्रत्ययसन्नियोगेनाकारलोपेतस्यस्थानिवत्त्वेन
पदादेशानापत्तिरितिबोध्यम् ।। नन्वत्र यस्येतिचेत्येवलोपेसिद्धे पुनर्लोपविधा-
नसामर्थ्यादेवस्थानिवत्त्वंनभविष्यति नच पादशब्दस्यैकदेशेनसमासे द्विपादेशब्-
दादेकारादेशस्यपूर्वान्तवत्त्वेनपादशब्दान्तत्वाद्वुनि एकारलोपविधानायतत्सार्थकमि-
तिवाच्यम् पुनर्लोपविधानेनापत्तिवारणपरभाष्यप्रामाण्येनेदृशानामनभिधानादतः-
फलान्तरमाह वैयाघ्रपद्यइति तत्रहि पादस्येतिविहितलोपस्यस्थानिवत्त्वेन पदा-
देशानुपपत्तिर्बोध्या अत्रयस्येतिचेतिसिद्धे पुनर्लोपविधानन्तु नव्यर्थं व्याघ्रपादि-
त्यत्रचारितार्थ्यात् पदादेशोऽपि नव्यर्थः द्विपदिकेत्यत्रैवचारितार्थ्यात् पादयतेः
क्विपिणेर्लुप्तमितिस्थानिवत्त्वप्रतिषेधेनशसि पदइत्यत्रचारितार्थ्याच्च ।। ननुपा-
दस्यपादहस्त्यादिभ्यइतिन्यासेन नदोषः नच पादशब्दादाचक्षाणण्यन्तात्क्विपि-
व्याघ्रादिभिर्बहुव्रीहौदकारलोपायलोपविधानंसार्थकमितिवाच्यम् णिलोपस्य-
स्थानिवत्त्वादितिचेन्न एवंसति पादःपदित्यत्रलक्षणप्रतिपदोक्तपरिभाषयाप्रति-
पदोक्तस्यैवपादोग्रहणापत्तौ द्विपदिकेत्यादौपदादेशानापत्तेः ।। ननु पादस्यद-

स्यदृशहस्त्यादिभ्यइतिन्यासेन दशब्दस्यसर्वस्यस्थाने शित्वाद्वादेशेनाञ्झलादेश-त्वान्नात्रस्थानिवत्त्वप्रसक्तिरतः फलान्तरमाह आदीध्यइति अत्रटेरेत्वस्यस्थानि-वत्त्वेनेत्वाद्यणादेशंबाधित्वायीवर्णयोरितिलोपापत्तिर्बोध्या ॥ ननुछन्दसिदृष्टा-नुविधानाद्यकारसाहचर्याच्छ्रूयमाणइकारेलोपविधानाच्चनात्रदोषइतिचेत् हरि-णेत्यत्र स्थानिवत्त्वेनयणापत्तेर्दोषत्वात् सन्धिकार्येसन्निपातपरिभाषायाअप्रवृत्ते-र्नतयात्र निर्वाहः यदितु आङ्गिनुगस्त्रियामितिन्यासेननात्रदोषइत्युच्यते तदा अस्मैइत्यत्रस्मायादेशस्यस्थानिवत्त्वेनाचपरत्वाद्धल्लोपानुपपत्तिर्दोषः यदितु अनाप्यकइत्यत्रान्टौसोरितिन्यस्य हलिलोपइत्यत्र आपिलोपइतिन्यस्य हल्ग्रहणं परित्यज्यते तदा रामायेत्यत्रयादेशस्यस्थानिवत्त्वेनायआदित्वाद्दीर्घानुपपत्तिः दीर्घविधौनिषेधस्तुलोपाजादेशएवेति नतेनास्यनिर्वाहः विद्धइत्यत्र शब्लुकः स्थानिवत्त्वेनगुणापत्तिश्च लुकिप्रतिषेधस्तुलुकिपरेऽजादेशस्यैवेति नतेनास्यसिद्धिः जुहुतइत्यत्रस्थानिवत्त्वेनगुणापत्तिश्च ॥ यत्तु ज्ञानेइत्यादौ यस्येतिचेत्यकारलो-पाभावायक्रियमाणौङःश्यामितिवचनसामर्थ्यादपरनिमित्तकोऽजादेशोनस्थानि-वदितिज्ञापनेनेष्टसिद्धौपरस्मिन्ग्रहणं खण्डयन्ति तन्न वार्त्तिकप्रतिपाद्यार्थस्यसू-त्रकृत्तात्पर्यागोचरत्वेनैवं सूत्रैकदेशखण्डनस्यानुचितत्वात् ॥ केचित्तु लुकिन-स्थानिवदित्यस्यलुकिपरेऽजादेशोनस्थानिवदित्यर्थकत्वे यौतीत्यादौशब्लुकःस्था-निवत्त्वादुतोवृद्धिरित्यस्याप्राप्तौतत्सूत्रसामर्थ्यादपरनिमित्तकाजादेशोनस्थानि-वदितिज्ञापनेनेष्टसिद्धौ परस्मिन्ग्रहणमुक्तार्थानुवादकमेवेति वदन्ति ॥ ध्यच्-त्वव्यपदेशविरोधादिति अत्रयद्वक्तव्यंतदभिहितमधस्तात् ॥ ढगनापचेरिति इतश्चानिञइतिविहितस्यढकइतिभावः ॥ स्थानिनिसतीति नन्वेवं देवयतेः क्विपिणिलोपेकौविधिंप्रति स्थानिवत्त्वाभावादूठिद्यूरित्यत्रस्थानिनिणौसतिऊ-ठोऽभावादचपरत्वाभावादभवन्नयादेशोलोपेऽपिसतिनस्यात् अनेनस्थानिवत्त्वात् नच एकारस्यानादिष्टादचःपूर्वत्वेननस्थानिवत्त्वप्रसक्तिरितिभ्रमितव्यम् क्विबु-त्पत्तेःप्रागेवान्तरङ्गत्वाद्गुणस्यप्रवृत्तेः सत्त्वादितिचेन्न स्थानिनिसतीत्यस्यादेशे-स्थानिधर्मारोपसंभावनायां यत्प्राप्नोतितत्कर्त्तव्यंयन्नतन्नेत्यत्रतात्पर्येणादोषात् नचैवमपि वाक्यसंस्कारपक्षे एषोगमयतीत्यत्रणेगमादेशस्यस्थानिवत्त्वेऽपि गका-रनिमित्तकएतत्तदोरितिसुलोपोदुर्वारः आदेशेगमिस्थानिधर्मारोपसंभावनाप्रा-मपिगकारनिमित्तकस्यसुलोपस्यप्राप्तेः किञ्चैवमियायेत्यत्रायादेशस्यस्थानिवत्त्वेन

सवर्णाच्परत्वादियङभावमाशङ्क्येयङ्विधिसामर्थ्यादभ्यासकार्यप्रतिबन्धकीभूतस्याभ्यासोत्तरखण्डाजादेशस्थानिवद्भावस्याभावकल्पनापरग्रन्थाद्यसङ्गतिः आयादेशेसवर्णाच्त्वसंभावनायामप्याकारनिमित्तकस्येयङःसिद्धे रितिवाच्यम् स्थानीननिवृत्तः आदेशोनजातइतिसंभावनायांयत्प्राप्तं तद्भवति यन्न तन्नेति तात्पर्यात् ॥ निगाल्यतइति अत्राचि विभाषेतिलत्वम् ॥ पटयतीति अत्र टिलोपस्यस्थानिवद्भावादुपधावृद्धिर्न्न ॥ स्थानिनिसतीत्यस्यपरमार्थं स्पष्टयति स्थानिनिमित्तकमित्यादिना ॥ नन्वेवंपटयतीत्यत्रवृद्धेर्लोपनिमित्तकत्वाभावात्कथंतत्प्रतिबन्धकः स्थानिवद्भावइत्यतआह अदुपधत्वसंपादनद्वारेति ॥ ननु सूत्रेश्रवणमज्वत्परस्यापीतितस्याविधित्वेसूत्राश्रुतादेशाविधित्ववद्वैयाकरणइत्यत्रायापत्तिर्दुर्वारैवेत्यतआह व्याख्यानाच्चेति व्याख्यानञ्च किरतौलवनइत्यादिनिर्देशएव अन्यथानिमित्तात्पूर्वस्यौकारस्यावादेशेकर्त्तव्ये गुणस्यस्थानिवत्त्वेन तदसङ्गतिः स्पष्टैव अचःपूर्वत्वविज्ञानादितिवार्त्तिकमपिव्याख्यानंबोध्यम् ॥ तस्यैव अचएव ॥ पूर्वसंबन्धिन्येवेति पूर्वस्येतिषष्ठ्याकार्येकर्त्तव्यइत्यस्याक्षेप्तुंशक्यत्वेन व्यर्थाद्विधिग्रहणादितिभावः ॥ यद्यपि भाष्ये विधिग्रहणस्यसमासद्वयलाभार्थत्वमुपपाद्य प्रातिपदिकनिर्देशाश्चार्थतन्त्राभवन्तीत्यादिनासमासद्वयप्रतिपाद्यार्थलाभस्यान्यथासिद्धिमुपपाद्य विधिमात्रेस्थानिवत्त्वंयथास्यादित्यादिना प्रयोजनान्तरंप्रतिपादितम् विधावितियोगविभागेनस्थानिवदेवयथास्यादितिनियमात्स्वाश्रयप्रयुक्तकार्यनिवृत्तिरपिभवतीतिभावोऽप्याविष्कृतःप्रदीपोद्द्योतयोस्तथापि पूर्वसूत्राद्विधावित्यनुवर्त्यवाक्यभेदेनव्याख्यायोक्तार्थलाभसंभवे पुनर्विधिग्रहणस्य पूर्वसंबन्धिन्येवविधावित्यर्थज्ञापकत्वमविरुद्धमितिकौस्तुभेस्पष्टम् ॥ विधिग्रहणसामर्थ्याच्चैतदर्थलाभइत्युद्द्योतेऽप्युक्तम् ॥ केचित्तु पर्याप्तिभानस्यौत्सर्गिकत्वेननात्रज्ञापकस्योपयोगः ध्वनितश्चैतत्तदनुपन्यासपूर्वकनिरुक्तार्थस्थापनेनभाष्यकैयटयोः अस्वरससूचकाहुरितिदानेनोद्द्योतेचेतिवदन्ति ॥ आरतुरिति ननु पूर्वसंबन्धिन्येवेतिज्ञाप्यमपिमास्तु ऋच्छत्यॄतामित्यत्रऋकारप्रश्लेषोऽपिमास्तु ऋऋअतुसितिस्थितेसवर्णदीर्घंबाधित्वाऽऽङ्गत्वादुरति अतआदेरितिदीर्घेचोत्तरखण्डे यण्यारतुरित्यादिसिद्धेः ॥ नच आऋअतुसितिस्थिते परत्वात्पूर्वस्थितनिमित्तकत्वेनान्तरङ्गत्वाच्चादृगुणेऽरतुरितिस्यात् पुनरतआदेरितिदीर्घस्तु न सं भवति आसप्तमाध्यायसमाप्तेरङ्गाधिकारात्प्रथमप्रवृत्तत्याश्रितशब्द-

समुदायघटकमात्रोद्देश्यकविकारागमातिरिक्ताघटितोद्देश्यकत्वेन सकृत्प्रवृत्तेरिति-
वाच्यम् अतआदेरित्यस्यपररूपापवादत्ववदानृजइत्यादौ गुणस्यापिप्राप्त्यातद-
पवादत्वस्याप्यत्रस्याभ्युपेयत्वेनारतुरित्यादौ गुणपररूपैतदन्यतराप्राप्तियोग्येऽच-
रितार्थेनकृतेवान्यतरस्मिन्ननन्तवद्भावेन चरितार्थेनातआदेरितिदीर्घेणगुणस्यतक्र-
न्यायेनबाधाद्दीर्घोत्तरंतदप्रवृत्तेरितिचेन्न अर्त्तेर्लिटिकसौ ऋत्वसितिस्थितौ कृत-
द्विर्वचनैकाचोऽभावेनवस्वेकाजादित्यस्याप्राप्त्याद्वित्वेचैकाच्त्वाभावात्तदप्राप्त्या-
उरति अतआदेरितिदीर्घेऽपिगुणस्यतक्रन्यायेनबाधादप्रवृत्तेः आऋत्वानित्यापत्तेः
इष्यतेतु ऋऋत्वसितिस्थितेउरति अतआदेरितिदीर्घे उत्तरत्र ऋच्छत्यृतामिति-
गुणे सवर्णदीर्घेकृतद्विर्वचनैकाच्त्वादिटि आरिवानिति तदर्थम् ऋग्रहणस्यावश्य-
कत्वेन प्रकृतज्ञाप्यस्याप्यारतुरित्यर्थमावश्यकत्वात् ॥ स्यादेतत् अभ्यासकार्ये
तदुत्तरखण्डाजादेशस्यस्थानिवत्त्वनिषेधादेवारतुरितिसेत्स्यति नचाभ्यासत्वाव-
च्छिन्नोद्देश्यताककार्यएवतन्निषेधोऽस्त्वितिवाच्यम् कटीत्यत्रप्रश्लिष्टस्यायतेर्लिटि
इयतुरित्यत्रोत्तरखण्डस्थयणादेशस्यस्थानिवत्त्वेनाभ्यासइकोयणापत्तेः नचैतद-
नुरोधेनाभ्यासपर्याप्तोद्देश्यताककार्यएवनिषेधोऽस्तु अतएव विव्यतुरित्यत्रोप-
धायाश्चेतिदीर्घप्रतिबन्धकस्थानिवत्त्वस्यननिषेधइतिवाच्यम् अभ्यासकार्येत्यादेः
परिभाषात्वेनयथोद्देशपक्षेऽभ्यासस्यासवर्णइत्येतद्देशीयत्वेनतद्दृष्ट्या उपधायाश्चे-
त्यस्यासिद्धत्वेन तत्र कर्त्तव्येतदप्रवृत्त्यापर्याप्तिनिवेशस्यफलाभावात् एतेन एते-
र्लिटि ईयतुरित्यत्र यणादेशस्य स्थानिवद्भावात्सवर्णदीर्घाभावः फलमितिकौ-
स्तुभोक्तमपिप्रत्युक्तम् किञ्चारतुरित्यत्र ऋअतुसितिस्थिते द्वित्वात्परत्वादृच्छ-
त्यृतामितिगुणे ततोद्वित्वेऽभ्यासाकारस्यानादिष्टादचः पूर्वत्वेननस्थानिवत्त्वप्र-
सक्तिः नच द्विर्वचनेऽचीति निषेधः शङ्क्यः द्वित्वनिमित्ततापर्याप्त्यधिकर-
णघटकाच्पर्याप्तनिमित्तदलघटितविषयताकाजादेशस्यैवतेन निषेधात् तन्निषेधेन
पूर्वं द्वित्वेऽपि प्रतिपदविधित्वेनान्तरङ्गत्वादपवादत्वाच्च पूर्वंगुणे ततउरति अका-
रस्यानादिष्टादचःपूर्वत्वस्यदुर्वारत्वाच्चेतिचेत् तर्हि श्लेष्मघ्नेत्यत्रसंयोगसं-
ज्ञायां कर्त्तव्यायामल्लोपस्यस्थानिवत्त्वेन गुरुत्वाभावेप्लुतोनस्यादितिभाष्योक्त-
मेवंफलमवधेहि ॥ एवमर्त्तेर्लेङि आर्च्छदित्यत्र ऋच्छादेशस्यस्थानिवत्त्वेन ऋ-
बुद्ध्याऽऽटश्चेतिवृद्ध्यापत्तौछश्रवणानापत्तिः ॥ सुमनायेतिक्यङन्तात्क्विपि अ-
ल्लोपयलोपयोस्ततऔपरेसुमनावित्यत्राल्लोपस्यस्थानिवद्भावाद्वृद्ध्यनापत्तिः ॥

इयशब्दादाचारक्विबन्तात्कर्त्तरिक्विपि इशब्दस्येन्द्रशब्देनसमासेऽल्लोपस्यस्थानिवत्त्वाद्गुणानापत्तिः ॥ पटुशब्दस्यान्शब्देनसमासे पट्वन्शब्दाच्छसिपट्वनइत्यत्रसंयोगसंज्ञायांयणादेशस्यस्थानिवत्त्वेनतदभावे नसंयोगादितिनिषेधानापत्तिरित्यादीनि विपुलानिफलान्याकलनीयानीत्यलम् ॥ नकारस्थितिरिति यत्तु आचारिणः वस्तुतस्तु धर्मिग्राहकमानात्सन्नियोगशिष्टन्यायोलुग्विषयइति नात्रदोषइतितन्त्वैयर्थ्यमिति यच्च तदनुयायिनः सन्नियोगशिष्टन्यायस्यलुग्विषयत्वादेव खनतेरीचखनइतिक्यप्सन्नियोगशिष्टस्यैकारस्यगुणेनापायेऽपि खेयमित्यत्र नक्यपोऽपायः नापि तृतीयशब्दादीकक्प्रत्ययेतार्त्तीयीकइत्यत्रवृद्ध्या संप्रसारणस्यापायेऽपि तत्सन्नियोगशिष्टस्यतीयप्रत्ययस्यापायः नवा फल्धातोःक्ते निष्पन्नात्फुल्लशब्दादिञिफौल्लिरित्यत्रवृद्ध्याउकारापायेतत्सन्नियोगशिष्टस्य निष्ठालत्वस्यापायः ॥ नचैतेषु गुणादिभिर्विकारेऽपि नापायईकारादीनां नहि वर्णविकारोऽपायपदव्यवहारविषयः अपायात्पृथग्विकारस्यभाष्ये गणनादिति वाच्यम् एवमपि धिनुतइत्यत्रोप्रत्ययसन्नियोगशिष्टस्याकारस्यापाये उप्रत्ययस्यापायापत्तेर्लुग्विषयत्वकल्पनापत्तेरावश्यकत्वादित्युपवर्णयन्ति तदन्येनमन्यन्ते तस्यलुग्विषयत्वे वातशब्दाद्वातातीसाराभ्यांचेत्यनेन कुगागमसन्नियोगशिष्टइन्प्रत्यये वातकिन्शब्दादपत्येऽण्प्रत्यये नस्तद्धितइतिटिलोपे तत्सन्नियोगशिष्टस्य कुकोऽप्यपाये इष्टस्यवातइत्यस्यासिद्धिप्रसङ्गात् धिनुतइत्यत्रतु नदोषःधर्मिग्राहकमानात्सन्नियोगशिष्टप्रत्ययस्यापायएवतत्प्रवृत्तेः स्वीकारादितिदिक् ॥ कस्यचिद्विधेयस्याभावादिति इदंचिन्त्यम् यस्येतिलोपस्यविधेयस्य सत्त्वादित्याचारिणः ॥ भट्टास्तु नच यस्येतिलोपस्तथा स्पष्टंचेदंतत्रैवप्रदीपोद्द्योतयोरितिवाच्यम् वार्त्तिकमतेकतीत्यादौस्थानिवत्त्वेन गुणादिवारणायनलुमतेतिसूत्रे बाध्यसामान्यचिन्तावश्यंभाविनाचःपरस्मिन्नित्यस्यापि निषेधात् आनुकितु न निषेधः प्रत्ययेपरतःपूर्वस्यकार्याभावात् नचभाष्यमते प्रत्ययलक्षणसूत्रस्यनियमार्थत्वात्कतीत्यादौ स्थानिवत्त्वाप्राप्त्या बाध्यसामान्यचिन्ताश्रयणे नकिमपिफलमितिवाच्यम् वार्त्तिकोदाहरणस्यवार्त्तिकरीत्यैवदातव्यत्वात् नियमत्वमितिभाष्यमतेऽपि निषेधमुखेनप्रवृत्तिरितिपक्षेबाध्यसामान्यचिन्तायाआवश्यकत्वाच्च विधिमुखेनप्रवृत्तिरितिपक्षेऽपि श्रविष्ठादिपरित्यागेनानुकपर्यन्तं धावतोभगवतआनुकएवाभिमायविषयत्वात् एवंस्थितेचिन्त्यमिति ब्रुवन्तोमान्याइत्याहुः ॥ श्री-

धरोऽप्येतदेवान्वमन्यत ॥ केचित्तु नात्रतन्त्रोपयोगः अस्तुकर्मसाधनएव सन्नि-
योगशिष्टन्यायप्रवृत्त्यभावेविधावेव स्थानिवत्त्वेन ऐनेयइत्यादिसिद्धेः परिभाषा-
यामतिदेशप्रवृत्तिस्तु वेतस्वानित्यत्रैकदेशविकृतन्यायप्राप्तरुत्वाभावसाधकाचःपर-
स्मिन्निनितिस्थानिवत्त्वायावश्यकी भावसाधनोविज्ञास्यतइतिभाष्यन्त्वेकदेश्युक्तिः
असिद्धवत्सूत्रेण सिद्धस्यायन्नासन्नित्यादेस्तत्फलत्वेनोपन्यासेनदृढतरफला-
भावादितिवदन्ति ॥ ज्योत्स्नाकृतस्तु अपरविधावितिवार्त्तिकस्य स्वविधावपि-
स्थानिवद्भावफलकस्यप्रत्याख्यानायभावसाधनविधिशब्देनकर्मषष्ठ्यासमासं वि-
धायायन्नासन्नित्यादाविणस्त्योर्यणल्लोपयोः कृतयोर्धिन्वन्तीत्यादौ विकरणो-
कारस्ययणिचकृते आद्भविष्यतिइट्चनभविष्यतीतिभाष्यकृतोपसंहृतम् नतु सं-
बन्धसामान्यषष्ठ्यन्तेनापि तादृशप्रयोजनानुपक्रमात् संबन्धसामान्यषष्ठ्यां स्था-
नेयोगत्वस्य स्वमतेऽनुवादेऽपिप्रवृत्त्यङ्गीकारेणतस्यदुर्वारत्वाच्चेति चिन्त्यमेतत्
ऐनेयःपश्चेन्द्र इत्यादौतुनदोषः अकृतव्यूहपरिभाषयानकारानुकोन्निवृत्त्या तयोः
कर्त्तव्ययोः स्थानिवद्भावप्रवृत्तेः सुलभत्वादित्याहुरित्यलम् ॥प्रकृतइति॥ सुदृध्यु-
पास्यइत्यत्रेत्यर्थः ॥*॥ नपदान्तद्विर्वचन ॥ नन्वचःपरस्मिन्नित्येतत्प्रतित्रिपादी-
स्थानामसिद्धत्वमित्येतन्मूलकेन पूर्वत्रासिद्धेनस्थानिवदित्यनेनैवेष्टसिद्धौ द्वि-
र्वचनसवर्णादिग्रहणंव्यर्थमतआह अत्रद्विर्वचनसवर्णादिग्रहणमिति ॥ वतिघ-
टितेति एतद्विशेषणादेवनासिद्धपरिभाषायास्त्रिपाद्यां प्रवृत्तिः अन्यथाऽतिदेश-
त्वाविशेषात्तस्याअपि त्रिपाद्यांप्रवृत्त्यापत्तौ सर्वेषामित्यत्रषत्वस्य हरीणामित्य-
त्रणत्वस्य राज्ञइत्यत्र चुत्वस्य भविष्यतीत्यत्रषत्वस्य पिपठीष्ष्वित्यत्रष्टुत्वस्यचा-
नापत्तेः सुड्नुडल्लोपेट्षत्वानां तत्तद्दृष्ट्याऽसिद्धत्वात् ॥ अन्येति वतिघ-
टितायेऽचः परस्मिन्नित्येतस्मादन्येऽतिदेशास्तेषामित्यर्थः ॥ अत्रान्यपदं फ-
लितार्थपरम् अन्यत्र धातुग्रहणेतदादिविधिरित्यादाविवबोध्यम् ज्ञाप्यन्तु वतिघटि-
तातिदेशानां त्रिपाद्यामपिप्रवृत्तिरित्येव अन्यथाज्ञापनोत्तरमपि स्वांशे चारि-
तार्थ्यस्यदुर्निरूपत्वात् नचैवमचःपरस्मिन्नित्यस्यापि द्विर्वचनसवर्णादिभ्योऽन्य-
त्वत्त्रिपाद्यां प्रवृत्त्यापत्तिः तथाच पाचयतेः क्तिचि पाक्तिः याजयतेर्याष्टिः ले-
हयतेर्लेढिः दोहयतेर्दोग्धिः तक्षयतेः क्विपि तगित्यादौ कुत्वषत्वढत्वधत्वसंयोगा-
न्तलोपेषुकर्त्तव्येषु णिलोपस्यस्थानिवत्त्वापत्तिरितिवाच्यम् द्विर्वचनसवर्णादिग्र-
हणस्य प्रत्याख्यानपक्षात्फलैक्यायारम्भपक्षेऽपि त्रैपादिकमात्रोपलक्षणत्वेनादो-

षादित्येके ॥ उदयङ्करभैरवमिश्रौतु वतिघटितानामन्येषामतिदेशानांत्रिपाद्यां प्रवृत्तिरेव अचःपरस्मिन्नित्यस्यतु क्वचिदप्रवृत्तिः क्वचित्प्रवृत्तिरपि तेन तस्य-दोषइतिवचनस्यापिसंग्रहः क्वचिदपिनप्रवृत्तिरिति संभावनानिराकरणार्थंच द्विर्वचनादिग्रहणस्यचारितार्थ्यमितिसिद्धान्तयामासतुः ॥ अतिदेशानामितिब-हुवचनेन स्थानिवद्दन्तादिवदाद्यन्तवदित्यादीनांत्रिपाद्यां प्रवृत्तिरितिलभ्यते तत्राद्यस्यफलंरामइति ॥ द्वितीयस्य अमी क्षीरपेणेत्यादौमीत्वणत्वयोःकर्त्त-व्ययोरदश्शब्दत्वैकाजुत्तरपदत्वयोरतिदेशःफलम् ॥ तृतीयस्यतु हेअँइत्यत्रअ-इत्यस्याणोऽप्रगृह्यस्येत्यनुनासिकेकर्त्तव्ये पदान्तत्वातिदेशः ॥ ननु वतिघटिते-तिविशेषणे प्रत्ययलोपसूत्रस्यत्रिपाद्यामप्रवृत्त्यापत्तौ रोऽसुपीत्यनेन सुपिरत्वप्र-तिषेधेकर्त्तव्येदीर्घाहोनिदाघेत्यादौप्रत्ययलक्षणानुपपत्तिरितिचेन्न स्थानिवदित्य-नुवृत्त्यातस्यापि वतिघटितत्वात् नचैवमवान्धामित्यप्रझलोझलीतिसलोपस्य प्र-त्ययलक्षणेनभषभावापत्तिरितिवाच्यम् साहचर्यस्यासार्वत्रिकत्वेन ध्वसाहचर्येण-सादिप्रत्ययस्यैवग्रहणमित्यत्रनियामकाभावेन सत्वस्यप्रत्ययासाधारणत्वाभावस्य तत्रैवशेखरेप्रतिपादितत्वात् ॥ ननु वतिघटितेतिविशेषणंमास्तु अतिदेशानां-सूत्राणांत्रिपाद्यांप्रवृत्तिरित्येवज्ञाप्यमस्तु अतएव नान्तरङ्गपरिभाषायात्रिपाद्यां-प्रवृत्तिः नवा प्रत्ययलक्षणसूत्रस्यत्रिपाद्यांप्रवृत्त्यर्थंस्थानिवदित्यनुवृत्तेरावश्यक-त्वम् नचैवं व्यपदेशिवदित्यस्यातिदेशसूत्रत्वाभावात्त्रिपाद्यामप्रवृत्त्यापत्ताव-चैषीदित्यादौ सिचःप्रत्ययावयवत्वाभावात्षत्वंनस्यादितिवाच्यम् तस्यलोकसि-द्धत्वेनसापादिकत्वाभावेनज्ञापकमन्तरेणापि त्रिपाद्यांप्रवृत्तेः सौलभ्यात् आ-द्यन्तवत्सूत्रेभाष्येसंचारितत्वेन तद्देशीयत्वव्यवहारेऽपि प्रत्ययावयवे प्रत्ययत्व-व्यवहारेणादेशप्रत्यययोरितिसूत्रे प्रत्ययपदस्यतदवयवेलक्षणायाअभावेनषत्वस्य-सिद्धेश्चेति चेन्न एवंसति स्वरविधौव्यञ्जनमविद्यमानवदित्यस्य नोत्तरपदइति-सूत्रोयपृथिव्यादिपर्युदासज्ञापितस्यत्रिपाद्यामप्रवृत्त्यापत्तावश्वइत्यादावुदात्ता-दकारात्परस्यानुदात्तस्यन्त्यस्याकारस्यउदात्तादनुदात्तस्यस्वरितइत्यनेनत्रैपादिके-नस्वरितत्वेकर्त्तव्येऽप्रवृत्त्यापत्तेः ॥ नचेममपि प्रातिपदिकग्रहणइत्यस्यवतिघटि-तत्वाभावात्त्रिपाद्यामप्रवृत्त्यापत्तावयस्कुम्भीत्यत्रसत्वं नस्यादितिवाच्यम् फ-लानुरोधेन प्रातिपदिकवल्लिङ्गविशिष्टमित्याकारकवचनज्ञापनेनादोषात् ॥ रा-मइत्यादौ विसर्गादिसिद्धिरिति रुत्वेकृतेस्थानिवत्त्वेनसुप्त्वात्पदत्वेनेत्यादिः

अन्यथा पूर्वत्रासिद्धीयइत्यस्यपदत्वादिद्वारकपरम्परयाऽपित्वैपादिककार्यसाधकस्थानिवत्त्वनिषेधकत्वस्यवक्ष्यमाणत्वेनतदनापत्तेः अनल्विधाविति निषेधस्तु यथानेहप्रवर्त्तते तथाप्रतिपादितमधस्तात् ॥ इदुदुपधस्येतिसूत्रेऽप्रत्ययस्येतिसामर्थ्यात्तु नविसर्गसिद्धिः मिदेर्घुरचि ततोण्यन्तात्क्विपि मेदुःकरोतीत्यादौषत्वव्यावृत्तयेतस्यचारितार्थ्यादितिकेचित् ॥ वस्तुतस्तु तत्रापि प्रत्ययलक्षणंविनापदत्वाभावाद्विसर्गाप्राप्त्या तदपि ज्ञापकं भवत्येव एवं खरवसानयोरित्यपिज्ञापकमवगन्तव्यम् ॥ अन्येतु रामस्प्रवृत्तिपदत्वस्यानुमानिकस्थानिवत्त्वेनातिदेशाद्विसर्गसिद्धिरितिवक्तव्यम् अतएवैकदेशविकृतन्यायेन विसर्गसाधनपराच्छेखरादपि नविरोधः लौकिकैकदेशविकृतन्यायेनतुसुप्त्वमानेतुमशक्यम् समुदायविकारात् नवा पदत्वं तन्न्यायसाध्यम्तदानयनेतदप्रवृत्तेरन्यत्रस्पष्टंप्रतिपादितत्वादितिप्राहुः ॥ भावसाधनइति तथाच कैयटरीत्यापदान्तेतिभावप्रधाननिर्देशात्पदान्तत्वकर्मकविधौनिषेधइत्यर्थात्पदसंज्ञायाअपि पदान्तत्वकर्मकविधित्वान्निषेधोभवति । विवरणोक्तरीत्यातु द्विर्वचनादिसाहचर्येण पदान्तपदार्थस्यशास्त्रीयस्यैवग्रहणौचित्यात्पदान्तकर्मकविधौ निषेधइत्यर्थः इहविधेयस्यपदान्तत्वंस्थानिद्वारैववाच्यम् यद्यप्येवं पदसंज्ञान चरमावयवः तथापि तस्याःकार्यर्थित्वात्कार्यस्यचरुत्वादेस्तत्त्वान्नदोषः पदचरमावयवस्यविधेः साक्षात्साधकस्यपदत्वस्यापि तत्त्वेन ग्रहणमितितु परमार्थः ॥ कर्मसाधनेतु पदान्तशब्देनकर्मधारयोवास्याच्छेषषष्ठ्यन्तेन षष्ठीतत्पुरुषोवा नाद्यः विधिशब्दस्य क्रियाशब्दत्वेनपूर्वनिपातापत्तेः नान्त्योऽपि एषोयन्नित्यादेरसिद्धिप्रसङ्गात् द्वन्द्वनिर्दिष्टेषु द्विर्वचनादिष्वनन्वयापत्तेश्चेतिभावः ॥ स्थानिवत्त्वादिति निषेधस्तु न लोपस्यानवयवत्वेनपदान्तकर्मकविधेरभावादितिभावः ॥ उत्वेचनस्थानिवदिति ननु रोः स्थानिभूतादचः पूर्वत्वाभावादुक्तिसम्भवएवकथमितिचेन्न उत्वदृष्ट्यारोरसिद्धत्वेन सामर्थ्यात्तद्बुद्ध्यासकारएवोत्वप्रवृत्तेस्तस्यतथात्वात्तत्स्थानापन्नइतिन्यायाच्चेतिश्रीधरः ॥ नन्वेषोयन्निति न फलं संभवतितत्र परत्वान्नित्यत्वाच्च सुलोपस्यन्याय्यत्वात् नच तत्र स्थानिवद्भावः पादस्यलोपइतिलोपस्यैवसुलोपस्यापिपदचरमावयवत्वात् इष्टानुरोधेनात्र पदसंस्कारपक्षस्यैवाश्रयणेन सोः स्थानिभूतादचः पूर्वत्वेनादृष्टत्वाच्च अतएवयएवास्मिससस्न्यजेतिश्रौतप्रयोगः एषयन्नितिछान्दोग्यप्रयोगश्चसंगच्छते लोकेऽपि ससन्निस्येवप्रयुज्यते ननु सःसन्निति ॥

यत्तु स्थानिवत्त्वस्यनिषेधेऽपि पूर्वस्थितयकारनिमित्तकत्वेनान्तरङ्गं सुलोपेकर्त्तव्ये परस्थितनिमित्तकयणोऽसिद्धत्वेनसुलोपविरहादेषोयन्नित्यैवंरूपमुपपन्नमित्याहुः तन्न तदन्तरङ्गत्वस्यसमकालप्राप्तिकस्थलविषयकत्वात् कथमन्यथा इशिचेत्युत्वमप्यत्र संपादितंस्यादितिविभाव्यताम् ॥ नचवृक्षवामाचष्टेवृक्षवितिप्राचोक्तमपिफलंयुक्तम् प्रातिपदिकादेवणिजुत्पत्तेः सिद्धान्तात्कर्मसाधनेऽपिदोषाभावात् पादस्यलोपइतिवल्लोपस्यावयवत्वे भावसाधनेऽपिनिरुक्तरीतेरेवानुसर्त्तव्यत्वाच्च ॥ नच वकारान्तप्रकृतिकविभक्तिनिबन्धनपदत्वेन कर्मसाधनेनिषेधापत्तेर्भावसाधनआश्रयणीयइतिवाच्यम् निषेधेजातएववान्तेपदत्वं वान्तेपदत्वेजातएवचनिषेधः प्रवर्त्ततइत्यन्योन्याश्रयान्निषाधाप्राप्त्यादल्लोपाभावस्यसिद्धत्वात् ॥ बौद्धस्यावयवत्वस्याभावेऽप्यभ्युपगमादेवचभानोरः भान्वस्ततआचारक्विबन्ताद्वनिपि अल्लोपे भान्व्वाइत्यत्रयण्निष्पन्नवकारस्यवलिलोपेकर्त्तव्येप्राप्तस्याल्लोपस्यस्थानिवद्भावस्य निषेधाभावः देवदत्तस्यनः देवदत्तनः ततआचक्षाणण्यन्ताद्वेरचि टिलोपणिलोपयोर्देवदत्तनइति ततष्टाविभक्तौविनाशेदेवदत्तनेनेत्यत्र एनश्रव्येपरादिवत्त्वेनस्वादित्वाद्भसंज्ञायामल्लोपोऽनइत्यल्लोपेकर्त्तव्ये प्राप्तस्यटिलोपस्यस्थानिवत्त्वस्यनिषेधाभावश्च न भावसाधनस्यफलम् ॥ अतएवनैतानिभावसाधनस्यफलानिभाष्यकारोऽप्युपन्यास्थदितिचेन्न षडिकइत्यस्यभाष्योक्तस्यफलस्यसंभवात् तत्रहि षडङ्गुलिशब्दाद्बह्वचोमनुष्यनाम्नष्ठज्वेतिठचि कृते सापादिककार्यप्रवृत्तियोग्यतायांपूर्वजत्वात्प्रवृत्ताविकाद्वेशेठाजादावूर्ध्वमितिङ्गुलिशब्दस्यलोपे यस्येतिलोपेकृते कर्मसाधनेइकनिमित्तकभत्वेनसमासान्तर्वर्त्तिविभक्तिनिमित्तकपदत्वस्यापि समानावधिकत्वान्निवृत्त्यापत्तौजश्त्वासिद्धिः नचभत्वेस्थानिवत्त्वमल्लोपस्येति नसमानावधिकत्वंभत्वपदत्वयोरितिवाच्यम् साक्षात्परम्परया वा पदान्तस्थानिकविधिप्रापकप्रतिबन्धकस्थानिवत्त्वस्यनिषेधेनभत्वेऽपितन्निषेधात् पदान्तत्वेनसिद्धस्यविभाविस्यर्थे पदत्वस्यसिद्धत्वेनतद्द्वारकपरम्परायावक्तुमशक्यत्वेनान्यद्वारिकायाअपिग्रहणात् ॥ भावसाधनत्वेतूपस्थितपदत्वद्वारिकैवपरम्परागृह्यतइति भत्वेनिषेधाभावेनस्थानिवत्त्वादकारान्तेभत्वेऽपि षान्ते पदत्वस्याव्याघातेननदोषः ॥ ननु भावसाधनस्यविधिशब्दस्योपादाने वेतस्वानित्यत्रवेतसशब्दात्कुमुदनडवेतसेभ्योड्मतुपि डिलोपे कृतेकैयटरीत्यास्वादौ पूर्वपदमितिपदसंज्ञायांसकारः पदान्तत्वंप्रतिपद्य-

स इतिपदान्ततायाविधीयमानत्वाद्विवरणरीत्या रुत्वस्यपदचरमावयवत्वेनतन्नि-ष्पादकपदत्वस्यकर्त्तव्यत्वाच्च स्थानिवत्त्वनिषेधाद्रुत्वप्रसङ्गः नच तसौमत्वर्थ-इतिभसंज्ञयापदसंज्ञायाबाधान्नदोषइतिवाच्यम् भसंज्ञायांकर्त्तव्यायामल्लोपस्य-स्थानिवत्त्वात् नच भसंज्ञाप्रतिबन्धकस्थानिवद्भावस्यसान्तधर्मिकपदत्वसंपादन-द्वारारुत्वसंपादकत्वेननिषेधःस्यादितिवाच्यम् पदत्वमात्रद्वारकपरम्परायाएव-सोढव्यत्वस्यप्राक्प्रतिपादितत्वादित्यतआह पदे अन्तइत्यादि ॥ पदेपरतोऽन्त-कर्मकविधावित्यर्थः ॥ परपदस्थाजादेशस्येति अन्तशब्दस्यचरमावयववाचकत-यापदेपरतश्चरमावयवः पूर्वपदस्यैवसंभवतीति तत्साधकः प्रतिबन्धकोवास्था-निवद्भावः परपदस्थाजादेशस्यैवेतितदेकवाक्यतयाषष्ठीसमासपक्षेऽपितादृशए-वाजादेशोगृह्यतइतिभावः ॥ ननु मास्तु प्रत्यासत्त्याश्रयणंवेतस्वानित्यादौ पदेपरतोअन्तकर्मकविधौर्निषेधइत्यर्थेनापि निषेधाभावस्यसिद्धेरितिचेन्न औप-देशिकनान्ताद्धृन्धातोर्णिजन्तात्क्विपि संबुद्धौहेघ्रानित्यस्याश्वशब्देन सहप्र-योगे घ्राणश्वइत्यत्रपदान्तस्येतिणत्वनिषेधप्रतिबन्धकस्थानिवत्त्वस्यपदेपरेअन्त-कर्मकविधौकर्त्तव्येनिषेधाभावायप्रत्यासत्त्याश्रयणस्यावश्यकत्वात् नचात्रणत्व-निषेधस्याभावरूपत्वेनपदचरमावयवत्वाभावादेवनिषेधाप्राप्तेर्णत्वनिषेधप्रतिबन्ध-कस्थानिवद्भावस्यपरम्परयापदचरमावयवरुत्वसाधकत्वेऽपि साक्षात्पदत्वमात्रद्वा-रकपरम्परयावा पदचरमावयवसाधकत्वाभावान्निषेधाप्राप्तेश्चनेवंप्रत्यासत्त्याश्रय-णफलमितिवाच्यम् णत्वविधायकशास्त्रेऽपदान्तस्यमूर्द्धन्यइत्यधिकृत्य पदान्त-स्येत्यस्य प्रत्याख्यानेनस्थानिवद्भावस्यापदान्तत्वसम्पादनेन साक्षादेवणत्वसाध-कत्वेनफलत्वसम्भवात् ॥ एवं पञ्चमीसमासकल्पे प्रत्यैषिपन्ब्राह्मणाइत्यपिफ-लंबोध्यम् तत्र हिचङ्सहपररूपस्यस्थानिवत्त्वेनाभ्यासात्परस्यङ्गेरभावाज्जुस्न प्रत्यासत्त्यनाश्रयणेतु ब्राह्मणरूपेपदेपरतोजुस्रूपान्तकर्मकविधौकर्त्तव्ये निषेधा-पत्तौजुसापत्तेः ॥ एवंगृधातोर्णिजन्तात्क्विपि निगाल्देवदत्तइत्यत्र णिलोपस्य-स्थानिवत्त्वेनापि विभाषेतिलत्वसिद्धिःफलम् अन्यथादेवदत्तरूपे पदेपरेअन्त-कर्मकविधौकर्त्तव्ये स्थानिवत्त्वनिषेधापत्तेः ॥ श्रीधरस्तु भवार्थाणन्तान्माहि-षाण्णिचिक्विपि माहिष्ददत्तेइत्यत्रझलांजशोऽन्तइतिजश्त्वेस्थानिवत्त्वंभवत्येवेति-फलमाह ॥ केचित्तु घ्राणश्वइत्यादीनांसिद्धयेपदेपरेअन्तकर्मकविधौकर्त्तव्येप-दायवस्थानिकआदेशोनस्थानिवदित्यर्थमाश्रयन्ति तदसत् परपदस्थाजादेशस्य-

तोऽत्रलाघवाभावेनतत्त्यागेवीजाभावात् ॥ पूर्वत्रासिद्धीयेनस्थानिवदितिनि-
षेधइति तस्य साक्षात्परम्परयावा पूर्वत्रासिद्धीयकार्यप्रापकस्यतत्प्रतिबन्धकस्यच
स्थानिवद्भावस्यनिषेधकत्वादितिभावः ॥ पदचरमावयवविधायकातिरिक्तस्यै-
वेति नन्वयं ग्रन्थः पिपठीरितिप्रतीकस्थशेखरेणविरुद्धः तत्रहि रुत्वेऽल्लोपोन-
स्थानिवत् पूर्वत्रासिद्धेन स्थानिवदितिनिषेधादित्युक्तत्वादितिचेदत्र भट्टाः पद-
चरमावयवेत्यादेर्धात्वनवयवोयः पदचरमावयवस्तद्विधायकातिरिक्तेत्यर्थः यद्वा
पदशब्देनात्र प्रत्यासत्त्यायस्यादेशस्यस्थानिवद्भावःप्रतिषिध्यतेतादृशादेशहेतुभू-
तप्रत्ययनिमित्तकपदसंज्ञावद्गृह्यते तथाच नतेनग्रन्थेन विरोधः नवा तिरश्चा पिप-
ठीःकल्पमित्यत्रापिदोषइत्याहुः ॥ श्रीधरस्तु पदचरमावयवेत्यस्य तद्धितनिमित्त-
कलोपपरकपदचरमावयवेत्यर्थाद्विरोधंन्यरुणत् ॥ आचारिणस्तु कौलुप्तमिति-
न्यायेनपिपठीरित्यत्रस्थानिवद्भावनिषेधमुपेत्य सङ्कोचस्ययथाश्रुतविषयकत्वंव्यव-
स्थाप्य गर्दभयतेरप्रत्ययेगर्द्धबित्यत्रजश्त्वादिप्रतिबन्धकस्य कौलुप्तमितिन्याया-
विषयस्यटिलोपस्थानिवद्भावस्यानिषेधानुपपत्तिमाशङ्क्यद्मतुप्प्रत्ययानिमित्तक-
पदसंज्ञावच्चरमावयवविधायकातिरिक्तत्वेनविशेषरूपेण संकोचमाश्रित्यसमादधुः
तच्चिन्त्यम् षडिकइत्यत्रषान्तधर्मिकभसंज्ञाप्रतिबन्धकस्थानिवद्भावस्यपरम्परया
त्रैपादिकजश्त्वसाधकस्यनिषेधापत्तौ षान्तस्यभसंज्ञायां जश्त्वानुपपत्तेः ॥ परेतु
पदचरमावयवेत्यादेः प्रत्ययविशिष्टोयः पदचरमावयवस्तद्विधायकातिरिक्तेत्यर्थः
वैशिष्ट्यञ्च स्वप्रयोज्यपदसंज्ञावदुद्देश्यकत्व स्वप्रयोज्यकार्यप्रयोज्यत्वाभ्याम् तथा-
चवेतस्वानित्यादौजश्त्वस्यनिरुक्तोभयसंबन्धेन मतुप्प्रत्ययविशिष्टत्वान्नतत्र पूर्व-
त्रासिद्धे तिनिषेधः ॥ पिपठीरित्यादौरुत्वादावेकैकसंबन्धेन सुप्प्रत्ययस्यक्विप्प्र-
त्ययस्यवावैशिष्ट्येऽप्युभयसम्बन्धेनवैशिष्ट्यविरहान्निषेधः सिद्धइत्याहुः ॥यत्तु
स्वादिष्वितिपदसंज्ञावतः तद्धितनिमित्तकपदसंज्ञावतोवापदस्य सङ्कोच्यकोटौप्र-
वेशाद्विरोधमवरुन्धन्ति तदसत् आद्ये पिपठीर्भ्यामित्यत्रअन्त्ये पिपठीःकल्प-
मित्यत्र रुत्वप्रतिबन्धकस्थानिवत्त्वनिषेधानुपपत्तेः ॥ यदपि प्रत्ययघटकस-
स्थानिकरुभिन्नपदचरमावयवविधायकातिरिक्तस्य अङ्गावयवलोपप्रयोजकप्रत्य-
यनिमित्तकपदत्ववच्चरमावयवविधायकातिरिक्तस्य टिलोपप्रयोजकप्रत्ययप्रयो-
ज्यपदत्ववच्चरमावयवविधायकातिरिक्तस्यवाग्रहणान्नदोषइत्याहुः तदपिन आ-
द्ये नासाशब्दादाचक्षाणण्यन्तात्क्विपि नाःइत्यत्ररुत्वेकर्त्तव्ये निषेधानुपपत्तेः वेत-

स्वानित्यत्र सकारस्यापिवेअस्तुट्चेत्युणादिसूत्रविहितासच्प्रत्ययघटकत्वेनतत्रापिनिषेधापत्तेर्दुर्वारत्वाच्च ॥ द्वितीये विविट्कल्पमित्यादौ कल्पप्रत्ययस्याङ्गावयवसंयोगादिकलोपप्रयोजकत्वेन निषेधानुपपत्तेः ॥ अन्त्ये षडिकइत्यत्रषान्तवृत्तिभसंज्ञाप्रतिबन्धकस्थानिवत्त्वनिषेधापत्तौ जश्त्वानुपपत्तेरितिदिक् ॥ महिष्मानिति महिषाच्चेतिवक्तव्यमितिड्मतुप् ॥ जश्त्वेनेति यत्तुवस्तुतोझलांजशोऽन्तइत्यत्रझलापदस्यविशेषणाज्झलन्तपदस्यांलोऽन्त्यस्यजशित्यर्थेन सिद्धेऽन्तग्रहणात्पदान्तस्यैवझलोजश्भवति नतु लोपेकृतेपदान्तस्यापीत्यस्यार्थस्यक्रोडीकाराज्जश्त्वप्राप्तिरेवनेतिज्योत्स्नाकृतः तन्न भ्रस्जेर्णिचिक्विपि भ्रडित्यस्यासिद्ध्यापत्तेः अत्रहि संयोगस्य लोपकृतमेवपदान्तत्वम् ॥ किञ्च बुधमाचष्टे बुधयतिबुधयतीति भुदित्यस्यसिद्धिर्नस्यात् ॥ किञ्च ब्रह्मबन्ध्वेत्यत्रजश्त्वापादनपरंभाष्यमपिविरुद्ध्येतेतिभैरवमिश्राः ॥ ननु महिष्मानित्यत्रजश्विधिप्रति नस्थानिवदितिनिषेधःस्यादतआह सूत्रेजश्पदेनेति ॥ झलांजशित्यस्यैवेति अतएवपदान्तविधिप्रतिनस्थानिवदित्युपक्रम्य ब्रह्मबन्ध्वेत्यत्रजश्त्वंप्राप्नोतीत्युक्तम् अन्यथाजश्पदेननिषेधस्यदुर्वारत्वात्प्रकृते विचारोनिष्फलः स्यादितिबोध्यम् ॥ चर्सन्निहितस्यैवेति प्रकृतसूत्रे चर्सन्निहितपाठेनयस्यजशश्चरसन्निधानंतस्यैवग्रहणमितिभावमाहुर्भैरवमिश्राः ॥ सन्निहितस्यैवेत्यस्य सहचरितस्यैवेत्यर्थात्परनिमित्तकचर्साहचर्यात्परनिमित्तकजशएवग्रहणमितिभावइत्यन्ये ॥ सूत्रेजश्पदेनेतिप्रतीकमुपादायआचारिणस्तु इदंचिन्त्यम् गर्द्धब्वानित्यत्रजश्त्वानापत्तेरित्याहुः ॥ नन्वन्तरङ्गे जश्त्वेबहिरङ्गस्यासिद्धत्वाज्जश्त्वंनभविष्यतीत्यतआह कार्यकालपक्षइति ॥ अत्रत्यंतत्त्वमन्यतोऽवसेयम् ॥ नन्वेवं गतिकारकोपपादनामितिसुबुत्पत्तेः प्राक्समासेउत्तरपदस्यपदत्वाभावेन पदेऽन्तइतिसमासेगोचेत्यत्राचइत्यल्लोपस्यस्थानिवद्भावादवङादेशापत्तिरतआह गोचेत्यादाविति ॥ अनित्यत्वेनेति धनक्रीतेत्यत्रयथा ॥ नन्वेवमपिइदमनुपपन्नम् उत्तरपदत्वेचेतिनिषेधेनोत्तरस्यपदत्वाभावादतआह उत्तरपदत्वेचेति ॥ कार्यित्वनिवेशस्यवक्ष्यमाणरीत्यासंभवादत्रात्पदेऽन्तइत्यत्रपदशब्दस्यलक्षणयापिगोचेत्यस्यसिद्धिरित्यभिप्रायेणाह पदेइतीति ॥ अत्रेति उत्तरपदत्वेचेत्यस्यउत्तरपदस्यकार्यित्वएवप्रवृत्तिरित्यत्र गतिकारकेत्यस्यानित्यत्वेच पदेइत्यस्यपदत्वयोग्योपलक्षणत्वेचेत्यर्थः ॥ इदं भाष्यमपीति पदेऽन्तइ

सप्तमीसमासपरं प्रकृतसूत्रस्थभाष्यमपीत्यर्थः ॥ अपिना षात्पदान्तात् नलुमताङ्गस्य ङमोह्रस्वात् उञिचपदेइतिसूत्रस्थभाष्यस्यग्रहणम् ॥ ननु पदचरमावयवसाधकस्थानिवद्भावस्यैवनपदान्तेतिनिषेधः यथा गोचेत्यादौ तथाच बेतस्वानित्यत्रस्थानिवद्भावोनतत्साधकः किन्तु रुत्वप्रतिबन्धकइतिनतस्य नपदान्तेत्यनेन निषेधइति पदेऽन्तइत्यर्थाश्रयणेनतत्रदोषवारणपरभाष्यंनसङ्गच्छतएवेत्याशङ्कयाह प्रतिबन्धकश्चेति ॥ अत्रेदमवधेयम् ॥ स्थानिवद्भावस्तावद्द्विविधः पदचरमावयवादेः साधकःप्रतिबन्धकश्च निषेधसंभावनाप्रयोज्यसंभावनाविषयः पदचरमावयवाद्यभावोयत्र तत्रसाधकः । यत्र निषेधसंभावनाप्रयोज्यसंभावनाविषयः पदचरमावयवादिः तत्रप्रतिबन्धकः ॥ द्विविधोऽप्ययं पुनः प्रत्येकंद्विविधः साक्षात्परम्पराभेदात् तत्र साधकेसाक्षात्त्वंच पदसंज्ञातिरिक्ताद्वारकत्वंबोध्यम् ॥ एषाञ्चचतुर्विधानांस्थानिवद्भावानांमध्ये परम्परासाधकस्यस्थानिवद्भावस्यनानेननिषेधः वेतस्वानित्यत्रभसंज्ञाप्रतिबन्धकस्थानिवद्भावस्यतत्प्रतिबन्धद्वारासान्तवृत्तिपदसंज्ञासंपादनद्वारापदचरमावयवरुत्वसाधकत्वेन निषेधादेवसान्ते भसंज्ञया रुत्वाभावेसिद्धे सप्तमीसमासाश्रयणपरभाष्यविरोधात् अतएव षडिकइत्यत्र षकारान्तधर्मिकभसंज्ञाप्रतिबन्धकस्थानिवद्भावस्यपरम्पराजश्त्वसाधकत्वेऽपि नानेन निषेधः नचसप्तमीसमासे षडिकइत्यत्रेकस्यपदत्वाभावात्कथमनेन निषेधसम्भवइतिवाच्यम् इकस्यपदत्वाभावेऽपि ङ्गुलिशब्दाकारयोर्लोपेतस्यस्थानिवत्त्वेनपदत्वात्तस्मिन्नन्तस्यविधिसत्त्वेनेतिविवरणोक्तरीत्यातत्सम्भवात् ॥ केचित्तु परम्परासाधकस्थानिवद्भावनिषेधाभावस्य फलं सुध्यृडिति तत्रहि इण्धातोर्घञर्थेकेइणोयणियशब्देनसुधीशब्दस्यसमासे सुधीयइति ततआचारक्विबन्ताद्विचि अल्लोपयलोपयोः सुधीइत्यस्यऋट्छब्देनसमासे सुधीऋडितिदशायां ऋत्यकइतिप्रकृतिभावप्रतिबन्धकाल्लोपस्थानिवद्भावस्य परम्परायण्साधकत्वेऽपिननिषेधइति ऋत्परत्वाभावात्प्रकृतिभावाभावाद्यणेवेत्याहुः तन्न ऋत्यकइत्यत्रह्रस्वइत्यस्याप्यनुवृत्तेः परम्परायण्साधकत्वेनस्थानिवद्भावस्यनिषेधाभावेऽपि पदचरमावयवस्यह्रस्वस्यसाक्षात्प्रतिबन्धकत्वेननिषेधस्यदुर्वारतयातत्रपक्षेह्रस्वसमुचितप्रकृतिभावस्येष्टत्वात् ॥ साक्षात्पदचरमावयवसाधकस्थानिवद्भावनिषेधस्योदाहरणं वाक्यसंस्कारपक्षे कानिसन्तीति ॥ पदसंस्कारपक्षे गोचेति तत्राचइत्यल्लोपस्यस्थानिवद्भावस्यसाक्षादेवावङ्साधकत्वात् नचाचइ-

स्यल्लोपः परनिमित्तकोनेतिवाच्यम् बभ्रश्चेत्यत्रेवप्राचीनमतेऽङ्गभसंज्ञाक्षिप्तप्रत्ययनिमित्तकत्वेन नागेशमते परम्परानिमित्तकत्वेनचतत्त्वसौलभ्यात् ॥ नच प्रतीचोयदितिनिर्देशादचइत्यल्लोपोनस्थानिवदितिकल्पनान्नेदंफलमितिवाच्यम्तेनातिरिक्तवचनकल्पनापेक्षयासूत्रोदाहरणत्वस्यैवयुक्तत्वात् दध्युपपदकेण्धातोर्मूलविभुजादित्वात्कप्रत्यये इणोयणिदध्यियइत्यत्र यणः स्थानिवत्त्वेनप्राप्तयण्रूपपदचरमावयवस्य साक्षात्साधकस्यस्थानिवद्भावस्यनिषेधस्यफलस्यसत्त्वाच्च ॥ साक्षात्पदचरमावयवप्रतिबन्धकस्थानिवद्भावनिषेधस्योदाहरणं वाक्यसंस्कारपक्षे एषोयन्निति तत्रयणादेशस्थानिवद्भावस्यसाक्षात्पदचरमावयवोत्वप्रतिबन्धकत्वात् पदसंस्कारपक्षएषयन्नित्यस्यैवेष्टत्वेतु हरिशब्दस्ययशब्देनसमासेततआचारक्विन्तात्कर्तृक्विप्यल्लोपयलोपयोर्ह्रस्वस्येतितुकिहरिरिदित्यत्राल्लोपस्थानिवत्त्वस्य साक्षात्पदचरमावयवतुक्प्रतिबन्धकस्यनिषेधः फलम् एवं तेजःपूर्वकेण्धातोर्मूलविभुजादित्वात्केइणोयणितेजोयइत्यत्रयणादेशस्थानिवद्भावस्य साक्षात्पदचरमावयवोत्वप्रतिबन्धकस्यनिषेधः फलंबोध्यम् ॥ परम्परापदचरमावयवप्रतिबन्धकस्थानिवद्भावनिषेधस्योदाहरणंदध्यारइति तत्रहि दध्युपपदकऋधातोरणिवृद्धौदधिआरेतिस्थिते आर्शब्देस्थानिवत्त्वेनऋबुद्ध्याऋत्यकइतिप्रकृतिभावोन तस्यस्थानिवद्भावस्यप्रकृतिभावसाधनद्वारा पदचरमावयवस्ययणःप्रतिबन्धकत्वात् यदितु ऋत्यकइत्यत्रह्रस्वपदस्याप्यनुवृत्तंह्रस्वस्यापि विधानात्साक्षात्पदचरमावयवसाधकत्वादेवात्रनिषेधःसुलभइतिविभाव्यते तदा सार्पिभ्यामितिफलंबोध्यम् तत्र हि सर्पिःशब्दादिदमर्थेऽणि आदचोवृद्धौ सार्पिषशब्दस्याशब्देनसमासे सार्पिषाशब्दादाचारक्विन्तात्कर्तृक्विपि नपुंसकह्रस्वे ततआचारक्विन्तात्कर्त्तरिक्विप्यल्लोपेभ्यामि सार्पिभ्यामित्यत्राल्लोपस्यस्थानिवत्त्वस्यभसंज्ञाप्रवर्त्तनद्वारारुत्वप्रतिबन्धकस्यानेननिषेधात् एवं व्याघ्रपाच्छब्दस्याशब्देनसमासेततष्टाविभक्ताविनादेशेगुणे व्याघ्रपादेनेतिस्थिते परादिवत्त्वेनैनशब्देस्वादित्वमानीय व्याघ्रपाच्छब्दस्यभत्वे पदादेशे व्याघ्रपदेनेत्यत्रगुणादेशस्थानिवद्भावस्यपाच्छब्दान्तवृत्तिभत्वप्रतिबन्धद्वारापदचरमावयवपदादेशप्रतिबन्धकस्यनिषेधः फलम् ॥ एवं व्याघ्रपाच्छब्दस्याशब्देनसमासेततआचारक्विन्ताद्क्विपि अल्लोपेव्याघ्रपाच्छब्दाट्टाविभक्तौभसंज्ञायांपदादेशेव्याघ्रपदेतिभवति तत्रपाच्छब्दान्तधर्मिकभसंज्ञाप्रतिबन्धकस्थानिवद्भावस्यपरम्परापद-

चरमावयवपदादेशप्रतिबन्धकत्वेन निषेधःफलंबोध्यम् ॥ अथकथं भावसाधनेवाचिकस्यसिद्धिरितिचेत् एकाक्षरपूर्वपदानामिति वार्त्तिकेनाशीर्दत्तस्यलोपेऽन्तलादेशत्वाद्भसंज्ञायामपिस्थानिवद्भावाभावात्सिद्धिरितिगृहाण षडिकेतु नतद्वार्त्तिकंप्रवर्त्तते षषष्ठाजादिवचनात्सिद्धमित्युक्तेः षष्शब्दातिरिक्तत्वेनैकाक्षरपूर्वपदेत्यत्रसंकोचादिति प्रदीपोद्द्योतयोः स्पष्टम् ॥ अथभावसाधने वाचिकार्थमेकाक्षरपूर्वपदानामितिवार्त्तिकाश्रयणं तत्रापि षष्शब्दातिरिक्तत्वेनसंकोचः वेतस्वानित्यायर्थं सप्तमीसमासाश्रयणमितियत्नत्रयम् कर्मसाधनेतु षडिकार्थषषः पदत्वमात्रं विधेयमितिलाघवात्कर्मसाधनएवास्त्वितिचेन्न भावसाधनेऽपि वेतस्वानित्याद्यर्थाश्रिते भसंज्ञाद्वारकपरम्परायाअपिग्रहणमित्यर्थबोधके अथवेत्यादिनाभाष्योक्तेसिद्धान्तपक्षे षडिके भत्वद्वारकपरम्परायाअनाश्रयणमात्रस्यैवोद्द्योतोक्तरीत्याबोधनेनतदंशेसाम्यात् कर्मसाधने विधिग्रहणस्यद्वन्द्वनिर्दिष्टेषु द्विर्वचनादिष्वनन्वयापत्तिः परमतिरिच्यतइत्यतःसर्वैरुपेक्षितोऽयंपक्षइतिदिक् ॥ वरेयलोपस्वरदीर्घग्रहणंवर्जमिति यद्यपि प्रकृतसूत्रे भाष्ये पूर्वत्रासिद्धेन स्थानिवदितिवक्तव्यं वरेयलोपस्वरवर्जमित्येवोक्तं तथापि तद्दीर्घस्याप्युपलक्षणं कमेर्णिङितिसूत्रे चिण्णमुलोरिति सूत्रेचभाष्ये चिण्णमुलोरितिसूत्रविषयेऽपि ण्यन्ताण्णौ दीर्घविधौनिषेधस्यसंचारितत्वात् चिण्णमुलोरितिसूत्रे णिज्व्यवेतानांचोपसंख्यानमितिवार्त्तिकस्यदीर्घविधौस्थानिवत्त्वनिषेधेनप्रत्याख्यानाच्च द्विर्वचनसवर्णानुस्वारदीर्घजश्चरः प्रत्याख्याताइतिकौमुदीतुचिन्त्यैवेति चिण्णमुलोरितिसूत्रशेखरएवसुव्यक्तम् दीर्घविधौ प्रतिदीव्नइतिभाष्योदाहरणमपि नचोदाहरणमादरणीयमितिन्यायादुपलक्षणमितिभावः ॥ वस्तुतस्तु सापादिकदीर्घस्यापिग्रहणे आयसौजनावित्यादौ वृद्धौकृतायांपरादिवत्त्वेनसर्वनामस्थानत्वेनैकदेशविकृतन्यायेनाङ्गत्वेनासन्तलक्षणस्य नान्तलक्षणस्यचदीर्घस्यापत्तिः अङ्गत्वमक्तपरिमाणमितितुवक्तुमनर्हम् आयसावित्यत्रैवनुमापादनपराचः परस्मिन्नितिसूत्रभाष्यव्याख्यानावसरेविवरणे तन्न्यायेनैवाङ्गत्वानयनात् एवञ्च भाष्यमतेण्यन्ताण्णौजातिनिर्देशादुपसंख्यानाद्वेष्टसिद्धिर्विधेयेतिशिवम् ॥ * ॥

इति श्रीमदुमादत्तशर्मतनुजन्मनःश्रीरुद्रीशर्मणः कृतौलघुशब्देन्दुशेखरव्याख्यायांनागेशोक्तिप्रकाशाख्यायांनपदान्तसूत्रान्तमाद्यंखण्डंपरिपूर्णम् ॥

श्रीगणेशायनमः

नागेशोक्तिप्रकाशः ।

दधती काञ्चनसुषमामनिशं हरिदम्बराश्लिष्टा ॥ चपलातीतचरित्रा चित्रा कादम्बिनी जयति ॥ १ ॥ वाणीपदनखकिरणोऽज्ञानतमिस्रावृतं मम स्वान्तम् ॥ आक्रम्यार्थान् गूढान् नागेशोक्तेः प्रकाशयतु ॥ २ ॥ मैथिलभूसुरवर्य श्रीमदुमादत्तशर्मणस्तनुजः । खुद्दीशर्मा रचयति नागेशोक्तिप्रकाशमतियत्नात् ॥ ३ ॥ पुरातन्यष्टीकायदपि विलसन्त्येव शतशः परं नैताः प्रत्येकमुचितसमस्तोक्तिकुशलाः ॥ निवन्धुं ताः श्रीमद्गुरुवचनसूत्रैरहमतः प्रवृत्तः संयाचे बुधजनकृपादृष्टिमसकृत् ॥ ४ ॥ प्रारिप्सितकृतिप्रतिवन्धकदुरितचयविघातायादौश्रीपतञ्जलिनामकीर्त्तयन् लोकप्रवृत्तये स्वस्यग्रन्थरचनापटीयस्त्वं सूचयंश्चनिवध्नाति पातञ्जलइत्यादि पतञ्जलिनाप्रोक्ते योगशास्त्रे महाभाष्येचेत्यर्थः विनापि चं गामश्वंपुरुषंपशुमित्यादौसमुच्चयस्यप्रतीतेः एतेन "शब्दज्ञानानुपाती वस्तुशून्योविकल्पः" इतिपातञ्जलसूत्रमादाय वक्ष्यमाणं मार्त्तण्डइत्येतद्व्याख्यानावसरे, वस्तुतइत्यादिनासिद्धान्तार्थकथनमसङ्गतं पातञ्जलसूत्रार्थानवबोधादितिशङ्कायानावकाशइति सूचितम् ॥ अन्येतु महाभाष्यइत्येतावदुक्तौशारीरके पातञ्जलइत्येतावदुक्तौ च चरकेऽतिव्याप्तिरतउभयमुपात्तमित्याहुः ॥ एतेन व्याकरणभाष्यस्यैवपतञ्जलिप्रोक्तत्वात्सर्वतोमहत्त्वाच्चैकतरोपादानेनैवविवक्षितार्थलाभसम्भवेउभयोपादानंविफलमित्याक्षिपन्तः परास्ताः ॥ यत्त्वेतदाक्षेपनिरासाय पातमिति अकृतेतिचपृथक् पदंछित्त्वा भूरिपरिश्रमोयोनागेशः महाभाष्येजले जलवदुरवगाहेपातमकृत सतनुतइत्येवं व्याचख्युः तदसत् जलपातस्यामङ्गलस्यप्रतीतेः ॥ कृतभूरिपरिश्रमइति एतेननिर्वक्ष्यमाणसिद्धान्तेषु स्वानुत्प्रेक्षितत्वेनानुपेक्षणीयतांव्यनक्ति ॥ ननु वोधाभावे भूयसापिपरिश्रमेणतत्प्रतिपादितार्थतत्त्वधीर्न सम्भवतो-

त्यतोविशिनष्टि धीमानिति ऊहापोहकुशलइत्यर्थः ॥ ननु सत्यपि भूरिपरिश्रमे-सत्यपि च भाष्यतत्त्वार्थधीनैपुण्ये मातापित्रोर्दुष्टत्वेतद्दोषस्यपुत्रेऽपिसंक्रमेण संभ्रमो-हेन तत्त्वार्थविवेचनन्नसम्भवतीत्यतोमातापितरौ कीर्त्तयन्नाह शिवभट्टसुतइति स-तीदेव्यास्तुगर्भजइतिच तथाच यस्यपितरौ सतीशिवात्मकौ कथन्तस्यदोषलेशो-ऽपीति सूचयति सतीचासौ देवीतिविग्रहः नचङ्यापोरितिह्रस्वः कृतह्रस्वेनसं-ज्ञामतीतावेवतत्प्रवृत्तेः ॥ अत्र योगरूढः सच्छब्दः साधुकार्यकारित्वसमानाधिक-रणतद्व्यक्तित्वप्रवृत्तिनिमित्तकः पुंसिचसाधुकार्यकारित्वमात्रप्रवृत्तिनिमित्तको-यौगिकः तथाच प्रवृत्तिनिमित्तभेदात्पुम्वत्कर्मधारयेत्यस्यप्रसक्तिः यत्तु संज्ञापूर-ण्योश्चेतिसूत्रेसंज्ञाग्रहणसामर्थ्याद्योगार्थमात्रेणापियत्रप्रवृत्तिनिमित्तैक्यं तत्रापिपु-म्वद्भावः प्रवर्त्तते अतएव दत्ताभार्यइत्यत्रदानक्रियानिमित्तः स्त्रियांपुंसिचसंज्ञाभू-तोयमितिभाषितपुंस्कत्वमस्तीतिकौमुदीग्रन्थोऽपिसङ्गच्छते एवञ्च पुम्वद्भावप्रस-ङ्गादिह कर्मधारयोनयुक्तः संज्ञापूरण्योरितिनिषेधस्तुनेहप्रवर्त्तते कर्मधारयेबाधक-बाधनायविशिष्यतद्विधानादितिवदन्ति तन्न योगार्थमात्रेणप्रवृत्तिनिमित्तैक्येप्रवृत्तौ प्रमाणाभावात् संज्ञाग्रहणन्तुदत्ताभार्यइत्यत्रैवचरितार्थं नचतत्रप्रवृत्तिनिमित्तभेदः उपपुत्रप्रकरणेदत्तशब्दस्यदानक्रियाकर्मत्वविशिष्टापत्यकार्यकारित्वप्रवृत्तिनिमित्त-कस्यस्त्रीपुंसयोः प्रवृत्तिप्रतिपादनात् एवञ्चकौमुदीग्रन्थोऽप्येतत्परएवबोध्यः ॥ नचैवं संज्ञात्वाभावः कुरुषुप्रवर्त्तमानस्योत्तरशब्दस्येवाधुनिकसंकेतकल्पनात् केचित्तु सतींपार्वतींदीव्यतिस्तौति सतीः पतिव्रताः पातिव्रत्येन विजिगीषतेचे-तिविग्रहेकर्मण्यणियोगरूढोयमितिनपुम्वत्त्वप्रसक्तिरित्याहुः ॥ शुद्धरूढोयमित्य-न्ये ॥ ननुसत्स्वपि भूरिपरिश्रमबुद्धिवैशद्यमातापित्रानुगुण्येषुदुष्टान्नभक्षणेबुद्धि-मान्द्याद्वृत्त्यभावेऽस्थैर्याच्चसिद्धान्तार्थप्रतिपादनं दुर्घटमित्यतआह रामतोलब्धजी विकइति तथाचरामतुल्याल्लब्धजीविकस्यबुद्धिमान्द्यमस्थैर्यञ्चनसम्भवतीतितात्प र्यम् ॥ सत्यामपिजीविकायामस्यकार्पण्येन वितरणयोग्यद्रविणालाभादस्थैर्यस-म्भाव्यविशिनष्टि याचकानांकल्पतरोरिति ॥ तस्याल्पधनत्वात्कदाचिद्वृत्तिहानि-मुद्भाव्याह शृङ्गवेरपुराधीशादिति ॥ कदाचिदरिभीराज्यभ्रंशमाशङ्क्याह अरि-कक्षहुताशनादिति कक्षेषुशुष्ककाननेषुहुताशनः कक्षहुताशनः अरिषुकक्षहुताशनः

अरिकक्षहुताशनः कक्षहुताशनोयथाऽतिप्रज्वलन्कक्षान् दहति तथाप्रतापेनातिप्रज्वलन्नरिसङ्घविघातकः तथाभूतादित्यर्थः कक्षस्तुद्रोमूंलेशुष्ककानने इति त्रिकाण्डशेषः ॥ यत्तु अरयएवकक्षाःशुष्ककाननं तत्रहुताशनइतिभैरवमिश्रादयः तदरिषुकक्षत्वारोपेणदौर्वल्यादेः प्रतीत्या तेषांहननेप्रतीयमानेऽपि सवलारिपराजयशङ्कायाअनुच्छेदाद्धेयमेव ॥ आदौपतञ्जलिनामकीर्त्तनात्मकमङ्गलेसत्यपि,,आशीर्नमस्क्रियावस्तुनिर्देशोवापितन्मुखमित्यभियुक्तोक्तेर्नत्यात्मकंमङ्गलमपिप्रतिपादयति नत्वेति ॥ फणीशं फणिनां सर्पाणामीशं पतञ्जलिं तस्यशेषांशत्वात् ॥ नागेशइति स्वनामग्रहणस्ययुक्तत्वायुक्तत्वविचारोनम्·धात्वर्थश्चान्यतोऽवसेयः ॥ ननुमनोरमयैवमूलोक्तार्थस्यसुग्रहत्वात्प्रयासवैयर्थ्यमतआह मनोरमोमार्द्धदेहमिति मनोरमैवोमाऽर्द्धदेहोयस्य तमित्यर्थः एतेन तदुक्तानामर्थानांप्रायः कथनाभावोध्वनितः । यद्वा मनोरमोमायायोर्द्धस्तंदेहयति व्याख्यानेनवर्द्धयतियस्तम् । दिहउपचये ततोणिजन्तात्कर्मण्यण् ॥ यद्वा मनोरमोमायाअर्द्धं द्यतिखण्डयतोति मनोरमोमार्द्धदा आतोऽनुमसर्गेकइतिकः तथाभूताईहाचेष्टायस्य तमित्यर्थः पुमांसोहि स्त्रीणामल्पज्ञत्वात्तदुक्तं सम्मतंगृह्णन्ति असम्मतंखण्डयन्ति चेति लौकिकम् ॥ अर्थप्रकाशकमिति मनोरमापेक्षयाऽधिकार्थप्रकाशकमित्यर्थः ॥ लघुशब्देन्दुशेखरमिति लघवोयेशब्दास्तएवेन्दुः प्रकाशकत्वेन सशेखरः प्रधानं यस्मिन् तमित्यर्थः एतेनात्रग्रन्थे प्रायोलघवएवशब्दावहूनर्थान् प्रकाशयन्ति क्वचिदेवशब्दगौरवमिति सूचयति ॥ फणीशादिपदैः शिवस्यनतिकर्मत्वमपिवोधयति तथाहि फणिनः वासुकेरीशं मनोरमणकारकोमार्द्धदेहं शब्दइवेन्दुः प्रकाशकत्वेन लघुर्द्वितीयातिथिसमुद्भूतः सशेखरोमस्तकालङ्कारोयस्यतथाभूतम् अर्थानां घटादीनांज्ञानद्वाराप्रकाशकं ज्ञानमिच्छेच्चशङ्करादित्यभिधानात् एतादृशमेतच्छास्त्रप्रवर्त्तकाचार्यवर्यं शिवं पतञ्जलिश्चनत्वा विशेषणविशिष्टंलघुशब्देन्दुशेखरंतनुते विस्तारयतइतितन्वादिनासम्पन्नः समुदितार्थः ॥ अनुवन्धचतुष्टयंस्वयमूहनीयम् ॥ समुचितेति समुचितत्वमेतच्छास्त्रप्रवर्त्तकसम्बन्धित्वेनवोध्यम्॥ व्याख्यातृश्रोतृणामिति आनङ्तुनात्रशङ्क्यः पूर्वोत्तरपदयोर्विद्यायोनिसम्बन्धवाचित्वएवतत्प्रवृत्तेः श्रोतुश्चातथात्वात् । यद्वा व्याख्यातृभ्यः श्रोतारइत्यस्तुयोगविभागसाध्यः पञ्चमी-

समासः ।। अनुषङ्गतइति फलान्तरेच्छयाप्रवृत्तस्यानायासेनफलान्तरसम्बन्धोऽनुषङ्गः ।। निबन्धाति ग्रन्थघटकीकरोति ।। नमस्कृत्येत्यत्रनमःपदस्याकाङ्क्षानिर्वाहकतयानमःपदप्रयोज्यविषयतानिरूपितविषयताप्रयोजकत्वप्रकारकतात्पर्यविषयान्मुनित्रयपदाच्चतुर्थीमाशङ्क्याह कारकविभक्ते रिति । बलवत्त्वादिति ननुबलवतीशब्दस्यगुणवाचकत्वाभावेनत्वतलोरित्यस्याप्राप्त्यानिर्देशोऽनुपपन्नइति - चेन्न कृत्तद्धितसमासेभ्यः सम्बन्धाभिधानम्भावप्रत्ययेनेत्यभियुक्तोक्तेर्बलवच्छब्दादपित्वप्रत्ययेबलसम्बन्धस्यैवप्रतीत्यातस्यस्त्रीपुंससाधारण्येनस्त्रीलिङ्गशब्दप्रतिपाद्यकारकविभक्तावन्वयस्यनिर्बाधत्वात् अतएव पृथिव्यागन्धवत्त्वंलक्षणमित्यादयः प्रयोगाअपिसङ्गच्छन्ते ।। भट्टास्तु कुक्कुटाण्डसमासवत्स्त्रीप्रत्ययोत्पत्तेः पूर्वंतद्धितः ततस्तुनसः एकार्थीभावेनवृत्तस्य चविशेषणयोगोनेतिप्रतिषेधात् शरदः कृतार्थतेतिवत्सामान्येनपुंसकमितिवेति समाधानद्वयमाहुः ।। ननुकृधात्वर्थफलान्वयविवक्षायांद्वितीयायानमः शब्दार्थान्वयविवक्षायांचतुर्थ्याश्चप्रवृत्तेर्विभिन्नविषयत्वाद्बलवत्त्वप्रतिपादनंविफलमितिचेन्न नमः शब्दस्यनिपातत्वेनद्योतकतयाद्योतकवाचकसमभिव्याहारेविषयतायाविनिगमनाविरहेणोभयप्रयोज्यत्वमितिसिद्धान्तेन द्वितीयाचतुर्थ्योः समानविषयकत्वात् । नचनमस्कृत्येत्यस्यसमस्तत्वेन जहत्स्वार्थायांनमः पदपर्याप्तप्रयोजकताकविषयतायाअभावेनकथं चतुर्थीप्रसक्तिरितिवाच्यम् जहत्स्वार्थातु तत्रैवरूढिर्यत्रविरोधिनीत्युक्तेरूढेर्योगार्थविरोधित्वएवतदुपगमात् ।। यत्तु स्वस्त्यादिसाहचर्येणवाचकस्यस्वरादिपठितनमःशब्दस्ययोगएवचतुर्थीविधीयते नतु साक्षात्प्रभृतिपठितस्यद्योतकस्यनमःशब्दस्ययोगइतिन्यायानुसरणंविफलमितिमाधवानुयायिनः तन्न स्वस्त्यादिसाहचर्यस्यविनिगमनाविरहेणाक्षरसमाम्नायिकान्तत्वेनाजन्तत्वेनवाग्रहणापत्तौदेवेभ्योनमोऽत्रेत्यादावेवचतुर्थीस्यान्नतुदेवेभ्योनमइत्यत्रेतिसाहचर्यानाश्रयणस्यैवात्रयुक्तत्वात् ।। बुद्धिस्थपरामर्शकत्वादिति बुद्धिविषयतावच्छेदकत्वोपलक्षितधर्मावच्छिन्ने शक्तत्वादित्यर्थः ।। तिरस्कृत्येत्यर्थइति यद्यपि परिसमभिव्याहारेभुवस्तिरस्कारार्थत्वं तदुत्तरणिचातु प्रयोजकव्यापारोऽभिहितइति तिरस्कार्येतिवक्तुमुचितं तथापि घञन्तपरिभावशब्दात्तत्करोतीतिणिचि तिरस्कारंकृत्वेत्यस्यफलितार्थप्रदर्शनपरमिदमितिज्योत्स्नाकारः ।। केचित्तु प-

रिभवतेस्तिरोभवनं ण्यन्तस्यतिरस्करणमर्थ इति तिरस्कृत्येतिविवरणंसम्यगेवेत्याहुः तत्र अनुपदवक्ष्यमाणकोशाच्छुद्धधातोरेव तिरस्कारार्थतावगतेः ॥ आचारिणस्तु निवृत्तप्रेषणाद्धातोर्हेतुमतिणिजिति समादधुः ॥ विचार्येत्यर्थोवेति एतच्चार्थद्वयमावृत्त्याबोध्यम् तथाच नसकृदुच्चरितन्यायविरोधइति ॥ तिरस्कारार्थस्यधातोरिति ननूक्तकोशस्यनामलिङ्गानुशासनत्वेन ततोधात्वर्थनिर्णयोऽनुचितः अतएव कोशेपि परिभवपरीभावयोरबन्तघञन्तयोरुभयोरुपादानं सङ्गच्छते अन्यथा एकतरोपादानेनैवसर्वेषांशक्तिनिर्णये तदुपादानवैयर्थ्यं स्पष्टमेवेतिचेन्न तिरस्कारार्थस्य तिरस्कारार्थत्वेनविवक्षितस्यधातोर्विचारार्थकत्वेऽपिनबाधकं तत्र हेतुद्वयम् परीभावस्तिरस्क्रियेतिकोशादिति धातूनामनेकार्थत्वादितिच तथाच कोशेउभयोरेवोपादानात्तद्भिन्नस्यविचारार्थकत्वेऽपिनबाधकमितितात्पर्यात् ॥ केचित्तुयोगार्थेऽबाधितेऽवयवार्थोपस्थिति सहकृताया एवसमुदायोपस्थितेः शाब्दबोधौपयिकत्वेन कोशस्यधातुशक्तिनिर्णयेऽपितात्पर्येण यथाश्रुतमेवसम्यगित्याहुः तन्न अत्र कल्पे धातूनामनेकार्थत्वादितिहेतोरसङ्गत्यापत्तेः तथाहि कस्यशब्दस्यकस्मिन्नर्थे शक्तिरित्यनियमप्रसङ्गेनियमार्थमेवकोशस्यप्रणयनात्प्रकृते परिभवतेर्द्धातूनामनेकार्थत्वाश्रयणेऽबाधितयावदर्थनिरूपितशक्तिस्वीकारेऽनियमस्यदुर्वारतयाकोशप्रणयनवैयर्थ्यमितिघञन्तावन्तयोः शक्तिनिर्णयएवकोशतात्पर्यस्यावधारणादित्येके ॥ ज्योत्स्नानुयायिनस्तु परीभावस्तिरस्क्रियेतिकोशात्तिरस्कारार्थस्यपरिभावशब्दस्यधातोः परिभाव्येत्यत्रणिलोपेधातुत्ववतः धातोरित्युक्तिस्तु अनेकार्थकत्वेसाधकस्यधातुत्वरूपस्यसम्पत्तिसूचनायेतिव्याचख्युः तन्मतेघञन्ताण्णिचि परिभाव्येत्यस्योपपादितत्वात् ॥ भट्टास्तु तिरस्कारार्थस्यपरिभावशब्दस्यावयवोयोधातुस्तस्येतिवैयधिकरण्येनव्याख्येयम् अन्यथातुनसम्भवः उपसर्गसमानाकारत्वेनपरेः पृथक्करणाद्विशिष्टस्यधातुत्वाभावादित्याहुः ॥ नन्वेवमपि तिरस्कारार्थस्यधातोर्विचारार्थकत्वेऽपीत्यनुपपन्नम् कोशेन परिभवतेस्तिरस्कारार्थकत्वं विचारार्थकत्वन्तुणिजन्तस्येति चेन्न कोशात्तिरस्कारार्थस्यपरिभवतेर्द्धातोर्विचारार्थकत्वे विषयत्वापत्त्यर्थकत्वे तदुत्तरणिचातदनुकूलकृत्यभिधानाद्विषयत्वापादनरूपविचारार्थकत्वं परिभावयतेरितितात्पर्यात् ॥ यद्वा वैयधिकरण्यान्वयेनकोशात्तिरस्कारार्थोयोधातुस्तत्सम्ब-

न्थिनोण्यन्तधातोरित्यर्थः ॥ ज्योत्स्नाकृतस्तुइदञ्च णिजन्द्योतकइतिपक्षाभिप्रायेणेति समादधुः ॥ अतएव धातूनामनेकार्थकत्वादेव तन्मात्रार्थकत्वेतुव्यावर्त्याभावेनाव-ज्ञानइति विफलमेवस्यादितिभावः ॥ परंतु इदंमन्दम् धातूनामनेकार्थकत्वे सतिता-त्पर्येऽवाधितयावदर्थप्रतीतेरिष्टापत्त्यावर्थनिर्देशस्यवैयर्थ्यापत्तेः अवज्ञानग्रहणस्यतु-नवैयर्थ्यम् परिशब्दस्यप्रायः सर्वतइत्यर्थकत्वेनप्रसिद्धेरिहापितथैवेतिभ्रमनिरा-सेनकृतार्थत्वादित्याहुः ॥ एतेन आवर्त्यार्थद्वयकरणेन ॥ नन्विदमः प्रत्यक्षगतमि-त्यभियुक्तोक्तेरियमितिनिर्देशोऽनुपपन्नइत्यतआह भाविनोऽपीति ग्रन्थस्येतिशेषः स्त्रीलिङ्गनिर्देशस्तूपमानगतलिङ्गारोपाद्बोध्यः ॥ नन्विह कौमुदीशब्दप्रयोगः सादृ-श्यमूलकतत्त्वाध्यवसायेनैवेतितत्रसादृश्यप्रयोजकोधर्मः कइत्याकाङ्क्षायामाह सि-द्धान्तप्रकाशकत्वेनेत्यादि ॥ शामकत्वेनेति ननुशाम्यतेर्ण्वुलिनोदात्तोपदेशेतिवृ-द्धिनिषेधाण्णिचिवृद्धावपिमित्त्वेन ह्रस्वस्यदुर्वारत्वाच्चनिर्देशोऽनुपपन्नइतिचेन्न ण्वु-ल्नन्तात्प्रज्ञाद्यणि निशामयेतिवत्चौरादिकण्यन्तात् ण्वुलिवातत्सम्भवात् क्वचित्तु श-मकत्वेनेत्येवपाठः ॥ अथ प्रयोजनमनुद्दिश्य नमन्दोऽपिप्रवर्त्ततइतिन्यायेन ग्रन्थर-चनाप्रवृत्तौ कोर्त्तिः प्रयोजनंवाच्यम् साहि लोकानां ग्रन्थाध्ययनप्रवृत्त्यधीना प्रवृ-त्तिमात्रंप्रति चेष्टसाधनत्वप्रकारकं कृतिसाध्यत्वप्रकारकं चज्ञानं हेतुः अतएवनको-पिजलताडने सुमेरुशिखरानयनेवाप्रवर्त्तते निरुक्तज्ञानद्वयञ्चेहानुवन्धज्ञानंविनाऽस-म्भवि अनुवन्धाश्च सम्वन्धश्चाधिकारीचविषयश्चप्रयोजनमित्युक्तेश्चतुर्विधाः ग्रन्थाध्ययनप्रवृत्तिप्रयोजकज्ञानविषयत्वञ्चानुवन्धसामान्यलक्षणम् तत्र विषयइष्ट-साधनत्वप्रकारके कृतिसाध्यत्वप्रकारके च ज्ञानेभासते अधिकारीकृतिसाध्यत्वप्र-कारकज्ञानेभासते प्रयोजनमिष्टसाधनत्वज्ञानेभासते संवन्धश्चज्ञानद्वयेभासते इति तद्भासनार्थमावश्यकानुबन्धचतुष्टयज्ञानायतन्निरूपणमावश्यकमित्याह अनेनेति अतएव विनानुवन्धं ग्रन्थादौ प्रवन्धोनैवशस्यतइति वृद्धाअपिप्रचक्षते ॥ वैयाकरण-सिद्धान्ताविषयाइति इदञ्चिन्त्यम् प्रवृत्तौ सिद्धान्तज्ञानस्योद्देश्यत्वेन प्रवृत्त्युद्देश्यैव विषयरूपानुवन्धत्वौचित्यात् ॥ तज्ज्ञानं प्रयोजनमिति इदमपिचिन्त्यमेव वैयाकरण-सिद्धान्तज्ञानस्य तदध्ययनरूपत्वेन तस्य कौमुदीप्रणयनप्रयोजनत्वेनग्रन्थाध्ययन-प्रवृत्तौप्रयोजनतासम्भवात् अन्यप्रयोजनज्ञानेनान्यत्रप्रवृत्तेरयुक्तत्वात् तस्मादक्षो-

हादीनिभाष्योक्तानिप्रयोजनान्येववक्तुमर्हाणि ॥ तज्जिज्ञासुरिति वैयाकरणसिद्धा-
न्तजिज्ञासुरित्यर्थः इदमपिमन्दमेव अत्यन्तमूर्खाणां चण्डालादीनाञ्च तज्जिज्ञासुत्वे-
ऽधिकारितापत्तेः तस्मादधीतकाव्यकोशादिर्द्विजोऽधिकारीतिवक्तव्यम् ॥ इत्या-
दीति आदिनाप्रतिपाद्यप्रतिपादकभावादिः सम्बन्धोऽनुसन्धेयः ॥ ननु संज्ञाच
परिभाषाच विधिर्नियमएवच। अतिदेशोऽधिकारश्चषड्विधं सूत्रलक्षणमित्युक्तेः
सूत्रषाड्विध्यलाभान्माहेश्वरसूत्राणां क्वान्तर्भावइत्यतआह एषामिति ॥ क्रमबो-
धकत्वेपीति इदंचिन्त्यम् क्रमेशक्त्यभावेनतद्बोधकत्वासम्भवात् नच क्रमोनामा-
नुपूर्वी तथाच आनुपूर्व्यवच्छिन्नविषयताकप्रत्यक्षजनकत्वेऽपीत्येवार्थइतिवाच्यम्
सर्वेषामपि सूत्राणान्तथाभूतत्वेनोपादानवैयर्थ्यात् अथक्रमवैशिष्ट्येनज्ञायमानाना-
मेवैषां प्रत्याहारबोधकपदघटितसूत्रजन्यबोधधर्मिकाप्रामाण्यज्ञानानास्कन्दिततत्वोप-
योगित्वेऽपीत्यर्थः यथाऽइउणित्यादेरिकोयणचीत्यादिशास्त्रजबोधधर्मिकाप्रामा-
ण्यज्ञानानास्कन्दिततत्वोपयोगिता क्रमवैशिष्ट्येनज्ञायमानस्यैव नतुउइअण् इ-
त्यादिव्युत्क्रमवैशिष्ट्येनज्ञायमानस्य एतदेवाभिप्रेत्य अन्यथाइणादिप्रत्याहारेउ-
कारादीनामग्रहणमकारादीनाञ्चग्रहणं प्रसज्येतेति भावमाविश्चक्रुर्ज्यौत्स्नाकाराः
नतथाऽन्येषाम् तेषामादैज्वृद्धिरितिव्युत्क्रमेणज्ञायमानत्वेऽपि वाक्यार्थबोधोप-
योगितासम्भवात् तेषामपिव्युत्क्रमेपारायणादावदृष्टहानिरितित्वन्यदितिचेत् ए-
तावता कथञ्चिद्योजनासम्भवेप्युपादानस्यप्रयोजनविरहादेवहेयत्वात् ॥ वृत्ति-
परिच्छेदकत्वेनेति शक्तिग्राहकत्वेनेत्यर्थः । ननुशक्तिग्राहकत्वं संज्ञासूत्रत्वेमूल-
श्चेत्तदा तस्यापत्यंकर्त्तरिकृदित्यादीनामप्यणादिनिष्ठशक्तिग्राहकत्वेन तत्त्वं-
स्यादितिचेत् अत्रभट्टाः संज्ञाशब्दनिष्ठवृत्तिपरिच्छेदकत्वेनेत्यर्थः कर्त्तरिकृदि-
त्यादीनान्तु अणादिजातिशब्दनिष्ठशक्तिग्राहकत्वेननदोषइतिप्रोचुः ॥ अन्येतु
शक्तीयधर्मितावच्छेदकावच्छिन्नपरिचायकत्वेनेत्यर्थः यथा इगादिपदनिष्ठाया-
ऽऽदिरन्त्येनेत्यनेनबोधिताशक्तिः सा इकारादिककारान्तघटकइक्पदाद्बोद्धव्य-
इत्याद्याकारिका तदीयधर्मितावच्छेदकावच्छिन्नाइकारादयोऽइउणित्यादिभिः
परिचीयन्तइतितेतत्परिचायकाइतिवदन्ति ॥ नन्वेकत्र क्रमबोधकत्वं वृत्तिपरि-
च्छेदकत्वञ्चयुगपत्कथमतआह क्रमस्य संज्ञाद्वारैवेति ॥ आदिरिति तत्सदृश

इत्यर्थः सादृश्यमूलकाभेदेतुयथाश्रुतमपि ।। प्रसङ्गादाह स्वौजसिति स्वादिवि-
धायकत्वञ्चेति ।। परेतु इदं चिन्त्यम् यदिसंज्ञासूत्रेणैकवाक्यतामात्रेण संज्ञासूत्र
त्वंस्यात्तर्हि सर्वेषामेवगुणशास्त्राणामन्ततोविधिसूत्रेणैकवाक्यत्वात्तत्त्वेनव्यवहारः
स्यात् तस्मात् साक्षाच्छक्तिग्राहकशास्त्रत्वं संज्ञाशास्त्रत्वम् साक्षाच्छास्त्रतात्पर्यग्रा-
हकत्वं परिभाषात्वम् साक्षादितरव्यावर्त्तकत्वं नियमत्वम् साक्षात्साधुत्वसम्पाद-
कत्वं विधित्वम् साक्षात्सादृश्यग्राहकत्वमतिदेशत्वम् साक्षादेकवाक्यतामात्रेणबो-
धोपयोगित्वमधिकारत्वमित्येव तत्तल्लक्षणंवक्तव्यम्। एषाञ्चैवं संज्ञासूत्रत्वासम्भव-
एव ।। किञ्चैकवाक्यतापि न सम्भवति आदिरन्त्येनेत्येतत्सूत्रीयाद्यन्तपदयोराक्षर-
समाम्नायिकाकारणकारादौशक्तेरभ्युपगमेनबोधनिर्वाहे पदतदर्थयोरेकवाक्यता-
व्यवहारस्यक्वाप्यदृष्टत्वात् त्रिविधास्वप्येकवाक्यतासु कस्याश्चिदप्यत्राप्रसक्तेश्च ।।
एवंस्वौजसित्यत्रोभयविधसूत्रत्वव्यवस्थापनमपि चिन्त्यमेव एवंसति सूत्रषड्वि
धत्वव्याघातापत्तेः घटपृथिव्यप्तेजोवाय्वाकाशकालदिगात्ममनांसिदशविधानिद्र-
व्याणीतिव्यवहारवारणाय स्वसमभिव्याहृतपदार्थतावच्छेदकव्याप्यमिथोविरुद्ध-
यावद्धर्मबोधनस्यैव विधापदार्थत्वाभ्युपगमेन प्रकृते सूत्रत्वव्याप्यसंज्ञात्वविधि-
त्वयोरेकत्रसमावेशे मिथोऽविरुद्धत्वात् ।। किन्तु अइउणित्यादीनामकारादिवर्ण-
साधुत्वविधायकत्वेन विधिसूत्रत्वमेव अतएव ऋलृक्सूत्रस्थलृकारोपदेशसार्थक्य-
प्रतिपादनपर ऋलृवर्णयोरितिवार्तिकव्याख्यानावसरीयः शेखरोऽपिसङ्गच्छते
अतएवच वार्णकार्याणामपिसार्थक्यम् अन्यथासाधूनामेवैतच्छास्त्रसंस्कार्यत्वसि-
द्धान्तेनतद्वैयर्थ्यस्पष्टमेव । स्वौजसित्यादीनान्तु विधित्वं सुघटमेवेत्याहुः ।। संहि-
ताया अविवक्षयेति नन्वग्रे इकोयणचीत्यत्रङमुट्सौत्रत्वात्कथंपरिहृतः संहिताऽवि-
वक्षयैवपरिहारसम्भवात् ङमुट्सूत्रे संहिताधिकारोनास्तीतितुनवाच्यम् तयोर्वा-
वचीत्यारभ्याऽऽध्यायसमाप्तेरधिकारस्यसत्त्वादितिचेन्न तत्रसंहितायाअविवक्षा-
यां सूत्रभेदापत्तेः पूर्वसंहितापाठेनदण्डकीकृतायामष्टाध्याय्यां संहिताऽविव-
क्षयैवसूत्रविभागस्य वार्तिककृता कृतत्वात् अइउणित्यादौप्रतिवर्णसूत्रत्वस्य प्र-
तिवर्णसाधुत्वविधायकत्वेनेष्टापत्तिग्रस्तत्वान्नक्षतिः चतुर्दशसूत्रीव्यवहारस्त्वनुव
न्धचतुर्दशत्वप्रयुक्तोगौणोबोध्यः ।। ननु संहितैकपदेनित्येत्युक्तेः सुप्तिङ्चयरु-

पवाक्यएवसंहितायाविवक्षाधीनताप्रतीतेः प्रकृतेतदभावेनकथमविवक्षेतिचेदत्रोद-यङ्करभैरवमिश्रौ यत्रकारकान्विताक्रियाप्रतीयतेतत्रैवतादृशवाक्यत्वाङ्गीकारः प्र-कृतेतु शक्तपदसमुदायस्यवाक्यपदेनग्रहणम् यथा गवित्ययमाहेत्यस्यवाक्यत्वात्स-मासग्रहणनिवर्त्त्यत्वोपपत्तिः नचैतादृशवाक्यत्वस्यात्रग्रहणे चक्रतुरित्यत्र कदा-चिद्यणरहितप्रयोगोऽपिस्यादितिवाच्यम् संहितैकपदइत्यनेन विशिष्यसंहिताया-नित्यत्वबोधनादित्याहतुः ॥ श्रीधरस्तु वाक्येतिवित्यत्रवाक्यपदस्यैकपदधातूपस-र्गसमासान्योपलक्षणत्वेननदोषइत्यप्याह ॥ नचैवमपि अइउणित्यादीनांविशिष्टा-नांपदत्वेनसंहितायानित्यत्वंस्यादितिवाच्यम् सौत्रत्वादेवविशिष्टेभ्यः सुबनुत्पत्तेः अतएव नतकारादीनांजश्त्वादिशङ्कापि ॥ अनुकरणत्वेनेति अनुकार्यानुकरण-योरभेदविवक्षायामर्थवत्त्वाभावेनाप्रातिपदिकत्वादितिभावः ॥ स्वमतेभेदविवक्षा-पक्षस्यसिद्धान्तितत्वात्समाधयन्तरमाह सौत्रत्वाच्चेति ॥ ननु एवमानुपूर्वीका-श्रुतिरेवैषेतिग्रन्थेनवास्तविकश्रुतित्वस्यस्वयमेववक्ष्यमाणत्वेनछन्दस्त्वादित्येववक्त-व्येछन्दोवत्सूत्रेत्यतिदेशप्रवर्त्तकं सौत्रत्वादित्युक्तमयुक्तमितिचेन्न सूत्राणामिदं सौत्रं पाणिनिसूत्रमूलभूतंतदुपकारकं वा तत्त्वात् सौत्रत्वात् छन्दस्त्वादितियावत् अतएवाणपिसफलः अन्यथासूत्रत्वादित्येववदेदितिभट्टाः ॥ नविभक्त्युत्पत्तिरिति सौत्रत्वमप्यनुकरणत्ववत्प्रातिपदिकत्वप्रतिबन्धद्वारैवविभक्त्युत्पत्तिप्रतिबन्धकं गु-णेत्वन्याय्यकल्पनेतिन्यायात् ॥ श्रीधरस्तु सौत्रत्वात्सुपांसुलुगितिलुक् नविभक्त्यु-त्पत्तिरित्यस्य लुकाऽनुत्पत्तेरेवान्वाख्यानेनतदर्थत्वलाभादितिभावमाविश्चकार त-ज्ज्ञातलुक्यनुत्पत्त्यन्वाख्यानेऽपिशास्त्रद्वयानुसन्धानसाध्यत्वेनगुरुभूतमितिबोध्यम्॥ कारप्रत्ययइति । वर्णात्कारइत्यनेनेतिभावः ॥ बाहुलकादिति रोगाख्यायामित्य तोबहुलग्रहणानुवृत्तेरितिभावः ॥ अथवर्णात्कारइत्यस्यकोऽर्थः यदिवर्णशब्दा त्कारप्रत्ययइत्यर्थः तर्हिवर्णशब्दादतिव्याप्तिः आदिभ्योऽव्याप्तिश्च यदा वर्णबोध-कादित्यर्थस्तदापिवर्णशब्दात्प्रमेयादिशब्दाच्चातिव्याप्तिः यदि लोकेवर्णशब्देन व्यवहृतोयस्तस्मादित्यर्थस्तदोच्चारणार्थाकारविशिष्टहइत्यादिभ्यस्तदनापत्तिःयदि वर्णमात्रबोधकादित्यर्थस्तदापिवर्णशब्दादतिव्याप्तिः यदितु वर्णत्वव्याप्यधर्माव-च्छिन्नविषयताप्रयोजकादित्यर्थः भेदगर्भायाव्याप्तेश्चप्रवेशान्नस्वव्याप्यत्वंस्वस्मिन्ना दायवर्णशब्दात्तदापत्तिरितिमन्यते तदापि अनुस्वारविसर्गादिशब्देभ्यस्तदापत्तिः

नच यतः कारप्रत्ययश्चिकीर्षितस्तद्घटकवृत्तिवर्णत्वव्याप्यधर्मावच्छिन्नविषयताक-
बोधतात्पर्येणोच्चरितादित्यर्थइतिवाच्यम् अनुनासिकपदस्य स्वघटकनकारवृत्त्य-
नुनासिकत्वरूपवर्णत्वव्याप्यधर्मावच्छिन्नविषयताकबोधतात्पर्येणोच्चरितत्वात्ततो
ऽतिव्याप्तेः नच यतः कारश्चिकीर्षितस्तद्घटकवृत्तिवर्णत्वव्याप्यजात्यवच्छिन्नविष-
यताप्रयोजकत्वप्रकारकतात्पर्येणोच्चरितादित्यर्थः अनुनासिकत्वस्यचगुणत्वेननदोष
इतिवाच्यम् गुणपदादेः स्वघटकाकारादिवृत्त्यत्वादिजात्यवच्छिन्नविषयताप्रयोज-
कत्वप्रकारकतात्पर्येणोच्चरितत्वेनातिव्याप्तेः वर्णत्वव्याप्यजात्यासाक्षादवच्छिन्ना-
याविषयतायानिवेशेन गुणादिपदस्यान्यतमत्वेनसाक्षादवच्छिन्नविषयताप्रयोज-
कत्वेनतत्रापत्तिवारणेऽपि तत्वाद्यवच्छिन्नविषयताकबोधतात्पर्येणोच्चरितात्तच्छ-
ब्दादतिव्याप्तेस्तादवस्थ्याच्चेतिचेदत्रकेचित् वर्णत्वव्याप्यधर्मविशिष्टात्कारप्रत्यय-
इत्यर्थः वैशिष्ट्यञ्च स्वावच्छिन्नविषयताकबोधतात्पर्यकत्व स्वानाश्रयीभूतोयउच्चा-
रणार्थकाजितरोवर्णस्तदघटितत्वैतदुभयसम्बन्धेन वासुदेवबोधतात्पर्यकादशब्दाद-
तिव्याप्तिवारणायप्रथमः सम्बन्धः अनुस्वारविसर्गानुनासिकगुणतच्छब्दादिभ्यो-
ऽतिव्याप्तिवारणार्यद्वितीयः सम्बन्धः तेषां यादृशयादृशवर्णत्वव्याप्यधर्मावच्छि-
न्नविषयताकबोधतात्पर्यकत्वं तत्तदनाश्रयीभूतोच्चारणार्थकाजितरवर्णघटितत्वात्
दिवउत् अचघेरित्यादौ उत् इत्यादिभ्यस्तद्वारणायाजिति उच्चारणार्थाकारघटितह
इत्यादिभ्यस्तदुत्पत्त्येच स्वानाश्रये उच्चारणार्थाजितरत्वंविशेषणम् नचैवमपि
कादिबोधतात्पर्यकादुच्चारणार्थकेकारघटितात्किशब्दादतिव्याप्तिर्दुर्वारा हयवर-
डित्यादौपुनः पुनरकारोच्चारणसामर्थ्यादुच्चारणार्थइकारादिरज्नास्त्येवेतितुनयुक्तं
यीवर्णयोरित्यादाविकारस्यापि तथाभूतस्योपलब्धेरितिवाच्यम् ककारादिवत्कि-
कारादेरपीष्टत्वात् यदितुलक्ष्यैकचक्षुष्कतामाश्रित्यनेष्यतइत्युच्यते तदाद्वितीयसम्ब
न्धेभेदप्रतियोगितयाऽच्सामान्यमप्रवेश्याकारमात्रप्रवेशेनादोषइतिवदन्ति॥ अन्येतु
वर्णत्वव्याप्यधर्मविशिष्टात्कारप्रत्ययइत्यर्थः वैशिष्ट्यञ्च स्वावच्छिन्नविषयताकप्रत्य-
क्षजनकघटितत्व स्वावच्छिन्नविषयताकशाब्दबोधजनकत्वप्रकारकतात्पर्येणोच्चरित-
त्व स्वावच्छिन्ननिरूपितशक्त्यधिकरणसमभिव्याहृतंयत्स्वावच्छिन्ननिरूपितश-
क्त्यनधिकरणेतरत्तदघटितत्वैतत्त्रितयसम्बन्धेन तथाचानुनासिकपदे प्रथमसम्बन्धे-
ननत्ववैशिष्ट्यस्यद्वितीयसम्बन्धेनानुनासिकत्ववैशिष्ट्यस्यवासत्त्वेऽपि त्रितयस-

म्बन्धेनकस्यापिधर्मस्यवैशिष्ट्यविरहान्नदोषः तकारबोधतात्पर्यकतत्पदेप्रथमसम्बन्धद्वयेन तत्ववैशिष्ट्यसत्त्वेऽपि तत्वावच्छिन्ननिरूपितशक्त्यधिकरणतकारसमभिव्याहृततत्वावच्छिन्ननिरूपितशक्त्यनधिकरणघटादीतराकारादिघटितत्वेनतृतीयसम्बन्धेनवैशिष्ट्यविरहान्नदोषः यदितु उच्चारणार्थकेकारादिवर्णघटितकिशब्दादिभ्यस्तदापत्तिरितिविभाव्यते तदा स्ववृत्तिश्रावणप्रत्यक्षविषयतावच्छेदकधर्मावच्छिन्नविषयताकबोधतात्पर्येणोच्चरितत्व स्वेतरोच्चारणार्थाकारेतरवर्णाघटितत्वोभयसम्बन्धेनवर्णविशिष्टात्कारप्रत्ययोभवतीत्येवार्थोस्तु समन्वयः स्वयमेवोहनीयइत्याहुः।। अत्रेदंबोध्यम् हकारादिष्वकारइत्यत्रहकारशब्दाद्व्यञ्जनबोधात्सामीप्यमेवसप्तम्यर्थोनतु घटकत्वमसम्भवात् तथाच हकारादिसमीपेयोऽकारः सउच्चारणार्थइत्यर्थः पर्यवमेयइति ।। नन्वेवमपि अन्कारं विशेषयिष्यामइतिभाष्यप्रयोगः कथंसङ्गच्छतइतिचेत् न अनिनस्मन्गितिपरिभाषयाऽन्नादिषुवर्णत्वबोधनेनतत्सिद्धेरित्येके ।। दण्ड्यनुसारिणस्तु उच्चैस्तरांवावषट्कारइतिसूत्रनिर्देशादेवकारोऽपकृष्यतइत्यादिभाष्यप्रयोगाद्बहुलग्रहणानुवृत्तेश्च क्वचिद्वर्णसङ्घातान्निपातादपिभवति अन्नित्यादेरप्यनुकरणत्वेननिपातत्वान्नदोषइत्याहुः ।। अन्येतु वषट्कारइत्यादावन्कारइत्यत्रचघञन्तकारशब्देनसमासएवनतुकारप्रत्ययइतिवदन्तीत्यलम् ।। स्वरसन्धिस्तुनप्रवर्तते वर्णोपदेशकालेऽजादिसंज्ञानामनिष्पादादितिकैयटोक्तंतुनयुक्तम् तदुपदेशकालेऽजादिसंज्ञानामनिष्पादेऽपिसवर्णसंज्ञादिफलस्य दीर्घादेस्तुल्यास्यसूत्रादाविव स्वरसन्धेरत्रप्रवृत्तौबाधकाभावादितिकौस्तुभेदीक्षितोक्तंदूषणमुद्दिधीर्षुणारत्नकोशकारेण कैयटग्रन्थउपजीव्यविरोधात्सन्धिर्नेत्यर्थकतयाव्याख्यातः तद्दूषयितुमनुवदति यत्त्विति ।। उपजीव्यविरोधादिति अविकृताकारादिषुगृहीताजादिपदशक्तिः स्वोपजीव्याविकृतत्वविघातकाद्गुणप्रवृत्तिंप्रतिनिमित्तंनभवतीतिभावः ।। अर्थान्तरइति विकृताकारादावित्यर्थः । किन्तु पूर्वयत्रैवशक्तिग्रहस्तत्रैवेतिकुतोविरोधस्तत्रेवाह विरोधाभावादिति अयम्भावः आदिरन्त्येनेतिसूत्रेणाविकृताकारादित्वेन वर्णसंघातस्यापिसंज्ञापत्तेःप्रयोगस्थानां व्यक्तिपक्षेवर्णसमाम्नायघटकभिन्नत्वाच्चमध्यगत्वेनरूपेणवा शक्तिर्न्नबोध्यते किन्तुतादृशसमुदायमध्यगबोध्यवर्णत्वेनरूपेणैवेतितस्यसन्ध्युत्तरमपि सौलभ्येनकुतोविरोधइति ।। यत्तु अविकृताकारादिष्वितिग्रन्थस्यायमाशयः अविकृताकारादिष्वि-

तिसत्सप्तमीज्ञायमानेष्वित्यस्याध्याहारस्तथाच तेषुज्ञायमानेषु सत्स्वेव गृहीता याऽजादिपदशक्तिरित्यर्थः अर्थात् अजादिपदशक्तिग्रहं प्रत्यविकृताकारादिश्रावणप्रत्यक्षत्वेनकारणता पश्चात्सन्धौचाविकृताकारादिश्रवणन्न भविष्यतीत्युपजीव्यविरोधः एतदेवनचेत्यादिश्रवणम्भवतीत्यन्तेनध्वनितमित्याचार्यनुयायिनः तन्न तन्नेत्यादिखण्डनग्रन्थस्यापि नह्यजादिपदशक्तिग्रहंप्रत्यविकृताकारादिश्रावणप्रत्यक्षत्वेनकारणता अपितु अविकृताकारादिबोधजनकत्वेनाद्यवक्तृतात्पर्यविषयोयः समुदायस्तद्विषयकज्ञानत्वेनैव तस्यचसन्धावप्यविनाशेनविरोधाभावादित्याशयात् अन्यथा सुप्प्रत्याहारात्प्रागिकोयणचीत्यादेरनिष्पत्त्याऽविकृतस्वादिप्रत्यक्षत्वेनसुवादिशक्तिग्रहंप्रतिकारणतया पश्चात्सन्धौतत्प्रत्यक्षाभावेनविरोधात्सन्ध्यनापत्तेरितिदिक् ॥ नन्वकारादिष्वजादिपदशक्तिग्रहमुपजीव्यप्रवर्त्तमानं सन्धिकार्यमुक्तशक्तिग्रहविरोधिनोऽजादिपदबोध्योह्रस्वोऽकारोदीर्घोवेत्यादिसन्देहस्यप्रयोजकतयाविरोधान्नप्रवर्त्ततइत्याशङ्क्यनिराकरोति नचेत्यादिना ॥ व्याख्यानतइति पाणिनिमारभ्यगुरुशिष्यपरम्परयात्रेस्त्रयइत्यादौगुणेकृतेऽपित्रिशब्दस्यैवनिर्देशोनतुत्रेशब्दस्येत्यादिनिर्णयवन्निर्णयसम्भवादितिभावः ॥ परेतु सन्धिविधायकशास्त्रेणनश्रावणप्रत्यक्षादिनिवार्यते अपितु तत्प्रसङ्गे एतत्साधुएतदुच्चारणेनपुण्यंभवतीत्येवबोध्यते तथाच कुतउपजीव्यविरोधलेशोऽपि किञ्चाजादिपदशक्तिग्रहकालआद्गुणइत्यादेरनिष्पत्त्योपजीव्यविरोधोपपादनमप्ययुक्तमेव महेश्वरस्यलक्ष्यैकचक्षुष्कत्वेनाद्गुणइतिसूत्राज्ञानेऽपितेनकृतसन्धिकस्यैवप्रयोगसम्भवेनाविकृताकारादिधर्मिकस्यशक्तिग्रहस्यकदाचिदप्यसम्भवात् अतएव लक्ष्यैकचक्षुष्कस्यपाणिनेरकः सवर्णइतिसूत्रानिष्पत्तावपितुल्यास्येत्यादिनिर्देशः सङ्गच्छतइत्याहुः ॥ आम्नायेति एतदुपादानं दृष्टान्तार्थम् यथाऽऽम्नायशब्दस्यवेदएवप्रसिद्धिस्तथासमाम्नायशब्दस्यापीतितात्पर्यम् ॥ महेश्वरादागतानीति नतुतत्कृतानीतिभावः ॥ ऋतेप्रसादात्तदागमनमसम्भाव्याह तत्प्रसादेति । गत्यर्थानांप्राप्त्यर्थत्वादाह लब्धानीति ॥ ननु चतुर्दशसूत्र्याईश्वरकृतत्वमेवास्तु तावतैववेदत्वं वेदान्तिनयेऽप्येवमेव तदुक्तंतत्सूत्रकृता "शास्त्रयोनित्वादिति" शास्त्रं वेदः तद्योनित्वादीश्वरस्येतितदर्थादितिचेन्न वैयाकरणस्यमीमांसकानुयायित्वेनतन्मयेश्वरस्यैवानभ्युपगमेनतत्कृतत्वासम्भवात् यःकल्पः सकल्पपूर्वइतिन्यायेन संसार-

स्यानादितया ईश्वरस्यच सर्वज्ञत्वेनेश्वरोगतकल्पीयं वेदमेवस्मृत्वोपदिशतीत्येता
वतैवोपपत्तौतत्कृतत्वकल्पनायाअन्याय्यत्वाच्च ।। अस्यैववेदाङ्गत्वमिति एवकारे-
णव्याकरणान्तरस्यैवव्यवच्छेदो नत्वङ्गान्तरस्य विजातीयत्वात् ।। परेतु श्रुति-
मूलकत्वमेवयदिवेदाङ्गत्वेहेतुः स्यात्तर्हि ज्योतिरादेस्तद्विरहे तत्त्वानुपपत्तिरतो-
यदि श्रुत्युपयोगित्वमपिहेतुर्वाच्यस्तदाव्याकरणान्तरस्यापिप्रयोगसाधुत्वबोध-
नद्वारातदुपयोगितायास्तुल्यत्वात्तैत्तिरीयशाखायामैन्द्रव्याकरणस्यप्रशंसादर्शने-
नतस्यापिवेदमूलकत्वप्रयुक्तवेदाङ्गत्वध्रौव्याच्चैवकारोपादानानुपपत्तिः किञ्च-
श्रुतिमूलकत्वस्यवेदाङ्गताहेतुत्वेमन्वादिस्मृतीनामपितदापत्तौवेदस्यषडङ्गत्वानुपप-
त्तिः किञ्चैतस्यैवव्याकरणस्यवेदाङ्गत्वएतद्व्याकरणप्रणयनात्प्राग्वेदस्यपञ्चाङ्ग-
त्वापत्तिः तस्मादिदञ्चिन्त्यमेवेत्याहुः।। केचित्तु एवकारमप्यर्थकत्वेनोपवर्ण्यकथञ्चि-
त्प्रदर्शिताआपत्तीः परिजह्रुः ।। अत्रेति चतुर्दशसूत्र्यावेदत्वे महेश्वरात्पाणिनेर्ला-
भेचेत्यर्थः।। पाखण्डास्तु येनाक्षरेत्यादि प्रमाणंनसम्यक् शिक्षायाः पाणिनिशिष्य-
कृतत्वेन शिष्येणगुरोराधिक्येन वर्णनस्य गुरुवाक्यस्यवेदवत्परिरक्षणस्यचलोक-
प्रसिद्धत्वेन समाम्नायपदोपादानस्यप्रशंसापरत्वादित्याहुः ।। नन्वेषां महेश्वरप्र-
सादलब्धत्वेलण्सूत्रभाष्यआचार्यप्रवृत्तिरित्यत्राचार्येत्यसङ्गतम् आचार्यपदेन तत्र-
तत्रपाणिनेर्व्यवहारादतआह लण्सूत्रेणकारविषयेति अस्याआचार्यप्रवृत्तिरित्य-
नेनसहाभेदान्वयः ।। नन्वनुबन्धानांमहेश्वरकृतत्वेतेषां पारायणादावदृष्टार्थतया
ञमङणनमित्यत्रमकारप्रत्याख्यानपरभाष्यविरोधइत्यतआह ञमङणनमित्यत्रे-
ति ।। फलंद्विविधं दृष्टमदृष्टञ्च तत्रदृष्टफलकत्वाभावबोधनस्यैवप्रत्याख्यानपदार्थत्वेन
नकर्त्तव्यइत्यस्यदृष्टफलकत्वाभाववदर्थकत्वेननविरोधइत्येवोपपादयन्नाह किमि-
त्यादि ।। एवंविचारपरमिति एवंविचार्यादृष्टार्थमेवेत्येवंपरमित्यर्थः ।। अ-
न्यथा सर्वत्रप्रत्याख्यानस्यैवंपरत्वाभावे ।। सामर्थ्ययोगादिति सम्यगर्थः स-
मर्थः सम्यक्प्रयोजनं स्वार्थेष्यञ् तस्ययोगात् सर्वत्रादृष्टरूपस्यसम्यक्फलस्यस-
म्बन्धादितियावत् । अयमेवार्थोभट्टसम्मतोपि ।।यद्वा योगस्यसामर्थ्यं सामर्थ्ययोगः
राजदन्तादिः मम (पतञ्जलेः) पाणिनेर्वायोगबलादित्यर्थः ।। प्रत्याख्यानभाष्यस्य
दृष्टार्थकत्वखण्डनपरत्वेवृद्धिसूत्रस्थभाष्यविरोधमाशङ्क्यसमाधत्ते वृद्धिसूत्रस्थ-
इति तत्रहि संज्ञासंज्ञिनोरनिर्णयात्सूत्रानर्थक्यस्येष्टत्वप्रतिपादयन्तम्प्रतिसिद्धा-

न्तिनोक्तम् अशक्यं वर्णेनाप्यनर्थकेनभवितुमित्यादि ।। वोध्यार्थराहित्यरूपमिति प्रत्याख्यानस्थलेऽपिवोध्यार्थराहित्यंनास्ति वोधस्तुभवत्येव केवलंदृष्टफलकत्वं नास्तीत्येवेति नतद्विरोधइतिभावः ।। अतएव चतुर्दशसूत्र्यावेदत्वादेव ।। प्रतिमण्डितः शोभितः अव्युच्छिन्नम् अनश्वरम् ।। वेदपारम्पर्येणेति परम्परैवपारम्पर्यं वेदसम्वन्धिनीगुरुशिष्यपरम्परा तयास्मर्यमाणं वेदस्याध्येत्रध्यापकाभ्यामधीयमानाध्याप्यमानत्वाभ्यामस्यौपचारिकंवेदत्वमितिभावः ।। नकश्चिदाधुनिकःकर्त्ताऽस्तीत्युक्त्याचिरन्तनःकर्त्तास्तीतिप्रतीतिंनिवारयति आधुनिकः शरीरीति ।। वस्तुतस्तु नैतद्वेदत्वसाधकम् तथाहि महाप्रलयेचन्द्रादेरपिनाशात्तदृष्टान्तेनाव्युच्छिन्नमित्यस्यानश्वरमित्यर्थोनयुक्तः किन्तु चिरस्थायीत्येव एवमाधुनिकइत्यस्य योगार्थम्परित्यज्यशरीर्यर्थकत्वेप्रमाणाभावेनचिरन्तनः कर्त्तास्तीत्येवप्रतीयते किञ्च शरीर्यर्थकत्वेपि अशरीरिणःकर्त्तुः प्रतीतिर्दुष्परिहरैवेतिवोध्यम् ।। ननादेति अन्तर्भावितणयर्थतयानादयामासेत्यर्थः ।। नवेति नवाधिकाःपञ्चनवपञ्चनवपञ्चानां वाराणां समाहारोनवपञ्चवारम् ।। एतत् ढक्कानादरूपंवस्तु विमर्शे विचारेकृतेसति शिवसूत्रजालं जातं प्रतीमइतिशेषः ।। केचित्तु एतत्ढक्कानादरूपंवस्तु शिवसूत्रजालं वभूवेतिविमर्शे विचारयामोतिव्याचख्युः तन्मृशतेः परस्मैपदित्वाच्छप्रत्ययेपरेगुणनिषेधाच्चागतिकगतिभूतस्यार्षत्वस्याश्रयणेगौरवाच्चहेयमेव ।। अन्त्यवर्णचतुर्दशमिति चतुरधिकादश चतुर्दश अन्त्यवर्णाश्च चतुर्दश अन्त्यवर्णचतुर्दश तेसन्तियस्मिन् कदम्वे तदन्त्यवर्णचतुर्दशम् अर्शआद्यच् ।। यद्वा अन्त्यावर्णाश्चतुर्दशयस्मिन्नितिवहुव्रीहिः तत् णादिलान्तानुवन्धसमुदायरूपम् अजितियोगविभागादच् ।। अन्त्यं वर्णचतुर्दशमितिपाठे चतुर्दशानांपूरणंचतुर्दशम् डट् वर्णानां चतुर्दशं वर्णचतुर्दशम् ।। अन्त्यवर्णाश्चतुर्दश धात्वर्थसमुपादिष्टाइतिपाठइत्युदयङ्करः ।। समुपादिष्टम् सम्यक् यथोचितम् उपसमीपे आदिष्टं समन्ताद्भावेनोच्चारितम् ।। अतएव अनुवन्धानांमहेश्वरकृतत्वादेव ।। वर्णानामुपदेशइति अत्रोपदेशशब्दोबोधनपरः ।। अनादित्वं सूचितमिति वस्तुतस्तु अनादित्वेनमानम् अनुवन्धकरणार्थश्चोपदेश इतिभाष्यउपदेशशब्दआदेचउपदेशइत्यादाविवोच्चारणार्थकएवेत्यनुवन्धातिरिक्तानामपितत्कृतत्वमेव नृत्तावसानइत्यादितोऽपिशनकादीष्टसिद्धये प्रथममन्त्यवर्णरहितानां पश्चात्पाणिन्यादीष्टसिद्धयेऽन्त्यवर्णानाश्चकरणमेवस्वरसतउपपद्य-

तइतिदिक् ।। तच्चश्रुतित्वाभावेन सङ्गच्छतइति इदमपिमन्दम् श्रुतित्वाभावव-
तागीतादिना वेदान्तशास्त्रादिनाच ब्रह्मोपदेशानुपपत्तेः नच श्रोतव्यः श्रुतिवा-
क्येभ्यइतिस्मृतिविरोधइतिवाच्यम् तत्रश्रुतिवाक्येभ्यइत्यस्य श्रुतिप्रतिपाद्यार्थ-
प्रतिपादकवाक्येभ्यइत्यर्थात् ।। एषांश्रुतित्वेप्रमाणान्तरमाह ऋक्तन्त्रेति ।। अक्ष-
रच्छन्दइति अक्षरबोधकोवेदइत्यर्थः ।। वर्णशइति वीशायांशस् समनुक्रान्तं सम्य-
गनुक्रमेणदर्शितम् मयेतिशेषः।।पूर्वोक्तं छन्दस्त्वं दृष्टान्तप्रदर्शनेनद्रढयति यथेति ।।
अक्षरसमाम्नायमित्याचक्षतइति नन्विह इतिनाकर्मणउक्तत्वात्कथंद्वितीयेतिचेदत्र-
भट्टाः तंखल्विममक्षरसमाम्नायं ब्रह्मराशिरितिहेतोर्नभुक्त्वाननक्तं प्रब्रूयादितिऋष
योब्राह्मणेभ्य आचक्षतइति शाकटायनोऽप्याहेत्यन्वयमाहुः ।। उदयङ्करस्त्वन्यथै
वसमादधौ ।। अतएव चतुर्दशसूत्र्याअन्योपदिष्टत्वादेव वेदत्वादेववा ।। ननूपदिशे
रादेचउपदेशइत्यादौपाणिनीयापूर्वोच्चारणार्थकत्वस्येवेहमहेश्वरापूर्वोच्चारणार्थकत्वं-
युक्तं तथाच तन्निर्मितत्वंप्राप्तमित्यतआह मन्त्रोपदेशवदिति नहि मन्त्रउपदेष्टृ-
निर्मितइतिभावः।। अन्येतु वृत्तिः आदिरन्त्येनेतिवोधिताशक्तिस्तस्याः समवायः
सम्यग् ज्ञानं तदर्थं उपदेशः पाणिनेरपूर्वमुच्चारणमित्येव तद्भाष्यार्थंइतिनैतन्महेश्व-
रोपदिष्टत्वे वेदत्वेवाप्रमाणम्भवितुमर्हति किञ्च मन्त्रोपदेशवदिहोपदेशपदप्रयो-
गेऽपिनकिञ्चिद्बलवत्साधकमुपलभ्यतइत्याहुः।। अतएवेति महेश्वरकर्तृकत्वाभावा-
देवेत्यर्थः इदञ्चिन्त्यम् वादरायणकर्तृकस्यापि भारतादेः सर्ववेदपारायणजपुण्यफ-
लत्वोक्तेः।। एतच्चोपपादितमिति एषांक्रमबोधकत्वेपोत्यादिनेतिशेषः।। रप्रत्याहा-
रेति उरण्रपरइतिसूत्रनिर्दिष्टेत्यर्थः।। कैयटानुरोधेनेति तत्रहि ऋऌवर्णयोः सा-
वर्ण्यस्वीकारे ऌकारस्थानेरपरत्वंस्यादित्याशङ्कायां लपरत्वं वक्ष्यामीति वार्त्तिक-
कृतोक्तम् तद्रप्रत्याहाररूपेणव्याख्यास्यामीतिकैयटोव्याख्यत् ।। लकारन्नोच्चारये-
दिति यत्त्वत्रोदयङ्करभैरवश्रीधराः लकारोच्चारणसामर्थ्याद्रप्रत्याहारोऽनित्यस्तेन
रदाभ्यां वनोरच रात्सस्येत्यादौनप्रत्याहारग्रहणमितिफलान्यभिधायातोऽरुचे-
राह किञ्चास्येत्यादीत्याहुः तच्चिन्त्यम् रप्रत्याहारोऽनित्यइत्यस्ययदि रेफलका-
रोभयनिरूपितारेफनिष्ठाशक्तिरनित्येत्यर्थः सचासम्भवी शक्ततावच्छेदकसत्त्वे
शक्तयसत्त्वस्यवचनसहस्रेणापि सम्पादयितुमशक्यत्वात् अतिप्रसक्तत्वेन शब्द-
त्वस्येवरत्वस्यशक्ततावच्छेदकत्वानुपपत्तेश्च ।। नचरप्रत्याहारजन्योभयबोधोऽनि-

त्यइत्यर्थः सामग्रीसत्त्वेबोधस्यावश्यम्भावात् ॥ नच रपदं सर्वत्ररलतात्पर्येणनो-
च्चरितमित्येवानित्यत्वमिति वाच्यम् क्वोभयतात्पर्येणोच्चरितं क्वनेत्यस्यव्या-
ख्यानतोनिर्णेयत्वेनोरण्रपरइत्यत्रे वातोल्रे त्यत्रापिलक्ष्यानुरोधेनोभयतात्पर्येणो-
च्चरितमितिव्याख्यातुं शक्यत्वेनलकारस्यस्वांशेऽचारितार्थ्यप्रसङ्गात् ॥ अथ लो-
केयथानानार्थस्थले देवदत्तोच्चरितहरिपदधर्मिकतादृशतद्व्यक्तित्वधर्मितावच्छेद-
कविष्णुत्वावच्छिन्नविषयकबोधजनकत्वप्रकारकतात्पर्यज्ञानाद्विष्णुत्वावच्छिन्न-
विषयकोबोधः एवं यज्ञदत्तोच्चरितहरिपदधर्मिकतद्व्यक्तित्वधर्मितावच्छेदकेन्द्र-
त्वावच्छिन्नविषयकबोधजनकत्वप्रकारकतात्पर्यज्ञानादिन्द्रविषयकोबोधः नतु सर्व-
त्रहरित्वरूपसामान्यधर्मितावच्छेदककतात्पर्यधीः शाब्दधियंप्रयोजयति तथासत्य
न्यतात्पर्येणोच्चरितादप्यन्यबोधप्रसङ्गात् न तथाशास्त्रे तत्रतु अष्टाध्यायीस्थ-
वृद्धिपदत्वावच्छेदेनादैज्विषयकबोधजनकत्वप्रकारकतात्पर्यंग्राहयति वृद्धिरादै-
जितिसूत्रम् एवमष्टाध्यायीस्थरपदत्वावच्छेदेनप्राप्तोयआदिरन्त्येनेत्यनेनतात्पर्य-
ग्रहस्तत्रलकारोच्चारणेनोरण्परइत्येतद्घटकरपदधर्मिकतद्व्यक्तित्वावच्छेदेनैवता-
त्पर्यं बोध्यते तावतैवानित्यत्वकथनपरिरक्षणमितिचेन्न ज्ञापनस्यफलाभावात्
रदाभ्यामित्यादौ तादृशतात्पर्यनिश्चयस्यव्याख्यानतोऽपिसम्भवात् रदाभ्यामि-
त्यादौ प्रत्याहाराभावस्याकारेऽनुनासिकत्वाकरणेनाप्युपपत्तेश्चेत्यलम् ॥ बहुष्वि-
ति इकोयणचि इणोयणित्यादिषु यत्रलाघवसम्भवस्तेष्वेव नतु सर्वत्र तथासति
यणोमयइत्यादौयाद्यस्येत्युभयकरणेगौरवात् ॥ यप्रत्याहारणैवव्यवहरेदिति ननु
पर्यायशब्दानांलाघवगौरवचर्चानादरादिदमयुक्तमितिचेन्न पर्यायशब्दानामि-
तिन्यायस्यगृहीतशक्तिकपदविषयकत्वेन प्रकृतेऽणादिपदशक्तिग्राहकादिरन्त्ये-
नेतिशास्त्रबोधितसङ्केततावच्छेदकत्वंयप्त्वमपेक्ष्यलाघवाद्यत्वएवपाणिनिनाकुतो-
न स्वीकृतमितिशङ्कायाः सम्भवात् एतेनैतामरुचिमुपादाय द्वितीयकिञ्चेत्यस्याव-
तरणं भट्टोक्तम्मन्दमितिप्रतिभाति ॥ नन्वेवमपि संज्ञाशब्दानामर्द्धमात्रिकत्वेन
कलाघवावकाशइतिचेन्न लाघवेन लण्सूत्रएवणकारन्नोच्चारयेदितितात्पर्यात् ॥
ननु णकारोच्चारणमकारेणसह रप्रत्याहारएव भवतीतिज्ञापनार्थं तेनङेर्यः योचो-
त्यादौन प्रत्याहारइतिफलश्च किञ्च यवरलितिवर्णचतुष्टयबोधनाय क्वचिण्ण
कारेण क्वचिदकारेणप्रत्याहाराश्रयणेऽर्द्धजरतीयत्वम् किञ्च यप्रत्याहाराश्रयणे

यस्यहलः योऽचीत्यादौप्रत्याहाराश्रयणवारणायकृत्रिमाकृत्रिमन्यायबाधनाय-व्याख्यानाश्रयणेगौरवम् किञ्च लक्ष्यानुसारिव्याख्यानेनकृत्रिमाकृत्रिमन्याय-बाधे सर्वत्रोभयोर्ग्रहणवारणायपुनर्लक्ष्यानुसारिव्याख्यानाश्रयणेचगौरवमित्यरु-चेराह द्वितीयंकिञ्चेति ॥ अनुबन्धानामच्प्रत्याहारइति अत्राच्प्रत्याहारइत्य-ज्घटितः पाठः प्रत्याहारेऽनुबन्धानामित्यस्यसूत्रचतुष्टयानन्तरंपाठेन भाष्यकृतो-पन्यासात्कृतः ॥ वस्तुतस्त्वेतत्प्रत्याहारमात्रोपलक्षणम् हल्प्रत्याहारेग्रहणाभा-वस्येहविवक्षितत्वात् ॥ आचारादिति अनुनासिकादौककारादौपरतोयणाद्य-करणात्मकाचार्यव्यवहारादित्यर्थः ॥ अप्रधानत्वन्त्वग्रे स्वयमेववक्ष्यते ॥ लो-पश्चबलवत्तरइति चोहेतौ बलवत्तरलोपशास्त्रीयोद्देश्यतावच्छेदकाक्रान्तत्वादि-त्यर्थः ॥ तृतीयहेतोरव्यापकत्वापत्तिरिति ननु नेदमनुमितिदूषणमपितुगुणः अतएव साध्यव्यापकहेतोरनैकान्तिकहेत्वाभासत्वेननवह्न्यादिहेतुनाधूमादेरनुमि-तिः तथाच नेदंयुक्तमितिचेदत्रकेचित् तस्यलोपइत्यनेनान्यसूत्रैरिवोच्चारणाभा-वात्मकलोपस्यविधाने तत्तत्सूत्रेष्वनुबन्धानामुच्चारणानुपपत्त्या ऽगत्यासूत्रघटकप-दप्रयोज्यविषयत्वाभावस्यैवविधानेन प्रत्याहारजन्यबोधविषयत्वाभावरूपकार्यप्र-ति लोपशास्त्रीयोद्देश्यतावच्छेदकाक्रान्तत्वस्यहेतुत्वेन हेतोश्चकारणतावच्छेदक-सम्बन्धेन कार्यव्यापकत्वनियमेन प्रकृतेलण्घटकाकारस्यानुनासिकत्वेऽपि हश-ब्दाद्यकारवत्पुनःपुनरुच्चारणाद्वेहलादिप्रत्याहारजन्यबोधविषयत्वाभावेसम्भव-ति तत्र लोपशास्त्रीयोद्देश्यतावच्छेदकाक्रान्तत्वरूपहेतोर्विरहेणभाष्योक्तहेतोर-व्यापकत्वापत्तिरित्याशयः यद्यप्यभावस्यनित्यत्वेन न तेनसहकार्यकारणभावोयु-क्तः तथापि प्रयोज्यप्रयोजकभावस्यसम्भवेनहेतुपदस्यप्रयोजकपरत्वेनोक्तरीत्या व्याख्यानं युज्यतएव ॥ नच तस्यलोपइतिसूत्रस्थलोपपदस्यतदर्थकत्वेऽनुब-न्धेष्वित्पदप्रयोज्याविषयताऽपि न गमिष्यतीतिवाच्यम् आदिरन्त्येनेतिसूत्रसा-मर्थ्यादित्स्वधर्मनिमित्तककार्यविधायकानेकसूत्रसामर्थ्याच्चान्त्यपदप्रयोज्यायाइत्प-दप्रयोज्यायाश्चविषयतायास्तत्राप्यभ्युपगमादित्याहुः ॥ परेतु हेतोरव्यापकत्वा-पत्तिरित्यनेन न साध्याव्यापकत्वमापाद्यते किन्तु पक्षतावच्छेदकाव्यापकत्वम् तच्च पक्षतावच्छेदकावच्छेदेनसाध्यसिद्धौदूषणमेव पक्षतावच्छेदकावच्छेदेनसा-ध्यसिद्धौपक्षतावच्छेदकसामानाधिकरण्येनहेत्वसिद्धेर्भागासिद्ध्याख्यदोषत्वात्

अतएव न पर्वतत्वसामानाधिकरण्येन हेत्वनिश्चये पर्वतत्वावच्छेदेनानुमितिः प्रकृते चानुवन्धत्वसमानाधिकरणतत्तद्व्यक्तित्वावच्छेदेनानुमितौगौरवाल्लाघवाच्चतुर्दशसूत्रीघटकानुवन्धत्वावच्छेदेनैवानुमिते रुपगन्तव्यतया लण्सूत्राकारस्यापि इत्संज्ञायोग्यत्वात्मकानुबन्धत्वरूपपक्षतावच्छेदकाक्रान्तत्वात्तत्रहेतोरसत्त्वेन भागासिद्ध्याऽनुमित्यनुपपत्तिरित्याशयः ॥ तदेवोपपादयति तवेत्यादिना मतइतिशेषः एतदुपपादनमित्संज्ञालोपयोरभावेनेत्यन्तेन वोध्यम् ॥ तथाचेत्थं प्रयोगः चतुर्दशसूत्रीघटका अनुवन्धाः प्रत्याहारजन्यवोधविषयत्वाभाववन्तः लोपशास्त्रीयोद्देश्यतावच्छेदकाक्रान्तत्वादितिवदन्ति ॥ नन्वनुवन्धानामच्प्रत्याहारे ग्रहणाभावइत्यत्राच्पदस्य प्रत्याहारमात्रोपलक्षणत्वमुपेत्य सामान्यतोऽनुमितिस्वीकारे अइउणित्यादिघटकणकारादौ हलन्त्यमित्येतत्प्रवृत्तये हल्प्रत्याहारजन्यवोधविषयत्वस्यैवसत्त्वेनव्यभिचारः नच स्वघटितसमुदायावच्छिन्नवोध्यतानिरूपितवोधकतावत्प्रत्याहारजन्यवोधविषयत्वाभावस्य साध्यत्वेन णकारादौ स्वघटितसमुदायनिष्ठघटकत्वसम्वन्धावच्छिन्नावच्छेदकताकवोध्यतानिरूपितवोधकतावदजादिप्रत्याहारजन्यवोधविषयत्वाभावस्यसत्त्वेन हल् प्रत्याहारजन्यवोधविषयत्वेसत्यपिनव्यभिचार इतिवाच्यम् एवमपि लण्घटकणकारे स्वघटितहकारादिलान्तसमुदायावच्छिन्नवोध्यतानिरूपितवोधकतावद्धल्प्रत्याहारजन्यवोधविषयत्वसत्त्वेन व्यभिचारस्यदुर्वारत्वात् स्वाघटितसमुदायावच्छिन्नवोधकप्रत्याहारजन्यवोधविषयत्वाभावस्य साध्यत्वे लणोणकारेहल्प्रत्याहारजन्यवोधविषयत्ववद्यण्प्रत्याहारजन्यवोधविषयत्वापत्तिः अइउण्घटकणकारे पूर्ववद्व्यभिचारश्चेतिचेत् अत्रकेचित् स्वविशिष्टोयोवर्णः तदघटितसमुदायावच्छिन्नवोधकप्रत्याहारजन्यवोधविषयत्वाभावएवसाध्यः वैशिष्ट्यञ्च स्वेतरत्वस्ववृत्तिश्रावणप्रत्यक्षविषयतावच्छेदकधर्मवत्त्वोभयसम्वन्धेन तथाच अइउण्घटकणकारेलण्घटकणकारे च निरुक्तोभयसम्वन्धेन स्वविशिष्टमङणनम् घटकणकारघटितसमुदायावच्छिन्नवोधकहल्प्रत्याहारजन्यवोधविषयत्वेऽपि न व्यभिचारः पूर्वणकारे पूर्वणकारनिष्पन्नाणप्रत्यहारजन्यवोधविषयत्वापत्तिवारणाय वैशिष्ट्यनियामकः प्रथमः सम्वन्धः ॥ नचैवमपि इण्प्रत्याहारजन्यवोधविषयत्वंलण्घटकणकारेदुर्वारमेव इण्प्रत्याहारस्य निरुक्तोभयसम्वन्धेन ल-

णघटकणकारविशिष्टाइउण्घटकणकारघटितसमुदायावच्छिन्नबोधकत्वादितिवा-च्यम् स्ववृत्तिश्रावणप्रत्यक्षविषयतावच्छेदकधर्मसमानाधिकरणानुवन्धत्वानाश्रय-त्वस्य वैशिष्ट्यनियामकद्वितीयसम्बन्धतयाविवक्षणेन अइउण् घटकणकारेऽनु-वन्धत्वाश्रयत्वेन लण्घटकणकारवैशिष्ट्याभावेन तद्घटितसमुदायावच्छिन्नबोध-कत्वाप्रसङ्गात् एवञ्च वैशिष्ट्यनियामकः प्रथमसम्बन्धोऽप्यनादेयएवेत्यपरम-नुकूलम् ॥ नचैवमपि लणोणकारे अश् अम् अल् ययादिप्रत्याहारजन्य-वोधविषयत्वापत्तिः तेषांनिरुक्तसम्वन्धेनहल्प्रत्याहारस्येवानुवन्धणकारविशिष्ट-ञमङणनम्घटकणकारघटितसमुदायावच्छिन्नवोधकत्वादितिवाच्यम् णकारेतत्त-त्प्रत्याहारप्रयुक्तकार्याणामिष्टत्वेनलक्ष्यदोषविरहात् ॥ नचानुमित्याऽनुवन्धानां-तत्तत्प्रत्याहारजन्यवोधविषयत्वाभावेसाधितेऽपलक्ष्यस्थणादीनांतत्तत्प्रत्याहार-जन्यवोधविषयत्वापत्तिर्दुर्वारेतिवाच्यम् प्रत्याहारेजातिपक्षस्यानुपदमेववक्ष्यमा-णत्वेनानुवन्धत्वसमानाधिकरणश्रावणप्रत्यक्षविषयतावच्छेदकधर्मवतां सर्वेषामे-वपक्षत्वात् लोपशास्त्रीयोद्देश्यतावच्छेदकधर्मसमानाधिकरणश्रावणप्रत्यक्षविषय-तावच्छेदकधर्मवत्त्वस्यहेतुत्वाच्चेत्याहुः ॥ अन्येतु प्रत्याहारजन्यवोधीयघटक-त्वावच्छिन्नविषयत्वाभावएव साध्यः लोपशास्त्रीयोद्देश्यतावच्छेदकाक्रान्तत्व-मेवहेतुः तथाचाइउण्घटकणाद्यनुवन्धेषु प्रत्याहारजन्यवोधीयघटकत्वावच्छिन्न-विषयत्वाभावेसाधिते अकारादिचान्तसमुदायघटकवोध्यत्वादीनांलक्ष्यस्थणका-रादावसत्त्वेन नग्रहणापत्तिः न वा अनुवन्धणकारादौ हल्प्रत्याहारवोध्य-त्वेनव्यभिचारादिशङ्कापङ्कप्रक्षालनायासोऽपि ञमङणनम्घटकणकारस्यहल्प्र-त्याहारजन्यवोधीयहादिलान्तसमुदायघटकत्वावच्छिन्नविषयताश्रयत्वेन तद्वो-ध्यानां सर्वेषामनुवन्धाननुवन्धसाधारणानां हल्प्रत्याहारजन्यवोधविषयत्वसि-द्धेरित्याहुः ॥ ननु लण्घटकाकारस्यानुवन्धत्वेऽपि हल्प्रत्याहारसिद्ध्युत्त-रैऔच्सूत्रघटकचकारधर्मिकहल्त्वज्ञानोत्तरकालिकेस्वज्ञानोत्तरकालिकाच्प्रत्या-हारसिद्ध्युत्तरकाले लण्घटकाकारस्येत्संज्ञकत्वेन तस्यलोपइत्यस्यप्राप्त्या लो-पशास्त्रीयोद्देश्यतावच्छेदकाक्रान्तत्वेन कथं हेतोरव्यापकत्वमितिचेन्न शास्त्राणां-प्रवृत्तौनिवृत्तौवा वस्तुसत्तायाअनपेक्षणेनज्ञानस्यापेक्षणेनच वस्ततोलोपशास्त्री-योद्देश्यतावच्छेदकाक्रान्तत्वस्यहेतुत्वासम्भवेन लोपशास्त्रीयोद्देश्यतावच्छेदका-

क्रान्तत्वप्रकारकज्ञानविषयत्वस्यहेतुत्वेन प्रत्याहारसिद्धेःप्राक्तादृशज्ञानाभावेना-
कारेतद्विषयत्वाभावात् नचाजादिप्रत्याहारसिद्ध्युत्तरकालिकंयल्लोपशास्त्रीयोद्दे
श्यतावच्छेदकाक्रान्तत्वप्रकारकंज्ञानं तद्विषयतायास्स्वरूपसम्बन्धविशेषात्मिका-
याअकारे प्रत्याहारसिद्धिप्राक्कालेऽपिसत्त्वेनकथमव्यापकत्वंहेतोरितिवाच्यम् प्र-
त्यासत्त्या यदनुबन्धेषु यत्प्रत्याहारजन्यबोध्यत्वाभावादि विवक्षितं तत्प्रत्याहार-
सिद्धिसमानकालिकस्यलोपशास्त्रीयोद्देश्यतावच्छेदकाक्रान्तत्वप्रकारकज्ञानस्यैव-
हेतुतावच्छेदककुक्षौप्रवेशेनादोषात् ॥ नन्वेवमपि ईश्वरज्ञानस्यकेवलान्वयित्वेन
नित्यत्वेनच देवदत्तसमवेतहल्प्रत्याहारसिद्धिसमानकालिकस्य लण्सूत्रघटका-
कारधर्मिकलोपशास्त्रीयोद्देश्यतावच्छेदकाक्रान्तत्वप्रकारकस्यापितस्यसत्त्वेनतद्विष-
यत्वेन न व्यापकत्वहानिः नच स्वसमानकालिकत्व स्वसामानाधिकरण्योभय-
सम्बन्धेन तत्तत्प्रत्याहारज्ञानविशिष्टंयल्लोपशास्त्रीयोद्देश्यतावच्छेदकाक्रान्तत्व-
प्रकारकंज्ञानंतद्विषयत्वस्य हेतुत्वेनेश्वरज्ञाने देवदत्तसमवेतहल्प्रत्याहारविषयक-
ज्ञानस्योभयसम्बन्धेनवैशिष्ट्याभावान्नव्यापकत्वमितिवाच्यम् ईश्वरेप्रत्याहारज्ञा-
नस्यापिसत्त्वेनतद्वैशिष्ट्यमादाय व्यापकत्वोपपत्तेरितिचेन्न पाणिनेरस्मदाद्युद्दे-
शेनप्रवृत्तेरीश्वरज्ञानमादायव्यापकत्वोपपत्तेरकिञ्चित्करत्वात् मीमांसकानुयायि-
नांशाब्दिकानांनयेईश्वरानभ्युपगमाच्च ॥ अथ लण्सूत्राकारेऽनुनासिकत्वमस्वी-
कुर्वतामेषामपि नये तृतीयहेतोरव्यापकत्वंदुर्वारमेव प्रथमेनहलन्त्यमितिसूत्रेण
लकारेइत्त्वज्ञानानन्तरहल्प्रत्याहारसिद्ध्युत्तरकालिकं यत् झभञादिघटकञ-
कारादावित्त्वज्ञानंभावि तावत्पर्यन्तं झल्प्रत्याहारज्ञानविलम्बेकारणाभावेन झ-
भञादिघटकञकारादौझल्प्रत्याहारज्ञानसमानकालिकलोपशास्त्रीयोद्देश्यतावच्छे-
दकाक्रान्तत्वप्रकारकज्ञानविषयत्वात्मकहेतोरभावादितिचेन्नैवम् यदनुबन्धाः या-
दृशप्रत्याहाराबोध्यत्वेनविवक्षितास्तादृशप्रत्याहारज्ञानविशिष्टलोपशास्त्रीयोद्देश्य-
तावच्छेदकाक्रान्तत्वप्रकारकज्ञानविषयत्वस्यहेतुत्वात् ज्ञानेज्ञानवैशिष्ट्यञ्च स्व-
प्रयोजकज्ञानप्रयोज्यत्व स्वप्रयोज्यज्ञानप्रयोज्यत्वाभाववत्त्वैतदुभयसम्बन्धेन त-
थाच झल्प्रत्याहारविषयकंयज्ज्ञानं तादृशज्ञानप्रयोजकं यल्लकारधर्मिकेत्त्वप्रका
रकंज्ञानमादिरन्त्येनेत्येतद्वाक्यार्थज्ञानञ्च तत्प्रयोज्यत्वस्यझलादिप्रत्याहारज्ञानप्र-
योज्यलक्ष्यधर्मिकसाधुत्वप्रकारकज्ञानप्रयोज्यत्वाभाववत्त्वस्यच ञकारधर्मिकलो-

पशास्त्रीयोद्देश्यतावच्छेदकाक्रान्तत्वप्रकारकज्ञानेसत्त्वेनतद्विषयत्वहेतोः सत्त्वेन-
नतत्रव्यापकत्वहानिः लण्घटकाकारधर्मिकलोपशास्त्रीयोद्देश्यतावच्छेदकाक्रान्त-
त्वप्रकारकज्ञाने हल्प्रत्याहारज्ञानप्रयोजकलकारधर्मिकेत्त्वप्रकारकज्ञानप्रयोज्यत्व-
स्यपरम्परयासत्त्वेऽपि हल्प्रत्याहारज्ञानप्रयोज्यंयच्चकारधर्मिकेत्त्वज्ञानद्वारकमच्-
प्रत्याहारज्ञानं तत्प्रयोज्यत्वस्यैवसत्त्वेनोभयसम्बन्धेन वैशिष्ट्याभावेनाव्यापकत्व-
कथनोपपत्तिश्च ॥ केचित्तु अव्यापकत्वापत्तिरित्यस्यानिष्टसाधकाव्यापकत्वा-
पत्तिरित्यर्थः एवञ्चनिरुक्तरीत्याझल्प्रत्याहारज्ञानसमानकालिकञभञादिघटक-
ञकारादिधर्मिकलोपशास्त्रीयोद्देश्यतावच्छेदकाक्रान्तत्वप्रकारकज्ञानाभावेनहेतोर-
व्यापकत्वेऽपिनानिष्टसाधनम् नच ञकारादौझल्प्रत्याहारबोध्यत्वज्ञानेनानिष्ट-
साधकत्वमस्तीतिवाच्यम् पूर्वंञकारादौझल्प्रत्याहारबोध्यत्वज्ञानेऽपि हल्प्रत्या-
हारसिद्ध्युत्तरकालिकञकारादिधर्मिकहल्त्वप्रकारकज्ञानेन हलन्त्यमितीत्संज्ञया
तस्यलोपइतिशास्त्रीयोद्देश्यतावच्छेदकाक्रान्तत्वप्रकारकज्ञानेन तत्रभ्रमत्वबोधने-
न ञकारादौझल्त्वव्यवहाराभावेनानिष्टसाधकत्वाभावात् नचैवंरीत्यालण्घट-
काकारेऽपि पूर्वंहेतोरसत्त्वेनहल्प्रत्याहारबोध्यत्वज्ञानेऽपि हल्प्रत्याहारसिद्ध्यु-
त्तरचकारधर्मिकेत्त्वज्ञानोत्तराच्प्रत्याहारज्ञानोत्तरमकारधर्मिकेत्त्वज्ञानेनलोपशास्त्री-
योद्देश्यतावच्छेदकाक्रान्तत्वज्ञानेनपूर्वज्ञानेभ्रमत्वबोधनेन कुतोऽनिष्टसाधकाव्या-
पकत्वापत्तिरितिवाच्यम् चकारधर्मिकहल्त्वज्ञानमुपजीव्यजायमानंचकारधर्मिके-
त्त्वज्ञानमुपजीव्यजायमानेनाच्प्रत्याहारज्ञानेन जायमानायाइत्संज्ञायाहल्त्वविघा-
तकलोपेऽनिमित्तत्वेनपश्चादपिलण्घटकाकारेलोपशास्त्रीयोद्देश्यतावच्छेदकाक्रान्त-
त्वज्ञानाभावेन भूतपूर्वाकारधर्मिकहल्त्वज्ञानेभ्रमत्वापादकस्याभावेनानिष्टसाध-
काव्यापकत्वापत्तेर्दुर्वारत्वात् झभञादिघटकञकारादिधर्मिकझलादिप्रत्याहार-
बोध्यत्वज्ञानेतु पश्चाद्भ्रमत्वंभवत्येव नहि झलादिप्रत्याहाराणांहल्प्रत्याहारो-
पजीव्यत्वमस्ति येन झलादिप्रत्याहारमुपजीव्य जायमानहल्प्रत्याहारज्ञानप्रयो-
ज्यञकारधर्मिकहल्त्वप्रकारकज्ञानेनजायमानायाइत्संज्ञायालोपेऽनिमित्तत्वेन लो-
पशास्त्रीयोद्देश्यतावच्छेदकानाक्रान्तत्वंस्यादितिवदन्ति तदसत् चकारधर्मिकह-
ल्त्वज्ञानमुपजीव्य जायमानायाइत्संज्ञायाउपजीव्यविरोधाच्चकारलोपेऽनिमित्त-
त्वेपि चकारधर्मिकहल्त्वज्ञानोत्तरेत्त्वज्ञानाधीनाच्प्रत्याहारज्ञानाधीना या अका-

रेत्संज्ञा तस्याअकारवृत्तिहल्त्वविघातकलोपेऽनिमित्तत्वे विरोधाभावात् ईदृशविरोधमाश्रित्यैतद्ग्रन्थसौष्ठवेऽप्यनुपदवक्ष्यमाणस्याकारेहल्त्वापादकस्यग्रन्थस्योपजीव्यविरोधेनासङ्गतेर्दुर्वारत्वाच्चेत्यलम् ॥ नन्वस्तु रप्रत्याहारः अस्तु च लपरत्वं वक्ष्यामीतिभाष्यप्रामाण्येनानुबन्धत्वसमानाधिकरणतद्व्यक्तित्वावच्छेदेनगुरुभूताऽप्यनुमितिः दोषः कइत्यतआह प्रत्याहारेष्वित्यादि तवलोपस्येत्यादितृतीयान्तस्यहेतुग्रन्थस्यमध्यमणिन्यायेनेहापिसम्बन्धः ॥ ननु हल्प्रत्याहारसिद्धेःप्रागुपदेशेऽजित्यस्यवाक्यार्थबोधाभावेऽप्यण् प्रत्याहारकाले लणित्यकारस्येत्संज्ञालोपाभ्यामपहारसम्भवेनाक्षरसमाम्नायिकानामेव ग्राहकशास्त्रेग्रहणेन सानुनासिकाकारस्यानण्त्वाच्चेनदीर्घसानुनासिकग्रहणंनसम्भवति किञ्च लण्घटकाकारस्ययथाकथञ्चिदण्त्वेऽपि लक्ष्यस्थाकारस्य ततोभिन्नत्वेन हल्त्वाभावाद्दोषोऽपि न सम्भवतीत्यतआह जातिग्रहणपक्षस्यैवेति अतएव अवाच्चामित्यत्रझलोझलीतिसलोपः सिद्ध्यति ॥ नन्वनासिकत्वसमानाधिकरणजातिनिर्देशः ह्रस्वत्वसमानाधिकरणजातिनिर्देशोवा तत्राद्यआह मामित्यादि अनितेःक्विपि अनुनासिकस्येतिदीर्घेसम्बुद्धौ आनितिरूपम् ॥ अनुस्वारापत्तिरिति मोऽनुस्वारइत्यनेनेतिभावः ॥ अन्त्यआह सोस्तीति सुलोपेति रुत्वस्यासिद्धत्वादित्यादिः। नचैतत्तदोरितिसूत्रसामर्थ्यादकारस्य हल्त्वंनेतिकल्प्यते अन्यथा सर्वत्रान्तरङ्गत्वाद्धल्ङ्यादिलोपे तद्वैयर्थ्यादितिवाच्यम् तत्सामर्थ्येनलाघवाल्लण्सूत्रस्थाकारस्यानुनासिकत्वाभावकल्पनायाएवयुक्तत्वात् ॥ अनुनासिकत्वसमानाधिकरणह्रस्वत्वजातितात्पर्येणाह आदीति तेन माँस्त्रायस्वेत्यस्यसङ्ग्रहः अन्ततेःक्विपिसम्बुद्धौ संयोगान्तलोपे अनितेर्विचि सम्बुद्धौवा अन्नितिरूपम् ॥ वस्तुतस्तु गुणाभेदकत्वस्य व्यापकजातिनिर्देशस्यच भगवदभिमतत्वेनसर्वत्रदोषइतिबहवः ॥ अथप्रत्याहारेऽनुबन्धानामित्यत्रप्रत्याहारपदेनाच्प्रत्याहारस्यैवग्रहणं नतु प्रत्याहारसामान्यस्येतिपक्षेऽपि रप्रत्याहारवादिमतेभाष्यविरोधंमनसिकृत्यफलमुखेनाह अतएवेति लण्सूत्राकारस्याननुनासिकत्वादेवेत्यर्थः ॥ प्रसङ्गाद्द्वितीयहेतुं विवृणोति तत्रेति हेतुकुक्षावित्यर्थः ॥ ग्रहणार्थत्वमिति बोध्यत्वप्रयोजनत्वरूपमित्यर्थः। वस्तुतस्तु प्राधान्यं श्रुतिघटकत्वमेवस्वमते वक्तुंयुक्तम् अनुबन्धानांमहेश्वरकृतत्वस्य

तदतिरिक्तानां श्रुतित्वस्यचप्राक् प्रतिपादितत्वेन श्रुत्यपेक्षयामहेश्वरकृतेऽप्राधा-
न्यस्ययुक्तत्वात् । अतएव हयवरडित्यादौटकारादेर्नप्राधान्यम् अन्यथा हल्-
षुचतथोपदेशस्तेषामित्यादितष्टकारादेरपिप्राधान्यापत्तौ द्वितीयहेतोरव्यापकत्वा-
पत्तेः ॥ नचैवमस्यहेतोः स्वौजसित्यत्रासत्त्वात्तेनानुवन्धानामपि सुवादिवो-
ध्यत्वंस्यादितिवाच्यम् अनुवन्धघटितेतस्येष्टत्वात् ॥ ननु भवन्मतेऽप्यच्प्र-
त्याहारेऽनुवन्धग्रहणापत्तिपरभाष्यवार्तिकविरोधोदुर्वारः हशादिषुटकारादिग्रह-
णानापादनादित्याशङ्क्यनिराकुरुते नचेत्यादिना ॥ पुनःपुनरिति नच नाचं-
विनेत्यादिवक्ष्यमाणभाष्यरीत्याऽकारोच्चारणस्यसार्थक्येनकथं ज्ञापकतेतिवाच्यम्
व्यञ्जनद्वयमध्यएकैकाकारोच्चारणेनापि तद्भाष्यसंरक्षणात्प्रतिव्यञ्जनमकारोच्चार-
णरूपयत्नाधिक्यस्यतदर्थत्वात् ॥ शक्यत्वादिति प्रत्येकमकारोच्चारणेनोच्चारणा-
र्थंवर्णराहित्यमेवाप्राधान्यं हल्षुज्ञाप्यतइतिभावः ॥ आचारिणस्तु हश्प्रत्याहारे-
तु न टकारग्रहणं यत्तुल्यजातीयांस्तुल्यजातीयेषूपदिशतीतिभाष्यस्य अन्तः-
स्थानामन्तःस्थासु पञ्चमानांपञ्चमेषु चतुर्थानाञ्चतुर्थेषु तृतीयानांतृतीयेषु द्वि-
तीयानांद्वितीयेषु प्रथमानांप्रथमेषूष्मणामूष्मसूपदेशस्यग्रहणार्थत्वं नेतरेषामितरे-
ष्वित्यर्थत्वात् अचोऽक्षु हलोहल्षुइतिभाष्यस्योपलक्षणत्वान्नदोषइत्याहुः ॥ अ-
न्येतु हशादौ श्रुतिघटकत्वरूपधर्मेणप्रत्याहारादिहकारादिसजातीयानामेवग्रह-
णेननटकारग्रहणमिति वदन्ति ॥ तद्विषयप्रयोगाणामिति हशादिप्रत्याहारे-
टकारग्रहणेन हश्निमित्तककार्यघटितरामोटीकतइत्यादीनामित्यर्थः एतेन तद्वि-
षयेत्यादेर्हश्त्वावच्छिन्नोद्देश्यताश्रयटकारघटितानामित्यर्थं मनसि निधाय इद-
श्चिन्त्यम् कोयष्टिकष्टीकतइतिमालतीमाधवोक्तमहाकविप्रयोगदर्शनादितिवदन्ता-
वुदयङ्कराचारिणौ समाहितौ ॥ प्राचीनमतंनिराकृत्य स्वमतमुपसंहरति त-
स्मादित्यादिना ॥ आहुरिति ॥ केचित्तु रप्रत्याहारकरणमेव सम्यक् उरण्
रपरइतिसूत्रेलकाराकरणजलाघवात् अतएव भाष्यकृता लपरत्वंवक्ष्यामीत्यु-
क्त्वापि पुनर्नोक्तम् तृतीयहेतोरव्यापकत्वापत्तिस्तुनास्त्येवइत्संज्ञावत्त्वस्यैवानु-
वन्धत्वेनहल्प्रत्याहारसिद्धेः प्रागल्लणोऽकारेतदभावेपक्षतावच्छेदकानाक्रान्तत्वा-
त् किञ्चउच्चारणार्थानामपिस्वनयइत्संज्ञालोपाभ्यामेवापहारस्यदिवऔत्सूत्रेव-
क्ष्यमाणत्वेन हयवरेत्यादिघटकसकलोच्चारणार्थकाकारेषु हल्प्रत्याहारसिद्धेः

प्राग्लोपशास्त्रीयेत्यादिनिरुक्तहेतोरभावेनाव्यापकत्वापत्तिः हल्पदेनाकारग्रहणे मामांज्ञायस्वेतिदोषापत्तिश्चैतन्मतेऽपिदुर्वारेति द्वयोर्द्वयोर्व्यञ्जनयोर्मध्यएकैकाकारोच्चारणेकर्त्तव्येप्र तिव्यञ्जनमकारोच्चारणसामर्थ्यात्तुल्यजातीयानित्यादिभाष्याच्च प्रत्याहाराणामाद्यशब्दसजातीयमध्यपातिबोध्यबोधकत्वंस्वीकार्यम् साजात्यश्च बोधकत्वप्रकारकाचार्यतात्पर्यविषयत्वेनैव अतएव सुवादिपदैर्भ्यामेकदेशादेः हलादिपदैर्मध्यपातिवर्णसङ्घातस्य चाग्रहणं सिद्धम् अच्त्वहल्त्वादिनातुनसाजात्यं सुवादावसम्भवात् अलादिभिर्हकारादेरग्रहणप्रसङ्गाच्च ॥ एवञ्च हयवरडित्यादिघटकाकारेष्विव लण्घटकाकारेऽपिबोधकत्वेनाचार्यतात्पर्यविषयत्वाभावेनैवमामांज्ञायस्वेत्यादौदोषवारणमुभयमतेपि तुल्यमेव इत्संज्ञायोग्यत्वात्मकानुबन्धत्वाभ्युपगमात्तृतीयहेतोरव्यापकत्वापत्तिसहनंपरमेतन्मतेविपरीतमतिरिच्यते ॥ यत्तु श्रीधरेण उच्चारणार्थानामित्संज्ञालोपाभ्यामपहारोविधेयविषयएवेति नहकारोत्तराकारादिष्वव्यापकत्वापत्तिरित्याशयकमुक्तम् तत् इइत्यादीनामपिसाधुत्वविधायकत्वस्योक्तत्वेनैव पराकरणीयम् ॥ किञ्चमामांज्ञायस्वेत्याद्यापत्तिप्रतिपादनमयुक्तमेव हलन्त्यमित्यत्रहल्पदेनसानुनासिकाकारस्यग्रहणसम्भवेऽपि मोऽनुस्वारइत्यादौनतस्यग्रहणम् ततः पूर्वमुपदेशेऽजित्यस्यवाक्यार्थधीसम्भवेनेत्संज्ञालोपाभ्यान्तद्ग्रहणबोधनात् नाज्झलावणुदिदित्यनयोःसूत्रयोरजणपदाभ्यामाक्षरसमाम्नायिकानामेवग्रहणेऽप्यन्यत्रदीर्घादीनामपिग्रहणवत् ॥ एवमच्प्रत्याहारमात्रविषयकशङ्कासमाधानपरभाष्यविरोधोऽप्युपलक्षणतयाव्याख्याय निरोद्धव्यः उक्तरीत्यानव्यैरपितस्यावश्यशरणीकरणीयत्वादित्याहुः ॥ ननु हकारादिष्वकारोच्चारणस्यकिंप्रयोजनमतआह नपुनरिति ॥ नन्वेवमप्युच्चारणार्थकृतस्याप्यकारस्यमध्यगत्वेन हल्संज्ञाकुतोनेत्यतआह एषाहीति ॥ ननुतुल्यजातीयत्वं केनधर्मेणविवक्षितम् अच्त्वहल्त्वान्यतरेणेतितुनयुक्तम् साजात्येनिश्चितेसतितेसंज्ञेतयोश्चज्ञातयोःसाजात्यनिश्चयइत्यन्योन्याश्रयापत्तेरितिचेत् शृणु औकारावृत्त्यच्त्वाव्याप्यधर्मानवच्छिन्नत्वेनाचिसाजात्यम् अच्त्वाव्याप्येणत्वादिमादायासम्भववारणायौकारावृत्तीति तदवृत्त्यत्वादिमादायासम्भववारणायाच्त्वाव्याप्येति ॥ हकारावृत्तिहल्त्वाव्याप्यधर्मानवच्छिन्नत्वेनहलितत् तदव्याप्याद्त्वादिमादाय तदवृत्तियण्त्वादिमादायवाऽस-

म्भववारणायोभयम् ॥ अथवा स्वरत्वेनाचि व्यञ्जनत्वेनहलिसाजात्यम् तयोर्लोकेप्रसिद्धत्वेन हल्संज्ञाग्रहात्प्रागपिसुग्रहत्वादिति वोध्यम् ॥ अथहल्सूत्रान्त्यमिदित्यर्थे नान्योन्याश्रयशङ्केत्याक्षिपन्तं प्रत्याह नविभक्तावित्यादेरिति ॥ परस्परापेक्षत्वेनेति परस्परत्वञ्च सम्वन्धविशिष्टसम्वन्धसम्वन्धित्वमितितुल्यास्यसूत्रेवक्ष्यते प्रकृते च स्ववाक्यार्थाधीनकिञ्चित्पदशक्तिग्रहप्रयोज्यवाक्यार्थधीप्रयोजकत्वमेव सूत्रयोः सम्बन्धः ॥ अन्योन्याश्रयादिति स्वज्ञप्त्यधीनज्ञप्तिकत्वमन्योन्याश्रयत्वम् हलन्त्यमित्येतद्वाक्यार्थबोधप्रयोज्येत्पदार्थज्ञाप्त्यधीनज्ञप्तिकत्वं हल्पदार्थस्य हल्पदार्थज्ञप्त्यधीनज्ञप्तिकत्वमित्पदार्थस्येति वोध्यम् ॥ आवृत्त्येति हलित्यनेनोद्देश्यविधेयभावेनहल्संज्ञाविधानार्थमेकम् आदिरन्त्येनेत्यनेनैकवाक्यतया यरादिप्रत्याहारार्थमपरमितिभावः ॥ नच हयवरेत्यादि नव सूत्रीमावर्त्त्य तत्समुदायघटकानांहल्संज्ञायामपि आवर्त्तमानहल्सूत्रघटकलकारस्यतदभावादित्त्वानापत्तौ वलादिप्रत्याहारानुपपत्तिरितिवाच्यम् लणोलकारस्यतत्समुदायघटकत्वेन तज्जात्याश्रयसकललकाराणां हल्पदवोध्यत्वसम्भवात् ॥ वस्तुतस्तु नचेत्यादिरूढौतुन मानमित्यन्तग्रन्थस्यात्रलेखोऽनुचितः गौरवस्यसापेक्षत्वेन लघुभूतोपायान्तरस्याधुनाऽदर्शितत्वेन तत्समाधानस्यासङ्गतेः तस्मात् पाणिनेरयुक्तमित्यस्यानन्तरमतः सूत्रावृत्त्यातंपरिहरति हलन्त्यमितीतिलिखित्वाऽसौ लेख्यइतिवोध्यम् ॥ अजित्यनुवृत्तिसामर्थ्यादिति तदननुवृत्तौतु मनिनादौमकारादेरित्त्वार्थं विधिरेवस्यादितिभावः ॥ अच्चेदिद्भवतीति अयंविधिमुखप्रवृत्तिसम्पादकनियमोऽयुक्तः तथासति अजितियोगस्यवैयर्थ्यापत्तेः किन्तु गुरुभूताऽपि अनुनासिकेतरोऽजिन्न भवतीति निषेधमुखेनैवनियमप्रवृत्तिर्वक्तव्येतिवोध्यम् ॥ रुप्रभृताविति रुशब्दइतिनिर्दिष्टधातुष्वित्यर्थः अशोकवनिकान्यायेनैतदुक्तिः ॥ ननु रुप्रभृतावजितियोगप्राप्तेत्संज्ञाया नियमेन वारणे ऽपि पूर्वयोगेनतदापत्तिर्दुर्वारेत्यतआह योगविभागेति विपरीतनियमइति अनुनासिकश्चेदिद्भवति तर्ह्यजेवेत्याकारकइतिभावः ॥ अदोषत्वादिति अपाणिनीयत्वस्यादोषत्वादित्यर्थः ॥ अत्रैवभाष्यसम्मतिमाह सूत्रभेदमिति उपाचरन्ति वर्णयन्ति तदेव तत्फकमेव भूयः तदपेक्षयाऽधिकम् ॥ उपसंहृत्य संक्षिप्य लघुंस्वीकृत्येतियावत् ॥ ननु साक्षाद्दृष्टस्यसूत्रभेदस्यकथम्भवदुक्ति-

मात्रेणापह्नवइत्यतआह दोषायेति तथाच सूत्रभेदोदोषायनभवतीत्यर्थः ॥ तदाशयइति लाघवादेवमेवन्यासः पाणिनिना कुतोन कृत इति पूर्वपक्ष्याशयइत्यर्थः एतेन सामर्थ्ययोगान्नहीत्यादिभाष्यात्पूर्वं केषाञ्चिच्छुद्धादृष्टार्थत्वंप्रतिपादितम् अत्रतु सूत्रभेदमित्यादि भाष्याददृष्टद्वारैवादृष्टार्थत्वं प्रतिपाद्यतइतिपरस्परंविरुद्धमित्यपास्तम् नासौसूत्रभेदइतिभाष्यस्यदृष्टप्रयोजनकोऽसौन भवति केवलादृष्टप्रयोजनकः सूत्रभेदोभवत्येवेति श्रीधरोक्तव्याख्यानरीत्याविरोधलेशाभावाच्च ॥ इण्गतावित्यतश्चेति अयमपपाठः आएतेतिस्थितावेत्येधतीतिवृद्ध्यापत्तेः संज्ञापूर्वकोविधिरनित्यइतितु अगतिकगतिभूतं स्वमतेप्रत्याख्यातश्च ॥ धातूपसर्गयोःकार्यस्यान्तरङ्गत्वाच्चृचःप्रागाद्गुणइत्यपिन वृद्धेरनवकाशत्वापत्तेः पूर्वंधातुः साधनेनयुज्यतइत्यस्यसिद्धान्तितत्वाच्च ॥ व्यर्थत्वश्चेति यत्तु चेन्न ञमङणेतिणकारादिभिरणादिप्रत्याहारापत्तिर्बोध्येत्याचारिणः तन्न व्याख्यानतोनिर्णयसम्भवात् तदाश्रयणेगौरवन्तु सर्वेषाङ्गलेपतितमेवेति न तद्दोषायालम् ॥ परेतु तस्यादितइतिसूत्रेह्रस्वग्रहणवदितेत्यस्यातन्त्रत्वमस्तु इति नान्योन्याश्रयशङ्कासमाधानादिक्लेशलेशोऽपीतिवदन्ति ॥ सूत्रावृत्त्या परिहरतीति अत्र हल्पदमावर्त्यैकत्र हस्यलितिविग्रहेणहसमीपोलकारइदिति उपदेशेऽन्त्यंहलिदिति च वाक्यार्थद्वयमितिकैयटमतम् । सामीप्यन्नषष्ठ्यर्थः सम्भवतीति सम्पूर्णसूत्रावृत्तिरेवेतिदीक्षितमतम् । सम्पूर्णसूत्रावृत्तौगौरवात्कैयटोक्ते भाष्याक्षरानानुगुण्याच्च स्वाभिप्रेतं भाष्योक्तिलब्धं परिहारमाह भाष्येऽपीत्यादिना ॥ सम्बन्धसामान्येति अवयवावयविभावस्यैकत्वेऽप्येकत्र तस्यमुख्यत्वमपरत्रतस्यारोपितत्वमित्येतावताभेदमाश्रित्येदमुक्तमिति बोध्यम् ॥ हल्सूत्रान्त्यमिति द्वन्द्वान्ते श्रूयमाणवदेकशेषान्तेश्रूयमाणस्यापि साहित्यानुरोधेनप्रत्येकमन्वयादितिभावः ॥ कैयटोक्तं खण्डयितुमाह हसमीपइत्यादि हलित्संज्ञमिति हकारसमीपोलकारइत्संज्ञइत्यर्थः ॥ हलन्त्यश्चेति हल्रूपान्त्यश्चेत्यर्थः ॥ वदेदिति भाष्यकारइतिशेषः ॥ परेतु एतदसत् एकहल्पदार्थस्यान्त्यपदार्थनिष्ठविशेष्यतानिरूपितप्रकारताश्रयत्वेऽपि द्वितीयहल्पदार्थस्याधुनानिष्पत्त्यभावेनान्त्यपदार्थनिष्ठविशेष्यतानिरूपितप्रकारतयोर्युगपदसम्भवेन साहित्याभावेनैकशेषानुपपत्तेः । नचैकत्रहल्पदार्थेप्रकारतामाश्रित्य बोधे

जाते पश्चादपरहल्पदार्थे ज्ञाते द्वितीयोबोधइतिवाच्यम् वाक्यार्थबोधद्वयस्या-
न्त्यपदावृत्तिमन्तरेणासम्भवेन प्राचीनमतादवैलक्षण्यापत्तेः ग्रामकूपोगङ्गातीरमि-
त्यादौसामीप्यार्थप्रतीतेरानुभविकत्वेनकैयटोक्तपरिरक्षणपरमुदयङ्करोक्तमपि न
युक्तम् एकस्यहल्पदार्थस्यान्त्यपदार्थे ऽनन्वयेन साहित्यराहित्येनैकशेषानुपप-
त्तेर्दुर्वारत्वात् भाष्यप्रामाण्यात्सौत्रत्वाद्वा ऽसाहित्येप्येकशेषकल्पनापेक्षयातु सू-
त्रावृत्तिरेवयुक्तेतिवदन्ति ॥ उत्सर्गवाक्यार्थबोधेप्रतिबन्धकाभावादिति अथा-
नेकस्थले शाब्दबोधधर्मिकाप्रामाण्यज्ञानस्यनिषेधापवादशास्त्राभ्यां बोधनवत्प्रकृते
ऽप्यव्यवहितोत्तरसूत्रे निषेधार्थकनकारश्रवणेनानन्तरस्यैवनिषेध्यत्वेनानुसन्धा-
नान्निरुक्तशाब्दबोधधर्मिकप्रामाण्यसंशयः स्यादितिचेत् काक्षतिः नहि नैया-
यिकवत्संशयात्मकंशाब्दबोधं तिरस्कुर्वन्तिशाब्दिकाअपीति ज्ञानसंशये विषय
संशयेऽपि संशयात्मकशक्तिग्रहेणैवादिरन्त्येनेत्यादिसूत्रस्थेत्पदेन पादीनामुप-
स्थितौ सुवादिप्रत्याहारसिद्धौविभक्तिज्ञाने न विभक्तावित्येतद्बोधानन्तरन्तवर्ग-
सकारमकारत्वावच्छेदेनेत्पदवत्त्वप्रकारकज्ञानस्याप्रामाण्यबोधनेन तदितरहल्त्वा-
वच्छेदेनप्रामाण्यनिश्चयेऽपि दोषविरहादितिबोध्यम् ॥ नह्यभावज्ञाने प्रतियोगि-
ज्ञानस्यैवेति नचेदमनुपपन्नम् अभावश्चतुर्विधइत्यादिज्ञानेप्रतियोगिज्ञानस्यानपेक्ष-
णात् नच प्रतियोगिविशेषिताभावज्ञानेप्रतियोगिज्ञानमपेक्ष्यतइतितात्पर्यमिति
वाच्यम् विशिष्टबुद्धिमात्रे विशेषणज्ञानस्यापेक्षानियमेन विशिष्योपादानस्यानु-
पयोगादितिचेन्न नञ्पदवाच्यतावच्छेदकंयत्क्रियान्वयितावच्छेदकं विलक्षणंरूप-
न्तेन रूपेणाभावज्ञानम्प्रतिप्रतियोगिज्ञानस्यनियमेनापेक्षेतितात्पर्यात् अतएव न
भवतीत्युक्ते किमितिप्रतियोगिजिज्ञासानियमेनोत्पद्यते ॥ केचित्तु अभावज्ञाने
प्रतियोगिज्ञानस्य कारणतायथानियमेन न कस्यापि सम्मता तथाप्रतियोगिज्ञा-
नेऽभावज्ञानस्य कारणताऽपिनकस्यापिसम्मतेति व्यतिरेकिदृष्टान्तदार्ष्टान्तिक-
तयाव्याचख्युः तदसत् प्रतियोगिज्ञानंविनेत्यनुपदवक्ष्यमाणग्रन्थस्यासङ्गत्या-
पत्तेः ॥ प्रत्युत निषेध्यशास्त्रजवाक्यार्थबोधंविना निषेधशास्त्रजबोधएवनस-
म्भवतीत्याह प्रतियोगिज्ञानंविनेति ॥ निषेधवाक्यार्थासम्भवाच्चेति सङ्के-
तसम्बन्धेनेत्पदस्याप्रसिद्धत्वेनाप्रसिद्धप्रतियोगिकाभावज्ञानस्यास्वीकारादिति-
भावः नच हलन्त्यमित्येतद्वाक्यार्थबोधाभावेऽपि उपदेशेऽजित्येतद्वाक्यार्थबो-

धमात्रेणानुनासिकाकारान्तौप्रसिद्धस्यसङ्केतसम्बन्धेनेत्पदस्याभावबोधनमेवास्त्व-
तिवाच्यम् हलन्त्यसूत्रवाक्यार्थबोधात्प्रागच्प्रत्याहारज्ञानाभावेनोपदेशेऽजित्य-
स्यापिबोधासम्भवात् नच नविभक्तावित्यत्रेत्पदस्यानुवृत्त्याश्रवणेन्द्रियेणैवप्र-
तियोगिज्ञानस्य जायमानत्वेन घटकतासम्बन्धेनप्रसिद्धत्वेन च वाक्यार्थबोधः
सुलभइतिवाच्यम् यत्सम्बन्धेन यदभावः प्रत्याय्यस्तेनसम्बन्धेन तस्य प्रसि-
द्धत्वापेक्षणात् अथनैयायिकनयेऽप्रसिद्धप्रतियोगिकाभावास्वीकारेऽपि शाब्दि-
कनये तत्स्वीकारादेतदुक्तमयुक्तमितिचेत् न प्रतियोगिज्ञानं विना निषेधस्य नि-
षेधशास्त्रजबोधस्ययोऽर्थः फलं तदसम्भवादित्यर्थेन निषेधशास्त्रीयवाक्यार्थध-
र्मिकसाफल्यज्ञाने निषेध्यशास्त्रजवाक्यार्थबोधस्य कारणतायां तात्पर्यात् नहि
निषेध्यशास्त्रीयवाक्यार्थबोधं विना निषेधशास्त्रीयवाक्यार्थधर्मिकसाफल्यज्ञानम्भ-
वितुमर्हतीतिदिक् ॥ नन्वेवमपवादबोधात्पूर्वमुत्सर्गवाक्यस्य लक्ष्यसंस्कारक-
त्वोपपत्तावुदासीनविषयइवापवादविषयेऽपि प्रवृत्त्यापत्तौ पश्चात्स्थानेऽन्तर-
मसूत्रभाष्योक्तमुक्तवन्तमितिन्यायबोधितापवादशास्त्रवैयर्थ्यापत्तिमूलकेन प्राति-
पदिकार्थसूत्रपठितेन पूर्वंह्यपवादाइतिन्यायेनोत्सर्ग वाक्यार्थबोधात्पूर्वमपवादवा-
क्यार्थबोधस्यावश्यकत्वसूचनेन प्रागुक्तरीत्यासुप्तिङ्निष्पत्त्यभावेनान्योन्याश्रय-
स्तदवस्थएवेत्यतआह पूर्वंह्यपवादेत्यादि ॥ लक्षणैकचक्षुष्कस्येति लक्षणमेवै-
कंचक्षुर्यस्य तस्येत्यर्थः ऋषयोलक्ष्यैकचक्षुष्काः वयन्तु लक्षणैकचक्षुष्काइतिव-
हवः ॥ केचित्तु अयं प्रयोगः साधुः उत अन्धपरम्परयैव प्रयुक्तइति संशये
सूत्रेणैवयैर्निर्णीयते ते लक्षणैकचक्षुष्काः यत्र च तैरैवसूत्रजबोधधर्मिकतात्पर्यसं-
शये लक्ष्याणिनिरीक्ष्य तात्पर्यंनिर्णीयते तत्रत एवलक्ष्यैकचक्षुष्काइतिवदन्ति ॥
ननु लक्षणैकचक्षुष्काणांमते रामङेइत्यस्य प्रसङ्गे ङेर्यइत्यनेन रामयइत्यस्य सु-
पिचेत्यनेन रामायेत्यस्यच साधुत्वबोधनेन परस्परविरोधादप्रामाण्यापत्तिरिति-
चेन्न ‘ उपायाः शिक्षमाणानामिति न्यायेन (१)पञ्चकोशवत्परशास्त्रैः पूर्वपूर्व-
शास्त्रबोधितसाधुत्वेऽप्रामाण्यस्य पूर्वपूर्वशास्त्रेण मत्प्रवृत्त्युत्तरं प्रवृत्तिमताशा-
स्त्रेणयस्य साधुत्वं बोधिष्यते तदेवसाधुइत्यभ्यनुज्ञायावा कल्पनेनाऽविरोधात् ॥

(१) अन्नप्राणमनोज्ञानानन्दानां तत्तद्वाक्यैर्ब्रह्मत्वं प्रतिपाद्य परस्परविरोधा-
त्पूर्वपूर्वेष्वप्रामाण्यवदितिभावः ।

उद्देश्यतावच्छेदकावच्छिन्नइति असति बाधकउद्देश्यतावच्छेदकव्यापकत्वं विधेये विधेयसम्बन्धे वा भासत इतिसिद्धान्तादितिभावः। उद्देश्यतावच्छेदकावच्छिन्नइत्यादिबुद्धावित्यन्तं वैयर्थ्यापत्त्येत्यत्रान्वयि॥ उत्सर्गापवादयोर्विषयव्यवस्थानापत्त्येतिपृथक्कोटिः तस्याअयंभावः यदि उत्सर्गशास्त्रंसाच्चिवकभावमाश्रित्यापवादशास्त्रसम्भावनया उद्देश्यतावच्छेदकसामानाधिकरण्येन विधेयान्वयंस्वीकृत्य केषुचित्स्वसंस्कार्येषु केषुचिदपवादसंस्कार्येषुच लक्ष्येषु प्रवर्त्तेत पश्चादपवादशास्त्रमपि स्ववाक्यार्थबोधोत्तरमवशिष्टेषु स्वसंस्कार्येषु लक्ष्येषुप्रवर्त्तेत तदा कानिचिदसंस्कृतानि कानिचिदपवादसंस्कार्याण्यप्युत्सर्गसंस्कृतानि चापद्येरन्निति विषयव्यवस्थानापत्तिरिति॥ वैयर्थ्यापत्त्येति लिङ्गादिघटितवाक्यानांप्रवृत्तिनिवृत्त्यन्यतरोपधायकत्वनियमेन पूर्वमुत्सर्गप्रवृत्तावपवादस्यतदभावेनवैयर्थ्यापत्तिरितिभावः॥ उक्तापत्तिद्वयपरिहाराय पूर्वंह्यपवादाइत्यस्यकर्त्तव्यमाह तत्पूर्वमित्यादिना तत्पूर्वम् उत्सर्गशास्त्रप्रवृत्तेःपूर्वम्॥ तदविषयम् अपवादशास्त्राविषयम्॥ उत्सर्गशास्त्रबोधे पूर्वं जातेऽपि अपवादशास्त्रबोधोत्तरमपवादशास्त्रीयोद्देश्यतावच्छेदकावच्छिन्नातिरिक्तत्वे नोत्सर्गशास्त्रीयोद्देश्यतावच्छेदकावच्छिन्नं सङ्कोच्योत्सर्गशास्त्रंप्रवर्त्तनीयमितियावत्॥ तत्तद्विषयवाक्योपप्लवेति उपप्लवश्चैतन्मते व्यक्तिपक्षमात्रे परेषांमते तु जातिपक्षेऽपीति वक्ष्यते॥ अन्यथा भुक्तवन्तमित्यस्यानङ्गीकारे॥ विकल्पापत्तिरिति उद्देश्यतावच्छेदकावच्छेदे नोत्सर्गप्रवृत्तावपवादशास्त्रवैयर्थ्यापत्त्या उत्सर्गप्रवृत्तावप्रामाण्यबोधनपूर्वकमपवादशास्त्रीयोद्देश्यतावच्छेदकव्यापकतावच्छेदकतामुत्सर्गापवादशास्त्रीयविधेयगतान्यतरत्वे स्वीकृत्यण्वुल्तृजादिवदपवादसंस्कार्येषु विकल्पापत्तिरित्यर्थः॥ तत्राप्यनुत्पत्तिरेवेति ननु लुकीवलोपेऽपि तुल्यन्यायेनानुत्पत्तेरेवाङ्गीकर्त्तव्यतया हल्ङ्यादिसूत्रेगस्वौजसित्यत्र प्रातिपदिकपदे हलन्ताद्यतिरिक्तत्वेन सङ्कोचस्यैवफलिततयापन्थाइत्यादावपिसोरनुत्पत्त्यापत्तिरितिचेन्न हल्ङ्यादिसूत्रेणपरिनिष्ठितप्रयोगकालिकहलन्तातिरिक्तत्वेनसङ्कोचस्याश्रयणात् नचैवं राजेत्यादेरपिपरिनिष्ठिते हलन्तत्वाभावेन तत्रापिसोः श्रवणापत्तिरितिवाच्यम् अगत्या सुव्विधिशब्दे तन्त्रेण सुप्कर्मकविधावपि नलोपस्यासिद्धत्वाश्रयणेन स्वौजसितिसूत्रदृष्ट्यानलोपस्यासिद्धत्वेन परिनिष्ठितप्रयोगकालिकहलन्तत्वबुद्धिसम्भवात् प-

थिमथीतिसूत्रादावनुवर्त्तमानसुपदे विषयसप्तम्याश्रयणेन पूर्वंमात्वादिषुसत्सु प्रक्रि-याकालिकहलन्तातिरिक्तत्वेनसङ्कोचेऽपिक्षतिविरहेण प्रकृतेऽदोषाच्च ॥ अथैव-मपि प्रसक्तकर्मकानुत्पत्तेरेवलोपसंज्ञायां प्रत्ययलोपइत्यस्य प्रत्ययाभिन्नप्रसक्तक-र्मकानुत्पत्तौप्रत्ययलक्षणं भवतीत्यर्थाद्राजेत्यादौ नलोपवत्कर्मण्यणित्यस्यापवादभू-तेनातोऽनुपसर्गेइत्यनेन विहितकान्ताद्गोदादिशब्दादणन्तलक्षणङीवापत्तिः क-र्मण्यणित्यनेनप्रसक्तस्याणोऽपवादशास्त्रजसङ्कोचेनानुत्पत्त्या प्रत्ययलक्षणप्राप्ते-रितिचेत् न आतोऽनुपसर्गेइत्येतच्छास्त्रीयोद्देश्यतावच्छेदककुक्षावणोऽप्रवेशेनाण्-त्वेन रूपेणाणः प्रसक्तेरनपेक्षणेन कर्मण्यणित्यत्र सङ्कोचमात्रस्यतेनकरणात् राजेत्यादौतु हल्ङ्यादिसूत्रेसुतिसीनामुपादानेन सुत्वादिरूपोद्देश्यतावच्छेद-करूपेणोद्देश्यसिद्धेरपेक्षणेनास्तितत्प्रसक्तिरितिबोध्यम् अण्योऽकारइतिव्या-ख्यानेन वर्णाश्रयत्वाच्च ॥ नचैवमपि नषट्स्वस्रादिभ्यइत्यादिशास्त्रीयोद्देश्य-तावच्छेदकरूपेणोद्देश्यसिद्धये ङीवादेः प्रसक्तेरावश्यकतया षट्संज्ञकादौ प्र-त्ययलक्षणेन ङीवादिप्रयुक्तकार्यापत्तिरितिवाच्यम् तैर्ङीवाद्यभावस्यैव वि-धानेनङीवादेः प्रतियोगितयाविधेयकोटौप्रवेशेन विधानात्प्राक्तेषांप्रसक्तेरन-पेक्षणेन प्रत्ययलक्षणाप्राप्तेः । नच लुकाऽनुत्पत्तेरन्वाख्यानेसेर्ह्यपिच्चेतिशा-स्त्रीयसिपदार्थेअदन्ताव्यवहितोत्तरत्वाभाववत्वेनसङ्कोचस्यैवफलितत्वेन भवेत्या-दौहेरनुत्पत्तावपिसेःश्रवणंदुर्वारम् किंवहुना आदेशलुङ्मात्रे स्थानिनां श्रव-णापत्तिरितिवाच्यम् अतोहेरित्यादेस्तात्पर्यग्राहकत्वेन लोट् स्थानिकसेः प्रसङ्गे ऽभावस्यादन्ताव्यवहितोत्तरत्वाभाववतोहेश्च साधुत्वबोधनेनादोषात् नचैवम् उद्देश्यतावच्छेदकलोट्स्थानिकसित्वव्यापकत्वस्य द्वितीये विधेयेहानिरिति वा-च्यम् जातिपक्षाश्रयणेन लोट्स्थानिकसित्वमुद्दिश्योभयोर्विधानेनोद्देश्यताव-च्छेदकसित्वत्वाधिकरणेसित्वे स्वप्रतियोगिवृत्तित्वसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगि-ताकाभावाभावस्य स्वस्थानिवृत्तित्वसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकस्यादन्ताव्य-वहितोत्तरत्वाभावविशिष्टहेरभावस्य च तत्रासत्त्वेन व्यापकत्वोपपत्तेः प्रदर्शि-तश्चैवं स्थान्यादेशभावोहलादिःशेषइत्यत्र कैयटे तत्रहि आट आटतुरित्यादौ ह-लादिश्शेषइत्यस्य प्रवृत्त्यर्थमभ्यासत्वमुद्दिश्यादीतरहल्निवृत्तिमादिहल्शेषञ्च वि-धायोद्देश्यतावच्छेदकाभ्यासत्वत्वव्यापकत्वं विधेययोः साधितम् भाष्योक्त-

मुपायत्रयंव्यक्तिपक्षाभिप्रायेणेतिचोक्तम् ॥ वस्तुतस्तु लुकाऽनुत्पत्तेरन्वाख्यान-मिति चिन्त्यमेव अन्यादेशेष्विव स्थानिघटितबुद्धिप्रसक्तावादेशघटितं साध्वि-तिवोधनेन जातनिवृत्तेरभावेनभुक्तवन्तमितिन्यायस्यविषयाभावात् भावरूपा-देशविषयेऽन्यादृशस्याभावविषयेचान्यादृशस्य स्थान्यादेशभावस्यग्रहणे प्रमा-णाभावादितिदिक् ॥ न्यायानङ्गीकारेऽपीति भुक्तवन्तमितिन्यायानङ्गीकारे-ऽपीत्यर्थः ॥ विकल्पापत्तेरिति इदमुपलक्षणं विषयव्यवस्थानापत्तेरपि ॥ वुद्ध्यारूढाइति प्रवर्त्तनीयत्वप्रकारकज्ञानविषयाइत्यर्थः ॥ प्रवृत्तिविषयकाग्र-हवन्तइत्यर्थइतिकेचित् ॥ प्रकल्प्येति ततइतिदिग्योगलक्षणपञ्चम्याऽपवादशा-स्त्रप्रवृत्तेः पूर्वमेवोत्सर्गःप्रवर्त्ततइत्यर्थः ॥ अयमर्थइति यथा यथानसम्प्रसा-रणइत्यादिना लभ्यते तथार्थइत्यर्थः ॥ यथानसम्प्रणरणइति अयंभावः यु-वन् असित्यवस्थायां सम्प्रसारणपरत्वाभावान्निषेधाप्रवृत्तावन्तरङ्गत्वात्पूर्वयणः सम्प्रसारणे ततउत्तरस्यापिसम्प्रसारणेऽनिष्टापत्तिरतः पूर्वयणि स्वप्रवृत्त्यभावं परयणिस्वप्रवृत्तिं च सम्भाव्य पूर्वयण्यपवादशास्त्रविषयत्वं सम्भाव्य तम्परित्यज्य परयणिउत्सर्गःप्रवर्त्ततइतितन्मते प्रकल्प्येत्यस्य सम्भाव्येत्यर्थः ततइत्यस्य ल्य-व्लोपपञ्चम्या तं परित्यज्येत्यर्थः ॥ ननु नसम्प्रसारणइतिसूत्रंप्रकल्प्येतिन्याय-ज्ञापकमेव परस्य यणः पूर्वं सम्प्रसारणमित्यादितु फलितार्थकथनपरमेवेत्यभिस-न्धायभाष्यान्तरविरोधमाह यद्वेति ॥ संप्रसारणाश्रयस्येति संप्रसारणनिमित्त-कस्यपूर्वरूपस्येत्यर्थः ॥ अयंभावः न सम्प्रसारणइतिसूत्रंपरित्यज्य संप्रसार-णाच्चेत्यत्रैव संप्रसारणादसंप्रसारणइतिन्यासेन संप्रसारणेपरेपूर्वरूपस्यैव प्रति-षेधेन यणि यूनइत्यादिसिद्धिरिति ॥ ननूक्तयोः पक्षयोरेषयूनःपश्येत्यत्रफल-भेदादेकदेश्युक्तित्वेन नैतदुक्तार्थेप्रमाणतामर्हति तथाहि पूर्वपरयणः सम्प्रसार-णमितिज्ञापनकल्पेहल्परत्वेनैतत्तदोरितिसुलोपः पूर्वरूपप्रतिषेधकल्पेयणः स्था-निवत्त्वेनहल्परत्वाभावेन तदप्रवृत्तिः नच नपदान्तेतिनिषेधः लोपस्यपदानवय-वत्वादितिचेन्न भाष्यप्रामाण्येनात्रपदसंस्कारपक्षाश्रयणेन सोः स्थानिभूतादचः पूर्वत्वेनादृष्टत्वेन फलैक्यात् ॥ नच युवन् शब्दाद्बहुचिवहुयून इत्यत्र संप्रसारण-प्रतिषेधकल्पेयणभावात् पूर्वरूपप्रतिषेधकल्पेयणः स्थानिवत्त्वेनयणः प्रवृत्तेश्चफ-लभेदोदुर्वारइति वाच्यम् सुवन्तात्तद्धितइतिसिद्धान्तेनयूनः पदत्वेन नपदान्त-

सूत्रे सप्तमीसमासस्यसिद्धान्तितत्वेन यणिकर्त्तव्येस्थानिवत्त्वनिषेधेनफलभेदाभा-
वात् ॥ तदर्थइति पूर्वस्यपश्चादइतिन्यायार्थइत्यर्थः ॥ उक्तयुक्तेरिति पदार्थोप-
स्थित्यादिसामग्रीसमवधाने शाब्दबोधेप्रतिबन्धकाभावरूपयुक्तेरित्यर्थः ॥ न-
न्वेवमन्योन्याश्रयपरिहारेऽपि चक्रकापत्तिर्दुष्परिहरैव तथाहि नविभक्तावित्ये-
तद्विषयनिर्णयानन्तरं हलन्त्यमित्यस्यप्रवृत्तिः तन्निर्णयश्चनविभक्तावित्येतद्वाक्या-
र्थबोधानन्तरम् सच विभक्तिपदार्थनिर्णयानन्तरम् सच सुप्पदार्थनिर्णयानन्तरम्
सच पकारेहलन्त्यसूत्रप्रवृत्त्यनन्तरम् तत्प्रवृत्तिश्च नविभक्तावित्येतद्विषयनिर्ण-
यानन्तरमित्यतआह नविक्तौतुस्माइतीति ॥ पदार्थज्ञानमात्रेणेति नपदार्थतुस्म-
पदार्थयोर्ज्ञानमात्रेणेत्यर्थः तथाच तुस्मभिन्ना हलइतइतिप्रथमवाक्यार्थेन पादी-
नामित्त्वं ततोविभक्तिपदार्थनिश्चये विभक्तिस्थतुस्मभिन्नाहलइतइतिवाक्यार्थेन न-
विभक्तिस्थतुस्मानामित्त्वमितिभावः ॥ नन्वेवं नाज्झलावित्यत्रापि आक्षर-
सामाम्नायिकाअचोहलश्च मिथोनसवर्णाइति प्रथमवाक्यार्थेजातेऽपि अणुदि-
त्सूत्रबोधानन्तरमचस्तद्गृहीताश्च हल्भिर्मिथोनसवर्णाइति द्वितीयोवाक्यार्थः-
स्यादेव तथाचाकारप्रश्लेषोऽव्यर्थः वाक्यापरिसमाप्तिप्रतिपादकभाष्यासङ्गतिश्चे-
ति चेन्न नविभक्तावित्यत्रविभक्तिग्रहणसामर्थ्याद्द्वितीयवाक्यार्थाङ्गीकारेऽपि अ-
न्यत्र तदङ्गीकारे प्रमाणाभावात् ॥ स्पष्टाचेयंरीतिः प्रकृतसूत्रेशब्दरत्ने य-
थासंख्यसूत्रसामर्थ्येन तत्र तथाङ्गीकारे ऽप्यत्रतथाङ्गीकारे मानाभावादित्या-
दिना ॥ नन्वेवमपि हलन्त्यमित्यस्य बोधकाले उपदेशेऽजित्यस्य नाज्झलावि-
त्यस्य च बोधाभावेनाणुदिदित्यस्य चसुतरामभावेनोदितः सवर्णग्राहकत्वाभा-
वान्नविभक्तावित्यत्र तुशब्दस्य तवर्गबोधकत्वाभावेन तज्ज्ञानासम्भवाद्विभक्ति-
स्थनकारस्येत्त्वापत्तिः पकारस्येवदुर्वारा तुशब्दस्तु तिथोरित्यत्रेवोच्चारणार्थोका-
रेणतमात्रबोधकइत्येवस्यादितिचेन्न परस्मिन्नित्यादिनिर्देशैरिहत्यहल्पदस्यनका-
रभिन्नतत्परत्वमितिकल्पनात् ॥ अत्रापीति आवर्त्तितहलन्त्यमित्यत्रापीत्यर्थः ॥
सम्बध्यतइति अतएव हल्विलेखनइतिधातोर्लस्यनेत्त्वम् उपदेशेऽनन्त्यत्वात् ॥
आदिरन्त्येन आदिरितिकिमिति अन्त्यशब्देनैवतल्लाभसम्भवादितिभावः ॥
अन्त्यशब्देनपूर्वेषामाक्षेपादिति आदेरेवाक्षेपइत्यत्रमानाभावेन स्वघटितसमुदा-
स्याक्षेपादन्त्येनसहोच्चार्यमाणोवर्णः अन्त्यपदेनाक्षिप्यमाणस्वनिष्ठचरमावयवता-

निरूपकसमुदायघटकस्यतद्घटकबोध्यस्यवासंज्ञास्यादित्यर्थेनेगादिशब्दैः ककार-निष्ठचरमावयवतानिरूपकाकारघटितसमुदायघटकबोध्यस्याकारस्यापिग्रहणापत्ति-रितिभावः कृतेतु तस्मिन् आद्यन्ताभ्यामिकारककाराभ्यां प्रत्यासत्त्याककार-निष्ठचरमावयवतानिरूपकत्वविशिष्टेकारनिष्ठप्रथमावयवतानिरूपकसमुदायस्यैवा-क्षेपेणनेगादिभिरकारादिग्रहणमितिबोध्यम् ॥ एवमेवान्त्यग्रहणाभावेऽपिरीति-रनुसन्धेया ॥ अथमास्त्वादिग्रहणम् ऋलृक्सूत्रादिघटककककारादिभिरुगाद्ये-कैकप्रत्याहारकरणेनैव व्याख्यानात्ककारनिष्ठचरमावयवताकस्यक्वचिदकारनि-ष्ठप्रथमावयवताकस्य क्वचिदिकारनिष्ठप्रथमावयवताकस्य क्वचिदुकारनिष्ठप्रथमा-वयवताकस्य च समुदायस्याक्षेपेण क्वचिद् अइउऋलृइत्येतेषां क्वचिदिउऋ-लृइत्येषां क्वचिदुऋलृइत्येषां ग्रहणमित्यादिरूपेणग्रहणेनेष्टापत्तौ अक् इगि-त्याद्यनेकप्रत्याहारकरणसामर्थ्येनोच्चार्यमाणादिनिष्ठप्रथमावयवताकसमुदायस्यैवा-क्षेपकल्पनेनादोषात् अथवा अन्त्यग्रहणमेवमास्तु लकारमात्रमनुबन्धं कृत्वा त्र-योदशानुबन्धान् सूत्रभेदश्चविहाय लकारेणैवाल्इल्उलित्यादिकतिपयप्रत्याहा-रकरणेनैवाकारादिनिष्ठप्रथमावयवतानिरूपकस्य क्वचिदइउइतिसमुदायस्य क्वचि-दइउऋलृइत्यादिसमुदायानाञ्च व्याख्यानादाक्षेपेणेष्टापत्तौ त्रयोदशानामनुब-न्धानां सूत्रभेदस्य बहुतरप्रत्याहारस्यच सामर्थ्येनोच्चार्यमाणान्त्यनिष्ठचरमाव-यवतानिरूपकसमुदायस्यैवाक्षेपेणेष्टापत्तेः निरुक्तज्ञापकद्वयमाश्रित्य युगपदुभय-खण्डनन्तु नसम्भवति ससमुदायाक्षेपकपदाभावादितिचेत् मैवम् ज्ञापकस्य व्या-ख्यानस्य चाश्रयणेगौरवात् आद्यन्तयोरन्यतरप्रत्याख्यानेविनिगमनाविरहा-च्चेतिदिक् ॥ अवशिष्टमपीति स्वघटितसमुदायरूपमपीत्यर्थः ॥ यस्मात्पू-र्वोनास्तीति यत्समुदायनिरूपितमादित्वं वक्तव्यम् तत्समुदायघटकः पूर्वोना-स्तीत्यर्थः तेन घटपटावित्यादौ पकारात्पूर्वं घटशब्दाकारादौसत्यपि नपका-रादौ पटशब्दाद्यादित्वहानिः एवमुत्तरत्र परोनास्तीत्यस्यापि तत्समुदायघ-टकः परोनास्तीत्यर्थः तेन घटशब्दोत्तराकारानन्तरं पकारादौ सत्यपि नाका-रादौघटशब्दाद्यन्तत्वहानिः ॥ तथाच स्वघटकत्व स्वघटकावधिकपूर्वत्व स्वघट-कावधिकोत्तरत्वाभाववत्त्वैतत्त्रितयसम्बन्धेन तत्समुदायविशिष्टत्वं तदादित्वम् एवं स्वघटकत्व स्वघटकोत्तरत्व स्वघटकावधिकपूर्वत्वाभाववत्त्वैतत्त्रितयसम्बन्धे-

न तत्समुदायविशिष्टत्वं तदन्त्यत्वं फलतीतिबोध्यम् ॥ प्रत्यासत्तिलब्धमेवार्थं स्वरूपतोऽपिनिरूपयति अकारादिग्रहणइति इक्पदेनाकारादिग्रहणइत्यर्थः एवमण्पदेन अकारान्तग्रहणइत्यपि बोध्यम् ॥ आद्यन्तत्वस्यैवानापत्तेरिति इकारादेः समुदायघटकोत्तरत्वात् णकारादेश्च समुदायघटकपूर्वत्वादितिभावः ॥ समुदायआक्षिप्तइति अयमर्थाध्याहारवादे शब्दाध्याहारवादेतु तद्विषयकशाब्दबोधंप्रति वृत्तिज्ञानाधीनतदुपस्थितेर्हेतुतया समुदायबोधकशब्दाक्षेपएव वाक्यैकदेशप्रयोगस्थलवदितिबोध्यम् ॥ णकारादिभिः प्रत्याहारोमाभूदिति ननु तत्करणेऽपि पूर्वेणपरेणवाणकारेणाण्प्रत्याहारइतिसन्देहापोहाय व्याख्यानस्यावश्याश्रयणीयतया तदकरणेऽपि तदाश्रयणेनैवसिद्धावितेति व्यर्थमितिचेन्न नासूया तत्र कर्त्तव्यायत्रानुगमः क्रियतइतिभाष्योक्तेरिहव्याख्यानाश्रयणस्यजघन्यत्वात् ॥ सहग्रहणाच्चेति अन्यथाश्रुनेत्यादिवत्तृतीययैवोपपत्तौतद्वैयर्थ्यादितिभावः ॥ समुदायएवेति तादृशसमुदायत्वस्यैव संज्ञात्वपर्याप्त्यनुयोगितावच्छेदकत्वमितिभावः ॥ नन्वेतदिकोयणचीत्यत्रत्यशब्दरत्नेन विरुद्धम् तत्रहि व्यक्तिपक्षमुपक्रम्याणुदित्सूत्रन्तु प्रत्याहाराद्यवर्णेचरितार्थमित्युक्तम् एतदुक्तिरीत्यातु प्रत्याहाराद्यवर्णानामनर्थकत्वेन ककारादिचिह्नेनाणत्वेऽपि बोधकत्वासम्भवेन विरुद्धत्वात् नचाद्यवर्णानामष्टादशबोधकत्वं समुदायानांप्रत्याहारबोधकत्वञ्चास्तु कोविरोधइतिवाच्यम् अवयववृत्त्युपस्थापितार्थविषयकबुद्धौ समुदायवृत्त्युपस्थितार्थविषयकबोधजनकत्वप्रकारकतात्पर्यज्ञानस्यप्रतिबन्धकत्वेन युगपदुभयबोधासम्भवादितिचेन्न ग्रन्थयोः प्रणेतृपुरुषभेदेनविरोधस्याकिञ्चित्करत्वात् हरिदीक्षितनाम्नानागेशेनैव सोऽपिप्रणीतइतिकिम्वदन्तीमवष्टभ्योच्यते चेत् अस्तुतदा प्रत्याहाराद्ये कारादीनामेव इउऋलृइत्यादिवर्णानां स्वसवर्णानाञ्च बोधकत्वम् सकृदुच्चरितन्यायविरोधस्तु श्लेषस्थलइव तन्त्रादिनैवपरिह्रियताम् नच श्लेषस्थले प्रणेतृपुरुषतात्पर्यस्यान्यथाऽनुपपत्त्या तथाकल्पनेऽपि पाणिनेरर्थद्वयबोधतात्पर्यस्य कल्पकाभावइतिवाच्यम् इकारादीनांस्वसवर्णमात्रग्राहकत्वे ककारादिसमभिव्याहारवैयर्थ्येन इउऋलृइत्यादिमात्रबोधकत्वेऽणुदित्सूत्रेऽणग्रहणवैयर्थ्येन चोभयत्रपाणिनितात्पर्यकल्पनात् नचैवं प्रत्याहाराद्यवर्णेभ्योविभक्त्यापत्तिरितिवाच्यम् विभक्तीतरकादिसमभिव्याहारापेक्षयैवलोकेऽर्थबोधज-

नकत्वेनसमुदायस्यैवप्रातिपदिकत्वात् सवर्णरूपार्थमादायापिनसंज्ञावसरः व्यक्तिपक्षेऽणुदित्सूत्रस्यापि सएवायमितिप्रत्यभिज्ञयाककारादिसमभिव्याहारापेक्षयैवप्रवृत्तेः तथाच सहग्रहणाच्चेत्यत्र सहशब्दस्यसाहित्यमर्थः गृह्णातेश्च बोधनम् समुदायएवेति सप्तम्यन्तेनकृतसन्धिः संज्ञाशब्दः प्रातिपदिकसंज्ञापरः एवञ्च साहित्यबोधनाच्चसमुदाये एव प्रातिपदिकसंज्ञेत्यादिरर्थइतिदिक् ॥ अपहारादिति अपहारश्चप्रकृतेबोध्यत्वेनपाणिनितात्पर्यविषयत्वाभावएवेत्यभिहितम् ॥ सूत्रेषु वर्णसमाम्नायसूत्रेषु ॥ तदभावादिति लोपस्यसामर्थ्यादभावेफलाभावात्संज्ञापिनेत्यर्थः ॥ यत्तुशक्तिग्रहात्पूर्वमर्थवत्त्वाभावेनाप्रातिपदिकत्वादृव्यवसितान्त्यत्वाभावेन संज्ञाप्राप्तिरेवनेतितन्न यत्र सतिप्रातिपदिकत्वे परिष्कृतार्थवत्त्वंभावितत्रसंज्ञेत्यर्थात् अन्यथारामइत्यादावपि प्रातिपदिकत्वेसत्येव परिष्कृतार्थवत्त्वेनसंज्ञानुपपत्तिर्दुर्वारैव ॥ आदिरन्त्येनेतिशक्तिग्राहकप्रवृत्तिस्तुन फलम् इगादिषु काऽदेरित्त्वेऽपि चतुर्दशसूत्रीसम्बन्धिविवक्षितान्त्यत्वाभावेनेदन्त्यसदृशेनेत्यर्थावश्यकत्वेन संज्ञाविरहेऽपितत्प्रवृत्तेरित्याह अन्त्येनेत्यस्येति प्रत्याहारनिष्पत्तिकालेऽन्त्यस्यासत्त्वेऽपि तस्यस्मरणमात्रेणतत्सादृश्यज्ञानमिगादिघटककादिषुसुलभमित्याशयः ॥ अत्र सादृश्यानुयोगिनः समुदायाघटकत्वेऽपितत्प्रतियोगिनस्तथात्वात्तेनैवसमुदायाक्षेपःसुलभः ॥ अण् परेणैवेति इदंसन्दर्भविरुद्धत्वात्किञ्चिदक्षरव्यत्ययस्ताणुदित्सूत्रग्रन्थेनपुनरुक्तत्वाच्चहेयमेव भट्टाद्युक्तरीत्या कथञ्चित्सन्दर्भसम्भवेऽपि पुनरुक्ततादुर्वारैवेत्याहुः ॥ अत्र पदद्वयमिति समासे प्रत्येकवृत्तिसहकृतायाः समुदायवृत्तेरभ्युपगमेनगौरवात् ॥ स्वयंहेत्वन्तरमाह पूर्वनिपातापत्तेरिति हल्पदस्य इदंहलित्याद्यनुगतप्रतीतिसिद्धहल्त्वजातिवाचकत्वादन्त्यपदस्यगुणवाचकत्वाच्चेतिभावः ॥ अतोहलादेरित्यादौ हल्पदस्यपूर्वनिपातेनहल्पदस्यहकारादिलान्तसमुदायघटकवाचकत्वाभ्युपगमादन्त्यपदवद्गुणवाचकत्वाविशेषात्पूर्वनिपाते कामचारात्तस्यबहुशोव्यभिचाराच्चहेत्वन्तरमाह कर्मधारययोग्येति समासाभावस्येति तत्पुरुषः समानाधिकरणः पितिकृतीत्यादावितिभावः अयञ्च प्रायोवादःतेनएकाल् एकाजित्यादौसमासेऽपिनक्षतिरितिटीकाकाः ॥ केचित्तु कर्मधारययोग्यपदमात्रघटितसूत्रएव समासाभावः यथा अक्ष्णोऽदर्शनादित्यादावितिनव्यभिचारशङ्केत्याहुस्तन्न निपातएकाजित्या-

द्वावेकाच्पदेसमासेनव्यभिचारात् कर्मधारययोग्यपदद्वयमात्रघटिते सूत्रेतथानियमोपगमेऽपि गोत्रावयवादित्यत्रव्यभिचाराच्च ॥ अन्येतु यत्रसमासेव्यासे वा रूपे नविशेषसम्भवस्तथाभूतेकर्मधारययोग्यपदद्वयमात्रघटिते समासाभावः शैलीसिसिद्धइत्याहुः ॥ परेतु यत्र लाघवादरस्तत्र वाक्यं यत्रच तदनादरस्तत्रसमासइत्येवशैलीसिद्धमित्याचक्षते ॥ अथ तव्यदादौयकारादेरपियत्किञ्चित्समुदायान्त्यत्वेनेत्त्वापत्तिंपरिहर्तुमाह यद्यपीति प्रत्यासत्त्येति उपदेशेविद्यमानमन्त्यमिदित्यर्थेऽर्थादुपदिश्यमानसमुदायान्त्यमिदित्यर्थइतिभावः तदेवस्पष्टयति अज्ञातस्वस्वरूपेति अज्ञातम् अपूर्वज्ञानीयविषयतावच्छेदकं विधेयतावच्छेदकं यत् स्वस्य समुदायस्य रूपं प्रत्यक्षविषयतावच्छेदकोधर्मस्तज्ज्ञापकंयदुच्चारणं तद्विषयसमुदायान्त्यमित्यर्थः स्ववृत्तिश्रावणप्रत्यक्षविषयतावच्छेदकधर्मावच्छिन्नविधेयताकबोधप्रयोजकोच्चारणकर्मीभूतसमुदायान्त्यमितियावत् ॥ चरितार्थइति अन्यथा तदुच्चारणेऽपि थम्रूपसमुदायान्त्यत्वस्यतत्रदुर्वारतयेत्त्वापत्त्यातद्वैयर्थ्यापत्तेरितिभावः ॥ नन्वेवमपिमकारेत्संज्ञादुष्परिहरैव तादृशोच्चारणकर्मत्वस्यथमुशब्देऽपिसत्त्वादित्यतआह समुदायोपदेशएवेति तथाच तादृशोच्चारणकर्मत्वेनतात्पर्यविषयान्त्यमिदित्यर्थेन थमोऽतथाभूतत्वमितिभावः ॥ नन्वेवमवयवानामुच्चारणमेवनस्यात्तत्रतात्पर्याभावादित्याशङ्क्याह अवयवानामिति ॥ नान्तरीयकतयेति अन्तराविनाभवोऽन्तरीयः गहादित्वाच्छः स्वार्थेकः नञ्शब्देनसमासः भावे तलितिसाधनाद्व्यापकतयेत्यर्थः उच्चारणेऽपीतिशेषः तथाचावयवोच्चारणं बिनाऽवयविनउच्चारणासम्भवादेव तदुच्चारणं नत्वेतावतातत्रतादृशतात्पर्यविषयतेतितात्पर्यम् ॥ तेषाम् अवयवानाम् ॥ अज्ञातेति तादृशोच्चारणकर्मत्वेनतात्पर्यविषयत्वाभावादित्यर्थः ॥ समुदायगतं तात्पर्यविषयत्वमादायापापत्तिस्तु पर्याप्तिशृङ्खलाबन्धनेनैवपरिहरणीया ॥ ननु अन्त्यंहलुपदेशइत्त्ववतीत्यर्थेऽइउणित्यादौ णादीनामित्त्वंनस्यात्तदुपदेशकालेहल्प्रत्याहारसिद्धेरभावादतआह तत्रविद्यमानमिति एवञ्चोपदेशकालिकविद्यमानत्वस्यहल्प्रत्याहारसिद्ध्युत्तरक्षणेऽपिसत्त्वादित्त्वंसिद्ध्यतीत्यभिप्रेत्याह तेनेति तथाचअइउणित्यादेःपूर्वमुपदेशः ततोलन्त्यस्येत्संज्ञा ततोहल्प्रत्याहारसिद्धिस्ततोणस्येत्संज्ञेति बोध्यम् ॥ नन्वत्र वियतिक्रियाध्याहारेऽधिकरणकारकस्यसाक्षादेवक्रियान्वयाद् क्रियान्वयोऽप्यस्यकर्तृ-

कर्मद्वारेणैवेति कारकप्रकरणस्थस्वोक्तिविरोधइतिचेन्न तस्याक्षशौण्डस्तिष्ठतीत्यादिविषयत्वात् यत्र हि कर्तृकर्मविशेष्यतयाक्रियाभासते तत्र तद्द्वारैवक्रियान्वयसम्भवेक्रियान्तराध्याहारोनयुक्तः तत्र साक्षादन्वयश्चायुक्तः अक्षशौण्डादौसमासानापत्तेः यत्रतु कर्तृकर्मक्रियेतद्विशेषणे यथाकटेशयानोदेवदत्तः स्थाल्यांपक्वओदनइत्यादौ तत्र तु साक्षादेवक्रियान्वयः तत्र विद्यमानमित्यत्रापीत्थमेव एवमक्षेषु शौण्डस्यधनमित्यादावप्यध्याहृतविद्यतिक्रियायामेवान्वयइत्यलम् ॥ अन्यत्र गुप्तिज्किद्भ्यःसन्नित्यादौ ॥ अन्तरङ्गत्वादिति तेन नधातुलोपइतिसूत्रस्थं धातुग्रहणं किम् लूञ्लवितेतिभाष्यंसङ्गच्छते धातुसंज्ञायाः क्रियावाचकत्वज्ञानाधीनत्वेनबहिरङ्गत्वात् ॥ प्रायइति इत्संज्ञेत्यनेनान्वितम् तेन मनिनादेर्नकाराद्भिनान्तवर्गान्तर्गतत्वेन निषेधसम्भवानया नविभक्तावित्येतद्वाक्यार्थबोधोत्तरमित्संज्ञायामपिनक्षतिः ॥ तदव्यवधानेनेति उच्चारणाव्यवधानेनेत्यर्थः ॥ यद्यपि नाज्झलाविति सूत्रेउत्तरत्वमात्रमुक्तं तथापि तदव्यहितत्वसहितंज्ञेयम् अधिककालव्यवायसाधकाभावात् ॥ ननु सशब्दःस्वसरूपबोधकबोध्यः शब्दशास्त्रीयसंज्ञेतरबोधकबोध्यशब्दत्वात् जराशब्दवदित्यनुमित्या सशब्दे सत्वरूपवद्बोधकबोध्यत्वसाधनादनुबन्धसहितेबोधकत्वाभावेनाप्रातिपदिकत्वात्ततोविभक्तिर्दुर्लभेत्यतआह विभक्तिस्त्विति तस्यलोपइत्येतत्सूत्रसहकारेण पूर्वोक्तहेतुघटकबोधकपदेऽनुबन्धसमभिव्याहृतवर्णाघटितत्वविशेषणदानेनसशब्दे तादृशहेतोरभावेन साध्यासिद्ध्याविशिष्टस्यबोधकत्वे बाधकाभावइतिभावः तदेवाह तेनैवेति ॥ अनुबन्धविनिर्मुक्तोपस्थितेरिति अनुबन्धेषुतस्यलोपइत्यनेन बोधविषयत्वाभावबोधनादितिभावः ॥ नन्वनुबन्धानांबोधकावयवत्वे बोध्येतत्तदनुबन्धप्रयुक्तकार्यं नस्यादतआह इत्संज्ञाकार्येन्त्विति ॥ तदुपस्थाप्यएवेति आनर्थक्याद्बोधकवृत्तिधर्माणां बोध्यआरोपादितिभावः ॥ ननु तदुपस्थाप्यएवचेदित्कार्यं तदा वैयाकरणइत्यादौचित्दुपस्थाप्यैकारेचित्कार्यप्रसङ्गइत्यतआह वैयाकरणइति ॥ इचकारसदृशत्वेऽपीति ननु सादृश्यमूलकाभेदाध्यवसायस्यप्रागुपपादितत्वात्तत्राप्यारोपितचित्त्वात्तद्बोध्ययोरैकारौकारयोरपितदारोपोदुर्वारइति चेन्न सनादिषु नकारादेः करणान्यथानुपपत्त्याबोध्येनित्त्वादेरारोपेऽपि ऐच्पदेचकारस्यप्रत्याहारसम्पादनेन चरितार्थस्यारोपितधर्मारोपेसामर्थ्यंविरहात् ॥ नन्वनुबन्धवि-

निर्मुक्तपदार्थस्योपस्थितिस्वीकारे जसादौजकारादेरित्संज्ञालोपयोरन्तरङ्गत्वा-त्पूर्वमेव प्रवृत्तेरकारादिमात्रस्य विभक्तिसंज्ञाप्रसङ्गान्नविभक्तावित्यस्यापकृमानर्थ-क्यंपरिहर्त्तुमुपजनिष्यमाणन्यायमूलकमर्थमाह विभक्त्यादीति आदिना प्रत्यय-संज्ञा यत्रतु नविभक्तावित्यस्यनप्रसङ्गः तत्रत्वनुबन्धविनिर्मुक्तस्यैवसंज्ञा पूर्वमि-त्संज्ञालोपयोरप्रवृत्तौवीजाभावादितिबोध्यम् ॥ अतएव अनुबन्धविनिर्मुक्तपदा-र्थोपस्थितरेव ॥ अण्त्वात्सवर्णग्रहणंप्राप्नोतीति अण्बोधकंपदं स्वबोध्याण्स-वर्णग्राहकंभवतीत्यर्थादितिभावः ॥ सङ्गच्छतइति अन्यथा इशोबोध्यत्वेतस्या-नण्त्वाच्चत्सवर्णाप्रसिद्धेश्चग्रहणाप्राप्तौ तदसङ्गतिः स्पष्टैव ॥ शित्करणादेव-सर्वादेशत्वमितिभाष्यं शित्करणादनेकाल्त्वादेवसर्वादेशत्वमितिरूपेणप्राचीनै-र्व्याख्यातमन्यथाव्याख्यातुमाह यत्त्विति भूतपूर्वानेकाल्त्वमादायेति अनुबन्ध-घटितबोधकवृत्तिधर्माणांबोध्यआरोपादनेकाल्वृत्तिधर्मावच्छिन्नविधेयताश्रयः स-र्वस्यभवतीत्यनेकाल्शिदित्यस्यार्थकरणाद्वा बोधकवृत्त्यनेकाल्त्वादेः स्थानिवत्त्वे-नलाभाद्वेतिभावः नचानेकाल्त्वस्याल्त्वव्याप्यधर्मघटितत्वेनानल्विधाविति निषे-धाचृतीयोहेतुरयुक्तइतिवाच्यम् नल्यपीतिज्ञापकेनाल्त्वव्याप्यधर्मघटितधर्मेऽनुब-न्धघटितबोधकावृत्तीतिविशेषणदानेनादोषात् ॥ प्रसङ्गादाह अत्रकेचिदित्यादि-आहुरित्यन्तम् ॥ अत्रत्यंतत्त्वंपरिभाषार्थप्रकाशतोऽवसेयम् ॥ उक्तमुपसंह-रति सर्वथेत्यादिना ॥ नकारेत्संज्ञकःसशब्दइति वस्तुतस्तु सन्यतइत्यादाव-नुवादएवेदृशार्थप्रयोजनं नतु विधौ तेनसत्वेनविधानेऽपि ञीत्यादिर्नित्यमि-त्यादौनिदादिपदस्यनिद्बोध्यार्थकत्वेनक्षतिविरहात् लक्षणायांनविधौपरःशब्दार्थ-इतिन्यायविरोधाच्च तादृशविधेयतावच्छेदककल्पनेगौरवाच्च ॥ अतएवेति अ-नुवादेतथाव्याख्यानादेवेत्यर्थः ॥ यत्राडिति आण्नद्याइत्यादौ ॥ नन्वाङ-जादीनामित्यत्राच्परोऽपिसउपलभ्यतइतितत्रैववृद्ध्यर्थसूत्रमस्त्वित्यतआह ने-ष्यतेचेति ॥ परेतु अनुबन्धविनिर्मुक्तपदार्थोपस्थितौप्रमाणाभावाल्लोपपदस्या-दर्शनंलोपइत्येतत्सूत्रसङ्केतितमर्थंविहाय बोधविषयत्वाभावार्थकत्वकल्पनस्यायु-क्तत्वाच्चेत्संज्ञालोपौलक्ष्यएवलुगादिवत्प्रवर्त्तेते बोध्यावयवत्वमेकान्तत्वं तदन-वयवत्वञ्चानेकान्तत्वम् बोधकेऽनुबन्धप्रयुक्तकार्याणामप्रवृत्तेस्तदवयवत्वानवयव-त्वविचारस्यनिष्प्रयोजनत्वेनकाकदन्तपरीक्षातुल्यत्वात् सन्यतइत्यादौ नकारे-

त्संज्ञकत्वोध्येसादौलक्षणायांगौरवाच्च विशिष्टाद्विभक्तिदर्शनेनवोधकावयवत्वस्य-निश्चयेन सन्देहानुत्थितेश्च अतएव भाष्येऽपि एकान्तस्तत्रोपलब्धेरित्यनेन-वोध्यावयवत्वमेवसूचितम् तत्रोपलब्धेरितिहेतुवाक्यस्यावधारणपरतयाकैयटोक्तं व्याख्यानमपिनिष्प्रयोजनत्वाद्धेयमेव ॥ नच वोध्यावयवत्वे उपदेशोत्तरका-लेत्संज्ञेतिभाष्यविरोधइतिवाच्यम् हलन्त्यमित्येतद्वाक्यार्थवोधंप्रति अइउणि-त्यादिवर्णोपदेशज्ञानस्यकारणत्वंप्रतिपादयितुमेवतत्प्रवृत्त्या इत्संज्ञायावर्णोपदे-शाव्यवहितोत्तरकालिकत्ववोधनेतात्पर्याभावेनवोधकएवेत्संज्ञालोपयोरेतस्माद्भा-ष्यादलाभात् ॥ नच इदमइश् अणग्रहात्सवर्णग्रहणंप्राप्नोतीतिभाष्यविरोधइ-तिवाच्यम् उपदेशेकिम् अभ्रआँअटितइत्यादिवदस्याप्यनेकान्तपक्षाभिप्रायक त्वात् अस्मिन्कल्पेच नानेकान्तैकान्तत्वविचारोनिष्प्रयोजनः शित्वनित्वा-दिप्रयुक्तकार्याणांवोध्यएवप्रवृत्तेस्तत्रावयवत्वानवयवत्वयोर्लक्षणाद्याश्रयणानाश्र-यणादिप्रयुक्तवैलक्षण्यसम्भवात् ॥ अस्तुवा वोधकावयवत्वानवयवत्वविचा-रएव अस्तुचानुवन्धविनिर्मुक्तपदार्थोपस्थितिरेव तथापि नकारेत्संज्ञकेसशब्द-इत्यादिक्रमेणार्थकरणमयुक्तमेव वोधकवृत्तिनकारेत्संज्ञकत्ववत्सन्त्वस्यापिवोध्य-आरोपेणागमनसम्भवे सनादिपदानां स्वंरूपशास्त्रवोधितं सन्त्वाद्यवच्छिन्नवो-धकत्वंविहाय नकारेत्संज्ञकसत्वादिरूपगुरुधर्मावच्छिन्नवोधकत्वकल्पनायाव्यर्थ-त्वात् गौरवग्रस्तत्वाच्च ॥ किञ्चैवं णाणोर्णकारेत्संज्ञकात्वावच्छिन्नवोधक-त्वापत्तौ णेऽणकृतस्याणिणकृतस्यचकार्यस्यप्रसङ्गादादित्वावच्छिन्नोद्देश्यताके-त्संज्ञावण्णकारवदकारवोधकत्वस्यणपदे अन्त्यत्वावच्छिन्नोद्देश्यताकेत्संज्ञावण्-णकारवदकारवोधकत्वस्यवाणपदेकल्पनायामतीवगौरवम् ॥ अतएव विशिष्टंद्वे-षोऽनलमाश्रयतेइटंनामेतिस्थानिवत्सूत्रभाष्यं हल्ङ्याविसूत्रेऽतिखट्वइत्यादौसु-लोपवारणायदीर्घग्रहणम् अतिखट्वायेत्यत्र याडागमवारणायस्थानिवत्त्वप्रतिषेधकं ङ्याव्ग्रहणेऽदीर्घइति वार्त्तिकम् आआवितिप्रश्लिष्टतदुभयप्रत्याख्यानपरंभाष्यं नानुवन्धकृतमनेजन्तत्वमितिपरिभाषारम्भपरं भाष्यं प्रणिदापयतीत्यत्रादावि-तिप्रतिषेधमाशङ्क्यदाधाघ्वपिदितिन्यासान्तराद्यनुवधावनपरं भाष्यञ्चसङ्गच्छ-ते अन्यथा टकारेत्संज्ञकेत्वादिरूपेदत्वादीनां स्थानिवत्त्वालभ्यत्वेनावदातमि-त्यत्रदात्वस्यस्वतः सिद्धत्वेनपकारेत्संज्ञकत्वस्यवोधकवृत्तेरारोपेणादावितिप्रतिषे-

धसिद्धौपरिभाषारम्भवैयर्थ्येन प्रणिदापयतीत्यत्रोक्तरूपदाप्त्वस्यासत्त्वेनादाविति-प्रतिषेधाप्रवृत्तेर्घुसंज्ञासिद्धौन्यासान्तराद्यनुधावनवैयर्थ्येनच तेषामसङ्गतिः स्पष्टैव ॥ नचवमुञिचेतिसूत्रस्थस्यभाष्यस्यासङ्गतिः तत्रहि पदेकिम् तन्त्रयुतं नैतदस्ति लक्षणप्रतिपदोक्तपरिभाषयैवसिद्धम् एवंतर्हि ङमोह्रस्वादित्युत्तरार्थ-पदग्रहणमित्याद्याशयकमुक्तम् तत्रचोञ्त्वस्यैकान्तपक्षेवास्तविकस्यवेञ्शब्देऽसत्त्वेन बोध्ये तदारोपासम्भवेनोञादिपदस्य स्ववृत्त्यानुपूर्व्यवच्छिन्नबोधकत्वेत-द्भाष्यासङ्गतिः स्पष्टैव उञोत्यादिपदस्यअकारेत्संज्ञकोकारइत्यादिक्रमेणार्थेऽङ्गीकृतेतु बोधकत्वेञ्शब्दवृत्तिअकारेत्संज्ञकत्वस्यबोध्यआरोपेणोकारत्वस्यचतत्रस्वतः सिद्धत्वेन श्रुताकारस्मृतानुबन्धाभ्यामित्युक्तरीत्या तत्र अकारेत्संज्ञकोकारत्वस्यार्थसमाजग्रस्तत्वेनतद्भाष्यसङ्गतिरितिवाच्यम् तद्भाष्यस्यानेकान्तपक्षाभिप्रायकत्वात् ॥ तत्रपक्षेचोञ्त्वस्यबोधकेवास्तविकस्यासत्त्वेनारोपस्यावश्यकत्वे अकारेत्संज्ञकोकारइत्यादिक्रमेणैवार्थइतिश्रुताकारेत्यादिपूर्वोक्तरीत्यैवभाष्यसङ्गतिः ॥ तद्भाष्यस्य पदान्तस्यङमोङमुडित्यर्थेनसिद्धस्यदण्डिनेत्यादेस्तत्फलत्वेनप्रदर्शन-परेणोत्तरभाष्येणैवैकदेश्युक्तित्वस्यवक्तव्यत्वेन तद्विरोधस्याकिञ्चित्करत्वाच्च ॥ देवरुहीत्यत्रहशिचेत्युत्वाभावस्तु सूत्रे रुशब्दे सानुनासिकोकारपाठेनोत्वनिमि-त्तभूतविलक्षणरुत्वस्य तत्रासत्त्वादेवबोध्यः ॥ सनाद्यंसितिसूत्रेसन्पदेनधातो-र्ग्रहणाभावस्तु प्रत्ययाप्रत्ययग्रहणपरिभाषयैवबोध्यः ॥ इत्थञ्च सर्वत्रानुपूर्व्या एवोद्देश्यताविधेयतयोरवच्छेदकत्वमित्युपपन्नमित्याहुः ॥ वाचालइति नचेत्संज्ञायाः फलाभावः लित्स्वरार्थत्वात् नचैवं चित्त्ववैयर्थ्यं तत्सामर्थ्येन स्वर-योः पर्यायत्वापत्तेः नच लस्येत्संज्ञालोपयोः स्वरमात्रार्थत्वे लाजित्येववाच्ये तथाविधानसामर्थ्याच्चेत्त्वमितिवाच्यम् तथाविधानस्यतितउशब्देगुणाभाववद-कारयोः सवर्णदीर्घाभावकल्पनेनकृतार्थत्वात् ॥ अथवा वाचालइत्येतत्स्वसा-धकसूत्रसाध्यवाचाटेत्यस्योपलक्षणम् अत्रहि टस्येत्त्वेङीबापत्तिः नचटस्येत्सं-ज्ञालोपयोस्सतोः सवर्णदीर्घेऽदन्तत्वाभावान्ङीपोऽप्राप्तिरितिवाच्यम् चाटिव-क्तव्यआटज्विधिसामर्थ्येनसवर्णदीर्घाभावकल्पनेनादन्तत्वसम्भवात् ॥ ननुभू-जीत्याद्यौकाक्षुसामर्थ्यादन्त्येस्येत्त्वाभावकल्पनसम्भवादाह चिरिणोतीति धातो-रन्त्यस्येति इदित्त्वन्तु नुमर्थस्यादितिभावः ॥ नचोपदेशेऽजितिसूत्रसामर्थ्ये-

नाच्चेदिङ्भवति तच्चानुनासिकएवेतिनियमादिदंव्यर्थमितिवाच्यम् एवंहल्ग्रहण-
प्रत्याख्यानस्यगौरवग्रस्तत्वस्यान्योन्याश्रयपरिहारप्रस्तावेऽभिहितत्वात् ॥ आ-
द्यमुच्चारणमिति उच्चारणंनाम वोधानुकूलःशब्दप्रयोगः तत्र वोधस्यसविषयकत्व-
नियमाद्विषयतानिरूपकोवोधोविवक्षितः आद्यत्वञ्चविषयतायांविवक्षितम् तच्चेह
स्वनिरूपकवोधान्तराऽनिरूपितत्वरूपम् अपूर्वज्ञाननिरूपितत्वरूपमितियावत् त-
देवाह आद्यत्वञ्चेत्यादिना ॥ अतएव भावेघञः सत्त्वादेव ॥ आदेचइति-
सूत्रेऽपीति कैयटेनोक्तमितिशेषः ॥ तत्रसूत्रइति आदेचइतिसूत्रइत्यर्थः भाष्य-
कारेणोक्तमितिशेषः ॥ प्रकृतसूत्रएवेति व्याख्येयत्वेनप्रक्रान्तोपदेशपदलाभा-
वधिभूतोपदेशेऽजित्यत्रेत्यर्थः ॥ प्रत्यक्षमाख्यानमिति स्वावच्छिन्नविधेयता-
कशाब्दबोधानुकूलत्वस्वप्रकारकप्रत्यक्षानुकूलत्वोभयसम्बन्धेन धर्मविशिष्टव्यापा-
रइत्यर्थः यथालोकेयत्रकर्णंगृहीत्वा अयंगौरितिवोधयति तत्र कर्णग्रहणरूपव्या-
पारे निरुक्तोभयसम्बन्धेनगोत्ववैशिष्ट्यसत्त्वात्तत्रोपदिष्टोमेगौरितिव्यहारः यत्र
तु सास्नादिमान्गौरित्युच्चार्यगांवोधयति तत्रोच्चारणव्यापारेगोत्वावच्छिन्नवि-
धेयताकशाब्दबोधानुकूलत्वेऽपि तत्प्रकारकप्रत्यक्षाननुकूलत्वान्नतत्रोपदेशव्यव-
हारः किन्तूद्देशस्यैव ॥ तथा शास्त्रेऽपि गुप्तिजित्यादौ सनाद्युच्चारणेनिरुक्तो-
भयसम्बन्धेन सन्त्ववैशिष्ट्यसत्त्वात्सनउपदेशव्यवहारउपपन्नः तदेतदभिसन्धा-
याह तस्यचेति ॥ उक्तएवेति अज्ञातस्यस्वरूपेत्यनेनोक्तएवेत्यर्थः ॥ उपदेशइ-
त्यत्र भावेघञ्तस्यचोत्तरत्राऽपिसम्बन्धइतिप्राचीनमतमुपपाद्योपदेशपदे करणेघञ्
तस्यचोत्तरत्राननुवृत्तिरितिस्वमतंव्यपस्थापयितुमाह परेत्विति ॥ उपदेशइतिकि-
मिति पूर्वसूत्रएवोपदेशग्रहणंकिमर्थमितिप्रश्नाशयः अतएव सूत्रद्वयविषयस्योपदेश-
पदस्यप्रत्यक्षाख्यानपरत्वेदूषणदानसङ्गतिः॥ अभ्रआँअपइति अभ्रआँअटितइत्य-
स्योपलक्षणमिदम् ॥ कः पुनरित्यस्यभाष्योक्तस्यप्रश्नस्याशयंवर्णयति यदीति प्र-
त्यक्षेति उक्तोऽर्थः। गुणैरिति प्रत्यक्षविषयतावच्छेदकधर्मापुरस्कारेणवोधकमित्य-
र्थः॥ लृटः सद्वेति ननुतौसदित्यत्रतच्छब्देनेत्संज्ञकावयवकयोरेवशतृशानचोः प-
रामर्शात्सत्संज्ञायांल्टृटःसद्वेत्यत्रनदोषोऽतआह क्तेति नन्विहापिनदोषः क्तक्तव-
तूनिष्ठेत्यस्यपरिभाषात्वंस्वीकृत्य यत्रनिष्ठापदं तत्रक्तक्तवतूउपतिष्ठेतेइत्यर्थस्वी-
कारान्निष्ठेतिसूत्रेतयोः पदयोरुपस्थितेरित्संज्ञायाः सिद्धेरित्यतआह तथा-

राजसूयेति । निपातनानुमितेति राजसूयशब्दः किञ्चिद्वचनबोधितसाधुताकः पाणिन्युच्चरितत्वात् राजसूयशब्दोराजपूर्वकसुधातोःक्यविति वचनवोधितसाधुताकः वचनान्तरावोधितसाधुताकत्वेसति वचनवोधितसाधुताकत्वादितिपरिशेषतोऽनुमीयमानवचनवोधितक्यवादीनामित्यर्थः ॥ नन्वनुमीयमानवचनघटकस्यक्यपोऽनुच्चारणेऽपिवदःसुपीत्यत्रतदुच्चारणादित्वंसुलभमित्यतआह नैतत्सम्बन्धीति राजोपपदकसुधातूत्तरत्वविशिष्टक्यव्बोधकत्वाभावादितिभावः ॥ अतएव एकसम्बन्धिनोऽपरसम्बन्धित्वाभावादेव ॥ आकरइति तत्रहि तस्यापत्यमतइञित्येकएवयोगोऽदन्तेभ्यइञर्थमस्तु अन्येभ्यस्तु शैषिकोऽणेवास्त्वित्याशङ्कावसरेऽपत्यरूपार्थस्योक्तत्वाच्छैषिकोऽणनस्यादित्याशङ्क्यादन्तशब्दवाच्यार्थसम्बन्ध्यपत्यार्थस्योक्तत्वेऽपि तदन्यशब्दवाच्यार्थसम्बन्ध्यपत्यार्थोऽनुक्त.एवेत्युक्त्वा शङ्कास्थिरीकृता भानवइत्यत्रवृद्धाच्छस्यवाधनार्थंयोगविभागइतिसमाहितमितित्वन्यत् ॥ यदितु राजसूयेतिनिपातनात्पकारककारेत्संज्ञकयप्रत्ययविधायकं वाक्यमेवानुमाय नात्रदोषइतिविभाव्यते तदा कालेभ्योभववत्, चरणेभ्योधर्मवदित्याद्यतिदिष्टप्रत्ययेष्वित्संज्ञानुपपत्तिर्दोषोबोध्यः ॥ तस्मादिति उपदेशशब्देनप्रत्यक्षाख्यानमात्रग्रहणे लृटः सद्वेत्यादौदोषादित्यर्थः ॥ अत्र सूत्रे इत्संज्ञासूत्रे ॥ तेषां शतृशानजादीनाम् ॥ अस्य अभ्रआँइत्यस्य ॥ तत्संग्रहार्थमेव शत्रादिसङ्ग्रहार्थमेव ॥ लोकव्यवहारेणापीति अनुवाकप्रश्ने इषेत्वेत्याद्यनुवाकाख्याने उद्दिष्टोमेऽनुवाकइति मार्गप्रश्ने अमुष्मिन्नवकाशेहस्तदक्षिणोग्राह्यइत्याख्याने उपदिष्टोमेपन्थाइतिचव्यवहारेणेत्यर्थः ॥ एतेन सर्वेषूक्तेष्वित्त्वस्यसिद्धिरनिष्टेषुतस्याभावसिद्धिरितिविषयविभागालाभः सूचितः ॥ ननु आँइत्यस्योच्चारणक्रियायांविषयत्वेन करणत्वादभ्रआँइत्यत्रातिव्याप्तितादवस्थ्यमतआह प्रयोगशासनकरणभूताइति प्रयोगस्य प्रयुज्यमानस्य शासने परिनिष्ठितत्वशासनेकरणभूताः नतु परिनिष्ठिताइत्यर्थः एवञ्च आँइत्यस्यपरिनिष्ठितत्वमेव नतु तत्करणत्वमितिभावः ॥ एतेन आँइत्यस्यप्रातिपदिकत्वादादेशत्वाच्चप्रासङ्गवशङ्काव्युदासः धात्वादिपदेनतत्तद्वोधकानांग्रहणाच्च ॥ लृटःसद्वेत्यादिषु संज्ञासंज्ञिभावबोधकेऽनुवन्धउच्चारितएव राजसूयेत्यत्रत्वनुवन्धरहितविधायकवचनानुमानमेवेति वोध्यन्तदेतदभिसन्धायाह एवञ्चेति ॥ एवम्भावसाधनस्योपदेशप-

दस्योत्तरत्रानुवृत्तिमभ्युपेत्य पूर्वोक्तसूत्रसाधारण्येनानुपपत्तिमुपपाद्यभावसाधन-
स्ययथाकथञ्चिदभ्युपगमेप्युपदेशपदस्योत्तरत्रानुवृत्तिः सर्वथाऽनुपपन्नेत्याह कि-
ञ्चेति ॥ भावघञन्तेति करणसाधनानुवृत्तौतु विहितस्यापिप्रयोगस्यासनकरणत्वे-
नतत्स्यादपीतिभावः ॥ कादेरन्त्यत्वाभावादिति अयम्भावः उपदेशेसत्यन्त्य-
मिदित्यर्थेकिन्निरूपितान्त्यत्वमितिजिज्ञासायां प्रत्यासत्त्योपदिश्यमानसमुदायनि-
रूपितमन्त्यत्वंग्राह्यं तच्च उपदिश्यमानसमुदायघटकत्वेसत्युपदिश्यमानसमुदायघ-
टकवर्णप्रागभावाधिकरणक्षणावृत्तित्वरूपं वाच्यम् तथाच ठकः ककारस्योपदिश्य-
मानठक्समुदायघटकत्वेऽपि उपदिश्यमानछस्घटकछकारप्रागभावाधिकरणक्षण-
वृत्तित्वेनान्त्यत्वाभावइति ॥ यदितु प्रत्यासत्त्या स्वघटकत्वस्वघटकवर्णप्राग-
भावाधिकरणक्षणावृत्तित्वसम्बन्धाभ्यामुपदिश्यमानसमुदायविशिष्टत्वमेवेहान्त्यत्वं-
परिष्क्रियते तदेवंदूषणाभिधानंचिन्त्यमेव नचैवं यत्किञ्चित्समुदायान्त्यस्येत्त्वा-
प्राप्त्या तद्वारणाय व्यवसितान्त्यग्रहणादिपरवार्त्तिकादिविरोधइतिवाच्यम् कर-
णसाधनवादिमतइवैतन्मतेऽपि समुदायद्वाराऽवयवस्यापिकथञ्चिदुपदिश्यमानत्वे-
नप्राप्तेस्तद्वारणायवार्त्तिकादिप्रवृत्तेरितिबोध्यम् ॥ करणसाधनस्यापितस्योत्त-
रत्रनानुवृत्तिरितिसूचयन्भावसाधनपक्षेऽपिनानुवृत्तिर्युक्तेत्यत्रहेतुव्याजेनाह अत-
एवेति उत्तरत्रानुवृत्तौदोषसद्भावादेवेतिफलाभावादेवेतिचार्थः ॥ अनुत्थानमेवेति
भावेघञि आद्योच्चारणेविद्यमानमन्त्यमित्याद्यर्थेकस्यान्त्यमितिजिज्ञासायां प्र-
त्यासत्त्योच्चारणस्यान्त्यमित्यस्यासम्भवादाश्रयितुमशक्यत्वेनयत्किञ्चित्समुदाया-
न्त्यस्यापिप्राप्नोतीत्युत्थितिस्सम्भवत्येव । शास्त्रपरत्वे तु प्रत्यासत्त्याशास्त्रान्त्य-
स्यैवस्यादितिभावः ॥ समुदायद्वाराऽवयवस्येति व्यवसितान्त्यमित्युक्तौतु व्यव-
सितत्वपर्याप्त्यधिकरसमुदायान्त्यस्यग्रहणान्नदोषइतिभावः ॥ अन्त्यग्रहणसाम-
र्थ्येनेति आदिव्यावृत्त्यर्थन्तुनतत् षःप्रत्ययस्येत्यादिसामर्थ्येनादिहलांप्रत्ययादि-
षादिरूपाणामेवतत्कल्पनेनेतरेषान्तद्व्यावृत्तिसौलभ्यादितिभैरवमिश्राः ॥ ननु
धातुग्रहणंकिम् लूञ्लविसेति न धातुलोपइतिसूत्रभाष्यादनुबन्धलोपोत्तरमेवधातु-
संज्ञेत्यस्यलाभाद्धातुत्वादिनापरिच्छिन्नान्त्यस्येत्त्वमनुपपन्नमितिदीक्षितोक्तं दूष-
णमुद्धर्त्तुमाह तत्रानुबन्धेति ॥ धातुत्वादियोग्यघटितत्वादिति तद्बोधकत्वादिति-
तुवक्तुंयुक्तम् अतएव लोपश्चेत्यत्रप्रश्लिष्टशकारस्यादेशबोधकत्वात् ञमोह्रस्वादि-

त्यत्र ङम्रुउडितिपृथक्पदद्वयमितिकल्पउटआगमबोधकत्वाच्च शकारटकारयो-रित्त्वसिद्धिः ॥ ननु कतिपयनिपातानांद्योतकत्वेऽपिद्योत्यार्थमादायार्थवत्त्वे-नात्यन्तानर्थकनिपातानां कृत्तद्धितेतिसूत्रेचकारेणच प्रातिपदिकसंज्ञायाः प्रवृत्त्या पृथगुपन्यासोऽप्यर्थएवेत्यतआह ब्राह्मणत्वसिष्ठेति ॥ परिच्छिन्नत्वात् विशिष्ट-त्वात् बद्धत्वादितियावत् व्यवसिनोतेर्बन्धनार्थत्वात् ॥ नन्वस्थितपक्षेप्रयोजन-दातृभाष्यंतवैवप्रतिकूलम् अनुत्तरार्थत्वेहि तत्रैव क्षोदं कृत्वानकर्त्तव्यमितिब्रूया-त् ममतूत्तरार्थमावश्यकतयालाघवाभावेनक्षोदोनकृतइतिसाधकमेवेत्यतोऽननुवृत्तौ-साधकान्तरमाह एवञ्चेत्यादिनाऽस्यानुत्थानमेवेत्यन्तेन ॥ एवञ्चेत्यस्य भावसा-धनोपदेशपदाननुवृत्तिपूर्वकव्यवसितान्त्यग्रहणेचेत्यर्थः ॥ उदश्विदादीति आदि-नाशकृदित्यस्यसङ्ग्रहः ॥ प्रातिपदिकानांप्रतिषेधइति नन्वेवं चोःकुः अइउण् चि-त्रङ् मदद्वोरडित्यादाविर्त्वानापत्तिरिति चेदत्राचारिणः एतच्चात्रयुक्तम् यदि-त्कार्याभावादित्संज्ञानस्यात् यत्रेत्कार्यंभविष्यति तत्रेत्संज्ञा तद्यथा आगस्त्य-कौण्डिन्ययोरगस्तिकुण्डिनजित्यग्रिमभाष्येण वार्त्तिकारम्भे कुण्डिनचश्चकार-स्येत्संज्ञानस्यादित्येवंपरेणैषामपिदोषाणान्दत्तप्रायत्वमेवेतिसमादधुः ॥ श्रीधर-स्तु भाष्ये प्रातिपदिकप्रतिषेधोऽकृत्तद्धिते इतिपठ्यते तस्यार्थः अकृत्तद्धितइत्यत्र नश्रवणंयस्य तदश्रवणं तच्च तत्कृत्तद्धितमितिमध्यमपदलोपीसमासः एवञ्चाश्रू-यमाणकृत्तद्धितान्तानां प्रातिपदिकानां प्रतिषेधइतिफलितं तेनोदश्विदादीनामु-दकेनश्वयतीतिकर्त्तृक्विबन्तत्वेनाश्रूयमाणकृदन्तत्वेननिषेधः चोः कुरित्यादीना-मकृदन्तत्वेन कुम्भकारइत्यादीनां श्रूयमाणकृदन्तत्वेनचतदभावः सिद्ध्यतीति समाहितवान् परन्त्वेतदुदश्विच्छकृतोरव्युत्पन्नत्वप्रतिपादनपरकैयटविरुद्धमिति-बोध्यम् ॥ अन्येतु प्रातिपदिकनिष्ठबोध्यताविशिष्टबोधकतावतामन्त्यस्यनेत्त्व-मितिवार्त्तिकार्थः वैशिष्ट्यञ्च स्वनिरूपितत्वस्वावच्छेदकरूपावच्छिन्नत्वाभ्याम् तथाच कुइत्यादीनां ककारादिप्रातिपदिकनिष्ठबोध्यताविशिष्टबोधकत्वाभावादु-दश्विदादीनामुदश्विदादिप्रातिपदिकनिष्ठबोध्यताविशिष्टबोधकतावत्त्वाच्चनदोषः॥ अथवा स्ववृत्तिः प्रातिपदिकवृत्तिर्याऽऽनुपूर्वीतदवच्छिन्नविषयताकबोधप्रयोज-कानां प्रतिषेधइतिवार्त्तिकार्थः अकृत्तद्धितानामित्यप्यत्रैवतात्पर्यग्राहकम् कुम्भ-कारणित्यादीनामानुपूर्व्यवच्छिन्नबोधकत्वाभावादेवप्रतिषेधाप्राप्तेः चित्रङादी-

नां प्रातिपदिकवृत्तिचित्रत्वाद्यवच्छिन्नबोधकत्वेऽपि तस्यधर्मस्य स्वावृत्तित्वे-
ननदोषः ॥ अथवा स्वविषयकबोधप्रयोजकत्वस्वाघटकाघटितत्वसम्बन्धाभ्यां
प्रातिपदिकविशिष्टानां प्रतिषेधइत्येवार्थोऽस्तु ॥ नचोक्तकल्पत्रयेऽपि उदश्वि-
तोऽन्यतरस्यामित्यादावुदश्विदादेरित्संज्ञालोपाभावाधीनं प्रातिपदिकनिष्ठबोध्य-
ताविशिष्टबोधकत्वादि एतत्प्रयोज्यप्रतिषेधप्रयोज्यश्चेत्संज्ञालोपयोरभावइत्यन्यो-
न्याश्रयइतिवाच्यम् इत्संज्ञालोपाभावसम्भावनाप्रयोज्या या प्रातिपदिकनिष्ठबो-
ध्यताविशिष्टबोधकतावत्त्वादिसम्भावना तद्विषयाणांप्रतिषेधस्यविवक्षितत्वेनो-
दश्विदादीनांयदीत्संज्ञालोपौनस्यातान्तदा प्रातिपदिकनिष्ठबोध्यताविशिष्टबोध-
कतावत्त्वादि स्यादितिसम्भावनाविषयत्वात् चित्रङ्गादीनां यदीत्संज्ञालोपौन-
स्यातान्तदातथाविधबोधकत्ववत्त्वंस्यादितिसम्भावनाया असम्भवेन तद्विषयत्वा-
भावाच्चादोषात् उदश्विदीनामुदश्वित्कतिपयमित्यादौतादृशानुपूर्वीकाणांप्रयोगस्य
चित्रङ्गादीनांङ्कारसहितानामप्रयोगस्यचदर्शनेन सम्भावनयोः सम्भवासम्भव-
सम्भवादित्याहुः ॥ कुम्भकारइत्यादाविति ननुपूर्वमित्संज्ञा ततः प्रातिपदिकसं-
ज्ञेतिक्रमात्कथमत्रप्रतिषेधप्राप्तिरित्याशङ्क्याह अपवादेति ॥ परिहारेणेति उप-
जनिष्यमाणन्यायेनेतिभावः ॥ ननूपजनिष्यमाणन्यायेन भविष्यदपवादविष-
यातिरिक्तत्वेनैवसङ्कोचस्यसिद्धान्तात्प्रकृतेव्यवसितपदार्थे कुम्भकारणित्येदतिरि-
क्तत्वेन सङ्कोचेऽप्यणमात्रस्यतदतिरिक्तत्वात्प्रत्ययत्वेनव्यवसितत्वाच्चेत्संज्ञायाः-
सिद्ध्याऽकृत्तद्धितेतिव्यर्थम् नच तेन भविष्यदपवादविषयघटकातिरिक्तत्वेनापि-
सङ्कोचादित्त्वाप्राप्त्यातच्चरितार्थमितिवाच्यम् तथासङ्कोचे प्रमाणाभावात् फला-
भावाच्च खट्वाक्रीतीत्यादौ भविष्यत्क्रीतान्तप्रातिपदिकघटकातिरिक्तत्वेनाजा-
द्यतइत्यत्रसङ्कोचापत्तौ खट्वशब्दाट्टापोऽनुपपत्तेश्च व्याघ्रीत्यादौपूर्वंटाबभावाय-
गतिकारकोपपदानामितिपरिभाषाश्रयणपरभाष्यविरोधापत्तेश्चेतिचेन्न अत्रैवंनि-
र्वाहेऽपि अशब्दादाचारक्विबन्तादृघञिवृद्धेःपूर्वंपूर्वविप्रतिषेधेनाल्लोपेननिष्पन्ने-
अइत्यत्र अशब्दादतइञिइरित्यत्रच भविष्यदपवादविषयातिरिक्तत्वेनसङ्कोचेऽपी-
त्त्वानापत्तेः प्रातिपदिकानांप्रतिषेधइत्यस्य प्रातिपदिकान्त्यहल्विषयकत्वेन तद-
तिरिक्तत्वेनहलन्त्यसूत्रेऽन्त्यपदार्थेसङ्कोचेनणस्यकथञ्चिदपीत्संज्ञायाअसिद्धेश्चे-
तिदिक् ॥ तच्च प्रातिपदिकानाम्प्रतिषेधइतिवचनञ्च ॥ फलाभावादिति तित्स्व

रस्तुपूर्वत्रयग्रहणादप्राप्तइतिभावः ॥ नचोणादीनामव्युत्पत्तिपक्षे राजन्नित्यादौ-नित्स्वरसाधनेनसफलस्यैत्त्वस्यवारणायवार्त्तिकमावश्यकमितिवाच्यम् भीह्रीभृ-हुमदेतिसूत्रात्प्रत्ययादित्यस्यसप्तम्यन्तत्वेनविपरिणमितस्यलितीत्यत्रैव ञ्नितीति-सूत्रेऽप्यनुवृत्त्यास्वराप्रवृत्त्यैत्त्वस्यफलाभावात् ॥ अत्रेति हलन्त्यमित्यत्रेत्यर्थः ॥ नन्वन्यत्रभाष्ये तेषामुपदेशस्यापिप्रतिपादनात्तदुत्थितिः सङ्गतैव किञ्चभाष्ययो-र्मिथोविरोधश्चेत्यतआह एतदितिआदेचइतिसूत्रस्थोद्देशश्चेत्यादिभाष्येत्यर्थः ॥ अग्रहणेति गणादावपठितेत्यर्थः ॥ उपदेशशब्दइति बहुव्रीहिरयम् तेनोपदेशः-कर्त्तव्यइतिशब्दइत्यर्थः ॥ तच्च ग्रहणश्च ॥ अनुवादेति प्रक्रिययातेषांसिद्धत्वा-दितिभावः ॥ किमर्थन्तस्यकरणमतआह सन्देहेति वर्णादिसन्देहेत्यर्थः ॥ क-रणसाधनोपदेशपदानुवृत्तौ सर्वथातदननुवृत्तौच भाष्यान्तरविरोधमाशङ्कते नन्वे-वमिति ॥ सूत्रइति अस्य भाष्यउक्तमित्यनेनान्वयः ॥ षष्ठीप्रकल्पकत्वंतस्येति सप्तमीनिर्देशेनपञ्चमीनिर्देशेनच यत्र कार्यं तत्र सप्तम्यर्थान्वय्यर्थकपदं पञ्चम्यर्था-न्वय्यर्थकपदञ्च षष्ठ्यन्तंबोध्यमित्येतदर्थकत्वं सूत्रद्वयस्येतिपक्षइत्यर्थः ॥ सनः सनेवेति सामर्थ्याद्गुपादिभ्यःपरस्य सनोऽनुमानेनानुमीयमानस्य तस्य स्थान-आन्तरतम्यात्सनेवभविष्यतीतिभावः ॥ उपदेशइत्युच्यमानेति उपदेशइत्यनुव-र्त्यविधीयमानेत्यर्थः ॥ नप्रकल्प्येतेति आन्तरतम्याद्विहितबोधकस्यसनः पा-णिन्यनुच्चरितत्वादितिभावः ॥ अननुवृत्ताविति भावघञन्तोपदेशपदाननुवृत्ता-वित्यर्थः ॥ सन्देहइति नच ह्रस्वाद्यव्यवहितोत्तरत्वविशिष्टोयोङम् तदन्तंय-त्पदन्तदव्यवहितोत्तरत्वविशिष्टस्याजादिपदाव्यवहितपूर्वत्वविशिष्टस्योदासीन-स्यङमुडित्यर्थात्सन्देहोऽनुपपन्नः किञ्चैवं विरोधाभावात्सिद्धान्त्युक्तापरत्वकृता-व्यवस्थाप्यनुपपन्नेतिवाच्यम् एतदुभयपरिभाषोपस्थाप्यांशेषु योंऽशः सिद्धोनि-ष्फलोबाधितोवा तदंशानुपस्थितेः सिद्धान्तितत्वेनोभयनिर्देशस्थलउभाभ्यांषष्ठ्य-र्थोपस्थितेःफलाभावेन कतरेणैकेनतदुपस्थितिरित्यत्र गुणप्रधानभावेच विनिग-मनाविरहेणतयोरुपपत्तेः ॥ पञ्चमीनिर्देशोबलवानिति तस्मादित्यस्यैवात्रोपस्था-पकत्वमितिभावः ॥ प्रागुक्तेषु ङमोह्रस्वादित्यादिषु ॥ कार्यिणः अजादयः ॥ क्वचित्पूर्वत्रेति घेर्ङितीत्यत्र आनेमुगित्यत्रचेत्यर्थः ॥ क्वचिदुत्तरत्रेति मयउञो-वोवा त्रेस्त्रयइत्यादावित्यर्थः ॥ उभयनिर्देशइति घेर्ङिति आण्नद्याङितः आ-

नेपुक् ईदासश्चानस्य अचोञ्णुणिनत्यं मयउञोवोवाचि आमःसर्वनाम्नःसुट् त्रे-
स्त्रयआमीत्यादिरूपेणोभयनिर्देशइत्यर्थः ॥ षष्ठीपदानुवृत्त्येति षष्ठीस्थानइति-
सूत्रादितिभावः ॥ षष्ठीप्रकल्पकत्वमिति उक्तोऽर्थः ॥ ननु प्रक्लृप्तिपक्षे कल्पित-
स्यादेशस्यचोच्चारणाभावादुच्चारितस्यापूर्वोच्चारणाभावाच्चेत्संज्ञानस्यादतआह
तदग्रउपदेशपदाननुवृत्तिमभिप्रेत्य अथवेति ॥ नानुत्पन्नइति गुप्तिजित्येतदतिरिक्ते-
नानुत्पन्ने सनिप्रक्लृप्त्यानभवितव्यमित्यर्थः उद्देश्यासिद्धेः प्रक्लृप्ते र्व्यर्थत्वादितिभा-
वः ॥ नन्वेतद्बलादृगुपादिभ्यः सन्ननुमीयतइत्यतआह यदाचोत्पन्नःसन्निति ॥
कृतसामर्थ्येति उद्देश्यसिद्धये वाक्यान्तरकल्पनापेक्षयाक्लृप्तवाक्येन सनः कल्प-
नायांलाघवात्तेनतत्कल्पनेतत्पञ्चम्याः कृतसामर्थ्यत्वेन पञ्चम्यन्तराभावान्न प्रक्लृ-
प्तिरितिभावः तदाह तत्रपरत्वविशिष्टस्येत्यारभ्यकैयटआहेत्यन्तेन ॥ मनोर-
मोक्तिंखण्डयति एवञ्चेति उपदेशानुवृत्तिपरभाष्यस्यैकदेश्युक्तित्वेस्पष्टेचेत्यर्थः ॥
लक्ष्येति लृटः सदित्याद्युक्तानामइउणित्यादिवक्ष्यमाणानाञ्चेत्यर्थः ॥ स्वमते-
अइउणित्यादौतत्साधयति अइउणित्यादीनामिति ॥ लोपश्चेति इदमनुबन्धा-
नामनेकान्तत्वपक्षाभिप्रायेण तत्पक्षेशकारस्यादेशबोधकसमीपउच्चारणेनावयव-
त्वारोपेणलोपस्यशित्त्वाङ्गीकारादितिबोध्यम् ॥ नन्वनुबन्धानामेकान्तत्वे शस्य
लोपश्श् इति समुदायस्य चानर्थकत्वात्प्रातिपदिकत्वन्नस्यादतआह एकान्तत्वेति
एवञ्च तत्रपक्षेसएवनास्तीतिभावः ॥ एकाचइति उपदेशेऽत्वतइत्यादौत्विर्तिपाठः
आदेचइत्यपपाठः तत्र तस्यकर्मव्युत्पन्नत्वात् ॥ आहुरिति ॥ अन्येतु लृटः
सद्वेत्यादिषुदोषस्योद्धृतत्वाद्भवतष्ठगित्यत्रापिदोषस्यनिवारितत्वाचोःकुरित्यादौ-
व्याकरणान्तरीयसंज्ञामादायनिर्वाहाल्लोपश्चेत्यत्र प्रश्लेषसामर्थ्यादित्त्वकल्पना-
दइउणित्यादावुणित्यादेरुकारादिसाधुत्वविधायकत्वेनोपदेशत्वाच्चित्रङित्यादौङा
दिकं मपृथक्पदंकृत्वाङपदस्यङितिलक्षणांकृत्वा चित्रेतिप्रातिपदिकात्क्यच् स-
चङिदित्यर्थकरणेनादोषाद्भावसाधनपक्षएवयुक्तः करणसाधनपक्षेप्रत्युत अइ-
उणित्यत्रविशिष्टस्यार्थवत्त्वाभावेनाप्रातिपदिकत्वात् लोपश्चेत्यत्रशस्यप्रातिपदि-
कत्वेऽपि तद्बोधकत्वाभावाच्चेत्त्वानुपपत्तिरवशिष्यतइतिमनोरमोक्तं प्रौढिवाद-
त्वंसम्यगेवेत्याहुः ॥ अनुनासिकोच्चारणाभावादिति अस्मदादीनान्तज्ज्ञाना-
भावादित्यर्थः यथाश्च तन्तु न युक्तम् पाणिन्यादीनामननुनासिकस्यैवोच्चारणः

मित्यत्रनियामकाभावात् ॥ प्रतिज्ञाविषयेति प्रतिज्ञाशब्देकर्मण्यङितिभावः ॥
आनुनासिक्यंवन्तइति नकर्मधारयादिर्तितुनेहाश्रितम् असुव्वतइतिभाष्योक्त्या-
तस्य क्वचिदनादरात् ॥ पाणिनिप्रभृतीति तेच प्रत्यासत्त्यैतच्छास्त्रप्रवर्त्तकास्त्रय-
एवेतिनातिप्रसङ्गइत्यनुपदमेववक्ष्यति ॥ अयमेवमितिकथनमिति अदङादेशेऽनु-
नासिकोपधत्वंक्रियतइत्यादिनेत्यर्थः ॥ व्यवहारइति स्वतन्त्रः कर्त्तेत्यादिनि-
र्देशरूपोव्यवहारोऽनङ्घ्यक्षारेऽनुनासिकत्वज्ञापकइतिभावः ॥ यणाद्यापत्ति-
रिति नन्वत्र स्वादिष्वितिपदत्वेनेकोऽसवर्णइतिप्रकृतिभावात्कथमियमापत्तिः नच
नासिकामनुगतइतिविग्रहेसमासात्रसमासइतिनिषेधोवाच्यः समासघटकोत्तरप-
दादिभूतेऽचिपरतोनिषेधस्य विधानात् अतएव परमचक्रिअत्रेत्यत्र सुमिअचिघ-
दित्यत्रचप्रकृतिभावःसिद्धः अन्यथेकारयोस्समासघटकत्वेननिषेधस्यदुर्वारत्वात्
नचान्त्येप्सिचिन्निकोषिते समः पृथग्भावात्तद्विशिष्टस्यधातुत्वाभाववत्समासा-
भावोऽपिस्यादिति नेदंफलंयुक्तमितिवाच्यम् पृथग्भावेनविशिष्टस्यधातुत्वाभा-
वेऽपि जातसमाससंज्ञाबाधस्यासम्भवात् अतएव उत्तरपदशब्दस्यचरमावयवे-
रूढत्वेऽपितन्निमित्तकः समिरादेशोऽपिसिद्धइतिचेत् मैवम् इकोऽसवर्णइत्यत्र
पदान्तपदे पदेऽन्तः पदान्तइतिसप्तमीसमासाश्रयणेनेहप्रकृतिभावाप्राप्तेरितिके-
चित् ॥ अन्येतु इदानीं कप्रत्ययेपरेभत्वेनपदत्वबाधेनतदभावइतिसमादधति ॥
नन्वेवं भत्वेनपदत्वबाधेसति नासाकइतिदशायामेवभत्वेन यस्येत्याकारलोपोदु-
र्वारः नच केणइतिह्रस्वस्तदपवादः निषादकर्षुकइत्यादौचारितार्थ्यादितिचेदत्र-
केचित् परत्वात् अणइतिप्रत्याहारग्रहणात् निषादकर्षुकइत्यादावप्येवमोर्गुणइत्य-
स्यप्राप्त्याऽपवादत्वाच्चह्रस्वेनबाधात् नदोषः ह्रस्वोत्तरमपिनतत्प्रवृत्तिः सकृत्प्रवृत्त-
त्वात् ज्ञानमित्यत्रेवापवादशास्त्रप्रवृत्त्युत्तरोत्सर्गशास्त्रप्रवृत्तिसम्भावनाप्रयोज्याप-
वादशास्त्रवैयर्थ्यसम्भावनायां पुनरुत्सर्गशास्त्रप्रवृत्त्यभावस्य चतुर्थबाधबीजलभ्य-
त्वाच्च एतेन वस्तुतआङ्गत्वाद्यस्येतिलोपापत्तिर्द्रष्टव्या नचेत्वं तदपवादः इकार-
लोपानपवादत्वात् कारिकादौचारितार्थ्याच्चेत्याचार्युक्तमपास्तमितिवदन्ति तन्न
परत्वात्प्राप्तस्यह्रस्वस्यनित्येन लोपेनबाधात् शब्दान्तरप्राप्त्यालोपोऽनित्यइतिचेत्
एवमपिह्रस्वोत्तरमित्वे कृते प्राप्तस्यलोपस्यसकृद्गतिन्यायेनवारणस्यासम्भवात्
नहितात्कालिकप्रवृत्तौ सन्यायोयत्नवान् भवितुमर्हति ॥ चतुर्थबाधबीजेनेत्वो-

त्तरमपि न लोपइत्यपिवक्तुमनर्हम् ह्रस्वपूर्वस्याव्यवहितोत्तरप्रसक्तगुणबाधेनैनिषा-
दकर्षुकइत्यादौ चरितार्थस्यह्रस्वस्येत्वोत्तरमाप्तलोपबाधेसामर्थ्यविरहात् ॥ श्री-
धरस्तु यस्येति लोपस्तुनशङ्क्यः यचिभमित्यत्र यसाचइय्यादिजपि अच्त्वइल्-
त्वोभयानाक्रान्तएवगृह्यतइति ककारे भत्वाभावात् नन्वेवमपि इकोऽसवर्णइतिप्रकृ-
तिभावापत्तिरितिचेन्न नसमासइति निषेधादित्युक्तवान् तद्यद्यपिनिरुक्तरी-
त्यानसमासइत्यस्याप्राप्त्याऽयुक्तमिवभाति तथापि परमवक्रिअत्रेत्याद्यनुरोधेन
समासघटकोत्तरपदघटकेऽचीत्यर्थस्यैवस्वीकारेण निषेधप्राप्त्यासम्यगेवेतिबोध्यम्॥
भट्टास्तु णासाशब्देइत्यस्माणप्नुलितु नशङ्काकलङ्कलेशोऽपीत्याहुः युक्ततरञ्चैतत्
अतएव घोणानासाचनासिकेतिकोशे नासापर्यायेनासिकाशब्दपाठोऽपिसङ्ग-
च्छते नहि स्वार्थिकप्रत्ययान्तस्यपर्यायेषुपाठःकोशकृच्छैलीसिद्धइतिदिक् ॥
सिद्धइति एवञ्च कथन्तस्यनिर्देशस्यज्ञापकत्वमितिभावः ॥ तस्यापि इत्ववि-
धिसामर्थ्यस्यापि ॥ पूर्वनिर्देशस्यसविवादत्वादाह आदिनेति ॥ अनुपपन्नमिति
तत्र तद्ग्रहणसत्त्वेनब्रह्मणोऽपितदभावस्यदुष्करत्वादितिभावः ॥ तादर्थ्याच्ता-
च्छब्द्यमिति अजादिसंज्ञायान्तु प्रत्याहारपदंयोगरूढम् प्रत्याह्रियन्ते संक्षेपे-
णबोध्यन्तेवर्णायेनेतियोगस्यसम्भवात् ॥ वस्तुतस्तु ननु कोसौप्रत्याहारः य-
त्रेतां नग्रहणमतआह आदिरन्त्येनेतीत्यवतरणं बोध्यम् ॥ ननु वर्णसमाम्नाये-
ऽकारस्यप्राथम्यादाकालइत्युचितमतआह कुक्कुटेति ॥ एकद्वित्रिमात्रत्वेति ए-
कादिनवान्तानांद्वन्द्वासाधुतायाः सरूपसूत्रे स्वयमेववक्ष्यमाणत्वेन एकद्विकर-
णेहेतुरितिवदयमप्यसाधुरेवेत्याचारिणः तत्र एकादिनवान्तानामित्यस्यद्वन्द्वेन
सङ्कलितसङ्ख्याबुबोधयिषाविषयत्वात् एवञ्च पञ्चानांघटानामानयनतात्पर्येण द्वि-
त्रीन्घटानानयेत्यस्यासाधुत्वस्य प्रकृतप्रयोगस्यसाधुत्वस्यचनिर्वाहः ॥ भट्टास्तु
एकाद्वेतिस्रश्चमात्रायस्य तस्यभावस्तत्त्वमिति चतुःपदबहुव्रीहिमुपेत्यसमादधुः
तदसत् समानाधिकरणानामेवतद्विधानात् एकद्वित्रिपदार्थानां परस्परासामाना-
धिकरण्येप्येकत्रद्वयमितिरीत्यामात्रापदार्थेऽभेदेनान्वयस्तुन वाच्यः परस्परविरुद्ध-
नानाधर्मावच्छिन्नाभेदसम्बन्धावच्छिन्ननानाप्रकारतानिरूपितैकविशेष्यतायादुर्व-
चत्वात् ॥ क्रमेणप्रश्लेषनिर्देशोव्याख्यानादिति प्रश्लेषेसंज्ञात्रयकरणमेवव्या-
ख्यानम् नह्येकस्यसंज्ञिनोऽनेकाःसंज्ञायुज्यन्ते संज्ञाकरणस्यलघ्वर्थत्वात् ॥ प्र-

श्लेषस्याक्रमिकत्वन्तु ऋकाराणांद्वन्द्वे एकमात्रिकस्यघिसंज्ञकत्वेन पूर्वनिपातस्यावश्यकत्वेन सर्वतःप्राङ्निर्देशात्ततःपरं त्रिमात्रिकस्यप्रयोगे प्लुतप्रगृह्याइतिप्रकृतिभावापत्तौनिर्देशासङ्गते द्विमात्रिकस्यमध्येनिर्देशात् त्रिमात्रिकस्यैवमथदिन्तेनिर्देशात्सिद्धम् ॥ केचित्तु प्रश्लेषस्य क्रमिकत्वे निर्देशान्तरं भाष्यं सूत्रवैयर्थ्यं च व्याख्यानमप्याहुः तथाहि न तावत् उ३उऊ इत्येवं प्रश्लेषः त्रिमात्रस्यह्रस्वत्वे ततःपरस्यामः क्वचिदप्यसम्भवेन ह्रस्वनद्याविति सूत्रे ह्रस्वग्रहणानर्थक्यात् एकमात्रिकस्यह्रस्वत्वानुपपत्त्या स्तोरित्यादिनिर्देशासङ्गतेश्च एकमात्रस्यदीर्घत्वेऽतोदीर्घइतिदीर्घविधानस्य आङ्माङोरितितुग्विधानस्यवैयर्थ्यापत्तेश्च द्विमात्रस्य प्लुतत्वे हैहेप्रयोगइत्यादेर्वैयर्थ्यापत्तेश्च नापि उ३ऊउ इत्येवम् ह्रस्वग्रहणानर्थक्यात् स्तोरित्यादिनिर्देशासङ्गतेश्च एकमात्रस्यप्लुतत्वेऽतोरोरितिसूत्रवैयर्थ्यापत्तेश्च नवा ऊउउ३ इत्येवम् द्विमात्रस्यह्रस्वत्वे ङ्यापोरित्यादिसूत्रवैयर्थ्यात् स्तोरित्याद्यसङ्गतेश्च अतोदीर्घइत्यादेर्वैयर्थ्याच्च नच ऊउ३उ इत्येवम् ङ्यापोरित्यादेर्वैयर्थ्यात् स्तोरित्याद्यसङ्गतेश्च त्रिमात्रस्यदीर्घत्वे ॠतिॠवा-ऌतिऌवेतिवचनप्रत्याख्यानभाष्यासङ्गतेश्च आरम्भपक्षेवार्त्तिकेनापूर्वयोर्द्विमात्रयोः सूत्रेणत्रिमात्रयोस्तयोर्विधानेनफलभेदात्एकमात्रस्यप्लुतत्वेऽतोरोरित्यस्यवैयर्थ्याच्च नापिउउ३ऊ इत्येवम् ॠतिॠवेतिवचनप्रत्याख्यानभाष्यासङ्गतेः हैहेप्रयोगइत्यादेर्वैयर्थ्यापत्तेश्चेत्याहुः ॥ तेन ऊपदेन ॥ स्वोच्चारणेति स्वम् ऊपदवोध्याः ॥ सदृशइति सादृश्यस्य भेदाघटितत्वादुकारस्यापिसंज्ञावोध्या ॥ सकालइति जातावेकवचनम् ॥ इतिवाक्यइति विधेयभेदेन वाक्यभेदादितिभावः ॥ अणन्त्वादिति एतेनद्वितीयवाक्यादोशङ्कानिरासः ॥ केचित्तु एतच्छङ्काकरणमयुक्तम् अणग्रहणस्यव्यक्तिपक्षएवसत्त्वेन तत्रपक्षइत्संज्ञकवर्णसमभिव्याहारादिचिह्नाभावेन कुक्कुटरुते प्रसिद्धिप्रदर्शनेनास्यानुकरणत्वेन पाक्षिकस्यप्रकृतिवदतिदेशस्यैवानुरोधेनाकरणेन चास्योकारस्याणत्वाभावादित्याहुः ॥ संज्ञायामिति अत्रपक्षे शब्दसाम्येन यथासंख्यंवोध्यम् स्यतासीऌलुटोरितिवत् ॥ नच स्वविषयेदीर्घप्लुतसंज्ञाभ्यां वाधः अनाकडारीयत्वात् ॥ व्याख्यानादिति उकारसादृश्यस्याचत्वेनग्रहणउकारग्रहणवैयर्थ्येन उत्वेनग्रहणेऽजग्रहणवैयर्थ्येनान्येनाग्रहणेनचार्थसिद्धादित्यर्थः ॥ नन्वेकद्वित्रिमात्रावैशिष्ट्ये नापि सादृश्यस्यग्रहण-

सम्भवः एवञ्च विनिगमनाविरहात्तेन सादृश्यग्रहणे ऌकारस्यैवश्वग्रहणन्नस्या-
दितिकालग्रहणंसफलमितिचेन्न प्रणवष्टेरित्यादिज्ञापकेनेदृशसादृश्यस्याग्रहणात् ॥
अधिकंकालग्रहणमिति व्यर्थंतत्सामर्थ्यादितिशेषः ॥ ननु भाष्याविचारितप्र-
योजनकानां सूत्राक्षराणांपारायणादावदृष्टार्थत्वमेव नतु तत्रफलकल्पनंयुक्तम्
अतएव तदधीतेतद्वेदेतिसूत्रे द्विस्तद्ग्रहणं प्रमादकृतमाचार्यस्येतिभाष्यउक्तमतआह
तदुक्तंभाष्यइति ॥ यावदत्रतपरकरणमिति यावत्फलकंतपरकरणं तपरसूत्रेण-
भवति तावत्फलकं कालग्रहणमित्यर्थः ॥ वर्णग्रहणेजातिग्रहणस्येति यादृशवर्ण
त्वव्याप्यधर्मावच्छिन्नस्यग्रहणम् तादृशधर्मावच्छिन्नमात्रारब्धसमुदायगतरूपे ता-
दृशवर्णत्वव्याप्यधर्मप्रतियोगिकपर्याप्त्यनुयोगितावच्छेदकत्वंभवतीत्यर्थकान्नपा-
तएकाजित्यत्रैकग्रहणज्ञापिताद्वर्णग्रहणेजातिग्रहणमितिन्यायादितिभावः ॥ तित
उच्छत्रमिति अउइत्येतद्गतद्वित्वेऽच्त्वप्रतियोगिकपर्याप्त्यनुयोगितावच्छेकत्वारो-
पेणदीर्घसंज्ञायां विकल्पतुगापत्तिरितिभावः ॥ ननु वर्णान्तरोच्चारणेऽर्द्धमा-
त्राकालव्यवायस्य नान्तरीयकतया अउ इत्यस्यनद्विमात्रत्वम् नवाऽज्ग्रहणफ-
लत्वेन वक्ष्यमाणप्रतक्ष्येत्यत्र क्षित्यस्यैकमात्रत्वमितिचेन्न वर्णोच्चारणाधिकरण-
कालस्य द्विमात्रारूपत्वेनैकमात्रारूपत्वेनचापत्तिसम्भवात् ॥ नन्वेवमपि ऊका-
कारोच्चारणाधिकरणकालसादृश्यं काले छिद्रानन्तरितत्वेन विवक्ष्यते तच्च वर्णो-
च्चारणानधिकरणानन्तरितत्वरूपन्तथाच अउ इत्यस्य क्षित्यस्यचदीर्घह्रस्वसंज्ञ-
योरप्राप्त्याऽऽपत्तिप्रदानमयुक्तमेवेतिचेन्न तथासादृश्यग्रहणे ऋतिऋवेतिवचनप्र-
त्याख्यानपरभाष्यविरोधात् तत्रहि वार्त्तिकविहितऋकारऌकारयोरेफलकारघ-
टितत्वेनछिद्रान्तरितकालिकत्वेनदीर्घसंज्ञायाअप्राप्त्या सूत्रेणतथाभूतयोरसिद्ध्या-
पत्त्या प्रत्याख्यानासङ्गतेः ॥ पदान्ताद्वेतितुगापत्तिरिति नचैतदभावे नित्य-
विधिर्दुर्वारः सकृत्प्रवृत्तत्वात् पुनः प्रसङ्गविज्ञानन्त्वीदृशे विषयेनेत्यचश्चेत्यत्रकै-
यटेव्यक्तम् ॥ अन्तरङ्गत्वेनेति इदं समाधानंहेयम् कार्यिणोनिमित्ततयाऽना-
श्रयणेनतदीयनिमित्तसमुदायमध्ये तन्निमित्तस्याप्रविष्टत्वेन परिभाषायाअप्रवृत्तेः
नाजानन्तर्यइतिनिषेधाच्च ॥ प्राप्तविभाषायानिषेधमुखेनप्रवृत्त्याऽन्तरङ्गादपिनि
षेधस्यबलीयस्त्वेन चिन्त्यमिदमितिकेचित् तन्न अनन्तरस्येतिन्यायेनदीर्घादि-
त्यनेनप्राप्तस्यैवानेननिषेधात् ॥ उच्चैः ॥ उपांशुप्रयोगे सूक्ष्मोच्चारितप्रयोगे

अव्याप्तेः उदात्तसंज्ञायाअव्याप्तेः ॥ अव्यवस्थितत्वादिति नीचैरपिरोगा-र्तस्योच्चैः उच्चैरपिवधिरस्यनीचैरितिभावः ॥ अधिकरणशक्तिप्रधानमिति ऊर्द्ध्वाधिकरणशक्तिप्रधानमित्यर्थः ॥ उच्चारणंप्रतीति तथाच ताल्वादिस-भागाधिकरणकोर्द्ध्वदेशावच्छिन्नोच्चारणकर्मीभूतोऽजुदात्तसंज्ञइत्यर्थोबोध्यः ॥ इदम् ताल्वादीतिकथनम् ॥ अन्यत्रापीति तुल्यास्यसूत्रवृत्तावपीत्यर्थः ॥ सः ऊर्द्धभागप्रतिहतवायुव्यञ्जितोऽच् ॥ इतिभावइति तत्तत्स्थानेषु भा-गत्रयं प्रकल्प्य ऊर्द्ध्वभागेवाय्वाघातेनव्यञ्जितोऽजुदात्तः अधोभागेवाय्वाघा-तेनव्यञ्जितोऽजनुदात्तः ॥ ऊर्द्ध्वभागआहत्याधोभागेवाय्वाघातेन व्यञ्जि-तोऽच्स्वरितः । भागत्रये वाय्वाघातेन व्यञ्जितोऽच्प्रचयइतितात्पर्यम् ॥ लोकेति अत्रैवभाष्यं स्पष्टमिदम् ॥ तेषान्तत्त्वमभ्युपेत्यापिक्षत्यभावमाह हल्-स्वरेति तथाच हलउदात्तादिसंज्ञायांकिंबाधकम् ॥ न तावदचः स्थानउ-दात्तस्यहलआपत्तिः आन्तरतम्यादचएवोदात्तस्यसिद्धेः नापि हलः स्था-नेतस्यापत्तिः हल्स्वरप्राप्तौव्यञ्जनस्याविद्यमानवद्भावादित्यर्थः ॥ इदम् अ-जित्यर्थकथनम् ॥ आयइतीति आकारोनिपातत्वादाद्युदात्तः ॥ कृदुत्तरेति गतिकारकोपपदादित्यनेन ॥ अन्तोदात्तत्वमिति शेषंप्राग्वदितिभावः ॥ वि-रोधादिति तथाच पूर्वत्रधर्मिपरयोरपीहलक्षणयाधर्मपरतेतिभावः ॥ धर्मद्वि-यसमावेशस्तु यथा नानाजातीयरसवदवयवारब्धेऽवयविनि स्वाश्रयसमवेतत्व-सम्बन्धेनावयवगतस्यरसस्यैवभानं नतु चित्ररसाङ्गीकारस्तथाऽत्रापि सम्भवत्येव अतएव तस्यादितइतिसूत्रमपिस्वरसतःसङ्गच्छते नचानुवर्त्तमानयोरुदात्तानुदात्त-पदयोर्लक्षणयाधर्मपरयोर्द्वन्द्वे ततोभावप्रत्यये वर्णधर्मवृत्तिधर्मबोधापत्तिरितिवा-च्यम् इतरेतरयोगद्वन्द्वेऽपि समूहस्यैवप्राधान्यात्तं प्रतिसमूहिनोविशेषणत्वेन-द्वन्द्वोत्तरत्वप्रत्ययेनधर्मस्यैवबोधात् ॥ करणाधिकरणयोरितिल्युटाबाधादाह बाहुलकादिति ॥ एतस्यामतिकगतित्वादाह अर्शआदयजिति भावघञन्ता-दित्यादिः ॥ अस्यापिबाहुलकादविशिष्टत्वंसूचयन्नाह अन्यइति ॥ अर्द्धह्र-स्वशब्दोऽर्द्धमात्रायांरूढइतिभाष्यतोविशिष्टरूढेरेवलाभादाह ह्रस्वपदेति मूले बहुव्रीहिरितिभावः ॥ रूढेःफलमाह एवञ्चेति लोकइतिशेषः अतएववक्ष्यति-वेदेस्त्विति ॥ रूढेर्ग्रहणादेवच सूत्रे तस्यग्रहणं सफलम् तद्धिदीर्घादिस्वरितसं-

गृहार्थम् तथार्थेतु सनस्यात् नच षष्ठीकल्पनार्थन्तत् सम्बन्धिशब्दत्वादेवसिद्धेः
नचासिद्धत्वादप्राप्तत्रिपादीस्थस्वरितसंग्रहायतत् भाष्यरीत्या तदभावात् तदंत-
द्ध्वनयन्नाह इतइति अत्रच ज्ञापकम् देवब्रह्मणोरनुदात्तइति सूत्रम् अन्यथा देवाः
ब्रह्माणः इत्यत्रामन्त्रितादृयुदात्तत्वेशेषनिघातसिद्धानुदात्तयोरकारयोःस्थानेजा-
तयोरुदात्तादनुदात्तस्यस्वरितइतिविहितयोः स्वरितयोर्देवब्रह्मणोरित्यनुदात्तेक-
र्त्तव्येऽसिद्धत्वात्तदसङ्गतिःस्पष्टैव ॥ अतएव स्वरितात्संहितायामित्यैकश्रुति
भतिस्वरितस्यसिद्धत्वादिमंमेगङ्गइतिमन्त्रे मेशब्दमाश्रित्यसर्वेषांनिघाते इममित्यु-
दात्तात्परस्यानुदात्तमेशब्दाकारस्योदात्तादनुदात्तस्येतिस्वरितत्वेतस्यैकश्रुतिःसि-
द्धा ॥ वेदे येराइत्यत्रैकारस्यार्द्धोदात्तस्यदर्शनादाह वेदेत्विति ॥ प्रातिशाख्यादि-
ति एकाक्षरसमावेशइत्यादित इत्यर्थः॥ तैत्तिरीये लोकवत्सत्त्वादाह अस्माच्चेति
एवञ्चेदं सूत्रं ऋग्वेदान्यपरमितिसिद्धम् ॥ इत्यर्थइति वेदभाष्ये तथैव व्या-
ख्यातत्वादितिभावः ॥ एतेन अहव्याप्ताविस्यस्माद्दहलोर्ण्यतिछान्दसत्वादृद्ध-
द्ध्यभावे सुपांसुलुगितिषष्ठ्याः स्थानेसुरादेशइतिसाधनमपास्तम् अर्थासङ्गतेः ॥
गुणाभावइति अहिशब्देघेर्ङितीतिसूत्रप्राप्तगुणाभावइत्यर्थः ॥ उदात्तस्वरित-
योरितिस्वरितइति अहिरिवभोगैरित्यत्राद्युदात्तत्वेनपद्यमानतया ग्रामादित्वा-
द्वृषादित्वाद्वाऽऽद्युदात्तत्वंभवति ततः शेषनिघातेनेकारस्यानुदात्तत्वे उदात्ताद-
नुदात्तस्येतिस्वरितत्वे तस्य यणि स्वरितस्थानिकयणः परत्वाद्विभक्त्यकारस्य-
स्वरितइतिभावः ॥ वास्वरितइति उदात्तस्वरितयोरितिस्वरितोत्तरं शेषानुदा-
त्तेनसहैकादेशस्य स्वरितोवानुदात्तेपदादावित्यनेनेतिभावः ॥ यद्यपि भाष्य-
करणेल्युटिसिद्धेन वचनपक्षेनवहुव्रीहिरित्युक्तम् तथापि वहुव्रीहितस्तत्पुरुषस्य-
लघुत्वाभिप्रायेणाह उच्यतइति ॥ समाहारद्वन्द्वेमुखनासिकमितिस्यादतआह मुख-
सहितेति ॥ तयेति अधिकरणस्यापि स्थाल्यापच्यतइतिवत्करणत्वंवोध्यम् ॥
साधनंकृतेतिसमासइति यद्यप्यत्रकर्त्तृकरणइतिसूत्रेणापिसमासः सिद्धस्तथापि-
पादहारकइत्यत्रापादानपञ्चम्यन्तस्यकर्मण्वुलन्तेन हारकशब्देन गलचोपकइत्यत्रा-
धिकरणसप्तम्यन्तस्य कर्मण्वुलन्तेन चोपकशब्देनचसमासार्थमावश्यकमिदं कृत्यैर-
धिकार्थवचनइतिसूत्रस्थंवार्त्तिकमितिसूचयितुमेवमुक्तम् ॥ आङोऽनुनासिकइत्य-
त्रेति इत्येतत्साध्यअभ्रआँअपइतिलक्ष्यइत्यर्थः ॥ यमानांविशिष्यप्रातिशाख्येवि-

धानादाह अनुस्वारइति भाष्योक्तमासादवासिन्यायमबुद्ध्वाऽयंग्रन्थइतिबोध्यम्।। अनुनासिकस्यकीत्यादावनुवादेत्वप्रतिपत्तिरेवस्यादितिभावः।। शक्तइत्यादाविति पाठः शक्तेत्यादावितिपाठस्तु क्तान्तसम्बोधनपरतया क्तान्तप्रकृतिकटावन्तपरतयावानेयः ।। यदयपीदं नव्यक्तिपक्षइति चिन्त्यमिदम् जातिपक्षेऽपि तज्जातिपुरस्कारेणयावद्व्यक्तीनामेकज्ञानविषयत्वेऽपि आनन्त्यस्यदुर्वारत्वेनतत्पक्षेऽपिधर्मएवाष्टादशविधत्वस्यवक्तव्यत्वात् ।। एवंतथापीत्यादिग्रन्थोऽपि व्यक्तिपक्षतात्पर्येणासङ्गतएव तत्रपक्षेतद्व्यक्तित्वस्यैवशक्यतावच्छेदकतयातद्व्याप्यत्वस्यचाष्टादशसुधर्मेष्वभावेन स्वव्याप्यमिथोविरुद्धयावद्धर्मबोधनात्मकविभागासम्भवात् नच नानातद्व्यक्तित्वान्यतमव्याप्यत्वेनतदुपपत्तिः व्यक्तीनामानन्त्येनयावत्तद्व्यक्तित्वग्रहासम्भवात् तस्मात् व्यक्तिपक्षइत्युपलक्षणं जातिपक्षस्यापि तथाचव्यक्तीनामानन्त्याद्व्यक्तिपक्षेजातिपक्षेवाऽष्टादशविधत्वंनसम्भवतीति यदयपीत्यादेरर्थः तथापीत्यादेर्जातिपक्षाभिप्रायेणात्वादिजात्याक्रान्तानामष्टादशविधधर्मवत्त्वमित्याशयः ।। ननु धर्माणामप्युदात्तत्वादिभेदेनाष्टविधत्वादष्टादशेत्यनुपपन्नमतआह तत्तत्समानाधिकरणेति उदात्तत्वसमानाधिकरणानुनासिकत्वसमानाधिकरणह्रस्वत्वमित्यादिक्रमेणाष्टादशविधत्वमितिभावः ।। एवमग्रेऽपीति ऌवर्णस्यद्वादशेत्यादावित्यर्थः ।। लोकेप्रयोगेष्विति लोकेये प्रयोगाः प्रयुज्यमानाः वाक्यानि तेष्वित्यर्थः ।। अतएव शास्त्रीयकार्येऽनुपयोगाल्लोकेऽप्रयोगाच्चहेतोरेव ।। एकश्रुतेरिति इयमेव प्रचयशब्देनापिव्यवह्रियते ।। त्रैस्वर्याभावरूपत्वेऽदोषादाह स्वरान्तरत्वइति ।। इदमिति उदात्तादिभेदेनत्रिधेत्यादिकथनमित्यर्थः ।। चतुर्मात्रादिभ्योऽत्रवैषम्यमाह तस्यालोकेऽपीति प्लुतावैचइदुतावित्येतद्विषयः ।। तुल्यास्य ।। तुल्याविति नन्वत्रनपुंसकमनपुंसकेनेतिसूत्रेणनपुंसकस्यैवशेषात्तुल्यं तुल्येइतिवावक्तुंयुक्तम् नचाद्वन्द्वतत्पुरुषविशेषणानामितिनिषेधः तस्यवचनस्य त्यदादीनिसर्वैर्नित्यमितिसूत्रभाष्ये त्यदादितः शेषइतिवार्तिकानिषेधायैवारम्भात् भाष्यस्योपलक्षणत्वं स्वीकृत्यैतद्वचनस्य यावदेकशेषविधिशेषत्वेतु नपुंसकमनपुंसकेनेति वद्विरूपाणामपीत्यस्यपुमान्स्त्रियेत्यस्यचनिषेधापत्तौ तुल्यावित्यस्य भगवतोर्भवानीविश्वनाथयोरित्यस्यच प्रयोगस्यानुपपत्तिः अद्वन्द्वतत्पुरुषेतिवचनमुपादाय न्यायसिद्धमिदम् परवल्लिङ्गंद्वन्द्वतत्पुरुषयोरितिसमासा-

र्थस्यलिङ्गातिदेशात्तद्विशेषणस्यापिसर्वनाम्नस्तल्लिङ्गस्यसिद्धत्वादितिकैयटोक्त्याएकशेषनिषेधकत्वस्यवक्तुमशक्यत्वाच्चेतिचेन्न प्रवृत्तिनिमित्तनिष्ठनानाप्रकारतानिरूपितनानाविशेष्यताकबोधेच्छारूपशब्दतन्त्रविषयएवैकशेषप्रवृत्त्या प्रवृत्तिनिमित्तनिष्ठैकप्रकारतानिरूपितनानाविशेष्यताकबोधेच्छायामर्थतन्त्रस्यैवस्वीकारेण प्रकृतेतुल्यत्वनिष्ठैकप्रकारतानिरूपितनानाविशेष्यताकबुबोधयिषायाःसत्त्वेनार्थतन्त्रेणैकेनैवतुल्यशब्देनोभयोर्बोधसम्भवात् प्रत्यर्थंशब्दनिवेशइतिभाष्येऽर्थपदेनप्रवृत्तिनिमित्तस्यैवग्रहणेन प्रवृत्तिनिमित्तभेदएवानेकशब्दनिवेशबोधनात्॥ नचैवमपि नब्राह्मणंहन्यादित्यादयर्थतन्त्रएकवचनस्यैवदर्शनादिहापि तदेदस्यादितिवाच्यम् जातिगतैकत्वविवक्षायांतत्रैकवचनप्रयोगेऽपिव्यक्तिगतद्वित्वविवक्षयेहद्विवचनेबाधकाभावात् ॥ व्याख्यानादिति आस्यग्रहणकरणरूपादितिभावः अन्यथा सर्वेषामेववर्णानांजनकस्यमुखस्यतुल्यत्वेन तदुपादानवैयर्थ्यात् ॥ तच्चआस्यभवश्च ॥ स्थानमेवेति अथप्रयत्नस्याप्यास्येऽवच्छेदकत्वसम्बन्धेनभवत्वाद्वर्णोपयोगित्वाच्च ग्रहणसम्भवात्प्रयत्नग्रहणं किमर्थमितिचेदुच्यते समवायेनाकाशउत्पद्यमानश्शब्दोऽवच्छेदकतया कण्ठादावुत्पद्यते एवञ्चावच्छेदकतासम्बन्धावच्छिन्नवर्णनिष्ठजन्यतानिरूपिततादात्म्यसम्बन्धावच्छिन्नजनकतावच्छेदकधर्मवतआस्यपदेनग्रहणमित्यत्रैवप्रयत्नग्रहणस्यज्ञापकत्वात् प्रयत्नेऽवच्छेदकत्वसम्बन्धावच्छिन्नजनकतायास्सत्त्वेऽपि तादात्म्यसम्बन्धावच्छिन्नायास्तस्याअभावात् नच प्रयत्नग्रहणसामर्थ्याद्वायुसंयोगादीनामेवास्यभवानांग्रहणमित्येवकुतोनज्ञाप्यतइतिवाच्यम् तुल्यास्येतिनिर्देशस्यैवानुपपत्तेः ॥ नच वक्ष्यमाणदिशायावदास्यभवतुल्यत्वग्रहणादुदात्ताकारादिनिष्ठावच्छेदकत्वसम्बन्धावच्छिन्नजन्यतानिरूपिततादात्म्यसम्बन्धावच्छिन्नजनकतावच्छेदकतायाः कण्ठोदूर्ध्वभागत्वादौसत्त्वेन तद्वतांतुल्यत्वएवसंज्ञापत्तावुदात्तानुदात्तयोरकारयोः परस्परंसवर्णसंज्ञानुपपत्तिरितिवाच्यम् प्रयत्नसाहचर्येणास्यभवस्यापि वर्णविभाजकधर्मावच्छिन्नजन्यतानिरूपितजनकतावच्छेदकधर्मवतएवग्रहणात् उदात्तत्वादयश्च नवर्णविभाजकाः त्रिषष्टिश्चतुःषष्टिर्वावर्णाइतिशिक्षोक्तेरत्वादिभिरेवतद्विभागलाभात् तेच न कण्ठोदूर्ध्वभागत्वाद्यवच्छिन्नजनकतानिरूपितजन्यतावच्छेदकाइतिनानुपपत्तिः। तदेतत्सकलमभिप्रेत्यवक्ष्यति शिक्षायांकण्ठादीनामित्यादि ॥ तथाभूतस्यास्य-

भवशब्देनग्रहणेप्रमाणमाह प्रयत्नस्येति वर्णोत्पत्तीति वर्णोत्पत्तिप्राक्कालिकत्व-
स्यात्मसमवेतयत्नविशेषेऽपिसत्त्वात्तद्व्यावृत्तयआह अव्यवहितेति ॥ प्राग्भा-
वित्वेति वाह्याहि तदुत्तरभाविनः ॥ ननु यत्नप्रयत्नशब्दयोः प्रयत्नमात्रेरूढ-
त्वेनपर्यायतया लाघवाद्यत्नेतिवाच्येप्रोपादानमधिकसङ्ग्रहार्थमित्यस्य पर्याय-
शब्दानामिति न्यायविरोधाद्वक्तुमशक्यत्वेनयोगाद्रूढिर्रितिन्यायेनयत्नसामान्यग्र-
हणमेवस्यादतआह जनकेति तथाच प्रयत्नेजनकत्वग्रहे यत्नसामान्यस्यजन्यप्रा-
ग्वर्त्तित्वरूपजनकत्ववाधाद्योगार्थएव भूमौपङ्कजमुत्पन्नमित्यत्रेवाश्रीयते ॥ ज-
नकत्वमितिकथनं कार्यशब्दवादाभिप्रायेण नित्यवादेत्वभिव्यञ्जकत्वमेवतदर्थः ॥
तथाच यन्निरूपिजनकतावन्तौ तुल्यास्यप्रयत्नावितिविग्रहस्य तुल्यास्यप्रयत्ननि-
ष्ठजनकतानिरूपितजन्यतावदितिसमासस्यचार्थः ॥ ननु प्रयत्नस्यस्वतोभेदेनत-
त्त्वेपि दैत्यारिरित्यादौकार्यव्यक्तिभेदेऽपिस्थानस्यैकत्वात्तुल्यत्वस्यभेदघटितत्वा-
त्सावर्ण्यप्रसक्तौदीर्घोदुर्लभइत्यतआह तत्तदिति ॥ भेदघटितेति लोकेभेदेस-
त्येवसादृश्यस्यव्यवहारादितिभावः ॥ वस्तुतस्तु सादृश्यस्यभेदघटितत्वेऽपिना-
रोपस्योपयोगः भावानां प्रतिक्षणपरिणामित्वेनस्थानानां परस्परभेदसम्भवात् ॥
प्रतियोगिभेदविशिष्टसाधारणधर्मरूपं सादृश्यमितिवदतांनैयायिकानामन्यदोषमु-
द्धृत्य सादृश्यमतिरिक्तमखण्डोपाधिः अतएव केनधर्मेणसादृश्यम् आह्लादक-
त्वेनमुखेचन्द्रसादृश्यमित्यादि व्यवहारसङ्गतिरित्यभिसन्दधानः स्वमतेनाह व-
स्तुतइति ॥ भाष्यसम्मतमिति नन्विवयुक्तमित्यत्रेवशब्दोपादानेनैतद्गम्यतइत्य-
न्यत्रनिरूपितम् ॥ कण्ठत्वादिनैवस्थानत्वोक्तेर्यति कण्ठ्यावहाविचुयशाइत्यादि-
नेतिभावः ॥ यस्यैतद्द्वयमिति यज्जनकं स्थानप्रयत्नोभयमित्यर्थः ॥ मूलो-
क्तयेनेत्यस्य यथाश्रुतार्थकत्वमयुक्तम् स्थानप्रयत्नयोर्येनेत्येतद्बोध्येनवर्णेनसहतु-
ल्यत्वासम्भवादतोलक्षणयाव्याचष्टे यदीयेनेति यज्जनकेनेत्यर्थः ॥ एतद्द्व-
येन स्थानप्रयत्नोभयेन ॥ यावदास्यभवतुल्यत्वमिति तच्च स्वजनकस्थानज-
न्यत्व स्वाजनकस्थानाजन्यत्वोभयसम्बन्धेन तत्तद्वर्णविशिष्टत्वम् एतच्च परस्परं
विवक्षितम् तेन इकारवैशिष्ट्यस्यैकारेऽभावेऽपि एकारवैशिष्ट्यस्येकारेसत्त्वेने-
कारैकारयोर्मिथः सावर्ण्यकृतोनेतिशङ्कायानावसरः ॥ परस्परत्वञ्च सम्बन्ध-
विशिष्टसम्बन्धसम्बन्धित्वम् वैशिष्ट्यञ्च स्वीयानुयोगितासमानाधिकरणप्रतियो-

गिताकत्वस्वीयप्रतियोगितासमानाधिकरणानुयोगिताकत्वस्वत्वृत्तिसम्बन्धिताव-च्छेदकरूपवत्त्वस्वभिन्नत्वैतच्चतुष्टयसम्बन्धेन सम्बन्धिताच प्रतियोगित्वानुयोगित्वान्यतरसम्बन्धेन चैत्रमैत्रौपरस्परन्नमतइत्यादौ चैत्रानुयोगिकमैत्रप्रतियोगिकस्वकर्तृकनमनकर्मत्वसम्बन्धवैशिष्ट्यस्यमैत्रानुयोगिकचैत्रप्रतियोगिकस्वकर्तृकनमनकर्मत्वेसङ्घटनात्तत्सम्बन्धित्वस्यप्रतियोगित्वानुयोगित्वान्यतरसम्बन्धेनचैत्रमैत्रयोः सत्त्वात्समन्वयः ॥ एवमुक्तोभयसम्बन्धेनस्वविशिष्टत्वरूपककारप्रतियोगिकखकारानुयोगिकसम्बन्धविशिष्टत्वस्योक्तस्वविशिष्टत्वरूपखकारप्रतियोगिककारानुयोगिकसम्बन्धे सत्त्वात्तत्सम्बन्धित्वस्य ककारखकारयोः सत्त्वेन सावर्ण्यंसिद्ध्यति ॥ इकारप्रतियोगिकस्वविशिष्टत्ववैशिष्ट्यस्यैकारप्रतियोगिकस्वविशिष्टत्वे एकारप्रतियोगिकस्वविशिष्टत्ववैशिष्ट्यस्येकारप्रतियोगिकस्वविशिष्टत्वेवा प्रथमसम्बन्धद्वयविरहप्रयुक्तविरहेण नतयोः संज्ञाप्रसक्तिः ॥ यत्र चैत्रोमैत्रं मैत्रश्च विष्णुमित्रंनमति तत्र मैत्रप्रतियोगिकविष्णुमित्रानुयोगिकस्वकर्तृकनमनकर्मत्ववैशिष्ट्यस्य चैत्रप्रतियोगिकमैत्रानुयोगिकस्वकर्तृकनमनकर्मत्वेवारणायप्रथमःसम्बन्धः ॥ एवं तत्रैव चैत्रप्रतियोगिकमैत्रानुयोगिकसम्बन्धवैशिष्ट्यस्य मैत्रप्रतियोगिकविष्णुमित्रानुयोगिसम्बन्धेवारणाय द्वितीयःसम्बन्धः ॥ एवं यत्र चैत्रोमैत्रंनमति मैत्रश्च चैत्रं ताडयति तत्र चैत्रप्रतियोगिकस्वकर्तृकनमनकर्मत्ववैशिष्ट्यस्यमैत्रप्रतियोगिकस्वकर्तृकताडनकर्मत्वेवारणायतृतीयः सम्बन्धः ॥ एवं यत्र चैत्रः स्वमेवनमति तत्र स्वकर्तृकनमनकर्मत्ववैशिष्ट्यस्य स्वस्मिन्वारणाय तुरीयः सम्बन्धः । अन्यथा एष्वपिपरस्परपदप्रयोगापत्तेरितिबोध्यम् ॥ अथवा स्वजनकयावत्स्थानजन्यत्वस्वाजनकस्थानाजन्यत्वोभयसम्बन्धेनस्वविशिष्टत्वमेवयावदास्यभवतुल्यत्वमस्तु स्वजनकयावत्स्थानजन्यत्वश्च स्वनिरूपितजनकतावच्छेदकस्थानत्वव्याप्यधर्मसमानाधिकरणाभावप्रतियोगित्वाभाववज्जनकतानिरूपितजन्यतावत्त्वम् तथाच एकारनिरूपितजनकतावच्छेदकस्थानत्वव्याप्यकण्ठत्वसमानाधिकरणाभावप्रतियोगित्वस्यैवेकारनिरूपितजनकतायांसत्त्वेनैकारवैशिष्ट्यस्येकारे इकाराजनककण्ठस्थानजन्यत्वेनेकारवैशिष्ट्यस्यैकारेचासत्त्वेन नदोषः ॥ नन्वेवमेकारयोरपि सावर्ण्यमनुपपन्नम् एकारनिरूपितकण्ठनिष्ठजनकतातस्तालुनिष्ठजनकताया अवच्छेदकाश्रययोर्भेदेनभेदादेकार-

निरूपितजनकतावच्छेदककण्ठत्वसमानाधिकरणाभावप्रतियोगित्वस्यतालुवृत्त्येकारजनकत्वेसत्त्वादितिचेन्न स्वनिरूपितजनकत्वसमानाधिकरणाभावीयप्रतियोगितानिरूपितनिरूपितत्वसम्बन्धावच्छिन्नावच्छेदकत्वाभाववत्त्वस्यैव स्वजनकयावत्स्थानजन्यत्वपदार्थत्वेनैकारनिरूपितजनकत्वाधिकरणे कण्ठेतालुनिवा एकारनिरूपितजनकतानास्तीत्याकारकाभावस्यवक्तुमशक्यत्वेनैकारे निरूपितत्वसम्बन्धावच्छिन्नावच्छेदकत्वाभाववत्त्वस्यसत्त्वेनादोषात् इकारेतु एकारनिरूपितजनकत्वाधिकरणकण्ठवृत्तीकारनिरूपितजनकत्वाभावीयप्रतियोगितानिरूपितनिरूपितत्वसम्बन्धावच्छिन्नावच्छेदकतायाएवसत्त्वेननातिव्याप्तिः ॥ अथवा स्वनिष्ठव्याप्यतानिरूपितव्यापकतावत्त्वस्वनिष्ठव्यापकतानिरूपितव्याप्यतावत्त्वसम्बन्धाभ्यां स्वविशिष्टत्वमेव स्वयावदास्यभवतुल्यत्वम् व्याप्यताव्यापकताच सम्बन्धद्वयेऽवच्छेदकत्वसम्बन्धावच्छिन्नाग्राह्या अत्र प्रथमसम्बन्धदानादेकारवैशिष्ट्यमिकारेन अवच्छेदकतासम्बन्धेनैकाराधिकरणवृत्त्यवच्छेदकतासम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावप्रतियोगित्वस्यैवेकारे सत्त्वात्। द्वितीयसम्बन्धदानादिकारवैशिष्ट्यन्नैकारे अवच्छेदकतासम्बन्धेनेकाराभाववतिकण्ठेऽवच्छेदकतासम्बन्धेनैकारस्यवृत्तित्वात् ॥ अथवा स्वाजनकजन्यत्वस्वविशिष्टधर्मविशिष्टत्वान्यतरसम्बन्धेन स्वविशिष्टोयस्तद्भिन्नत्वमेव स्वयावदास्यभवतुल्यत्वम् धर्मेवैशिष्ट्यञ्च स्वनिष्ठजन्यतानिरूपितजनकतावच्छेदकत्वेन धर्मस्यवैशिष्ट्यञ्च स्वावच्छिन्नजनकतानिरूपितजन्यत्वाभाववत्त्वेन तथाचेकारविशिष्टभिन्नत्वंनैकारे स्वाजनककण्ठजन्यत्वेन स्वविशिष्टत्वस्यैवसत्त्वात् नाप्येकारविशिष्टभिन्नत्वमिकारे स्वनिरूपितजनकतावच्छेदककण्ठत्वधर्मावच्छिन्नजनकतानिरूपितजन्यत्वाभाववत्त्वेनस्वविशिष्टत्वसत्त्वात् ॥ अथवा स्वाजनकस्थानाजन्यत्वजनकत्वसम्बन्धेनस्वविशिष्टोयस्तद्वृत्त्यभावाप्रतियोगित्वोभयसम्बन्धेन स्वविशिष्टत्वमेवयावदास्यभवतुल्यत्वम् अभावश्चावच्छेदकत्वसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकोवोध्यः तथाच प्रथमसम्बन्धविरहान्नेकारवैशिष्ट्यमेकारे नवा एकारवैशिष्ट्यमिकारे जनकत्वसम्बन्धेनैकारविशिष्टकण्ठस्थानवृत्त्यवच्छेदकत्वसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावप्रतियोगित्वस्यैवसत्त्वेन द्वितीयसम्बन्धेन वैशिष्ट्यविरहात् ॥ अथवा स्वनिष्ठावच्छेदकत्वसम्बन्धावच्छिन्नजन्यतानिरूपिततादात्म्यसम्बन्धावच्छिन्न-

जनकताविशिष्टजनकतानिरूपितावच्छेदकत्वसम्बन्धावच्छिन्नजन्यतावत्त्वसम्ब-
न्धेन स्वविशिष्टत्वमेवतत्त्वम् जनकतावैशिष्ट्यञ्च स्वव्याप्यत्वस्वव्यापकत्वसम्ब-
न्धाभ्याम् तथाचेकारनिष्ठजन्यतानिरूपितजनत्वाभाववतिकण्ठे एकारनिरूपित-
जनकतासत्त्वेन नेकारवैशिष्ट्यमेकारे नाप्येकारवैशिष्ट्यमिकारे एकारनिरूपित-
जनकत्वाधिकरणकण्ठवृत्त्यभावप्रतियोगित्वस्यैवेकारनिरूपितजनकतायां सत्त्वात्
केचित्तु अत्र कल्पे जनकतावैशिष्ट्यं जनकतायां स्वप्रतियोगिकपर्याप्त्यनुयोगिता-
वच्छेदकरूपावच्छिन्नानुयोगिताकपर्याप्तिप्रतियोगित्वसम्बन्धेनदत्त्वा इकारैका-
रयोः सावर्ण्यं वारयन्ति तदसत् एकारनिरूपितजनकतयोर्भेदेनेकारनिरूपितता-
लुनिष्ठजनकताप्रतियोगिकपर्याप्त्यनुयोगितावच्छेदकरूपावच्छिन्नानुयोगिताकप-
र्याप्तिप्रतियोगित्वस्यैकारनिरूपितजनकतायांसत्त्वेनापत्त्यनुद्धारात् ॥ एषुचप-
ञ्चसुकल्पेषु परस्परं यावदास्य भवतुल्यत्वाविवक्षणेऽपिनकश्चिद्दोषइत्यलम् ॥ अथ
सर्वत्रनिषेधशास्त्रेणविधिशास्त्रे सङ्कोचस्यौत्सर्गिकत्वेन प्रकृते नाज्झलावितिसूत्रे-
णकथंसङ्कोचः नच तुल्यास्यपदार्थआज्भिन्नत्वेन हल्भिन्नत्वेन च सङ्कोचःस-
म्भवति विधिवैयर्थ्यात् नच आकाराजेतदन्यतरतुल्यास्यप्रयत्नमाकाराजेतदन्यत-
रत्सवर्णसंज्ञंभवति हलातुल्यास्यप्रयत्नंहल्सवर्णसंज्ञकंभवतीतिवाक्यभेदमेवना-
ज्झलाविति सूत्रंबोधयतीतिवाच्यम् एवंसतिहलिभराकारस्य संज्ञाऽप्राप्तेराकार-
प्रश्लेषवैयर्थ्यापत्तेः ईकारशकारयोःसंज्ञाऽप्राप्ते रचिकिं कुमारीश्चेतइतिग्रन्थासङ्ग-
तेश्चेतिचेदत्रोच्यते आकाराजेतदन्यतरभिन्नेनतुल्यास्यप्रयत्नमाकाराजेतदन्यतर-
भिन्नं सवर्णसंज्ञंभवति हल्भिन्नेनतुल्यास्यप्रयत्नंहल्भिन्नंसवर्णसंज्ञंभवतीतिवा-
क्यभेदमेवग्राहयतिनिषेधसूत्रं तथाचदीर्घाकारहलोः सावर्ण्यवारणायप्रश्लेषस्यई-
कारशकारयोः पृथग्वाक्येनसावर्ण्यप्राप्ते रुक्तकौमुदीग्रन्थस्यचसङ्गतिः ॥ अथवा
यावदास्यभवतुल्यत्वे स्ववृत्त्यात्वाभावविशिष्टात्वाभावविशिष्टाच्त्वाभावहल्
त्वाभावैतदन्यतरवत्त्वस्यापि सम्बन्धत्वेनविवक्षायामेवतात्पर्यग्राहकं निषेधसूत्रं
तथाचाकारहकारादौनान्नसावर्ण्यम् अकारवृत्तिर्योऽन्यतरोहल्त्वाभावस्तद्वत्ताया-
हकारेऽभावात् दीर्घप्लुताकारयोरीकारेणसावर्ण्याभावायात्त्वाभावआत्वाभाववि-
शिष्टात्वाभावविशिष्टत्वंविशेषणम् ईवृत्त्यात्वाभावविशिष्टात्वाभावविशिष्टाच्
त्वाभावस्यशकारेशकारवृत्तितदभावस्यैकारेचसत्त्वात्सावर्ण्यप्राप्त्याकौमुदीग्रन्थस-

ङ्गतिः ॥ अथवा यावदास्यभावतुल्यत्वे स्ववृत्तिद्वित्ववत्त्वमपिसम्बन्धोवेयः तत्र स्ववृत्तिद्वित्वे आकाराजेवदन्यतरहल्केतदुभयारब्धसमुदायावृत्तित्वेनसङ्कोचएवता-त्पर्यग्राहयतिनिषेधसूत्रम् तथाचाज्झलोर्न तत्प्रसक्तिः अकारादिवृत्तियदाज्झलु-भयारब्धसमुदायावृत्तिद्वित्वं तद्वत्तायाहकारादावभावात् द्वित्वे स्ववृत्तिताद्वि-त्ववत्ताचापर्याप्त्याविवक्षितेतिनासम्भवः ॥ परस्परंयावदास्यभवतुल्यत्वंविव-क्षितमितिप्रथमकल्पवादिनस्तु परस्परपदार्थघटकप्रथमसम्बन्धद्वयमुखप्रविष्टाया-मनुयोगितायां प्रतियोगितायाञ्चआज्निष्ठप्रतियोगितानिरूपितहल्निष्ठानुयोगि-ताभिन्नत्वेन हल्निष्ठानुयोगितानिरूपिताऽज्निष्ठप्रतियोगिताभिन्नत्वेन च स-ङ्कोचमेव नाज्झलावित्येतत्करोति तथाच हल्प्रतियोगिकाजनुयोगिकस्यनिरु-क्तोभयसम्बन्धेन स्वविशिष्टत्वरूपसम्बन्धस्यवैशिष्टस्य स्वभिन्नत्वस्ववृत्तिसम्ब-न्धतावच्छेदकरूपवत्त्वहल्निष्ठानुयोगितानिरूपिताऽज्निष्ठप्रतियोगिताभिन्नस्वीय-प्रतियोगितासमानाधिकरणानुयोगिताकत्वसंबन्धैर्हलनुयोगिकाच्प्रतियोगिके नि-रुक्तोभयसम्बन्धेन स्वविशिष्टत्वरूपेसम्बन्धेसत्त्वेऽपि हल्निष्ठप्रतियोगितानिरू-पिताज्निष्ठानुयोगिताभिन्नस्वीयानुयोगितासमानाधिकरणप्रतियोगिताकत्वसम्ब-न्धेनतदभावाद् हलनुयोगिकाच्प्रतियोगिकस्वविशिष्टत्वसम्बन्धवैशिष्ट्यस्याज-नुयोगिकहल्प्रतियोगिकेस्वविशिष्टत्वसम्बन्धे हल्निष्ठानुयोगितानिरूपिताज्निष्ठ-प्रतियोगिताभिन्नस्वीयप्रतियोगितासमानाधिकरणानुयोगिताकत्वसम्बन्धेनाभा-वाच्च नाज्झलोःसावर्ण्यप्रसक्तिः नवाकुमारीशेतइतिग्रन्थासङ्गतिः ॥ यत्तु पर-स्परपदार्थकुक्षिप्रविष्टप्रथमसम्बन्धद्वयस्थाने स्वीयाज्निष्ठप्रतियोगितासमानाधिक-रणाज्निष्ठानुयोगिताकत्वस्वीयाज्निष्ठानुयोगितासमानाधिकरणाज्निष्ठप्रतियोगिता-कत्वसम्बन्धाभ्यां स्वविशिष्टत्व स्वीयहल्निष्ठप्रतियोगितासमानाधिकरणहल्नि-ष्ठानुयोगिताकत्वस्वीयहल्निष्ठानुयोगितासमानाधिकरणहल्निष्ठप्रतियोगिताकत्व-सम्बन्धाभ्यां स्वविशिष्टत्वैतदन्यतरवत्त्वरूपमेकंसम्बन्धंदातुमेवमाज्झलावित्य-स्यप्रवृत्तिरिति तदसत् ईकारशकारयोः सावर्ण्यानुपपत्त्याकौमुदीग्रन्थासङ्गतेरि-तिवदन्ति तदेतच्छास्त्रमात्रेऽपयोगिवाक्यभेदादिकल्पनयानिर्वाहे सकललोकतन्त्र-प्रसिद्धपरस्परत्वापेक्षयाऽतिरिक्तसङ्कुचिपरस्परत्वकल्पनाप्रयुक्तंमन्दमितिप्रतिभा-तीतिदिक् ॥ निर्देशादिति इदञ्च निवृत्तत्वव्याप्यानां संज्ञानुपयुक्तत्वमितिरी-

त्योक्तम् ॥ सप्तप्रयत्नाइतिभाष्यरीत्याप्याह अतएवैचोरिति ऐचोरित्यर्थः ॥ नैतौतुल्यस्थानाविति ताल्वोष्ठकृतभेदादिति तद्भावः ॥ तद्वानासामिति अनेन यावत्स्थानसाम्यएव सवर्णसंज्ञेत्यत्रायंनिर्देशएवज्ञापकइतिसूचितंभवति ॥ यत्किञ्चित्प्रयत्नैक्यमादायेति तत्फलंहि कखादीनांसावर्ण्यसिद्धिः ॥ सवर्णग्रहणेनेति तद्धिहलोयमामितिवद्यथासङ्ख्यव्यावृत्त्याशिण्ढीत्यत्रढकारेपरेडकारलोपार्थम् ॥ यावत्प्रयत्नतौल्येसवर्णसंज्ञाविधानेतु डढयोस्तदप्राप्त्यायथासङ्ख्यतुल्यफलकत्वेन तद्व्यर्थमितितदाशयः ॥ भाष्येइति सत्येवहिभेदेसवर्णसंज्ञयाभवितव्यमितितुल्यास्यसूत्रस्थभाष्यप्रतीकमुपादाय प्रदीपइत्यर्थः भाष्येतु भेदाधिष्ठानाहिसवर्णसंज्ञेत्यादिनातुल्यास्यसूत्रस्यैवज्ञापकत्वमुक्तम् ॥ तेनेति प्रयत्नांशेयत्किञ्चित्प्रयत्नभेदेऽपि ज्ञापकात्सावर्ण्यप्रतिपादनेनेत्यर्थः ॥ तयोर्जनकानामास्यभवानामिति ननु मात्राकालिकत्वादिरूपह्रस्वत्वादिकन्त्विति वक्ष्यमाणग्रन्थेनास्यविरोधः तत्र ह्रस्वत्वादिजनकयत्नस्यास्यवाह्यत्वोक्तेरितिचेन्न तज्जनकयत्नानांवाह्यत्वेऽपितत्तत्स्थानस्थितवायुसंयोगानामास्यान्तर्गतत्वाविरोधात् ॥ तन्नेति नचऋलृवर्णयोरितिसामर्थ्येन भिन्नस्थानयोर्नस्यादितिवाच्यम् अचोश्चेत् ऋलृवर्णयोरेवेतिनियमस्यापिसम्भवात् ॥ लोपोमाभूदिति इदमग्रेऽपिवोध्यम्॥ वाक्श्चोततीति नच झयोझयीतिन्यासेननदोषइतिवाच्यम् निंस्व निंसइत्यादौलोपानापत्तेः ॥ ननु झरोझरिसवर्गेइतिन्यासेनसिद्धे किमास्यप्रयत्नयोर्ग्रहणेनेतिचेन्न आस्यग्रहणाभावेवलयोरपिसावर्ण्यापत्तौतद्वदतीत्यादौतोर्लीतिपरसवर्णापत्तेः । प्रयत्नग्रहणाभावे ञययोरपिसावर्ण्यापत्तौ सँय्यन्तेत्यत्र कदाचिद्वापदान्तस्येत्यनेन ञकारस्यापिपरसवर्णस्यापत्तेश्च नह्यत्र परसवर्गेइतिन्यासोयुक्तः यकारादेरवर्गीयत्वात् ॥ तत्रैव वाक्श्चोततीत्यत्रैव दोषइतिपाठः तस्यच माभूदितिशेषः ॥ दोषादितिपाठे प्रेतिकिमित्यस्याग्रेइतितुनेतिशेषोवोध्यः ॥ कण्ठव्यापारआवश्यकइति वस्तुतस्त्विदमयुक्तम् मूर्द्धन्यभिहतोवायुः प्रत्यावृत्तः सन् यन्देशमभिहत्ययंवर्णमभिव्यञ्जयति सएवतत्स्थानम् नतु तत्तद्वर्णाभिव्यञ्जकव्यापारवान् वर्णजनकवायुसंयोगाधारेवर्णाधारत्वारोपेणस्थानत्वव्यहारोपपादकवक्ष्यमाणग्रन्थविरोधात् उरोमूर्द्धादिव्यापाराणां यावद्वर्णाभिव्यक्तावावश्यकत्वेन तत्तत्स्थानकत्वस्यापशापत्तेश्च तथाच शङ्कासमाधानयोर्निर्वलत्वात्॥ न-

न्वेवं कचयोः सावर्ण्याभावेऽपि सप्तप्रयत्नाइतिभाष्यमते इकारैकारयोः सावर्ण्या-भावेऽपि च पञ्चप्रयत्नाइतिमतेइकारैकारयोः सावर्ण्यंदुर्वारमित्यतः समाधाना-न्तरमाह भिन्नस्थानेति शिक्षायाम् " एऐतुकण्ठताल्व्याओऔकण्ठोष्ठजौस्मृता-वित्यत्र कण्ठात्पृथक्ताल्वोष्ठस्थानकथनवैयर्थ्येन यत्स्थानत्वेनयदुपात्तं तदेव त-त्सावर्ण्यप्रयोजकमितिकल्पनमितिभावः यजुष्येकेषामितिनिर्देशोऽपीहलिङ्गम् ॥ यत्तु ज्योत्स्नाकृतः आस्यग्रहणवैयर्थ्यापत्तेश्चेत्यपिहेत्वन्तरमाहुः तदसत् याव-दास्यभवतुल्यत्वग्रहणद्वाराकचयोःसावर्ण्याभावायसार्थक्यात् ॥ ननु जिह्वामू-लेतुकुःप्रोक्तइति शिक्षोक्तेरिहकुग्रहणमयुक्तम् नच वृत्त्यादिप्रामाण्येन शिक्षा-स्थजिह्वामूलपदस्यलक्षणया स्वसमीपदेशकण्ठबोधकत्वम् अतएवातिप्रसङ्गवार-णायतस्यरूढिकल्पनापिनेतिलाघवमितिवाच्यम् मानाभावात् नचात्र कण्ठपदमेव लक्षणया जिह्वामूलपरमित्यपियुक्तम् अहयोः कण्ठ्यत्वस्यतत्रोक्तत्वेन तद्विरो-धापत्तेरतआह अत्रेति लक्षणेतिभावः ॥ उभयपरमिति अन्यतरपरमिति वक्तुं-युक्तम् अहयोः कण्ठस्थानत्वस्य कोर्जिह्वामूलस्थानत्वस्यच विवक्षितत्वात् अ-न्यथा अकुहानांसर्वेषामुभयस्थानत्वापत्तेरितिबोध्यम् ॥ नन्वेवं कोरपिजिह्वा-मूलभवत्वेनजिह्वामूलीयपदस्यव्यवहारातिप्रसङ्गइत्यतआह जिह्वामूलीयपदस्येति चस्त्वर्थे ॥ वर्णविशेषे कखाभ्यांपूर्ववर्त्तिन्यर्द्धविसर्गसदृशे ॥ रूढिरिति त-थाच योगाद्रूढेर्बलीयस्त्वेननातिप्रसङ्गइतिभावः ॥ अतएव रूढेरेव यदिकुरपि-जिह्वामूलीयः स्यात्तदा तस्याक्षरसमाम्नायेपाठसत्त्वाज्जिह्वामूलीयानान्तेषुगणनं विरुद्धंस्यादितिभावः ॥ नन्वकुहेत्यादिनापूर्वं कादीनांकण्ठादिस्थानत्वेबोधिते पश्चात्तुल्यस्थानत्वज्ञानात्सवर्णपदशक्तिग्रहेकुशब्दस्य सवर्णग्राहकत्वमणुदित्सूत्रे-णबोधनीयमिति कथमत्र कुशब्देनपञ्चानामुपस्थितिरित्यतआह तत्त्वदिति ॥ सा-हचर्यात् उपक्रान्ताकारसमभिव्याहारात् ॥ दन्तसंयुक्तेति अतएवदन्त्योष्ठ्यो-वइत्यत्र शरीरावयवाच्चेति यत् अन्यथादन्तानांचर्मणिद्वीपिनं हन्तीत्यत्रवक्ष्य-माणरीत्याशरीरावयवत्वाभावात्तदनुपपत्तेः ॥ ध्मायेते शब्द्येते उच्चार्येतेइतियाव-त् ॥ योगार्थमात्राश्रयणे उकारपवर्गयोरप्युपध्मानीयशब्दातिप्रसङ्गमाशङ्क्याह रूढत्वाच्चेति ॥ भ्रमामपीति तथाच हरिभ्रमतीत्यादौनकारइव ञकारादिरपि-कदाचित्परसवर्णःस्यादितिभावः॥ नन्वस्यन्त्यनेनेति भाष्यात्कण्ठादिषुकरणत्वो-

पगमेतेषु स्थानत्वव्यवहारानुपपत्तिरतआह स्थानत्वव्यवहारस्त्विति ॥ वर्णाधारत्वारोपेणेति वस्तुतस्तु कण्ठाद्यवच्छेदेनवर्णानामभिव्यक्त्याऽवच्छेदकत्वसम्बन्धावच्छिन्नायामुख्याधारतायाएवसम्भवान्नारोपस्योपयोगः किञ्चैवमारोपेसति संयोगस्योभयनिष्ठत्वेन वायुसंयोगाधारेवायावपि वर्णाधारत्वारोपेणतस्यापिस्थानत्वापत्तिःस्यादितिबोध्यम् ॥ प्रसङ्गाद्व्यवहारान्तरमपि निर्णयति तत्तत्स्थानेति ॥ जिह्वाग्रादाविति स्पृष्टतान्वयित्वमित्तिस्त्वं सप्तम्यर्थः जिह्वाग्रादौ तद्व्यवहारः प्रातिशाख्ये व्योर्लघुप्रयत्नतरइत्यत्रचबोध्यः उत्तरत्रहि लघुतरःप्रयत्नोजिह्वाग्रादिर्यस्योच्चारणइतिविग्रहे जिह्वाग्रादीनां प्रयत्नशब्देनव्यवहारात् लघुतरत्वञ्चेहशिथिलत्वम् ॥ तत्सम्बन्धजनकइति एतेन व्यापारवत्त्वसूचनात्करणत्वव्यवहारोनानुपपन्नइतिभावः ॥ वाह्यप्रयत्नेषु योव्यवहारस्तमाह वर्णाभीति ॥ यत्नइति वाह्यइत्यर्थः ॥ ननु गुणशब्दस्योक्तार्थकत्वे वृद्धिरादैजितिसूत्रस्थस्यभेदकत्वाद्गुणस्येत्यस्यापितथैवार्थः स्यात्तथाचैकोयमात्मेतिदृष्टान्तभाष्यमसङ्गतंस्यात् तेनतस्यधर्मार्थकत्वलाभादित्याशङ्क्यगुणपदस्यानेकार्थकत्वेन समाधानमभिसन्धायाह अकारादिनिष्ठेति ॥ उत्पन्नेष्विति शाब्दिकनये शब्दस्यद्रव्यत्वादनुनासिकत्वादीनांसमवायेन तत्रोत्पत्त्यागुणत्वव्यवहारः समवायेनगुणोत्पत्तौ तादात्म्येनद्रव्यस्यकारणत्वेनक्लृप्तत्वादितिभावः ॥ अत्रेति दृष्टान्तप्रतिपादकभाष्यइत्यर्थः ॥ ननूदात्तत्वादिगुणरहितस्याकारादेः पूर्वमनभिव्यक्तेः स्वाश्रयवर्णजनकस्थानविशेषावच्छिन्नवायुसंयोगातिरिक्तस्य तज्जननेऽनुपयोगाच्च तत्रगुणत्वव्यवहारोऽनुपपन्नइत्यतआह उदात्तत्वादीनामिति ॥ तद्गुणरहितस्वरूपानुपलम्भेनेति यत्तु यथातृतीयास्तथापञ्चमाइतिभाष्यात्तद्गुणरहितानांपूर्वमुपलम्भेपश्चादानुनासिक्यगुणोत्पत्तेर्लाभादकारवदस्यापिनासिकास्थानत्वमयुक्तमिति तन्न एवंसति सानुनासिकाकारादिवद्वर्णसमाम्नायेङ्णादेरवक्तव्यत्वापत्तेः तत्स्थानेनिरनुनासिकानांवर्णविशेषाणांवक्तव्यत्वापत्तेश्च ॥ नन्वेवं शिक्षायांङ्णादीनां नासिकास्थानानुक्त्यान्यूनता यावदास्यभवतुल्यत्वविरहात्कङयोः सावर्ण्यानुपपत्तिश्चेत्याशङ्क्याह अनुस्वारेति एतेन पृथमंदूषणंनिराकृतंवेदितव्यम् ॥ द्वितीयं निराकुरुते कङयोस्त्विति ॥ अत्रसूत्रे तुल्यास्यसूत्रे ॥ तत्रत्यप्रयत्नस्येति नासिकाभवानुनासिक्यप्रयत्नस्येत्यर्थः ॥ अग्रह-

णबोधनेति नासिकाया आस्यपदेनग्रहणेतु अत्रत्यप्रयत्नस्यास्यपदव्यावर्त्यत्वोक्तेर-
सङ्गत्यापत्तेरितिभावः ॥ इदञ्च नासिकाऽऽस्यान्तर्गतेतिमते मणिमन्त्रादिन्या-
येन तद्ग्रहेप्रतिबन्धकत्वं भाष्यस्योक्तम् वस्तुतः सावाद्यैवेतिनिरूपितंविस्तरादु-
द्योते तत एवबोध्यम् तदाह वदतामिति बहुवचनेनास्यैवभाष्यसम्मतत्वं ध्वन-
यति ॥ सवर्णसंज्ञायामास्यभवानां स्थानानामेवतुल्यत्वमपेक्षितम् अतएव कि-
मुह्मलयतीत्यादौमकारादिसंयुक्तहकारस्यवक्ष्यमाणशिक्षयोरःस्थानकत्वेऽपि क-
ण्ठ्येन हेमपरइत्यत्रत्यहकारेण सावर्ण्येनग्रहणान्मकारादिसिद्ध्यतीतिबोध्यम् ॥
ऐचः सर्वस्येति एचइतित्वपाठः हसेहसनेटु ओश्विगतिवृद्ध्योरित्यादावनुनासि-
कत्वप्रतिज्ञानात् ॥ यत्तु परिनिष्ठितेप्रयोगइतिशेषंकृत्वा हसेइत्यादौप्रक्रियायां-
तत्सत्त्वेऽपिनक्षतिः अतएव अदर्शनादित्युक्तं नत्वसत्त्वादितीत्याहुः तन्न हसे-
हसनइत्यादीनामपरिनिष्ठितत्वस्यवक्तुमशक्यत्वेन भुक्तेऽपिलशुनइतिन्यायापाता-
रात् ह्रस्वऌकारस्यापिगम्लादावेवतादृशस्यसम्भवेनप्लुतेत्युत्तरग्रन्थासामञ्जस्याच्च
अत्रपाठे सर्वस्येत्युक्तिस्तु प्रयोगभेदाभिप्रायेण ऌकारस्यचेतिचकारेणदीर्घप्लुत-
ॠकारयोः संग्रहः ॥ ननु उरसःस्थानत्वउक्तेऽपितद्विषयोनोक्तोऽतआह हका-
रमिति ॥ समुदितं स्थानमिति वकारादिवर्णनिरूपिता दन्तोष्ठादिसमुदायपर्या-
प्ताऽधिकरणतास्वीक्रियतइतिभावः ॥ प्रत्येकमनुत्पत्त्यापत्तेरिति तद्धितप्रकृत्यर्थ-
तावच्छेदकप्रतियोगिकपर्याप्त्यनुयोगावच्छेदकावच्छिन्नानुयोगिताकपर्याप्तिप्रतियो-
गिभूताधिकरणताकभवत्वविशिष्टेवाच्यएव तत्रभवइत्यधिकृतेनशरीरावयवादि-
त्यनेनयतोविधानादितिभावः ॥ स्वाङ्गत्वाभाववदिति ननु स्वाङ्गत्वम्प्राण्यवय-
वत्वमेव तस्यच स्वाङ्गसमुदायेऽपिसम्भवेनेदमसङ्गतमितिचेन्न स्वाङ्गसमुदाय-
वाचकस्य स्वाङ्गवाचकत्वाभाववदित्यर्थात् अतएव कल्याणपाणिपादेत्यादौ न
पाणिपादशब्देस्वाङ्गवाचकत्वम् नच स्वाङ्गसमुदायेस्वाङ्गत्वेसति कुतोनतद्वा-
चकत्वन्तत्रेतिवाच्यम् स्वाङ्गत्वव्याप्यधर्मप्रकारकोपस्थितिजनकत्वस्यैव तत्त्वेन-
विवक्षितत्वेन तस्य पाणिपादशब्देऽसम्भवात् तस्यतद्घटितसमुदायत्वप्रकारको-
पस्थितिजनकत्वात् ॥ नचैवं परमपादादीनामपिस्वाङ्गवाचकत्वापत्तिरितिवा-
च्यम् स्वाङ्गत्वव्याप्यधर्ममात्रप्रकारकोपस्थितिजनकत्वस्यैवतत्त्वात् ॥ अथवा
स्वाङ्गत्वव्याप्यधर्मनिष्ठाया धर्मितावच्छेदकताभिन्नासाक्षादवच्छेदकता तदवच्छे-

दकताकवाच्यतानिरूपितवाचकत्वमेवतत्त्वम् परमपादादीनान्तुनतत्त्वम् तत्र पादत्वनिष्ठावच्छेदकतायाः परमत्वावच्छिन्नप्रकारतानिरूपितधर्मितावच्छेदकतास्वरूपत्वात् साक्षात्पदनिवेशात्पाणिपुत्रशब्देनतत्त्वम् तत्र पाणित्वनिष्ठावच्छेदकतायाः साक्षाद्वाच्यत्वानिरूपकत्वादितिबोध्यम् ।। एवं शरीरावयवेत्यादेरपि शरीरावयवसमुदायवाचकस्यशरीरावयववाचकत्वाभावादित्यर्थः शरीरावयववाचकत्वमपिनिरुक्तरीत्यापरिष्कार्यम् ।। एतेन समुदायाद्यतः सम्भवाभावेन ।। दन्तोष्ठरूपमिति व्यासज्यवृत्त्युभयत्वंनस्थानतावच्छेदकम् अपितु एकविशिष्टापरत्वम् विशिष्टश्च केवलादन्यदितिमतेनेदमभिहितमितिनपूर्वकल्पादभेदइतिभावः ।। ननुप्रत्येकं स्थानत्वं नयुज्यते तत्स्थानत्वं हि तज्जनकवाय्वाधारत्वमेव वाच्यम् तथाचैकत्र वाय्वाघातेनैवैकारादीनामभिव्यक्त्याऽपरस्य स्थानत्वाभावप्रसङ्गात् नच एकारैकारयोर्मध्येभागद्वयम् अकारस्तत्राद्यः इकारोऽन्त्यः एवमोकारौकारयोरपि आद्योऽकारभागः अन्त्यउकारभागः एवञ्च कण्ठेवाय्वाघातेनाकारभागः तालुनि ओष्ठेच वाय्वाघातेनेकारोकारयोर्भागश्चाभिव्यज्यतइतिवाच्यम् एवंसति भिन्नवर्णत्वव्यपदेशापत्तेः भिन्नभिन्नस्थानजन्यत्वस्यैववर्णभेदव्यपदेशनियामकत्वादितिचेन्न भेदाधिष्ठानवर्णद्वयोत्पत्त्यधिकरणक्षणयोरुत्पत्त्यनधिकरणक्षणव्यवधानस्यैव वर्णभेदव्यपदेशनियामकत्वाभ्युपगमेन प्रकृते भागद्वयोत्पत्त्यधिकरणक्षणयोरुत्पत्त्यनधिकरणक्षणव्यवधानशून्यत्वेन वर्णैक्यव्यपदेशात् ।। एवमेव दन्त्योष्ठ्यशब्देऽपिपादमात्रिकं भागद्वयं कल्पनीयमितिदिक् ।। सूत्रइति तुल्यास्यसूत्रइत्यर्थः ।। स्वराणां एज्भिन्नानाम् ।। नाज्झलावितिसूत्रेणेति यत्तु वस्तुतस्तुऊष्मणामीषद्विवृतत्वेऽपीपत्स्पृष्टऌकारलकारयोः सावर्ण्ये होतॄकारइत्यत्रतोर्लीतिपरसवर्णापत्त्या तयोस्तदभावाय नाज्झलावितिसूत्रस्यावश्यकत्वमित्याचार्यैरुक्तम् तच्चिन्त्यम् तावन्मात्रफलकत्वेलाघवान्नाज्यणावित्येवसिद्धे हल्ग्रहणस्यज्ञापकत्वसम्भवात् इतिसूत्रेणेत्यस्येत्याकारकसूत्रेणेत्यर्थादित्याहुः।। सवर्णसंज्ञानुपयुक्तत्वबोधनमिति तथाच सवर्णसंज्ञोपयोगीयत्नश्चद्वेति तात्पर्यमुन्नेयम्।। सूत्रमतमुपपाद्य यथोत्तरमितिन्यायेनाह भाष्यमतइति ।। सप्तानां प्रयत्नानांस्वीकारेलाघवमप्याह एवञ्चेति सावर्ण्याभावाय ऐऔच्सूत्रस्यज्ञापकत्वानाश्रयणंलाघवेमूलम् ।। नन्वेवं लाघवादरेसूत्रविरोधोऽतआह सूत्रमपीति ।। तस्यैव

प्रयत्नभेदस्यैव ॥ नोक्तमिति स्वसमीहिताविरुद्धानुष्ठापकत्वादितिबोध्यम् ॥ तत्रस्पृष्टप्रयत्नमितिपाठंदूषयितुमवतरणच्छलेनाह प्रयतनमितीति ॥ नञन्तस्य-पुंस्त्वादिति यदितु जानीयादिति तिङन्तमध्याहृत्य प्रयत्नमितिद्वितीयान्तत्वेन समर्थ्यते तदा तथैवास्तु ॥ शिक्षेति पाणिनीयेत्यादिः ॥ स्पर्शाभावरूपवि-वृतत्ववन्तइति इदश्चिन्त्यम् यणामीषत्स्पृष्टत्वमीषद्विवृतत्वञ्चेत्यग्रिमेणविरोधात् अभावप्रतियोगिनोरेकत्रसमावेशासम्भवात् तस्मादत्रास्पृष्टशब्देनातिरिक्तमेवविवृतत्वमुच्यतइतिवक्तव्यम् ॥ ईषद्विवृतत्वञ्चेति यणस्त्वितिवाक्ये अस्पृष्टाइत्यस्य-सम्बन्धात्तेषामीषद्विवृतत्वं शाब्दम् स्पर्शापेक्षयाईषत्स्पृष्टत्वमार्थसमाजग्रस्तमिति-भट्टाः ॥ भैरवमिश्रास्तु अत्रेषदित्यस्यविशेष्यासन्निधानेऽपि मध्यमणिन्यायेनविवृ-तत्वं स्पृष्टत्वञ्चास्यविशेष्यमित्याशयेनाह यणस्त्वीषदित्यनेनेति यत्तु स्वराणामू-ष्मणामित्यनेनाचां विवृतत्वस्योक्ततयाऽचोऽस्पृष्टाइत्यनेनपुनस्तद्बोधनंकिमर्थमिति चिन्त्यमिदमितितन्न ताभ्यामैचावितिपूर्ववाक्येन विवृततमत्वस्योक्ततया यण-स्त्वीषदित्यत्र विशेष्याकाङ्क्षायां तस्यैवपरामर्शापत्तेरित्याहुः ॥ शलामीषदिति अर्द्धस्यस्पृष्टत्वे आर्थमेतत्कथनम् ईषत्त्वमजपेक्षया अतएवाह यणपेक्षयेति ॥ अ-धिकविवृतत्वञ्चेति एतेन यण्शलोः सावर्ण्यशङ्कापिनिरस्ता ॥ ननु नैवलोके नचवेदे अकारोविवृतोस्तीत्यइउण्सूत्रभाष्यात्प्रक्रियादशायांविवृतत्वमनुपपन्नम-तआह प्रतिज्ञेयमिति एतच्च अइउण्सूत्रेभाष्यएवसुव्यक्तम् ॥ ननु अनुपदोक्त-रीत्याशिक्षोक्तव्याप्यधर्मवतां व्यापकधर्मवद्भिः सावर्ण्याभावाद्दीर्घाकारस्यविवृ-ततरत्वाद्ध्रस्वाकारेविवृतत्वप्रतिज्ञानेऽपि दण्डाढकादौदीर्घोऽनुपपन्नएवेत्यत आह दीर्घाकारस्येति ॥ पाणिनिशिक्षानुक्तत्वादिति नारदशिक्षायांह्युक्तमेतत् ॥ नै-तच्छास्त्रप्रक्रियोपयोगीति अतएवाइउण्सूत्रे अकारस्यविवृतोपदेशआकारग्रहणा-र्थइतिभाष्यं स्वरसतः सङ्गच्छते अतएवचातोभिसइत्यत्रतपरकरणं चरितार्थम् अन्यथातत्रत्येन अपदेन दीर्घाकारस्यग्रहणाप्रसक्त्या तद्वैयर्थ्यं स्पष्टमेव ॥ तस्य ह्रस्वाकारस्य ॥ अअ सुपांसुलुगितिविभक्त्योर्लुक् ॥ प्रयत्नभेदादिति आद्य-स्यविवृतत्वात् द्वितीयस्यसंवृतत्वात् ॥ ननु अनेनैवविवृतस्यसंवृतादेशे तस्या-सिद्धत्वेनोत्तरोऽप्यकारो विवृतएवेतिदीर्घोदुर्वारएवेतिचेन्न अअइतिपृथङ्निर्दे-शेनोत्तराकारस्य मूलत एव संवृतत्वकल्पनादित्याचारिणः ॥ दीर्घाभावइति

प्रयत्नभेदादक्षरसमाम्नायाकारेणाग्रहादच्त्वाभावान्नदीर्घइत्यर्थः अतएवगुणोऽपि-
नेतिभावः दीर्घाभावइत्यत्र दीर्घश्चाश्चेति दीर्घौ तयोरभावइतिविग्रहस्य प्रयत्नभे-
दाद्दीर्घाभावइत्यत्र प्रयत्नभेदेन अदीर्घयोरभावइतिविगृहस्यवाकरणेन तस्यापि-
कोडीकारात् ॥ सिद्धान्तभूतजातिनिर्देशे संवृतावर्णस्याच्त्वे संहिताऽविवक्ष-
यागुणोन एकसूत्रे संहितानियमेतूद्देश्येलुगिव सुपांसुलुगिति ङसः सुरादेशः
तस्यरुत्वयत्वलोपाः तदसिद्धत्वान्नगुणादि उत्वन्तु न अतीतिविवृतनिर्देशादिति-
भट्टाः ॥ व्याख्यामादिति तुल्यास्यइतिनिर्देशमूलकादित्यर्थः ॥ पूर्वत्रासिद्धम् ॥
घत्वजश्त्वानुनासिकेष्विति नन्विदमनुपपन्नम् गोदुह्मत् इतिदशायां परत्वान्नि-
त्यत्वाच्चप्राप्तं जश्त्वं निरवकाशत्वाद्बाधित्वाघत्वेकृतेऽपि परमपिजश्त्वंनिरवका-
शत्वाद्बाधित्वाभष्भावेनेष्टसिद्धेरितिचेन्न घत्वेकृते जश्त्वानुनासिकभष्भावेषु-
प्राप्तेषु जश्त्वंबाधित्वाप्राप्तस्यापि भष्भावस्य परेण नित्येनचानुनासिकेन बाधा-
द्भष्भावोनस्यादित्याशयात् सिद्धान्तेतु घत्वोत्तरं जश्त्वानुनासिकयोरसिद्धत्वा-
द्भष्भावेनेष्टसिद्धिः यद्यपि जश्त्वं बाधित्वाभष्भावःप्राप्तः ततोऽपिपरत्वादनु-
नासिकःप्राप्तः ततोऽपरनिमित्तकत्वेनान्तरङ्गत्वाज्जश्त्वं प्राप्तम् ततोऽपवादत्वा-
द्भष्भावः प्राप्नोतीति चक्रकात्कस्यापिकार्यस्याप्रवृत्त्याभष्भावोन स्यादितिकथनं
न्यूनम् तथापिसिद्धान्ते घत्वोत्तरंभष्भावएवभवतीतिपृथभोपस्थितत्वात्सएवो-
पात्तः ॥ केचित्तु एतन्मते त्रिपाद्यामन्तरङ्गपरिभाषायाः पक्षद्वयेऽप्यप्रवृत्तेरनु-
नासिकापेक्षयाजश्त्वस्यप्राबल्याभावेन चक्रकानुत्थानमेवेतिवदन्तितन्न त्रिपाद्यां
पूर्वं प्रतिपरासिद्धत्वस्येदानीमसत्त्वेन कार्यकालपक्षे त्रैपादिकशास्त्रैकवाक्यताप-
न्नायास्तस्याः पूर्वप्रवृत्त्यभिनिवेशकत्वसम्भवात् ॥ भट्टास्तु गोदुह् मत् इतिस्थिते
पदान्तेघत्वस्यजश्त्वापवादत्वात्ततः प्राग्घत्वम् औपदेशिकझषन्ते भुदादौयुगप-
त्प्रवृत्त्याऽन्तरङ्गं जश्त्वमपवाद्यचारितार्थ्याद्भष्त्वात्पूर्वमिण्ङिशीनामितिन्यायेन
धातूपसर्गयोः कार्यस्येव पूर्वोत्पन्ननिमित्तकत्वेनान्तरङ्गत्वाज्जश्त्वम् अनुनासि-
कात्तु अपरनिमित्तकत्वेनान्तरङ्गत्वादित्याहुः ॥ एतदेवोदयङ्करोऽप्यन्वमन्यत ॥
ननु अनुपदं त्रिपाद्यांविप्रतिषेधशास्त्राप्रवृत्तेर्वक्ष्यमाणत्वाच्छब्दान्तरस्यप्राप्नुवतोऽ-
नित्यत्वाच्च भष्भावापेक्षयाजश्त्वानुनासिकयोः प्राबल्याभावाद्यथासमावेशंप्रवृत्ते-
न्यार्य्यत्वात्पूर्वंभष्त्वे ततोजश्त्वानुनासिकयोरूपंसिद्ध्यत्येवेत्यतआह वस्तुत-

इति वत्वेति तद्धिप्रतिपदविधित्वेनबलवत् सिद्धान्तेतु घत्वस्यासिद्धत्वात्तत्प्रा-
प्तिरपिनेतिबोध्यम् ॥ नचेत्यादिशङ्कासमाधाने निर्वले परत्वात्प्राप्तयोरपि ज-
श्त्वानुनासिकयोः प्रतिपदविधित्वादपवादत्वाच्च वत्वेनबाधापत्तेः नच वत्वं त-
डित्वानित्यादौ तसौमत्वर्थइतिभविषयेसावकाशमिति वाच्यम् झयइतिप्रत्याहा-
राश्रयणस्यवैयर्थ्यात् ॥ श्रुत्वंधुटिसिद्धमिति एतस्यफलन्तु षट्श्चोतन्तीत्यत्रश्चु-
त्वस्यासिद्धत्वाड्डःसीतिधुडभावोबोध्यः ॥ अधिकारत्वेलब्धमर्थमाह एवञ्चे-
त्यादिना ॥ क्वचित्सपादसप्ताध्याय्याइति नलोपःप्रातिपदिकेत्यत्रेत्यर्थः ॥ क्व-
चित् इतःपरत्र ॥ सूत्रान्तरसहितायाः असिद्धत्वेनाभिमतशास्त्रापेक्षयापूर्वपूर्व-
त्रैपादिकसहितायाइत्यर्थः ॥ परेतु अस्याधिकारत्वानङ्गीकारेऽपिनक्षतिः त्रिप्र-
पतिषेधसूत्रेयथाबाध्यबाधकभावापन्नत्वेनाभिमतयोः पौर्वापर्यनिमित्तत्वेनविव-
क्षितं तथेहापिकल्पनेन कार्यकालपक्षमाश्रित्य परिभाषात्वकल्पनेनापिनिर्वाहात्
अधिकारत्वे प्रतिसूत्रमावृत्तौगौरवाच्च ॥ नच परिभाषात्वे सपादसप्ताध्याय्या-
मपिप्रवृत्त्यापत्तिरितिवाच्यम् मध्येपाठस्य त्रिप्रतिषेधसूत्रस्यचारम्भेणांशिकप्रवृ-
त्तिकल्पनात् नच विनिगमनाविरहात्त्रिपाद्यामप्रवृत्तेः सपादसप्ताध्याय्यांप्रवृत्तेश्च
विपरीतायाएवकल्पनाकुतोनस्यादितिवाच्यम् नमुनइतिसूत्रस्य श्रुत्वंधुटीतिवा-
र्तिकस्यचविनिगमकत्वात् । एतेन विनिगमनाविरहात्त्रिपाद्यामप्यप्रवृत्त्यापत्ति-
रितिशब्दरत्नोक्तं प्रत्युक्तम् नचाधिकारत्वे दाधेरित्याद्यपवादशास्त्रैकवाक्यताप-
न्नपूर्वपदार्थे पूर्वत्वोपलक्षितधर्मावच्छिन्ने होढइत्याद्युत्सर्गातिरिक्तत्वेन सङ्को-
चोभवति परिभाषात्वे सनसम्भवतीतिवाच्यम् असिद्धपरिभाषादिवत् दाधे-
रित्यादिसूत्रोपस्थितपूर्वत्वोपलक्षितधर्मावच्छिन्ने होढइत्याद्यतिरिक्तत्वेन सङ्को-
चसम्भवादित्याहुः ॥ अधिकारत्वेसतीति तत्र तत्रयथावाक्यार्थस्तं दर्शयति तत्रेति
अधिकारत्वेसतीत्यर्थः ॥ अतएवेति विधेयभेदे वाक्यभेदस्वीकारादेवेत्यर्थः ॥
इत्यादिभिरिति आदिनानमुटादेशइतिवार्त्तिकसंग्रहः ॥ तन्निषेधः असिद्धत्व-
निषेधः ॥ यदि पदैकवाक्यतास्यात्तदाहोढइतिसूत्रस्य पूर्वत्रकर्त्तव्येऽसिद्धत्व-
विशिष्टोढोभवतीतियथाऽर्थः तथाऽदसोऽसेरित्यस्यापि पूर्वत्रकर्त्तव्येऽसिद्धत्व-
विशिष्टोमुर्भवतीतिपर्यवसितार्थः स्यात् एवञ्च नमुनइतिसूत्रस्यापि नाभावेकर्त्त-
व्येऽसिद्धत्वविशिष्टोमुर्नभवतीत्यर्थापत्तावमुनेतिरूपासिद्धिःस्यात् असिद्धत्व-

स्यप्राधान्येनाविहितत्वात्तन्मात्रनिषेधायोगात् किञ्चैवं पुत्वविध्यनन्तरं ननेइत्ये-वववक्तव्ये ऽस्यवैयर्थ्यापत्तिश्च ॥ वस्तुतस्तु शास्त्रासिद्धत्वस्यैवसिद्धान्तयिष्य-माणतया पवैकवाक्यतयाऽन्वयस्यक्वापिसम्भवएवनेतिबोध्यम् ॥ संग्राहकमिति पूर्वत्वेोपलक्षिततत्तद्धर्मावच्छिन्नशास्त्रबोधकमित्यर्थः ॥ शृङ्गग्राहिकयैवेति यथा अत्र गोसमुदाये काका तेगौरितिपृष्टोगुणादिकीर्त्तनेन तद्बोधनासम्भवे शृङ्गं ग्राह्यं ग्राह्यमेव बोधयति तथापूर्वत्वोपलक्षितधर्मावच्छिन्नानांनामग्राहमेवासि-द्धत्वंप्रतिपाद्यमित्यर्थः ॥ अन्यत्रासिद्धत्वं भवत्येवेति दादेरित्यस्यहोढइत्येत-त्प्रत्यसिद्धत्वेवैयर्थ्यात्तत्प्रत्यसिद्धत्वाभावेऽपिक्षयइतिवत्वं प्रत्यसिद्धत्वं भवत्ये-वेति गोधुङ्मानित्यत्रवत्वन्न यदितु पूर्वत्वमुद्देश्यतावच्छेदकंस्यात्तदा पूर्वत्रासि-द्धमित्यस्यदादेरित्यत्रसामर्थ्यादननुवृत्तौ वत्वंदुर्वारमेवस्यात् ॥ अधुनातु ता-दृशोपलक्षितधर्मावच्छिन्नेहोढइत्येतदतिरिक्तत्वेनैवसङ्कोचः एवं नमुनेइतिसूत्रे-णापि अदसोऽसेरित्यत्रोपलक्षितधर्मावच्छिन्नआङोनेत्याद्यतिरिक्तत्वेन सङ्को-चः एवं नलोपःसुपिति सूत्रेण नलोपःप्रातिपदिकेत्यत्रोपलक्षितधर्मावच्छिन्ने-सङ्कोचइतिबोध्यम् ॥ ननु पूर्वत्रेत्येवसूत्रमस्तु आमन्त्रितंपूर्वमविद्यमानवदित्य-तोऽविद्यमानवदित्यनुवर्त्तते एवञ्च पूर्वत्रोत्वेरोरीतिलोपोऽविद्यमानवदितिसिद्धे-ऽसिद्धमितिव्यर्थमतआह सिद्धमिति अविद्यमानवदित्यनेन तु न निर्वाहः गो-मानित्यादौनलोपापत्तेः शास्त्रस्याविद्यमानवत्त्वेऽपि तत्कृतकार्यस्यविद्यमानत्वात् कुलालस्याविद्यमानवत्त्वेऽपि घटस्यविद्यमानत्ववदिति भावः ॥ सिद्धश्च प्रत्य-यविधाविति सिद्धश्चप्रत्ययविधौपुम्बद्भावइतिवार्त्तिकइत्यर्थः ॥ एतस्य फ-लन्तु दरदोऽपत्यंस्त्री दरत् तस्याअयं दारदीयइति तत्रहि द्व्यञ्मगधेतिविहित-स्याणोऽतश्चेतिस्त्रियांलुकि तद्धितविवक्षायां भस्याढइतिपुम्बत्त्वेऽणबुद्ध्याऽऽद्यचो-वृद्धौवृद्धाच्छइतिभवति ॥ शास्त्रेति पूर्वत्रासिद्धमितिशास्त्रेत्यर्थः आहार्यारो-पोऽपीति बाधकालिकेच्छाजन्यनिश्चयोऽपीत्यर्थः ॥ शास्त्रप्रवृत्ताविति तेन अग्नी३ इतीत्यत्र प्लुतेकृतेऽपि तस्यासिद्धत्वात्प्रगृह्यसंज्ञाप्रवृत्तिः ॥ अप्रवृत्ताविति तेन हरइहेत्यादौगुणादिशास्त्राप्रवृत्तिः ॥ अथ हरइहेत्यादौगुणादिशास्त्राप्रवृत्तिः किं-विषयेतिचेत् गुणादिशास्त्रं यलोपादिशास्त्रं नाभ्यनुजानातीत्येतावतैवेत्यवेहि अयंभावः सकलशास्त्रीयोद्देश्यतावच्छेदककोटौ साधुत्वं प्रविष्टं तच्च पूर्वदृष्ट-

त्तिमताशास्त्रेण प्रवृत्तिलक्षणंवोध्यते चरमप्रवृत्तिमतातु पुण्यजनकत्वलक्षणं त-
द्वोध्यत इत्यन्यत् अतएव सर्वशास्त्राणां यत्किञ्चिच्छास्त्रवोधितसाधुताकएवप्र-
वृत्तिः एवञ्च पूर्वपूर्वशास्त्राणांपरत्रैपादिकशास्त्रवोधितसाधुत्वस्याज्ञातत्वान्नतत्र-
प्रवृत्तिरिति ॥ परेतु सर्वशास्त्राणां स्वप्रवृत्त्युपयोगित्वप्रकारकपाणिनितात्पर्य-
विशेष्यंयच्छास्त्रान्तरजन्यं साधुत्वप्रकारकंज्ञानं तज्ज्ञानविशेष्यमुद्दिश्यैवप्रवृत्तिः
तथाच पूर्वत्रासिद्धमितिशास्त्रेण लोपःशाकल्यस्येत्येतच्छास्त्रजन्यसाधुत्वप्रका-
रकज्ञाने आद्गुणइत्येतच्छास्त्रप्रवृत्त्युपयोगित्वप्रकारकं पाणिनितात्पर्यं नास्ती-
तिवोध्यतइतिमाहुः ॥ यत्रतु पूर्वपरशास्त्रयोर्युगपत्प्राप्तिः तत्रपरशास्त्रस्यावल्य-
वोधनद्वाराऽप्रवृत्तिरेवानेनवोध्यते वाक्यभेदेनेतिवोध्यम् ॥ अदसऔइति अ-
त्वात्पूर्वन्त्वसेरिति प्रतिषेधान्नमुत्वमितिभावः ॥ न्यायेनेति वस्तुतस्तु एतन्न्या-
यानुपन्यासेऽप्यत्रदोषोवोध्यः असिद्धत्वेनाकारवुद्ध्याउकारस्यैवपररूपे अमा-
वित्यापत्तेः ॥ पररूपाद्यनापत्तिरिति इष्टपररूपाद्यनापत्तिरित्यर्थः ॥ एतेन मु-
त्वस्यासिद्धत्वेऽपिदेवदत्तहन्तृहतन्यायेन तत्स्थान्यवयवाकाराभावेऽपि व्यवधा-
नाभावेन अदश्शब्दाद्यकारेणात्वनिष्पन्नाकारस्य पररूपसम्भवादेवमुक्तमयुक्तमि-
त्यपास्तम् ॥ यत्तु मुत्वस्यासिद्धत्वेऽपि तदधिकरणसार्द्धमात्राकालव्यवाया-
त्स्वाभाविकार्द्धमात्राव्यवायात्मकसंहिताया अभावान्मुत्वेकृते कथमपिपररूपाप्रा-
प्त्यायथोक्तमेवसाधीयइत्याहुः तन्न सार्द्धमात्राकालेऽर्द्धमात्राकालत्वस्याप्यति-
देशलभ्यस्यवक्तव्यत्वात् ॥ कथमन्यथा इमंमेगङ्गइतिमन्त्रेयमुनादीनां मेशब्दा-
त्परत्वमाश्रित्यनिघातःसिद्ध्येत् तिङ्ङतिङइतिसूत्रे पञ्चम्याऽव्यवहितत्वोप-
स्थितौ तस्यार्द्धमात्राधिककालव्यवायशून्यत्वरूपतया गङ्गे इत्यादीनामविद्य-
मानवत्वेऽपि तदधिककालानां विद्यमानत्वेनव्यवधानेननिघाताप्राप्तेः ॥ के-
चित्तु मुत्वशास्त्रेण मुघटितं साधु तदितरदसाधुइतिवोधनेन अअऔइत्यस्यसा-
धुत्वाभावेन साधावेवशास्त्रप्रवृत्तेरुक्तत्वेन नपररूपप्राप्तिरितियथोक्तमपि सम्य-
गेवेत्याहुः ॥ अन्येतु अत्रकार्यासिद्धत्वस्वीकारेऽपि न क्षतिः अचःपरस्मिन्नि-
तिशास्त्रवदिहापि त्रैपादिकशास्त्रं न प्रवृत्तं स्थानीननिवृत्तइतिसम्भावनायां य-
त्प्राप्तं तद्भवति यन्नतन्नेतितात्पर्यार्थादमूइत्यत्रपरत्वान्मुत्वेकृतेऽपि मुशब्दएव-
दवुद्ध्याउकारेऽकारवुद्ध्यापररूपेसन्नियोगशिष्टन्यायेन मकारस्यापिनिवृत्त्याअ-

दऔइतिस्थिते लक्ष्येलक्षणन्यायेन मुत्वाप्राप्त्या वृद्धौ स्वघटकमात्रोदेश्यक-विकाराघटितत्वेनलक्ष्यभेदात्पुनर्मुत्वेरूपसिद्धेः ॥ यत्तु अमूइत्युपलक्षणम् अ-मूभ्याम् अमूदृगित्यादेः तत्रहि अदअभ्याम् अदआदृशितिस्थिते परत्वान्मुत्वे-जातेऽपि तस्याप्रवृत्तिस्थान्यनिवृत्त्योः सम्भावनायां पररूपसवर्णदीर्घयोः सतोः सन्नियोगशिष्टस्यमस्यापिनिवृत्त्यालक्ष्यभेदाभावान्मुत्वाप्रवृत्तौ अदाभ्यामित्या-द्यापत्तेः शास्त्रासिद्धत्वं स्वीकार्यमितितन्न इदानीं नमुनइतिलिङ्गेनलक्ष्ये-लक्षणन्यायस्यमुत्वविषयेऽप्रवृत्तेः अन्यथा अदअआइति स्थिते परत्वान्मुत्वे-तस्यासिद्धत्वात्पररूपेमकारस्यापिनिवृत्तौलक्ष्यभेदाभावान्मुत्वाप्रवृत्तौ इनादेश-गुणयोः कृतयोर्नादेशप्राप्त्यभावेन तद्वैयर्थ्यापत्तेः ॥ यत्तु कार्यासिद्धत्वे अ-मीइत्यादौ अदअअसितिस्थितेपरत्वान्मुत्वे दकारपरैकाराभावेन एतईदितिसू-त्रस्यवैयर्थ्यमुद्भाव्यशास्त्रासिद्धत्वज्ञापकत्वमुक्तंशब्दरत्ने तच्चिन्त्यम् एतईदित्य-स्योपजनिष्यमाणन्यायेन मुत्वापवादत्वेन यद्यत्रमुत्वंनस्यात्तर्हि पररूपादौकृते मीत्वंस्यादितिसम्भावनयाभविष्यदपवादविषयातिरिक्तत्वेन मुत्वशास्त्रं सङ्को-चात्तस्य चारितार्थ्यादितिवदन्ति तन्न पूर्वपदस्यपूर्वशास्त्रविधेयकार्यलक्षणायां सम्भावनाघटिततात्पर्यार्थकल्पनायाश्च मनाभावात् फलाभावाद्गौरवाच्च ॥ उ-कारेऽकारवुद्ध्यापररूपेऽपि पूर्वस्यमकारस्यस्थितौकर्त्तव्यायां तस्यस्थानिवत्त्वेन मकारस्यापगमाभावेन वृद्धौकृतायाम् अदस्सम्बन्धिदकाराभावेनमूत्वाप्राप्त्या अमौइत्यस्यैवापत्तेश्च ॥ शब्दरत्नोक्तिखण्डनमात्रं परंयुक्तियुक्तं सर्वैः सोढव्य-मित्यलम् ॥ ननु अदअऔइतिस्थितावेवमुत्वस्यासिद्धत्वात्पररूपादयः स्यु-रतआह अतिदेशस्यारोपेति ॥ ननुशास्त्रासिद्धत्वपक्षेप्यनित्यत्वेनदेवदत्तेति न्यायाप्रवृत्तिरवश्यं वाच्या अन्यथा यत्रत्रैपादिकं पूर्वप्रवृत्तं तत्र तस्यासिद्धत्वे-ऽप्युक्तन्यायेन तत्तद्बुद्धेरभावात्सापादिककार्यप्रवृत्त्यनुपपत्तेरितिकार्यासिद्धत्वे-ऽपिन्यायानित्यत्वमेवोच्यतामतआह शास्त्रासिद्धत्वेत्विति अन्तरङ्गत्वादिति अत्रान्तरङ्गत्वं सपादसप्ताध्यायीस्थशास्त्राप्राप्तिकालिकप्राप्तिकत्वमात्रम् न त्व-न्तरङ्गपरिभाषायाः प्रवृत्तिः त्रिपाद्यांसर्वथातदप्रवृत्तेर्ग्रन्थकारसम्मतत्वात् ॥ यथा ऊढमाख्यदितिविग्रहे औजढदित्यत्रढत्वादिकंद्वित्वेकर्त्तव्येऽसिद्धंभवति तथाच हतशब्दवुद्ध्यैवद्विर्वचनम् नच हतशब्दवुद्ध्या जायमानंद्वित्वं वस्तुगत्या-

ढकारविशिष्टस्यैवस्यादित्यौजढदित्यंस्यासिद्धिरितिवाच्यम् द्वित्वविधायकशास्त्रदृष्ट्यायथा ढत्वादीनामसिद्धत्वंभवति तथा कुहोश्चुरित्येतद्दृष्ट्याप्यसिद्धत्वाद्धकारबुद्ध्या चुत्वस्यप्रवृत्तिसम्भवादितिभैरवमिश्राः ॥ वस्तुतस्तु यत्राप्यन्तरङ्गत्वादित्यादिचिन्त्यमेव तादृशप्रयोगस्याभावात् ॥ औजढदित्यत्रापि ढत्वादीनामसिद्धत्वात्पूर्वेणिचिल्लुङ्चङि ढत्वात्रेरसिद्धत्वाद्द्वित्वस्यप्रवृत्तेः नच भट्टोक्तं पिपठोरित्यत्ररुत्वंतत्फलम् तत्रहि पूर्वंषत्वे ततः क्विपिअल्लोपे षत्वस्यासिद्धत्वाद्रुत्वस्यप्राप्तेरितिवाच्यम् तत्रापि षत्वस्यासिद्धत्वात् क्विपि अतोलोपे सुप्रत्ययेहल्ङ्यादिलोपे पदान्तत्वेनषत्वस्यैवाप्राप्तेः नापि लून्युः क्षाम्युरित्यादौ नत्वादीनामसिद्धत्वात्य्यत्यादित्युत्वंफलम् तत्रापिक्यजादिदृष्ट्यातेषामसिद्धत्वेनपूर्वमप्रवृत्तेः ॥ एतन्मूलकमेवहि पठ्यते षापादिकशास्त्रप्रवृत्तिसम्भावनायांपूर्वत्रैपादिकंनप्रवर्त्ततइतिदिक् ॥ पूर्वशास्त्रप्रवृत्तौ निषेधइति पूर्वत्रकर्त्तव्यइदं नप्रवर्त्ततइत्येवं रूपेणसर्वत्रवाक्यभेदेन व्याख्यानादितिभावः ॥ नन्वेवं तदकरणलाघवेन तत्रेष्टापत्तिरेवेत्यतआह राजभ्यामिति ॥ दीर्घापत्तेश्चेति राजन्भ्यामितिस्थिते कस्यापिपूर्वशास्त्रस्याप्राप्तेर्निषेधाप्राप्त्यानलोपेजाते पश्चात्सुपिचेत्यस्यप्राप्तौ नलोपस्यनिषेधेऽपि भुक्तवन्तमितिन्यायेनदीर्घापत्तेरितिभावः ॥ ननु असिद्धशास्त्रप्रवृत्तिसम्भावनोत्तरकालिकपूर्वशास्त्रप्राप्तिसम्भावनायां पूर्वमसिद्धशास्त्रंनप्रवर्त्ततइत्यर्थस्वीकारेण राजाश्वइत्यादौ नलोपोत्तरं सवर्णदीर्घसम्भावनायाः सत्त्वेन पूर्वं नलोपोनस्यादतोनलोपः सुपितिनियमआवश्यक इत्याशङ्क्यसमाधत्ते पूर्वशास्त्रविषयेत्यादिना ॥ ननु कथंविवारादीनांवाह्यत्वं विवारत्वादिकं चातआह काकलकेति अधस्तादित्यनेन तस्यास्यवहिर्भावः सूचितः ॥ तद्विशेषेति नाद वशेषेत्यर्थः ॥ अघोषेत्यत्रनञोऽल्पार्थत्वादाह अल्पघोषेति ॥ कार्येति तथाचोक्तरूपास्यवहिर्भूतकार्यकरत्वाद्वर्णाभिव्यक्त्यनन्तरभावित्वाच्च वाह्यत्वम् तत्तत्कार्यकरत्वाच्च विवारत्वादिकमितिभावः ॥ सोदीर्णइति सोऽचिलोपइतिसुलोपः ॥ आत्माऽन्तःकरणमिति सांख्यरीत्येदम् ॥ अनुभवस्यनष्टत्वादाह संस्कारेति ॥ अर्थानांवक्तुमिच्छाया असम्भवादाह तद्बोधेति ॥ अन्तः करणस्यैवपरिणामविशेषं मनः कर्म इच्छया स्वीयवृत्तिविशेषेण ॥ युङ्क्तइत्यन्तर्भावितण्यर्थंतदाह युक्तं करोतीति ॥ इ-

रुच्छयोत्पन्नयत्नेति इच्छयाउत्पन्नोयत्नोयस्मिन्नितिविग्रहः विवक्षयेत्येतद्यत्नेने-त्यस्याप्युपलक्षणमितिभावः ॥ नन्वेवं ह्रस्वत्वादिजनकएकः स्पर्शादिजनकएकः अग्न्याघातजनकएक इत्येकैकस्यवर्णस्यप्रयत्नत्रयं प्रयत्नद्वयंवाजनकमितितात्पर्यंल-भ्यते तच्च संहितासूत्रभाष्यविरुद्धम् तत्र हि स्वोत्पादितवर्णनाशावधिप्रयत्न-स्थितिः ततस्तं प्रयत्नमुपसंहृत्यद्वितीयप्रयत्नोत्पत्तिरितिप्रथमवर्णनाशकाले द्वितीय-वर्णोत्पादकप्रयत्नोत्पत्तिकाले च वर्णविरामसत्त्वात्पूर्ववर्ण विरामसंज्ञाप्राप्नोती-त्याशङ्कितम् तस्यच नाभिरूपैकदेशावच्छेदेनानेकप्रयत्नोत्पत्तिर्युगपद्बाधितेत्या-शयः एवञ्च एकस्यैवप्रयत्नस्याग्न्याघातह्रस्वत्वादिस्पर्शादिजनकत्वमिति स्पष्टमे-वायातम् तदेतत्सकलंमनसि निधायशङ्कते यद्यपीति ॥ सर्वकार्यजनकइति स्वोत्पा-दितवर्णनिष्ठह्रस्वत्वादिसर्वकार्यजनकइत्यर्थः ॥ वर्णनाशकइति स्वोत्पादितवर्णना शकइत्यर्थः ॥ तथातथाव्यवहारइति वस्तुतस्तु यथालोके ग्रामान्तरगमनप्रयोज-कयत्नवानवान्तरयत्नैः पथिभोजनादिकार्यकृद्भवति तद्वदिहापि अवान्तरसर्वप्रय-त्नजनकमहाप्रयत्नैक्येऽपि अनुभवसिद्धानान्तत्तद्ध्रस्वत्वादिप्रयोजकप्रयत्नानाम-पलपितुमशक्यत्वेन चिन्त्यमिदम् भाष्यन्तु महाप्रयत्नैक्यमादायप्रवृत्तमितिनतद्वि-रोधः एवञ्च कार्यभेदारोपः प्रयत्ने विफलइतिबोध्यम् ॥ नन्वेवमपि उदात्ता-दीनामत्रोक्तिरयुक्ता प्रागुक्तरीत्यातेषामाभ्यन्तरत्वस्यैवलाभात्तथाच कथमुदात्ता-नुदात्तयोः सावर्ण्यमतः प्रागुक्तमेवपुनराह उदात्तेति ॥ उदात्तादिशब्दैरिति अस्थिदधीतिसूत्रउदात्ताकारकानङ्विधानेनैवसिद्धे उदात्तग्रहणेन यत्रोदात्ता-दिशब्दोनोपात्तस्तत्रवर्णगतानांतेषामुद्देश्यतावच्छेदकविधेयतावच्छेदकतयाऽविव-क्षाबोधनादितिभावः ॥ नन्वेवमप्यत्रतेषामुक्तिरयुक्तैव बाह्यकार्यकरत्वाभावा-दतआह सवर्णसंज्ञानुपेत्यादि ॥ एकादशधेतिमूलस्यन्यूनतांपरिहरति इदमिति एवञ्चात्र प्रकरणेमूलोक्तं ननियमपरमितिभावः ॥ बाह्यप्रयत्नइति अनुपश्चात्प्र-दीयते उत्पद्यतइतिव्युत्पत्तेः ननु कण्ठविवरविकाशकर्तृत्वस्यप्रयत्ने सम्भवात्कथं विवृण्वतइतिकर्तृप्रत्ययेनवर्णेषुतत्संभवोऽतआह तदभिव्यक्त्युत्तरमित्यादि ॥ य-द्यपीति खयादिष्वघोषाद्यन्यतमेतिपाठः एवं हशादिष्वपीतिबोध्यम् ॥ वर्गेष्वे-वयमानांस्थितिरितिभ्रमवारणायषष्ठ्यौचित्यम् सप्तम्युपपत्तयेचाह विधेति ॥ नन्वेवमपि प्रयोगे युगपच्चतुर्णांस्थित्यभावेनलक्ष्यविरोधएवातआह निदर्शेति ॥

अन्यतमेति एतेन परशब्दयोगेचतुर्भ्यइतिपञ्चम्युचितेत्यपास्तम् ॥ पूर्वसदृशइति मूले पूर्वेणैवसदृशइत्यर्थः किञ्च पूर्वसदृशएव नतुपूर्वइत्यर्थः ॥ यत्नकृतमिति नतु कत्वादिधर्मकृतमितिभावः ॥ नच यत्नकृतस्यतस्यग्रहणेपलिक्क्नीत्यत्रककारस-दृशः खसम्बन्धीयमोऽपिकदाचित्स्यादितिवाच्यम् यावत्स्थ यत्नकृतस्यतस्याश्रय-णेनाल्पप्राणकृतभेदात् ॥ अतएवेति धर्मकृतसादृश्यानङ्गीकारेणतत्कृतसादृश्या-ङ्गीकारादेवेतिपरसादृश्यानङ्गीकारेणपूर्वसादृश्याङ्गीकारादेवेतिचार्थः ॥ उभ-यत्र सङ्गच्छतइत्यनेनैवास्यान्वयः अन्यथा पठितैरेवतेषांग्रहणेतत्रग्रहणासङ्गतिः परसदृशत्वेऽपितेषांपञ्चत्वेन तदुक्तचतुष्ट्वसंख्याविरोधापत्तिश्चेतभावः ॥ च-तुष्ट्वोपपत्तिस्तु प्रथमयमत्वादिनाबोध्या ॥ ननु सिद्धान्तेऽपितेषांविंशतित्वेन चतुष्ट्वमनुपपन्नमितिचेन्न प्रथमत्वादिनातथोक्तेः ॥ पञ्चत्वसंख्याव्यवच्छेदेतात्प-र्यादितिचिदस्थिमालाकाराः ॥ अन्येतु कचटतपानांपञ्चमेपरेमध्यएकोयमः द्वि-तीयानांपञ्चमएकः तृतीयानांपञ्चमएकः चतुर्थानांपञ्चमएकइतिसङ्कलनया च-तुष्ट्वन्तत्रवास्तविकमेव नचैवं खयांयमाइत्यत्रबहुवचनानुपपत्तिः व्यक्त्यभिप्रा-येणतदुपपत्तेः अतएवप्रथमतृतीययमाविति द्विवचनं स्वरसतः सङ्गच्छतइत्याहुः॥ ननु राज्ञामित्यादौ चुत्वंनस्यात् यमेनव्यवधानादितिचेन्न अशरीरं यमंप्राहु-रित्यादिवचनेनाशरीरोक्त्यातद्व्यवधानस्याकिञ्चित्करत्वादित्याचारिणः ॥ अ-न्येतु यमानांछन्दोमात्रविषयत्वात्तैर्व्यवधानेऽपि चुत्वेबाहुलकत्वंगतिरितिवदन्ति॥ इतिभाष्यादिति तत्र हि लुकि किमुदाहरणम् आर्द्रे चर्मन् लोहिते चर्मन् नैतदस्ति पूर्वसवर्णेनाप्येतत्सिद्धम् न सिध्यति यद्यत्र पूर्वसवर्णः स्यात्तदाऽऽन्तर्यतोद्-कारःस्यादित्युक्तम् ॥ अन्यथा अल्पप्राणत्वमात्राङ्गीकारे ॥ तदौपर्यायेणेति तथाच तदेवभाष्यं प्रयत्नचतुष्टयसाधकमितिभावः ॥ यद्यपि तदनाः पर्यायेण-स्युरितिवक्तुं युक्तम् तथापिनिरनुनासिकत्वान्तर्येणैवमुक्तिरितिबोध्यम् ॥ परेतु परः सन्निकर्षइतिसूत्रभाष्याद्घोषत्वं सुपांसुलुगितिसूत्रभाष्यादल्पप्राणत्वंघोष-त्वं चास्तु तावतैव तत्सङ्गतेः अक्षु सम्वारनादत्वे निष्प्रामाणिके नचघोषसम्वार-नादेषु विनिगमनाविरहः परःसन्निकर्षइतिसूत्रभाष्यस्यैवविनिगमकत्वादित्याहुः॥ तद्यमाविति अयोगवाहेभ्यः पृथगुपादानमत्रायोगवाहपदेन प्रथमतृतीययम-योरग्रहणाय ॥ जिह्वामूलीयेति उपध्मानीयस्य स्थानकथनन्तु उपध्मानीयोप-

धस्योऽजेर्जश्त्वेनबकारार्थंकथञ्चिद्भवतीत्याचारिणः ।। यमादीनामिति आदिना-ऽनुस्वारविसर्गौ अत्रयमानुस्वारयोर्नासिकास्थानकथनम् अथमुखग्रहणंकिमर्थम् नासिकावचनोऽनुनासिकइतीयत्युच्यमाने यमानुस्वाराणामेवप्रसज्येतेतिभाष्यो-क्तदिशामुखग्रहणबोधनाय ।। शछयोरिति तयोः सावर्ण्येराजँश्छिन्धीत्यत्र-झरोझरीतिलोपः विष्णुशिवावित्यत्रछेचेतितुक् असिश्छिनत्तीत्यत्र वाशरीति-चस्यात् किञ्च व्रश्चादिसूत्रेशछयोरन्यतरोपादानं छ्वोरितिसूत्रे किङ्दननुवृत्ति-पक्षेऽपिव्यर्थंस्यात् ।। आदन्तइति स्थः कचेतिकप्रत्ययान्तोऽदन्तस्ततष्टाप् नि-त्यस्त्रीलिङ्गोऽयम् अन्तःस्थाभिश्च संयुतमितिशिक्षानुरोधादितिभावः एतेन वि-श्वपाशब्दवदादन्तत्वे ईषत्स्पृष्टमन्तः स्थानामितिनिर्देशासङ्गतिरित्यपास्तम् ।। स्पर्शोष्मणोरिति मातृकापेक्षयेदम् ।। निर्देशासङ्गतिरिति यद्यपि यावत्स्था-नसाम्यमिवयावत्प्रयत्नविवक्षामन्तरेणापिनिर्देशसङ्गतिस्तथापि यावत्प्रयत्नसाम्या-नङ्गीकारेखकारहकारयोरपिसावर्ण्यापत्तौ वेबः खनतीत्यादौ हशिचेत्युत्वाद्या-पत्तिः ।। एवञ्च यत्किञ्चित्प्रयत्नसाम्येइदमसङ्गतम् यावत्साम्येमूलोक्तमसङ्गत-मितितात्पर्यम् ।। आच लृवर्णश्चेतीति मनोरमोक्तविग्रहस्यत्यागस्तु नहि पदान्ताःप-रेऽणः सन्तीति भाष्याल्लृकारान्तेभ्यः सुबनुपपत्तेर्बोध्यः अन्यथा लृकारान्तेभ्यः पञ्चमीषष्ठ्येकवचनयोः पदान्तेपराणः सम्भवेन तदसङ्गतेः नच तत्प्रामाण्या-त्तत्रैवानभिधानमस्त्वितिवाच्यम् पञ्चमीषष्ठीविधायकानेकशास्त्रीयोद्देश्यतावच्छे-दकावच्छिन्ने लृकारान्तातिरिक्तत्वेनसङ्कोचापेक्षया स्वौजसित्येतन्मात्रेसंको-चेलाघवात् नचैवम् लृइत्यस्यवर्णशब्देनसमासोऽपिदुर्लभइतिवाच्यम् लृवर्णप-दस्यलृकारेरूढिस्वीकारात् ।। एतदर्थमेवेति सवर्णसंज्ञानिर्वाहार्थमेवेत्यर्थः ।। तस्य लृकारस्य ।। ध्वनितश्चेदमिति वर्णसमाम्नायानुपदिष्टस्यासत्त्वंभाष्यध्वनि-तमित्यर्थः ।। नचानुपदेशत्वमात्रेणासत्त्वशङ्कायामाकारादिष्वपि सास्यादिति-वाच्यम् अक्षरसमाम्नायेजातिनिर्देशेनात्त्रादिजातेस्तेष्वपिसत्त्वात् लृकारे ऋत्व-जातेश्चासत्त्वात् संय्यन्तेत्यादाविति आदिनाकुक्कुटादिपरिग्रहः ।। द्व्यञ्ज-नाश्रयइति संयोगसंज्ञेत्यर्थः ।। नप्राप्नोतीति वर्णैकदेशानां वर्णग्रहणेनाग्रहण-कल्पइयमुक्तिः ।। तद्ग्रहणमित्युक्तमिति यद्यपि अनुस्वारपरसवर्णयोरसि-द्धत्वेनाप्यत्र समाधानं वक्तुंयुक्तम् तथापि अनचिचेतिद्वित्वसिद्ध्यर्थमेतत्स-

माधानस्यावश्यकत्वेन संयोगसंज्ञायामपि समाधनस्य समाधानान्तरादूषकत्वात्
नचानचीतिद्वित्वस्यद्विव्यञ्जनाश्रयत्वमनुपपन्नम् अनचीतिप्रसज्यप्रतिषेधादिति-
वाच्यम् द्विव्यञ्जनाश्रयइत्यस्य संय्यन्तेत्येतत्पूकृताभिप्रायकत्वात् ॥ यत्तु
अक्षरसमाम्नायेजातिनिर्देशसत्त्वेन अकारादिनाऽऽकारादिग्रहणवद्यकारादिना-
यद्वयग्रहणस्यदुर्वारत्वाद्भाष्योक्तिश्चिन्त्येत्याहुः तन्न अच्त्वजातीयानामेकारा-
दीनां द्विमात्राणामप्युपदेशेनात्वादिजात्याक्रान्तानांद्विमात्राणामप्युपदेशे तात्पर्य-
माचार्यस्य हल्त्वजातीयानान्तुकेषाञ्चिदपिमात्रिकाणामुपदेशाभावेन तेषामस-
त्त्वमितितात्पर्यमितिभाष्यतात्पर्यात् ॥ अत्रेदंबोध्यम् चतुर्दशसूत्र्यांमहेश्वरेणानु-
पदिष्टत्वमात्रमासत्त्वप्रयोजकम् अयोगवाहानामीषत्स्पृष्टऋकारस्यचासत्त्वापत्तेः
किन्तु अनुपदिष्टत्वं यावच्छिष्टानामेष्टव्यम् तथाचसति गम्लृधातौलृकारो-
पदेशेन लृदितइत्यनुवादेनच सत्त्वपरिरक्षणसम्भवादेतदर्थमेवेत्युक्तीरभसादे-
वेति ॥ पृथगनुबन्धेति गम्लृगतौ एजृदीप्तावित्यादौ ॥ इतिमतइति तालव्यावे-
कारचवर्गाविकारैकारौयकारःशकारः शेषओष्ठोपपादयइतिवद्वृचप्रातिशाख्यमत-
इत्यर्थः ॥ एकारशकारादीनामिति ऐकारशकारावादिशब्दार्थाविति भट्टाः ॥
आकारहकाराविति केचित् ॥ विवृतमूष्मणामित्यत्रोष्मशब्देनवर्गद्वितीयचतुर्थयो-
रपिग्रहणात्तयोर्विवृतत्वं नाज्झलावित्यादिनिर्देशात्तद्वर्गीयोपिप्रयत्नः प्रयत्नांशे
च यत्किञ्चित्साम्यंनिर्देशादाश्रीयतइतिमतेइकारछकारादीआदिशब्दार्थाविति-
श्रीधरः परन्तु इतिमते इत्यस्यानन्तरमिकारशकारादीनामित्यस्योक्तत्वादीदृक्-
फलोद्भावनमादिपदस्यायुक्तमितिबोध्यम् ॥ सूत्रमते विवृततत्वव्याप्यानां संज्ञा-
नुपयुक्तत्वस्योक्तत्वादनयोर्विवृततरत्वादिनाभेदेऽपि तत्प्राप्तिर्बोध्या ॥ अत्र मते
यजुष्येकेषामित्यादिनिर्देशादिकारैकारयोः स्थानसाम्येऽपिसंज्ञान ॥ अपास्त-
मिति नन्वेवमपि नाच्शलावित्येवसूत्रमस्त्वितिचेत् एवं सति शलांपरस्परं सं-
ज्ञानिषेधापत्तेः यथाश्रुतन्यासे पूर्वसवर्णकरणान्नेतिभट्टाः ॥ गुरवस्तु होतॢ-
कारइत्यत्र ईषत्स्पृष्टलृकारस्यलकारेण सावर्ण्यापत्त्या यणत्वाल्ककारस्ययणो-
मयइतिद्वित्वापत्तिः तोर्लीतिपरसवर्णापत्तिश्चेतिवदन्ति ॥ नन्वतोरोरप्लुताद-
प्लुतेहशीतिन्यासादकारहकारयोः सवर्णसंज्ञयाशिवोर्च्यइतिसिद्धावतीत्येतत्स-
हितेन योगविभागेनविधानंव्यर्थंसदज्झलोः सावर्ण्याभावबोधकमितिनाज्झला-

वित्यनर्थकमतआह हशिचेत्येवसिद्धइति ॥ व्यावृत्त्यर्थमिति हभिन्नेहसव-र्णेचेदत्येवेतिनियमद्वारा स्वआगन्तेत्यादावुत्वव्यावृत्त्यर्थमितिभावः ॥ अतएव आकारस्य प्रश्लेषादेव ॥ अन्यथाऽनिर्वाहादगतिकगतिभूतोऽपि मध्यमपद-लोपी समासआश्रितइतिसूचयितुमाह समाहारद्वन्द्वेत्विति ॥ सावर्ण्यन्नस्या-दिति परवल्लिङ्गमितिनपुंसकत्वापत्तिरपिबोध्या ॥ अज्भिराकारस्यसावर्ण्या-भावेइष्टापत्तिं वारयति अतएवेति अज्झलोरेवसावर्ण्याभावसाधनादेवेत्यर्थः ॥ यद्यकाराकारयोरपिसावर्ण्याभावः सूत्रकाराभिप्रेतः स्यात्तदाऽज्झलोः पृथ-ग्भेदेनेवतयोरपि सावर्ण्याभावः प्रकारान्तरेणसाधितः स्यादितिभावः ॥ ए-कपदएत्रदोषसम्भवेन पदद्वयपर्यन्तधावनंव्यर्थमितिसूचयितुमाह उपलक्षणेति ॥ ननु अच्छब्दस्यसंज्ञाशब्दत्वेनात्रशब्दरूपस्यैवप्रवृत्तिनिमित्तत्वेन भावप्रत्ययान्ते-ऽनन्वयापत्तिरतआह अचपदबोध्यत्वमिति ननूच्चारितस्यैवप्रत्यायकत्वसिद्धा-न्तादिकारस्याच् पदबोध्यत्वेऽपितस्यानुच्चरितत्वात्प्रत्यायकतानोपपद्यतइतिहका-रादीनामित्यादिपदस्य शकारादिसंग्राहकस्यानुपपत्तिरतआह इदंप्रत्याहारघट-कत्यादि ॥ मते अज्झलोः प्रतिषेधेशकारस्यप्रतिषेधोऽज्झल्त्वादितिवदतोवा-र्तिककारस्यमते ॥ जातिपक्षेजातेर्भेदादृग्रहणकशास्त्रेऽण्ग्रहणस्यैवाभावाचाह व्य-क्तिपक्षेचेति ॥ अणुदित् ॥ अस्यसूत्रस्यमूलोक्तसंज्ञासंज्ञिभावबोधकत्वं समा-नाधिकरणपदोपादानाभावादयुक्तम् किन्तु प्रत्ययभिन्नोऽण्सवर्णस्यस्थानेभवती-त्येवार्थोवाच्यः किञ्च सोऽपिनस्यात् उद्देश्यवाचकस्यैवपूर्वप्रयोगनियमादतआह अणमुद्दिश्येति बोधकइतिशेषइतिच ॥ नन्वेतावताऽण्सवर्णान् गृह्णातीत्यर्थः-पर्यवसन्नः सचानुपपन्नः उच्चारितस्यैवप्रत्यायकत्वनियमादिगादिबोध्योकारा-दिभिरण्भिः सवर्णग्रहणासिद्धेः नचाण्बोधकं पदं स्वसवर्णान्गृह्णातीत्यर्थेन-निर्वाहः एवमप्युक्तदोषानुद्धारात् इगित्यादेर्विशिष्टस्यसहग्रहणेन संज्ञात्वमभ्युप-गच्छतांमते तस्यसवर्णाप्रसिद्ध्याऽण्ग्रहणवैयर्थ्याच्च नापि अण्बोधकं स्वबो-ध्यसवर्णान्गृह्णातीत्यर्थः साम्प्रतम् अण्बोधकेनाशादिना स्वबोध्यजकारादिस-वर्णानां चकारादीनांग्रहणापत्तेः नवा अण्मात्रबोधकं स्वबोध्यसवर्णान्गृह्णा-तीत्यर्थः अशादिनाऽकारादिसवर्णानामपिग्रहणानुपपत्तेः नच अण्बोधकं स्व-बोध्याण्सवर्णान्गृह्णातीत्यर्थः अर्थवत्सूत्रेप्रत्ययपदस्याप्यण्बोधकत्वेनतेन स्व-

बोध्याण्सवर्णानांग्रहणापत्तौ रामइत्यादावव्युत्पत्तिपक्षे प्रातिपदिकसंज्ञानुपपत्तेः नचाण्बोधकस्यपदस्य व्यासज्यवृत्तिधर्मावच्छिन्नविषयताप्रयोजकस्यग्रहणेन प्रत्ययत्वस्यभ्यामादिवृत्तित्वेनव्यासज्यवृत्तित्वेन प्रत्ययपदस्य तदवच्छिन्नविषयताप्रयोजकत्वेननदोषइतिवाच्यम् एवमपि उदात्तानुदात्तादिपदानान्तथाभूतत्वेन तत्तद्बोध्याण्सवर्णग्रहणापत्तेर्दुर्वारत्वात् नच तेषामपि सङ्केतसम्बन्धेनोदात्तपदवत्त्वादिरूपेणबोधकत्वेन परम्परयोदात्तत्वाद्यानुपूर्वीरूपव्यासज्यवृत्तिविषयताप्रयोजकत्वेननदोषइतिवाच्यम् एवं सति इदमइशित्यत्रेशपदस्य इकाररूपाण्बोधकत्वेऽपि व्यासज्यवृत्तीशत्वावच्छिन्नविषयताप्रयोजकत्वेन सवर्णग्रहणाप्रसक्त्या अणत्वात्सवर्णग्रहणंप्राप्नोतीतिभाष्यविरोधापत्तेरितिचेदत्रकेचित् अण्बोधकं यदणाद्यवयवकं पदं तत्स्वबोध्याण्सवर्णग्राहकंभवतीत्यर्थः तथाचोदात्तादिपदस्यव्यक्तिपक्षेऽणाद्यवयवकत्वाभावेननदोषः यत्तु अण्बोधकंयदंकव्यञ्जनघटितंपदमित्याद्यर्थइतितन्न घिपदेन दीर्घेकारोकारयोरपिग्रहणापत्तेः शेषोघ्यसखीत्यत्रह्रस्वपदानुवृत्तेस्तु अनुवृत्तयूपदस्यह्रस्वयूबोधकत्वबोधनद्वारा ह्रस्वयोरपिसंज्ञासाधनेन कृतार्थत्वात् ॥ यदपि अण्विशिष्टविषयताप्रयोजकंपदं स्वबोध्याण्सवर्णान्गृह्णातीत्यर्थः वैशिष्ट्यञ्च स्ववृत्तित्व, स्वधर्मिकशक्तिग्रहाधीनशक्तिग्रहप्रयोज्यकत्वाभाववत्त्वोभयसम्बन्धेन तथाच उदात्तादिपदे नतदापत्तिः तत्प्रयोज्यविषयतायाः स्ववृत्तित्वसम्बन्धेनाण्विशिष्टत्वेऽपि अण्धर्मिकोयश्शक्तिग्रहः सः अकारादिरच्पदशक्यइत्याकारकस्तदधीनोयउच्चैरुदात्तइत्यादिसूत्रबोधितः शक्तिग्रहस्तत्प्रयोज्यत्वस्यैवसत्त्वेन द्वितीयसम्बन्धेनाण्वैशिष्ट्यविरहादित्याहुः तदपि न अर्थवत्सूत्रे प्रत्ययपदप्रयोज्यविषयतायाअण्विशिष्टत्वेनग्रहणस्यदुर्वारत्वादित्याहुः ॥ अन्येतु अण्बोधकंपदं स्वबोध्याण्सवर्णग्राहकंभवतीत्येवार्थः स्वंरूपसूत्रादशब्दसंज्ञेत्यनुवृत्तेः शब्दसंज्ञासु तदप्रवृत्तिः सिद्धा इगादेः शब्दसंज्ञात्वेऽपिदीर्घाज्जसिचेतिज्ञापकात्प्रत्याहारसंज्ञाभिन्नसंज्ञायाअत्रसूत्रेग्रहणान्नदोषइत्याहुः ॥ गुरवस्तु अण्घटितं यदण्समभिव्याहृतानुबन्धेतरवर्णाघटितं पदं तत्स्वबोध्याण्सवर्णग्राहकंभवतीत्यर्थान्नकापिदोषइत्याहुः ॥ सिद्धान्तविदस्तु अण्सवर्णान्गृह्णातीत्येवार्थः इक्पदबोध्योकारादिसवर्णानांग्रहणं तु स्ववाच्यवाच्येलक्षणयाबोध्यम् अण्ग्रहणन्तु प्रत्यहाराद्य-

वर्णेन इकारादिना सवर्णगृहणार्थम् तत्रापिलक्षणयानिर्वाहेऽण्ग्रहणं द्व्यर्थमितितु
न शङ्क्यम् लक्ष्यतावच्छेदकज्ञापनार्थत्वस्येकोयणित्यत्र शब्दरत्नेप्रतिपादित-
त्वात् अतएव ह्वादिभ्यइत्यादिनिर्देशादिभिर्लक्षणैव मनोरमायां साधितास्व-
रसतः सङ्गच्छते अन्यथा अस्यसूत्रस्य तद्ग्राहकत्वे निर्देशादिज्ञापकाभिधान-
स्यनैष्फल्यापत्तेरितिवदन्ति ॥ ज्ञापयतीति गतिकारकेतिवद्बोधयतीत्यर्थः
अतोनस्वांशेचारितार्थ्यप्रश्नावसरः ॥ तदर्थत्वम् विधीयमानार्थत्वम् ॥ प्राचीनमते
भाव्यमानेनेतिपरिभाषायाअप्रत्ययइत्येतद्योगलब्धार्थानुवादकत्वं खण्डयितुमाह
परेत्विति ॥ ननु वार्त्तिकस्योपदेशनेइतिवदज्ञानेन प्रवृत्तिरतआह भाष्येति ॥
ज्ञापकमिति नतु सूत्राक्षरमर्यादयाऽयमर्थोभाष्यकृतासाधितइतिभावः ॥ ज्ञाप-
नस्थलीयविचारस्तु अन्यतोऽवसेयः ॥ ननु भाष्यमपि योगरूढ्यापरिभाषार्थं-
बोधयतीत्यर्थकमतआह ज्यादेति ॥ इदम् प्रत्ययपदस्यविधीयमानार्थकताया-
अयुक्तत्वम् ॥ निर्बलत्वापत्तिरिति विधीयमानत्वेनसवर्णग्रहणेनासिद्धेरितिभा-
वः ॥ केचित्तु अप्रत्ययपदेनकृत्रिमाकृत्रिमन्यायेन प्रत्ययभिन्नस्यग्रहणंयुक्तमितिश-
ङ्कांवारयितुमिदं भाष्यं प्रवृत्तमितिनैतत्प्राचीनमतेऽपि विरुद्धमितिवदन्ति ॥ दू-
षणान्तरमप्याहजातिपक्षइति अप्रत्ययइत्यस्याविधीयमानार्थकत्वेतु जातिपक्षप्रा-
प्तस्यनिषेधोनस्यात् अनन्तरस्येतिन्यायात् तस्यपर्युदासत्वाच्चेतिभावः ॥ ना-
नुनासिकोवकारइति नच तत्रसइष्यते तद्वान् असुव्वतइत्यादिनिर्देशादितिभावः ॥
केचित्तु घटवदित्युपलक्षणं किम्बितीत्यस्य घटवदित्यत्रतु नदोषः असतियत्ने
उदात्तादिशब्दैरनुपात्तानांगुणानामविवक्षायाएवास्थिदधीत्यत्रशेखरे परिभाषेन्दु-
शेखरे चोक्तत्वात्पथिमथीतिसूत्रे प्रतिपत्तिलाघवायानुनासिकएवोच्चारणीयेतद-
नुच्चारणेन शुद्धाकारस्य भाष्योक्तविधानवदिहापिसानुनासिकएवोच्चारणीये-
निरनुनासिकोच्चारणेन यत्नेन गुणानां भेदकत्वेनसिद्धेः ॥ किम्बितीत्यत्रतु
किमु इतीतिस्थितौ ऊँ आदेशे मयउञइत्यनेन गुणाभेदकत्वात्सानुनासिकव-
कारस्यापत्तिः तत्रापि सानुनासिकएवोच्चारणीये निरनुनासिकोच्चारणेन यत्नेन
गुणानां भेदकत्वंतुनयुक्तम् ऊँ आदेशाभावपक्षे निरनुनासिकोकारस्य स्थाने-
निरनुनासिकवकारसम्पत्तयेतत्करणादित्याहुः ॥ कौस्तुभोक्तिंखण्डयति एते-
नेति भाव्यमानेनेतिपरिभाषायाव्यापकविषयकत्वसूचनेनेत्यर्थः ॥ अजुदिदि-

त्येवसिद्धे इति सँय्यन्तेत्यादौ सानुनासिकयकारस्ययरपदेनग्रहणस्यगुणाभेदक-त्वेनैवसिद्धे रितिभावः नचैवमज्ग्रहणमपिनक्रियताम् गुणाभेदकत्वेनैवसिद्धे-रितिवाच्यम् ऋलृवर्णयोः परस्परग्रहणार्थत्वात् ॥ ज्ञापयतीति एवञ्च भाव्य-मानेनेत्यनेनाणुदित्सूत्रस्यैवनिषेधेऽपि न घटवदित्यादौदोषइतिभावः ॥ परा-स्तमिति उक्तरीत्याफलाभावादितिभावः ॥ प्राचीनरीत्याऽज्ञातस्वस्वरूपज्ञा-पकोच्चारणस्योपदेशत्वाच्छङ्कते नन्विति ॥ तद्रीत्यासमाधत्ते व्याकरणान्तर-इति ॥ उदित्संज्ञकत्वेनेति नतु उदिद्यस्येत्यर्थकत्वेनेतिभावः ॥ स्वमते प्रा-तिपदिकत्वरूपमुपदेशत्वमेवेति नशङ्कावसरइत्याह करणेति ॥ अस्यापि चोरि-त्याद्यनुवादविषयस्यापि ॥ नचोच्चारणार्थानामित्संज्ञांविना निवृत्त्यभावेन कुक्-टुगादौसवर्णग्रहणंदुर्वारमितिवाच्यम् उदित्पदेऽवधारणगर्भवहुव्रीह्याश्रयणेनादो-षात् अत्राप्यंशेऽप्रत्ययइत्यस्यविशेषणत्वमितितु नयुक्तम् कुपदेनापि तद्ग्रह-णानापत्त्यावुविदुच्चारणवैयर्थ्यात् तादृग्रूपासिद्धेश्च ॥ सवर्णस्यचेति च-कारेणासवर्णस्यापिग्रहणापत्तिमुद्भाव्यान्यथाव्याचष्टे चोभिन्नक्रमइति ॥ अथवा चकारेणस्वरूपस्यग्रहणमित्यर्थवारणायाह चोभिन्नक्रमइति स्वरूपस्यापि सवर्ण-त्वादेवग्रहणसिद्धेः सोर्थोविफलइतिभावः ॥ सवर्णिनइति सवर्णाइतिवक्तव्ये एवमुक्तिः सवर्णपदस्यधर्मपरत्वाभिप्रायेण ॥ चादीति इशादाविवनव्यमतेऽनु-वादेऽपिइत्संज्ञालोपप्रवृत्तौ प्रतिवन्धकाभावेनोकारविनिर्मुक्तस्यैव चादेरूपस्थि-त्यान्यायसिद्धमिदमित्यन्ये ॥ उकाररूपावयवसवर्णानां चुशब्दोनग्राहकः न-विभक्ताविति निषेधेन सोरुकारस्येत्त्वानापत्त्याऽऽङ्गुणइत्यादिनिर्देशासङ्गतेः ॥ ननु मात्रिकेणद्विमात्रिकस्यग्रहणं भेदघटितसादृश्यस्य सावर्ण्यप्रयोजकस्यसत्त्वा-दस्तु नतु मात्रिकस्यापीति चकारेण स्वरूपस्यापिग्रहणमित्येवयुक्तं नतु चकार-स्यभिन्नक्रमकत्वमित्यतआह ह्रस्वाकाराद्योरिति ॥ कार्यस्यैक्येन कार्यभेदरूप-युक्तेस्तुल्यास्यसूत्रोक्तताया असम्भवादाह कालेति ॥ भेदमारोप्येति प्राचामनु-रोधेनेदम् स्वमतेसादृश्यस्यभेदाघटितत्वेनादोषात् ॥ व्याख्यानादिति शब्दर-त्नोक्तादुक्ऋदितितपरकरणरूपज्ञापकादितिभावः ॥ लृकारग्रहणेनेति इदं त-परसूत्रस्य विधायकत्वमते । यत्तु सूत्रकारमते ऋकारलृकारयोः सावर्ण्याभा-वेन वार्त्तिककारमतेऽणग्रहणस्यैवाभावेन तत्र ज्ञापकानुपयोगाच्चिन्त्यमेतदिति

तत्र लृकारग्रहणेनेत्यस्य सवर्णसंज्ञाज्ञापनद्वारेत्यादिपूरणेन ऋकारलृकारयोः सवर्णविधिरिति वार्त्तिकोक्तार्थस्यापि क्रोडीकारसम्भवात् एवञ्च तद्वार्त्तिकं नापूर्वमितिभावः ॥ चारितार्थ्यादिति नचोपसर्गादितितपरकरणेनतात्परत्वादेव-लृकारग्रहणसिद्धौपुनरपि तपरकरणंव्यर्थमेवेतिवाच्यम् एतेनैवतपरकरणेनत-परसूत्रे विभक्तितकारस्याग्रहणबोधनात् अतएवोपेन्द्रइत्यत्र गुणः सिद्ध्यतीति-वक्ष्यतेस्वयमपीतिबोध्यम् ॥ अथव्यक्तयोभिन्नाः तत्तद्व्यक्तित्वावच्छिन्ने च वर्णानांशक्तिरितिव्यक्तिपक्षः व्यक्तिरेकेति अत्वादिजात्यवच्छिन्नेशक्तिरि-तिवाजातिपक्षः तत्र व्यक्तिपक्षेऽण्पदेनाकारादिणान्तसमुदायघटकानामाक्षरसमा-म्नायिकानामेवग्रहणाच्छिन्नस्यास्यच्वावित्यत्रत्यस्याग्रहणात्सवर्णग्रहणाप्रसक्त्या ऽस्यच्वावितिसूत्रं कस्यांचिदेकस्यामेवव्यक्तौ प्रवर्त्तेतेतिशङ्कते नन्वेवमिति ॥ नप्राप्नोतीति अत्रहेतुः व्यक्तिपक्षेतत्रत्यात्रत्यव्यक्त्योर्भेदेनेत्येतावानेव चारिता-र्थ्येनेत्यन्तस्तु अणग्रहणसार्थक्यप्रदर्शनपरः ॥ ननु आद्यवर्णेऽप्युरणित्यादौकथं ग्रहणकशास्त्रप्रवृत्तिः व्यक्तिपक्षेपाणिन्युच्चरितस्याक्षरसमाम्नायिकाद्भेदादित्यत-आह णकारादिचिह्नेनेति ॥ ननु उपस्थितस्योच्चारितत्वाभावादग्राहकत्वमत-आह उच्चारिताभेदेनेति ॥ लक्षणापक्षस्यमनोरमोक्तस्यासङ्गत्यं ध्वनयितुमाह जातीति ॥ अस्यावश्यकतामाह अतएवेति ॥ झल्त्वादिसिद्धिरिति अन्यथा-झलादिप्रत्याहारकरणसामर्थ्याद्यस्याःकस्याश्चिदेकस्यास्तकारादिव्यक्तेर्ग्रहणाप-त्तावत्तामित्यत्र सलोपानापत्तेः झलोझलीतिसूत्रन्तु अभित्थाइत्यादौ विजा-तीयझल्द्वये चरितार्थस्यादितिभावः ॥ नन्वेवमाद्यवर्णेऽप्यतएवसिद्धे रणग्रहणं व्यर्थमतआह सूत्रेइति ॥ ननु ऋलृवर्णयोः परस्परंग्रहणायाज्ग्रहणमेवास्त्विव-त्यतआह ऋलृवर्णयोरिति ॥ समानजातित्वस्यैवेति समानोवर्णोजातिरित्यर्थः स्वार्थेष्यञ् वर्णाश्रमाचारवानित्यादौवर्णपदेनजातेर्व्यवहारादितिभावः ॥ होतृकारइत्यादौ लृकारेपरेदीर्घस्तु अकोकीतिन्यासेनसुवचः ॥ इदं ऋष्युक्त्य-नुरोधेनगौरवमनुसृत्योक्तम् लाघवादरेतु लृवर्णस्यऋवदितिशब्दरत्नोक्तम-नुसन्धेयम् ॥ नन्वेतद्व्यतिरिक्तेसवर्णेकथंसिद्धिरतआह एतद्व्यतिरिक्तेति ॥ नन्विदमनुपपन्नम् एतद्व्यतिरिक्तेकखादौसवर्णेसमानजातित्वाभावादितिचेन्न एतद्व्यतिरिक्तेआकारादावचिसवर्णेइत्यर्थात् पर्युदासन्यायेनैतद्भिन्नेऽस्वेनैतत्स-

दृशे एतद्व्यतिरिक्तपदस्यपर्यवसानादितिबोध्यम् ॥ योगविभागेनेति अत्रपक्षे-सूत्रेऽणग्रहणाभावेनोदिद्घटितवाक्येऽप्रत्ययइत्यस्यप्रयोजनाभावेन योगविभाग-इतिभावः ॥ तत्प्राप्तेति जातिपक्षप्राप्तेत्यर्थः ॥ पूर्वोक्तमपि निषेधकत्वादि-पुनर्दार्ढ्यायाह गुणाभेदकत्वेनेति ॥ ननु सूत्रसत्त्वेजातिपक्षे जातीनाञ्चतुष्ट्वात् व्यक्तिपक्षे शक्यार्थमादायच यथासङ्ख्यमिष्टंसिद्ध्यति तदभावेतत्कथमतआह एवोऽयवेति ॥ वक्ष्यतइति तत्रैवेतिशेषः ॥ नन्वेवमपि नय्वाभ्यामित्यादौ एङितिपाठेविधेयत्वात्तयोरग्रहणे एङोश्चविधानेप्यनिष्टं स्वष्टमेवातआह नत्वेति॥ एङित्येव पाठ्यमिति वृद्धिरादैङ् अब्गुणइति सूत्रद्वयमस्तु चादेङुत्तरत्राप्य-नुवृत्तिरस्त्वितिभावः ॥ एङितिपाठे फलभेदमाशङ्क्याह तत्रेति वृद्धिसंज्ञासू-त्रइत्यर्थः ॥ गुणसूत्रे गुणसंज्ञासूत्रे ॥ तद्ग्रहणवैयर्थ्यस्य ऐजेचोर्ग्रहणवैयर्थ्यस्य॥ स्वमतेनैवः सावर्ण्यनिराकरोति प्रयत्नभेदेनेति विवृततरविवृततमकृतभेदेने-त्यर्थः ॥ जातिपक्षेऽणग्रहणाभावात्स्त्यपिहकाराकारयोः सावर्ण्ये नग्रहणमत-आह इदंव्यक्तिपक्षइति ॥ निषेधशास्त्रआक्षरसमाम्नायिकानामेवग्रहणेहेतुमाह वर्णानामित्यादि उपदेशः आद्योच्चारणम् तावत् आदौ ॥ समुदितेन उपजी-व्योपजीवकभावापन्नविषयताप्रयोजकत्वात्मकैकवाक्यतापन्नेन ॥ वाक्येन अ-णुदित्सूत्रात्मकेन ॥ वाक्यापरिसमाप्तिन्यायादिति वाक्यार्थज्ञानेपदार्थज्ञानंका-रणमित्येतन्मूलकन्यायादित्यर्थः ॥ ननु समुदायमध्ये निषेधस्याप्रवेशात्कथं तेन तत्रै तद्ग्रहणमतआह अयंभावइति॥ बोधानापत्तिरिति अप्रामाण्यज्ञानानास्क-न्दितबोधानापत्तिरित्यर्थः ॥ एतद्वाक्यार्थबोधात् अणुदित्सूत्रवाक्यार्थबोधात् ॥ तन्निश्चयः आकारादावच्पदबोध्यत्वनिश्चयः ॥ ननु विश्वपाभिरित्यत्रढत्वसं-योगान्तलोपयोः प्राप्तौढत्वस्यासिद्धत्वात्संयोगान्तलोपएवस्यादिति ढत्वमित्य-नुपपन्नमतआह हकारेणेत्यादि ॥ अणग्रहणंव्यर्थमिति नच व्यक्तिपक्षे यणा-दिपदेनाक्षरसमाम्नायिकमात्रस्यग्रहणंस्यादित्यन्येषांनिरनुनासिकानांयादीनां ग्र-हणायाणग्रहणमस्त्वितिवाच्यम् आक्षरसमाम्नायिकेषुकार्यबाधात्सामर्थ्यात्कस्या-पिव्यक्त्यन्तरस्यग्रहणस्यवक्तव्यतया तत्र विनिगमनाविरहात्सर्वासांनिरनुना-सिकव्यक्तीनांग्रहणस्यान्यथैवसम्भवात् ॥ द्वित्वंसिध्यतीति प्राथमिकपरसव-र्णस्यफलत्वेनोपन्यासस्तुन कृतः तत्रसवर्णसंज्ञामात्रस्योपयोगात् ॥ हलोयमा-

मितिलोपइति अस्यवैकल्पिकत्वेऽण्ग्रहणमेवमानम् ॥ तपरः ॥ वर्णग्रहणसा-
मर्थ्यादिति एतच्च सहिवहोरित्यत्र वर्णग्रहणसामर्थ्यादुदवोढामित्यत्र ओत्व-
साधनेनभाष्यकृताध्वनितम् कैयटेनच स्पष्टीकृतम् ॥ सिद्धान्ते वर्णग्रहणस्य-
भाष्ये प्रत्याख्यानादाह व्याख्यानाच्चेति ॥ केचित्तु सहिवहोरुगस्य सहिव-
होरुमस्य अस्यसहिवहोरोदितिन्यासैर्वर्णग्रहणेनोक्तार्थेज्ञापितेऽपि स्वांशेचारि-
तार्थ्याभावादाह व्याख्यानाच्चेतीत्याहुः ॥ व्याख्यानञ्च एओङ्सूत्रेभाष्ये-
कण्ठरवेणसमासद्वयस्य प्रतिपादनमेववोध्यम् ॥ वृद्धिरादैजितितपरत्वंव्याख्या-
नमित्यन्ये ॥ पञ्चमीतत्पुरुषेति अत्रतत्पुरुषपदेनाचारक्विवन्तेन सुप्सुपेतिस-
मासोगृह्यते उत्तरपदार्थप्रधानत्वञ्च क्विवर्थतावच्छेदकप्रयोजकंवोध्यम् कष्टकल्प-
नावष्टम्भस्तु पञ्चमीतियोगविभागस्यानाकरत्वाद्बोध्यः ॥ अत्र पञ्चम्यर्थान्यप-
दार्थकेवहुव्रीहौ विवदन्ते वहवः अवयववाचिपरशब्दस्य षष्ठ्यर्थेऽन्यपदार्थेव-
हुव्रीहेरतोभिसइत्यादौविशिष्टाद्विभक्त्युत्पत्तिदर्शनेनलाभात् अन्यथाऽकारमात्र-
स्यैवार्थवोधकत्वप्रतीतेर्विशिष्टात्तदुत्पत्त्यनुपपत्तेः ॥ नच अकारादिनास्वसवर्णस-
मकालघोधने तकारस्यतात्पर्यग्राहकत्वकल्पनेन परिष्कृतार्थवत्त्वस्य विशिष्टे-
सत्त्वान्नानुपपत्तिरितिवाच्यम् एवं विभक्त्युपपादनेऽपि कर्तृप्रत्ययान्तकर्मप्र-
त्ययान्तप्रकृतिकप्रथमान्तानामेवान्यपदार्थसामान्येवहुव्रीहेरनेकमन्यपदार्थइत्यत्र-
भाष्यउपसंख्यातत्वेनात्र वहुव्रीह्यसम्भवस्यदुर्वारत्वात् षष्ठ्यर्थेऽन्यपदार्थेतु ना-
सम्भवोवहुव्रीहेः मत्वर्थेतस्मिन्प्रथमान्तसामान्यानांविशिष्यतत्रैवोपसंख्यातत्वात्
मत्वर्थौहि षष्ठ्यर्थसप्तम्यर्थौ अतएव पीताम्बरवीरपुरुषादिषु नानुपपत्तिः ॥
नचैवं तपरस्यअतइत्यादेः सवर्णसमकालाप्रसिद्ध्यादोषइतिवाच्यम् अण्ग्र-
हणानुवृत्तिकल्पे तपरः स्वघटकाण्सवर्णसमकालग्राहकइत्यर्थेनादोषात् ॥ भा-
ष्येतु तःपरोयस्मादित्येवविग्रहोदर्शितः तमनुसृत्यैवमूलकृतोऽपिप्रवृत्तिरि-
तिवोध्यम् ॥ पूर्वपक्षिभाष्यरीत्यावर्णग्रहणस्यज्ञापनोत्तरं स्वांशेचारितार्थ्य-
साधयति वर्णग्रहणेत्विति ॥ नचतत्समकालइति विशिष्टेसंज्ञात्वाभ्युपग-
मइदम् ॥ तपरकरणादिति वृद्धिरादैजित्यत्रादेङित्यत्रचेत्यर्थः ॥ ननु अ-
स्याधेऽसन्देहार्थत्वादन्त्येपूर्वत्रकृतार्थत्वाच्चसामर्थ्याभावादेवमर्थोऽयुक्तइत्यतआह
भाष्यप्रामाण्याच्चेति एओङ्सूत्रस्थभाष्यप्रामाण्यादित्यर्थः ॥ शब्दबोध्योव-

वृत्तिशङ्केति समाहारद्वन्द्वेद्वन्द्वाच्चुदषहान्तादित्यनेनेतिभावः इतरेतरयोगद्वन्द्वेतु द्विवचनापत्तिरितिबोध्यम् अतएव भाष्ये कुत्वमात्रमाशङ्क्यायस्मयादित्वाद्भत्वेनसमाहितम् वृद्धिशब्दोऽत्रावृत्त्योभाभ्यां संबन्ध्यः ॥ असन्देहार्थेति तकाराभावेवृद्धेर्दुर्वारत्वेन ऐजितिरूपेसन्देहः स्पष्टएवेतिभावः । नच संहितायाअविवक्षयावृद्ध्यभावेनासन्देहःसिद्धइतिवाच्यम् एकत्रसूत्रे संहितायाअविवक्षायां सूत्रभेदापत्तेः प्रागुपपादितत्वात् ॥ पूर्वार्थमिति अतएवादित्यस्यप्रातिपदिकत्वेनपदत्वाज्जश्त्वंसिद्ध्यतीतिभावः ः ॥ ननुप्लुतव्यावृत्त्यर्थत्वेन पूर्वार्थंतयापिसफलत्वसम्भवेनासन्देहार्थतयेत्यनुपपन्नमितिचेन्न आकारस्यानणत्वेनाणुदित्सूत्राप्रवृत्त्यातद्व्यावृत्त्यर्थत्वाभावात् ॥ नन्वेवमपि असन्देहार्थतयेतिकुतः गुणानांभेदकत्वेन समकालानांषण्णांस्वसवर्णानांग्राहकत्वस्यैवसम्भवादतआह प्रकृतेति वृद्धिरादैजित्यत्रेत्यर्थः ॥ अत्र व्याकरणे ॥ ज्ञापकात् अनङुदात्तइत्यत्रोदात्तग्रहणात् ॥ परार्थमपीति पञ्चमीसमासाश्रयणादितिभावः ॥ अर्थपरत्वासम्भवादिति अर्थेवाचकत्वासंभवादित्यर्थः ॥ वृद्धिपदाभिन्नाइति अभेदएवशक्तिपदार्थइतितत्त्वम् ॥ तादात्म्याङ्गीकारादिति नन्वेवं वह्निशब्दोच्चारणेमुखदाहापत्तिः शब्दस्यावच्छेदकतयाविद्यमानत्वेतत्तादात्म्यापन्नस्यवह्नेरपिसद्भावादितिचेन्न भेदसहिष्णोरभेदस्यस्वीकारात् अर्थात् भेदाभेदयोर्मध्येभेदोव्यावहारिकः अभेदःप्रातिभासिकः नतु समसत्ताकौ विरोधात् ॥ परेतु वस्तुतोऽभेदएवेतितात्पर्यम् नचमुखदाहापत्तिः दाहंप्रतिवह्नेः संयोगेनैवहेतुत्वेनावच्छेदकतयातत्सद्भावेऽपिसंयोगेनतदभावात् नहि येनकेनापिसम्बन्धेनवर्त्तमानंवस्तु क्वचिदपिकारणं किन्तु कारणतावच्छेदकसंबन्धेन सदेव कथमन्यथा शब्दार्थयोर्भेदंमन्यमानानांतार्किकाणामपि मते मुखे कालिकेनसताऽग्निनाप्रसक्तोदाहोनिराक्रियेत अतएवशब्दस्यप्रश्नेऽपि गौरित्युत्तरम् अर्थस्यप्रश्नेऽपिचेतिसंगच्छते अतएव च संज्ञासंज्ञिनोः समानाधिकरणविभक्त्यन्तता स्वरसतः सङ्गच्छते नन्वेवं घटस्यचाक्षुषत्वाद्घटशब्दस्यापितदापत्तिरितिचेन्न इष्टापत्तेः परन्तु यथा घटादौगन्धवत्त्वेसत्यपि घटत्वादिनैवचाक्षुषत्वं नतु गन्धवत्त्वादिनापि तथा घटत्वेनैव नतुघटशब्दत्वेन तयोर्भेदोपगमात् येनेन्द्रियेणयद्गृह्यतइतिनियमास्वीकाराच्च नचैवमपि घटशब्दंपश्यामीति घटंश्रृणोमीतिचानुव्यवसायआपद्येतेति-

वाच्यम् घटशब्दत्वे चाक्षुषस्य घटत्वे श्रावणस्यचप्रत्यक्षस्याभावेन तेनतेनरूपेण तादृशतादृशप्रत्यक्षविरहेण तथाविधानुव्यवसायासम्भवात् नच शब्दानांनित्यत्वेऽनित्यत्वे वा तादात्म्यं दुरुपपादम् आद्ये नित्यानित्ययोश्शब्दार्थयोरैक्यासम्भवात् अन्त्येऽपि शब्दानांक्षणिकत्वेनार्थानां चिरन्तनत्वेनतदसम्भवाच्चेतिवाच्यम् यथा घटेनष्टे मृद्स्तद्व्यक्तित्वेन घटत्वेन वाध्वंसप्रतियोगित्वं नतु मृत्त्वेनापि एवमिहापि शब्दनित्यत्वकल्पे घटादीनांतद्व्यक्तित्वेनैव ध्वंसप्रतियोगित्वं नतु घटशब्दत्वेनापीत्यस्य अनित्यत्वे शब्दानां शब्दत्वेनैवक्षणिकत्वं नतु घटत्वादिनाऽपीत्यस्यच कल्पनेनादोषात् नचैवमपिवह्निशब्दाद्दाहोजातइतिप्रतीत्यापत्तिरितिवाच्यम् तादृशप्रतीतिवारणायवह्निशब्दत्वे दाहजनकतावच्छेदकत्वाकल्पनादित्याहुः ॥ रामेति अस्योत्तरार्द्धन्तु शौर्यभङ्गोरावणस्य मदभङ्गश्चवालिनइति ॥ इत्यादाविति आदिनाहिरण्यपूर्वं कशिपुं प्रचक्षतइत्यस्यसंग्रहः ॥ अन्यत्रेति मञ्जूषायामित्यर्थः ॥ व्याख्यानादिति एकस्यानेकसंज्ञाकरणे प्रयोजनाभावरूपादित्यर्थः लघ्वर्थं संज्ञाप्रणनात् ॥ ननु यच्छब्दयोगः प्राथम्यमित्याद्युद्देश्यलक्षणमित्यभियुक्तोक्तेरिह वृद्धिशब्दस्यपूर्वं प्रयोगोऽनुपपन्नइत्यतआह विधेयत्वेऽपीति । मङ्गलार्थइति मङ्गलादीनिशास्त्राणिप्रथन्तइतिभाष्योक्तेः ॥ असाधुत्वभ्रमवारणायेति तथाचाभियुक्तोक्त्या उद्देश्यस्य प्रथमंप्रयोगेयुक्तत्वमात्रंबोध्यते नतु विधेयस्य तथाप्रयोगेऽसाधुत्वमपीतिभावः संज्ञासूत्राणां नियामकत्वमितिप्राचीनोक्तं कटाक्षयन्नाह सर्वशब्दानामिति ॥ अज्ञातशक्तिज्ञापकतयेति यद्यपि शब्दार्थयोः सिद्धेशब्दार्थसम्बन्धइतिभाष्यात्संबन्धः सिद्धएव तथापि अस्यपदस्यात्रार्थेसंबन्धइत्याकारकस्यसंबन्धज्ञानस्य घटादिषु वृद्धव्यवहारोयथा प्रयोजकः तथा संज्ञासूत्रं वृद्ध्यादिपदशक्तिज्ञापकमितिभावः ॥ विशिष्यज्ञानाभावादिति तद्धर्मावच्छिन्नविषयकबुद्धिप्रति तद्धर्मावच्छिन्नविशेष्यकवृत्तिज्ञानाधीनोपस्थितेर्हेतुत्वेन विशेषधर्मपुरस्कारेणास्मदादीनां सकलपदार्थज्ञानासम्भवेन तद्धर्मावच्छिन्ने शक्तिग्रहासम्भवइतिभावः ॥ ननु विशिष्यज्ञानासंभवेऽपिसामान्येनार्थत्वरूपेणयावदर्थज्ञानसम्भवेन सामान्यधर्मावच्छिन्नायांव्यक्तौशक्तिग्रहः स्यादेवेत्याशङ्क्याह सामान्यज्ञानन्त्विति ॥ नवोधोपयोगीति विशेषरूपेणप्रक्रियानिर्वाहकबोधोपयोगिनेत्यर्थः अयंभावः इदं वृद्धिपदमर्थबोधकम्

पदत्वात् गोपदवदित्याकारकानुमित्यात्मकशक्तिग्रहेणार्थत्वेनैववोधःस्यात् नतुआ-
दैच्त्वादिनाऽपि अतएव न द्रव्यत्वेनगृहीतशक्तिकाद्द्रव्यपदाद्घटत्वादिविशेषधर्म-
प्रकारकोवोधः नचास्तु अर्थत्वेनसामान्यरूपेणैवादैजादेर्बोधोवृद्धिपदादितिवाच्यम्
तथासतिवृद्धिरेचीत्यादिनाघटाद्यादेशस्याप्यापत्तेः नच यथाघटमानयेत्युक्तौ प्रक-
रणादिनाघटविशेषविषयकवोधतात्पर्यनिर्णये सामान्यरूपेणघटविशेषस्यवोधोभ-
वति तथावृद्ध्यादिपदादपि सामान्यरूपेणादैचामेववोधःस्यादितिवाच्यम् तात्पर्य-
ग्रहार्थमेवसूत्रस्यावश्यकत्वात्।।नचैवमगृहीततात्पर्यग्राहकत्वेनेत्येववाच्येऽगृहीतश-
क्तीतिग्रन्थासङ्गतिरितिवाच्यम् तस्य नियमार्थत्वखण्डनमात्रेतात्पर्यात्।। ननु यो-
गितांविशिष्यतत्तद्रूपेणज्ञानसम्भवात्तदभिप्रायेणनियमार्थकत्वमप्यस्त्वित्यतआह-
शास्त्रंत्विति ।। अस्मदाद्युद्देशेनेति प्राधान्येनेतिशेषः तेन योगिनामपि शा-
स्त्रप्रक्रियास्मरणपूर्वकशब्दप्रयोगे धर्मोत्पत्त्या कथञ्चित्तदर्थत्वेऽपि नक्षतिः ।। अ-
न्येतु वृद्ध्यादिपदे पदत्वेनार्थवोधकत्वसिद्धौ वृद्ध्यादिपदमादैजादिवोधकम् आ-
दैजादीतरावोधकत्वेसति अर्थवोधकत्वादित्यनुमित्यात्मकशक्तिज्ञानेन विशे-
षरूपेण वोधसंभवान्नियमार्थमेवेदमित्याहुः तन्न आदैजादीतरावोधकत्वस्येदानी
मनिर्णयेनहेतोरसिद्धेः ।। तत्रैव आदैजाद्यर्थएव नत्वन्यत्रार्थेइत्यत्रेच्छैवनिया-
मिकेतिभावः ।। एषां संज्ञाशब्दानाम् ।। इतिचेति व्यवहारइत्यस्यानुषङ्गः ।।
ननु शब्दनिष्ठवोधजनकतायानित्यत्वात्कथं संज्ञानामाधुनिकत्वव्यवहारइत्यतआह
एतदुपदेशात्प्रागिति ।। संज्ञात्वाग्रहादिति तथाच वोधजनकत्वात्मकसंज्ञात्व-
ज्ञानस्याधुनिकत्वेनानित्यत्वात्तद्विषयस्यसंज्ञात्वस्यापितद्व्यवहारः तदाश्रयत्वा-
त्तत्संज्ञानामपितद्व्यवहारोभाक्तइतिभावः ।। अतएवेति संज्ञाशास्त्राणांनिय-
मार्थत्वाभावादेवेत्यर्थः ।। अन्यथा नियमार्थत्वे तस्यन्यायस्यनियमसिद्धत्वात्त-
न्मूलत्वोक्तिरसङ्गतास्यादितिभावः ।। केचित्तु अतएवेत्यस्य संज्ञानामनित्य-
त्वादेवेत्यर्थः ।। संज्ञाकरणेति नित्यत्वेतु नेदं सम्भवेत् नित्यानांकरणासंभवात्
किञ्चैवं कृत्रिमत्वमप्यसम्भावि स्यादितिभावमाविश्चक्रुः ।। आर्थिकमिति नतु
शब्दमर्य्यादालब्धम् किन्तु तत्र संकेतग्राहकेकृते तत्तत्संकेतज्ञानरूपप्रकरणव-
शात्तस्यैववोधोनान्यस्येतिफलितमित्यर्थः ।। कृतइति अस्यहरणेतिशेषः ।। श-
ब्दार्थसंबन्धनित्यत्वंस्पष्टतया प्रतिपादयति वाचकतावोधकत्वेऽपीत्यादिना ।।

तदनुत्पादकत्वात् वाचकतानुत्पादकत्वात् ॥ ननु टिघुभादीनान्तत्तदर्थेव्याक-रणेन साधुत्वाबोधनात्कथंसाधुत्वमतआह आसाञ्चेति ॥ केचित्तु संज्ञाविषये-यदि यथोद्देशपक्षस्तदाऽत्रपूर्वेशएव वाक्यार्थबोधः तस्मिन् कालेचाविधीयमानत्वा-त्त्रिमात्रादीनामपि तपरत्वाभावेवृद्धिसंज्ञास्यात्तदा खट्वैन्द्रादौ त्रिमात्रादि-व्यावृत्त्यर्थंतपरत्वं परार्थमपि सम्भवति कार्यकालपक्षेतु यत्रवृद्धिपदं तत्रादैजि-त्युपतिष्ठतइत्येतन्मात्रबोधकत्वेनोपस्थितानामादैचां विधिशास्त्रेणपदैकवाक्यतया-ऽन्वयाद्दैचोभवन्तीत्यर्थोवाच्यः एवञ्चैचोविधेयतयानसवर्णग्राहकतासंभवइति नतपरकरणं परार्थमिति अतएवाल्लोपोऽनइत्यत्रयचीत्यस्यान्विशेषणत्वेनान-स्तक्ष्णेत्यादौ दोषाभावेनानन्त्यविकारइतिपरिभाषाऽपि न कार्येतिलाघवम-पीत्याहुः तान्दूषयितुमुपक्रमते कार्यकालपक्षइत्यादिना अपिर्यथोद्देशपक्षसमुच्चा-यकः पूर्वेणेन सह वाक्यैकवाक्यत्वेऽपि वस्तुतोभिन्नवाक्यतोभयत्रसमेतिभावः ॥ तत्र तत्रतामाह मृजेरिति ॥ वृत्तेइति पदार्थोपस्थितेः सत्त्वादितिशेषः एवञ्च वाक्यैकवाक्यत्वेऽपि पदैकवाक्यत्वाभावेन तत्र तस्याविधेयत्वं सुस्थमेवेति-भावः ॥ ननु अत्रैवकिमानम् पदैकवाक्यतायाएकदेशोपस्थित्यासम्भवादतआह अतएवेति संज्ञाशास्त्राणां वाक्यैकवाक्यतयाऽन्वयादेवेत्यर्थः ॥ इत्याहेति प-दैकवाक्यतयाऽन्वयेतु तत्रतत्र तत्तत्संज्ञासूत्रोपस्थितिकथनं विफलंस्यादिति-भावः ॥ अत्रपदैकवाक्यतयाऽन्वयएवज्यायानितिपरिभाषार्थप्रकाशतोऽवसेयम् ॥ तद्देशस्थस्यैवतत्रार्थेशक्तिरिति चिन्त्यमिदम् शक्ततावच्छेदकधर्मस्यैवशक्त्यनु-मापकत्वेनतज्ज्ञानेशक्तिज्ञानसंभवात् तस्मादुपेक्षाबुद्ध्यातत्तच्छक्तिग्रहोद्बोधकसं-स्कारनाशाच्छक्ततावच्छेदकज्ञानेऽपिशक्तिग्रहाभावात्सर्वत्रसंज्ञासूत्रोपस्थितिरि-तिवक्तव्यम् ॥ वृद्धिविशेषणेति बहुव्रीहिरयम् ॥ विधेयत्वेनेति वृद्धिर्यस्ये-त्यादावनुवादेतु नदोषः तादृशलक्ष्याभावादितिभावः ॥ अतद्भावितानामिति वृद्धिशब्देनाविहितानामित्यर्थः अतएव वृद्धिनिमित्तस्येतिसूत्रे वृद्धिपदसामर्थ्यं वृद्धिशब्देनविहितां वृद्धिमाश्रित्यतावद्धार्यइत्यत्रपुंवद्भावसाधनं भाष्योक्तं सं-गच्छतइतिबोध्यम् ॥ भूवादयो ॥ अथात्रव्यवस्थाप्रकारवाचिनोरादिशब्दयोरे-कशेषः भूवाशब्दयोर्द्वन्द्वश्चकथं साहित्याभावात् आद्यन्तौटिकतावितिवत्साहि-त्यावच्छिन्नस्य साहित्यावच्छिन्नेऽन्वयोत्तरं यथासंख्यसूत्रसामर्थ्येनावान्तरदो-

धर्माश्रित्यद्वन्द्वैकशेषयोः कथञ्चित्साधुत्वेऽपि। वासादृश्यस्यक्रियावाचकत्वेनै-वाश्रयणमितिवक्तुमशक्यम् सादृश्यप्रतियोगितावच्छेदकधर्मव्यापकधर्मेणैव सा-दृश्यस्यसर्वत्रदृष्टतयेहापि वात्वव्यापकासत्त्ववाचित्वेनैव तदाश्रयणापत्तौ क्रि-यावाचिनइत्यर्थानुपपत्तेः, वासाहचर्यादसत्त्ववचनस्यभुवोग्रहणम् असत्त्ववचन-भूसाहचर्यात्क्रियावाचिनोवाशब्दस्यग्रहणं क्रियावाचिवासादृश्यस्यक्रियावाच-कत्वेनग्रहणमिति परस्परसाहचर्येण क्रियावाचिनइत्यर्थोपपत्तावपि एकेनैवादि-पदेनोपस्थितयोर्व्यवस्थाप्रकारयोरुपस्थितौक्रमिकत्वाभावेन यथासंख्यसूत्रवि-षयाभावाद्भूशब्दस्यव्यवस्थायामेव वाशब्दस्यचप्रकारएवान्वयइत्यत्र विनिगमना-विरहेणकदाचिद्विपरीतान्वयापत्तिर्दुर्वारा किञ्च भूप्रभृतेर्वासदृशेनाभेदान्वयोऽपि-नस्यात् भिन्नभिन्नपदान्तरार्थान्वितयोरेकपदोपस्थितार्थयोरभेदान्वयस्याव्युत्प-न्नत्वात् तथाच भूप्रभृतयोवासदृशाश्च धातुसंज्ञकाइत्यर्थापत्तौ विकल्पार्थकवा-शब्दस्यहिरुगादेश्च संज्ञापत्तिर्दुर्वारेतिचेन्मैवम् भूवादयश्चभूवादयश्चेत्येकशेषेणैक-त्रादिशब्दस्यव्यवस्थावाचित्वेनापरत्रप्रकारवाचित्वेन भूप्रभृतयोवासदृशाइत्यर्थ-लाभात् एवञ्च एकशेषोऽपि स्वरसतः संगच्छते नच व्यवस्थार्थकादिशब्दघ-टिते वाग्रहणं, प्रकारवाचकादिशब्दघटितेभूग्रहणञ्च।।व्यर्थमितिवाच्यम् तयोः परस्परसाहचर्यनिर्वाहकत्वात् अन्यथा।भूप्रभृतयइत्युक्तौकदाचित्पृथ्वीवाचकभ्वा-दीनामपिसंज्ञापत्तेः वासदृशाइत्युक्तौ कदाचिदसत्त्ववाचित्वेनापिसादृश्यापत्तेश्च किञ्च एकशेषेणैकपदोपस्थितयोरपिभूप्रभृतिवासदृशयोरभेदान्वयबोधनायापित-योर्ग्रहणम् किञ्च सरूपाणामेवैकशेषविधानात्तन्निर्वाहायैवतयोर्ग्रहणम्॥ ए-तेन अत्रत्यमनोरमाग्रन्थोऽप्येतत्तात्पर्यकएवेतिबोध्यम्॥ क्रियावाचिनः क्रि-मिति इतितुनेतिशेषः एवमग्रेसर्वत्रबोध्यम्॥ विकल्पार्थकेति याःपश्यसी-त्यस्यपरित्यागहेतुस्तु शब्दरत्नतोऽवगन्तव्यः॥ पदत्वानापत्तेरिति तिङुत्पत्ति-स्तुनापादिता कालान्वयितावच्छेदकत्वस्य साध्यत्वरूपएवस्वीकृतत्वेनेहतदभा-वात्॥ अत्रोदयङ्कराः इदं चिन्त्यम् निपातस्यानर्थकस्यप्रातिपदिकत्वं वार्त्तिक-कृताबोधितम् तत्रानर्थकग्रहणंन कर्त्तव्यम् निपातःप्रातिपदिकमितिप्रकृतसूत्रभा-ष्येणास्यार्थस्यदूषितत्वात् तस्मादव्युत्पन्नदिवशब्दस्यधातुत्वेस्वादयोनस्युरिति-भाष्योक्तमेव प्रत्युदाहरणीयमित्याहुः॥ भट्टश्रीधरौतु अर्थवत्सूत्रेऽथवेत्यादिना

अधिपरी अनर्थकाविति ज्ञापकेनानर्थकानामप्यर्थवत्कार्यं भवतीत्युक्त्वा निपातस्यानर्थकस्येति वार्त्तिकप्रत्याख्यानेन तस्यैकदेश्युक्तित्वबोधनेनेदमपि प्रत्युदाहरणं युक्तमेवेत्याहुः ॥ भूतेति वर्त्तमानस्याप्युपलक्षणमिदम् ॥ क्रियात्वाभावादिति तथाच कालान्वयितावच्छेदकविलक्षणरूपवत्त्वं साध्यत्वम् साध्यत्वेन प्रतीयमानत्वं कालान्वयित्वं वा क्रियात्वमिति फलितम् क्रियाभेदायकालस्तु संख्यासर्वस्य भेदिकेति हर्युक्तेः एतेन नतावद्धात्वर्थत्वं क्रियात्वम् क्रियावाचित्वज्ञाने सति धातुत्वज्ञानं धातुत्वज्ञानेच क्रियात्वज्ञानमित्यन्योन्याश्रयात् नापि लिङ्गसंख्यानन्वयित्वंतत् निपातवाशब्दार्थेऽपि तत्सत्त्वेनोक्तदोषानुद्धारात् ॥ नापि साध्यतयाप्रतीयमानत्वं तत् धात्वर्थेतथात्वस्य निपातार्थेतदभावस्य च शपथैकनिर्णेयत्वादित्यपास्तम् ॥ क्रियान्तराकाङ्क्षानुत्थापकतावच्छेदकरूपवत्त्वन्तु न साध्यत्वलक्षणम् क्रियाघटितत्वेनान्योन्याश्रयात् किन्तु परिचायकमात्रमिति बोध्यम् ॥ अथ किमिदं क्रियावाचकत्वं न तावत् क्रियानिरूपितशक्तिपर्याप्त्यधिकरणत्वं दरिकर्मकद्राणकर्तृतात्पर्यकदरिद्राशब्देऽतिव्याप्तेः क्रियामुख्यविशेष्यकबोधतात्पर्यकत्वंतदिति चेत् कर्तृक्विबन्तलिडादावव्याप्तेरिति चेत् अत्रोच्यते क्रियानिष्ठमुख्यविशेष्यताकबोधानुकूलशक्तिविशिष्टत्वं तत्त्वम् वैशिष्ट्यंच स्वपर्याप्त्यधिकरणत्व. स्वनिरूपकार्थविषयकबोधतात्पर्येणोच्चरितत्वोभयसंबन्धेन तथाच दरिद्राशब्दे दुर्गतित्वावच्छिन्नमुख्यविशेष्यताकबोधानुकूला याशक्तिस्तत्पर्याप्त्यधिकरणत्वेऽपि तन्निरूपकार्थविषयकबोधतात्पर्येणोच्चरितत्वाभावात् कुत्सितगमनमुख्यविशेष्यताकबोधानुकूलद्रापर्याप्तशक्तिनिरूपकार्थविषयकबोधतात्पर्येणोच्चरितत्वेऽपि तादृशशक्तिपर्याप्त्यधिकरणत्वाभावाच्च नातिव्याप्तिः ॥ लिडादौतु आस्वादनमुख्यविशेष्यकबोधानुकूलायाशक्तिस्तत्पर्याप्त्यधिकरणत्वस्य तन्निरूपकास्वादनविषयकोयआस्वादनकर्तृमुख्यविशेष्यकोबोधस्तत्तात्पर्येणोच्चरितत्वस्यचसत्त्वान्नाव्याप्तिः ॥ भ्वादयः किमिति नच तदभावे परस्परसाहचर्याभावादसत्त्ववाचित्वेनैववासादृश्यापत्तिरिति परस्परसाहचर्यार्थमेव भ्वादिग्रहणमस्त्विति वाच्यम् भ्वादयः किमीत्यस्य क्रियार्थाधातवइत्येवसूत्रमस्त्विति तात्पर्यात् ॥ आणवयतीति आज्ञापयतीत्येतदर्थकाणवेदीत्याकारकरूपस्थानआपाद्यमानमिदम् । वट्टयतीति वर्त्तयतीत्येतदर्थकवट्टे दीत्यस्यस्थानआपाद्य-

मानमिदम् उभयमिदमेकारान्तन्तत्तत् क्रियावाचकमिति केचित् तन्न तिङापत्ते-रेववक्तव्यत्वेशास्त्रविषयतयासाधुत्वापत्तिकथनवैयर्थ्यापत्तेः तस्मात् आणवय-तीत्यादिविशिष्टमेवाज्ञापयतीत्यादीनामपभ्रंशभूतं तत्र प्रकृतिभागस्यधातुत्वाप-त्तिर्बोध्येतिचिदस्थिमालाकाराशयः ॥ आदीति तेन वड्ढयतीत्येतदर्थकवड्ढय-तीत्यस्यसंग्रहः ॥ शास्त्रविषयतयेति अयंभावः साधुशब्दएवसकलसूत्रप्रवृत्तेरप-भ्रंशेष्वप्रातिपदिकत्वादिवारणाय सिद्धान्तादृ भ्वादीनांसाधुत्वावोधनात्संज्ञाया-अप्राप्तावगत्याऽनेनैवक्रियावाचिनोभ्वादयः साधवः तेचधातुसंज्ञकाइत्युभयविधा-नस्यसिद्धान्तेऽप्यावश्यकत्वेनभ्वादिग्रहणाभावेक्रियावाचिसामान्यस्य साधुत्व-धातुत्वयोर्विधानेऽत्राहापिप्रकृतिभागस्यतदापत्तिरिति याज्ञेकर्मणितदुच्चारणेपापभा-गितानापत्तिरिति ॥ भूसत्तायामित्यादितत्तत्सूत्राणांसाधुत्वविधायकत्वेत्वति-गौरवम् भूसत्तायामित्यादिनिर्देशश्वभ्वादिपरिज्ञानाय भ्वादिग्रहणाभावेतु भू-सत्तायामित्यादिपाठोऽपिनकार्यइतितात्पर्यम् ॥ यदितु भूसत्तायामित्यादीनां-साधुत्वविधायकत्वमभ्युपेत्यभ्वादिग्रणहणंखण्ड्यते तदा कस्मात्त्वमित्यादिवाक्यै-कदेशप्रयोगे कस्मादित्यादीनामागमनादिवोधकत्वेनधातुत्वापत्तौसुब्लुगादिर्दो-षोवोध्यः ॥ ननु भूग्रहणेकृतेसति स्तम्भ्वादीनां तत्रापठितानां कथंधातुसंज्ञे-त्यतआह स्तम्भ्वादीनामिति आदिना जु पस् ऋति चुलुम्पादिसंग्रहः ॥ नन्व-धातुत्वेऽपि प्रातिपदिकत्वात्सुपि उदित्करणंनुमाद्यर्थंस्यादतआह धात्वधीति-जॄस्तम्भुस्तुम्भु जुचङ्क्रम्य भज्पसां ऋतेरीयङ् अनेकाज्ग्रहणंचुलुम्पाद्यर्थं क-ण्ड्वादिभ्यइत्यादिविहितप्रत्ययादिरूपाणिकार्याणिवोध्यानि आदिनातत्प्रकृति-कल्यनुवादेनाङ्विधानस्य सार्वधातुके विकरणविधानस्यचसंग्रहः ॥ नन्वेतैरनेक-वचनकल्पनेगौरवमतआह स्थितेति ॥ रीश्वरात्प्रागित्यर्थेऽधेः कर्मप्रवचनीयसं-ज्ञकस्यनिपातसंज्ञानस्यात् अग्रे समावेशश्चन स्यादतोऽन्यथाव्याचष्टे अधिरी-श्वरइति ल्यबलोपेपञ्चमीतिवहवः ॥ अभिविध्यर्थकाङोऽध्याहारेण कर्मप्रवच-नीयसंज्ञया पञ्चम्यपाङितिपञ्चमीत्याचार्याणः ॥ प्राग्ग्रहणमेकसंज्ञाधिकारेपि ग-त्यादिसंज्ञाभिः समावेशार्थमित्याह तेनेति ल्यबलोपेपञ्चम्याः प्रागित्यस्याधि-कारान्तर्गतत्वस्यचाश्रयणेनेत्यर्थः ॥ ताभिः गत्यादिसंज्ञाभिः निपात-संज्ञायाइतिशेषः ॥ विभाषेति अत्रापितत्सूत्रानुवृत्तेरितिभावः ॥ एषा-

मिति प्रादीनां चादीनांचेत्यर्थः ॥ द्योतकत्वमिति समभिव्याहृतपदशक्त्युद्बोधकत्वमित्यर्थः पदमत्रशक्तम् ॥ अनुभूयतइत्यादौ द्योतकत्वम् अहंयुरित्यादावस्मदाद्यर्थवाचकत्वम् ॥ कार्यस्यापिप्रयोगाश्रयत्वादाह यथाप्रयोगमिति ॥ एतेन शरैरुस्रैरिवेत्यादाविवादीनां सादृश्यवाचकत्वमादायकदाचित् तृतीयानस्यात् षष्ठीचस्यादित्यपास्तम् तत्रषष्ठ्यादिघटितप्रयोगाणामनभिधानेनतादृशस्थले वाचकत्वाकल्पनात् ॥ एतेन उपसर्गाणांद्योतकत्वम् तद्भिन्ननिपातानांवाचकत्वमितिनैयायिकोक्तम् अर्द्धजरतीयानौचित्येन सर्वेषांद्योतकत्वं वाचकत्वंचेति-दीक्षितादृयुक्तश्चपरास्तं तदाह इत्यन्यत्रेति मञ्जूषादावित्यर्थः ॥ यद्यपि भाष्येप्रसज्यप्रतिषेधउक्तः तथापि सनयुक्तः वाक्यभेदासमर्थसमासापत्तेस्तद्ध्वनयन्नाह असत्त्वइतीति ॥ नन्वेवं भाष्योक्तप्रसज्यप्रतिषेधफलेविप्रातीति विप्रइत्यत्रातिप्रसङ्गः तत्र प्रशब्दस्य क्रियाविशिष्टद्रव्यवाचकत्वात्तत्समुदायस्यच द्रव्यभिन्नत्वात्तदन्यत्रवर्त्तमानत्वात् इष्टापत्तिस्तुन अव्ययसंज्ञायांतदन्तविधिसत्त्वेनतदन्तस्याव्ययत्वे सुपोऽश्रवणापत्तेरतआह विशेष्येति द्रव्यावृत्तिविशेष्यताकोपस्थितिजनकाइत्यर्थः अत्र द्रव्यपदंनगुणाश्रयपरं किन्तु " वस्तूपलक्षणंयत्र सर्वनामप्रयुज्यते । द्रव्यमित्युच्यतेसोर्थोभेद्यत्वेनविवक्षित " इतिलक्षणलक्षितमेवगृह्यते वस्तूपलक्षणं वस्तूपलक्ष्यते परामृश्यतेयेन तत्सर्वनाम यत्र परामर्शायप्रयुज्यते सोऽर्थोद्रव्यमित्युच्यते अथवा भेद्यत्वेनलिङ्गसंख्यानिरूपितविशेष्यत्वेन विवक्षितइतितदर्थः ॥ क्रियेति प्रकर्षविशिष्टपूरणादिक्रियेत्यर्थः ॥ अन्येतु विशेष्यतयेत्यस्य लिङ्गसंख्यान्वयितानवच्छेदकंयद्रूपंतद्रूपेतररूपावच्छिन्नमुख्यविशेष्यताकबोधतात्पर्येणानुच्चरिताइत्यर्थः तेनात्यन्तनिरर्थकानामपिनिपातसंज्ञासिद्धिरितिवदन्ति ॥ वृत्तित्वेइति सति तत्त्वादितिशेषः एतेन प्रातरादीनांकेषाश्चिदेवतदापत्तिर्न्नसर्वेषामितिसूचितम् ॥ माभूदितीति इष्टापत्तिस्तु न प्रातारत्नमित्यादिवैदिकप्रयोगविरोधापत्तेः ॥ स्तोःश्चुनेत्यादिवदध्याहारेणैवयोगार्थेलब्धे योगग्रहणंव्यर्थमतआह योगग्रहणमिति ॥ अन्वयइति साक्षादित्यर्थः ॥ इत्यर्थबोधनायेति अयंभावः क्रियेतिलुप्ततृतीयान्तम् योगइतिपदान्तरस्याध्याहारः श्चुनेत्यादिवत् सूत्रस्थंयोगपदश्च अर्शआद्यजन्तं प्राद्यन्वयिधात्वर्थपरं विषयसप्तम्यन्तम् तथाच क्रिययायुक्ताः प्रादयः

स्वान्वयिक्रियाविषयेयत् क्रियावाचकंतत्प्रत्युपगर्गसंज्ञकाइति ।। जन्यवोधविष-योभूतक्रियाविशेषविषयकतात्पर्यग्राहकत्वेसति प्राद्यन्यतमत्वमुपसर्गत्वं फलितं तत्र यज्जन्योवोधस्तादृशधातुं प्रत्येवोपसर्गत्वं योगग्रहणाल्लभ्यतइतितत्त्वम् ।। क्रियायोगेकिम् अधिमेचकम् विभक्त्यर्थेऽव्ययीभावः अत्रोपसर्गादितिषत्वन्न ।। निपातसंज्ञयातस्यसिद्धत्वादाह उपसर्गेति अन्यथा एकसंज्ञाधिकारात्पर्यायः स्यात् इष्टापत्तिस्तुन अभिषावकइत्यादौषत्वविकल्पापत्तेः ।। प्रतिप्रणीतामिति प्रसङ्गादनन्तरग्रहणस्यव्यावर्त्त्यप्रदर्शनाय प्रतीति समावेशफलन्तु प्रशब्दमात्रे-णैवेतिवोध्यम् ।। योगविभागस्तूत्तरार्थइतिनैकयोगकरणेन समावेशसम्भवः ।। योगविभागस्त्विति चादयइत्यस्यानन्तरं प्रादयउपसर्गाः क्रियायोगइत्येकयोगो-नेतिभावः ।। निपातत्वायेति तेन प्रगतआचार्यः प्राचार्यइत्यादावव्ययपूर्वपद-प्रकृतिस्वरसिद्धिः ।। नन्वेतन्निपातसंज्ञायानफलम् उपसर्गप्रतिरूपकत्वादेवा-व्ययत्वसिद्धे रतआह एतत्सिद्धमेवेति योगविभागसिद्धमेवेत्यर्थः ।। अभेद-विवक्षयेति तथाच शक्तिलक्षणान्यतरसम्बन्धज्ञानाधीनोपस्थितिप्रयोज्यबोधज-नकत्वाभावेन प्रातिपदिकत्वाभावान्न सुबुत्पत्तिरितिभावः ।। इदं प्राचामनुरो-धेन अनुकरणमनुकार्याभिन्नमेवेति स्वमते सुबुत्पत्तावपि प्रकृतिवदित्यतिदेशे-नाव्ययत्वाद्विभक्तेर्लुक् अनुकार्यस्वरूपभङ्गभियाच पदान्तत्वप्रयुक्तकार्यंनेति-वोध्यम् ।। सान्तग्रहणइति निसस्तपतावित्यादावित्यर्थः ।। अग्रहणमेवेति ला-क्षणिकत्वादितिभावः ।। नच सान्तस्यापिपूर्वरुत्वादेर्दुर्वारतयाप्रतिपदोक्तस्या-संभवइतिवाच्यम् सामर्थ्याद्भूतपूर्वप्रतिपदोक्तस्यग्रहणेनतत्संभवात् ।। रान्तग्र-हणेऽर्द्धजरतीयत्वेन पूर्वतोवैषम्यमाह यत्रत्विति यस्मिञ्छास्त्रेप्रवर्त्तयितव्ये-त्वित्यर्थः निरःकुषः सुदुरोरधिकरणइत्यादाविति भावः अपिरुक्तसमुच्चायकः ।। रुत्वस्यासिद्धत्वादिति लाक्षणिकत्वाच्चेत्यपिवोध्यम् ।। नचैवमेकाचउपदेशइ-त्यस्यानन्तरं निरःकुषोऽनिष्ठायामितिन्यासेनसिद्धे स्वरतीतिविकल्पप्रकरणे निरःकुषः इण्निष्ठायामितिगुरुभूतन्यासवैयर्थ्यम् उपसर्गद्वयेनरूपद्वयस्यसिद्धत्वादि-तिवाच्यम् एवंसत्यनिष्ठायामितिपर्युदासेन कृत्स्वेवप्रसङ्गात् ननिष्ठायामिति-पृथग्योगेननिषेधस्यनिषेधकरणेतु तदनुवृत्तिरुत्तरत्रापि संभाव्येत नापिचलाघ-वमित्युदयङ्करः ।। यत्रतु रुत्वमसिद्धमितिप्रतीकमुपादायाचारिणस्तु इदमयुक्तम

इण्निष्ठायामितिसूत्रस्थभाष्यविरोधात् तथाहिइडित्यनुवर्त्तमाने पुनरिड्ग्रहणं कि-
मर्थम् नित्यार्थमारम्भः नैतदस्तिप्रयोजनम् सिद्धात्रविभाषा निरःकुषइत्यनेन
तत्रारम्भसामर्थ्यान्नित्योऽपिविधिर्भविष्यति नात्र पूर्वेण विभाषाप्राप्नोति किं-
कारणम् यस्यविभाषेतिप्रतिषेधात् तत्रारम्भसामर्थ्याद्विभाषालभ्येत पुनःपुनरि-
ड्ग्रहणादिडेवेति तत्र यदुपाधेर्विभाषातदुपाधेःप्रतिषेधइतिभाष्यकृतासिद्धान्ति-
तत्वात् निरःकुषोनिष्ठायायस्यविभाषेतिप्रतिषेधेऽपि निसःकुषोनिष्ठायाइट्सम्भ-
वान्निष्कुषितं निष्कुष्टमितिरूपद्वयस्यसिद्धौनात्रपूर्वेणविभाषाप्राप्नोतीतिभाष्या-
सङ्गतेः इड्ग्रहणेक्रियमाणेऽपि उक्तरीत्याइड्विकल्पापत्त्या पुनरिड्ग्रहणादिडे-
वेतिभाष्यासङ्गतिश्च उक्तरीत्याविकल्पप्राप्ताविण्निष्ठायामितिसूत्रवैयर्थ्यं च त-
स्मादिण्निष्ठायामितिसूत्रारम्भसामर्थ्यादुक्तभाष्यप्रामाण्याच्च यत्र रुत्वस्यासि-
द्धत्वं सिद्धत्वं वा तत्रसर्वत्र रान्तग्रहणेसान्तग्रहणं भवत्येवेत्याहुः ॥ कृतरे-
फेति सस्यविशेषणम् ॥ सान्तस्यापीति तेन दुःसेधतीत्यत्रकदापिषत्वं न ॥
ननु षत्वणत्वयोरितिवार्त्तिकेकार्यनिर्देशात्तयोः कर्त्तव्ययोस्तत्प्रतिषेधइतिवा-
र्त्तिकार्थाद्वार्त्तिकस्योपसर्गसंज्ञासूत्रस्थत्वलाभेन तद्दृष्ट्यारुत्वस्यासिद्धत्वलाभा-
त्कथंसिद्धत्वमतआह षत्वेति तथाचषत्वणत्वशास्त्रीयोपसर्गपदप्रयोज्यविषय-
तातत्र न भवतीत्यर्थादुर्भिन्नत्वेनतदुभयशास्त्रीयोपसर्गपदेसंकोचात्तदुभयशास्त्रदृ-
ष्ट्यारुत्वस्यसिद्धत्वेनदुरूपदेन कृतरुत्वस्यापिग्रहणमितिभावः वार्त्तिकस्यतत्सू-
त्रस्थत्वमितिपरमार्थः ॥ ननु रुत्वस्यसिद्धत्वेऽपिलाक्षणिकत्वात्तद्ग्रहणंनसंभ-
वतीत्यतस्तद्ग्रहणे प्रमाणमप्याह अतएवेति ॥ तद्वैयर्थ्यस्पष्टमेवेति यत्ररुत्वस्य-
सिद्धत्वं तत्रकृतरुत्वसान्तस्यापिग्रहणेतु दुस्पूर्वकात्स्थाधातोः कुप्रत्ययेऽपि-
दुरउपसर्गत्वप्रतिषेधादुसर्गात्सुनोतीत्यस्याप्राप्त्या षत्वार्थं पाठः सार्थकइति-
भावः ॥ ननु रेफान्तदुरपूर्वकात्स्थाधातोः कुप्रत्यये षत्वाभावघटितप्रयोगवा-
रणायसुषामादिषु दुःष्ठुशब्दपाठइतिचेन्न अपसुदुःषुस्थइतिन्यासेरेफान्तस्यरोः-
सुपीतिनियमेन विसर्गाप्राप्त्या सान्तपूर्वकात्स्थाधातोरेवकुप्रत्ययविज्ञानेनादो-
षात् ॥ उपसर्गात्सुनोतीत्यनेन षत्वस्यासिद्धिशङ्कते नचेति अभ्यर्हितत्वा-
त्प्रतिष्ठाशब्दस्यपूर्वनिपातः ॥ प्रकृतेऽपीति तर्हिसममित्याद्यन्तौ ॥ ननु निरः-
कुषः सुदुरोरधिकरणे निसस्तपतावित्यादिनिर्देशात्त्रितयस्यसफलस्यसत्त्वेऽपि-

दुसःपाठस्यकिंफलमतआह दुसःपाठइति ॥ लत्वाभावार्थइति अन्यथा दुल-
यतइत्येकमेवस्यादितिभावः ॥ नवेतिविभाषा ॥ अत्रनवाइतिद्वन्द्वनिर्दिष्टम् द्वि-
वचनन्तु अव्ययसंज्ञायांतदन्तविधेः सत्त्वेन निपातान्तत्वेनाव्ययत्वादव्ययादा-
वितिलुप्तम् ॥ अतएव इतिशब्दस्यद्वन्द्वान्तेश्रूयमाणत्वात्प्रत्येकं संबन्धः सङ्ग-
च्छते ॥ नच नव्यनयेइतरेतरयोगद्वन्द्वेऽपि वर्त्तिपदार्थस्यविशेषणत्वेनोपर्जन-
त्वादत्युच्चैसाविितवदव्ययत्वाभावात्सुपः श्रवणापत्तिरितिवाच्यम् इतिशब्द-
स्यप्रत्येकमन्वयानुरोधेनद्वन्द्वस्यावश्याभ्युपेयत्वेन सौत्रस्यलुकः कल्पनात् ॥ सा-
हित्याभावान्नद्वन्द्वइतितु नयुक्तम् विभाषापदार्थउभयोरन्वयेनसाहित्यराहित्य-
विरहात् ॥ अत्रनिषेधविकल्पयोर्विभाषासंज्ञास्यादितिवृत्तिश्चिन्त्या अभावव‍ि-
ल्पयोरित्यस्यवक्तव्यत्वात् निषेधोहिलिङादिघटितवाक्यघटकनञाप्रवृत्ताविष्ट-
साधनत्वाभावबोधोत्तरमप्रवृत्तिलक्षणोऽर्थात्प्रतीयते नतुसनञर्थइतिबोध्यम् ॥
अतएव नभुङ्क्तइत्यभावबोधकं नभुञ्जीतेति निषेधबोधकं वाक्यमितिव्यवहारः
सङ्गच्छते अन्यथा उभयत्र नञर्थत्वाविशेषेणोभयोर्निषेधबोधकत्वापत्तेः ॥
अर्थपदार्थकस्य अर्थविशेष्यकबोधजनकस्य ॥ शब्दपदार्थकत्वकृत् शब्दविशेष्य-
कबोधजनकत्वकृत् ॥ अनुवादवाक्यइति यथा आः किमेतदितिक्रोधादाभाष्य-
महिषासुरइत्यत्रजयेतिदेवाश्रमुदेत्यादौ च हन्तोतिपलायतइत्यादौतु हेत्वादा-
वितिशब्दइतिबोध्यम् ॥ व्याख्यानादिति द्वन्द्वान्ते श्रूयमाणमितिन्यायरूपादि-
तिभावः ॥ प्रत्याख्यानेत्विति यद्यपिआरम्भपक्षेऽपि अर्थेशब्दे च खण्डशक्ति-
ग्राहकत्वस्यैव वक्ष्यमाणरीत्यालाभादर्थेकार्यस्याबाधादितिव्यर्थएव तथापि अ-
र्थेकार्यस्याल्पस्थलेदर्शनेन शब्देकार्याणांबाहुल्येनानुगतप्रतीत्याऽर्थविशिष्टशब्द-
स्यैव संज्ञित्वलाभात्तद्विपर्यासार्थंतत्सार्थक्यंकथञ्चिद्बोध्यम् ॥ ननु तत्सूत्रार-
म्भेऽपि इतिमास्तु शब्देकार्यस्याबाधादतआह तयोरेवेति ॥ परेतु नवाशब्दयो-
र्द्वन्द्वोऽयुक्तः निपातयोर्द्वन्द्वस्यानभिधानात् किञ्चात्र नवाशब्दाभ्यामभावविक-
ल्पबोधोऽप्यसंभवो ताभ्यांतद्बोधे पदार्थान्तरनिष्ठप्रकारतानिरूपितविशेष्यतासं-
बन्धेनशाब्दबोधसामग्र्या अपेक्षणात् असमस्तनञर्थात्यन्ताभावस्य वार्थविक-
ल्पस्य च क्रियान्वयस्यैवक्लृप्तत्वाच्च नञर्थाभावे वार्थविकल्पेच समभिव्याहृतप्रथमा-
न्तार्थाभेदान्वयस्याव्युत्पन्नत्वाच्च अतएव अभावश्चतुर्विधइतितात्पर्येण नचतु-

विधइत्यस्य विकल्पः प्रमेयइतितात्पर्येण वाप्रमेय इत्यस्यचन प्रामाण्यम् तस्माद-व्ययस्येतिशब्दस्यैवाभावोविकल्पश्चार्थः नवेतिपदद्वयं तात्पर्यग्राहकमित्येवयु-क्तम् ॥ एवञ्च स्वंरूपसूत्रस्यारम्भेप्रत्याख्याने वाइतिशब्दः सार्थकएव स्वंरू-पसूत्रबाधस्तु पक्षिमत्स्यमृगान्हन्तीत्यादाविवबोध्यः ॥ एवम् आःकिमेतदि-त्यादावपि इतिशब्दस्यैवसतोऽर्थः तत्तत्पदानितु तात्पर्यग्राहकाण्येव ॥ नारद-इत्यबोधिसइत्यत्रापिइतिपदस्यैव नारदोऽर्थः नारदपदन्तात्पर्यग्राहकम् इतिश-ब्दार्थोऽदःशब्दार्थेनाभेदान्वयी द्वितीयाया अव्ययत्वाल्लुक् ॥ एतेन निपातेनक-र्मणउक्तत्वान्न नारदपदाद्द्वितीयेति प्राचांग्रन्थः नारदइतीति ज्ञानस्वरूपपर-मितिनव्यग्रन्थश्च समाधानाभासत्वाद्धेयएवेत्याहुः ॥ प्राप्तविभाषास्विति अ-यंभावः वा विभाषा अन्यतरस्यामित्यादिपदानां भावत्वोपलक्षिततत्तद्विधेय-तावच्छेदकावच्छिन्ने अभावत्वोपलक्षिततत्तद्विधेयाभावत्वावच्छिन्ने च खण्ड-शक्तिः तथाच क्वचित्तत्तद्विधेयसमानाधिकरणतादृशाभावस्य क्वचित् तादृशा-भावसमानाधिकरणतत्तद्विधेयस्यचबोधः सामानाधिकरण्यञ्च स्वीयोद्देश्यताव-च्छेदकावच्छिन्नयत्किञ्चिद्वृत्तित्वसम्बन्धेन यत्र शास्त्रान्तरेणविधेयःसिद्धः तत्र त-त्सामानाधिकरण्येनाभावस्यैवबोधः । यत्रतुअभावःसिद्धः तत्र तत्सामानाधि-करण्येन तद्विधेयस्यैवबोधइतिविवेकः ॥ यथा वाम्शसोरित्यनेनअम्शस्परक-स्त्रीशब्दान्ताङ्गस्य इयङ्सामानाधिकरण्येनतदभावोविधीयते तत्र विधेयस्येय-ङउद्देश्यतावच्छेदकावच्छेदेनसिद्धत्वात् यथावा यरोऽनुनासिकइत्यनेनानुनासि-कपरकस्यपदान्तस्ययरोऽनुनासिकाभावसमानाधिकरणोऽनुनासिकोविधीयते उ-द्देश्यतावच्छेदकावच्छेदेनानुनासिकाभावस्यसिद्धत्वात् ॥ एवं विभाषादिपदै-रपि विभाषाकृञि सर्वत्रविभाषगोरित्यादौ तथातथाबोधोबोध्यइति । यत्र संज्ञायाउपयोगः तामाह उभयत्रेति ॥ विधिमुखेनेति अभावसमानाधिकरण-भावत्वेनेत्यर्थः ॥ पित्स्वेव विकल्पइति तत्रैव भावस्यसिद्धत्वात्तत्सामानाधि-करण्येनैवसंप्रसारणस्यविधानादितिभावः ॥ निषेधमुखेनेति भावसमानाधि-करणाभावत्वेनेतिभावः ॥ उभयथाप्रवृत्तिस्त्विति यत्रभावः सिद्धः तत्राभा-वत्वेन यत्राभावः सिद्धस्तत्रभावत्वेनचेत्यर्थः ॥ वैरूप्यादिति भावाभावयोर्वै-रूप्येणैकपदेनोभयोर्बोधासम्भवादितिभावः ॥ आवृत्त्यातत्संभवादाह वाक्येति ॥

सूत्रसत्त्वे तु सामर्थ्याद्वाक्यभेदोनगौरवायालमितिभावः तदेतदाह संज्ञाकरणे-त्विति ।। श्रुतेति नवेत्यत्र नपदस्यपूर्वं श्रुतत्वादभावत्वेन पूर्वं प्रवृत्तेर्युक्त-त्वात्पूर्वंसंप्रसारणाभावंविधाय पश्चात्सर्वत्राभावस्यसिद्धत्वात्तत्सामानाधिकर-ण्येन संप्रसारणंविधेयमितिभावः ।। संज्ञाकरणेऽपि वाक्यभेदस्यगलेपतितत्वा-दन्तेरण्डाविवाहन्यायेन तदकरणेन वाक्यभेदएवयुक्तइत्यभिप्रेत्यसिद्धान्तमाह भाष्यकृतस्त्विवति ।। हृक्रोरिति अभ्यवपूर्वकस्यहरतेर्भक्षणार्थत्वात् विपूर्वकस्य करोतेरकर्मकत्वाच्च गतीत्यादिनाप्राप्ता अर्थान्तरेचाप्राप्तेत्युभयरूपेण प्रवृत्तिराव-श्यकी साचानुपपन्नेतिभावः ।। काकाक्षिगोलकन्यायेनोभाभ्यामितिशब्दः सं-बध्यतइतिकौस्तुभोक्तिंखण्डयति इतिशब्दस्येति ।। विभाषापदार्थइति विभा-षापदबोध्योभावसमानाधिकरणोऽभावः अभावसमानाधिकरणभावोवेत्यर्थः ।। तथाचान्यतरस्यामित्येतद्बोध्योयोभावसमानाधिकरणोऽभावः अभावसमाना-धिकरणोभावोवा तस्यविभाषापदार्थत्वेनतस्योभयबोधकत्वेन नतत्रानुपपत्ति-रिति प्राचांभावः ।। संज्ञात्वस्यादृष्टत्वादिति उच्चारितस्यैवप्रत्यायकत्वनियमा-दितिभावः ।। अर्थाक्षिप्तेति तथाच विभाषापदार्थवाचकः संज्ञेत्यर्थादन्यतर-स्यामित्यपितयोःसंज्ञेतिभावः ।। अनाकृतिः संज्ञेति एकासंज्ञा अनेकेसंज्ञिन-इत्येतद्भाष्याशयः ।। तस्मात् तत्रानुपपत्तेरनुद्धारात् ।। उभयमुखेनेति आ-वृत्त्येत्यादिः ।। जातिव्यक्तिपक्षयोरिति एतेन व्यक्तिपक्षे प्रतिलक्ष्यंलक्षणोप-प्लुवात्क्वचिल्लक्ष्येविधिमुखेन प्रवृत्तिः क्वचिच्चनिषेधमुखेनेति सूत्रमनावश्यकमिति अशिष्योवाविदितत्वादितिभाष्यस्याशयः जातिपक्षेतु क्वचिदेकरूपेणप्रवृत्तावपि चारितार्थ्येन सूत्रंसार्थकमित्यावृत्तिमन्तरेणोभयमुखेनप्रवृत्त्यनुपपत्तेः सूत्रंसार्थ-कमितिकैयटोक्तमयुक्तमितिसूचितम् ।। हृकोरित्याद्यनुरोधेनजातिपक्षेऽपि वा-क्यभेदेनोभयमुखेन प्रवृत्तेरावश्यकतया विभाषापदघटितेऽपितथैवेष्टसिद्धेर-शिष्योवेत्यत्राशिष्यइति भाष्योक्तसामान्यशब्दस्वरसतोलाभात् किञ्च व्यक्ति-पक्षेऽपि लक्ष्यानुरोधाद्वाक्यभेदेनैवोभयमुखेनप्रवृत्तेः संभवोनत्वन्यथा संग्राहक-वाक्ये यद्रूपेणप्रवृत्तिस्तद्रूपेणैवोपप्लुतेष्वपि वाक्येषुप्रवृत्तेर्न्याय्यत्वादितिपक्षद्व-येऽपि वाक्यभेदेन प्रत्याख्यानमेवभाष्याल्लभ्यतइतिध्येयम् ।। यत्तु अशिष्यो-वेत्यत्र वापदस्वारस्येनप्रत्याख्यानस्य पाक्षिकत्वलाभाज्जातिव्यक्तिपक्षावाश्रित्या-

रम्भानारम्भाभिप्रायेणैवव्याख्यानमुचितमित्युदयङ्करः तदयुक्तम् अशिष्यइत्यक्षरस्वारस्यभङ्गापत्तेः व्यक्तिपक्षेऽपिलक्ष्यानुसारिवाक्यभेदावश्यकत्वस्योपपादितत्वेन व्यक्तिपक्षआरम्भः जातिपक्षेऽनारम्भइत्यत्रविनिगमनाविरहाच्च वाशब्दस्यैवकारार्थत्वेन तत्स्वरससौलक्ष्याच्चेतिदिक् ॥ स्वंरूपम् ॥ नन्वस्यसूत्रस्य संज्ञाविधायकत्वंन सम्भवति सामानाधिकरण्येनोभयोरनिर्देशात् नापिआदेशविधायकत्वं सूत्रस्यैववैयर्थ्यापत्तेः नवा आगमविधायकत्वंतल्लिङ्गानुपलम्भात् अतः सूत्रसार्थक्यायवोध्यमित्यस्याध्याहारएवेत्याशयेनाह व्याख्यानादिति ॥ नियमार्थमिति अर्थेकार्यवाधउपात्तशब्दबोध्यार्थवाचकग्रहणं यत्र प्रसक्तंतत्र तादृशार्थविशिष्टोपात्तस्यैवग्रहणमित्येवं नियमार्थमित्यर्थः नतु अपूर्वविधित्वं गौरवात् आरम्भप्रत्याख्यानयोः फलभेदाच्च अतएवापत्यादिषु न स्वरूपग्रहणमितिभावः ॥ आत्मीयत्वेनेति ननु इदमनुपपन्नम् आत्मीयवाचिस्वशब्दस्यविशेष्यनिघ्नतयाऽर्थपरत्वेस्वइतिनिर्देशापत्तेः तस्मात् स्वशब्देनस्वरूपं रूपशब्देन रूप्यतेबोध्यतइतिव्युत्पत्त्याऽर्थोगृह्यतइति प्राचोक्तमेवयुक्तमितिचेन्न विशेष्यनिघ्नानां शब्दानांविशेष्यवाचकपदसन्निधानेतत्तल्लिङ्गकत्वेऽपि तदसन्निधाने सामान्येनपुंसकेननिर्देशोपपत्तेः रूपशब्दस्यरूपसामान्याद्वासिद्धमित्यादौ स्वरूपेप्रसिद्धत्वादिहापितथैवोचितत्वाच्च किञ्च यद्विषयकबोधजनकत्वप्रकारकतात्पर्येणोच्चरितोयःशब्दःसएवतस्यात्मीयोऽर्थ इतिस्वजन्यबोधविषयत्वप्रकारकतात्पर्यविषयीभूतस्यार्थस्यलाभायात्मीयत्वेनरूपेण बोधआवश्यकइतिबोध्यम् ॥ उक्तयुक्तेरिति अर्थेकार्यवाधरूपायाइत्यर्थः ॥ अर्थविशिष्टइति वैशिष्ट्यंचोक्ततात्पर्यघटितसंबन्धेन ॥ कल्पितान्वयव्यतिरेकेति पदस्याखण्डत्वेनतत्रप्रकृतिप्रत्ययान्वयव्यतिरेकौकल्पितावितिभावः ॥ प्रकृतिप्रत्ययादीति आदिनानिपातपरिग्रहः शास्त्रीयोऽपीत्यपिना लौकिकपरिग्रहः तत्र प्रकृतेः शास्त्रीयार्थवत्याग्रहणाददोजग्धिरितिजग्ध्यादेशोमदीहर्षइतिधात्ववयवात्त्छब्दस्य न अर्थवतः प्रत्ययस्यग्रहणात्सन्यङोरितिद्वित्वप्रतेरीयङितिविहितेयङि नप्रवर्त्तते । उपसर्गस्यार्थवतोग्रहणादुदः स्थास्तम्भोरितिपूर्वसवर्णोगर्मुत्स्थानमित्यादौ न ॥ अतएवेति परिभाषायाःसूत्रमूलकत्वादेवेत्यर्थः ॥ नन्वेतत्सूत्रं तत्रैव प्रवर्त्ततइत्यत्रकायुक्तिरतआह तत्रैवेति ॥ अर्थोपस्थितेरिति अर्थस्यबोधादित्यर्थः त-

थाच तत्रकार्यबाधात्तद्वाचकशब्दग्रहणेऽनियमप्रसक्तिस्तदेवाह अनियमप्रसक्तेश्चेति अयंभावः अइत्यादीनां स्वरूपेवासुदेवादौच हर्यादिपदवत्पृथक्छक्तेर्लौकिकव्युत्पत्तिबललभ्यत्वेन अस्यच्वावित्यादौयोग्यत्वात्स्वरूपस्यैवबोधादनियमस्यनप्रसक्तिरिति ।। अतएवलस्येति सूत्रभाष्यप्रसंगच्छतइत्याह इत्याकरेस्पष्टमिति ।। ईहल्यघोरिति तत्रशब्दार्थकघुधातोर्ग्रहणेतदवयवस्याकारस्यासम्भवात्पर्युदासस्यैववैयर्थ्यापत्तेःस्वंरूपशास्त्राप्रवृत्तेरितिभावः ।। परत्वादिति ननु संज्ञाशास्त्रयोः परस्परविरोधाभावात्परत्वाद्बाधशङ्काऽयुक्ता स्वस्वकार्यद्वाराकथञ्चिद्विरोधोपपादनेऽपि तक्रन्यायेनप्रतिपदोक्तत्वेनच घुसंज्ञैवास्याअपवादिकास्यादतआह शङ्केति ।। केचित्तु वर्णग्रहणेऽप्रवृत्त्यर्थमेवाशब्दसंज्ञेति तद्भिपर्युदासन्यायेन शब्दसंज्ञाभिन्नेवर्णभिन्नत्वेनतत्सदृशे चैतत्सूत्रंप्रवर्त्तयति हरिपदवद्वर्णबोधकेषुनानाशक्तिकल्पनेतु नमानमितिवदन्ति ।। कर्मसंज्ञावेरिति आसांपरत्वेऽप्यन्तरङ्गत्वादियमेवस्यादितिभावः तासांचारितार्थ्यंतु यत्र स्वरूपग्रहणेऽसम्भवः तत्र यथाकर्मणोरोमन्थेत्यादाविति बोध्यम् ।। प्रत्याख्यानपक्षमाह भाष्येत्विति अस्य उक्तमित्यनेनान्वयः ।। उपस्थितत्वादिति नसोस्तिप्रत्ययोलोकइत्यभियुक्तोक्तेः शब्देऽर्थेच सर्वशब्दानां खण्डशक्तिस्वीकारादितिभावः ।। प्रकारतयाभासमानस्येति लोकेप्रायस्तथैवसंभवादितिभावः ।। नन्वेवमनर्थकस्यापितदानुपूर्वीकस्यग्रहणापत्तिरतआह उपस्थितार्थेति खण्डशक्त्योपस्थितार्थेषुविशेष्यविशेषणभावेकामचारेण विशेष्यतयाविशेषणतयावायोग्यताबलादन्वयबोधसंभवेत्यागेमानाभावेनेत्यर्थः ।। प्रत्यासत्तिसिद्धार्थानुवादकत्वेन यथाकथञ्चित्सूत्रसार्थक्येऽपि अशब्दसंज्ञेतिनिषेधस्तुव्यर्थएवेत्याहलक्ष्येति ।। लक्ष्यानुरोधस्यागतिकगतित्वादाह तत्तत्संज्ञेति ।। ननु तत्तत्संज्ञाकरणेनोभयगतिरेवकल्प्यतामतआह षान्तेति अन्यथाषट्चतुर्भ्यइत्यादावुभयगतिविज्ञानात्तदुभयग्रहणसिद्धौतद्व्यर्थमितिभावः ।। नन्वेतन्मते परमषष्शब्दादीनामपि षान्तसंख्यावाचकत्वेन षट्संज्ञायाः सिद्धान्तयिष्यमाणतया तत्रोभयगतिविज्ञानेऽप्यनिर्वाहेणषट्संज्ञाविधानं सार्थकमितिचेन्न वक्ष्यमाणसिद्धान्तस्यसूत्रानुसारित्वात् ।। ननु लक्ष्यानुसारादिनासिद्धस्यप्रत्याख्यानंनयुक्तमतआह अतएवेति लक्ष्यानुसारस्यतवाप्यावश्यकत्वादेवेत्यर्थः ।। जनपदेति जनपदेलुप् तस्यापत्यम् हर-

तेर्वृत्तिनाथयोःपशौ सास्यदेवतेत्यादावित्यर्थः ॥ ननु आरम्भपक्षेऽपि सूत्रस्यनियामकत्वस्यवर्णितत्वेन यत्रार्थेकार्यवाधस्तत्र तद्वाचियावच्छब्दग्रहणेप्रसक्तएवनियामकत्वसंभवः जनपदेलुवित्यादौतु अर्थेकार्यस्याबाधादनियमाप्रसक्तेर्नियामकशास्त्राप्रवृत्तिःस्यादेवेत्यतआह द्वितीयमतएवेति ॥ वृक्षादिष्विति विभाषावृक्षेतिसूत्रविषय इतभावः ॥ विशेषाणामिति तेषामेवेत्यर्थः ॥ अन्यथा सूत्रारम्भेलक्ष्यानुसारिव्याख्यानानादरेच अर्थेकार्यस्यबाधासत्त्वेनोपस्थितस्वरूपस्यैवग्रहणापत्तेरितिभावः ॥ तेषु वृक्षादिषु ॥ यत्नःकर्त्तव्यइति सित्तद्विशेषाणांवृक्षाद्यर्थमित्यादिः प्रकृतसूत्रभाष्योक्तइतिभावः ॥ नकेवलंतावदेवगौरवं किन्तु अन्यदपीतिपृथक्छब्दशास्त्रीयसंज्ञास्थलआह परेश्चेति ॥ स्वरूपग्रहणमिति अन्यथा अत्राप्युपायान्तरकरणेगौरवादितिभावः ॥ स्वमतेयथा प्रागुक्तेषुनिर्वाहस्तदाह लक्ष्येति ॥ ननु षान्तस्यषट्संज्ञायाज्ञापकत्वपक्षे कथं परेश्चेत्यादौ निर्वाहोऽतआह ज्ञापकेति ॥ दिगिति तदर्थस्तु आरम्भपक्षेऽपि जनपदादिष्वर्थेषु कार्यस्यावाधादनियमाप्रसक्तेर्वृक्षादिषु लक्ष्यानुसारात्सिदादिग्रहणाद्वाऽदोषात्परेश्चेत्यत्र परिशब्दात्परयोस्तरप्तमपोरसम्भवादङ्कपदसाहचर्याच्च स्वरूपग्रहणात्पौर्णमास्याग्रहायणीग्रहणसामर्थ्यान्नदीशब्दे स्वरूपग्रहणलाभाच्च नदोषः प्रत्याख्यानपक्षेचयथागौरवं लक्ष्यासिद्धिश्चतत्सर्वमन्यत्रनिरूपितम् ॥ येनविधिस्तदन्तस्य ॥ कर्मात्रविधेयमिति प्रदेशवाक्येन यद्विधेयं तदेतद्वाक्यार्थबोधेविधानक्रियाकर्मेत्यर्थः ॥ पारतन्त्र्यंलक्ष्यतइति करणस्यकर्तृव्यापाराधीनव्यापारवत्त्वेन पारतन्त्र्यवदभेदेनविशेषणस्यापि विशेष्येलिङ्गाद्यन्वयाधीनलिङ्गाद्यन्वयित्वेन पारतन्त्र्याद्विशेषणलाभइतिभावः ॥ एवञ्च यन्निष्ठपारतन्त्र्यप्रयोज्यविधेयकर्मकविधिः अर्थाद्विशेषणं तत्तदन्तस्यसंज्ञास्यादित्यर्थः पर्यवसन्नः ॥ सुबविभक्तौनलक्षणेति अतएव ऋजवः सन्तुपन्थाइत्यादौ जसादिस्थाने सुविधानंसार्थकम् अन्यथा द्व्येकयोरिति विहितसोरेवलक्षणयाबहुत्वबोधसंभवात्तद्वैयर्थ्यं स्पष्टमेव अतएव च कर्तृकर्मणोरितिषष्ठीविधानमपिसार्थकम् अन्यथा शेषषष्ठ्यैवलक्षणयाकर्तृत्वादिबोधसंभवात्तद्वैयर्थ्यं स्पष्टमेव ॥ नच सुपिलक्षणायाअस्वीकारे द्वन्द्वेचेत्यत्र नवहुव्रीहावित्यत्रच सप्तम्याः प्रथमार्थत्वानुपपत्तिरितिवाच्यम् सूत्राणांछन्दोवत्त्वेन व्यत्ययेनप्रथमार्थेसप्तमीविधानात् । न-

चात्राप्येवं तेनैवपारतन्त्र्येतृतीयास्यादितिवाच्यं विभक्तेः पारतन्त्र्यार्थकताया- अप्रसिद्धत्वात् ।। अस्माकं नसुब्विभक्तावेवेदं किन्त्वन्यत्रापीत्याह किंवहु- नेति ।। येषां प्रत्ययानां मतुबादीनाम् ।। अन्येषां शब्दानां शालीनकौपीना- दीनाम् ।। अर्थे संबन्ध्यादौ अधृष्टादौच ।। तदर्थेचान्येषामिति बभ्रुत्वपत्या- र्थे वाभ्रव्यादिवद् बभ्रुवादीनामित्यर्थः ।। साधुत्वाभावस्येति अयं भावः व्या- करणस्मृतिः शब्दसाधुत्वपरा बोधस्तु लोकनियन्त्रितः तथाच तत्तदर्थएवतत्त- त्प्रत्ययानां तत्तच्छब्दानांच साधुत्वबोधनात्ततोऽन्यत्रप्रयोगेऽसाधुत्वापत्तिः एवंच बोधस्य यथाव्युत्पत्त्युपपादनेऽपि याज्ञेकर्मणितथाप्रयोगेऽनर्थादृष्टोत्पत्ति- र्दुर्वारेति ।। परश्च पुंयोगादितिपाठः प्रत्ययः पुंयोगादितिपाठेऽपि प्रत्ययइ- त्यनेनसाहचर्यात्परश्चेतिलक्ष्यते तत्र परश्चेतिसूत्रेभाष्ये बभ्रोरपत्यमित्यर्थेबाभ्र- व्यमित्यत्र यञोविधानेकृते तत्र बभ्रुशब्दस्यलक्षणयाशक्त्यावासाधुत्वाभाव- उक्तः यदाह हरिः सोयमित्यभिसंबन्धात्तद्धितेनविनायदि । बभ्रुवादयः प्रयु- ज्यन्ते नापत्यनियमोभवेदिति ।। पुंयोगादितिसूत्रेभाष्येऽपि प्रष्ठादिशब्दानां- प्रस्थानकर्तृत्वादेः प्रवृत्तिनिमित्तस्यपुंधर्मत्वात्स्त्रियां प्रवृत्त्यभावात्संबन्धित्ववि- वक्षायांतस्येदमित्यणोलुग्वक्तव्यः ततश्च स्त्रीवृत्तित्वान्ङीष् नह्यन्तरेणतद्धित- लुकं परार्थेशब्दोवर्त्ततइत्युक्तम् लक्षणया तद्धितान्तार्थेप्रष्ठादिशब्दानां साधुत्वे तु तदसंगतिः ।। स्वमतेकरणत्वं साधयति करणस्येत्यादिना ।। अन्येषाञ्च- व्यापाराभावादिति यद्यपीतरस्य विधिव्यावृत्तिरूपोव्यापारउद्देश्यस्याप्यस्ति तथापि नसबोधविषयत्वेनतात्पर्यविषयः अपितु अर्थात्प्रतीयमानः ।। हस्त्य- श्वादिभिरिति सेनापतिरितिशेषः ।। अचाधातोर्यत्तंविधत्तइति अत्रचैत्रसम- शीलोधातुः संग्रामसमशीलोयत् हस्त्यादिसमशीलोऽच् सेनापतिसमशीलश्चा- चार्यः तत्र यथा चैत्रस्यसंग्रामोत्पत्तौहस्त्यश्वादयःकरणम् एवं धातोर्यदुत्पत्ताव- च्करणं यत्र धातावन्तेऽच् तत्रैवयतउत्पत्तेरितिभावः ।। ननु इकोयणचीत्य- त्राचोऽपीतरव्यावर्त्तकत्वेन तदन्तग्रहणापत्तिरतआह यस्मिन् परतश्चेति ।। ननु अन्येनचान्यस्येत्यनेन कार्यसम्बन्धिभिन्नस्यैवकरणत्वसूचनेऽपि यस्मिन्परतः कार्यंतस्याकरणत्वंकथंदर्शितं नचान्यस्येतिसंबन्धसामान्यषष्ठ्याधातुप्रातिपदि- कयोः पञ्चम्यन्तार्थयोरिवसप्तम्यन्तार्थस्यापिसंगृहइतिवाच्यम् अन्यस्येत्यस्यो-

देश्यत्वार्थकषष्ठ्यन्तत्वेन प्रत्ययविधौपञ्चम्यन्तार्थस्योद्देश्यत्वेन तेनतस्यसंग्रहेऽपि सप्तम्यन्तार्थस्यासंग्रहादतआह अन्यस्मिन्नित्यस्यापीति ॥ नन्वेवमपि इकोय-णित्यादौ शब्दस्वरूपंविशेष्यमादायइक्पदेन तदन्तग्रहणं स्यादेवेतिभाष्यासङ्ग-तिरतआह तत्रेति विशेष्येष्वित्यर्थः ॥ तादृशं शब्दोपस्थितम् ॥ क्वचित्सति-गमकइति यथा सर्वादीनीत्यादौ अत्रचगमकं द्वन्द्वेचेत्यादिबोध्यम् ॥ अतादृशं सूत्रघटकपदानुपस्थितम् ॥ ननु यस्मिन्परतोविधिस्तस्याकरणत्वे वान्तोयी-त्यादौतदन्तविधेरपवादस्तदादिविधिर्नस्यात् किञ्च अन्यस्येत्यस्यान्यस्मिन्नित्ये-तन्मात्रोपलक्षणत्वेऽपि यस्मात्परस्यविधिस्तस्यङः सी त्यादौ ङादेः करणत्वा-पत्त्या तदन्तविधेर्दुर्वारतापीत्यतोवीजान्तरमाह तच्चेति ॥ अन्तरङ्गत्वादिति तच्चाभेदस्यैकत्वात्स्वमतेऽभेदस्यसंसर्गत्वानभ्युपगमेन तत्र संसर्गानवच्छिन्नवि-शेषणतायाअपेक्षितत्वाच्च तादृशविशेषणस्यशीघ्रोपस्थितिकत्वादितिभावः ॥ एव-ञ्चान्यस्येत्यस्योपलक्षणत्वेऽपि नकिमपिफलमितिबोध्यम् ननु समानाधिकरणवि-शेषणग्रहणेऽपि द्वितीयादौःस्वेनइत्यादौअनुदात्तस्यैनेसमानाधिकरणविशेषणत्वेन तदन्तविधौ अनुदात्तान्तैनादेशापत्तिरितिचेन्न तस्यविधेयविशेषणत्वेन कर्तृत्वेनेह करणत्वेनाविवक्षणात् ॥ नन्वेवमिनहन्नित्यत्रोपात्तेन्शब्दस्याङ्गविशेषणस्यतद-न्तग्राहकतेष्यते साच नोपपद्यते इनोऽङ्गत्वाभावादतआह तत्रेति॥योग्यताऽपीति तथाच अभेदसंबन्धावच्छिन्नप्रकारताप्रयोजकं तदन्तविध्युत्तरंतादृशप्रकारताप्रयो-जकत्वेनसंभावितश्च यत्पदं तत्स्वबोध्यनिष्ठचरमावयवतानिरूपकसमुदायस्यसं-ज्ञास्यादित्यर्थःपर्यवसन्नः ॥ नहीनङ्गमिति नच अशब्दादिनि यस्येतिलोपे तत्सं-भवइतिवाच्यम् एकाज्भ्यइन्ठनोः प्रतिषेधस्यभाष्यउक्तत्वात् यदितु इनमततीति इनात् ततोणिचि टिलोपेततः क्विपिणिलोपे इनङ्गस्यसंभवः नच तत्रणिलोपः स्थानिवत् दीर्घविधौ तन्निषेधादित्युच्यते तदेदमुपलक्षणमिनः स्त्रियामितिसू-त्रविषये इन्रूपवहुव्रीहेरसम्भवस्येतिवोध्यम् ॥ शब्दस्येति इदमधिकम् शब्द-चरमावयवकत्वस्यशब्दएवसम्भवेन तल्लाभादितिवोध्यम् ॥ तदन्तस्यतस्यचेति तदन्तस्यचेतिपाठः चकारात्केवलस्यापिग्रहणवोधनात् ॥ ननु स्वंरूपमित्यस्या-रम्भेस्वस्यानुवृत्तेः तत्प्रत्याख्याने तत्पाठस्यच नकिमपिफलं व्यपदेशिवद्भा-वेनैवेष्टसिद्धेः नच लोकन्यायसिद्धस्यव्यपदेशिवद्भावस्यवचनेन वाधःस्यादि-

तिवाच्यम् तदन्तेकार्यवोधनेनसार्थक्येन वाधकत्वायोगादितिचेन्न रोणीसूत्रवि-
षयेवार्त्तिकतदन्तविधौव्यपदेशिवद्भावेऽप्रातिपदिकेनेतिव्यपदेशिवद्भावप्रतिषे-
धाद्रौणइत्यादावणर्थंतस्यावश्यकत्वात् ॥ परेतु व्यपदेशिवद्भावनिषेधकपरिभा-
षायाः सूत्रोपात्तान्तादिशब्दविषयकत्वेन रोणीसूत्रेव्यपदेशिवद्भावेनैवेष्टसिद्धा-
विदं चिन्त्यम् नचयेनविधिसूत्रविषयेऽपिव्यपदेशिवद्भावाभ्युपगमे अर्थवत्सूत्रे-
ऽप्रत्ययपदावृत्तिपरग्रन्थासङ्गतिः व्यपदेशिवद्भावेनैवेष्टसिद्धेरितिवाच्यम् प्रत्यय-
स्यमुख्यधर्मवद्घटकत्वेनव्यपदेशिवद्भावाप्रवृत्तेः तादृशभाष्यप्रामाण्येनप्रत्ययग्रहण-
परिभाषोपस्थिततदादिविशेष्यकतदन्तविधिविषये व्यपदेशिवद्भावाप्रवृत्तिकल्पने-
ऽपि सामान्यतस्तदप्रवृत्तिकल्पनेफलाभावाच्चेत्याहुः ॥ समासेतिवचनाङ्गीकारे-
गौरवादाह विशेषणेति ॥ सौत्रनाडिरिति अनुशतिकादित्वादुभयपदवृद्धिः ॥
प्रत्ययांशइति समासांशेतुनमानमितिभावः ॥ एकवाक्यत्वलाभादिति परिभाषै-
कवाक्यतयावार्त्तिकस्य गृह्यमाणप्रातिपदिकविषयत्वं वार्त्तिकैकवाक्यतयापरिभा-
षायाः प्रत्ययविधिविषयत्वं नष्टाश्वदग्धरथन्यायेनेतिभावः ॥ तत्रोगिद्ग्रहणभि-
न्नत्वेसतिवर्णग्रहणभिन्नत्वेसति प्रत्ययग्रहणभिन्नत्वेसति प्रातिपदिकवृत्तिविषयता-
प्रयोजकत्वं गृह्यमाणप्रातिपदिकत्वमितिवोध्यम् ॥ एकदेशानुवादइति गृह्यमाणप्रा
तिपदिकत्वलक्षणे प्रतियोगिविधयाप्रविष्टानामितिभावः तेन प्रत्ययस्याप्युप-
लक्षणमितिवोध्यम् ॥ अतएवेति वार्त्तिकपरिभाषयोरेकवाक्यत्वादेवेति उगि-
द्वर्णग्रहणमित्यस्यैकदेशानुवादत्वाच्चेतिचार्थः ॥ विरामोऽवसानम् ॥ वर्णानां
नित्यत्वात्तदभावस्यासंभवादन्यथाव्याचष्टे उच्चारणेति ॥ ननु वाक्यादौ यत्र
पदान्तेरेफोझल् अण्वा तत्रवर्णाभावसत्त्वादवसानसंज्ञायां विसर्गचर्त्वानुना-
सिकाः स्युरतआह सचेति उच्चारणाभावश्चेत्यर्थः ॥ तत्रप्रमाणमाह व्याख्या-
नादिति ॥ व्याख्यानं चर्वोरुपधायाइत्यादौरेफादेःखरवसानयोरित्यादिषु स-
र्वत्रावसानकार्येषु परसप्तमीत्वेनावसानपरत्वाभावादेवविसर्गाद्यप्राप्त्याफलाभा-
वएवेतिवोध्यम् तदेवसूचयनवक्ष्यति प्रदेशाइति अभावस्यापीति च ॥ किञ्चिद्व-
र्णोच्चारणानन्तरेति ननु यत्किञ्चिद्वर्णोच्चारणाभावस्यतत्त्वे अश्वइत्यादौ अकारो-
च्चारणाभावस्यापितथात्वादवसानत्वापत्तौअणोऽप्रगृह्यस्येत्यनुनासिकापत्तिः या-
वद्वर्णोच्चारणाभावस्यच प्रलयकालोच्चरितरेफादौ संभवोनान्यत्र यदितु चित्र-

क्षितार्थबोधकवाक्यघटकवर्णोच्चारणाभावोविवक्ष्येत तदापि यत्र रामादित्युच्चा-
र्यार्द्ध मात्राधिककालमतीत्य आनयेति प्रयुज्यते तत्रेष्टमपिवर्त्तनस्यात् यत्र वा
देवदत्तेनरामादित्युक्तम् अनन्तरमर्द्ध मात्रामध्यएवकाले यज्ञदत्तेनानयेत्युक्तं
तत्राप्यवसानकार्यंन स्यात् यदितु यत्किञ्चिद्वर्णोच्चारणाभावोध्वंसात्मकः स्वी-
क्रियते ध्वंसश्च वर्णान्तरोच्चारणासमानाधिकरणोगृह्यतइत्युच्यते तदाप्यन्यदीय-
वर्णोच्चारणसामानाधिकरण्येनाव्याप्तिर्दुर्वारैवेतिचेत्सत्यम् स्वविशिष्टक्षणवृत्तित्व-
स्वप्रतियोगिकत्वोभयसंबन्धेन वर्णोच्चारणविशिष्टोऽभावोऽवसानसंज्ञइत्यर्थः सं-
सर्गघटकवैशिष्ट्यंच स्वकर्तृकर्तृकोच्चारणानधिकरणत्व स्वाधिकरणकालवि-
शिष्टत्वोभयसंबन्धेन वैशिष्ट्यञ्च स्वोत्तरत्व स्वोत्तरार्द्ध मात्राधिककालानुत्तर-
त्वोभयसंबन्धेन तथाच नपूर्वोक्ताव्याप्त्यतिव्याप्तिप्रसरइतिबोध्यम् समन्वयश्च
स्वयमूहनीयः ॥ प्रदेशाइति ननु निरुक्तासु निर्वक्ष्यमाणासु च बहुषु संज्ञासुक-
चिदपिप्रदेशानुक्तेरिह तदुक्तिः किमर्थिकेतिचेन्न अवसानसंज्ञायाः प्रदेशाः के-
वलं परसप्तम्यन्ताएवेतिसूचयितुमेव तदुक्तेरितिकेचित् ॥ अन्येतु अन्यासां
संज्ञानां प्रदेशाः सापादिकाः त्रैपादिकाश्चसन्ति तत्र सापादिकेषु प्रदेशेषुकृतार्था
संज्ञांप्रति त्रैपादिकानामसिद्धत्वात्तेषुतासामप्रवृत्तिरपिसंभाव्येत अवसानसंज्ञा-
यास्तु सर्वेत्रैपादिकाएव प्रदेशास्तत्रच सामर्थ्यादसिद्धत्वाभावः कल्पनीयः
सच सामान्यतः संस्कारकदृष्ट्या संस्कार्यस्यनासिद्धत्वमित्येवं रूपेणैव तेना-
न्यासामपिसंस्कारिकाणां संज्ञानां त्रिपाद्यांप्रवृत्तिः सिद्ध्यतीतिसूचयितुं प्रदेश-
निर्देशइत्याहुः ॥ वर्णवदिति यावद्ब्रह्मविष्ठितं तावतीवागितिश्रुत्या वर्णानां
सर्वदेशकालवृत्तित्वेनदैशिककालिकक्रियाऽसंभवाद्यथा स्वोच्चारणाधिकरणकाल-
प्राक्कालिकोच्चारणकर्मत्वाद्यात्मकं पूर्वत्वाद्याश्रीयते तथा अभावस्यापि स्वा-
धिकरणकालप्राक्कालिकोच्चारणकर्मत्वादिरूपं तद्बौद्धमाश्रीयतइतितत्त्वम् ॥
परःसन्निकर्षः ॥ अव्यभिचरितत्वादिति यत्किञ्चित्प्रतियोगिकभेदस्यकेव-
लान्वयित्वादितिभावः यावत्प्रतियोगिकभेदस्तु असंभवीतिबोध्यम् ॥ वर्णा-
न्तरोच्चारणेऽर्द्धमात्राकालव्यवायस्यनियतत्वेन तदधिककालव्यवायरहितत्वमेव
वर्णयोः परः सन्निकर्षः नतुसर्वथाव्यवायहितत्वमसम्भवात्तदाह स्वभावसिद्धेति
नान्तरीयकेत्यर्थः ॥ प्रायः परेणेत्यादि अयंभावः यथापरनिरूपितमनान्तरीयकका-

लाव्यवायेनपूर्वत्वं संहिता तथैव पूर्वनिरूपितमपि विनिगमनाविरहात् संहितायामितिच कार्यविशेषणम् तदाश्रयत्वमेवच तद्विषयत्वं तदुभयमपि निमित्तोपादाने तन्निरूपितमेव पूत्यासत्तेः यथा इकोयणचि झयोहइत्यादौ आद्येऽज्निरूपितमिग्निष्ठम्पूर्वत्वं सा अन्त्ये झय्निरूपितं हकारनिष्ठम्परत्वं सा एतेन दधीत्युच्चार्य घटिकानन्तरमानयेत्युच्चारणे धकारनिरूपितपरत्वात्मिकायाः संहितायाः सत्त्वाद्यणः शङ्कापि प्रत्युक्ता ॥ निमित्तानुपादाने तु किञ्चिन्निरूपितमेव कस्याप्यप्रत्यासन्नत्वात् यथा वावसानइति ॥ तत्रसप्तमीनिर्देशानां बहुत्वादुक्तं प्रायइति ॥ पञ्चमीनिर्देशानामवसानकार्याणां चाल्पत्वादुक्तं क्वचिदिति ॥ न्यायसिद्धेऽर्थे लिङ्गमप्याह अतएवावसानेति ॥ संहिताधिकारइति तयोर्य्वावचिसंहितायामित्यतस्तदधिकारइत्यर्थः ॥ पाठइति संगच्छतइतिशेषः अन्यथावसानस्थले परस्य वर्णस्यासत्त्वेन तत्पूर्वत्वात्मकसंहिताया असम्भवेन तदसङ्गतेरितिभावः ॥ नन्वेवमप्यवसानकार्याणांसंहिताधिकारेपाठोऽसङ्गतइत्याशङ्कते नचेति ॥ सावकाशायाः संहितासंज्ञायाइति एतेनावसानसंज्ञातु निरवकाशेतिसूचितम् ॥ न्यायेनविषयभेदेऽपि बाधः स्यादिति तदनुवादकाकडारसूत्रेणेत्यर्थः ॥ तस्यन्यायस्यसंज्ञाविषयेऽप्रवृत्तेस्तत्सूत्रेवक्ष्यमाणत्वात् अतएव समाधौसूत्रस्यैवसंकोचः संगच्छते ॥ ननु अशब्दादेः संबुद्धौ वाक्यैकदेशन्यायेनप्रयोगे वर्णद्वयासत्त्वेन संहितासंज्ञायाअप्राप्त्या तत्राणोऽप्रगृह्यस्येत्यनुनासिकसंपादनेनावसानसंज्ञासावकाशेतिचेन्न अवसानकार्याणां संहिताधिकारेपाठेनैकवर्णेतत्तत्कार्याणामप्राप्त्या तस्यानिरवकाशत्वस्यदुर्वारत्वात् अत्र कथञ्चिदवसानसंज्ञायाश्चारितार्थ्येऽपि परत्वाद्बाधशङ्कायादुर्वारत्वेनानवकाशत्वाद्बाधप्रतिपादनस्योपलक्षणत्वाच्च एतच्छङ्कापरभाष्यप्रामाण्येन संहितासंज्ञाऽविषयाणामवसानसंज्ञाविषयाणामनभिधानाच्च वर्णावयवस्यापिकृपोरोलइत्यादिनाऽनुशासनलाभाद्वर्णेषुतदवयवत्वस्यव्यपदेशिवद्भावलभ्यत्वेन व्यापकत्वाद्वर्णावयवानांसंनिधेरेवसंहितासंज्ञाविधानेनैकवर्णस्थलेऽपि संहितासंज्ञायाः प्राप्तेर्निरवकाशतायास्तादवस्थ्याच्च ॥ नन्वेवमपि अत्रबाध्यबाधकभावोऽनुपपन्नः व्याप्यधर्मावच्छिन्नोद्देश्यताकशास्त्रेण व्यापकधर्मावच्छिन्नोद्देश्यताकशास्त्रस्यबाधाभ्युपगमेन प्रकृतेवर्णसन्निधित्ववर्णोच्चारणाभावत्वयोर्वैय-

धिकरण्येन व्याप्यव्यापकभावाभावादितिचेन्न द्वितीयैकाज्द्विर्वचनेन प्रथमैका-ज्द्विर्वचनस्य बाधोपपत्तये परम्परासम्बन्धेनापि व्याप्यव्यापकभावमाश्रित्य-व्याप्यविषयताकशास्त्रेण व्यापकविषयताकशास्त्रस्य बाधइत्यस्यान्यत्रनिर्णीत-त्वेनेह विरामपदप्रयोज्यविषयतायाः स्वाश्रयप्रतियोग्युच्चारणकर्मत्वसम्बन्धेना-धिकरणेवर्णे संनिधिपदप्रयोज्यविषयतायाः स्वाश्रयाश्रयत्वसंबन्धेनाभावाभा-वेनव्यापकत्वोपपत्तेः ॥ वस्तुतस्तु शङ्कासमाधाने अत्र निर्बले संज्ञयोः स्व-तोविरोधाभावात् आकडारेतिसूत्रएकापदश्रुत्यासंज्ञान्तराऽसमानाधिकरणसंज्ञा-याविधानेन विरोधोऽपिनेहोपपादयितुंशक्यः समानावाधकसंज्ञयोर्विषयएवत-त्प्रवृत्तेः कथमन्यथा राज्ञइत्यत्र सुवन्तस्यपदसंज्ञा नान्तस्यभसंज्ञयासमाविशेत् यत्तु एकस्मिन्धर्मे एकसंज्ञानिष्ठविधेयतानिरूपितोद्देश्यतावच्छेदकत्वमेवभवती-त्येवाकडारसूत्रस्यार्थः अवच्छेदकताच साक्षात्परम्परासाधारणीगृह्यते तथाच वर्णत्वरूपएकस्मिन्धर्मे एकसंज्ञानिष्ठविधेयतानिरूपितोद्देश्यतावच्छेदकत्वमेव-स्यादितिविरोधः स्पष्टएवेत्याहुः तदसत् एवंसति समाससंज्ञापदसंज्ञयोः सुवन्त-त्वरूपैकोद्देश्यतावच्छेदककत्वेन समावेशानुपपत्तेरितिबोध्यम् ॥ तदधिकारे सं-हिताधिकारे ॥ तेषाम् अवसानकार्याणाम् ॥ कल्पनादिति तथाच विरोधा-भावेन न बाध्यबाधकभावइतिभावः ॥ एते अवसानसंहितासंज्ञे ॥ अग्रे इति तोर्लीत्यादावित्यर्थः ॥ मण्डूकेति अग्निचिल्लुनातीत्यादौ संहिताभावेपरसव-र्णाभावार्थमितिभावः ॥ सत्यामुपपत्ताविति संहिताधिकारेपाठसामर्थ्येनेति-भावः ॥ ध्वनितमिति तत्रहि अनवकाशत्वाद्बाधपक्षेपूर्वपरसंनिकर्षएवसंहिता-संज्ञेति पक्षेचाणोऽप्रगृह्यस्येत्यत्रोभयानुवृत्त्यादोषउक्तः तेन च मण्डूकप्लुतिरयु-क्तेतिस्पष्टमेवलभ्यतइतिभावः ॥ संनिकर्षश्च नसंयोगसमवायादिः संबन्धः गुणानां तदभावात् नित्यविभुद्रव्यतापक्षेऽपिन अजसंयोगनिराकरणादतआह सामीप्यमिति ॥ सुप्तिङन्तम् ॥ सुपःपकारेणेति नतु व्याप्तिन्यायात्कपः प-पकारेण स्वादिष्विति सूत्रे सुपीतिवाच्ये स्वादिग्रहणसामर्थ्यात् प्राग्दिशोवि-भक्तिरितिसूत्रसामर्थ्याच्च ॥ नापि टावाद्येः पकारेण सुपःपकारस्यैकसूत्रोपा-त्तत्वेनप्रत्यासन्नत्वात् प्रथमोपस्थितत्यागेमानाभावाच्च सुपः पकारोच्चारणसा-मर्थ्यात्तेनैव प्रत्याहारइतितु नयुक्तम् तस्यरोः सुपीत्यत्रग्रहणार्थत्वात् ॥ ति-

ङसाहचर्यादेकसूत्रोपात्तेनपकारेणैव प्रत्याहारइत्यपि नयुक्तम् यङ्ख्यङादीना-
मपिसत्त्वात्तैः सहतिङ्प्रत्याहारवारणायापिव्याख्यानस्यैवाश्रयणीयत्वात् ॥ प्र-
त्याहारइति नतु सप्तमीबहुवचनमात्रस्यग्रहणं तिङ्साहचर्यात् नङि संबुद्ध्योरि-
तिसूत्रसामर्थ्याच्च तदेतत्सकलमभिप्रेत्याह व्याख्यानादिति ॥ शब्दरूपमिति
तदादीत्यत्रान्यपदार्थजिज्ञासायां तदध्याहारस्यावश्यकत्वात् तदादीतिशब्द-
रूपं विशेष्यमादायेतिकेचित् ॥ कौस्तुभाद्युक्तिं खण्डयति प्रत्ययेनेति प्रत्ययः
घटकतासंबन्धेन स्वस्वप्रकृत्येतदुभयावयवकसमुदायविशिष्टः प्रत्ययत्वात् यन्नैवं-
तन्नैवमित्यनुमितिशरीरम् ॥ समुदायेनेति प्रतियोगित्वं तृतीयार्थः अभावो-
व्यभिचारपदार्थः तथाचइयानित्यादौ तादृशसमुदायप्रतियोगिकाभावेन हेतोश्च-
सत्त्वेन व्याप्यत्वासिद्ध्याऽऽक्षेपासंभवादित्यर्थः ॥ ननु प्रक्रियायां तादृशसमु-
दायस्य सत्त्वेनेदानीमपि तदारोपेण स्वावधिकपरत्वावच्छिन्नविधेयताश्रयत्व,
स्वसमानकालिकत्वैतदुभयसंबन्धेन स्वावधिकपूर्ववर्त्तिविशिष्टत्वस्यहेतुत्वोपगमेन-
हेतोरप्यत्रासत्त्वेनवानव्यभिचारइत्यतआह आक्षिप्तस्येति ॥ शाब्देऽनन्वया-
दिति विषयतयाशाब्दधियं प्रति विषयतयापदवृत्तिज्ञानाधीनोपस्थितेर्हेतुत्वादिति-
भावः ॥ गौरीब्राह्मणितरेति अष्टवर्षाभवेद्गौरीतियमवचनाद्गौरीशब्दस्यवयो-
वाचित्वेन वैकल्पिकजातिकार्यभाक्त्वेन जातेश्चेतिपुंवत्त्वनिषेधः ॥ ननु घसंज्ञा-
यांतदन्तविध्यभावेऽपि प्रदेशेषुतदन्तविधौ पुनरुक्तदोषस्तदवस्थएवेत्याशङ्क्याह
एतन्निषेधेति संज्ञाविधावितिनिषेधेत्यर्थः ॥ नन्विदमनुपपन्नम् एतत्परिभाषा-
सत्त्वे घरूपेत्यत्रोत्तरपदविशेष्यकघविशेषणकतदन्तविधेरुत्तरपदाधिकारइतिनि-
षेधात्तदादिविशेष्यकतदन्तविधेः प्रत्ययग्रहणं चापञ्चम्याइतिनिषेधाद्गौरी ब्रा-
ह्मणितरेत्यत्रह्रस्वोनभवति एतदभावेतु संज्ञाशास्त्रे तदन्तविधेर्दुर्वारत्वेन प्रदेशेघ-
पदस्यप्रत्ययबोधकत्वाभावेन तयोः परिभाषयोरप्रवृत्त्याप्रवृत्तेरकिञ्चित्करत्वेन
च तत्र ह्रस्वः स्यात् ॥ यत्तु रात्रेः कृतीत्यादौ तदन्तविधिनिषेधाभावायो-
त्तरपदाधिकारइतिपरिभाषायाज्ञापकसाजात्याच्छ्रावणप्रत्यक्षविषयतावच्छेदकध-
र्मावच्छिन्नविषयताप्रयोजकप्रत्ययबोधकपदमात्रविषयकत्वकल्पनेन प्रकृतेनिषे-
धाप्राप्त्यापरिभाषासामर्थ्यसंभवइत्याहुः तन्न एवंसति एकतद्धितेचेत्यत्राप्य-
प्रवृत्त्यापत्तेरिति रात्रेः कृतीत्येतदनुरोधेनज्ञापकसाजात्यात्कल्पनात्तवृत्तिविषय-

तात्पर्यजकेतरप्रत्ययबोधकमात्रविषयकत्वकल्पनेन प्रकृते निषेधस्यदुर्वारत्वात् ॥ यदितु तत्सूत्रं सर्वनाम्नोवृत्तिमात्रइतिभाष्येष्ट्यागतार्थत्वाभोक्तंसाजात्यलब्ध- मर्थं त्याजयितुंक्षम्यतीत्युच्यते तदापि मंज्ञाविधावित्यस्याः षःप्रत्ययस्येत्यत्र- तदन्ताग्रहणायावश्यकत्वम् यदितु तत्र प्रत्ययपदस्यसाक्षादुद्देश्यतापूयोजकत्वा- भावेन प्रत्ययबोधकत्वेनच नतत्परिभाषाविषयइत्युच्यते तदापि ईदूदेदित्यत्र दन्तविध्यभावाय परिभाषा सार्थिका तत्रहि तदन्तविधौ कुमार्यगारमित्यत्रेद- न्तत्वस्यस्वतः सिद्धत्वाद्द्विवचनान्तत्वस्यप्रत्ययलक्षणलभ्यत्वेन प्रगृह्यत्वापत्तेः नच तत्र प्रदेशेतदन्तविधिसंभवः प्रगृह्यपदस्य प्रत्ययमात्रग्रहणत्वाभावेनतदावे- रनुपस्थितेः यदितु तत्रईदन्तंयद्द्विवचनन्तदन्तमित्याद्यर्थे तदन्तविधावपिनक्षति- रिति शब्दरत्नोक्तमनुस्रियते तदापि क्तक्तवतूनिष्ठेति सूत्रे तदन्तविधिनिषेधाय परिभाषासार्थिका तत्प्रदेशे रदाभ्यामित्यत्र प्रत्ययग्रहणं चापञ्चम्याइति निषेधा- दितिचेत् सत्यम् एतन्निषेधसामर्थ्यादित्यत्रैतत्पदेन तदन्तविधेः परामर्शेतस्य तदन्तविधेर्योनिषेधः उत्तरपदाधिकार इति प्रत्ययग्रहणंचेति च तस्य यत्सामर्थ्यं बलं तस्मात् प्रदेशेषु घरूपेत्यादिषु रदाभ्यामित्यादिषु च न तदन्तविधिरित्यर्थात् एतेन एतन्निषेधसामर्थ्यादित्याद्ययुक्तम् नचेत्यादिशङ्कापराग्रिमग्रन्थविरोधादि- तिवदन्तोऽपि परास्ताः पदसंज्ञाविषये प्रदेशेतदन्तविधेः सर्वथाऽप्रसक्तिरेवेति सूचयितुं तथाशङ्कासमाधानयोरविरोधाच्चेतिदिक् ॥ प्रकृतिसाधारणतयेति स्वादिष्वित्यनेन प्रकृतेरपितत्संज्ञाविधानादितिभावः ॥ ननु अन्तग्रहणंकथं- ज्ञापकम् तत्सत्त्वे सुबन्तंयत्तदादितदन्तं पदमित्यर्थबोधनेन पदसमुदायस्यपद- त्वार्थमन्तग्रहणमस्त्वित्यत आह यस्मादिति ॥ अथवा ननुपरिभाषाज्ञापनोत्त- रमन्तग्रहणेक्रियमाणे कृत्तद्धितेति सूत्रस्थभाष्यप्रामाण्येन संज्ञानिष्ठविधेयत- यासाक्षान्निरूपिता यत्र प्रत्ययनिष्ठोद्देश्यता तत्रैव निषेधस्यस्वीकर्त्तुमुचितत्वेन प्रकृते तदप्राप्त्यातदन्तविधौपदसमुदायस्यपदत्वं दुर्वारमत आह यस्मादिति ॥ अथवा ननु तदन्तविधिनिषेधे तदादेरपिफलाभावेनानुपस्थितौ सुबन्तसमुदायस्य पदत्वापत्तिरतआह यस्मादिति ॥ तथाच समुदायस्यतदादित्वाभावेन नदोष- इतिभावः ॥ वस्तुतस्तु अनुवृत्तेरित्यस्य यस्मात्प्रत्ययेत्येतन्मूलकप्रत्ययग्रह- णपरिभाषयातदादुपस्थितेरित्यर्थादाद्ययोरवतरणयोरदग्धदहनन्यायेन तदा-

दित्वधर्ममात्रोपस्थित्या द्विस्तदन्तविधावपि पदसमुदाये संज्ञायाअप्रसक्तेर्ज्ञाप-
कत्वादिसुयोजम् ॥ एवं तृतीयेऽवतरणेऽपि तदाद्युपस्थित्यैव ग्रन्थः सुयोज-
नीयः तत्र कल्पेतदन्तविधिनिषेधेऽपि तदनुपस्थितौमानाभावात् ॥ सूत्रघटक
तदादिपदेऽनुवृत्त्यर्थकस्वरितत्वप्रतिज्ञानेतु नमानम् किञ्चात्र तदनुवृत्त्यानिर्वा-
हेऽपि सनाद्यन्ताइत्यादावुक्तरीतेरेवानुसर्त्तव्यतयाऽत्रापितदनुसरणमेवोचितमि-
तिबोध्यम् ॥ पदसमुदायस्यनपदत्वमिति तेन देवदत्त पचति भवतीत्यादौ
भवतीत्यादेस्तिङ्ङतिङइतिनिघातोनेतिभावः ॥ नन्वेवं संज्ञाविषये प्रत्यय-
ग्रहणपरिभाषयातदाद्युपस्थितेरावश्यकत्वे कृत्तद्धितेति सूत्रेऽपितदुपस्थिताविः-
यानित्यत्र कार्यकालपक्षेकथं प्रातिपदिकत्वमतआह इयानित्यादाविति ॥ व्य-
पदेशिवद्भावेनेति वस्तुतस्त्विदमनुपपन्नम् सुब्लुगर्थंपूर्वप्रवृत्तायाः संज्ञायाएक-
देशविकृतन्यायेनातिदेशात् नहिकार्यकालपक्षउपदेशेनैकवाक्यतानातिदेशेनेत्य-
त्रमानमस्ति ध्वनितंचास्यतत्त्वं वस्वन्तात्स्वार्थइतिप्रयोजनान्तरं वदताग्रन्थकृ-
तापि ॥ तेनेति व्यपदेशिवदित्यनेनेत्यर्थः ॥ अशास्त्रीयस्यापीति शास्त्रस्थपद-
संकेततावच्छेदकत्वं तत्त्वमित्यभिप्रेत्येदम् ॥ वस्तुतस्तु एकाच्त्वादिशास्त्रीयमे-
वेत्यन्यत्रप्रपञ्चितम् ॥ अतएवेति विशिष्टनिष्ठव्यवहारनिमित्तककार्यस्यव्यपदे-
शिवद्भावलभ्यत्वादेवेत्यर्थः ॥ मात्रच्सिद्धिरिति इदमप्यन्यथासिद्धमेव इइय-
दित्यवस्थायामन्तरङ्गानपीतिन्यायेन यस्येतिलोपंबाधित्वापूर्वमेवमात्रचः प्रवृत्तेः
यदितु अन्तरङ्गनिमित्तविनाशकलुकएवतेनप्रावल्यबोधनान्नैतद्युक्तमित्युच्यते
तदापि प्रत्ययग्रहणपरिभाषायाअधिकमात्रव्यावर्त्तकत्वस्यैवकल्पनीयत्वेनेहमात्रच्-
सुलभएव। नन्वेवं हरिष्वित्यत्रापि सोः पदत्वापत्तिरितिचेन्न हलिसर्वेषा-
मितिनिर्देशेन सात्पदाद्योरित्यत्रसातिग्रहणेन चाधिकस्य यस्माद्विहितस्तदादेः
संग्रहसंभवेन्यूनस्यापि व्यावृत्तिकल्पनादित्याचारिणः ॥ न्यायसिद्धमप्यर्थंस-
प्रमाणयति हलिसर्वेषामिति ॥ अभ्युपेत्यवादेनेति एकस्मिन्नित्यस्यापर्यालोच-
नया ससहायेऽपि प्रवृत्तिरित्यभ्युपेत्यवादेनेत्यर्थः ॥ प्रकृतइति औकारे अ-
कारेचेत्यर्थः ॥ हलोऽनन्तराः ॥ समुदायस्यैवेति उद्देश्यतावच्छेदकप्रतियो-
गिकपर्याप्त्यनुयोगितावच्छेदकरूपावच्छिन्नानुयोगिताकपर्याप्तिकविधेयकत्वस्य-
संज्ञासुनियतत्वेन प्रकृते उद्देश्यतावच्छेदकसाहित्यप्रतियोगिकपर्याप्त्यनुयोगि-

तावच्छेदकं यद्द्वित्वं तदेवसंज्ञामतियोगिकपर्याप्त्यनुयोगितावच्छेदकमितिद्वयो-रेवसंयोगसंज्ञेतिभावः ॥ नप्रत्येकमिति तथासति निर्यायादित्यत्रवान्यस्य संयोगादेरित्येत्वं सुद्दषद्व्रातीत्यत्र संयोगान्तस्येति; लोपश्चस्यादितिभावः ॥ ननु ब्राह्मणाभोज्यन्तामित्यत्र प्रत्येकं भोजनान्वयवदिहापि प्रत्येकमेवसंयोगसं-ज्ञाकिन्नस्यात् शास्त्रेद्वयोरपिन्याययोर्व्यवस्थापितत्वादतआह अनन्तराइत्युक्ते-श्चेति नच समुदायेसत्येव प्रत्येकंयथास्यात् नतदभावे तेन लिडित्यादौनसं-ज्ञेत्येतदर्थमेवानन्तराइतीतिवाच्यम् हलित्येववाच्ये बहुवचननिर्देशेनैव तल्ला-भसंभवादित्यनन्तरग्रहणंव्यर्थंसत्समुदायस्यैवसंज्ञित्वं प्रयोजयतीतिवैद्यनाथस-दाशिवभट्टौ ॥ वस्तुतस्तु अनन्तरग्रहणवैयर्थ्यकल्पनायानोपयोगः किन्तु ना-स्त्यन्तरंयेषामितिविग्रहनिष्पन्नेनानन्तरपदेन संयोगवद्विप्रयोगन्यायेनान्तर्याभा-ववद्द्वित्ववतामेवग्रहणेन तावतैव प्रत्येकंसंज्ञाभावःसिद्ध्यति अथकिमिदमा-न्तर्यं यत्प्रत्येकं नविश्राम्यतीतिचेत् स्वावधिकपरत्वसामानाधिकरण्य स्वावधि-कपूर्वत्वसामानाधिकरण्याभ्यां यत्किञ्चिद्वस्तुविशिष्टद्वित्वपर्याप्त्यधिकरणत्वंतत्त्व-मितिगृहाण तथाच यथारामघटकरेफमकारयोराकारविशिष्टद्वित्वपर्याप्त्यधिक-रणत्वेनव्यवहितत्वव्यवहारः एवमिह तदभाववन्तावपि द्वित्वपर्याप्त्यधिकर-णीभूताविवग्रहीतव्याविति न प्रत्येकंसंज्ञाप्रसक्तिरितिबोध्यम् ॥ ननु आनन्तर्य-स्योपलक्षणत्वेन कदाचिदानन्तर्यस्यसमूहेसत्त्वेनतदादायान्यत्रातिप्रसङ्गस्तदव-स्थएवेत्यतआह तस्येति आनन्तर्यस्येत्यर्थः एवेनोपलक्षणत्वव्यवच्छेदइतिटी-काकाः ॥ केचित्तु ननुहलः प्रत्येकं संयोगसंज्ञाःस्युः अनन्तराश्च संयोगसंज्ञाः स्युरित्यर्थादतिप्रसङ्गस्तदवस्थइत्यतआह तस्येति आनन्तर्यस्येत्यर्थः एवंन वाक्यभेदस्यव्यवच्छेदः संभवत्येकवाक्यत्वइतिन्यायादितिव्याचख्युः ॥ तस्ये-त्यनेन हल्पदैकशेषलभ्यसाहित्यस्यपरामर्शादनन्तराइत्युक्तेः साहित्यस्यविशे-षणतायाएवौचित्यादिति समुदितएवहेतुः समुदायस्यसंज्ञायामितितुमेप्रति-भाति ॥ कैयटाद्युक्तिखण्डयति यत्त्वित्यादिना अनिष्टापत्तेरिति भवदुक्तरी-त्याविप्रेतिसमुदायस्यसंज्ञायां शोभनविप्रशब्दावयवनकाराकारस्यगुरुसंज्ञापत्तौ-तस्यप्लुतापत्तिरूपानिष्टापत्तेरितिभावः ॥ तेनेति समुदायसंज्ञाकरणेनेत्यर्थः ॥ ननु हलइतिबहुवचननिर्देशाद्द्वयोर्हलोः समुदायस्यसंज्ञानस्यादतआह सौत्रमिति

अनर्थकमितिभावः एकहलस्तु अनन्तराइत्यनेनैवव्यावृत्तिसंभवात् ॥ बहूनां समवायेद्वयोः संयोगसंज्ञानेतिवदतां प्राचांमतेनाह यद्वेत्यादि ॥ ननु भिन्नवचनोपादानेन सहविवक्षाप्रदर्शनमयुक्तमन्यत्रादर्शनादतआह स्वरितादिति तथैकशेषस्य अनुदात्तस्यचानुदात्तयोश्चानुदात्तानामित्येवं प्रदर्शनेनैकशेषस्य ॥ स्वमतमाह यत्रापीति ॥ न बहूनामिति संयोगवद्विभयोगन्यायेनपरिष्कृतान्तर्याभाववतोर्द्वयोरेवग्रहणादितिभावः ॥ स्वयं प्रमाणान्तरमप्याह झलिपरइति ॥ विधानादिति यदितत्रबहूनामेवस्यात्तदातत्र झलिपरेसंयोगादिलोपविधानं व्यर्थं नहि तत्रपरेतत्संभवः भ्रस्जादिधातोः क्तप्रत्ययेतत्सहितस्यैव संयोगसंज्ञाप्रवृत्तेरितिभावः ॥ किंचैवं निर्ग्लेयादित्यत्रवान्यस्येति नपूर्वत्रेतेतिलक्ष्यदोषोऽपिबोध्यः ॥ नन्वेवं तर्हि बहूनामेवेतिनवाच्यम् बहूनामपीतितुवाच्यम् तावतैव तत्सार्थक्यादतआह बहूनामपीति कैयटादृयुक्तिरेवेयम् अपिरन्वर्थत्वादिसमुच्चायकः ॥ फलाभावादिति भूयादित्यत्र तु स्कोरिति सुटोनिवृत्तौ पश्चात्तेनैवयासुटः सस्यनिवृत्तिरितिभावः ॥ ननु बहूनां संयोगसंज्ञायाः फलं द्वयोः संयोगसंज्ञायाव्यावृत्तिरेवभविष्यतीत्यतआह तत्रतत्रेति ॥तादृशस्य अङ्गाद्यवयवस्य॥ अभावादिति तथाच शास्त्रबोध्यस्य तत्फलस्यासंभवेन बहूनांनिष्फलत्वान्नभविष्यतीतिभावः ॥ ननु मङ्क्तेत्यादावन्त्यात्पूर्वं नुमिसंयोगादिलोपः फलमस्त्येव नच तत्र सकारनकारयोः संयोगसंज्ञयाजकारेपरेसस्यादितिवाच्यम् काष्ठशक्स्थातेत्यादौ कलोपवारणाय सनः सकारमादायमहिङोङकारेणसङ्प्रत्याहारमाश्रित्यसङ्कोतिवार्त्तिकेन झलादौसङ्कितद्विधानादितिचेदत्राहुः मस्जोऽपिमिदन्त्यादचः परएवास्तु नचैवं मग्नइत्यादौ नलोपानापत्तिरितिवाच्यम् नलोपविधायकएव मस्जेःक्तेइत्युक्त्याऽनुपधाभूतस्यापिनस्यलोपेनदोषाभावात् यद्वा नुम्विधायकएव योगविभागोऽस्तु नशोझलि मस्जेः सइति मस्जेः सकारस्यनुमादेशइत्यर्थः ॥ भ्रस्जोरोपधेत्यत्रेवसकारस्यनिवृत्तिरितिबोध्यमितिभट्टाः ॥ अन्येतु अनिदितामितिसूत्रउपधापदस्यान्त्यात्पूर्वमात्रोपलक्षणत्वेन मग्नइत्यादौ नलोपस्यसिद्ध्या मस्जेरन्त्य त्पूर्वइतिवार्त्तिकस्यानावश्यकत्वेन मङ्क्तेत्यादौ सकारजकारयोः संयोगसंज्ञयैवदोषाभावः नचैवमुपलक्षणत्वे तक्षतेः क्विपि जसि नपुंसकस्येति नुमि तङ्क्षीत्यादौनलोपापत्तिरितिवाच्यम् घटक-

निमित्तकत्वेनान्तरङ्गउपधानलोपेकर्त्तव्येनुमोऽसिद्धत्वादित्याहुः ॥ परेतु अ-
न्त्यात्पूर्वं नुम्यपिनकारेणव्यवहितयोरपिसकारजकारयोर्विजातीयेनाचाऽव्यव-
धानात्संयोगसंज्ञायानिराबाधंप्रवृत्तेर्नदोषलेशोऽपीत्याहुः ॥ एवञ्चानेकधानि-
र्वाहेसम्भवति फलाभावादित्यस्य मङ्क्तेत्यादिलक्ष्यासिद्धिभिया एकस्मिन्
प्रयोगे द्वयोर्बहूनाञ्चेति संज्ञाद्वयस्वीकारेफलाभावादित्यर्थः एवञ्च बहूनांसम-
वधानेऽपि यत्र द्वयोः संज्ञायाः प्रयोजनमस्ति तत्रद्वयोरेवसंज्ञा यत्रतु बहूना-
मेवसंज्ञायाःप्रयोजनमस्ति तत्र बहूनामेवेति श्रीधरोक्तं क्लिष्टं व्याख्यानम्
आचार्युक्तमेतदयुक्तत्वप्रतिपादनं चविफलमेव यत्तु बहूनां समवाये द्वयोः सं-
ज्ञाभावस्य सस्तिस्वप्नइत्यस्य धातोर्नुमि संस्ति संस्तइत्यत्र सकारस्य लो-
पाभावंफलमाहुस्तन्न तस्य धातोश्छान्दसत्वेन छन्दसिसर्वविधीनां वैकल्पिक-
त्वेनेष्टसिद्धेरित्यलम् ॥ कुत्वं न्याय्यमिति ननु अल्पाच्तरमित्यादिनिर्देशा-
त्प्रत्याहारबोधकेऽच्पदेकुत्वाभावबोधनान्नैतदनुपपन्नमतआह अतएवेति तथाच
तत्तन्निर्देशाद्दृष्टस्थावेवकुत्वाभावः कल्पनीयइतिभावः ॥ ननु अग्भिरित्युक्ता-
वचामकांवाऽव्यवधानं विवक्षितमितिसन्देहः स्यादतोऽसन्देहार्थं यद्वक्तव्यं त-
दाह स्वरैरिति ॥ वस्तुतस्तु अजनुनासिकः अज्झ्रस्वदीर्घप्लुतइत्यादिनिर्देशा-
दचः पदान्ते सर्वत्रकुत्वाभावः कल्पनीयः अक्ष्वितिभाष्यप्रयोगात्सुपिपरेकुत्वं
कल्पनीयमित्युक्तनिर्देशोऽपिसंगतएवेत्याचारिणः ॥ तितउवेवेति तितउनादी-
व्यतीत्यर्थः ॥ प्लुतःस्यादिति तकाराकारयोः संज्ञायां तिमध्यइकारस्येति-
भावः ॥ ननु अनन्तराइत्युक्तेर्विजातीयव्यवधानशून्यस्यसजातीयारब्धसमुदा-
यस्य संज्ञाविधानादिह न दोषइतिचेन्न प्रत्येकं संयोगसंज्ञेतिपक्षाभिप्रायेणो-
कारस्य संयोगसंज्ञायां तकाराकारस्यप्लुतापत्तेस्तात्पर्यविषयत्वात् समुदाय-
स्यसंज्ञेतिमुख्यपक्षेतु प्लुतपदं संयोगान्तलोपस्योपलक्षणम् यदितु तत्रझलनुक्-
व्यते तदा तितउवेवेति तितउक्ऋडित्यस्योपलक्षणंबोध्यम् तत्रहि उक्ऋइत्यस्य
संज्ञायां तकाराकारस्य प्लुतापत्तिर्दोषः । अथवा तितओइतीत्यस्योपलक्षणं
तत्रहि संबुद्धौ शाकल्यस्येति प्रगृह्यत्वादुत्तरत्रसन्ध्यभावः । अथवा हेनरअ-
इतिकुरुइति रामअइउणंपश्येतिवोपलक्षणीयम् ॥ द्रप्समिति द्रप्सं दधिघनेतर-
दित्यमरः ॥ यद्यपि भाष्ये पनसमित्येतद्व्याख्यर्थमुक्तं तथापि तत्र पञ्चम्य-

न्तस्यझलइत्यस्य स्कोरितिसूत्रेऽनुवृत्तिं कृत्वा सकारलोपाभावशङ्काऽपिस्या-
दित्यस्योपन्यासः ॥ वस्तुतस्तु नतत्र झलइत्यस्यसंबन्धः भ्रष्टेत्यादौ सकार-
लोपानापत्तेः यदितु तत्र षष्ठ्यन्तंझल्पदंकाक्यर्थं वास्यर्थमित्यत्र संयोगा-
दिलोपाभावार्थमनुवर्त्त्य झलन्तोयः संयोगस्तदादेरित्यर्थं परिकल्प्यपूर्वत्राऽसि-
द्धेनेत्यस्यदोषभूते वार्त्तिकेसंयोगादिलोपग्रहणं न कर्त्तव्यमिति पक्षआश्रीयते
तदासदित्यादौ तदापत्तिर्बोध्या ॥ संयोगेगुरु ॥ क्त्वेति यत्तु अत्रोदय-
ङ्करः समप्रवृत्तयागुरुसंज्ञयालघुसंज्ञायाबाधेऽपि अन्तरङ्गायास्तस्याबाधेमाना-
भावोऽपवादोयद्यन्यत्र चरितार्थंइतिन्यायादित्याह तच्चिन्त्यम् परनिमित्तिकाया-
बहिरङ्गायागुरुसंज्ञायाः क्वचिदप्यपवादत्वमन्तरेणचारितार्थ्याभावात् ॥ भूतपू-
र्वेलघूपधेति ननु भूतपूर्वो योलघुस्तदुपधस्येतिवा भूतपूर्वोयोलघूपधस्तस्येति
वाऽर्थोवक्तुमशक्यः आद्ये गुतेत्यादौ गुणापत्तेः अन्त्ये इन्दतीत्यादौगुणापत्तेश्च
नच प्रत्ययोपदेशकालिकलघूपधस्यग्रहणान्नदोषइतिवाच्यम् एवं सति तोतो-
र्त्तीत्यादौ तिप्प्रत्ययोपदेशकालेलघूपधत्वाभावेन गुणानापत्तेः नच राल्लोप-
इत्यत्र विषयसप्तम्याश्रयणेन पूर्वमेव वलोपे नदोषइतिवाच्यम् एवंसति कुरु-
वर्धपिबां प्रतिषेधइतिवार्त्तिकात् अदन्तादेशतपरकरणाभ्यां गुणाभावेन तत्प्र-
त्याख्यानपरभाष्याच्च विरोधापत्तेः करोतिपिवत्योः प्रत्ययोपदेशेऽलघूपधत्वात्
रियति असुस्रुवदित्यत्रान्तरङ्गत्वादियङुवङोः साधनपरभाष्यविरोधाच्च भ-
वितेत्यादौगुणाभावार्थं दीधीवेवीतिसूत्रस्थेइग्रहणवैयर्थ्याच्च सीदतीत्यादौगु-
णापत्तेश्च नच सीदतीत्येतदर्थं गुणप्रयोजकप्रत्ययोपदेशकालिकोलघूपधोगृह्यत-
इतिवाच्यम् एटतोत्यादौशवुपदेशकालिकलघूपधत्वाभावेनगुणानापत्तेः एवमपि
प्रागुक्तदोषकदम्बस्यानिराकरणाच्चेति चेन्न प्रकृतिप्रत्ययोभयारब्धसमुदायवृत्ति
संयोगत्वप्रयुक्तगुरुसंज्ञयालघुसंज्ञायाबाधाभावकल्पनेन सर्वसामञ्जस्यात् ॥ अ-
थवा तत्सामर्थ्यात्तत्रसूत्रे लघूपधपदेनह्रस्वोपधस्यग्रहणबोधनान्नकोऽपिदोषः ॥
अथवा भूतपूर्वोयोलघुस्तदुपधस्येत्येवार्थोऽस्तु गुतेत्यादौगुणस्तुनशङ्क्यः गा-
ङ्कुटादिभ्यइत्यत्रविहितपञ्चम्याश्रयणेन ङादेशस्यङित्त्वाद्गुणनिषेधस्यसिद्धेः ॥
तोतोर्त्तीत्यत्रापिन क्षतिः यङ्लुकश्छान्दसत्त्वेन तावतैवगुणसिद्धेः नच तुर्वैवं
निपि लोपोव्योर्वलितिवलोपे तोर्वेत्यत्रगुणोनस्यादितिवाच्यम् लोपोव्योरिति-

सूत्रेचकारप्रत्याख्यानपरभाष्यप्रामाण्येनेदृशस्यानभिधानादितिबोध्यम् ॥ अथ ह्रस्वंलघ्विति सूत्रे सत्याकडारीयत्वाद्गुरुसंज्ञयालघुसंज्ञाबाधःस्यादतो ज्ञापकमाश्रयणीयं तदेवन ऊकालसूत्रे ह्रस्वग्रहणमपनीयतत्स्थानेलघुग्रहणस्यैवकरणेन लघुसंज्ञायाअनाकडारीयत्वेन समावेशसंभवात् यत्रयत्र ह्रस्वग्रहणं तत्रसर्वत्रलघुग्रहणमेवास्त्विति चेन्न संयोगेगुर्विति सूत्रेऽनुवृत्त्यर्थं ह्रस्वग्रहणस्यावश्यकत्वात् नच संयोगेलघुगुरुइत्येवसूत्रमस्तु इतिवाच्यम् तथा सति अत्र सूत्रे लघोरुद्देश्यत्वेन लघुगुरुसंज्ञयोः समावेशापत्तेः नचेष्टापत्तिः अचिक्षमदित्यत्रदीर्घोलघोरितिदीर्घापत्तेः नच तत्र सूत्रे लघुग्रहणस्यैवं सतिवैयर्थ्यापत्तिरितिवाच्यम् स्वाभाविकस्यलघोः परिग्रहार्थत्वात् तथासति सूत्रस्य प्रवृत्तिरततक्षदित्यत्रस्यादप्रवृत्तिश्चाचीभवदित्यत्रस्यात् अनिष्टफलस्यापि सूत्रे लघुग्रहणेनकल्पनसंभवात् ॥ एवमततक्षदित्यादौ सन्वल्लघुनीत्यस्यापत्तिः स्यादितिभैरवमिश्राः ॥ प्रथमाध्यायस्थानामिति ॥ एतद्विशेषणफलमाद्यन्तौटकितावित्यादेरनुपन्यासेऽपिक्षतिविरहः ॥ द्वितीयविशेषणस्यतु फलम् प्रगृह्यसंज्ञाद्यनुपन्यासेऽपिक्षतिविरहइतिभावः ॥ अत्र वदन्ति यद्यपि लोपसंज्ञा एतत्तदोरोरीत्यादौ सन्धिकार्योपयोगिनी यदिच सन्धिकार्येकार्यितया निमित्ततयावानोपयोगिनी सासंज्ञेति ब्रूषे तर्हि वृद्धिसंज्ञापि नतथेतिन वक्तव्या भवति च सोऽचिलोपेचेत् हलोपइत्यनयोर्लोपसंज्ञाऽपि निमित्ततयोपयोगिनी ॥ किञ्च लघुसंज्ञा न कथञ्चिदपि सन्धिकार्योपयोगिनी यदिच गुरुसंज्ञायाबाध्यतया तदुपन्यासः तदा पदसंज्ञाबाधकतया भसंज्ञाऽप्युपन्यस्यताम् किञ्च स्वादिष्विति पदसंज्ञाऽपि माभ्यामित्यादौ सन्धिकार्योपयोगिनीति तदनुपन्यासान्न्यूनता एवं टिसंज्ञायाअनुपन्यासेनाऽपिन्यूनता एवं निपातसंज्ञाऽपि न सन्धिकार्योपयोगिनीति सापि न वक्तव्यास्यात् एवं संप्रसारणसंज्ञा संप्रसारणाच्चेति सन्धिकार्योपयोगिनीतिवक्तव्या तथापि प्रायेणसन्धिकार्योपयोगिनीनां प्रकरणं प्रायेणसमाप्तमित्यर्थान्नकश्चिद्दोषः शेखरोक्तविशेषणेतु व्यर्थएव तद्दानेऽप्यननुगमादित्याचारिणः ॥ अअइत्यादीति आदिनापूर्वत्रासिद्धमित्यस्यसंग्रहइतिसर्वेष्टसिद्धिः ॥

इति संज्ञाप्रकरणम् ।

इकोगुणवृद्धी ॥ व्याख्यानादिति अन्यासंभवरूपाद्व्याख्यानादित्यर्थः

तथाहि नतावत् संज्ञा समानविभक्त्यन्तत्वाभावात् वृद्धिरादैच् इक्च अदेङ्चगु-
णइत्येवमिद्धे इकोगुणवृद्धीइत्यस्यारम्भाच्च जाग्रोऽविचीत्यारम्भाच्च। नापि विधिः
ओर्गुणइत्यादेरारम्भात् नच ओर्गुणइत्यादेरत्रगुणएवेतिनियमार्थत्वमस्त्वितिवा-
च्यम् एवं विधित्वकल्पनेगौरवात् वहुलक्ष्यविसंवादाच्च पूर्वोत्तरसाहचार्येणगुण-
शास्त्रत्वस्ययुक्तत्वाच्च ॥ नापि नियमः अन्यैरगतार्थत्वात् वाक्यभेदाद्यापत्तौ
गौरवाच्च ॥ नवा अतिदेशः समानविभक्त्यन्तत्वस्यवतेश्चानिर्देशात् ॥ नापि
अधिकारः तथासति इकोगुणवृद्धी नधात्वितियोगविभागवैयर्थ्यात् ॥ नापि
निषेधः नञाऽघटितत्वादिति ॥ सामर्थ्यादितिभावइति एवञ्चैतत्सूत्रघटकोगुण-
वृद्धिशब्दोगुणवृद्धिशब्दबोध्याकारादौ लाक्षणिकइतिभावः ॥ तथाच गुणपदा-
वच्छिन्नविधेयताप्रयोजकंगुणपदंवृद्धिपदावच्छिन्नविधेयताप्रयोजकं वृद्धिपदंवा
यत्रास्ति तत्रेकइति षष्ठ्यन्तंपदमुपतिष्ठतइतिफलितोऽर्थः ॥ विधेयतयोर्गुणवृ-
द्धिपदावच्छिन्नत्वविशेषणाद्गुणवृद्धिसंज्ञासूत्रयोर्नास्याः प्रवृत्तिः विधेयत्व-
विशेषणादतोगुणे, वृद्धिर्यस्येत्यादावनुवादेनास्याः प्रवृत्तिः गुणवृद्धिपदनिवे-
शाच्चयदादीनामः पथिमथीत्यादौ नास्याः प्रवृत्तिः ॥ ननु पूर्वसूत्रयोर्गुणवृद्धि
पदयोः संज्ञापरत्वादनुवृत्तावपि संज्ञिबोधनार्थमुपक्षीणयोरिहत्यगुणवृद्धिपदयोः
सामर्थ्याभावात्कथंलक्षणेत्यतआह अनुवर्त्तमानंचेति संज्ञिपरमेवेति शब्दाधि-
कारादितिभावः ॥ ननु अनुवृत्तमपिपदपदं स्वादिष्विवतिसूत्रेसंज्ञापरमेवात-
आह यद्वेति ॥ तदप्यनुवर्त्त्येति गुणवृद्धिग्रहणमप्यनुवर्त्त्येत्यर्थः अनुवर्त्तमानञ्च
शब्दस्वरूपपरमर्थाधिकारानुरोधादितिभावः ॥ योजनयेति इतः प्रत्येकमन्वयः
उच्चार्येतिशेषः तस्य च विधानेऽन्वयः अतोनद्वन्द्वासाधुत्वम् गुणोगुणोवृद्धिर्वृ-
द्धिरिति योजनेतु तत्त्वंस्यात् ॥ दृष्टत्वादिति संज्ञाकरणेनान्यत्रसंज्ञिपरत्वमिति
नियमस्तु संज्ञाशास्त्राद्यत्र संज्ञापदमनुवर्त्तते तद्भिन्नस्थलएवेतिभावः ॥ ननु
संज्ञासूत्रादनुवर्त्तमानसंज्ञापदस्यार्थाधिकारानुरोधाच्छब्दस्वरूपपरत्वाङ्गीकारे-
ष्णान्तेतिसूत्रेऽनुवर्त्तमानसंख्यापदस्यापि तथात्वापत्तिरित्याशङ्क्याह ष्णा-
न्तेति ॥ तदन्तत्वेति षान्तत्वनान्तत्वेत्यर्थः ॥ परेतु संज्ञापरेगुणवृद्धिपदे अ-
नुवर्त्त्ययोजनायानोपयोगः पूर्वसूत्राभ्यामदेङ्पदमादैच्पदञ्चानुवर्त्त्य यत्रेमे वि-
धीयन्ते तत्रेकइतिषष्ठ्यन्तं पदमुपतिष्ठतइत्येतावतैवसिद्धे गुणवृद्धिग्रहणसाम-

र्थ्यादुक्तार्थलाभसंभवात् यद्वा संज्ञाविधायकशास्त्रीयविधेयतावच्छेदकधर्मेतर-धर्मावच्छिन्नविधेयताप्रयोजकशास्त्रे संज्ञाशास्त्रादनुवर्तमानस्यापि संज्ञिपरत्वमे-वेति नियमेनस्वादिष्विति सूत्रे संज्ञापरत्वेऽपि ष्णान्तेत्यत्रसंज्ञिपरत्वस्यसि-द्धिवदिहाप्यनुवर्त्तमानगुणवृद्धिपदयोः संज्ञिपरत्वेन सिद्धेः गुणवृद्धिग्रहण-सामर्थ्येनोक्तार्थलाभसंभवादित्याहुः ॥ साक्षादुच्चरितस्येति उच्चरितस्येत्य-स्योच्चारणप्रयोज्यबोधीयविषयताश्रयस्येत्यर्थः विषयता च विधेयताख्या सा-क्षादित्यनेन च विधेयतायामुच्चार्यमाणवृत्तिधर्मेणसाक्षादवच्छिन्नत्वंविवक्षितम् तथा चोच्चार्यमाणवृत्तिधर्मेण साक्षादवच्छिन्नविधेयताश्रयत्वं तत्त्वमितिभावः ॥ साक्षात्तत्तच्छब्दानुवादेनेति यत्किञ्चिच्छास्त्रीयोद्देश्यतावच्छेदकज्ञानसंपादकत्वे-नोपयुज्यमाना याऽऽनुपूर्वी तदवच्छिन्नोद्देश्यतानिरूपितविधेयताश्रयत्वं तत्त्वमि-तिभावः तथाचैवमुक्तंभवतिप्रतिपदोक्तत्वम् यत्रशास्त्रेलक्षणप्रतिपदोक्तपरिभाषा-संचारणीया तच्छास्त्रजन्यबोधोपयोगिनी या आनुपूर्वी तद्विशिष्टत्वम् वैशिष्ट्यञ्च स्वेनसाक्षादवच्छिन्नविधेयताश्रयत्व स्वप्रकारकज्ञानप्रयोज्योद्देश्यतानिरूपित-विधेयताश्रयत्वैतदन्यतरसंबन्धेन आद्यसंबन्धदानाद्घुमास्थेत्यत्र पापदेन पा-पानइत्यस्यैवग्रहणं नतु पैइतिकृतात्वस्य तथाहि घुमास्थेतिशास्त्रजन्यबोधोप-योगिनींया पात्वरूपानुपूर्वी तयासाक्षादवच्छिन्नायापापानइत्येतच्छास्त्रीया-विधेयता तदाश्रयः पानार्थकः पाएव नत्वात्वनिष्पन्नः पाः तस्य पैत्वावच्छि-न्नायाआदन्तत्वावच्छिन्नायावाविधेयतायाआश्रयत्वेऽपि तदभावात् ॥ द्वितीय-संबन्धदानाद्विभाषादिक्समासइत्यत्र दिङ्नामान्यन्तरालइतिविहितसमासस्यैव-ग्रहणं नतु अन्यस्य तथाहि विभाषादिगितिशास्त्रजन्यबोधोपयोगिदिक्त्वरूपा-नुपूर्वीप्रकारकज्ञानप्रयोज्या या उद्देश्यता सादिग्वाचकशब्दत्वावच्छिन्ना तन्नि-रूपितविधेयताश्रयः स एवेतितस्यैवग्रहणम् ॥ एवमेव तृतीयासमासइत्यत्र तृ-तीयासमासपदेन पूर्वसदृशेतिविहितः समासएवगृह्यते नतु तदन्यः तथाहि तृ-तीयासमासइत्यत्रसर्वादीनीत्यस्यानुवृत्तेस्तदुपयोगिन्यानुपूर्वी पूर्वत्वं तज्ज्ञानप्र-योज्योद्देश्यता पूर्वसदृशेतिशास्त्रीयैव ननु तृतीयातत्कृतार्थेत्यादिशास्त्रीयेतिन-दोषः ॥ प्रकृतेतु इकोगुणेतिशास्त्रजन्यबोधोपयोगिगुणत्ववृद्धित्वरूपानुपूर्व्या-साक्षादवच्छिन्नविधेयताश्रयत्वस्यतदानुपूर्वीप्रकारकज्ञानप्रयोज्योद्देश्यतानिरूपि-

तविधेयताश्रयत्वस्यवाक्वचिदप्यदेङादावभावाल्लक्षणप्रतिपदोक्तयोरुभयोः सं-
भव एवतत्प्रवृत्तेरत्राप्रवृत्तिरितिभावः ॥ इतिवार्थादिति इतिचार्थादितियुक्तः
पाठः समुच्चयस्येष्टत्वात् ॥ स्यादेतत् एवंप्रतिपदोक्तत्वस्वीकारे गणयतीत्यत्र-
दीर्घेनस्थानिवदितिनिषेधापत्तिः वृद्धे रपिदीर्घत्वादितिचेन्न अनुस्वारदीर्घज-
शित्यत्र पूर्वोत्तरसाहचर्येण तच्छब्दविहितस्यैवतस्यग्रहणात् ण्यल्लोपावितिवा-
र्त्तिकेऽपोयङादिसाहचर्यादन्यतरोपादानउभयत्रनस्यादित्युभयोपादानमिति-
बोध्यम् ॥ ध्वनितमिति लक्षणप्रतिपदोक्तपरिभाषयाविवक्षितार्थकथनाभावेन-
ध्वनितमित्यर्थः ॥ अतएवक्तोऽधिकरणेचेत्यादिविहितेक्ते निष्ठाप्रयुक्तकार्य
लटःशत्रितिविहितयोः सत्कार्यम् शालादौ वृद्धकार्यं पचन्तीत्यादौगुणकार्यं दी-
र्घपदाविहितेऽपिशालादीनामाकारेदीर्घंचेतिगुरुत्वम् ह्रस्वपदाविहितेऽपिदेवदत्ता-
दिघटकह्रस्वे संयोगेगुर्वितिगुरुत्वञ्च सिद्ध्यति ॥ परिभाषाणांलिङ्गवत्त्वनियमा-
दाह अस्याश्चेति ॥ विधेयसमर्पकेति गुणवृद्धिपदावच्छिन्नविधेयताप्रयोजके-
त्यर्थः तेनगुणवृद्धिसंज्ञाविधौनोपस्थितिरित्यवोचाम ॥ नन्वचोञ्णितीत्य-
त्रस्थानिनिर्देशाद्विधेयसमर्पकेऽपि निर्दिष्टस्थानिकेऽनुपस्थितिकल्पने पुगन्तेत्य-
त्रापि पुकिअन्तः पुगन्तः लघ्वीउपधालघूपधेतिसमासपक्षेनिर्दिष्टस्थानिकत्वा-
त्कथमेतदुपस्थितिरिति चेन्न अचोञ्णितीत्यत्राजग्रहणेन यत्राच्त्वव्याप्यधर्मपु-
रस्कारेण वर्णरूपस्थानिनिर्देशस्तत्रैवतदनुपस्थितिकल्पनात् अथवा परिभाषाया-
अनियमेनियमकारकत्वेनाचोञ्णितीत्यादावनियमाभावादप्रवृत्तिः पुगन्तेत्यत्र-
पुगन्तांशेऽनियमात्तदुपस्थितिः लघूपधांशउपधात्वस्यवर्णमात्रविश्रान्तेरनियमा-
प्रसक्तेस्तदनुपस्थितावपि नदोषः अकारस्यगुणेऽपि फलेऽविशेषात् ॥ विधी-
येतेइतीति गुणवृद्धीभवतइत्यर्थके गुणवृद्धिपदे यत्र श्रूयेतेइत्यर्थः ॥ एवमचश्चे-
त्यत्रअभवतीत्यर्थकानि ह्रस्वदीर्घप्लुतपदानि यत्रश्रूयन्त इत्यर्थोबोध्यः एतेन गु-
णादीनांलक्ष्येविधानेन तत्रैकपदोपस्थितिः स्यादित्यपास्तम् ॥ अतएवेति त-
थाच भवन्ति शालीयइत्यादौ नदोषः अन्यथा एधे औपगवीयइत्यादावेवतौ-
स्यातामितिभावः ॥ अपास्तमिति एतेन विधीयेतेइतिपदाध्याहारेइदमेवलि-
ङ्गमितिबोध्यम् ॥ ननु विधौपरिभाषोपतिष्ठतइतिपरिभाषयैवेष्टसिद्धौविधीयेते-
इत्यध्याहारोविफलइत्यतआह एतन्मूलकइति ॥ उदृघोषइति एतेन तस्याउ-

दीर्घामातइतिसूत्रस्थस्थानग्रहणज्ञापितत्वंनेतिसूचितम् ॥ अथ विधौपरिभाषे-
तिपरिभाषायाःकोऽर्थः यदि विधेयताप्रयोजकेपदेएवपरिभाषोपस्थितिरित्यर्थ-
स्तदास्थानेऽन्तरतमइत्यादिकतिपयपरिभाषातिरिक्तपरिभाषाणांनिर्विषयत्वाप-
त्तिरितिचेन्न परिभाषाणां यावत्यापरम्परया विधेयोपकारकत्वं नाप्राप्तंतद-
धिकपरम्परयाविधेयोपकारकत्वं न भवतीत्यर्थात् तथाच षष्ठीस्थानइत्यस्या-
विधेयेसाक्षाद्विशेषणंयदिकोयणचीत्यादाविगादि तत्रैव प्रवृत्तिर्नतूदीर्घामित्य-
त्रेतिस्थानेग्रहणं चरितार्थम् ॥ ननु विधावितिपरिभाषाऽभावेऽचश्चेत्यस्याअनु-
वादेऽपि प्रवृत्तिः स्यादतउपसंहरति एवञ्चेति ॥ इत्यादेरिति आदिना त-
स्मादित्येत्यादेः संग्रहः ॥ अनुवादेऽपीति अनूद्यमानविशेषणविशेषणेऽपी-
त्यर्थः ॥ प्रत्ययस्येति अत्रापीत्यत्र तस्मिन्नित्यस्याः असुपइत्यत्र तस्मादि-
त्यस्याश्चोपस्थितिरितिभावः ॥ उदात्तस्वरितयोरिति अत्र षष्ठीस्थानइत्यस्याः
प्रवृत्तिः ॥ इत्यादौ न दोषइति आदिना अल्लोपोऽनइत्यत्र तत्रहि अनन्त्य-
विकारन्यायखण्डनपक्षे अनस्तक्ष्णेत्यत्राद्याकारलोपाभावायासर्वनामस्थानइ-
त्यस्यान्विशेषणत्वंभाष्ये सिद्धान्तितम् ॥ स्पष्टार्थमेवेति परिभाषामङ्गीकुर्वत-
स्तवमतेविधीयेतेइत्यध्याहारे तात्पर्यग्राहकं प्रकृतसूत्रे गुणवृद्धिग्रहणमित्यर्थः ॥
नच ममविधावितिपरिभाषाऽनित्यत्वज्ञापनार्थं तत् तेन उदात्तस्वरितयोरित्या-
दौनदोषइतिवाच्यम् एवंसति तामनङ्गीकृत्यैवस्थानग्रहणेन परिभाषासा-
मान्यस्यैवानित्यत्वज्ञापनेन स्वाभीष्टस्यसाधयितुमुचितत्वादितिभट्टाः ॥ यत्तु
विधौपरिभाषेतिपरिभाषाया अचः परस्मिन्नित्यत्र पूर्वत्वस्यनित्यसाकाङ्क्ष-
त्वेनाकाङ्क्षाशमकोपस्थितात्पदेतस्मादितिपरिभाषाया अनुपस्थितेर्व्यवहिता-
व्यवहितसाधारणपूर्वत्वग्रहणंफलमुक्तं पाठकेन तच्चिन्त्यम् अचःपरस्मिन्नित्यस्य-
गुणत्वात्तत्रपञ्चम्या अश्रुतत्वाच्चोत्तरांशानुपस्थितौ सन्नियोगशिष्टन्यायविरोधा-
च्चस्वरेनिषेधाच्चगणयतीत्यत्रस्थानिवत्त्वेन वृद्धिवारणपरभाष्यप्रामाण्याच्चाव्य-
वहितत्वांशानुपस्थित्तेस्तत्रसिद्धत्वात् ॥ नन्वेवं पदोपस्थापकत्वेऽपिमिदेर्गुणइ-
त्यादौदोषएव स्थानषष्ठीनिर्णयस्येव गुणवृद्धिपदे विधेयसमर्पकत्वनिर्णयस्या-
पि वाक्यार्थबोधोत्तरभावित्वेनालोन्त्यपरिभाषाऽपेक्षयाऽस्याप्यन्तरङ्गत्वाभावात्
किञ्च वाक्यार्थबोधे विधेयसमर्पकत्वनिर्णयस्तन्निर्णयेपरिभाषोपस्थितिस्तदुपस्थि-

तौचाप्रामाण्यज्ञानानास्कन्दितवाक्यार्थबोधइतिचक्रकापत्तिश्चेत्यतआह तत्रेति पूर्ववाक्यार्थबोधाभावेऽपि विधेयताप्रयोजकत्वग्रहेप्रतिबन्धकाभावविशिष्टप्रथमान्तपदमात्रदर्शनस्यहेतुत्वेन तत्त्वज्ञानं सुलभमितिभावः ॥ वृद्धिर्यस्येत्यादौतु यच्छब्दयोगस्य प्राथम्यस्य च प्रतिबन्धकत्वं बोध्यम् प्राथम्यश्च प्रथमान्तपदान्तरापेक्षयैव विवक्षितं तेन गुणोयङ्लुकोरित्यादौगुणपदेप्राथम्येऽपिपरिभाषोपस्थितया चेच्छिद्यतइत्यादावनन्त्यस्येकोगुणसिद्धिः ॥ ननुकौस्तुभोक्तरीत्या डउप्रत्ययेङित्त्वसामर्थ्याद्व्यञ्जनस्यगुणाभावइतिकल्पनेन एधितेत्याद्यर्थत्वमस्याअयुक्तमतआह भिन्नइत्यादाविति ॥ इग्लक्षणत्वसंपत्त्यर्थंचेति सामान्यतोनिषेधस्वीकारेतु लैगवायनइत्यादौ तद्धितेष्वचामिति प्राप्तायाअपिवृद्धेर्निषेधापत्तिरितिभावः ॥ ननु तत्रगित्साहचर्यात् क्ङितोरपिधात्वधिकारीययोरेवग्रहणान्नलैगवायनइत्यत्रनिषेधसम्भवइति चेन्न एवमपिकर्मणिङि कामयतइत्यत्रातउपधायाइतिप्राप्तवृद्धिनिषेधाभावायतदावश्यकत्वात् एतन्मते तत्रगकारप्रश्लेषस्यफलाभावेन साहचर्यस्यासम्भवाच्चेतिबोध्यम् ॥ वस्तुतस्तु व्यञ्जननिवृत्त्यर्थमपीदमावश्यकं कौस्तुभोक्तंतु न युक्तम् उणादीनामव्युत्पन्नत्वेन डऔङित्त्वस्यज्ञापकत्वासम्भवादितिचिदस्थिमालाकृतः ॥ अचश्च ॥ शेषं प्राग्वदिति पदोपस्थापकत्वं शब्दव्यापाराश्रयणम् विधीयतइतिपदाध्याहारश्चेतिभावः तथाच ह्रस्वादिपदावच्छिन्नविधेयताप्रयोजकह्रस्वदीर्घप्लुतान्यतमपदघटितेशास्त्रेऽचइति षष्ठ्यन्तं पदमुपतिष्ठतइतिफलितोऽर्थः तेन ऊकालइत्यत्र त्यदादीनामित्यादौ छेचेत्यादौ च नदोषः अन्यथा ह्रस्वादिसंज्ञाऽचः स्थानेजातानामेवस्यात् त्यदादीनामित्यत्वमन्त्यस्यहलोनस्यात् छेचेतितुक् श्रीपच्छत्रमित्यत्रैवस्यात् न देवच्छत्रमित्यत्रेतिबोध्यम् ॥ आद्यन्तौ ॥ एकत्रेति एकधर्मावच्छिन्नइत्यर्थः तेन धवखदिरौच्छिन्धीत्यादौ धवखदिरयोर्भिन्नच्छिदयोरन्वयेऽपिनानुपपत्तिः ॥ द्वन्द्वइति इच्छब्दएकशेषस्याप्युपलक्षणमिदम् ॥ सूत्रारम्भसामर्थ्यादिति हलोयमामित्यादौ स्थानाख्यलौकिकप्रमाणेनैवसिद्धेरितिभावः ॥ एवंरीत्येति समूहयोरन्वयबोधोत्तरं प्रत्येकमन्वयइतिरीत्येत्यर्थः ॥ पुनः प्रत्येकमन्वयइति अन्यथागापोष्टगितिटक्पर्यायेणादावन्तेच स्यात् नान्येटितः कितोवेतिभावः ॥ भाष्यइति तत्रहि अजाविधनौ देवदत्तयज्ञदत्तावि-

स्युक्ते नज्ञायते कस्याजाधनं कस्यावयइतीत्युक्तम् ।। तत्र गमकाभावेन नप्रत्ये-
कमन्वयः इहतु यथासंख्यमितिसूत्रमेवगमक मितितत्त्वम् ।। परेतु साहित्यरू-
पैकधर्मावच्छिन्नेऽनेकस्यान्वयित्वमात्रेणसाहित्यसत्त्वेन द्वन्द्वस्य साहित्याव-
च्छिन्ने क्रमेणान्वयेन यथासंख्यान्वयस्यचोपपत्तौ द्वेधाबोधाश्रयणंविफलमेव
नचैवमजाविधनावित्यत्रापिक्रमेणसाहित्यावच्छिन्नयोरन्वयसंभवादुक्त भाष्यवि-
रोधइति वाच्यम् शास्त्रे यथासंख्यसूत्रस्यक्रमिकान्वयनियामकत्वेऽपि लोके
तथानियामकाभावेन भाष्यतोऽविरोधात् नच लोकेस्थानाख्यप्रमाणेन तदाप-
त्तिर्वाच्या तस्यात्रविषयाभावादितिविस्तरेण यथासंख्यसूत्रेनिरूपयिष्यामइ-
त्याहुः ।। परत्वादमुंबाधतइति नच गापोष्टगित्यादिकित्प्रत्ययेउभयोरपि समा-
वेशसंभवाद्विरोधाभावेन विप्रतिषेधसूत्राप्रवृत्तावन्त्यत्वेनधातुत्वे आधि पूर्धिमि-
त्यादावेरनेकाचइतियणप्रसङ्गइतिवाच्यम् तेन तस्यैवावध्यवधिमद्भावस्यावय-
वावयविभावस्यचलोकतन्त्रविरुद्धत्वादितिभट्टाः ।। आचारिणस्तु प्रत्ययः पर-
श्चेत्यनयोः पदैकवाक्यतयाऽन्वयस्यवक्ष्यमाणत्वेनवाक्यार्थबोधात्पूर्वमेवप्रवृत्तेः
अस्यच टकितौयमुद्भ्यविहितौतदाद्यन्तौ भवतइत्यर्थेनवाक्यार्थबोधोत्तरमेव-
प्रवृत्तेरुभयोर्यौगपद्याभावादिदमयुक्तमित्याहुः ।। तत्रैवेदमिति उत्सर्गसमान-
देशत्वादपवादस्येतिभावः ।। यथासंख्यसिद्धमिति गुणानांचपरार्थत्वादिति
न्यायस्तु नात्रशास्त्रआश्रीयते एतत्सूत्रस्थभाष्यप्रामाण्यात् ।। इताविति कि-
मिति टकावित्येवार्शआद्यजन्तमस्त्वित्यभिप्रायेणप्रश्नः नचैकेनैव ककारेण कुको-
ऽन्त्यावयवत्वेसिद्धे ककारद्वयोच्चारणमेवेत्संज्ञकेनैवपूर्वपरावयवत्वबोधनं ना-
न्येनेतिज्ञापकंभविष्यतीति प्रकृतइद्ग्रहणंव्यर्थमितिवाच्यम् ककारांशएव विशे-
षापेक्षज्ञापकत्वसंभवात् कुकः ककारस्याकरणेनलाघवमित्येतत्पर्यन्तं पृष्टुराशय-
कल्पनाच्चेतिदिक् ।। मिदचोऽन्त्यात् ।। ननु पूर्ववद्विशेषचिन्तैवात्राप्यस्तु सा-
मान्यचिन्ताङ्गीकारे किंमानम् नच श्नमोमित्त्वंतत्रमानं तस्यश्रवणार्थत्वस्यापिसं-
भवात् नच श्नान्नलोपइतिसूत्रं तथेतिवाच्यम् सामर्थ्यात्तस्यव्यवहितेऽपि प्रवृ-
त्तिकल्पनादतआह तृणहेति ।। सौत्रमिति निर्द्धारणविभक्तेः समूहवाचकादु-
त्पत्तेर्वक्ष्यमाणतयाऽचपदएकशेषावश्यकत्वेन तस्य च समाहारद्वन्द्वविषयेऽप्रवृत्त्या-
द्विवचनं बहुवचनं च ततन्यायं कारकइत्यत्र निर्धारणसप्तम्यन्तत्वे कारके-

च्चितिवद्देदितिभाष्येण निर्धारणविभक्तेर्बहुवचनरूपाया एव साधुत्वमित्यपूर्वार्थकल्पनं तु वृथेति भट्टाः ॥ परे तु अन्त्यादित्येतत्समानाधिकरणमच इति पञ्चम्यन्तमेव तत्रान्त्याच्त्वस्य नित्यसाकाङ्क्षत्वेन रबान्तसमुदायस्याक्षेपादजन्तसमुदायान्त्यादचः परः प्रत्यासत्त्या तादृशसमुदायावयवो मित्कार्यं भवतीत्यर्थलाभसंभवात्सौत्रत्वकल्पनं विफलमेव अतएव भाष्ये अत्र निर्धारणषष्ठीचर्चा एकवचनस्य युक्तत्वायुक्तत्वविचारचर्चा च न दृश्यत इत्याहुः ॥ यस्य विहितस्तस्यैवेति अन्त्याचस्तु न परामर्शः ततः परत्वस्य तदवयवत्वस्य चैकत्र विरुद्धत्वात् ॥ न्याय्येऽर्थे लिङ्गमप्याह अतएवेति ॥ इति भाष्यमिति पञ्चारत्नीनीत्यादौ नुमि कृते इगन्तकालेति सूत्रसिद्धपूर्वपदप्रकृतिस्वराभावमाशङ्क्येदमुक्तम् ॥ परग्रहणं कुर्वतः सूत्रकृतोऽपि समुदायभक्तत्वमेव सम्मतम् अन्यथा मिदचोऽन्त्यस्येत्येवद्वेदिति बोध्यम् ॥ इति भाव इति मूलकृत इति भावः ॥ वस्तुतस्तु उरण्रपर इतिसूत्रे स्ववक्ष्यमाणरीत्या परशब्दस्यैवावयववाचकत्वेन पूर्वेनाभेः कायस्येत्यत्रेवान्त्यान्चवधिकपरत्ववान् समुदायावयवो मिद्भवतीति सूत्रार्थः अन्त्यपदानुवृत्तिपरसूत्रद्वयभाष्यं त्वेकदेशिन इति बोध्यम् ॥ ननु मुञ्चतीत्यादौ मुच्धातोरुकारात्परत्वं तद्धात्वन्त्यावयवत्वं च नुमि बाधितमत आह मुञ्चतीत्यादिविषये त्विति ननु समुदायनिरूपितत्वचरमत्वोभयविशिष्टावयवत्वस्यान्तपदार्थतावच्छेदकत्वेन विशिष्टस्यायोग्यत्वेऽपि अवयवत्वमात्रबोधस्तु योग्यत्वात्स्यात्तत्राह फलाभावादिति तन्मध्यपतितन्यायेनैव तत्त्वसिद्धेरिति भावः ॥ विशिष्टाभिप्रायेणाह अयोग्यत्वादिति ॥ इत्यंशाप्रवृत्तेरिति न च विनिगमकाभावादन्त्यादचः परत्वांशस्यैवाप्रवृत्तिरस्त्विति वाच्यम् तद्बोधनवैयर्थ्यस्यैव गमकत्वात् न च हलन्तेऽप्रवृत्तिरेव तद्बोधनफलम् तावन्मात्रफलकत्वे मिदजन्त्यस्येत्येव वाच्येऽधिकस्य वैयर्थ्यादिति भावः ॥ अवयववाचिपरशब्दाश्रयणे तु नायोग्यत्वमिति बोध्यम् ॥ षष्ठीस्थानेयोगा ॥ अनुवृत्त्याद्यभावादनिर्द्धारितेत्येतल्लाभोपायमाह परिभाषाणामिति ॥ अनियम इति सन्देहे सति निश्चयप्रयोजकत्वादित्यर्थः यथा अस्थानपदार्थनिरूपितः संबन्ध एतत्षष्ठीप्रयोज्यबोधविषयो न वेति सन्देहे सति नयानिश्चीयते ॥ परिभाषाणामितीतिप्रतीकमुपादाय आचारिणस्तु इदमयुक्तम् अलोऽन्त्यस्य आदेः परस्येत्येतयोरन्त्यस्यानन्त्यस्यादेरनादेश्चाप्राप्तेः

सन्देहे नियामकत्वाभावात् नचावयवषष्ठ्यादिषु सन्देहइति प्रकृतसूत्रस्थभाष्यन्तु सामान्येनार्थोपदेशस्यसंशयस्थलएव प्रवृत्तिरित्यभिप्रायकम् लौकिकोयंदृष्टान्तः तद्यथा लोकेकश्चित्कश्चित्पृच्छति ग्रामान्तरंगमिष्यामि पन्थानंमेभवानुपदिशत्विति सतस्माआचष्टे अमुष्मिन्नवकाशे हस्तदक्षिणोग्रहीतव्यः अमुष्मिन्नवकाशेहस्तवामइति यस्तत्रतिर्यक्पथोभवति न तत्रसन्देहइति नासावुपतिष्ठते एवमिहापि सन्देहेनियमइतिभाष्येणतथैवलाभात् यद्वा पाक्षिकप्रासिकबाधेनोपपत्तौ नियतप्रासिकबाधोनन्याय्यइत्यभिप्रायकंभाष्यमित्याहुः ॥ अनिर्द्धारितेति सम्बन्धविशेषविषयकबोधजनकत्वप्रकारकतात्पर्यविशेष्यत्वप्रकारकसन्देहविशेष्याषष्ठी स्थानपदार्थनिरूपितसम्बन्धार्थविषयकबोधजनकत्वप्रकारकतात्पर्यविशेष्यत्वप्रकारकनिश्चयविशेष्याभवतीत्यर्थः ॥ अवयवषष्ठीत्वेति अवयवत्वनिरूपितनिरूपितत्वार्थकषष्ठीत्वेत्यर्थः ॥ निर्णयादिति स्वघटकत्व, स्वघटकान्त्यालवधिकपूर्वत्वोभयसंबन्धेन समुदायविशिष्टवर्णत्वस्योपधापदार्थत्वेनोपधात्वस्य स्वघटितसमुदायरूपनिरूपकांशे नित्यसाकाङ्क्षत्वेन निरूपकांशे नित्यसाकाङ्क्षपदार्थे निरूपकस्ययेनसंबन्धेनान्वयेनाकाङ्क्षाशान्तिस्तदितरसंबन्धाबोधकत्वस्यतत्समभिव्याहृतषष्ठ्यां नियमेनात्रषष्ठ्यानिरूपितत्वेतरसंबन्धाबोधकत्वेन सन्देहाभावादित्यर्थः ॥ निपातनात्साधुत्वस्येति एत्वव्यधिकरणबहुव्रीह्योरित्यादिः स्थानत्वस्यैव संबन्धत्वेतु स्थानंयोगोऽस्याइत्येववदेदितिभावः ॥ ननुअस्तेर्भूरितिसूत्रघटकषष्ठ्यंशेऽस्तेरनन्तरेसमीपेवेत्यादिभाष्ये अनन्तरादिपदोपादानेन तेषां षष्ठ्यर्थत्वं कल्प्यते तथाच स्थानात्मकएवसम्बन्धः षष्ठ्यर्थोभविष्यतीत्यतआह अस्तेरनन्तरइति ॥ ननु प्रसङ्गार्थकः स्थानशब्दोऽन्यत्रनदृष्टोऽतआह दर्भाणामिति अभिचारात्मकइष्टिविशेषइदम् ॥ शराः स्थूलतृणविशेषाः प्रस्तरोमुष्टिविशेषः ॥ भावेल्युडिति तथाच वृत्तिविशेष्यतावच्छेदकतावच्छेदकताकेष्टसाधनत्वप्रकारकभ्रमविषयत्वप्रकारकज्ञानीयविशेष्यतावच्छेदकधर्मावच्छिन्नविशेष्यताकेष्टसाधनत्वप्रकारकप्रमाविषयत्वप्रकारकज्ञानीयविशेष्यतावच्छेदकतावच्छेदकता स्थानपदार्थः वृत्तित्वं द्वितीयावच्छेदकतायांविशेषणम् वृत्तित्वान्वयिनिरूपितत्वं षष्ठ्यर्थः स्थानपदार्थस्य चाश्रयत्वसंबन्धेनविधेयेऽन्वयः यथादर्भाणामित्यत्र दर्भनिरूपितवृत्तितावतीया विशेष्यतावच्छेदकतावच्छेदकता सा

दर्भकरणकं प्रस्तरणमिष्टसाधनत्वप्रकारकभ्रमविषयतावदित्याकारकज्ञानीयप्रस्त-
रणनिष्ठविशेष्यतानिरूपितकरणत्वनिष्ठावच्छेदकतानिरूपिता तादृशावच्छेदक-
ताकेष्टसाधनत्वप्रकारकभ्रमविषयत्वप्रकारकनिरुक्तज्ञानीयविशेष्यतावच्छेदकप्र-
स्तरणत्वावच्छिन्नविशेष्यताकेष्टसाधनत्वप्रकारकप्रमाविषयत्वप्रकारकं यज्ज्ञानं
शच्छरकरणकं प्रस्तरणमिष्टसाधनत्वप्रकारकप्रमाविषयत्ववदित्याकारकं तदीय-
विशेष्यतावच्छेदकतावच्छेदकताश्रयाः शराइतिसमन्वयः एवमिकोयणित्यादा-
वपि अजव्यवहितपूर्वत्वविशिष्टेक्कर्मकमुच्चारणमिष्टसाधनत्वप्रकारकभ्रमविषय-
तावदिति यण्कर्मकोच्चारणमिष्टसाधनत्वप्रकारकप्रमाविषयत्ववदिति चज्ञानद्वय-
मादाय समन्वेयः स्थानपदार्थः ॥ अत्रज्ञानमुच्चारणादिक्रियाकर्तृसमवेतं ग्राह्यं
तेन यत्र कश्चित् अनेन मूर्खेणयणः स्थानइगुच्चार्यतइतिप्रयुङ्क्ते तत्रस्थानपदघ-
टितवाक्यप्रयोक्तरितादृशज्ञानाभावेऽपि नक्षतिः ॥ अथजरायाजरसित्यादावी-
दृशस्थानपदार्थस्वीकारे जरेइत्यादेः साधुत्वं न स्यात् जराकर्मकोच्चारणमिष्टसा-
धनत्वप्रकारकभ्रमविषयतावदित्याकारकज्ञानस्यापिस्थानपदार्थसमन्वयायकल्प-
नीयत्वादितिचेदत्र केचित् स्थानपदस्य वृत्तिविशेष्यतावच्छेदकतावच्छेदक-
ताकेष्टसाधनत्वप्रकारकप्रमाविषयत्वप्रकारतायां वृत्तिविशेष्यतावच्छेदकतावच्छे-
दकताकेष्टसाधनत्वप्रकारकभ्रमविषयत्वप्रकारतायां ज्ञानीयविशेष्यतावच्छेद-
कावच्छिन्नविशेष्यताकेष्टसाधनत्वप्रकारकप्रमाविषयत्वप्रकारकज्ञानीयविशेष्य-
तावच्छेदकतावच्छेदकतायांच खण्डशक्तिस्वीकारेण नित्यविधिस्थलेप्रथमप्रका-
रतांशमोषेण द्वितीयप्रकारतामात्रस्यनिरूपकत्वेनज्ञानेऽन्वयः विकल्पविधिस्थले
तु द्वितीयप्रकारतांशमोषेण प्रथमप्रकारतामात्रस्यनिरूपकतयाज्ञानेऽन्वयः तत्र-
तात्पर्यग्राहकं विभाषादिपदमेव तथाच विकल्पविधिस्थले जराकर्मकोच्चारणे-
ऽपीष्टसाधनत्वप्रकारकप्रमाविषयत्वप्रकारकज्ञानविशेष्यत्वेनोभयोरपि पुण्यज-
नकत्वान्नानुपपत्तिरित्याहुः ॥ अन्येतु अभावएवस्थानपदार्थः स्वप्रयोज्यत्व-
प्रतियोगिकत्वं षष्ठ्यर्थः अभावस्यस्वाश्रयफलजनकत्वसंबन्धेन विधेयेऽन्वयः
तथाच इकोयणचीत्यादाविक्प्रयोज्यत्वप्रतियोगिकाभाववदिष्टफलजनकोय-
ण्भवतीतिबोधः विकल्पस्थलेत्वभावस्यापि विधेयत्वेन जरसतदभावश्च जरा-
प्रयोज्यत्वाभाववत्फलजनकोभवतीत्यर्थेन जरसादेशाभावस्यापि पुण्यजनकत्वे-

नेष्टसिद्धिरित्याहुः ॥ केचित्तु क्रियेच्छाजनकेच्छाविषयीभूतफलजनकक्रियास्थानपदार्थः क्रियाचोपस्थितोच्चारणप्रस्तरणादिर्विवक्षिता क्रियान्वयीकर्मतानिरूपकत्वादिः षष्ठ्यर्थः क्रियायाश्च विधेये कर्मत्वादिनाऽन्वयः तथाचेक्कर्मकोच्चारणेच्छाजनकेच्छाविषयीभूतं यत् स्वर्गादिफलं तज्जनकोच्चारणक्रियाकर्मीभूतोयण्भवतीत्यर्थः ॥ दर्भाणामित्यत्रापि दर्भकरणकप्रस्तरणेच्छाजनकेच्छाविषयीभूतयज्ञसंपत्तिरूपफलजनकप्रस्तरणकरणीभूताः शराइत्यादिबोध इत्याहुः तद्विकल्पविधिस्थले दोषादुपेक्ष्यम् यदपि स्थीयतेऽस्मिन्निति व्युत्पत्त्या कालएवस्थानपदार्थः स्वोच्चारणाधिकरणत्वादिः षष्ठ्यर्थः तथाचेक्कर्मकोच्चारणाधिकरणकालवृत्त्युच्चारणकर्मयण्भवतीत्यादिरूपेणार्थमाहुः तदपि न युगपदिग्यणोरुच्चारणप्रसङ्गात् द्विमात्रेकारादृयुच्चारणाधिकरणकालेऽर्द्धमात्रिकयकारादृयुच्चारणासंभवाच्चेतिदिक् ॥ प्रसङ्गश्च सतिसंभवइति एवञ्च आरेत्यादावुरदत्वोत्तरं हलादिशेषदीर्घयोः कर्त्तव्ययोरनर्थकस्यापिप्रसङ्गोऽसंभवादृग्राह्यइतिभावः ॥ अर्थबोधनायप्रसङ्गइति आनुमानिकस्थान्यादेशभावकल्पकं वाक्यंस्थान्यर्थबोधनसमर्थस्यैवकल्पकमितिभावः ॥ तेस्तुरिति इदञ्चनशाब्दंकिन्तुफलितम् एवञ्च सर्वत्रस्थानिवाचकादेशवाचकयोस्तदृघटिते लक्षणया इकारघटितस्योकारघटितइत्येवं क्रमेणैकरूपएवशाब्दोऽर्थइति बोध्यम् ॥ अतइति आनुमानिकस्थान्यादेशभावस्योक्तरूपप्रसङ्गस्य च स्वीकारादित्यर्थः ॥ बुद्धिप्रसङ्गइति स्थान्यादेशसमर्पकयोः स्वबुद्धिलक्षकत्वमितिभावः ॥ इत्यप्यर्थइति इदन्तु बोध्यम् पचत्वित्यादौ पदत्वार्थावश्यकतदृघटितलक्षणयैव नित्यत्वोपपत्तौ प्रक्रियानिर्वाहकशक्यार्थमादायाचः परस्मिन्नित्यादेः सङ्गतौच बुद्धिलक्षकत्वं निष्फलमेवेति ॥ अतएवेति बुद्धिलक्षकत्वस्यशक्यार्थस्य चाङ्गीकाराद्वेत्यर्थः ॥ अचः परस्मिन्नित्यस्य निगाल्यतइत्यादावर्थवति सार्थक्यादाह आदीति तेन नपदान्तसूत्रस्थवरेयलोपादिग्रहणं संगृह्यते ॥ भाष्यइति आद्ये सर्वेसर्वपदादेशाइत्युक्तम् अन्त्ये कार्यविपरिणामादितिसिद्धमित्युक्तमितिबोध्यम् ॥ स्थानेऽन्तरतमः ॥ त्रिमात्रेणेति स्थानेऽन्तरेत्यस्यापूर्वविधायकत्वाभावादितिभावः ॥ नादेति इदमुपलक्षणंस्वसमनियतसंवारघोषयोरपि ॥ ननु स्थानेऽन्तरतमे. इतिसप्तम्यन्तपाठे तमब्ग्रहण-

यामितिपदं दिग्योगलक्षणपञ्चम्यन्तार्थान्वयिसंबन्धिकार्यपरम् तस्मिन्निति त-स्मादितिच तात्पर्यग्राहकम् तथाचौपश्लेषिकाधिकरणबोधकसप्तम्यन्तार्थोप-श्लिष्टस्य कार्यमव्यवहितपूर्वस्यभवतीति दिग्योगलक्षणपञ्चम्यन्तार्थान्वयिसंब-न्धिकार्यमव्यवहितोत्तरस्यभवतीति च क्रमेणवाक्यार्थबोधइत्यलम् ॥ पदस्य-चार्थइति सप्तम्यर्थविशिष्टप्रकृत्यर्थोलिङ्गमित्यर्थः ॥ नन्वस्यसूत्रस्यौपश्लेषिका-धिकरणबोधकस्थलएवप्रवृत्तिरितिकुतोलब्धमतआह अत्रसूत्रइति ॥ उपपदविभ-क्तेरिति केचित्तु तस्मिन्नितीत्यस्याधिकरणसप्तमीत्वं निर्दिष्टइत्यस्यसत्सप्तमीत्वं चवक्तुंयुक्तम् अन्यथा उत्तरसूत्रेनिर्दिष्टइत्यस्यपञ्चम्यन्तत्वेन विपरिणामस्यकर्त्त-व्यत्वापत्तेः निर्दिष्टइत्यंशे उपपदविभक्तेरितिन्यायस्त्वनित्यत्वान्नप्रवर्त्ततइ-त्याहुः ॥ पौर्वमिति अयंभावः सामीप्यं पौर्वापर्यं च कालिकदैशिकभेदा-द्द्विविधम् तच्च युगपदवस्थितानामेवेतिशब्दे ऽनित्यत्वकल्पेयौगपद्यासंभवेन द्वयोरप्यसंभवः यद्यपि लोके चैत्रात्पूर्वः फाल्गुनइत्यादौ भिन्नकालिकयोरपि कालिकं पौर्वापर्यं प्रतीयते तथापि शास्त्रे तथावक्तुमशक्यम् प्रत्ययनिमित्तक-कार्याणां प्रत्ययोत्पत्तेः पूर्वमपि कालिकतत्पूर्वत्वमादायप्रवृत्त्यापत्तौ बहूपप्लवा-पत्तेः ॥ नित्यत्वकल्पे ऽपि न तत्संभवः स्वोत्पत्त्यधिकरणक्षणसमीपक्षणोत्पत्ति-कत्वस्य कालिकसामीप्यस्यासंभवात् ॥ किन्तु स्वज्ञानाधिकरणक्षणसमी-पक्षणवृत्तिज्ञानविषयत्वमेवेत्युपश्लेषोबुद्धिकृतएवपर्यवसन्नइति ॥ एवमिति नि-र्दिष्टइत्यत्रेवेत्यर्थः ॥ इयमेव औपश्लेषिकाधिकरणसप्तम्येव ॥ दिग्योगल क्षणपञ्चम्यामेवप्रवृत्तिरिति तेनानुनासिकात्परइत्यादावप्रवृत्तिः फलम् ॥ दि-ग्योगलक्षणापीति अत्र व्याख्यानमेवशरणम् ॥ अन्येतु अत्रनिर्दिष्टइति नि-र्दिष्टादित्यर्थकमित्यादिसर्वंचिन्त्यम् दिग्योगाभावेनपञ्चम्यसंभवात् उत्तरस्ये-त्यस्यविधेयकोटिनिविष्टत्वात् किन्तु तस्मादित्येवोद्देश्यं तच्च उत्तरस्येत्येतत्प्र-त्यासत्त्यादिग्योगलक्षणपञ्चम्यन्तं निर्दिष्टइतिसप्तम्यन्तं यथाश्रुतमेवानुवर्त्तते तथाच दिग्योगलक्षणपञ्चम्यन्तार्थसंबन्धिकार्यमव्यवहितोच्चारितनिरूपितोपश्ले-षविशिष्टस्योत्तरस्यभवतीत्यर्थः अव्यवहितोच्चारितश्चपञ्चम्यन्तार्थएवेत्याहुः ॥ ननु पदानामर्द्धमात्राधिककालव्यवायेनोच्चारणमवग्रहः सच पदकाले भ-वति तत्रावग्रहे ऽपि अग्नाविष्णूइत्यादावानङ्भवति त्वदुक्तनियमे सनस्यादत-

आह अवग्रहइति ।। संप्रदायमेवविशदयति आनङादीति ।। नन्वकृतव्यूह-परिभाषयाऽवग्रहेणापश्लेषाभावसंभावनायां पूर्वमानङादि नस्यादतआह अकृ-तेति ।। नलक्षणेनेति लक्षणानुरोधिनः पदकारा भवन्ति नतु तदनुरोधि लक्ष-णंभवतीतिभावः ।। उत्तरांशविकलेति एतत्परिभाषाद्वयविषये यावानंशः सिद्धो बाधितोवाभवेत् तावन्तंविहायैवान्यांशोपस्थितिस्वीकारादितिभावः ।। व्यव-हिताश्चेतिसूत्रं सार्थकमिति अन्यथा तेप्रागित्यत्रप्राक्पदसत्त्वेनोत्तरांशस्य बा-धादनुपस्थितावव्यवहितत्वांशस्याप्यनुपस्थित्याव्यवहितप्रयोगासिद्धौ तद्वैयर्थ्यं स्पष्टमेव ।। अत्रेदमवधेयं परिभाषाद्वयस्य पूर्वत्वमव्यवहितत्वं षष्ठ्यंशः उत्तरत्व-मव्यवहितत्वं षष्ठ्यंशश्चेति प्रत्येकमंशत्रयंक्रमेणोपस्थाप्यं तत्र शितुगित्यत्र ङःसि-धुडित्यत्रच यथायथंयावदंशोपस्थितिः इकोयणचि उदःस्थाइत्यादौषष्ठ्यंशस्य सिद्धत्वादंशद्वयोपस्थितिः प्रत्ययस्यादित्यत्रपूर्वत्वस्यसिद्धत्वेनोत्तरत्वस्यबाधित-त्वेन षष्ठ्यंशस्यापिसिद्धत्वेनाव्यवहितत्वांशस्यैवोपस्थितिः ।। एवं प्रत्ययाधि-कारेऽपि ।। ननु साक्षाल्लक्ष्यसंस्कारकयोः शेषोघ्यसखि पतिः समासएवेत्या-द्योर्भवतु नियम्यनियामकभावः परिभाषाणांतु विधिवाक्येन सहैकवाक्यत्वं-विनालक्ष्यसंस्कारकत्वाभावान्नियामकत्वासंभवइत्यतआह परिभाषाणामिति ए-वञ्चार्थिकोनियमत्वव्यवहारइतिभावः ।। अलोऽन्त्यस्य ।। इत्यनुवर्त्ततइति उभयमनुवर्त्ततइत्यर्थः ।। निर्दिष्टेति एतच्चावयवत्वान्वयिनिरूपकत्वार्थकंषष्ठ्यन्त-मध्याहृतम् अनुवृत्तंषष्ठीपदंतृतीययाविपरिणमितं तथाचोक्तार्थलाभइतिबोध्यम् ।। एतेन मूलेपि षष्ठीनिर्दिष्टान्त्यस्येतिपाठः सूचितः षष्ठीनिर्दिष्टोऽन्त्यस्येतितु अपपाठः ।। स्थानेत्यादिकिमिति स्थानइत्यस्यानुवृत्तिः किमर्थेतिप्रश्नः ऋकारा-त्पूर्वइति एतदनुवृत्त्यभावउद्देश्यांशेऽपिप्रत्यासत्त्या षष्ठीनिर्देशे नविधीयमानमात्रस्य-लाभादाद्यन्तौटकितावलोन्त्यस्येत्यनयोः समावेशः स्यादितिभावः ।। षष्ठ्यन्त-मिति नतु जसन्तमादेशविशेषणम् पादस्यलोपइत्यादावव्याप्त्यापत्तेरितिभावः ।। पदस्य विधीयमानमिति पदस्येत्यधिकृत्यविधीयमानमित्यर्थः ।। पदस्यमाभू-दिति तस्याप्यनुडुह्शब्दान्तपदान्त्यत्वादितिभावः ।। प्रत्यासत्तिलब्धमिति व-स्तुतस्तु नास्योपयोगः नचोद्देश्यासिद्धिः स्थानषष्ठ्याएवोद्देश्यत्वात् स्थानप-दार्थानुयोगिकसंबन्धार्था षष्ठी स्वप्रकृत्यर्थनिरूपितान्त्यालप्रतियोगिकसंबन्धा-

थिकाभवतीत्यर्थेन सामञ्जस्यादितिबोध्यम् ।। नियमद्वयमिति इदमयुक्तं सिद्धे स-
त्यारम्भाभावात् अन्येतु अनेकालादेशानांसर्वादेशत्वे ऽनेकाल्शित्सर्वस्येत्यस्यार-
म्भसामर्थ्यादेकालादेशस्यस्थानषष्ठीनिर्दिष्टावयवस्थानकत्वंकल्पयित्वा नियाम-
कत्वं वर्णयन्ति तन्न युक्तम् इतः पूर्वंनियमेनानेकाल्शित्सर्वस्यत्वाक्यार्थबोधकल्पने
तद्वैयर्थ्यमूलकोक्तार्थकल्पनेचातिगौरवेणलघुभूतविधित्वस्यैवौचित्यात् परिभाषा-
णामनियमेनियमकारकत्वमिति प्रवादस्तु यदिपरिभाषात्वसामानाधिकरण्येन-
तद्दोमितिब्रूमः यदितदवच्छेदेनतदुक्तिस्तदानिर्युक्तिकः प्रवादोनादर्त्तव्यइतिब्रूम-
इत्याचारिणः ।। परिभाषाणांफलविशेषसत्त्वएवप्रवृत्तिरित्येतल्लभ्यमाह अल्-
समुदायेति अल्समुदायबोधकेत्यर्थः ।। नास्याः प्रवृत्तिरिति यद्यपीत्पदेप्रवृत्ता-
वपि व्यपदेशिवद्भावेनक्षतिविरहस्तथापिफलाभावान्नप्रवृत्तिरितितात्पर्यम् ।।
ङिच्च ।। अनेकालर्थमिति एकाल्त्वलोऽन्त्यस्येत्यनेनैवसिद्धेरितिभावः ।। आ-
देःपरस्य ।। आदेरलइति अल्ग्रहणानुवृत्तेरयमर्थः ।। पान्तसमुदायस्येति नच
व्यपदेशिवद्भावेनाकारान्तस्यापितदादित्वात्तत्रैवतदापत्तिः कुतोनोक्तेतिवाच्यम्
मुख्यधर्मवदन्तघटितत्वेनातिदेशाभासेः अलोन्त्यस्यापरस्येतिवाच्यआदेः पर-
स्येत्यारम्भेणानतिदिष्टादित्वएवैतस्याः प्रवृत्तिस्वीकाराच्च पान्तंपरित्यज्याका-
रान्तानुधावनस्यनिर्बीजत्वाच्च ।। नित्यंङितइत्यादौनदोषइति नचात्रादेः पर-
स्येत्यस्यप्रवृत्तावपि सकारान्तस्यङिदुत्तमस्यावयवोयोनिर्दिश्यमानादिस्तस्यलोप-
इत्यर्थात्सकारस्यैवनिर्दिश्यमानत्वात्तदादित्वस्यापितत्रैव व्यपदेशिवद्भावेन स-
त्त्वान्नदोषइतिवाच्यम् अत्रैवंनिर्वाहेऽपि तासस्त्योरित्यादौदोषस्यदुर्वारत्वात् ।।
धातोरित्यस्यविहितेति इदञ्च धातोरित्यस्यफलाभावेऽप्यनुवृत्तिशङ्कायाम् वस्तु-
स्तस्याननुवृत्तिरेवयुक्ता यद्यपि विहितपदाध्याहारेपञ्चम्युपपत्तये परशब्दस्या-
ध्याहारइत्यङ्गसंज्ञासूत्रउद्योतउक्तं तथापि तत्रपरोयोविहितइत्यर्थादुपलक्ष-
णंपरत्वं प्रकृतसूत्रस्यतु मुख्यविशेषणत्वेप्रवृत्तिरितिनदोषः ।। अनेकाल्शित् ।।
शकारोच्चारणसामर्थ्यादिति स्थानिवत्त्वंतु न अल्विधित्वात् ।। ननु शकारो-
च्चारणसामर्थ्यादित्संज्ञालोपयोरभावएवकल्प्यताम् उभयत्रापिशास्त्रबाधस्यसा-
म्येऽप्यारोपस्यैवगुरुत्वादतआह किञ्चेति ।। अलइति अनुबन्धाघटिताल्वृत्त्य-
ल्त्वव्याप्यधर्मस्येत्यर्थः ।। स्थानित्वमिति स्थानितावच्छेदकत्वमित्यर्थः ।। आ-

देशत्वमपीति आदेशतावच्छेदकत्वमपीत्यर्थः ॥ सूत्रोपात्तस्येति सूत्रोपात्तवृत्तिधर्मस्येत्यर्थः यथाश्रुतेऽणुदित्सूत्रस्थाणत्वात्सवर्णग्रहणंप्राप्नोतीतिभाष्यविरोधात् एतस्यलक्ष्यवृत्तित्वस्यारोपाद्बोध्यम् ॥ विधाविति विधिशास्त्रइत्यर्थः ॥ निर्दिष्टइति निर्दिष्टवृत्तिरित्यर्थः ॥ अनेकालिति अनेकाल्वृत्तिधर्मइत्यर्थः ॥ सइति तद्धर्मावच्छिन्नविधेयताश्रयइत्यर्थः ॥ सूत्रेति अनेकालितिसूत्रेत्यर्थः ॥ अनुबन्धघटितधर्मस्यस्थानितावच्छेदकत्वेऽपि स्थानित्वादेशत्वेअनुबन्धविनिर्मुक्तस्यैवेत्याह उद्देश्यत्वेति ॥ विषयतयेति अभेदस्तृतीयार्थः तथाचोद्देश्यत्वविधेयत्वाख्यविषयताऽभिन्नशाब्दबोधविषयतेत्यर्थः ॥ अणुदित्सूत्रेति तत्रहि अपृत्ययादेशदितिकर्न्मितइतिवार्त्तिकव्याख्यावसरे आदेशोदाहरणम् इदमइश् अणत्वात्सवर्णग्रहणंप्राप्नोतीत्युक्तम् ॥ ननु शिद्ग्रहणाभावे घ्वसोरितिविहितलोपस्यसर्वादेशत्वार्थंयद् द्विशकारकोनिर्देशइत्युक्तंतद्विरोधइत्यतआह घ्वसोरितीति ॥ नन्वनुबन्धानामनेकान्तत्वेनेशोनानेकाल्त्वमिति नानेकाल्त्वात्सिद्धिरित्याशङ्कयाह अनुबन्धानामित्यादि ॥ चारितार्थ्यादिति इशोऽनेकाल्त्वाभावादित्त्वस्यानेकाल्वृत्तित्वाभावादितिभावः ॥ ननु औतस्तकारस्योच्चारणार्थत्वात्कथमित्संज्ञेत्यतआह अस्यचेति ॥ वक्ष्यतइति उच्चारणार्थानामित्संज्ञांविनानिवृत्त्यसंभवादितिवक्ष्यतइत्यर्थः ॥ मात्रालाघवाभिप्रायकशङ्कायामाह नानेकालिति ॥ इत्यस्यैवनिषेधापत्तेरिति ननु ङिच्चेत्यस्यारम्भात्सामान्यचिन्तामाश्रित्यालोन्त्यस्येत्यस्यापि बाधान्नदोषइतिचेन्न निर्दिश्यमानपरिभाषायाअपि बाधापत्तौनिर्जरसावित्यादावङ्गस्यादेशापत्तेः ॥ नन्वेवमप्यादेःपरस्याशिदनेकालित्येववक्तव्ये नानेकालित्यादिसूत्रकरणेनानन्तरस्येतिन्यायबाधान्नदोषइति चेन्न तथासति सकललक्ष्यप्राप्तस्यालोन्त्यस्येत्यस्यैवसामर्थ्यान्निषेधापत्तेः ॥ नचालोन्त्यस्याशिदनेकालितिवक्तव्ये पृथक्करणसामर्थ्यादुभयोर्निषेधान्नदोषइतिवाच्यम् तथासति ज्ञानगौरवापत्त्याऽनेकाल्शिदिति यथाश्रुतस्यैवलघुत्वात् यदितु ङिच्चलोन्त्यस्य ततः अशिदनेकाल् अलोन्त्यस्येत्यनुवर्त्तते ततआदेःपरस्य अशिदनेकालिति अलइतिचानुवर्त्ततइतिनदोषइत्युच्यते तदात्थैवास्तु ॥ नन्वष्टाभ्यइत्यत्रौशः शित्वसामर्थ्यात्सर्वादेशोभविष्यतीत्यतआह एवमिति ॥ एतेनङिच्चेत्यत्रङित्वेवानेकालिति अत्रानेकालितिपदाभावात्कथमस्यलाभइतिनाशङ्कनीयम् ङिच्चेतिसू-

त्रस्यानङ्गार्थमेवारम्भेणतेषामनेकाल्त्वात् ।। अपास्तमिति ङिद्वेवानेकाल्न्त्य-
स्येतिङिच्चेतिशास्त्रकृतनियमेन ङिदतिरिक्तानेकालादेशस्थलेऽतोभिसइत्यादाव-
लोऽन्त्यस्येत्यस्याप्रवृत्तावप्यादेः परस्येत्येतत्प्रवृत्तेर्दुर्वारत्वेनतद्व्यावृत्तयेऽनेकाल्-
ग्रहणस्यावश्यकत्वादितिभावः ।। स्वरितेन ।। इत्थंभूतेति अत्रसूत्रइत्यादिः त-
दर्थश्च ज्ञाप्यत्वं स्वरितशब्दश्चधर्मपरस्तदाह स्वरितत्वेति अधिकारत्वंप्राप्तस्येदं-
स्वरितत्वं लक्षणं तदाह ज्ञाप्येति ।। अधिकारशब्दोभावसाधनइत्याशयेनाह वि-
नियोगइति मूलन्तुफलितार्थपरंबोध्यम् ।। वस्तुतस्तु कर्मसाधनेऽपिनक्षतिरिति-
बोध्यम् ।। साधारणमिति तथाच विशिष्टनिष्ठम् ।। अतएवदोषेतिविशेषणमु-
क्तमितिभावः ।। ननु स्वरितत्वस्यदोषविशेषरूपत्वे गौरवमतआह स्वररूपमिति
अत्रपक्षेशब्दस्वरूपस्यमूलोक्तस्वरितत्वयुक्तत्वंस्वाश्रयघटितत्वरूपपरम्परयांबोध्यम्
सम्प्रतितस्यदुर्ज्ञानत्वाज्ज्ञानोपायमाह तच्चेति ।। अपकर्षसंग्रहायाह प्रायेणेति ।।
तत्फलमाह क्वचिदिति यथारायोहलीत्यत्रत्यहलीत्यस्य पूर्वत्राष्टनआविभक्ता-
वित्यत्रोपस्थितिः ।। असतीति अङ्गस्येत्यादौ ।। प्राग्दीव्यतइत्यादौ तु गम-
कमस्त्येवेति न व्याख्यानापेक्षेतिभावः ।। अधिकारशब्दस्यमुख्यार्थमाह किञ्चेति
अस्मिन्पक्षेऽधिकारशब्दस्याधिककार्यकारित्वज्ञानमर्थइतिभावः ।। तेन उक्ता-
र्थाङ्गीकारेण ।। स्त्र्यधिकारस्थेति टाबादीत्यर्थः नतु स्त्रीबोधकसामान्येत्यर्थः
तत्र स्त्रीपदे स्वरितत्वप्रतिज्ञानात् ।। इदमुपलक्षणं तदाह इत्यादीति तेन तत्त-
त्पूर्वपूर्वशास्त्रे स्वरितत्वप्रतिज्ञानादुत्तरोत्तरशास्त्रापेक्षप्राबल्यबोधकानां पूर्वविप्रतिषे-
धानां गौणाधारस्याधिकरणसंज्ञायाः यथासंख्येन संबन्धस्य चसंग्रहः ।। एतेन
किञ्चेत्यादिनाऽर्थान्तरकरणेन ।। असिद्धम् ।। प्रत्यङ्गेति अन्तरङ्गेत्यर्थः ।।
शरीरेति तस्यसुखादिसाक्षात्कारायतनत्वात् ।। सुहृदामिति सुहृत्त्वस्य प्रथमो-
पस्थितिहेतुत्वात् ।। संबन्धिनामिति अवश्यकर्त्तव्यत्वात् ।। अकृतव्यूहाः ।। व्यूहो-
ऽन्तरङ्गशास्त्रमिति प्रकृतस्यव्यूहपदस्याचारक्विबन्तप्रकृतिकाच्प्रत्ययान्तत्वात् यथा-
लौकिकव्यूहस्यरचनाविशेषविशिष्टस्यसेनासमूहस्य परबलनिवारकत्वंतथा परि-
भाषाबलादन्तरङ्गशास्त्रस्यापोतिभावः ।। बहिरङ्गापोहनरूपत्वादिति बहिरङ्गस्या-
पोहनं दूरीकरणं रूपं स्वरूपं यस्यतत्त्वादित्यर्थः ।। इतिपरिभाषेति ननु उरण्परः
यथासंख्यमित्यादिपरिभाषाणामनुक्त्यान्यूनता तासामपिपृथमाध्यायस्थत्वात् स-

न्धिकार्योपयोगित्वाच्च किञ्चज्ञापकन्यायसिद्धानांवाचनिकीनाञ्च कासांचित्-त्यागः कासांचिदुपादानमित्यर्द्धजरतीयम् इकोगुणवृद्धीइत्यादीनां सन्धिकार्या-नुपयोगिनीनाञ्चात्रकथनं व्यर्थमितिचेन्न प्रमथाध्यायस्थानां संज्ञानां प्रायेणस-न्धिकार्योपयोगिनीनां प्रायेणकथनस्यप्रक्रान्तत्वेनतथाभूतानां परिभाषाणामपि-प्रायेणकथनं कर्त्तव्यमित्यभिप्रायेणतासां कथनस्यकृतत्वात् परनित्यान्तरङ्गाप-वादानामिति तु परत्वादनेनबाध्यतइत्याद्युपपादनायेत्यादिक्रमेणसूत्रभिन्नप-रिभाषाकथनस्योपपत्तिः कथञ्चिच्चिन्त्या ।

इति परिभाषाप्रकरणम् ।

इकोयणचि ॥ ननु यणस्यादितिव्याख्यानेनयणकर्त्तृकंभवनं प्रतीयते तन्नोपपद्यते शब्दानांनित्यत्वादतआह कार्यशब्देति नित्यशब्दवादेतु इग्घटि-तस्यप्रसङ्गे यण्घटितं साधुइत्यर्थोबोध्यः ॥ ननु पूर्वेणापि संहितायामुक्तत्वा-द्दधिअानयं तिप्रयोगानापत्तिरेकपदे तस्यानित्यत्वेनधकारेणतस्याःसत्त्वात् संहि-तायामित्यस्यविषयसप्तमीत्वेन विषयइतिपुनरुक्तंचातआह कार्येति विषयभूते तिच ॥ यथासंख्यसूत्रेभाष्यइति तत्रहि किमुदाहरणम् इकोयणचिदध्यत्र मध्वत्र नैतदस्ति स्थानेऽन्तरतमेनाप्येतत्सिद्धमित्युक्तम् ॥ जातिपक्षइति स्यतासील्लु-लुटोरित्यत्रव्यक्तीनामसाम्येऽपि जात्योः साम्याद्यथासंख्यसूत्रप्रवृत्तेरावश्यक-तया इहापिजातिसाम्यात्तेनैवनिर्वाहइतिभावः ॥ स्थानेऽन्तरतमइतिसूत्रेभाष्य-इति तत्रहि इकोयणचीत्यादिप्रयोजनान्यभिधाय संख्यातानुदेशेनैतत्सिद्धमि-त्युक्तम् ॥ नन्वननुनासिकान्तदधिशब्दस्यानुकरणे दधिअत्रेत्यत्र स्वौजसित्यत्र-चानुनासिकेकारोकारयोः स्थानेऽनुनासिकस्ययणः प्रवृत्तये जातिपक्षेऽपि स्थान-तआन्तर्यस्यावश्याश्रयणीयतयानयथासंख्येननिर्वाहोऽतआह अनुनासिकस्था-नेऽपीति ॥ नविधेयाणविषयइति भाव्यमानेनेत्यस्यसर्वथाप्राप्तस्यनिषेधकत्वा-दितिभावः ॥ मनोरमोक्तांलक्षणांकटाक्षयन्नाह दीर्घादीनामिति ॥ इगादिषु लक्षणयाकथञ्चिन्निर्वाहेऽपि झलादिषु लक्ष्यतावच्छेदकनिर्णायकाभावाल्लक्षण-याऽनिर्वाहात्तत्रावश्यापेक्षणीयेन जातिपक्षेणसर्वत्र निर्वाहेसंभवत्यर्द्धजरतीयत्व-मयुक्तमितिसूचयन् फलमुखेनाह अतएवेति ॥ सिद्धिरिति तेन अवात्तामित्यत्र झलोझलीतिसलोपःसिद्ध्यति ॥ ननु इकोयणचीत्यादीनामिगादेःस्थाने यणा-

दीनां विधायकत्वे व्याकरणस्य साधुत्वप्रमाजनकत्वरूपसाध्वनुशासनत्वमनुपपन्नमतआह व्याकरणस्येति ॥ करणव्युत्पत्त्या व्याकरणमत्र सूत्रम् ॥ साध्वनुशासनत्वमन्त्विति ॥ इह लक्ष्ये प्रवृत्तियोग्यसकलशास्त्रविषये ॥ परिनिष्ठितेनेति परिनिष्ठितत्वप्रयोजकचरमकालिकप्रवृत्तिमता शास्त्रेणेत्यर्थः एतेन सर्वेषां साधुत्वबोधकत्वे तद्वाक्यकल्पकत्वे परस्परं विरोधादनिर्णयापत्तिरिति शङ्काया निरासः ॥ वस्तुतस्तु साधुत्वं द्विविधम् शास्त्रान्तरप्रवृत्त्युपयोग्यात्मकं प्रयोगार्हत्वात्मकश्च तत्र पूर्वं पूर्वप्रवृत्तिमता शास्त्रेणादृयं तद्बोध्यते अन्त्यन्तु चरमप्रवृत्तिमता शास्त्रेणेति बोध्यम् ॥ अथ कार्यशब्दवादे कार्यसंपादनेनचरितार्थस्य शास्त्रस्य कथं साध्वनुशासनत्वं परिनिष्ठितेष्वेव साधुत्वव्यवहारेण यणादीनान्तदभावादतआह कार्यशब्दवादेत्विति ॥ पूर्वभाष्येति वृद्धिसंज्ञासूत्रादिस्थभाष्येत्यर्थः ॥ उन्नीतेति अनुमितेत्यर्थः ॥ सदिति यदिह परिनिष्ठितेन ज्ञाप्यं तत्साध्विति वाक्येत्यर्थः ॥ वस्तुतः कार्यशब्दवादेऽपि वर्णोत्पत्तेः कण्ठाद्यवच्छिन्नवाय्वाघातादेरेव संभवेन साधूनामसाधूनां च शब्दानां सिद्धत्वात्सूत्रादुत्पत्तेरसंभवाच्च तत्तच्छास्त्रवैयर्थ्यस्य दुर्वारत्वेन नित्यशब्दवादवत्साधुत्वपर्यन्तं सूत्रतात्पर्यस्य पर्यवसेयत्वेन पक्षयोर्भेदोक्तिरयुक्तैव नच शब्दोच्चारणानुकूलप्रमाजननद्वारा तेषां शब्दोत्पादकत्वसंभवेन कार्यवादेनवैयर्थ्यमिति वाच्यम् नित्यवादेऽपि अभिव्यक्त्यनुकूलप्रमाजननद्वाराचारितार्थ्येनवैयर्थ्योपपादनस्याशक्यत्वात् शब्दानां नित्यत्वेऽपि तदभिव्यक्तेरनित्यत्वस्य ध्रौव्यादिति बोध्यम् ॥ एतेनेति मुख्यजातिपक्षे यथासंख्यसूत्रेण परत्वाद्बाधात्स्थानेऽन्तरतमइत्यस्याप्रवर्त्तनेनेत्यर्थः ॥ व्यक्तिपक्षेऽप्याह स्थानतइति ॥ नन्वेकत्रस्थानेऽनेकान्तर्यतोऽनेकप्राप्तौ यत्रानेकेत्यस्य विषयः किञ्च मात्राद्यन्यूनकालिकत्वविशिष्टताल्वादिस्थानजन्यत्वेनान्तर्यस्यापि स्थानकृतत्वानतिरेकइति व्यक्तिपक्षे दोषोदुर्वारः स्थानमात्रकृतान्तर्यं बलवदिति तु नार्थः सम्भवति वृक्षाभ्यामित्यादावुदात्ताकारस्य स्थाने कदाचिदनुदात्ताकारदीर्घापत्तेरिति चेन्न स्थानतइत्यत्रस्थानशब्देऽर्श आद्यचा स्थानिप्रतियोगिकसादृश्यस्यादेशनिष्ठस्य कार्यप्रवृत्त्युपयोगित्वादित्यर्थात् ॥ नन्वेतत्स्थानेऽन्तरतमइति प्रथमान्तपाठएवसंगच्छते सएवनास्तीत्याशङ्क्याह स्थानेऽन्तरतमेइतीत्यादि ॥ अनचि च ॥ चोविध्यर्थइति विधेरपिशाब्दत्वसूचकइत्यर्थः ॥ अत एवाचः परस्यैवयरोद्वित्वं न यत्र कुत्रेति भावः ॥

तत्र प्रमाणमाह ध्वनितंचेदमिति एतेनानचीतिनिषेधसामर्थ्याद्विध्यनुमानं तस्यच यत्रकुत्रापि विद्यमानस्ययरोद्वित्वंभवतीत्यर्थः निषेधस्यतु अचः परस्ययरोऽचिपरे द्वित्वंनेत्यर्थइत्यपास्तम् ॥ एओङितिसूत्रइति तत्र हि सन्ध्यक्षरेषुतपरोपदेशइतिपक्षेप्लुतादिष्वज्विधिरितिवार्त्तिकं गोऽत्रात नौऽत्रात अनचिच अचउत्तरस्य यरोद्वेभवतइतिद्विर्वचनं न प्राप्नोतीत्युक्तम् तच्चैतस्याविध्यर्थत्वेनसंगच्छतेति भावः ॥ यत्तु एओङ्सूत्रंयस्मिन्नाह्निकइतिबहुव्रीहिणा हयवरट्सूत्रेभाष्येध्वनितमितिभैरवमिश्रेणोक्तम् तच्चिन्त्यम् एओङ्सूत्रभाष्यादपितथार्थलाभेक्लिष्टकल्पनायावैयर्थ्यात् ॥ यदपि एओङ्सूत्रभाष्यइत्यपपाठः किन्तु हयवरट्सूत्रभाष्यइतिपाठः तत्र तदप्रसङ्गादिति चिदस्थिमालाकृतोक्तं तदतिस्थवीयः तत्रापि भाष्येप्रसङ्गस्योक्तत्वात् ॥ द्वेवास्तइति यरोऽनुनासिकइतिसूत्राद्वाग्रहणमनुवर्त्ततइतिभावः ॥ ननु शाकल्यमते द्वित्वनिषेधाद्रूपद्वयसिद्धौवापदानुवृत्तिर्व्यर्थेत्यतआह शाकल्येति तस्यनिषेधप्रकरणेपाठादाह द्वित्वाभावेति एवञ्च तन्मतेऽभावघटितस्यसाधुत्वेऽप्यन्यमतेतन्नस्यादतोऽनुवृत्तिरितिभावः ॥ अन्येतु अनुवृत्तिमपेक्ष्यलाघवादाहेत्यवतरणमाहुः ॥ प्रसज्येति हलीतिवक्तव्येऽनचीतिगुरुनिर्देशाद्वाक्क्वाग्गितिभाष्योदाहरणाच्चेतिभावः यदितु पदार्थत्वेनाच्सादृश्यंगृहीत्वाऽवसानेऽपिद्वित्वसिद्धिरित्युच्यते तदामास्त्वसमर्थसमासादिक्लेशकृत्प्रसज्यप्रतिषेधइतिपरे ॥ इदमिति आष्टमिकं वर्णद्वित्वमित्यर्थः ॥ षष्ठीत्वौचित्यादिति उपपदविभक्तेरितिन्यायादितिभावः ॥ विकारान्यत्वेनेति विकारप्रयुक्तभेदेनेत्यर्थः ॥ नलक्ष्यभेदइति तेन उदबोढामितिसिद्ध्यतीति विस्तरेणान्यतोऽवसेयः ॥ ※ ॥ स्थानिवदादेशः ॥ भेदादिति स्वरूपतोभेदादित्यर्थः अस्यच नस्यादित्यनेनान्वयः ॥ तत्स्थानापन्नइतिलोकन्यायेनसिद्धिमाशङ्क्याह स्वरूपमित्युक्तेश्चेति चोहेतोःप्रसिद्धताद्योतकः ॥ लोकन्यायेनेति अस्यापीतिशेषइतिटीकानुसारिणः ॥ अन्येतु स्थान्यादेशयोर्भेदादित्यपि लोकन्यायेनासिद्धावेवहेतुः तस्य लौकिकस्थान्यादेशभावापेक्षया शास्त्रीयस्थान्यादेशभावस्यभेदादित्यर्थः लोकेहि योयत्कार्यार्थंयस्यस्थानेनियुज्यते स तस्यतत्कार्यमेवकृत्वानिवर्त्तते नतुतदितरदपि नहि याजनार्थंनियुक्तः शिष्योगुरुकर्त्तव्यमुच्छिष्टदानादिसकलमपि कर्त्तुमीष्टे शास्त्रेतु अर्थमवबोधयितुमनुशासनेनानुज्ञप्तोऽप्यादेशः स्थानि-

कर्त्तव्यं निखिलमपि कार्यजातं निष्पादयितुमिष्यत इति वैषम्यादन्तरेण वचनं न तत्सं-भवतीति स्वंरूपमित्युक्तेरितिहेत्वन्तरम् चः समुच्चये ॥ यद्यपि भाष्ये लोकन्या-यमज्ञात्वा योगानारम्भपूर्वपक्षस्य स्थान्यादेशपृथक्त्वादितिसमाधानोक्तेरिहापि-तथैव व्याख्यातुमुचितं तथापि तस्य हेतोरतिप्रसिद्धत्वात्तथाव्याख्यानापेक्षया लो-कन्यायज्ञानपूर्वकपूर्वपक्षसमाधिहेतुत्वेन व्याख्यानस्यैवोचितत्वमित्याहुः ॥ अथ स्वंरूपशास्त्रस्य लोकन्यायनिवर्त्तकत्वे प्रकृतसूत्रस्थभाष्यसन्दर्भविरोधः तत्र हि पूर्वं सामान्यतः सूत्रानारम्भपूर्वपक्षे स्थान्यादेशपृथक्त्वादितिसमाहितम् ततो लोक-न्यायेन सिद्धिमाशङ्क्य दृष्टान्तस्यापि कश्चित्पुरुषारम्भो निवर्त्तको भवति अस्ति चेह कश्चित् पुरुषारम्भो निवर्त्तकः अस्तीत्याह कः स्वरूपविधिर्नामेतिसमाहितम् ततो युष्मदस्मदोरनादेश इत्यनादेशग्रहणेन अदोजग्धिर्ल्यप्तिकितिल्यब्ग्रहणेन च ज्ञाप-केनेष्टं संसाध्यैतत्सूत्रं प्रत्याख्यातम् तच्चैवमनुपपन्नं स्यात् युष्मभ्यमित्यत्र भ्यस्-वृत्तिविभक्तित्वस्य शब्दशास्त्रीयसंज्ञात्वेन स्वंरूपसूत्राप्राप्त्या लोकन्यायेनसौ-लभ्यादनादेशग्रहणवैयर्थ्यासंभवादितिचेन्न स्वंरूपमितिवद्विभक्तिश्चेत्येतत्पुरुषा-रम्भेण सुप्तिङ्भ्यामन्यत्र प्राप्तस्य न्यायेन विभक्तित्वस्य निवर्त्तयितुं शक्यत्वात् न च तत्र भ्यस्गतं सुप्त्वमेव न्यायेनायायादितिवाच्यम् तत्राप्यादिरन्त्येनेत्येतत्पुरुषार-म्भस्य जागरूकत्वात् ॥ अत्रेदमवधेयम् दृष्टान्तस्यापि कश्चित्पुरुषारम्भो निवर्त्त-को भवतीत्यादिभाष्यं लोकन्यायेन सर्वत्रासिद्धिमेवबोधयति स्वरूपाश्रितेषु हन्ते-रात्मनेपदादिषु स्वंरूपसूत्रस्येव सुप्त्वाद्याश्रितेषु रामायेत्यादौ सुपि चेति दीर्घा-दिष्वपि आदिरन्त्येनेत्यादिपुरुषारम्भतौल्यात् स्वरूपविधिर्नामेत्युपलक्षणं पुरु-षारम्भान्तरस्यापीति ॥ न च स्वंरूपसूत्रस्य प्रत्याख्यानात्स्वरूपविधिर्नामेत्ययु-क्तमितिवाच्यम् अस्यारम्भपक्षाभिप्रायकत्वात् एतदुक्त्या गौरवग्रस्तप्रत्याख्याना-पेक्षयाऽऽरम्भपक्षस्यौचित्यसूचनाच्च प्रत्याख्यानपक्षे तदुपायभूतखण्डशक्त्याश्रयण-स्य फलैक्याय दृष्टान्तनिवर्त्तकत्वकल्पनाच्च ॥ अथ भाष्योक्तः प्रत्याख्यानपक्ष-एवाश्रीयतामलं सूत्रारम्भेणेतिचेन्नैवम् स्थानिवदादेश इत्यंशस्योत्तरार्थमावश्य-कत्वेन तस्यैव योगविभागमात्रेणोपपत्तौ सत्यामर्थापत्तिकल्पकवचनकल्पनाया-अयुक्तत्वात् एवं स्थितेऽनल्विधावित्ययमप्यंशः स्पष्टप्रतिपत्तये क्रियते उत्तरसूत्रे द्वितीयविधिग्रहणानुवृत्त्यर्थश्च तत्प्रयोजनन्तु तत्रैव वक्ष्यते एतदेव च सकलमभिस-

न्धाय भगवता प्रत्याख्यायाप्यारभ्यमाणेऽप्यस्मिन्योगइत्युक्तमितिकौस्तुभेस्पष्टम्॥ ननु रामायेत्यत्रापियकारवृत्तियञ्त्वनिमित्तकेऽपिदीर्घेकर्तव्येस्थानिवत्त्वार्थस्यान्यलित्यावश्यकं तत्कथंलभ्यमित्यतआह प्रत्यासत्तीति यद्यपि सूत्रपाठापेक्षाऽऽदेशेनैवप्रत्यासत्तिस्तथापि अग्निहोत्रंजुहोति यवागूंपचतीत्यत्रेवशाब्दक्रमादार्थक्रमस्य बलीयस्त्वेनादेशःस्थानिवदित्यनुसंहितार्थक्रमेस्थानिनएवप्रत्यासत्तेर्नदोषः आर्थक्रमेबलवत्त्वन्तु शाब्दबोधाव्यहितप्राक्कालिकत्वाद्बोध्यम्॥ कष्टायेत्यादिनिर्देशश्चेहलिङ्गम्॥ अथानल्विधावितिप्रसज्यप्रतिषेधः पर्युदासोवा आद्ये ऽसमर्थसमासाश्रयणादिक्लेशः अन्त्ये स्थानिसंबन्ध्यल्वृत्तिधर्मभिन्नधर्माश्रयविधौस्थानिवद्भावेव्यूढोरस्केनेत्यादौ स्थान्यल्वृत्त्यदत्वधर्मभिन्ननत्वादिधर्माश्रयेणत्वादिविधौ स्थानिवत्त्वापत्तिः अल्विधौप्रतिषेधइतिभाष्यासङ्गतिश्चेतिचेन्न अल्शब्दस्यविधिशब्देन समासोत्तरंनञ्समासे स्थानिसंबन्ध्यल्वृत्तिधर्माश्रयविधिभिन्नविधौस्थानिवद्भावइत्यर्थात्पर्युदासेक्षतिविरहात् प्रतिषेधइतिभाष्यं नतुस्थान्यलाश्रयविधावितिमूलं च फलितार्थकथनपरंबोध्यम् अतएवशास्त्रीयकार्यएवायं स्थानिवद्भावइत्यपिसंगच्छते॥ ननु स्थानिसंबन्ध्यल्वृत्तिधर्माश्रयविधिभिन्नविधावित्यर्थे रामायेत्यादौ सुपिचेतिदीर्घेऽपिकर्त्तव्ये स्थानिवत्त्वानुपपत्तिः सुप्त्वस्यस्थान्यल्धर्मत्वादितिचेन्न कष्टायेतिनिर्देशेन स्थान्यल्धर्मस्याल्मात्रवृत्तेरेवग्रहणात् नचैमपि प्रदीव्येत्यादौ स्थानिवत्त्वेनवलादित्वनिबन्धनइड्दुर्वारः अल्मात्रवृत्तेः स्थान्यल्धर्मस्यवल्त्वस्येड्विधौ प्राधान्येनानाश्रयणादितिवाच्यम् स्थान्यल्वृत्त्यल्मात्रवृत्तिधर्मघटितधर्माश्रयविधौ निषेधस्वीकारात् एतदेव च आश्रयणं च यथाकथञ्चित् नतु प्राधान्येनैवेत्याग्रहइत्यनेनमनोरमायांसूचितम्॥ अथ किन्तावदल्मात्रवृत्तित्वं यदि अल्वृत्तित्वेसत्यलितरावृत्तित्वं तत् तदा रामायेत्यादौसुप्त्वेऽपि तत्त्वंदुर्वारम् व्यासज्यवृत्तिधर्मावच्छिन्नानुयोगिताकप्रत्येकवृत्तिधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकभेदस्यास्वीकारेणालितरत्वेनभ्यामेरग्रहणादितिचेन्न अल्त्वप्रतियोगिकपर्याप्त्यनुयोगितावच्छेदकरूपावच्छिन्नानुयोगिताकपर्याप्तिप्रतियोगित्वस्यैवतत्त्वेन सुप्त्वस्यभ्याम्त्वप्रतियोगिकपर्याप्त्यनुयोगितावच्छेदकसमुदायत्वावच्छिन्नानुयोगिताकपर्याप्तिप्रतियोगित्वेनादोषात् नचैकारादिवृत्त्यल्त्वप्रतियोगिकपर्याप्त्यनुयोगितावच्छेदकतद्व्यक्तित्वा-

वच्छिन्नानुयोगिताकपर्याप्तिप्रतियोगित्वस्यापि सुप्त्वे सत्त्वेऽनापत्तिस्तदवस्थैवेति-
वाच्यम् अल्त्वप्रतियोगिकपर्याप्त्यनुयोगितानवच्छेदकरूपावच्छिन्नानुयोगिता-
कपर्याप्तिप्रतियोगित्वाभाववत्त्वस्यैवतत्त्वेन सुप्त्वस्याल्त्वप्रतियोगिकपर्याप्त्यनु-
योगितानवच्छेदकरूपावच्छिन्नानुयोगिताकपर्याप्तिप्रतियोगित्वात् अल्मात्रवृत्ति-
त्वं विहायाल्त्वव्याप्यत्वनिवेशेनादोषाच्च ॥ अथ बभूविथेत्यत्रेडर्थं स्थानिवत्त्व-
मिष्यते तच्च दुर्लभम् इड्विधेः स्थान्यल्वृत्त्यल्त्वव्याप्यवल्त्वघटितवलादित्वाश्रय-
त्वात् नच स्थान्यल्वृत्तेरादेशालवृत्तेरल्त्वव्याप्यस्य धर्मस्य विवक्षितत्वेन प्रकृते
वल्त्वस्यादेशालवृत्तित्वेन न दोष इति वाच्यम् बभूवतुरित्यादावपि वलादित्वाति-
देशापत्तेः वल्त्वस्यादेशावयवतकारालवृत्तित्वात् नचादेशाद्यवयवालवृत्तेर्धर्म-
स्यग्रहणेन नदोष इति वाच्यम् अस्तेः क्विपि भूभावे सौ भूरित्यत्र किमः सौ क-
इत्यत्र च स्थानिवृत्तिहलन्तत्वातिदेशेन हल्ङ्यादिलोपापत्तेः हल्त्वस्यादेशाद्यव-
यवालवृत्तित्वेनानल्विधाविति निषेधाप्रवृत्तेरिति चेदत्र केचित् स्थानिघटकाल्वि-
शिष्टाल्त्वव्याप्यधर्मघटितधर्माश्रयविधौ नेत्यर्थः वैशिष्ट्यं चाल्त्वव्याप्यधर्मे स्ववृ-
त्तित्व स्वविशिष्टालवृत्तित्वाभ्यां स्ववैशिष्ट्यं चालि स्वसजातीयत्व स्वघटित-
निष्ठस्थानितानिरूपितादेशताश्रयावयवत्वाभ्याम् साजात्यञ्च प्रथमत्वद्वितीयत्वा-
दिना तथाच भूरित्यादौ स्वं सकारस्तद्घटितनिष्ठस्थानितानिरूपितादेशताश्रयाव-
यवत्वस्य भकारे सत्त्वेऽपि द्वितीयत्वधर्मेण सकारसजातीयत्वाभावेन स्ववि-
शिष्टालपदेन भकारस्याग्रहणेन हल्त्वस्य तादृशालवृत्तित्वमस्त्येवेति न दोषः ॥
एवं बभूवतुरित्यत्र वल्त्वस्य स्थानिघटकाल्विशिष्टत्वे न न दोषः तत्राप्यतुसस्त-
कारस्य प्रथमत्वरूपधर्मेण स्थानिभूततस्घटकतकाररूपाल्सजातीयत्वाभावात् ब-
भूविथेत्यत्र तु स्थानिभूतसिब्घटकसकारवैशिष्ट्यस्य निरुक्तोभयसंबन्धेन
थकारे सत्त्वेन वल्त्वस्य तद्वृत्तित्वेन तद्घटितधर्माश्रयविधावपि भवत्येव स्था-
निवत्त्वम् स्थान्यादेशौ च श्रौतौ ग्राह्यौ तेन द्यौः पन्था इत्यादौ ह-
ल्त्वस्यानुमानिकस्थान्यादेशभावमाश्रित्य स्थानिभूतदिव्शब्दघटकदकाररू-
पाल्विशिष्टे द्यौशब्दघटकदकारे पथिन्शब्दघटकपकारविशिष्टपन्थाशब्दघटकप-
कारे च सत्त्वेऽपि न स्थानिवत्त्वेन हलन्तत्वस्यातिदेश इत्याहुः तदसत् यूष्णे-
त्यादौ स्थानिवत्त्वेनादन्तत्वमादायेनादेशापत्तेस्तत्रात्त्वस्य स्थानिभूतयूषशब्दघट-

काकाररूपाल्विशिष्टत्वाभावात् स्थानिघटकाल्वैशिष्ट्यस्य यूषन्घटकषकारोत्तराकारेसत्त्वात् ॥ अन्येतु स्थानिघटकाल्वृत्त्यल्त्वव्याप्यधर्मघटितोयोऽतिदिदिक्षितोधर्मस्तद्धर्माश्रयविधिभिन्नविधावित्यर्थः । बभूविथेत्यत्र वलादित्वस्यसिद्धत्वेन सिद्धे रिच्छांप्रतिप्रतिबन्धकत्वेनातिदेष्टुमनिष्टत्वान्नदोषः बभूवतुरित्यादौवलादित्वादेस्तु अतिदिदिक्षितत्वान्नस्थानिवत्त्वम् अथवा स्थानिघटकाल्वृत्त्यल्त्वव्याप्यधर्मघटितोयआदेशवृत्तिर्द्धर्मस्तद्धर्माश्रयविधिभिन्नविधावित्यर्थः बभूविथेत्यत्रवलादित्वस्यादेशवृत्तित्वान्नदोषइत्याहुः परन्त्वेवं निवेशेलक्ष्यासिद्ध्यभावेऽपि अल्चेहस्थान्यवयवएवगृह्यतइतिमनोरमाग्रन्थस्थान्यलित्युक्तेर्बभूविथेत्यत्रवलादिलक्षणेट्सिद्धिरितिवक्ष्यमाणप्रकृतग्रन्थयोरसंगतिर्दुष्परिहरैव रामायेत्यादौ यवादित्वस्यानतिदिदिक्षितत्वेनैआदेशवृत्तित्वेनैववातन्निमित्तकेऽपिदीर्घादौकर्त्तव्येस्थानिवत्त्वस्यसौलभ्यादितिबोध्यम् ॥ स्यादेतत् भवतीत्यादौ लकारवृत्त्यार्द्धधातुकत्वस्यस्थानिवत्त्वेन तिप्यतिदेशादिट्कस्मान्नेतिचेन्मैवम् आर्द्धधातुकंशेषइत्यत्र शेषपदलब्धातिङ्पदेनाजहत्स्वार्थलक्षणया तिङ्तिङ्स्थान्युभयभिन्नबोधनेन लस्यार्द्धधातुकसंज्ञायाअप्राप्त्याऽऽर्द्धधातुकत्वस्यस्थानिन्यवृत्तेरतिदेष्टुमशक्यत्वादितिकेचित् ॥ अन्येतु रुदादिभ्यः सार्वधातुकस्येड्विधिसामर्थ्याल्लकारवृत्त्यार्द्धधातुकत्वंनादेशानामितिज्ञापनेननभवतीत्यादाविट्प्रसक्तिः नच रुदादिभ्यश्चेत्सार्वधातुकस्यैवेतिविपरीतनियमार्थमेवतत्स्युत्रेन स्यादितिवाच्यम् एवंसति रुद्विदेतिसूत्रेण रुद्धातोः परयोःक्त्वासनोः कित्त्वविधानवैयर्थ्यप्रसङ्गात् त्वद्रीत्यारुद्धातोः क्त्वासनोरिडभावेन नक्त्वासेडिति निषेधाप्रवृत्त्याक्त्वाप्रत्ययऔपदेशिककित्त्वस्य सुस्थत्वात् हलन्ताच्चेतिसूत्रेणझलादिसनः कित्त्वस्यसिद्धत्वाच्चेत्याहुः ॥ इतरेतु लिट्चेतिसूत्रे लङःशाकटायनस्यैतिसूत्रादेवकारानुवृत्तिसामर्थ्याल्लकारवृत्त्यार्द्धधातुकत्वं नादेशानामितिकल्प्यते अन्यथा स्थानिवत्त्वेनार्द्धधातुकत्वादेवेडादिषुसिद्धेषु लिट्चेत्येतदारम्भसामर्थ्यादेव सार्वधातुकसंज्ञाबाधेसिद्धे एवकारानुवृत्तिवैयर्थ्यं स्पष्टमेवेतिवदन्ति ॥ नन्वेवमपि एतेर्लुङिझोजुसि इणोगालुङीतिगादेशेऽडागमेऽगुरित्यत्रागाउस्इतिस्थितौ स्थानिवत्त्वेनेणत्वात्परत्वान्नित्यत्वात्प्रतिपदोक्तत्वाच्चे णोयणिति यणापत्तिः इणत्वस्याल्त्वव्याप्यधर्मघटितत्वाभावादितिचेन्न इणोयणित्यत्रादिष्ट्वि-

त्यतोऽग्व्योरित्यनुवर्त्यइण्धात्ववयवेकारस्यैवयण्विधिलाभेनेण्त्वानयनेऽपियणो-
प्राप्तेः नव्यनयेऽप्यत्रैतत्त्ववसमाधानमवगन्तव्यम् ॥ नन्वेवं धिन्वन्तीत्यत्रस्था-
निवत्त्वेनयण्यार्द्धधातुकत्वादिडागमापत्तिरतआह आदेशस्यस्थानिभूतोयोऽलिति
आदेशस्येत्यस्यविधावित्यनेनान्वयः स्थानिभूतोयोऽल्तद्वृत्तिधर्माश्रये आदेशस्य-
विधौकर्त्तव्येनेत्यर्थः तथाच धिन्वन्तीत्यत्रेड्विधेः स्थानिभूताल्वृत्त्यार्द्धधातु-
कत्वाश्रयत्वेननस्थानिवत्त्वप्रसक्तिरितिभावः ॥ नन्वेतदर्थस्वीकारे रामायेत्या-
दावपिस्थानिवत्त्वं नस्यात् अनुबन्धविनिर्मुक्तस्यैकारस्यैवस्थानितया सुप्त्वस्य-
स्थानिभूताल्वृत्तित्वादितिचेन्न स्थानिभूतोयोऽल्तद्वृत्त्यल्त्वव्याप्यधर्मावच्छिन्न-
स्थानितासमानाधिकरणधर्माश्रयविधौनेत्यर्थेन रामायेत्यत्र स्थानषष्ठीप्रकृत्यर्थता-
वच्छेदकस्यैव स्थानितावच्छेदकतायाभाष्योक्तलाभान्ङेत्वस्यैवस्थानितावच्छेद-
कत्वेनतस्याल्त्वव्याप्यत्वाभावात् ॥ नचैवमपि रामएअत्रेत्यत्रवाक्यसंस्कारपक्षे
स्थानिभूतोयोऽल्एकारस्तद्वृत्तिर्योऽल्त्वव्याप्योधर्मएच्त्वंतद्धर्मावच्छिन्ना या ए-
चोऽयवेतिसूत्रीयास्थानिता तत्सामानाधिकरण्यस्य सुप्त्वेसत्त्वेन निषेधोदुर्वारइ-
तिवाच्यम् स्थानिभूताल्वृत्त्यल्त्वव्याप्यधर्मावच्छिन्नस्थानितानिरूपितादेशताव-
द्धर्मिकारोपप्रकारीभूतधर्माश्रयविधौनेत्यर्थाभ्युपगमेन सुप्त्वस्यतादृशारोपप्रकारी-
भूतत्वाभावेनादोषात् ॥ नन्वेतन्मात्रार्थस्वीकारे प्रदीव्येत्यत्रस्थानिवत्त्वेनवला-
दिलक्षणइड्दुर्वारइत्यतः प्राचीनाभ्युपगतमप्यर्थमाह तत्स्थानिसंबन्धीच यो-
ऽलिति अस्यच स्थानिघटकाल्वृत्त्यल्त्वव्याप्यधर्मघटितातिदिदिक्षितधर्माश्रयवि-
धौनेत्यत्र निरुक्तदिशापर्यवसानंबोध्यम् ॥ नन्वनल्विधावित्यस्यार्थद्वयस्वीकारे
सकृदुच्चरितन्यायविरोधइतिचेन्न स्वघटकत्वसंबन्धेनस्थानिविशिष्टोयोऽल्तद्वि-
शिष्टविधौनेत्यर्थात् वैशिष्ट्यञ्चस्ववृत्त्यल्त्वव्याप्यधर्मावच्छिन्नस्थानितानिरूपि-
तादेशतावद्धर्मिकारोपप्रकारीभूतधर्मावच्छिन्नोद्देश्यताकत्व स्ववृत्त्यल्त्वव्याप्यधर्म-
घटितातिदिदिक्षितधर्मावच्छिन्नोद्देश्यताकत्वान्यतरसंबन्धेन स्थानिभूतेऽलिस्था-
निघटकत्वं च व्यपदेशिवद्भावाद्बोध्यम् ॥ यत्तु प्रसज्यप्रतिषेधेऽसमर्थसमासा-
दिक्लेशादल्वैशिष्ट्यं विधौ स्ववृत्त्यल्त्वव्याप्यधर्मावच्छिन्नस्थानितानिरूपितादे-
शतावद्धर्मिकारोपप्रकारीभूतधर्मावच्छिन्नोद्देश्यताकविधिभिन्नत्व स्ववृत्त्यल्त्व-
व्याप्यधर्मघटितातिदिदिक्षितधर्मावच्छिन्नोद्देश्यताकविधिभिन्नत्वान्यतरसंबन्धेन-

नञ्पदंतात्पर्यग्राहकमित्याहुः तदसत् तथासत्यन्यतरसंबन्धेनाल्वैशिष्ट्यस्य विग्वन्तोत्यत्र प्रदीव्येत्यत्र चेडागमविधौसत्त्वेन तत्र कर्त्तव्येस्थानिवत्त्वापत्तेः तस्मात्तादृशक्लेशपरिहाराय निरुक्तोभयसंबन्धेन वैशिष्ट्यंस्वीकार्यं सोढव्योवैतन्मतेऽसौ क्लेशसंभारः ॥ स्यादेतत् एवमर्थस्वीकारोहल्ङ्याबिति सूत्रेऽतिखट्वादौसुलोपवारणायदीर्घग्रहणंकुर्वतः पाणिनेः स्थानिवत्सूत्रे अतिखट्वायेत्यत्रस्थानिवत्त्वाभावाय ङ्याब्ग्रहणेऽदीर्घइतिवदतोवार्त्तिककृतः तदुभयप्रत्याख्यानाय ङीई आआवितिप्रश्लेषयतः पतञ्जलेश्चविरुद्धः गोस्त्रियोरित्यत्राच्परिभाषोपस्थितेरल्त्वव्याप्याच्त्वावच्छिन्नस्थानितानिरूपितादेशतावच्छेदकाक्रान्तमकारोपप्रकारीभूतङीत्वाप्त्वधर्मावच्छिन्नोद्देश्यताकेसुलोपादौकर्त्तव्येस्थानिवत्त्वाप्राप्तेर्निरुक्तयत्नत्रयस्यनिष्फलत्वात् किञ्च कृन्मेजन्तइतिसूत्रे आधये चिकीर्षवेकुम्भकारेभ्यइत्यादौ गुणैत्वयोः स्थानिवत्त्वेनकृत्त्वात्प्राप्ताव्ययसंज्ञावारणार्थकादनन्यप्रकृतेरितिवार्त्तिकात् तत्प्रत्याख्यायकात्सन्निपातपरिभाषाश्रयणपरभाष्याच्चविरुद्धः घेङितीत्यत्र वहुवचनेझलीत्यत्रचालोऽन्त्यस्येत्यस्योपस्थितेस्तत्तच्छास्त्रीयस्थानितयोरल्त्वव्याप्याल्त्वेनावच्छिन्नत्वेनस्थानिवत्त्वाप्राप्तेः यत्तु आधयइत्यादावव्ययसंज्ञायांसत्यामपि अव्ययादाविति सूत्रेविहितपञ्चम्याश्रयणादव्ययेभ्यआधे इत्यादिभ्यः सुपोऽविहितत्वाल्लुकोऽप्राप्तेरुक्तभाष्यवार्त्तिकयोरेकदेश्युक्तित्वेनायंविरोधोऽकिञ्चित्करइतितन्न विहितविशेषणेनसुब्यस्माद्विहितस्तदादिरूपादव्ययात्परस्यसुपोलुगित्यर्थस्यैवपर्यवसानेन सुब्यस्माद्विहितस्तदादित्वस्यैकदेशविकृतन्यायेनाधेइत्यादौसत्त्वेनाव्ययत्वे प्राप्तसुब्लुग्वारणायतद्भाष्यवार्त्तिकयोःप्रवृत्तेरेकदेश्युक्तित्वाभावात् ॥ किञ्च अग्रहीदित्यत्र सलोपसाधकाद्विशिष्टंह्येषोऽनलमाश्रयते इटंनामेतिभाष्याद्विरुद्धः ग्रहोऽलिटीत्यत्राचश्चेतिपरिभाषोपस्थितेरिट्त्वानयने स्थानिवत्त्वाप्राप्तेः किञ्चैवं चक्रेइत्यादौलिट्त्वातिदेशेनेट्प्रसंयोगादितिकित्त्वं न स्यात् तिप्तस्झीतिशास्त्रीयायाः स्थानितायाअल्त्वव्याप्येन लत्वेनावच्छेदात् नचासंयोगादित्यत्रलिट्पदस्यलिडादेशेलक्षणया तस्यैवकित्त्वविधानान्नात्रस्थानिवत्त्वोपयोगइतिवाच्यम् लक्षणायां मानाभावाद्गौरवाच्च यत्तु भट्टाः लकारोत्तराकारस्योच्चारणार्थत्वेऽप्यखण्डस्यलत्वस्यैवस्थानितावच्छेदकत्वाल्लानल्विधावित्यस्यतत्रप्रसरइत्याहुस्तच्चिन्त्यम् तादृशस्याखण्डस्यलत्वस्य लिडादिषु

नवस्त्वसत्त्वेनतत्स्थानेतिङाद्यनुपपत्तेः तस्य लपदस्यदशलकारान्यतमत्वावच्छिन्ने शक्तिस्वीकारेणापिननिर्वाहः तावताऽप्यलृत्वव्याप्यत्वानपायात् तद्रूपावच्छिन्ने-शक्तिस्वीकारेलुनातीत्यादौतिवादिवारणाय धातोरित्यधिकृत्यविहितपञ्चम्याः श्र-वणपरभाष्यविरोधापत्तेश्च तादृशशक्तिग्राहकानुपलम्भाच्च ॥ अपिचैवं ज्ञानेइ-त्यत्रङ्यादेशे स्थानिवत्त्वेन स्वादित्वाद्भसंज्ञयाप्राप्तालोपवारणार्थौङःश्या-मिति वार्त्तिकवैयर्थ्यं नपुंसकाच्चेतिशास्त्रीयस्थानितायाअलृत्वव्याप्यौङ्त्वेनाव-च्छेदात् ॥ किञ्चैवं रामइत्यत्ररुत्वेकृतेरेफेसुप्त्वाभावेन कार्यकालपक्षेपदत्वाभावे विसर्गानुपपत्तिः ससजुषोरितिशास्त्रीयस्थानितायाः सत्त्वेनावच्छेदात् ॥ कि-ञ्चैवं वैयाकरणइत्यत्रैकारवृत्तिपदान्तत्वमादायैजागमोऽपिनस्यात् यण्शास्त्रीय-स्थानितायाइक्त्वेनावच्छेदादितिचेत् मैवम् आरोपप्रकारीभूतधर्मेणसाक्षादवच्छि-न्नोद्देश्यताकविधावेवनिषेधस्वीकारेण हलृङ्याब्भ्यइत्यादिसूत्रीयायाः कृन्मेजन्त-इतिसूत्रीयायाइटईटीतिसूत्रीयायाश्चोद्देश्यतायाङीत्वाप्त्वकृत्त्वेट्त्वधर्मैः परम्पर-याऽवच्छेदादसंयोगादितिसूत्रेऽपिलिटोविशेषणत्वाङ्गीकारेण तदीयोद्देश्यताया-लिट्त्वेनपरम्परयाऽवच्छेदाद्यचिभमितिशास्त्रीयायाः सुप्तिङन्तमितिशास्त्रीयाया-श्चोद्देश्यतायाः स्वादित्वसुप्त्वाभ्यांपरम्परयाऽवच्छेदान्नत्वाभ्यामित्यत्राऽपि फ-लवत्वेन यत्ववत्वयोरेवसाक्षादुद्देश्यतावच्छेदकत्वकल्पनेन पदान्तत्वधर्मेणोद्देश्य-तायाः परम्परयाऽवच्छेदाच्चदोषविरहात् नच साक्षात्पदनिवेशे आरेत्याद्यर्थस्वी-करिष्यमाणेन ऋधातोर्ङित्वइत्यादिनावक्ष्यमाणेनोपायेनविरोधः हलादिःशेष-इतिसूत्रीयायाउद्देश्यतायाअभ्यासत्वेनपरम्परयाऽवच्छिन्नत्वेनस्थानिवत्त्वेनैवा-भ्यासत्वसौलभ्यादितिवाच्यम् उपायस्योपायान्तरादूषकत्वात् आटेत्यादौटका-रलोपनिर्वाहाय अहलादिःशेषइतिन्यासेऽभ्यासोऽहल्भवतीत्याद्यर्थेऽभ्यासत्वेन-साक्षादवच्छिन्नायाउद्देश्यतायाःसत्त्वेनस्थानिवत्त्वा प्राप्तेरुपायान्तरस्यानुसर-णस्यावश्यकत्वाच्च ॥ नच साक्षात्पदनिवेशेस्थानितायामलृत्वव्याप्यधर्मावच्छिन्न-त्वनिवेशोऽनुपयुक्तः रामायेत्यादावेकाररूपाल्निष्ठस्थानितानिरूपितादेशतावद्ध-र्मिकारोपप्रकारीभूतसुप्त्वेन सुपिचेतिशास्त्रोद्देश्यतायाः परम्परयाऽवच्छिन्न-त्वेनैवस्थानिवत्त्वसौलभ्यादितिवाच्यम् रमायामित्यादावेकाररूपाल्निष्ठस्था-नितानिरूपितादेशताश्रयाम्धर्मिकारोपप्रकारीभूतङित्वधर्मेणसाक्षादवच्छिन्नो-

देश्यताकेऽपियाटिकर्त्तव्येस्थानिवत्त्वार्थंतन्निवेशावश्यकत्वात् नचापइति पञ्चमी-
बलात्तस्मादित्तोतिपरिभाषयोत्तरस्योपस्थित्या ङित्तस्तद्विशेषणतयाभानस्वीकारेण
नतच्छास्त्रीयोद्देश्यताङित्त्वेन साक्षादवच्छिन्नेतिवाच्यम् अदग्धदहनन्यायेन ङि-
तोधर्मिणः सत्त्वे परत्वरूपधर्ममात्रोपस्थितेस्तस्यविशेषणतायाएवसंभवात् नचा-
नुबन्धकार्येऽनल्विधावितिनिषेधोनस्यादितिवाच्यम् अनुबन्धरूपाल्वृत्त्यल्त्वव्या-
प्यधर्माश्रितत्वप्रयोज्यनिषेधानेतितदर्थेनात्रतदप्रसरात् ॥ नचात्र साक्षात्पद-
निवेशेऽपि लोम्नीअत्रेत्यत्रेदूदेदितिप्रगृह्यत्वायद्विवचनत्वातिदेशोनस्यात् प्रगृह्यसं-
ज्ञाशास्त्रीयोद्देश्यतायाद्विवचनत्वेनसाक्षादेवावच्छिन्नत्वादितिवाच्यम् औङित्यौ-
कारविभक्तेः संज्ञेत्यस्यप्रथमाद्वितीयाद्विवचनयोः संज्ञेत्यर्थकत्वेनऔङ्त्वस्य युवा-
मित्यादावम्यपिसत्त्वेनाल्त्वव्याप्यत्वाभावेन नपुंसकाच्चेतिशास्त्रीयस्थानिताया
अल्त्वव्याप्यधर्मावच्छिन्नत्वाभावेनादोषात् यथाश्रुतार्थकत्वे हि अशब्दाट्टापित-
ताआचारक्विबन्ताल्लिटिर्णलिआवादेशे आऔइतिस्थिते औङआपइत्यनेनश्या-
देशापत्तिः नचैवमतियुष्मच्छब्दादौविभक्तौपरत्वान्ङेप्रथमयोरित्यमादेशे नपुंस-
काच्चेतिश्यादेशापत्तिरितिवाच्यम् सकृद्गत्याश्रयणात् अम्मान्तएवावशिष्यतइ-
तिव्याख्यानाच्च ॥ अथवा स्वौजसमौडितिसूत्रे उपदेशे आओइतिछेदेन औ-
ङ्त्वस्यतद्वृत्तित्वेन नाल्त्वव्याप्यत्वम् ॥ अथवा औङित्यौकारविभक्तेः सं-
ज्ञेत्यनेनौकारविभक्तावौङ्त्वारोपबोधनेनौङ्त्वस्यौङ्शब्देपिसत्त्वेन नाल्त्वव्या-
प्यत्वम् ॥ अन्यत्रोक्तदिशासंज्ञाविधावितिपरिभाषायाअनावश्यकत्वमते ईदा-
द्यन्तंयद्द्विवचनं तदन्तस्यप्रगृह्यसंज्ञेत्यर्थेईदूदेदितिशास्त्रीयोद्देश्यतायाद्विवचनत्वेन
साक्षादवच्छिन्नत्वमपिनेत्यपिबोध्यम् ॥ नचैवमपि अतोलोपइतिसूत्रस्थभाष्यास-
ङ्गतिर्दुर्वारैव तत्रहि ण्यल्लोपावितिवार्त्तिकव्याख्यावसरेणिलोपस्यावकाशमद-
र्शनमतक्षदित्यत्रपरत्वादियङ्यपिस्थानिवत्त्वेनणित्वात्कृतम् एवं णौचङीत्यत्र-
त्यभाष्यासङ्गतिः तत्रहि अवीवददित्यत्र ण्यन्ताण्णौ अग्लोपित्वादुपधाह्रस्वो-
नस्यादित्याशङ्क्य वृद्धौकृतायांणिलोपान्नाग्लोपित्वमितिसमाहितम् तदुभयं न
युज्येत लोपस्यणित्वेनसाक्षादवच्छिन्नोद्देश्यकत्वादिति वाच्यम् ण्यन्ततदाद्यवय-
वस्यनिर्दिश्यमानस्यलोपविधानेनणित्वेनपरम्परावच्छेदेनस्थानिवत्त्वप्राप्त्या त-
दुभयसंगतेः ॥ केचित्तु अत्रसाक्षात्पदनिवेशेलक्ष्यासिद्ध्यभावेऽपि इदुदुपधस्ये-

तिसूत्रस्थशब्दरत्नासंगतिर्दुर्वारैव तत्रहि प्रत्ययभिन्नस्यविसर्गस्यषत्वमिति मनो-
रमोक्तार्थखण्डनाय प्रत्ययसंबन्धिभिन्नस्यविसर्गस्यषत्वमित्यर्थव्यवस्थापनायप्र-
वृत्तः शब्दरत्नकृदग्निःकरोतीत्यादौप्रत्ययत्वस्य स्थान्यल्धर्मत्वेन तदतिदेशप्रवृत्त्या
प्रत्ययरूपो विसर्गोदुर्लभइतिकिञ्चेत्यादिनाप्रतिपादितवात् साक्षात्पदनिवेशे तु प्रत्य-
यत्वस्यस्थान्यल्धर्मत्वेऽपि तेनसाक्षादवच्छिन्नायाउद्देश्यताया अभावेनातिदेशप्र-
वृत्त्याप्रत्ययरूपविसर्गस्यसौलभ्येनतदसंगतिः स्पष्टैवेत्यतः स्थानितायामेवाल्-
त्वव्याप्यधर्मेगसाक्षादवच्छिन्नत्वंनिवेशनीयम् ॥ तथाच गोस्त्रियोरितिसूत्रेनिर्दि-
श्यमानपरिभाषोपस्थितेरुपसर्जनस्त्रीप्रत्ययान्ततदाद्यन्तप्रातिपदिकावयवनिर्दिश्य-
मानस्यह्रस्वइत्यर्थेनानियमाभावादलोन्त्यपरिभाषायाअप्रवृत्तेरल्त्वव्याप्यधर्मेणसा-
क्षादवच्छिन्नायाः स्थानितायाअभावान्न प्राथमिकविरोधस्यावसरः नचालोन्त्यप-
रिभाषायास्तत्राप्रवृत्तिस्वीकारेयुवतिमतिक्रान्तोऽतियुवतिरित्यत्रोपसर्जनस्त्रीप्रत्य-
यान्ततदाद्यन्तप्रातिपदिकावयवनिर्दिश्यमानस्यतेः स्थानेकश्चिदिकारादिर्ह्रस्वः
स्यादितिवाच्यम् तद्वारणायालोन्त्यपरिभाषाप्रवृत्तिस्वीकारेऽपि तदुपस्थाप्या-
न्त्यालोनिर्दिश्यमानविशेषणतयाभानस्वीकारेण स्थानितायाअल्त्वेनपरम्परयै-
वावच्छिन्नत्वेनादोषात् एवं बहुवचनेझलीतिसूत्रेऽप्युभयोः परिभाषयोः समा-
वेशेऽपि तदीयस्थानितायास्तेनधर्मेण साक्षादनवच्छिन्नत्वमुपपादनीयम् ॥ घे-
र्ङितीत्यत्र घिसंज्ञकाभिन्ननिर्दिश्यमानान्ताङ्गावयवस्यान्त्यस्यालोगुणइत्यर्थेन त-
त्राल्त्वव्याधर्मेणसाक्षादवच्छिन्नैवस्थानिताऽस्तीति तु नशङ्क्यम् अन्त्यस्याल-
इतिवक्तव्येऽलोन्त्यस्येत्येवंपाठसामर्थ्येनालः सर्वत्रान्त्यविशेषणतायाएवकल्प-
नेन स्थानितायाअन्त्यत्वेनैवसाक्षादवच्छेदात् तथाच नद्वितीयविरोधस्यावसरः॥
एवं ग्रहोऽलिटीत्यत्रानियमाभावान्नाचश्चेति परिभाषोपस्थितिः उपस्थितौवा त-
दुपस्थाप्याचोविशेषणतयैवभानकल्पनेनेट्त्वेनैवस्थानितायाः साक्षादवच्छेदान्न
तृतीयविरोधस्यावसरः ॥ एवं ज्ञानेइत्यत्रभत्वानुपपत्तिरपिन औङ्त्वस्यानु
पदोक्तमतरीत्याऽल्त्वव्याप्यत्वाभावात् ॥ एवं रामइत्यत्रापि सान्तपदावयवनि-
र्दिश्यमानस्यरुत्वविधानेन रुत्वशास्त्रीयस्थानितायाः सत्त्वेनपरम्परयाऽवच्छिन्न-
त्वान्नदोषः ॥ लोम्नीअत्रेत्यत्रद्विवचनत्वानुपपत्तिरपिन नपुंसकाच्चेत्यत्र त-
स्मादितिपरिभाषयाऽव्यवहितोत्तरस्योपस्थितेरौङस्तद्विशेषणतयैव फलबलेनभा-

नकल्पनादौङ्त्वेन साक्षादवच्छिन्नायाः स्थानितायाअभावात् औङ्त्वस्याल्-
त्वव्याप्यत्वाभावाच्च नचैवं वैयाकरणइत्यादाविकोयणित्येतच्छास्त्रीयायाः स्था-
नितायाअल्त्वव्याप्येकत्वेनसाक्षादवच्छिन्नत्वेनस्थानिवत्त्वानुपपत्तावैजनापत्तिः
इकोयणित्यत्रोपस्थितपूर्वस्यविशेष्यत्वेनेकत्वेपरम्परयास्थानितावच्छेदकत्वकल्प-
नेत्वस्यार्थस्य मूर्द्धाभिषिक्तस्यधिन्वन्तीतिफलस्यैवानुपपत्तिरितिवाच्यम् अचः-
परस्मिन्नित्यत्र पञ्चमीसमासाश्रयणेन तेनैवस्थानिवत्त्वेनतत्रपदान्तत्वसौ-
लभ्यादित्याहुः ॥ अन्येतु अल्प्रयोज्यस्थानितानिरूपितादेशतावद्धर्मिकारोप-
प्रकारीभूतेत्यादिरेवार्थोभाष्यानुगृहीतोनव्यैर्वक्तव्यः स्थानितायामल्त्वव्याप्य-
धर्मावच्छिन्नत्वानिवेशेनलाघवात् एवञ्च प्रत्याहारेष्वाद्यवर्णानामेवबोधकत्वस्या-
भ्युपगतत्वेन धिन्वन्तीत्यादाविरूपाल्प्रयोज्यस्थानितायाः सत्त्वेन स्थानिवत्त्वा-
भावस्य रामायेत्यादौस्थानिवत्त्वस्य प्राचीनमतेमात्रपदनिवेशोननवीनमतइतिप्र-
वादस्यचोपपत्तिः ॥ एतदेवाभिप्रेत्याचः परस्मिन्नितिसूत्रे अङ्गसूत्रे प्रयोगेयो-
ऽजित्युक्तंग्रन्थकृताऽपि तेनहि पूर्वसूत्रे सूत्रेयोऽल्स्थानिताप्रयोजकइतिसूचि
तम् ॥ नचैवं सुधीइत्यत्रहलइतिसूत्रेणदीर्घेतत्रस्थानिवत्त्वेनसंप्रसारणत्वानयना-
पत्तौ उपास्यादियोगे संप्रसारणाच्चेतिपूर्वरूपापत्तिः हलइतिशास्त्रीयायाः स्था-
नितायाः संप्रसारणपदप्रयोज्यत्वेनाल्पदप्रयोज्यत्वाभावेनानल्विधावितिनिषेधा-
प्रवृत्तेः समानाङ्गग्रहणमितिवार्त्तिकन्तु भाष्ये प्रत्याख्यातमितिवाच्यम् हलइ-
तिसूत्रेऽच्परिभाषोपस्थितेरल्प्रयोज्यस्थानितायाः सत्त्वेनादोषादितिवदन्ति ॥
इतरेतु अल्पर्याप्तस्थानितानिरूपितादेशतावदित्यादिरर्थः यद्यप्येवं रामायेत्या-
दावप्यल्पर्याप्तस्थानितायाः सत्त्वेनस्थानिवत्त्वमनुपपन्नं तथापिबोधकावयवेषु-
बोध्यावयवत्वारोपएवैकान्ताअनुबन्धाइत्यस्यास्तात्पर्येणाल्पर्याप्तत्वंनास्तीत्यवग-
न्तव्यमित्याहुः परन्त्वेतन्मतेऽपि क्ङमेजन्तइत्यादिसूत्रस्थभाष्यादिविरोधात्सा-
क्षान्निवेशआवश्यकएवेतिबोध्यमितिदिक् ॥ स्वीयमेवार्थंसमूलयति अतएवेत्यादिना
भाष्येस्पष्टमिति केचित्तु प्राचीनमतेऽप्येतद्भाष्यसंलापाय भोभगोइत्यत्रापिरइ-
त्यनुवर्त्त्यम् रइत्यस्यखरवसानयोरित्यत्ररोःसुपीत्यत्रचानुवृत्तिकथनपरं भोभ-
गोइतिसूत्रभाष्यन्तु मण्डूकप्लुतिनिरासाय रोरितिसमुदायरूपाश्रयणादितिकौ-
मुदीतु चिन्त्यैवेत्याहुः तद्भोभगोइतिसूत्रस्थभाष्यसन्दर्भविरोधादुपेक्ष्यम् इत्थंहि

तत्रसन्दर्भः अश्ग्रहणमनर्थकम् अशोऽन्यत्राभावादित्युक्त्वा छन्दस्सु पयःस्वि-
त्यत्रदोषोदर्शितः पुनरेवमाशङ्कितम् किं पुनः कारणं सुकारपरएवोदाह्रियते
इहैव कुतोनोच्यते वृक्षस्तत्रप्लक्षस्तत्र अस्त्यत्रविशेषः विसर्जनीयेकृतेनभविष्यति
इहापितर्हि विसर्जनीयेकृतेनभविष्यति छन्दःसु पयःसु स्थानिवद्भावात्प्राप्नोति
ननुचेहापि स्थानिवद्भावात्प्राप्नोति वृक्षस्तत्र प्लक्षस्तत्रेति अनल्विधौस्थानिवद्भावः
एतेनखरवसानयोरित्यत्ररोऽनुवृत्तेस्तस्याल्त्वव्याप्यधर्मावच्छिन्नस्थानिताकत्वं
वोधितम् ततः अथायमल्विधिः स्यात् शक्यमश्ग्रहणमवक्तुमित्युक्तम् अत्रेदमा-
रोःसुपीतिविसर्गएवपरामृश्यते नतु यत्वविधिः तथासति छन्दःसुवृक्षस्तत्रेत्य-
नयोर्विशेषाभावेन तदुपपादनवैयर्थ्यात् अयंचरोःसुपीतिविसर्गविधिःकथमल्-
विधिःस्यादित्याशङ्क्य विसर्गविधायकयोः शास्त्रयोःरोऽनुवृत्तिर्दर्शिता इत्थंच
रोःसुपीतिविसर्गस्याप्यल्त्वव्याप्यधर्मावच्छिन्नस्थानिताकत्वाद्वृक्षस्तत्रेत्यत्रैव-
स्थानिवत्त्वाऽप्राप्त्याऽश्ग्रहणमुत्तरार्थमितिसिद्धान्तितम् इत्थंसन्दर्भशोधनेनस्फु-
टमुपलभ्येते नव्यसंमतोऽर्थो भोभगोइत्यत्ररोऽननुवृत्तिश्च भाष्यतात्पर्यगोचरौ अ-
न्यथारोःसुपीत्यस्याल्विधित्वप्रतिपादनंभगवतोविफलंस्यादित्यलम् ॥ नन्वेव-
मार्ध्र्वत्यत्र ऋधातोर्लिटिद्वित्वेऽभ्याससंज्ञायामुरदत्त्वरपरत्वयोररित्यत्राभ्यासत्वं-
नस्यात्तस्याल्त्वव्याप्यऋत्वावच्छिन्नस्थानिताकादेशतावद्धर्मिकारोपप्रकारत्वा-
दतआह ऋधातोरिति ॥ पुनः पूर्वइति लक्ष्येलक्षणस्येतिन्यायस्तु संज्ञाविषये-
नप्रवर्त्ततइतिअग्नीइत्यत्रपुनः प्रगृह्यसंज्ञाकरणपरभाष्याल्लभ्यतइतिभावः ॥ त-
स्यापि अरित्यस्यापि ॥ द्विरुक्तधातुपूर्वभागत्वादिति अयंभावः पूर्वोऽभ्यास-
इतिसूत्रेपूर्वशब्दः पूर्वत्वावयवत्वोभयधर्मविशिष्टार्थकः तत्र पूर्वत्वंकिमपेक्षमित्या-
काङ्क्षायां प्रत्यासत्त्या द्वित्वशास्त्रीयविधेयापेक्षंविवक्षितम् एवमवयवत्वंप्रत्या-
सत्त्याद्वित्वशास्त्रीयोद्देश्यविधेयोभयमात्रारब्धसमुदायनिरूपितं गृह्यते तथाचद्वि-
त्वशास्त्रीयविधेयावधिकपूर्वोयोद्वित्वशास्त्रीयोद्देश्यविधेयोभयमात्रारब्धसमुदाय-
घटकः सोऽभ्याससंज्ञकइत्यर्थेनारित्यस्यापितथाभूतत्वादभ्याससंज्ञेति एतेन द्वि-
रुक्तधातुपूर्वभागस्यसामान्यतोऽभ्यासत्वे देवदत्तयज्ञदत्तौदेभतुरित्यादौदेवदत्ता-
देरप्यभ्याससंज्ञापत्तिः अभ्यासकार्येऽङ्गाधिकारेणतद्दोषवारणेतु ऊर्णुनावेत्यत्र-
ह्रस्वोहलादिश्शेषइत्यनयोरापत्तिरित्याचार्युक्तंसमाहितम् ॥ नन्वरर्ध्वइत्यत्रक-

थंतत्समुदायत्वं येनतत्समुदायघटकत्वं तत्रार्थसमाजग्रस्तंस्यादतआह प्रक्रिया-ज्ञानवतांतथाज्ञानस्यसुलभत्वादिति लौकिकेनैकदेशविकृतन्यायेनतथाभूतसमुदा-यत्वस्यतत्रसत्त्वेन तत्र तत्पूर्वभागत्वज्ञानस्यसुलभत्वादित्यर्थः ॥ अर्द्धविका-रात्कथंतन्नयायप्रवृत्तिरितितु नशङ्क्यम् जातिव्यञ्जकभूयोवयवदर्शनेतथापिप्रवृत्तेः सिद्धान्तसिद्धत्वात् ॥ भट्टास्तु आनुमानिकस्थानिवद्भावेनतदानिन्युस्तच्चिन्त्यम् द्विरुक्तेषूत्तरभागस्यैवार्थवत्त्वसिद्धान्तादभ्यासस्यविशिष्टस्यचानर्थकत्वेनानुमानि-कस्थान्यादेशभावस्यार्थवत्त्येव विश्रान्तेरत्रतदप्रसरात् ॥ श्रीधरस्तु अर्शब्दे-द्विरुक्तधातुपूर्वभागत्वं तत्स्थानापन्नइतिलोकन्यायेनाह तस्मैकिमपराद्धमभ्यास-त्वेन यतस्तन्नानिनाय सूत्रेऽनल्विधावित्युक्तेरल्विधौ तन्न्यायाप्रवृत्तिरितिचेत् तदाद्विरुक्तधातुपूर्वभागत्वानयनेऽपिसमानम् अभ्यासत्वंशास्त्रीयं द्विरुक्तधातुपूर्व-भागत्वंत्वशास्त्रीयमिति अभ्यासत्वानयनेपूर्वोऽभ्यासइतिपुरुषारम्भस्यनिवर्त्तक-त्वान्न्यायवलमुपक्षीणमितिचवैषम्यमवशिष्यतेचेदवशिष्यताम् ननोविद्वेषः ॥ प-रेतु द्विर्वचनोयविधेयोद्देश्योभयमात्रारब्धसमुदायसमभिव्याहृतवर्णाघटितोयो-द्विर्वचनीयविधेयावधिकपूर्वः सोऽभ्याससंज्ञकोभवतीतिपूर्वोऽभ्यासइत्यस्यार्थेना-र्शब्दे तादृशसमुदायसमभिव्याहृतवर्णाघटितत्वस्यऋशब्दावधिकपूर्वत्वस्यचस-त्त्वादभ्याससंज्ञासुलभेतिप्रक्रियाज्ञानवतामितिग्रन्थस्याशयः एवञ्च कश्चित्क-श्चिन्न्यायमनुसृत्यव्याख्यानं विफलमेवेत्याहुः ॥ प्रथमार्थं सफलयति अतए-वेति ॥ इण्नेति अत्रप्राचामनुसारिणः अल्त्वव्याप्यधर्मघटितेत्यत्राल्त्वव्याप्यत्वं धर्मपरिष्कृतंग्राह्यम् तच्च स्ववृत्तित्व स्वघटितसमुदायावृत्तित्वोभयसंबन्धेनाल्वि-शिष्टत्वरूपं तथाच धिन्वन्तीत्यादावार्द्धधातुकत्वस्यनिरुक्तोभयसंबन्धेनाल्वि-शिष्टत्वात्तन्निमित्तकइडागमे कर्त्तव्ये न स्थानिवत्त्वम् ॥ रामायेत्यादौ सु-प्त्वस्य एवृत्तित्वेऽप्येघटितङेशब्दवृत्तित्वस्यबोध्यबोधकयोरभेदाध्यवसायात्स त्त्वेननाल्त्वव्याप्यत्वमिति तत्सिद्धिः नचैवमाधये चिकीर्षवइत्यत्रसन्निपातप-रिभाषयाऽव्ययसंज्ञावारणपरभाष्यविरोधः तत्रकृत्त्वस्यपरिष्कृताल्त्वव्याप्यत्वे-नस्थानिवत्त्वाप्राप्तेरितिवाचयम् अस्मिन्नप्यर्थे नव्यनयइवोद्देश्यतायामल्त्वव्या-प्यधर्मत्रटितधर्मेणसाक्षादवच्छिन्नत्वनिवेशेनाविरोधादित्याहुः तन्न एवमुदक्ष-रपरिष्काराश्रयणेऽपि भोभगोइतिसूत्रस्थभाष्यविरोधस्यदुष्परिहरत्वात् रामत्ये-

त्यादौ बोध्यबोधकयोरभेदाध्यवसायेऽपि तद्घटकैकारेबोध्यैकाराभेदाध्यवसायि-मानाभावेनङेइत्यस्यबोध्यैकाराघटितत्वेनतद्वृत्तेरपिसुप्त्वस्याल्त्वव्याप्यत्वाप-त्तेश्च ॥ नन्वेवमपि धिन्वन्तीतिफलप्रलपनंविफलमेव अपरनिमित्तकत्वेनान्तर-ङ्गइडागमेकर्त्तव्ये वहिरङ्गस्ययणोऽसिद्धत्वेनावलादित्वादिटोऽप्राप्तेरितिचेन्न प्राचीननयेतदन्तरङ्गत्वानभ्युपगमेनस्वमतेतदुपायान्तरसत्त्वेऽपि प्राचामुक्तार्थाव-श्याभ्युपेयत्वबोधनमात्रेफलकथनस्यतात्पर्यात् नामीतिसूत्रआमीतिन्यासेनित्य-त्वाद्दीर्घकथनपरभाष्यप्रामाण्येनापरनिमित्तकादेशविधायकत्वस्यान्तरङ्गत्वस्य-स्वीकारेणेटस्तदभावाच्च दुधूषतीत्याद्यर्थं परनिमित्तकापरनिमित्तकशास्त्रयोराश्रीय-माणशब्दसमुदायतौल्यएवतदन्तरङ्गत्वस्यासिद्धत्वप्रयोजकत्वाभ्युपगमाच्च ॥ ज्ञा-पकसाजात्यात्समकालप्राप्तिकवहिरङ्गासिद्धत्वमात्रप्रयोजकत्वाङ्गीकाराच्च अक्ष-द्यूरित्यत्रलोपोव्योरितियलोपवारणायाचोऽन्यानन्तर्यनिमित्तककार्यप्रवृत्त्युत्तरं-यदन्तरङ्गं प्राप्नोति तत्रकर्त्तव्येवहिरङ्गासिद्धत्वंनेतिनाजान्तर्यन्यायार्थस्वीकारे-णतेविनिषेधाच्च एतन्मतेतन्न्यायासत्त्वेऽप्यननुगतानित्यत्वाभ्युपगमेनेष्टसिद्धेश्च भविष्यतिगम्यादयइत्यादिनिर्देशेन नवृद्भ्यश्चतुर्भ्यइतिसूत्रसामर्थ्येन च धातुवि-हितप्रत्ययस्येडागमेकर्त्तव्येऽन्तरङ्गपरिभाषाऽप्रवृत्तिस्वीकाराच्चेत्यलम् ॥ के-चित्तु आर्द्धधातुकस्येडित्यत्रवलादिपदस्यौपदेशिकवलादौलक्षणामुपेत्यधिन्व-न्तीत्यत्रेटंवारयन्ति तदसत् लक्षणायांगौरवात् बभूवतुरित्यत्रापीडागमापत्तेश्च ॥ अपरविधावित्यस्य स्थानिभूताच्परभिन्नस्यविधावित्यर्थः तेन नैधेयइत्यस्य-सिद्धिः प्रसज्यप्रतिषेधेतु तत्रस्थानिवत्त्वापत्तिरितिबोध्यम् ॥ आयन्नासन्निति एतेर्लङ्यिणादेशस्यास्तेः श्नसोरल्लोपस्यच स्थानिवत्त्वेनाडागमइष्यते असि-द्धवत्सूत्रप्रत्याख्यानपक्षेतु लावस्थायामडित्याश्रित्येष्टसिद्धिर्बोध्या ॥ उप-न्यासादिति चेच्छिदिवेभिदि भवतीत्यादिलक्ष्यासिद्धिश्चेत्यपिबोध्यम् अन्यथा-ऽऽययोर्नुमोऽन्त्येऽवादेशाभावस्यचापत्तेः ॥ अस्यापि धिन्वन्तीत्यस्यापि ॥ इतिवार्त्तिकइति अचःपरस्मिन्नितिसूत्रघटकपूर्वशब्दार्थस्यावधिसाकाङ्क्षत्वात्त-दाकाङ्क्षाशान्त्यर्थमिदम् ॥ कैयटेनेति अनेनपाक्षिकपञ्चमीसमासेन स्थानि-वद्भावेन समाधानमयुक्तम् अत्रैवं वारणेऽपि एरजः यजस्तस्यापत्यं याजिरित्यत्र स्थानिवत्त्वेन पदान्तत्वात्प्राप्तनस्त्वाभ्यामित्यैज्वारणायोक्तार्थस्वीकारस्यावश्य-

कत्वेन तेनैवैतत्साधनस्ययुक्तत्वात् पञ्चमीसमासपक्षेऽपि चेच्छिदीत्यादिलक्ष्यानुरोधेनस्वविधौस्थानिवत्त्वस्यायुक्तत्वाच्चेतिसूचितम् ॥ एतेनैतदुक्तिर्नागेशस्याश्रितशास्त्राच्छेदनन्यायमनुकरोतीत्याक्षिपन्तः परास्ताः ॥ द्वितीयमर्थंसफलयति प्रदीव्येति ॥ बभूविवेति यन्निमित्तेतिप्रत्यासत्त्याश्रयणस्य फलंदातुं कष्टायेत्यस्यत्यागः ॥ ननु वलादित्वस्य स्वाश्रयत्वेऽपि स्थान्यल्वृत्त्यल्त्वव्याप्यधर्मघटितत्वात्स्यादेवनिषेधोऽतआह यन्निमित्तेति तादृशधर्मेऽतिदिदिक्षितत्वं विशेषणोयमितिभावः ॥ एवञ्च स्थान्यलितिविशेषणंविफलमितिबोध्यम् ॥ स्थान्यलसाधारणत्वइति स्थानिसंबन्ध्यल्वृत्तित्वेसत्यल्मात्रवृत्तित्वइत्यर्थः ॥ यच्च तादृशवल्त्वघटितमिति समस्तःपाठः तादृशेतिच वल्त्वविशेषणम् ॥ प्रत्यासत्त्येति अनल्विधावित्यत्राल्विधिश्च शास्त्रीयएवेतितद्भिन्नोऽपि पर्युदासन्यायेनशास्त्रीयएवगृह्यतइति इदञ्च स्थानिवत्सूत्रंशास्त्रं तत्कर्तुश्च प्रत्यासन्नं शास्त्रमेव तदपिस्वीयमेवेति च भावः ॥ शास्त्रीयकार्यएवेति शास्त्रप्रयोज्यविधेयएवेत्यर्थः प्रतिबन्धस्तु न शास्त्रप्रयोज्यविधेयतावान् ॥ नायकसिद्धिरिति अन्यथा वुबुद्ध्यातत्प्रवृत्तिर्नस्यादितिभावः ॥ नन्विह स्थानिवत्त्वेन विशिष्टे वुबुद्धावप्यवयवभूताकारनिमित्तकआयादेशः स्यादेव नच स्थानिनिसतियद्भवतितदादेशेऽपि भवति यन्नभवति तन्नभवतीत्येवाचःपरस्मिन्नित्यस्येवास्यार्थःस्यादितिवाच्यम् रामायेत्यत्रदीर्घानापत्तेः आदेशेस्थानिवृत्तिधर्मसद्भावसंभावनायांयत्प्राप्नोतितद्भवति यन्नतन्नेत्यर्थेत्वेतद्ग्रन्थासङ्गतिस्तदवस्थैवेतिचेन्न स्थानीननिवृत्तः आदेशोनजातइत्याकारकसंभावनायांयत्प्राप्नोतितद्भवति यन्न तन्नेत्यर्थात् नचैवं रामायेत्यादावपिस्थानिवत्त्वानुपपत्तिरितिवाच्यम् स्थानिन्यादेशवृत्तिधर्मारोपसंभावनायांयत्प्राप्नोति तद्भवति यन्न तन्नेत्यर्थस्यापिकल्पनेनेष्टसिद्धेः ॥ प्राधान्यादिति पूर्ववत् आद्यन्तवत् पराङ्गवत् कर्मवत् इष्ठवत् तृज्वदित्येतेषुप्रसिद्धानां निमित्तव्यपदेशतादात्म्यशास्त्रकार्यरूपाभिधानामतिदेशानां षड्विधत्वेऽपि सर्वेषांकार्यफलकत्वेनकार्यातिदेशस्यप्राधान्यादित्यर्थः ॥ कार्यातिदेशोयमितिस्थानिनिसतियत्कार्यं भवतितदादेशेऽप्यनेनकरणीयमितिभावः ॥ अभिन्नरूपइति रूप्यते ज्ञाप्यतइतिरूपं फलम् अभिन्नफलकइत्यर्थः ॥ भाष्येपीति तृज्वत्सूत्रइत्यादिः ॥ आङ्गशास्त्रातिदेशादिति आङ्गं यच्छास्त्रं तस्यातिदेशादि-

त्यर्थः ॥ वस्तुतस्तु कार्यातिदेशादभिन्नरूपइतिचिन्त्यमेव कार्यफलकत्वस्यस-र्वेष्वतिदेशेषुसत्त्वेन सर्वेषामेवैवमभिन्नरूपतापत्तेः ॥ आङ्गशास्त्रातिदेशात्सि-द्धम् आङ्गं यत्कार्यंतद्इतिदिश्यतइतिभाष्यन्तु प्रथममाङ्गशास्त्रातिदेशात्सिद्धमि-तिवार्त्तिकंशास्त्रातिदेशमभिप्रेत्योक्त्वापिप्राधान्यात्कार्यातिदेशएवोचितइत्यभि-प्रायेणतद्वार्त्तिकव्याख्यावसरे आङ्गं यत्कार्यंमितिवक्तव्यमित्यभिप्रायकम् वा-र्त्तिकेशास्त्रपदस्योपलक्षणत्वाभिप्रायकंवा ॥ ननु कार्यातिदेशस्वीकारे हन्तेरुच्य-मानस्यात्मनेपदस्यवधेः सिद्धावपि रामायेत्यादौ स्थानिनिसतिदीर्घप्राप्तेरा-देशेऽपि सत्त्वस्यादितिचेत् अत्रकेचित् प्राधान्यादित्यारभ्यसूचितमित्यस्यान-न्तरम् इतियद्यपि प्राप्तंतथापि रामायेत्यादौ दीर्घानापत्तेरितिशेषः तथाच त-त्रानपेक्षितेत्यादिनानिमित्तातिदेशोऽव्यवस्थाप्यते तत्र आदेशे अनपेक्षितमर्थ-स्यनिमित्तस्यसन्निधानं साहित्यं यस्मिन्व्यवहारेतादृशइत्यर्थः तद्धर्माभाववत्य-पितद्धर्मव्यवहारः क्रियतइतियावत् ॥ स्वशास्त्रेणैवेति सुपिचेत्यादिनैवेत्यर्थः ॥ फलमुखेननिमित्तातिदेशेग्रन्थान्तरोपष्टम्भमाह अतएवेति निमित्तातिदेशादेवे-त्यर्थः ॥ परिवीरिति व्येञः क्विपि संप्रसारणपूर्वरूपयोः कृतयोस्तुकोहलश्चे-तिदीर्घस्यच प्राप्तौपरत्वाद्दीर्घइत्यर्थः तत्रह्यङ्गत्वायस्थानिवत्त्वोपयोगः ॥ ननु कार्यातिदेशोनाम स्थानिन्यादेशवृत्तिधर्मसंभावनायामादेशे वा स्थानिवृत्तिधर्मसं-भावनायां यत्कार्यं प्राप्नोतितद्भवतीतिबोधनमेव आदेशवृत्तिधर्मप्रकारिकास्था-निधर्मिका स्थानिवृत्तिधर्मप्रकारिकाऽऽदेशधर्मिकावायासम्भावनातत्प्रयोज्यसंभा-वनाविषयीभूतकार्यस्यबोधनमितियावत् एवञ्च रामायेत्यादावपि एशब्देयदि-यत्वादित्वंस्यात्तर्हिदीर्घःस्यादितिसंभावनायाः यशब्देयदिसुप्त्वंस्यात्तर्हि दीर्घः-स्यादितिसंभावनायावासत्त्वेनकार्यातिदेशेऽपिनक्षतिः किञ्च स्थानिनिसतीत्या-दिपूर्वोक्तकार्यातिदेशस्वरूपपक्षेऽपि स्थानिनिसतिभवतः सुप्संज्ञारूपकार्यस्या-देशेऽप्यतिदेशेन नदोषः तथाच प्रधानस्यकार्यातिदेशस्यत्यागोऽनुचितइत्यरुचे-राह यद्वेति ॥ अवतरणोक्तप्रथमकार्यातिदेशाभिप्रायेणाह दीर्घेति ॥ द्वितीया-भिप्रायेणाह आदीति सुप्संज्ञेत्यर्थः ॥ स्थानिवत्त्वेन सुप्त्वात्सुपिचेतिदीर्घ-इत्यत्र सुप्त्वादिति अनपेक्ष्येत्यर्थेल्यबलोपेपञ्चमी स्थानिवत्त्वेन सुप्त्वमनपेक्ष्यैव सुपिचेतिशास्त्रनिर्णीतोदीर्घइत्यर्थः यद्वा सुप्त्वादित्यस्य सुप्संज्ञयेत्यर्थः स्था-

रित्यत्रपरत्वाद्दीर्घइतिग्रन्थासङ्गतिस्तदवस्थेत्यतआह तच्चकार्यंकिमित्यादि तथा-चातिदेशविषयेकार्यस्वरूपनिरूपकशास्त्रगतपौर्वापर्यमेवबाध्यबाधकभावप्रयोजक-मितिभावः ॥ एतदेव निरुक्तपौर्वापर्यमेव ॥ देशइति पौर्वापर्यप्रयोजकइति-शेषः ॥ अत्रेति प्राक्प्रतिपादितयोर्निमित्तकार्यातिदेशयोर्मध्यइत्यर्थः ॥ अ-द्यपक्षइति इदानीन्तनपक्षइत्यर्थः यद्वेत्यादिनाप्रतिपादितः कार्यातिदेशपक्षइति-यावत् ॥ अतएवेति अग्रे भाष्योक्तेरितिपञ्चम्यन्तपाठात् अत्रैवेतिपाठः तस्यहि प्रकृतसूत्रएवेत्यर्थः ॥ यद्वा आद्यपक्षइतिच्छेदः निमित्तातिदेशपक्षइतितदर्थः ॥ भाष्येऽङ्गसंज्ञेत्यस्याङ्गत्वमित्यर्थः एवञ्च सर्वं सुयोजमितिव्याचक्षते ॥ अन्येतु सूचितमित्यन्तेनसंभावनाघटितः कार्यातिदेशः साधितः॥किंकार्यंभवतीत्याका-ङ्क्षायामाह तत्रेति तेषुकार्येषुमध्यइति आदेशइतिवार्थः अनपेक्षितेति पूर्ववदर्थः॥ तत्तन्निमित्तरूपकार्येति तत्तत्सुप्त्वादिनिमित्तेनरूप्यमाणंबोध्यमानं यत्कार्यंतत्का-र्येत्यर्थः ॥ व्यवहारः संपादनम् ॥ स्वशास्त्रेणैवेति सुपिचेत्यादिशास्त्रेणैवेत्यर्थः ज्ञायतइतिशेषः॥सुप्त्वादिति पूर्ववल्ल्यब्लोपेपञ्चमी॥ परत्वादिति कार्यज्ञानार्था-नुसन्धीयमानशास्त्रयोर्मध्ये परत्वादित्यर्थः ॥निमित्तातिदेशपक्षमाह यद्वेत्यादिना॥ किञ्चिन्निमित्तवैकल्येऽपीति किञ्चिन्निमित्तस्यसुप्त्वादेर्वैकल्यमभावोयस्मिंस्तथा-भूते यादात्रादेशेऽपीत्यर्थः ॥ दीर्घादिकार्यमिति दीर्घादिकार्यंयेनेति ब-हुव्रीहिणा सुप्त्वादिनिमित्तमित्यर्थः ॥ अनेन स्थानिवत्त्वेन ॥ क्रियते व्य-वह्रियते आरोप्यतइतियावत् ॥ तच्चकार्यंकिमिति तदारोपस्यफलंकिमित्यर्थः ॥ अतिदिश्यमानकार्याणामिति अतिदिश्यमानेननिमित्तेनयानिकार्याणितेषामि-त्यर्थः अत्राद्येत्यादिपूर्ववत्सुयोजमितिवदन्ति ॥ परेतु सूचितमित्यन्तेनकार्या-तिदेशपक्षः साधितः तत्र कार्यंद्विविधं प्रधानाप्रधानभेदात् प्राधान्यञ्च साक्षाल्ल-क्ष्यधर्मिकसाधुत्वप्रयोजकत्वम् अप्राधान्यञ्च साक्षाल्लक्ष्यधर्मिकसाधुत्वप्रयोजक-कार्योपयोगित्वम् ॥ तत्रेति प्रधानाप्रधानयोः कार्ययोर्मध्यइत्यर्थः ॥ अनपे-क्षितेति अनपेक्षितमर्थस्यप्रमाणस्यसंनिधानं यस्मिन्तथाभूतः तत्तद्वाक्यार्थबोधे-निमित्तरूपंयत्कार्यमप्रधानीभूतं तस्यव्यवहारोऽतिदेशोऽनेनक्रियतइतिसमुदितार्थः अयंभावः यत्रप्रधानकार्यस्यैवातिदेशसंभवः यथावधेरात्मनेपदं तत्र तस्यैवाति-निवत्त्वेनेतितत्रैवहेतुरितिनैतत्पक्षेऽपि तद्ग्रन्थासङ्गतिः ॥ नन्वेवमपि परिवी-

देशः यत्रतूभयोः संभवः यथा रामायेत्यादौ दीर्घः सुप्संज्ञा च तत्रप्रमाणमनपेक्ष्यसुप्संज्ञावेरप्रधानस्यैवातिदेशः कार्यइति ॥ कार्यंत्विति प्रधानकार्यं त्वित्यर्थः ॥ सुप्त्वादिति सुप्संज्ञयेत्यर्थः ॥ परत्वाद्दीर्घइति अत्र प्रधानयोरेवातिदेष्टव्यत्वादुभयोरतिदेशेकार्यज्ञानार्थाश्रितशास्त्रगतपरत्वाद्दीर्घइत्यर्थः ॥ अप्रधानमतिदिश्यप्रधानार्थशास्त्रप्रवृत्तिकल्पनापेक्षया लाघवात्सर्वत्रप्राधानकार्यस्यैवातिदेशइतिपक्षमाह यद्वेत्यादिना ॥ अत्रेति अप्रधानातिदेशप्रधानातिदेशपक्षयोर्मध्यइत्यर्थः ॥ आद्यपक्षः अप्रधानातिदेशपक्षः ॥ भाष्यसम्मतइति तत्रलघूपधगुणोपयोग्यङ्गसंज्ञायाएवातिदेशेनकरणादितिभावइत्याहुः ॥ पूर्वंकिञ्चिन्निमित्तवैकल्पेऽपीत्युक्तं तत्र निमित्तपदेन यन्निमित्तवैकल्यप्रयुक्तोपदेशाप्रवृत्तिस्तदतिरिक्तस्यापि कस्यचिद्ग्रहणशङ्कावारणार्थं कार्यातिदेशे विशेषान्तरमप्याह एवमिति कार्यातिदेशस्वीकारइत्यर्थः ॥ सर्वनिमित्तकत्वमिति प्राप्ताप्राप्तविवेकन्यायान्निमित्तशास्त्राद्यतिदेशपक्षापेक्षयाफलैक्यानुरोधाच्चेतिभावः ॥ वर्णाश्रयत्वमिति तेन पटुशब्दादाचक्षाणण्यन्तात्क्विपिणिलोपेभ्यामि पड्भ्यामित्यत्रप्रत्ययलक्षणेनणिपरत्वादिष्ठवत्त्वेनभत्वं न उपदेशस्यभसंज्ञाशास्त्रस्यणौयाऽप्रवृत्तिः सास्वादित्ववैकल्यप्रयुक्तातदतिरिक्ताजादित्वनिमित्तकत्वंणाविष्ठवदित्यस्यापीतिवर्णाश्रयत्वात् किन्तुभ्यान्निमित्तकंपदत्वमेवेतिजश्त्वसिद्धिरितिबोध्यम् ॥ व्यवहारइति अभियुक्तानामित्यादिः ॥ ननु पड्भ्यामित्यादौणिलोपेसति स्वादित्वाजादित्वोभयवैकल्यप्रयुक्तायाएवोपदेशाप्रवृत्तेः सत्त्वात्कथमजादित्वनिमित्तकत्वमिष्ठवद्भावस्य येनवर्णाश्रयत्वंस्यादिति चेन्न यन्निमित्तेत्यमनिमित्तपदेनसादृश्यप्रतियोगितावच्छेदकव्यापकधर्मस्यैवग्रहणात् नहि स्वादित्ववदजादित्वमिष्ठत्वव्यापकं भूयिष्ठइत्यादौ यादेरपीष्ठनः सत्त्वात् नच यचिभमित्यत्र यचोतिद्वन्द्वनिर्देशाद्यकारादित्वाजादित्वान्यतरत्वस्यैवनिमित्तत्वेमतस्येष्ठत्वव्यापकत्वमस्त्येवेतिवाच्यम् यचिभमित्यत्रयितिलुप्तसप्तमीकंपृथक्पदमितिस्वीकारेणान्यतरत्वेनतत्रनिमित्तत्वाभावेन पृथक्पृथगेवनिमित्तत्वात् अतएवद्वन्द्वाच्चुदषहान्तादितिटचः शङ्काऽपि न अन्यतरत्वस्यान्यत्रोक्तदिशागौरवग्रस्तत्वेन पृथक्पृथङ्निमित्तत्वेलाघवाच्च ॥ अथवा अन्यतरत्वेननिमित्तत्वेऽपि यन्निमित्तेत्यत्रनिमित्तपदेन सादृश्यानुयोगितावच्छेदकव्यापकीभूताभावप्रतियोगिधर्मस्यैवग्र-

हणेन यादित्वाजादित्वान्यतरत्वस्यकेवलस्याजादित्वस्यवाणित्वव्यापकीभूताभावप्रतियोगित्वाभावात्स्वादित्वस्य च तत्सत्त्वान्नदोषः। एतादृशनिमित्तग्रहणे निमित्तातिदेशाभिप्रायकसामान्यातिदेशन्यायफलैक्यनिर्वाहएवहेतुः॥ केचित्तु अतिदेशारम्भप्रयोजकाभावप्रतियोगिनोनिमित्तस्यग्रहणेननदोषइत्याहुः तन्न इहाजादित्वस्यापितत्त्वस्यदुर्वारत्वात्॥ ननु इष्ठवदतिदेशएवंव्यवहारेऽपि प्रकृतातिदेशेकिमित्यतआह सर्वातिदेशेष्विति॥ इदं तन्निमित्तातिरिक्तेत्युक्तम्॥ तेन रामस्येत्यत्र सुपिचेतिदीर्घः युष्मदित्यत्रवहुवचनइत्येत्वं चानेनातिदेशेननेतिवोध्यम्॥ शास्त्रीयमेवेति तेनादेर्घस्लादेशे वेञोवयादेशेच तासौनित्यानिट्त्वस्याशास्त्रीयत्वाज्जघसिथेत्यत्र विवयिथेत्यत्रचोपदेशेऽत्वतइतीण्निषेधोन॥ कण्डूतिरित्यत्रवकारेस्थानिभूतादचः पूर्वत्वस्याशास्त्रीयत्वेनानतिदेशेनाल्लोपस्य स्थानिवत्त्वेनोठः प्रतिवन्धश्च न॥ शास्त्रीयत्वंचैतन्मते शास्त्रस्थपदसङ्केतविषयतावच्छेदकत्वं वलादित्वादीनांशास्त्रीयत्वन्तु यस्मिन्विधिरित्यादीनांसङ्केतग्राहकत्वाद्बोध्यम्॥ एतेन वलादित्वादीनामतिदेशाप्रसक्तेरशास्त्रीयस्याप्यनेनातिदेशइत्युक्त्वा जघसिथेत्यादाविण्निषेधवारणायकण्डूतिरित्यत्रोठः संपत्त्येच यत्नान्तरानुसरणमाचारिणांविफलमितिबोध्यम्॥ परेषान्तु पुनःशास्त्रीयत्वमन्यदेवान्यतोऽवसेयम्॥ संबन्धिशब्देति तत्त्वञ्च निरूपकांश नित्यसाकाङ्क्षंयद्रूपं तद्रूपावच्छिन्नबोधकत्वम्। प्रकृतेच स्थानित्वस्यनिरूपकांशेनित्यसाकाङ्क्षत्वेन पितृवदधीतइत्यत्रपुत्रस्यैवादेशस्यलाभः सुकरइतिभावः॥ श्रौतस्यान्यादेशभावस्यैवेति तस्यप्रत्यक्षत्वेनपुरःस्फूर्त्तिकत्वादितिभावः॥ सर्वे सर्वपदेत्यत्रपदपदमर्थवतउपलक्षणम्॥ तेस्तुरिति इदमुपलक्षणम् पचतीत्यस्यस्थानेपचत्वित्यादेशइत्यस्यापि॥ केचित्तु अत्रादेशग्रहणाभावे प्रत्यासत्त्याशास्त्रतात्पर्यविषयीभूतस्यानुमानिकस्यान्यादेशाभावस्यैवग्रहणं स्यान्नतु तदविषयस्यश्रौतस्थान्यादेशभावस्येतितदर्थमादेशग्रहणमितिविपरीतमाहुः तद्भाष्यानुक्तमितिसूचयन्नाह इतिभाष्येस्पष्टमिति॥ अतएवेति लोकसिद्धत्वादेवेति प्राग्दीव्यतइत्यत्राशास्त्रीयविकारेऽपि भाष्यकृताऽऽश्रयणादेवेतिवार्थः॥ अतएव शास्त्रआश्रयणादेव॥ श्रायसेति श्रेयःशब्दादणि देविकाशिंशपेत्यनेनात्॥ दुर्लभमिति नचाण्निमित्तिका सा सान्तेसुलभैतिवाच्यम् प्रत्यासत्त्यासर्वनामस्था-

ननिमित्तिकायाआश्रयणात् नच कार्यकाले अग्नीइत्यत्रेवयथोद्देशेऽपिवा औइ-त्यत्रपूर्वान्तवत्त्वेनाण्त्वे परादिवत्त्वेन सर्वनास्थानत्वेन पुनः संज्ञाप्रवृत्त्यातन्नि-मित्तिकाऽपि सुलभैवसेतिवाच्यम् एवमपि अण्विधानावधित्वस्यश्रेयसित्यत्र-सत्त्वेनश्रायसित्यत्रन्यायंविनादुर्लभत्वात् नचानुमानिकेनस्थानिवद्भावेन तल्लाभः श्रेइत्यस्याप्यर्थवत्त्वेनतस्यस्थानिधर्मत्वाभावादितिभट्टाः ॥ ननु शब्दानान्नि-त्यत्वायाविकारित्वस्यभाष्येप्रतिपादनात्कथमेवंसति नित्यत्वमतआह शब्दानां-नित्यत्वंत्विति ॥ रेखागवयेति यथाबालानांगवयबोधनार्थंकश्चिद्रेखयागवयं-लिखति तत्र क्वचिदङ्गाधिक्ये क्वचिदङ्गहानौवानवास्तविकेगवयेऽङ्गाधिक्यादि-प्रतीयते तथा शास्त्रप्रक्रियानिर्वाहार्थंबुद्धिकल्पितविकारेऽपि नपारमार्थिकः श-ब्देविकारइतिभावः ॥ अन्यसादृश्यनिषेधइति ननु सादृश्यस्यभेदघटितत्वेना-न्यभेदनिषेधेऽन्यत्वमेवायातीतिचेन्न सादृश्यस्यैतन्मतेभेदाघटितत्वात् ॥ अ-र्द्धस्येति इदमपलक्षणम्अर्द्धाधिकस्यापि ॥ जातिव्यञ्जकभूयोऽवयवदर्शनाभा-वेनेति तद्दर्शनेतु भवत्येवतादृशोव्यवहारः यथा शिरश्चण्डस्यकालीचगृहीत्वा-मुण्डमेवचेत्यस्यानन्तरम् मयातवात्रोपहृतौचण्डमुण्डावित्यत्र चण्डमुण्डमात्रेचण्ड-त्वव्यवहारस्तथेतिभावः ॥ अनुपपादनादिति अतएव वासुदेववाचकादशब्दा-द्द्वितीयैकवचनेऽमिपूर्वरूपे सुपिचेतिदीर्घेनेतिभावः ॥ नच पचतीत्यत्रयत्ति-ङन्ततदादित्वं तदेव पचतुशब्देऽतिदिश्यतामलमादेशग्रहणेनेतिवाच्यम् यदीया-र्द्धस्यान्यथात्वं तत्रतदर्थवृत्तिधर्मघटितधर्मस्यापिन्यायेनानतिदेशात् ॥ ननु भू-योवयवदर्शनंनजातिव्यञ्जकं वस्त्राद्यावृतकायत्वेनवैरूप्यंप्रापितस्य मुखमात्रदृ-श्यस्याध्यात्मिकवायुसंयोगिनः श्वात्मनस्तावदवयवमात्रादपिश्वत्वजातेर्व्यञ्जना-त्प्रकृतेच तेरिकारस्योकारेणाच्छादनात्सत्यपिवैरूप्येऽपिवदित्यादौ सङ्ख्याकार-काद्यवगमादिकारापगमेतकारमात्रादपितित्वजातेर्व्यञ्जनस्यदृष्टत्वात्तुशब्दत्वेऽपि तेनैव तादृशजातिर्व्यज्यतइतिवक्तुंशक्यमित्यरुचेराह किञ्चेति॥ परिच्छिन्नपरि-माणेति तत्त्वञ्चैतन्मते संख्यात्वपरिमाणत्वव्याप्यधर्मावच्छिन्नप्रकारताकबुद्धिनि-ष्ठप्रतिबध्यतानिरूपितप्रतिबन्धकतावच्छेदकविषयताश्रयविशिष्टत्वम् वैशिष्ट्यंचस्व-घटितत्वस्वसमनियतत्वान्यतरसंबन्धेन द्व्यचकत्वादेरेकत्वादिप्रकारकबुद्धिनिष्ठप्र-तिबध्यतानिरूपितप्रतिबन्धकतावच्छेदकविषयताश्रयीभूतद्वित्वादिघटितत्वाज्ज-

रात्वादेस्तथाभूतचतुष्ट्वादिसमनियतत्वाच्चतत्त्वमुपपाद्यम् ॥ उदकशब्दत्वातिदेश-परमन्तादिवत्सूत्रभाष्यन्तु पूर्वोत्तरपदनिमित्तकार्यात्पूर्वमन्तरङ्गोऽप्येकादेशोनेति-परिभाषया पूर्वमेवस्वरप्रवृत्तेरेकदेश्युक्तम् ॥ परिच्छिन्नपरिमाणउक्तन्यायाप्र-वृत्तेरसाधारणफलन्तु सजुषमाचष्टे सगित्यत्र सजूश्शब्दत्वातिदेशाद्रुत्वाभावः । आनुमानिकस्तुन प्रवर्त्तते जुषोऽप्यर्थवत्त्वेन सजुष्ट्वस्यस्थानिधर्मत्वाभावात् इदु-दुपधेभ्योणिचोऽनभिधानेतु फलान्तरमनुसन्धेयम् ॥ नचैवंदीव्यतिशब्दत्व-स्याप्यनेनातिदेशाभावे प्राग्दीव्यतइतिसूत्रस्थभाष्यासङ्गतिरितिवाच्यम् दीव्य-तिशब्दनिष्ठबोधजनकत्वस्यैवदीव्यच्छब्देऽतिदेशेनेष्टसिद्धेः तस्य निरुक्तपरि-च्छिन्नपरिमाणत्वाभावात् ॥ प्रकृते तु तिपत्वादेः परिच्छिन्नपरिमाणत्वाद-तिदेशोऽप्राप्तइति आनुमानिकोऽसाववश्याश्रयणोयइतिभावः ॥ अङ्गसंज्ञासूत्रे-चभाष्यइति तत्रहि अकृत्स्नविशिष्टस्यसर्वकादेरङ्गसंज्ञां गङ्गायमुनादृष्टान्तसिद्धे-नतन्मध्यपतितन्यायेनसंसाध्य पुनराशङ्कितम् इहकेचिच्छब्दाअक्तपरिमाणाना-मर्थानांवाचकाभवन्ति यएते संख्याशब्दाः परिमाणशब्दाश्च तएकेनाप्यपाये न भवन्ति द्रोणः खारो आढकमितिनैवाधिकेभवन्तिनचन्यूने केचियावदेवतद्भव-तितावदेवाहुः यथैते जातिशब्दाः गुणशब्दाश्च तैलं घृतमितिखार्यामपिभवति द्रोणेऽपि शुक्लोनीलःकृष्णइति हिमवत्यपिभवति वटकणिकामात्रेद्रव्येऽपि अङ्गसं-ज्ञाचाप्यक्तपरिमाणानां क्रियते साकेनाधिकेस्यात् एवंतर्ह्याचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति-तदेकदेशभूतस्तद्ग्रहणेनगृह्यतइति यदयमकोरितिप्रतिषेधंशास्तीत्युक्तम् ॥ ननु गङ्गाप्रविष्टनदीदृष्टान्तसिद्धे नाकोरितिप्रतिषेधज्ञापितेन तन्मध्यपतितन्यायेनाक्त-परिमाणानांधात्वादिशब्दानां सक्षमृके साकच्केयथाप्रवृत्तिः तथाश्वपुच्छदृष्टान्त-सिद्धे नप्राग्दीव्यतइतिज्ञापितेनानेनापि तिङ्त्वातिदेशः कुतोनेतिचेन्न वैषम्यात् अक्तपरिमाणानामधिकेप्रवृत्तिमन्तराऽकोरित्यादेर्नसार्थक्यं प्राग्दीव्यतइत्यस्यार्थ-बोधकत्वाद्यतिदेशेन सार्थक्यमिति ॥ वस्तुतस्तिङ्त्वं न्यायेनापि सुलभमेव तस्यो-क्तरूपाक्तपरिमाणत्वाभावात् तिङ्संज्ञायाअक्तपरिमाणनिष्ठत्वोपपादनमपिचि-न्त्यमेव तिपत्वादेस्तत्वेऽपितिबादेस्तदभावात् परिच्छिन्नपरिमाणधर्मसमानाधिक-रणधर्माणामप्यनतिदेशेन्यायस्यनिर्विषयत्वापत्तेः अर्थबोधकत्वस्यापिपरिच्छिन्न-परिमाणदीव्यतिशब्दत्वसामानाधिकरण्येनानतिदेशेज्ञापकपरभाष्यासङ्गतेश्च ॥

अङ्गसंज्ञाचाप्यक्तपरिमाणानामितिभाष्यन्त्वेकदेशयुक्तिः श्रायसावित्यत्राङ्गत्वा-तिदेशेननुमापादनपराचः परस्मिन्निति सूत्रभाष्यविरोधात् ॥ अतएव प्राग्दी-व्यतोऽगितिसूत्रे उक्तपरिभाषांज्ञापयित्वातेनैवपचत्वित्यादौपदत्वेसिद्धे स्था-निवत्सूत्रे एकदेशविकृतस्योपसंख्यानंचोदितं तन्नकर्त्तव्यमितिभाष्यकैयटादिक-थितमपिसङ्गच्छतइतिदिक्॥ननु न्यूनेऽधिकेवाशास्त्रव्यापारस्यापेक्षणेऽपितुशब्दे-न्यूनत्वाधिक्ययोरभावाच्छास्त्रव्यापारंविनापि तिङ्संज्ञाकुतोन स्यादतआह-वैरूप्यस्योपलक्षणमिति ॥ स्थानिवद्भावेनेति कृतपूर्वसवर्णदीर्घआसित्यादावा-दिवत्त्वेनप्रत्ययत्वं ततआनुमानिकआनादौस्थानिवत्त्वेन प्रत्ययत्वं तदन्तत्वंत्वा-र्थसमाजग्रस्तमितिवोध्यम् विशिष्टातिदेशस्तुन अशास्त्रीयत्वात् ॥ प्रत्ययान्तत्वे-पीति ननु शास्त्रप्रामाण्यादाहार्यारोपोऽपि प्रवृत्तावप्रवृत्तौचनियामकइतिपूर्वमुक्तम् एवञ्चतद्वत्ताबुद्धिप्रतियथातदभाववत्ताबुद्धेस्तद्धर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकभेदवत्ता-बुद्धेश्च प्रतिवन्धकता तथा तदभाववत्ताबुद्धि प्रतितदवच्छिन्नप्रतियोगिताकभे-दवत्ताबुद्धिश्च प्रति तद्वत्ताबुद्धेःप्रतिबन्धकताऽप्यवश्यकल्प्या अतएव न घटव-त्ताग्रहकाले घटाभाववत्ताग्रहोघटवद्भेदवत्ताग्रहश्च जायतइति कथं प्रत्यया-न्तत्ववत्ताग्रहकाले प्रत्ययान्तभेदवत्ताग्रहःसंभवेदितिचेन्न प्रतिबन्धकतावच्छे-दककोटिप्रविष्टबुद्धावनाहार्यत्वस्यापि प्रविष्टतयाऽऽतिदेशिकप्रत्ययान्तत्वज्ञान-स्याहार्यतयातत्सत्त्वेऽपि प्रत्ययान्तभेदज्ञानस्योदयसंभवात् ॥ केचित्तु त-द्वत्ताबुद्धेर्नतदभाववत्ताबुद्धिप्रतितद्धर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकभेदवत्ताबुद्धिप्रति-चप्रतिबन्धकताभ्युपेयते नचैवं घटवत्ताग्रहसत्त्वे कथंनतदभाववत्ताग्रहोदयइ-तिवाच्यम् अभावाभावस्यप्रतियोगिरूपत्वेन भेदाभावस्यप्रतियोगितावच्छे-दकरूपत्वेन च घटवत्ताग्रहस्य निरुक्तान्यतररूपेणप्रतिबन्धकत्वाभ्युपगमेन-तादृशग्रहोदयाभावात् प्रकृते प्रत्ययान्तत्वस्यप्रत्ययान्तभेदाभावरूपत्वेन ज्ञानं नसंभवति तस्याशास्त्रीयत्वेनातिदेशालभ्यत्वादित्याहुः तच्चिन्त्यम् प्रत्य-यान्तत्वज्ञानस्यार्थसमाजग्रस्तत्वोपपादनात्तद्भेदाभावेऽप्यार्थसमाजग्रासतौल्यात्॥ प्रातिपदिकत्वापत्तिरिति एवञ्च नलोपःस्यादितिभावः नचैतादृशेविषयेय-दिनलोपः स्यात्तदातस्माच्छसीत्येवास्तु अकइत्यनुवर्त्तते अचीति निवृ-त्तम् अकः शसिपूर्वसवर्णदीर्घोभवतीतिसूत्रार्थः विधानसामर्थ्येनचात्रादेः

परस्येत्यस्यबाधइति निर्विसर्गरूपेसिद्धे नकारादेशविधानंतच्छ्रवणार्थमितिन-
लोपोनभविष्यतीतिवाच्यम् साक्षान्नलोपशास्त्रबाधकल्पनापेक्षयाऽतिदिश्यमानध-
र्मविरुद्धेतिन्यायज्ञापनस्यैवोचितत्वात् यत्तु तण्डुलानित्यादावित्यादिपदेन स-
र्वस्मिन्नित्यत्रनलोपस्यापत्तिरित्याशयः नह्यत्रापि नकारोच्चारणसामर्थ्यंवक्तुं-
शक्यं सर्वस्मिन्शयइत्यत्रशयवासेत्यलुकि संज्ञाविधौनलोपस्यासिद्धत्वेनगुरु-
संज्ञायां प्लुतसिद्धेः फलत्वादिति भट्टभैरवमिश्रावाहतुस्तदसत् इकोऽचिविभ-
क्तावितिसूत्रेऽज्ग्रहणेन नलुमतेत्यस्यानित्यत्वज्ञापनपरभाष्यप्रामाण्येन संयोग-
संज्ञायां गुरुसंज्ञायांवाकर्त्तव्यायांनलोपस्यासिद्धत्वंनेतिकल्पनात् अन्यथा त्र-
पुषुशयेत्यादौ नुम्तदभावयोः फलेविशेषाद्भाष्योक्तज्ञापकताभङ्गापत्तेरितिबो-
ध्यम् ।। तण्डुलानित्यत्र प्रातिपदिकत्वापत्तेरिव अचिनवमित्यादौपित्त्वातिदे-
शेऽपि ङित्त्वापत्तिरपिबोध्या ।। अतिदिश्यमानधर्मविरुद्धेति ननु विरुद्धत्वंत-
द्बुद्धिप्रतिबन्धकबुद्धिविषयत्वं प्रतिबन्धकताच तद्वत्ताबुद्धिंप्रतितदभाववत्ता-
निश्चयत्वेन तदभाववव्याप्यवत्तानिश्चयत्वेन तदवच्छिन्नप्रतियोगिताकभेदवत्ता-
निश्चयत्वेन चक्लृप्ता तथाच आबधिषीष्टेत्यत्रात्मनेपदार्थातिदिश्यमानहन्त्वा-
भावव्याप्यस्वाश्रयादन्तत्वप्रयुक्तातोलोपानापत्तिः एवम् अधुरित्यत्रसिज्लुग-
र्थातिदिश्यमानधेट्त्वाभावव्याप्यादन्तत्वप्रयुक्तजुसनापत्तिः एवंणलुत्तमोवेतिसू-
त्रवैयर्थ्यंच अतिदिश्यमानोत्तमत्वाभावव्याप्यणल्त्वप्रयुक्तकार्यानापत्तेरितिचेन्न
द्वितीयनिश्चयत्वेन प्रतिबन्धकतायाअतिदेशविषयेऽस्वीकारात् अतएवलोकेमातृ-
ष्वसरिमातृवद्वर्त्तितव्यमित्युक्ते मातृत्वाभावप्रयुक्तकार्यस्यैवप्रतिबन्धोनतु तद्-
व्याप्यमातृष्वसृत्वप्रयुक्तस्याऽपीति ।। नचैवं पूर्वविधावितिकिंनैधेयइतिग्रन्थास-
ङ्गतिः तत्र स्थानिवत्त्वेनत्र्यच्त्वग्रहेऽपि स्वाश्रयद्व्यच्त्वस्यतद्विरुद्धत्वाभावाड्-
ढकःसिद्धेरितिवाच्यम् एकसंख्याघटितधर्मप्रकारकबुद्धिंप्रत्यपरसंख्याघटित-
धर्मप्रकारकबुद्धेः प्रतिबन्धकतायाः स्वातन्त्र्येणक्लृप्तत्वात् अतएव नहि त्रिपु-
त्रोद्विपुत्रव्यपदेशंलभतइतिभाष्यउक्तंसंगच्छते ।। पर्युदासत्वइति अयंभावः अ-
प्रत्ययइत्यस्यपर्युदासत्वेप्रत्ययान्तभिन्नत्वं प्रातिपदिकसंज्ञाप्रयोजकंतदभावप्रयुक्तः
प्रातिपदिकसंज्ञाभावस्तु न शास्त्रबोध्यइत्येतत्प्रयोजकप्रत्ययान्तत्वबुद्धिंसंपादकः-
स्थानिवद्भावोनस्यात् प्रसज्यप्रतिषेधेतुप्रत्ययान्तस्यप्रातिपदिकसंज्ञाभावोऽपिशा-

स्त्रेणैवविधेयइतितस्यशास्त्रीयत्वंस्यादपीति॥ पर्युदासलभ्येत्याद्युत्तराभिप्रायस्तु यदिप्रत्ययान्तत्वप्रयुक्तप्रातिपदिकत्वाभावः शास्त्रतात्पर्यविषयोन स्यात्तदाअर्थवत्सूत्रेणप्रत्ययान्ते नविधिर्नापि निषेधइत्यप्रत्ययइतिविशेषणंव्यर्थमेवस्यादिति-तत्सामर्थ्याच्छास्त्रतात्पर्यकल्पनयासिद्धोऽप्यर्थः शास्त्रीयवद्भवतीति तत्संपादकःस्थानिवद्भावोभवत्येवेति॥अस्मिन्नर्थेसाधकान्तरमाह वेःस्कन्देरिति ॥ न्यायेनचेति वाक्यभेदाद्यकल्पनेनन्याय्यत्वमस्यबोध्यम् ॥ तस्य अनिष्ठायामित्यस्य ॥ प्रसज्यप्रतिषेधेति अस्यबीजमाख्यातशेखरतोऽवसेयम् ॥ उक्तार्थसिद्धिः पर्युदासलभ्याशास्त्रीयेऽपि शास्त्रीयत्वसिद्धिः ॥ ननुलक्ष्यानुसारोलक्षणैकचक्षुष्काणामयुक्तइत्यतआह केचित्त्विति ॥ एवञ्च अस्यन्यायस्य-लौकिकत्वेच ॥ अशास्त्रीयस्यापिधर्मस्येति इदमपलक्षणम् अशास्त्रीयस्यापिकार्यस्येत्यपिबोध्यम् तेनतण्डुलानित्यत्रनदोषइतिभावः ॥ एतेन केचित्त्वित्यादेराहुरित्यन्तस्यग्रन्थस्यात्रलेखोऽनुचितः सन्दर्भविरोधादित्याक्षिपन्तः परास्ताः॥ नन्वशास्त्रीयस्यापि धर्मस्यातिदेशे तासौनित्यानिद्त्वादेरप्यतिदेशःस्यादतआह अतिप्रसङ्गस्त्विति ॥ नकश्चिद्दोषइति नचाप्रत्ययइत्यस्येत्यादिनोक्तदोषोनेत्यर्थः॥ लक्ष्यानुसारेणन्यायानाश्रयणमयुक्तमतआह नपदान्तेति ॥ तदनाश्रयणम् लौकिकन्यायानाश्रयणम् ॥ उवङियणिवेति कण्डूयेत्यस्यदगन्तत्वेउवङ् क्यजन्तत्वेयणितिविवेकः द्विधाहिकण्ड्वादयोधातवः प्रातिपदिकानि चेतिसिद्धान्तादितिभावः ॥ आहुरिति अत्रारुचिबीजन्तु लोकन्यायेनाल्विधावप्येवंस्थानिवद्भावः स्यादित्येवमनल्विधावितिचव्यर्थंस्यात् यदितु तत्सामर्थ्याददोजग्धिरित्यत्रल्यब्ग्रहणाच्चानल्विधाविति योगंविभज्यलोकन्यायप्राप्तस्यापिस्थानिवत्त्वस्याल्विधौनिषेधइत्युच्यते तदातदेवगौरवम्॥ किञ्च नपदान्तसूत्रशब्दरत्नोक्तरीत्यानादिष्टादचः पूर्वत्वस्यातिदेशसहस्त्रेणाप्यतिदेष्टुमशक्यत्वेन तत्र लौकिकन्यायस्याप्यप्रवृत्त्याकचिन्न्यायानाश्रयणे ब्राह्मणकण्डूतिरित्युदाहरणपरंभाष्यं साधकमपि नभवितुमर्हतीत्यवधेयम् ॥ अतएवेति अतिदिश्यमानधर्मविरुद्धेत्यस्याङ्गीकारादेवेति पर्युदासलभ्याशास्त्रीयेऽपि शास्त्रीयवदतिदेशादेवेति स्वरूपशास्त्र/विषयेकचित्तस्थानापन्नेतिन्यायाश्रयणादेवेतिवार्थः ॥ पर्युदासत्वमेवोक्तमिति अन्यथातण्डुलानित्यत्रदोषाद्गौरवग्रस्तोऽपिप्रसज्यप्रतिषेधआश्रितः-

स्यादितिभावः ॥ ननु स्वाश्रयाप्रत्ययान्तत्वेनेति अन्यथापरादिवत्त्वेन स्थानिवत्त्वेनवा प्रत्ययान्तत्वस्यप्रातिपदिकसंज्ञाभावरूपेऽशास्त्रीयेकार्येऽनतिदेशात्स्वाश्रयाप्रत्ययान्तत्वेनापिसंज्ञापत्तेर्वक्तुंयुक्तत्वादितिभावः ॥ स्वाद्यनुत्पत्तिमाशङ्क्येति अधातुरितिपर्युदासेनाप्रातिपदिकत्वादितिभावः ॥ निर्देशसामर्थ्याद्विभक्तिरिति प्रकृतिवदतिदेशानित्यत्वज्ञापनद्वारेतिशेषः ॥ अतिदिश्यमानधर्मविरुद्धेतिस्वीकारे विरोधंपरिहर्तुं भाष्यमुपपादयति यत्त्वित्यादिना ॥ अमागममाशङ्क्येति स्वाश्रयाकित्त्वनिमित्तकमित्यादिः ॥ वार्त्तिककृदुक्तमिति एतेनास्यैकदेश्युक्तित्वंसूचितम् ॥ विधिगृहणादलाश्रयेविधाविति अयंभावः विधिगृहणाभावेऽनलइत्येवमुक्तावल्त्वव्याप्यधर्मेणसाक्षादवच्छिन्नोद्देश्यताकविधावेवनिषेधः स्यान्नत्वन्यत्रेतिसकलसमासलाभार्थंविधिगृहणं यद्यपि अनलितिनिर्विभक्तिकनिर्देशात्तन्त्रेणसर्वत्रप्रवृत्तिः स्यादेव तदुक्तं भाष्ये प्रातिपदिकनिर्देशाश्चार्थतन्त्राभवन्तीति प्रातिपदिकमात्रनिर्देशास्तात्पर्यगोचरसकलार्थबोधकाभवन्तीतिचतदर्थः तथापि अल्त्वव्याप्यधर्मेणपरम्परयापि यत्रावच्छिन्नोद्देश्यतातत्राप्यप्रवृत्त्यर्थं विधिगृहणमितिस्पष्टंप्रतिपादयति यत्रविधावित्यादिना ॥ शब्दतइति ॥ अल्त्वव्याप्यधर्मेणेत्यर्थः अस्याश्रयणमित्यनेनान्वयः ॥ दीर्घविधौ गृहोऽलिटीत्यत्र ॥ अत्रच इटईटीत्यत्रच तथाचेदत्वस्याल्त्वव्याप्यधर्मावच्छिन्नस्थानितासामानाधिकरण्याभावादल्त्वव्याप्यधर्मघटितत्वाभावाच्च नसलोपेप्रतिषेधइतिभावः ॥ अन्यथा उभयत्रार्थे अल्त्वव्याप्यत्वेनरूपेणधर्मस्याप्रवेशे ॥ एवश्चोभयत्रार्थेऽल्त्वव्याप्यत्वनिवेशस्यागृहीदित्येवफलमगृहीन्नागेशइतिबोध्यम् ॥ एतद्गृन्थस्यतत्त्वमधस्ताद्विशदीकृतमेवावगन्तव्यम् ॥ व्यापकधर्मैरिति व्याप्तिज्ञानेनोपस्थितधर्मैरित्यर्थः ॥ अतएव नभूतत्वातिदेशेऽनद्यतनभूतत्वादेरतिदेशइतिबोध्यम् ॥ विशेषानतिदेशेनसिद्धाविति वलादित्वस्यक्त्वात्वाव्यापकत्वादितिभावः ॥ प्रतिपादकस्येति अस्यविधिगृहणस्येत्यनेनान्वयः ॥ अनलइत्येवसिद्धेइति प्रातिपदिकनिर्देशादेवसमासचतुष्टयप्रतिपाद्यस्यार्थस्यलाभसंभवादितिभावः ॥ नल्यपीतिलिङ्गाच्चेति अन्यथाक्त्वात्वस्येडादावपिक्त्वाशब्देसत्त्वेन कित्त्वस्यचतन्निषेधेनाव्यापकत्वादेवातिदेशाप्राप्तेस्तद्वैयर्थ्यंस्पष्टमेव ॥ परेतु नालज्ञापकापेक्षा आदेशस्यसंबन्धिशब्दत्वात्तदादेशेत-

त्स्थानित्वव्यापकधर्मस्यैवातिदेशः स्यादितिल्यप्स्थानिभूतक्त्वात्वव्यापकत्वस्य-
कित्त्वेवलादित्वेच सत्त्वेन स्थानिवत्त्वस्य सौलभ्यात् अन्यथा साहृश्यप्रतियोगि-
तावच्छेदकस्थानित्वव्यापकशब्दत्वादेरेवातिदेशापत्तेः अतएव जजागरतुरित्यादौ
गुणःसिद्ध्यति अन्यथा आहतुरित्यादावतुसः स्थानिनस्तसोङितोऽपिसत्त्वेन
त्वन्मतेऽतुसस्तस्वद्भवतीत्यतिदेशवाक्यकल्पनया विशेषधर्मातिदेशस्वीकारेणच प-
र्युदासलभ्याशास्त्रीयेऽपि शास्त्रीयवदतिदेशादविचिण्णल्ङितिस्वरयुक्ते गुणाना-
पत्तेः ॥ अतएव च शब्दरत्नेज्ञापकमनुपन्यस्योक्तार्थोद्युकाम्इत्यत्रसाधितः
संगच्छते शब्दरत्नोक्तउपप्लुवोऽपि संबन्धिशब्दत्वमूलकएवबोध्यइत्याहुः ॥ ननु
विशेषातिदेशस्वीकारेऽपि नल्यपीतिव्यर्थमेव कित्त्वस्यस्थानिसंबन्धयल्वृत्त्यल्-
त्वव्याप्यधर्मघटितत्वादतआह अनुबन्धकार्येत्विति ॥ शिद्ग्रहणेनेति अनेका-
ल्सूत्रस्थेनेत्यर्थः ॥ अल्व्यवहाराभावेति अल्पदजन्यबोधविषयत्वाभावेत्यर्थः ॥
भाष्यविरोधंशेषपूरणेनपरिहरति नानुबन्धेति ॥ शेषपूरणेभाष्यतात्पर्येउपष्टम्भ-
कमप्याह ध्वनितंचेदमिति ॥ ङिद्वादेशाङ्तिोनेति तेन अवेदित्यादौलङ्वृत्तिङि-
त्त्वंतिप्स्थानीयगुणोन एतन्मूलकमेवपिच्चङिन्नेतिबोध्यम् ङिच्चपिन्नेतितु विशेष-
विहितेनङित्त्वेनपित्त्वबाधमूलकम् ॥ यदित्वनुबन्धेऽप्यल्व्यवहारःस्यात्तदाश-
ङ्कासमाधानयोर्निष्फलतापत्तिरितिभावः ॥ गाङोङित्त्वस्येति तद्ध्यात्मनेपदार्थं
तच्च स्थानिगतङित्त्वेनैवगतार्थमितिभावः ॥ सानुबन्धकादेशइति षष्ठीतत्पुरुषः
कर्मधारये ज्ञापनोत्तरंक्रियमाणेऽपिङित्त्वआत्मनेपदाप्रवृत्तेस्तद्व्यर्थमेवस्यात् ॥
इत्कार्याभावेति स्थानिवृत्तीद्घटितधर्मनिमित्तककार्याभावेत्यर्थः यथाश्रुते णला-
दौणित्त्वादेर्वैयर्थ्यापत्तेः ॥ पित्त्वासिद्ध्येति तथाच वेदेत्यादौणलोऽपित्त्वेनङि-
त्त्वाद्गुणनिषेधापत्तेः ॥ दूषितंचज्ञापकमिति एतेन उत्तरस्यैकदेश्युक्तित्वेऽपि
पूर्वपक्षस्यसिद्धान्त्युक्तित्वं सूचितम् ॥ अनुबन्धास्थानिवत्त्वज्ञापकत्वमिति अ-
नुबन्धघटितधर्मस्यस्थानिवत्त्वेनानाश्रयणज्ञापकत्वमित्यर्थः ॥ उक्तदूषणैरेवेति
वेदेत्यादौगुणनिषेधादिदूषणैरेवेत्यर्थः ॥ अन्यथा उक्तसामान्यभूतज्ञापनाना-
श्रयणे ॥ एतदनाश्रयणेलक्ष्यासिद्धिमप्याह तिवाद्यादेशेष्विति ॥ अथप्रस-
ङ्गाद्द्विग्रहणस्यफलकीर्तनंकौस्तुभोक्तंलिख्यते ॥ ननु वत्करणंमास्तु स्थान्यादे-
शइत्येतावतापि असंयोगाल्लिट्किदित्यादाविवत्त्यर्थलाभात् यदाहुर्भाष्यकाराः

परत्रपरशब्दः प्रयुज्यमानोविनापिवर्तितव्यर्थंगमयतीति नच स्थानीआदेशंप्रति-
पद्यतइत्येववाक्यार्थःकिन्नस्यादितिवाच्यम् तत्तदादेशविधायकैरेवगतार्थत्वात् न-
चादेशः स्थानिरूपंप्रतिपद्यते आदेशःस्थानीति अस्तेर्भूरित्यादिवचनद्वयप्रामा-
ण्याच्च विकल्पइतिवाच्यम् वालिटीत्यारम्भात् नच चक्षिङःख्याञ् आदेशः-
स्थानीतिवचनद्वयप्रामाण्यात्सर्वत्रविकल्पापत्तौ लिट्येवेतिनियमार्थं तत्स्यादिति-
वाच्यम् एवमपि विभाषालुङ्लृङोरित्याद्यप्राप्तविभाषासु वाग्रहणवैफल्यापत्तेः
अस्तिभूभ्यां रूपद्वयसिद्धावस्तेर्भूरित्यस्य वैयर्थ्यापत्तेश्च ॥ अत्राहुः वत्करणा-
भावेस्थानीआदेशस्यसंज्ञास्यात् प्रायेणह्यस्मिन्पादेसंज्ञासूत्राण्येवारभ्यन्ते तत-
श्चाङोयमहनइत्यात्मनेपदंवधेरेवस्यात्ननु हन्तेः नच स्वंरूपमितिहन्तेरपिग्रहणं-
स्यात् अशब्दसंज्ञेतिनिषेधात् नचैवमाङोवधियमइत्येव ब्रूयादितिवाच्यम् बध-
हिंसायामितिभौवादिकस्यापिग्रहणापत्तेः नचैवमाङोबधयमइतिपठ्यताम् अका-
रस्यविवक्षितत्वाच्च न भौवादिकेऽतिप्रसङ्गइतिवाच्यम् सकलहन्त्यादेशसंग्रहा-
र्थमाङोयमहनइत्यस्यैववाच्यत्वात् तथाचावधिषीष्टेतिवदाजघ्नेइत्यत्रात्मनेपदं-
सिद्धम् तथाहि हन्तेर्लिटिलसामान्यापेक्षत्वादन्तरङ्गत्वात्तिवादिषुकृतेषु परत्व-
नित्यत्वाभ्यांशेषात्कर्त्तरीतिबाधित्वा लिटिधातोरितिद्विप्रयोगेऽभ्यासस्यचुत्वे-
ऽभ्यासात्परस्यघत्वे एकदेशविकारासंभवेन समुदायस्यसमुदायादेशत्वाद्धन्त्या-
देशत्वं ततोवधिनासहतुल्ययोगक्षेमतैवेतिदिक् ॥ अस्तुवा स्थानिनआदेशःसं-
ज्ञातथाप्यनिष्टंतुल्यमेव तथाहि अस्यतिवक्तीत्यत्रख्यातिपदेन चक्षिङेवगृह्यते कृ-
त्रिमत्वात् ख्यातेःसार्वधातुकमात्रविषयत्वाच्च तथाच समचक्षिष्टेत्यत्राङ् स्यात्
अख्यतेत्यत्र च नस्यात् नचैवं चक्षिङइत्येवब्रूयात् अनुबन्धनिर्देशेनापियङ्लु-
ग्वारणादितिवाच्यम् एवमपि गाङ्कुटादिसूत्रे गाङाइङ्गाङोग्रहणापत्तेः गा-
ङित्यत्रवचनसामर्थ्याद्व्युभयगतिः स्यात् गमेरिट् परस्मैपदेष्वित्यत्रतु इणिङि-
कामेवग्रहणंस्यात् तस्मात्कर्त्तव्यमेववत्करणम् नचैवं वत्करणाभावाधीनलाघवानु-
रोधात्संज्ञाप्रकरणादन्यत्रैवस्थानिवद्भावप्रकरणंक्रियतामितिवाच्यम् तथासत्यादे-
शग्रहणंविनावाक्यार्थानिर्वाहेबहुगौरवापत्तेः सिद्धान्ते तु आदेशग्रहणमतिरिच्य-
मानमानुमानिकसंग्रहार्थं भवतीतितद्बलेनैकदेशविकृतस्योपसंख्यानमितिवार्त्तिकं-
प्रत्याख्यायते अपिच काममतिदिश्यतांवेतिवक्ष्यमाणमपि वत्करणायत्तमिति-

दिक्॥*॥अत्रःपरिस्मिन्। तदनुरोधादिति तदर्थतावच्छेदकज्ञानोत्थिताकाङ्क्षा-निवृत्त्यनुरोधादित्यर्थः अयंभावः आदेशतायाअवश्यंश नित्यसाकाङ्क्षरूपानव-च्छिन्नावयवत्वानवच्छिन्नविधेयताविशेषात्मकत्वेनादेशपदस्यनिरूपकांशनित्य-साकाङ्क्षरूपावच्छिन्नविषयताप्रयोजकत्वेन तत्समभिव्याहृतायाःषष्ठ्यास्तादृश-विधेयतानिरूपितनिरूपितत्वबोधकत्वेनैवाकाङ्क्षानिवृत्तिः निरूपकांशेनित्यसा-काङ्क्षंयद्रूपंतद्रूपावच्छिन्नविषयताप्रयोजकपदसमभिव्याहृतायाः षष्ठ्यास्तद्रूप-निरूपितनिरूपितत्वबोधकत्वमितिव्युत्पत्तेः अतएव नदेवदत्तस्यपुत्रइत्युक्तेदेव-दत्तस्वामिकोऽन्यदीयःपुत्रःप्रतीयते षष्ठीधर्मिकस्यसंबन्धविशेषविषयकबोधजन-कत्वप्रकारकतात्पर्यस्यचनिर्णयादूदुपधायागोहइत्यादाविवनात्रषष्ठीस्थानइत्यस्य प्रसक्तिरितिबोध्यम् ॥ यत्तुश्रीधरेण गुणानांचपरार्थत्वादितिन्यायेन तदप्रवृ-त्तिर्दर्शिता तदसत् प्रकृतषष्ठ्याः षष्ठीस्थानइत्येतत्परिभाषालिङ्गानालिङ्गितत्वेन स्वतएवाप्रवृत्तौन्यायानुसरणस्यविफलत्वात् एलासंस्कृतस्यपानीयस्यपरोपकार-कत्ववद्गुणः कृतात्मसंस्कारः प्रधानमनुरुध्यतइतिन्यायेन यस्मात्प्रत्ययविधिरि-त्यादौ तस्मिन्नित्यादिपरिभाषाप्रवृत्तेर्दर्शनेनतस्यासार्वत्रिकत्वाच्च सूचितश्चैतद-न्योन्याश्रयपरीहारपरशब्दरत्नेऽनास्थासूचकवाकारेण ॥ यद्यपि स्थानिवदि-त्यनुवृत्त्यैव संबन्धिशब्दमहिम्नाऽऽदेशइत्यर्थलाभसंभवात्तदनुवृत्तिर्व्यर्था तथापि तदनुवृत्तिरचइत्यस्यषष्ठ्यन्तत्वसूचनाय अन्यथा परस्मिन्नितिपरशब्दयोगेपञ्चम्य-न्तत्वशङ्काऽपिसंभाव्येतेतिबोध्यम् ॥ परस्मिन्नित्यादेशविशेषणमिति यद्यपि श्रुतत्वादज्विशेषणत्वंयुक्तं सूत्रमपि बभ्रश्चेत्यादौचरितार्थं तथापिलक्ष्यानुरोधा-त्प्रधानान्वयानुरोधात्रपदान्तसूत्रस्थवरेयलोपादिकतिपयग्रहणसामर्थ्याच्चतत्परि-त्यक्तं तद्ध्वनयन्नाह व्याख्यानादिति ॥ औपश्लेषिकसप्तम्यन्तस्यपरस्मिन्नि-त्यस्याज्विशेषणत्वेतु हरिणाकृतमित्यत्रवाक्यसंस्कारपक्षे नादेशस्यस्थानिवत्त्वे-णाच्परत्वादिकोयणितियणापत्तिः पदसंस्कारपक्षेऽपिजुहुतइत्यादौ श्नपःश्लोः-स्थानिवत्त्वेनयणापत्तिश्च ॥ यत्तत्रपक्षेनपदान्तसूत्रेवरग्रहणवैयर्थ्यमुपपादितमा-चारिणा तच्चिन्त्यम् जक्षतुरित्यादौ सकाररूपपराव्यवहितपूर्वस्याकारस्यस्थाने-लोपादेशस्यसत्त्वेन स्थानिवत्त्वप्राप्त्यातन्निषेधायसार्थक्यात् ॥ औपश्लेषिक-सप्तम्यन्तस्यादेशविशेषणत्वेऽपि हरिणाकृतं जुहुतइत्याद्येवदूषणंबोध्यम् ॥ य-

त्वत्रपक्षे पादशतस्येतिसूत्रेलोपग्रहणमुपपदविभक्तिन्यायबाधेमानम् तद्धि द्विप-
दिकेत्यादौयस्येतिचेतिलोपेसति पदादेशप्रतिबन्धकस्थानिवद्भावाभावार्थम् औ-
पश्लेषिकसप्तम्यन्तत्वेतु घुन्सन्नियोगशिष्टलोपेऽपि स्थानिवत्त्वस्यदुर्वारत्वेनतस्य-
वैयर्थ्यादित्याहुः तन्न पादशब्दाण्णिचि क्विपिनिष्पन्नात्पाच्छब्दादेकदेशविकृत-
न्यायेनवुनिदकारलोपेच द्विपाकेतिसिद्धयेतत्सार्थक्यात् नचणिलोपस्यस्थानि-
वत्त्वेन भत्वात्पदादेशे द्विपदिकेत्येवतत्रेष्यतइतिवाच्यम् स्थानिवत्त्वस्यभत्वसंपा-
दनद्वारापदादेशसाधकत्वेन परिगणितविषयककौलुक्षमितिनिषेधात् ॥ परनि-
मित्तइति सिद्धसाध्यसमभिव्याहारेसिद्धःसाध्यायोपयुज्यतइतिन्यायेनपरनि-
मित्तकत्वमजादेशस्येतिबोध्यम् ॥ ननु मातापितृभ्यामुत्पादितेपुत्रेऽन्यतरपुत्रत्व-
व्यपदेशवद्रराजदित्यत्रागनग्लोपेऽग्लोपित्वव्यपदेशवच्चाज्झलादेशोऽप्यजादे-
शःस्यादतआह अचएवादेशइति पर्याप्तिभानस्यौत्सर्गिकत्वेनाचत्वस्यधर्मिपारत-
न्त्र्येणादेशेऽन्वयादचत्वप्रतियोगिकपर्याप्त्यनुयोगितावच्छेदकरूपावच्छिन्नानु-
योगिताकपर्याप्तिप्रतियोगिस्थानिताकआदेशइत्यर्थइतिभावः ॥ नन्वेवं श्रायसा-
वित्यत्रतुममाशङ्क्य प्रकृतसूत्रेणस्थानिवद्भावेनवारणपरप्रकृतसूत्रभाष्यविरोधः
प्लायतइत्यत्रायतिपरकोयउपसर्गस्तदवयवस्यरेफस्यलत्वमित्युपसर्गस्यायतावित्य-
स्यार्थे स्थानिवत्त्वेनोपसर्गस्यायतिपरत्वस्थापनपरोपसर्गस्यायतावितिसूत्रभाष्य-
विरोधश्चएकादेशस्यपूर्वपरोभयपर्याप्तस्थानिताकत्वेनस्थानिवत्त्वाप्राप्तेरितिचेन्न
वर्णग्रहणेजातिग्रहणेनतद्वर्णत्वव्याप्यधर्मवन्मात्रारब्धसमुदायवृत्तिधर्मेतद्वर्णत्वव्या
प्यधर्मप्रतियोगिकपर्याप्त्यनुयोगितावच्छेदकत्वारोपेणैकादेशीयस्थानिताप्रतियो-
गिकपर्याप्त्यनुयोगितावच्छेदकसमुदायत्वेऽचत्वप्रतियोगिकपर्याप्त्यनुयोगिताव
च्छेदकत्वारोपेणस्थानिवत्त्वस्यसौलभ्यात् अचत्वप्रतियोगिकपर्याप्त्यनुयो-
गितावच्छेदकरूपावच्छिन्नानुयोगिताकपर्याप्तिप्रतियोगिभूतधर्मावच्छिन्नस्था-
निताकादेशस्यस्थानिवत्त्वविधानेनतथाभूतपूर्वत्वपरत्वावच्छिन्नस्थानिताकादे-
शसद्भावेनादोषाच्च ॥ भाष्येऽपि देवदत्तपुत्रदृष्टान्तेनैतदेवसूचितम् ॥ के-
चित्तु अब्भक्षन्यायेन परस्मिन्नित्यस्यायोगव्यवच्छेदार्थकविशेषणत्वेऽप्यस्या-
न्ययोगव्यवच्छेदार्थकविशेषणत्वमेव भाष्यप्रामाण्याद्बहुलक्ष्यसंस्कारानुरोधाच्च
यत्तु परनिमित्तकहलादेशस्यस्थानिवद्भावाभावज्ञापकेन संसाध्यसौत्रमजग्रहण-

मेवान्ययोगव्यवच्छेदार्थकत्वज्ञापकमितिमतं तन्मन्दम् हलादेशस्यस्थानिवत्त्वा-
भावेज्ञापकविरहात् नह्ययतेः पयतेश्च क्विपि लोपोव्योरितियलोपेतुकंबाधित्वा-
प्राप्तातोलोपवारणायावश्यानुवर्त्तनीयानुदात्तोपदेशेतिसूत्रघटकोपदेशपदे स्वरित-
त्वप्रतिज्ञाज्ञापिका रातेःक्तेनिष्पन्नस्यरातशब्दस्येच्छब्देनसमासेरातेच्छब्दात्त-
त्करोतीतिणिचि टिलोपेलुङिचङ्यग्लोपित्वाभावादुपधाह्रस्वेऽरीरतदित्यत्रजा-
तिव्यञ्जकावयवदर्शनेनव्यञ्जनतकारमात्रस्यैकदेशविकृतन्यायेनार्द्धधातुकत्वेनप्रा-
प्तातोलोपवारणाय वर्णग्रहणेऽपि लक्षणप्रतिपदोक्तपरिभाषांप्रवर्त्त्यप्रतिपदोक्तस्या-
तोग्रहणेनतद्वारणेवृत्रहभ्यामित्यादौनलोपस्यापरनिमित्तकत्वेनस्थानिवत्त्वाप्राप्त्या
प्रत्ययलक्षणेनार्द्धधातुकपरत्वात्प्राप्तातोलोपवारणायच तदावश्यकत्वात् वृत्रह-
भ्यामित्यत्रातोलोपप्रवृत्तौनलोपः सुप्स्वरेतिसूत्रेकृतितुग्ग्रहणवैयर्थ्यंतु नशङ्क्यम्
जुनादिधातोः क्विपिजुभ्यामित्यादौसावकाशत्वात् ॥ नापि यायावरइत्यत्रा-
कारलोपवारणायक्रियमाणं नपदान्तसूत्रेवरेग्रहणंज्ञापकं तत्राल्लोपस्येवयलोप-
स्यापिस्थानिवत्त्वेनङित्परत्वाभावादातोलोपवारणेऽपि पिसतेरिगुपधलक्षणेके त-
तआचारक्विबन्तात्कर्त्तृक्विप्यल्लोपेततआचारक्विपि स्थेश्भासेतिवरचि तन्निमि-
त्तकलघूपधगुणप्रतिबन्धकप्राप्ताल्लोपस्थानिवद्भावनिषेधायवरच्प्रत्ययनिमित्तक-
विधौस्थानिवत्त्वनिषेधइत्यर्थाभ्युपगमेन चारितार्थ्यसंभवात् यदितु ह्रस्वनद्याप-
इतिसूत्रस्थभाष्यप्रामाण्येन हलन्तेभ्यआचारक्विपोऽनभिधानं सामान्यतः स्वी-
कृत्यनैतत्फलम् अजन्ताचाचारक्विपिवरजेवदुर्लभइत्युच्यते तदापि यातेर्यङन्ता-
द्विचि अल्लोपयलोपयोरल्लोपस्येवसंप्रतियलोपस्यापिस्थानिवत्त्वेनातोलोपइटि-
चेत्याकारलोपाभावे यायाशब्दस्यनपुंसकह्रस्वे यायशब्दादाचारक्विबन्ताद्वरचि
तन्निमित्तकाल्लोपेकर्त्तव्येयङन्तयवाकारलोपस्थानिवत्त्वनिषेधायतदावश्यकम्य-
दितु तत्र यङन्तयत्राकाररूपस्थानिभूतात्पूर्वत्वेनह्रस्वस्याकारस्यादृष्टत्वात्तत्रस्थानि-
वत्त्वाप्राप्तेर्नतत्रचारितार्थ्यमित्युच्यते तदापि निरुक्तप्रक्रियानिष्पन्नयायशब्द-
स्ययशब्देन समासे याययशब्दादाचारक्विबन्तात्कर्त्तृक्विप्यल्लोपयलोपयोर्यायश-
ब्दादाचारक्विबन्ताद्वरचि तन्निमित्तकेऽल्लोपेयलोपे च यावरइत्यत्रवरच्प्रत्य-
यनिमित्तकाल्लोपप्रतिबन्धकीभूतस्याल्लोपस्थानिवद्भावस्यनिषेधायतदावश्य-
कम् ॥ नवानङोङित्त्वं विश्नइत्यत्रगुणनिषेधार्थकं सतुकस्यछस्यस्थानेजातस्य-

शस्यस्थानिवत्त्वेनगुरूपधत्वाल्लघूपधगुणाप्राप्त्याव्यर्थंसदिह ज्ञापकम् विश्वादि-
भ्यआचारक्विबन्तेभ्योलडादौङित्त्वलक्षणात्मनेपदार्थत्वेन कृतार्थत्वात् ब्राह्मण-
माणववाडवेतिसूत्रस्थयन्ग्रहणस्यान्यतोविधानार्थकत्वकथनपरभाष्यप्रामाण्येनप्रा-
तिपदिकवृत्तिञित्त्वमात्रस्यात्मनेपदाप्रयोजकत्वकल्पनेऽपि इत्त्वघटिततावद्धर्मा-
णांतदप्रयोजकत्वस्यसामान्यतःकल्पनेमानाभावात्हल्सन्धिप्रकरणेत्रायस्वेतिप्रती-
कस्थमनोरमायामनास्थासूचकवाकारेणतत्रैवशब्दरत्नेऽभिमानपदप्रदानेनच विशेषा-
पेक्षज्ञापनस्यसूचनाच्च आचारेऽवगल्भेतिविहितक्विबन्तेभ्योऽवगल्भादिभ्यः सा-
मान्यापेक्षकल्पनेऽनुदात्तेत्त्वलक्षणात्मनेपदानुपपत्त्याक्विप्सन्नियोगेनानुदात्तत्वप्र-
तिज्ञासामर्थ्येनतत्साधनस्यक्लेशावहत्वाच्च ब्राह्मण्यादिभ्यआचारक्विबनभिधानमा-
त्रकल्पनेनतद्भाष्यसौष्ठवाच्च यजतेःक्विपिसंप्रसारणेइच्छब्दाद्धलन्तेभ्यआचारक्वि-
पोऽनभिधानस्यलिङ्विषयमात्रेकल्पनादाचारक्विपि नङि इइइत्यत्रगुणनिषेधेन त-
च्चारितार्थ्याच्च ॥ नापि युष्माकमित्यत्रान्त्यलोपपक्षेभाविनः सुटोनिवृत्तयेकृतः
सामआकमितिससुट्कनिर्देशोज्ञापकः पञ्चमीसमासमाश्रित्यदकारलोपस्यस्था-
निवत्त्वेनैव सुडप्राप्तेरितिवक्तुमर्हम् अनित्यभूतपञ्चमीसमासमाश्रित्यसूत्रैकदेशख-
ण्डनस्यायुक्तत्वात् ॥ नच धिनोतीत्यादौगुणाभावायक्रियमाणं धिन्विकृण्व्यो-
रितिसूत्रेणाकारविधानंज्ञापकम् संज्ञाशब्दानामर्द्धमात्रिकत्वेनप्रक्रियालाघवेन च
वलोपविधानेऽपि सम्प्रत्यल्लोपस्येववलोपस्यापिस्थानिवत्त्वेनैवगुणाभावसिद्धेः
नच धिनोतिपचेतिसततंयत्राभिधीयते साधिनोतिपचा तत्संबोधने हेधिनोतिपचे-
इत्यत्रवलोपविधाने तस्यस्थानिवत्त्वेनसंयोगपरत्वाद्गुरुसंज्ञायां गुरोरनृतइति-
प्लुतापत्तिरितिवाच्यम् संयोगसंज्ञायाः पूर्वमात्रसंबन्धित्वाभावेनस्थानिवत्त्वा-
प्राप्तेः अकारविधानपक्षेऽपि परम्परास्थानिवत्त्वेनप्लुतस्यदुर्वारत्वाच्चेत्यपिव-
क्तुंशक्यम् वलोपस्योप्रत्ययसन्नियोगशिष्टत्वेनापरनिमित्तकत्वात् तद्भावभाविता-
मात्रेणनिमित्तत्वाश्रयणेतु ज्ञापनोत्तरमप्यकारविधानस्यस्वांशे चारितार्थ्याभावा-
देवनज्ञापकत्वमितिवक्तव्यम् वलोपेऽपि नधातुलोपइतिनिषेधेनैवगुणाभावसिद्धेः॥
नधात्विंतिसूत्रंभाष्येप्रत्याख्यातमितिचेत् एवमपिज्ञापकस्यपाक्षिकत्वानुद्धारात्
परस्मिन्ग्रहणस्यद्विपदिकेतिप्रत्युदाहरणपरभाष्यप्रामाण्येनात्रतद्भावभावितामात्रे-
णनिमित्तत्वानाश्रयणाच्च लुकिस्थानिवत्त्वनिषेधाच्च ॥ अतएव भाष्येज्ञापकम-

नुपन्यस्यैवायमर्थआश्रितइतिवदन्ति तन्न यूनइत्यत्रान्त्यस्ययणः पूर्वसंप्रसारणे-ऽपिनसंप्रसारणइतिनिषेधप्रतिबन्धकस्थानिवत्त्वस्यदुर्वारत्वेन निषेधाप्राप्त्या पूर्वयणः संप्रसारणप्रवृत्त्यानसंप्रसारणइतिसूत्रस्यैवज्ञापकत्वसंभवात् भाष्येज्ञापकानुपन्यासस्त्वौत्सर्गिकविषयेज्ञापकानावश्यकत्वाभिप्रायेणेतिबोध्यम् ॥ अन्येतु अज्झलादेशस्यस्थानिवत्त्वाभावंज्ञापकेन संसाध्याचएवादेशइतिफलितोक्तिरितिजगुः तेषामयंभावः यदि अज्झलादेशोऽपिस्थानिवद्भवेत्तर्हि दीधीवेवीतिसूत्रइड्ग्रहणं व्यर्थं टिलोपस्यस्थानिवत्त्वेनैवगुणाभावसिद्धेः यदितु तत् अतारिषमित्यत्रतरतेर्लुङिमिपिगुणनिषेधायचरितार्थमितिविभाव्यते तदापि नधातुलोपइतिसूत्रंव्यर्थमेव लोलुवइत्यादौयङ्लुकः स्थानिवत्त्वादेवगुणाभावसिद्धेः एवञ्चैतदेवाज्झलादेशस्यस्थानिवत्त्वाभावंज्ञापयति नचैतत्सूत्रस्यभाष्येप्रत्याख्यानान्नैतज्ज्ञापकंयुक्तमितिवाच्यम् एवमपि लोलुवइत्यादिसाधकस्ययस्यहलइत्येतत्सूत्रविषयकयोगविभागाश्रयणपरभाष्यस्यैव तत्रज्ञापकत्वसंभवात् यदितुलुकि स्थानिवत्त्वप्रतिषेधान्नैतद्द्वयंज्ञापकमित्युच्यते तदापि नाग्लोपीतिसूत्रस्थमग्ग्रहणमेवोक्तार्थेज्ञापकंबोध्यम् तद्धि अङ्मात्रलोपेस्थानिवद्भावेनैव ह्रस्वाभावसिद्धावगनग्लोपेऽरराजदित्यादौ ह्रस्वनिषेधार्थम् अजझलादेशस्यापि स्थानिवत्त्वेतु तद्वैयर्थ्यंस्पष्टमेव नच चङ्परनिर्ह्रासविधौस्थानिवत्त्वनिषेधान्नैतज्ज्ञापकमितिवाच्यम् णौचङीतिसूत्रेभाष्येऽवीवददित्यत्रण्यन्तार्णिचि चङ्परनिर्ह्रासविधौस्थानिवत्त्वनिषेधेऽपि नाग्लोपीतिह्रस्वनिषेधप्रतिषेधायणेर्णिच्युपसंख्यानस्यावश्यकत्वनिरूपणेन चङ्परनिर्ह्रासेस्थानिवत्त्वनिषेधस्यफलाभावेनानावश्यकत्वसूचनात् अतएवाग्मात्रलोपेस्थानिवत्त्वेननिर्वाह्यागनग्लोपेचारितार्थ्यमुद्भाव्यतत्रापि स्थानिवत्त्वमभ्युपेत्याग्ग्रहणवैयर्थ्यप्रतिपादनपरं नाग्लोपीतिसूत्रस्थंसप्रदीपंभाष्यंसङ्गच्छते प्रकृतसूत्रेऽज्झलादेशस्यस्थानिवत्त्वाभावस्यसिद्धान्तितत्वेन तद्भाष्यमेकदेश्युक्तिरितित्वन्यत् यदितु अग्ग्रहणंतितउशब्दादाचक्षाणण्यन्ताल्लुङि टिलोपवृद्ध्यादन्तलक्षणपुक्चङ्णिलोपद्वित्वादिषुकृतेषु अततापदित्यत्र एटतेःक्विप्यन्शब्देनसमासे इटन्शब्देनमनःशब्दस्यसमासे मनइटन्शब्दादाचक्षाणण्यन्ताल्लुङि टिलोपे चङि उपधाकार्यस्यद्वित्वात्प्राबल्येऽपि टिलोपस्यस्थानिवत्त्वेनपूर्वह्रस्वाप्राप्त्या यथेष्टंनामधातुष्वितिइट्शब्दस्यद्वित्वेहलादिशेषे

सवर्णदीर्घे ऽमनईटदित्यत्र गान्दतातीतिविगृहनिष्पन्नगोदशब्दादाचक्षाणण्यन्ताल्लुङि अजुगोददित्यत्रचह्रस्वनिषेधायचरितार्थम् आद्ययोःस्थानिभूताभ्यामुकारान्शब्दाभ्यांपूर्वत्वेनदीर्घाकारेकारयोरदृष्टत्वेन तृतीयेप्रत्ययलक्षणेनपदत्वात्पदान्तविधौतन्निषेधेनचस्थानिवत्त्वाप्राप्तेरितिविभाव्यते तदा ठाजादावूर्ध्वमितिसूत्रेऽजगृहणमुक्तार्थेज्ञापकमस्तु तद्धिषडिकइत्यत्रद्वितीयाद्धलः परस्याङ्गुलिदत्तस्यलोपाभावसंपादनद्वाराङ्गुलिदत्तमात्रस्यलोपे यस्येति चेत्यकारलोपेतस्यस्थानिवत्त्वेनाकारान्तेभत्वे ऽपिषकारान्तेपदत्वेनजश्त्वार्थम् अज्झलादेशस्यस्थानिवत्त्वेतु अङ्गुलिदत्तस्यलोपेऽपिस्थानिवत्त्वेनजश्त्वसिद्धेस्तदव्यर्थमेवेति ॥ अत्रेदंबोध्यम् अज्गृहणंनोक्तार्थेज्ञापकम् किन्तु तदभावेऽङ्गुलिदत्तस्यलोपे षडिकइतिस्यात् तद्गृहणेतु ङ्गुलिदत्तस्यलोपेतस्यस्थानिवत्त्वेनाकारलोपाभावेषडेकइतीष्यतइतितदर्थमेवतत् किञ्च षड्मादत्तशद्धाट्ठचि अज्गृहणेमादत्तशब्दस्यलोपे तस्यस्थानिवत्त्वेनोर्गुणइतिगुणाभावे उगन्तत्वात्कादेशेषडुकइतीष्यतेइतरथाषडिकइतिस्यादितितदर्थमप्यज्गृहणम् एतेन वाचिकइत्यत्रशीर्दत्तस्यलोपेजश्त्वापत्तिवारणायकृतमेकाक्षरपूर्वपदानामितिवार्त्तिकमेवोक्तार्थेमानम्आशीर्दत्तस्यलोपेऽप्यधुना तस्यस्थानिवत्त्वेनजश्त्वस्यदुर्वारत्वादित्यपिनिरस्तम् वार्त्तिकाभावेवागेकस्यतत्सत्त्वे वागिकस्यसिद्धत्वेन फलेविशेषाज्ज्ञापकत्वानुपपत्तेरितिदिक् ॥ मरुतमाचष्टइति यद्यपि नाग्लोपीतिसूत्रस्थागितिप्रत्याहाराश्रयणसामर्थ्याद्वृद्धेर्लोपस्यवलवत्त्वप्रतिपादनपरणौचङ्गीतिसूत्रस्थभाष्यप्रामाण्यादिदुदुपधेभ्योणिचोऽनभिधानमितिलभ्यतइतिणौचङीतिसूत्रेकैयटेनोक्तम्नचेदं स्रग्विन्शब्दाण्णिचि स्रजयतीतिप्रयोगस्थापनपरटेरितिसूत्रस्थकैयटेनविरुद्धत्वादुपेक्ष्यमितिवाच्यम् तत्र विन्लुक्यङ्गवृत्तन्यायेनवृद्ध्यभावेनलुङिह्रस्वे तदभावेवाफलेविशेषाभावेन ततोऽपिणिजभावकल्पनेमानाभावात् इतोणेरभावेलुग्विधायके विन्गृहणवैयर्थ्यापत्तेश्चविन्विषयेमतोःसत्त्वेनतल्लुकैवस्रजिष्ठइत्यादेःसिद्धेः विन्नन्तात्तुनेष्ठनादि अजादीगुणवचनादेवेत्युक्तेः स्पष्टश्चैतन्नामधातौशब्दरत्ने तथापि लुङ्येवानभिधानमितितत्रत्योद्द्योतरीत्येदंफलंबोध्यम् यदितु इदुदुपधप्रातिपदिकप्रकृतिकण्यन्तातिरिक्तत्वेनलुङ्विधायकनानाशास्त्रेसंकोचापेक्षयाप्रातिपदिकाद्धात्वर्थइत्येतन्मात्रेसंकोचेलाघवात्सामान्यतोऽनभिधानकल्पनमेवोचितमितिविभाव्यते

तदा अदुपधान्मरच्छब्दाण्णिचिफलमवगन्तव्यम् यदितु अत्रणिचिपरत्वाद्वृद्धौस-
त्यांटिलोपेव्रतहयतीत्यत्रेवलक्ष्येलक्षणन्यायेन पुनर्वृद्धेरप्रवृत्त्यानेदंफलंसंभवति
नचणौचङ्ङीतिसूत्रस्थभाष्यरीत्यापूर्वंटिलोपप्रवृत्त्याफलं संभवतीतिवाच्यम् टि-
लोपस्यबलवत्त्वप्रतिपादकभाष्यस्यनित्यत्वमूलकबाधकत्वतात्पर्यकत्वेनप्रकृते कृ-
ताकृतप्रसङ्गित्वमात्रेणनित्यत्वात्मकस्यबलस्यवृद्धिटिलोपयोरुभयोरपिसत्त्वेन प-
रत्वाद्वृद्धेः पूर्वंप्रवृत्तेर्दुर्वारत्वात् अतएवश्रीशब्दादणि श्रायमित्यत्रन वृद्धेः पूर्वं
यस्येतिचेतीकारलोपः अन्यथा भाष्यस्य वृद्धेर्लोपस्यबलवत्त्वेसामान्यतः प्रवृ-
त्त्यातत्रलोपप्रसङ्गोदुर्वारएव नचैतस्य नित्यत्वमूलकत्वेऽगितिप्रत्याहाराश्रयण-
ज्ञापकोपन्यासासङ्गतिरितिवाच्यम् क्वचित्कृताकृतप्रसङ्गित्वमात्रेणापिनित्यत्वा-
श्रयणमितिबोधयितुमेव तदुपन्यासात् ॥ एतेन मारयतीत्युपलक्षणं भवन्तमा-
चष्टेभावयतीत्यस्येतिभट्टोक्तमपि चिन्त्यमिति विभाव्यते तदामराच्छब्दाण्णिचि
पूर्वं वृद्ध्यापत्त्याटिलोपेवृद्धिसिद्धिःफलंबोध्यम् ॥ यदितु दूरशब्दाण्णिचि द-
वयतीत्यत्र वृद्ध्यभावकरणपरटेरितिसूत्रस्थभाष्यप्रामाण्यात्प्रातिपदिकप्रकृतिकणि-
न्निमित्तकार्यप्रयोज्योपधात्ववतोवृद्ध्यभावकल्पनेननेदमपिफलंसंभवति कल्प्यांशे-
प्रातिपदिकप्रकृतिकेतिविशेषणाद्ब्रूधातोर्णिचिवच्यादेशे वाचयतीत्यत्र नवृद्धे-
रनुपपत्तिः ॥ नचैवं स्रग्विणमाचष्टे स्रजयति युवानमल्पंवाऽऽचष्टे कनयतीत्यत्रा-
ङ्गवृत्तपरिभाषयावृद्धिवारणपरटेरितिसूत्रस्थकैयटासङ्गतिः स्रजयतीत्यत्रसंज्ञा-
पूर्वकत्वाद्वृद्धिवारणपरकौमुद्यसंगतिः तदुभयमनादृत्येष्ठवदित्यनेन दवयतीति-
भाष्यप्रयोगात्क्वचिदभावातिदेशस्याप्याश्रयणेनवृद्ध्यभावसाधनपरशेखरासङ्गति-
श्चेतिवाच्यम् उपायस्योपायान्तरादूषकत्वात् नवा पटयतिलघयतीतिप्रकृतसूत्रो-
दाहरणपरभाष्यप्रामाण्याल्लोपेतरकार्यग्रहणेन नफलासङ्गतिरितिवाच्यम् दत्तो-
त्तरत्वात् एवंनिवेशे ह्रस्वशब्दाण्णिचि वलोपेह्रसयतीत्यत्रवृद्ध्यापत्तेश्च ॥ किञ्च
अदुपधाद्विहितेञ्णितिवृद्धिविधानान्नेदंफलंसम्यक् रागइत्यत्रवृद्ध्यनापत्तिस्तु घ-
ञिचेत्यत्रविषयसप्तम्याश्रयणेनापि सुसमाधानेतिविभाव्यते तदा चेच्यः नेन्यः
चेक्षियः चेक्रियः लोलुवः पोपुवइत्यादिषु अच्प्रत्ययनिमित्तकस्ययङ्लुकः स्था-
निवत्त्वाभावाद्यणादीनि फलानिबोध्यानि ॥ केचित्तु प्रियशब्दस्ययशब्देनसमासे
प्रियशब्दादाचारक्विबन्तात्कर्तृक्विप्यल्लोपयलोपयोर्ह्रस्वस्येतितुक् न चाल्लो-

परस्यस्थानिवत्त्वं पदान्तविधौतन्निषेधात् ततः प्रियचछब्दादाख्यानेणिचि टि-लोपः नचैतत्कर्त्तव्येऽल्लोपः स्थानिवत् अतः स्थानिभूतादचःपूर्वत्वाभावात् ततः क्विपि णिलोपयलोपयोः प्रिशब्दादाचारक्विबन्तालटितिपिशपि तत्र गुणे-कर्त्तव्ये टेरतोलोपोनस्थानिवत् अज्झलादेशत्वात् गुणात्परत्वादचोञ्णितीति-वृद्धिस्तुनबाच्या तत्रकर्त्तव्येपरस्थितक्विब्निमित्तकयलोपस्यबहिरङ्गतयाऽसिद्धेः नचनाजानन्तर्यइतिनिषेधः ञ्णितः प्रत्ययस्याङ्गविशेषणत्वेनाचोऽन्यानन्तर्य-निमित्तकत्वाभावात् गुणे तु कर्त्तव्येनासिद्धोयलोपस्ततोऽपिबहिर्भूतशब्निमि-त्तकत्वात् नापि गुणेकर्त्तव्येप्राथमिकोऽल्लोपः स्थानिवत् परपदस्थाजादेशत्वेन-नपदान्तेतिनिषेधादिति प्रयतीति फलमन्वेषयामासुः तन्मुधैव भाष्योक्तपरम-प्रसिद्धफलानांसत्त्वेनान्वेषणक्लेशस्यविफलत्वादित्यलम् ॥ नन्वचएवादेशइत्य-र्थाभ्युपगमेणिलोपादेरनेनस्थानिवत्त्वंनस्यात् तत्रानेकाल्शितिसूत्रोक्तशेखररीत्या-लक्ष्यस्थाकारेसूत्रस्थणकारेचागत्यास्थानितास्वीकारेणाच्पर्याप्तस्थानितायाअभा-वादतआह अत्रसूत्रेप्रयोगेयोऽजिति प्रयोगघटकाच्पर्याप्तस्थानिताकइत्यर्थः ॥ यद्वा ननु स्थानिवत्सूत्रवदिहाप्यच्त्वव्याप्यधर्मेणाच्त्वेनवाऽवच्छिन्ना या स्था-नितातत्स्थानिताकादेशस्यैवग्रहणेणिलोपादेः स्थानिवत्त्वंनस्यात् तत्र स्थानिता-याणित्त्वादिनावच्छेदादतआह अत्र सूत्रइति ॥ प्रयोगेयोऽजिति वस्तुतः प्र-योगेयोऽच्तत्स्थानिताकइत्यर्थः ॥ स्थानित्वेन स्थानितावच्छेदकत्वेन ॥ अ-च्स्थानिकः अच्त्वावच्छिन्नस्थानिताकः ॥ चङ्परनिर्ह्रासइति कर्त्तव्यइ-तिशेषः ॥ निषेधः क्लिगुपधात्वेतिनिषेधः ॥ नन्वयं ग्रन्थः जौहो-त्यादिकात्स्वग्रन्थाद्विरुद्धः तत्रहि श्लोःपरनिमित्तकत्वाभावेनाजादेशत्वाभा-वेनचेतिहेतुद्वयेन स्थानिवत्त्वाभावमुपपाद्यजुहुतइत्यादौगुणस्यवारितत्वादितिचेत् तत्रद्वितीयोहेतुश्चिन्त्यएवेतिबहवः ॥ यत्तु शपइतिविशिष्यश्लुविधानादित्संज्ञालोपाभ्यांप्रागेवतत्प्रवृत्तेर्लुकाऽनुत्पत्तेरन्वाख्यानस्यैवश्लुनापि अनुत्पत्तेरेवा-न्वाख्यानान्नश्लुरजादेशइतितन्न णिलोपादावपितुल्यत्वात् ॥ परस्मिन्नि-तिकिम् युवजानिरिति यलोपोनस्यादिति नपदान्तेत्यनेन यलोपविधौ-निषेधस्तु लोपाजादेशएवेतिबोध्यम् ॥ यद्यपि भाष्ये स्वाश्रयंवल्त्वमाश्रित्ययो-ऽत्रादेशइत्याश्रित्यचेदंसाधितं तथापि सिद्धान्तेऽभावस्याप्यतिदेशात्तस्यस्था-निनिसत्यभवतआदेशेऽप्यभाववोधनेतात्पर्यस्यवक्ष्यमाणत्वेनैतदुक्तम् नच जाया-

यानिरितिन्यासेनजायेतियेतिचपृथक्पदेलुप्तषष्ठ्यन्तेत्यच्छत्त्वाजायाशब्दस्यया इ-त्यस्यन्यादेशेनेष्टसिद्धिः नच जायाशब्दादाचक्षाणण्यन्तात्क्विपिनिष्पन्नजाशब्द-स्ययुवत्यादिभिर्बहुव्रीहौजाशब्दस्यैकदेशविकृतन्यायेन निङादेशेयुवज्ञिरितीष्टा-नुपपत्तिरितिवाच्यम् णिलोपस्यस्थानिवत्त्वेनजायान्तोत्तरपदकबहुव्रीहेरभावेन-तत्रनिङादेशस्यानिष्टत्वादितिवाच्यम्जायाशब्दादाचक्षाणण्यन्तात्क्विपि जाश-ब्दस्येशब्देनसमासेजेशब्दस्ययुवत्यादिभिः समासएकारस्य निङादेशेयुवज्ञिरि-त्यस्यासिद्धिप्रसङ्गात् अत्रैकारस्यानादिष्टादचःपूर्वत्वेनणिलोपादेःस्थानिवत्त्वा-भावात् जायायाजानिरितिन्यासेऽप्येतद्देवदूषणंबोध्यम् ॥ नच जायाशब्दान्तस्य-निगागमोऽन्त्यस्यलोपश्चेत्यर्थकोजायायानिग्लोपश्चेत्येवास्तु तथाच यलोपेनालो-पस्यस्थानिवत्त्वसम्भवोनपदान्तेतिनिषेधात् नापि युवज्यादेरसिद्धिरितिवाच्यम् ङित्त्वस्याचारक्विप्यात्मनेपदार्थत्वात् परस्मिन्ग्रहणापेक्षयालाघवाभावाच्च ॥ न-वालोपोऽव्योर्निङ्वलोरितिन्यासेननिङ्ग्रहणसामर्थ्यात्स्थानिवत्त्वाभावकल्पने-नयलोपे युवजानिरितिसिद्ध्यतीतिवाच्यम् अतिरिक्तस्यनिङ्ग्रहणस्यतज्ज्ञापकत्व-स्यचाश्रयणापेक्षयापरस्मिन्ग्रहणकरणस्यैवयुक्तत्वात् ॥ कथञ्चित्परस्मिन्ग्रह-णखण्डनमात्रमभिनिविशमानानामनुरोधेनफलान्तरमप्याह द्विपदिकेति द्वौद्वौपा-दौददातीतिविग्रहेपादशतस्येतिवुन्प्रत्ययसन्नियोगेनाकारलोपेतस्यस्थानिवत्त्वेन पदादेशानापत्तिरितिबोध्यम् ॥ नन्वत्र यस्येतिचेत्येवलोपेसिद्धे पुनर्लोपविधा-नसामर्थ्यादेवस्थानिवत्त्वंनभविष्यति नच पादशब्दस्येशब्देनसमासे द्विपादेशब्-दादेकादेशस्यपूर्वान्तवत्त्वेन पादशब्दान्तत्वाद्वुनि एकारलोपविधानायतत्सार्थकमि-तिवाच्यम् पुनर्लोपविधानेनापत्तिवारणपरभाष्यप्रामाण्येनेदृशानामनभिधानादतः-फलान्तरमाह वैयाघ्रपद्यइति तत्रहि पादस्येतिविहितलोपस्यस्थानिवत्त्वेन पदा-देशानुपपत्तिर्बोध्या अत्रयस्येतिचेतिसिद्धे पुनर्लोपविधानन्तु नव्यर्थं व्याघ्रपादि-त्यत्रचारितार्थ्यात् पदादेशोऽपि नव्यर्थः द्विपदिकेत्यत्रैवचारितार्थ्यात् पादयतेः क्विपिकोलुप्तमितिस्थानिवत्त्वप्रतिषेधेनशसि पदइत्यत्रचारितार्थ्याच्च ॥ ननुपा-दस्यपादहस्त्यादिभ्यइतिन्यासेन नदोषः नच पादशब्दादाचक्षाणण्यन्तात्क्विपि-व्याघ्रादिभिर्बहुव्रीहौदकारलोपायलोपविधानंसार्थकमितिवाच्यम् णिलोपस्य-स्थानिवत्त्वादितिचेन्न एवंसति पादःपदित्यत्रलक्षणप्रतिपदोक्तपरिभाषयाप्रति-पदोक्तस्यैवपादोग्रहणापत्तौ द्विपदिकेत्यादौपदादेशानापत्तेः ॥ ननु पादस्यद-

स्यदृशहस्त्यादिभ्यइतिन्यासेन दशब्दस्यसर्वस्यस्थाने शित्वाद्यादेशेनाज्झलादेश-
त्वान्नात्रस्थानिवत्त्वप्रसक्तिरतः फलान्तरमाह आद्येध्यइति अत्रटेरेत्वस्यस्थानि-
वत्त्वेनेत्वाद्यणादेशंबाधित्वायीवर्णयोरितिलोपापत्तिर्बोध्या ॥ ननुछन्दसिदृष्टा-
नुविधानाद्यकारसाहचर्याच्छ्रूयमाणइकारेलोपविधानाच्चनात्रदोषइतिचेत् हरि-
णेत्यत्र स्थानिवत्त्वेनयणापत्तेर्दोषत्वात् सन्धिकार्येसन्निपातपरिभाषायाअप्रवृत्ते-
र्नैतयात्र निर्वाहः यदितु आङिनुगस्त्रियामितिन्यासेननात्रदोषइत्युच्यते तदा
अस्मैइत्यत्रस्मायादेशस्यस्थानिवत्त्वेनाचपरत्वाद्धलिलोपानुपपत्तिर्दोषः यदितु
अनाप्यकइत्यत्रान्टौसोरितिन्यस्य हलिलोपइत्यत्र आपिलोपइतिन्यस्य हल्ग्रहणं
परित्यज्यते तदा रामायेत्यत्रयादेशस्यस्थानिवत्त्वेनायआदित्वाद्दीर्घानुपपत्तिः
दीर्घविधौनिषेधस्तुलोपाजादेशएवेति नतेनास्यनिर्वाहः विचइत्यत्र शब्लुकः
स्थानिवत्त्वेनगुणापत्तिश्च लुकिप्रतिषेधस्तुलुकिपरेऽजादेशस्यैवेति नतेनास्यसिद्धिः
जुहुतइत्यत्रस्थानिवत्त्वेनगुणापत्तिश्च ॥ यत्तु ज्ञानेइत्यादौ यस्येतिचेत्यकारलो-
पाभावायक्रियमाणौङःश्यामितिवचनसामर्थ्यादपरनिमित्तकोऽजादेशोनस्थानि-
वदितिज्ञापनेनेष्टसिद्धौपरस्मिन्ग्रहणं खण्डयन्ति तन्न वार्त्तिकप्रतिपाद्यार्थस्यसू-
त्रकृत्तात्पर्यागोचरत्वेनैवं सूत्रैकदेशखण्डनस्यानुचितत्वात् ॥ केचित्तु लुकिन-
स्थानिवदित्यस्यलुकिपरेऽजादेशोनस्थानिवदित्यर्थकत्वे यौतीत्यादौशब्लुकःस्था-
निवत्त्वादुतोवृद्धिरित्यस्याप्राप्तौतत्सूत्रसामर्थ्यादपरनिमित्तकाजादेशोनस्थानि-
वदितिज्ञापनेनेष्टसिद्धौ परस्मिन्ग्रहणमुक्तार्थानुवादकमेवेति वदन्ति ॥ स्यच-
त्वव्यपदेशविरोधादिति अत्रयद्वक्तव्यंतदभिहितमधस्तात् ॥ ढगनापत्तेरिति
इतश्चानिञइतिविहितस्यढकइतिभावः ॥ स्थानिनिसतीति नन्वेवं देवयतेः
क्विपिणिलोपेकैविधिंप्रति स्थानिवत्त्वाभावादूठिदयूरित्यत्रस्थानिनिणौसतिङ-
ठोऽभावादचपरत्वाभावादभवन्नयादेशोलोपेऽपिसतिनस्यात् अनेनस्थानिवत्त्वात्
नच एकारस्यानादिष्टादचःपूर्वत्वेननस्थानिवत्त्वप्रसक्तिरितिभ्रमितव्यम् क्विबु-
त्पत्तेःप्रागेवान्तरङ्गत्वाद्गुणस्यप्रवृत्तेः सत्त्वादितिचेन्न स्थानिनिसतीत्यस्यादेशे-
स्थानिधर्मारोपसंभावनायां यत्प्राप्नोतितत्कर्त्तव्यंयन्नतन्नेत्यत्रतात्पर्येणादोषात्
नचैवमपि वाक्यसंस्कारपक्षे एषोगमयतीत्यत्रेणोगमादेशस्यस्थानिवत्त्वेऽपि गका-
रनिमित्तकएतत्तदोरितिसुलोपोदुर्वारः आदेशेगमिस्थानिधर्मारोपसंभावनाया-
मपिगकारनिमित्तकस्यसुलोपस्यप्राप्तेः किञ्चैवमियायेत्यत्रायादेशस्यस्थानिवत्त्वेन

सवर्णाच्परत्वादियङ्भावमाशङ्क्येयङ्विधिसामर्थ्यादभ्यासकार्यप्रतिबन्धकीभूतस्याभ्यासोत्तरखण्डाजादेशस्थानिवद्भावस्याभावकल्पनापरग्रन्थाद्यसङ्गतिः आयादेशेसवर्णाच्त्वसंभावनायामप्याकारनिमित्तकस्येयङःसिद्धेरितिवाच्यम् स्थानीननिवृत्तः आदेशोनजातइतिसंभावनायांयत्प्राप्तं तद्भवति यत्र तन्नेति तात्पर्यात् ॥ निगाल्यतइति अत्राचि विभाषेतिलत्वम् ॥ पटयतीति अत्र टिलोपस्यस्थानिवद्भावादुपधावृद्धिर्न ॥ स्थानिनिसतीत्यस्यपरमार्थं स्पष्टयति स्थानिनिमित्तकमित्यादिना ॥ नन्वेवंपटयतीत्यत्रवृद्धेर्लोपनिमित्तकत्वाभावात्कथंतत्प्रतिबन्धकः स्थानिवद्भावइत्यतआह अदुपधत्वसंपादनद्वारेति ॥ ननु सूत्रेश्रवणमज्वत्परस्यापीतितस्यावधित्वेसूत्राश्रुतादेशावधित्ववद्वैयाकरणइत्यत्रायापत्तिर्दुर्वारैवेत्यतआह व्याख्यानाच्चेति व्याख्यानश्च किरतौलवनइत्यादिनिर्देशएव अन्यथानिमित्तात्पूर्वस्यौकारस्यावादेशेकर्त्तव्ये गुणस्यस्थानिवत्त्वेन तदसङ्गतिः स्पष्टैव अचःपूर्वत्वविज्ञानादितिवार्त्तिकमपिव्याख्यानंबोध्यम् ॥ तस्यैव अचएव ॥ पूर्वसंबन्धिन्येवेति पूर्वस्येतिषष्ठ्याकार्येकर्त्तव्यइत्यस्याक्षेप्तुंशक्यत्वेन व्यर्थाद्विधिग्रहणादितिभावः ॥ यद्यपि भाष्ये विधिग्रहणस्यसमासद्वयलाभार्थत्वमुपपाद्य प्रातिपदिकनिर्देशाश्चार्थतन्त्राभवन्तीत्यादिनासमासद्वयप्रतिपाद्यार्थलाभस्यान्यथासिद्धिमुपपाद्य विधिमात्रेस्थानिवत्त्वंयथास्यादित्यादिनाप्रयोजनान्तरंप्रतिपादितम् विधावितियोगविभागेनस्थानिवदेवयथास्यादितिनियमात्स्वाश्रयप्रयुक्तकार्यनिवृत्तिरपिभवतीतिभावोऽप्याविष्कृतःप्रदीपोद्द्योतयोस्तथापि पूर्वसूत्राद्विधावित्यनुवर्त्त्यवाक्यभेदेनव्याख्यायोक्तार्थलाभसंभवे पुनर्विधिग्रहणस्य पूर्वसंबन्धिन्येवविधावित्यर्थज्ञापकत्वमविरुद्धमितिकौस्तुभेस्पष्टम् ॥ विधिग्रहणसामर्थ्याच्चैतदर्थलाभइत्युद्द्योतेऽप्युक्तम् ॥ केचित्तु पर्याप्तिभानस्यौत्सर्गिकत्वेननात्रज्ञापकस्योपयोगः ध्वनितश्चैतत्तदनुपन्यासपूर्वकनिरुक्तार्थस्थापनेनभाष्यकैयटयोः अस्वरससूचकाहुरितिदानेनोद्द्योतेचेतिवदन्ति ॥ आरतुरिति ननु पूर्वसंबन्धिन्येवेतिज्ञाप्यमपिमास्तु ऋच्छत्यॄतामित्यत्रऋकारप्रश्लेषोऽपिमास्तु ऋऋअतुसितिस्थितेसवर्णदीर्घंबाधित्वाऽऽङ्गत्वादुरति अतआदेरितिदीर्घेचोत्तरखण्डे यण्यारतुरित्यादिसिद्धेः ॥ नच आऋअतुसितिस्थिते परत्वात्पूर्वस्थितनिमित्तकत्वेनान्तरङ्गत्वाच्चाद्गुणेऽरतुरितिस्यात् पुनरतआदेरितिदीर्घस्तु न मं भवति आसप्तमाध्यायसमाप्तेरङ्गाधिकाराऽप्रथमप्रवृत्तत्याश्रितसबद-

समुदायघटकमात्रोद्देश्यकविकारागमातिरिक्ताघटितोद्देश्यकत्वेन सकृत्प्रवृत्तेरिति-
वाच्यम् अतआदेरित्यस्यपररूपापवादत्ववदान्जइत्यादौ गुणस्यापिप्राप्त्यातद-
पवादत्वस्याप्यत्रस्याभ्युपेयत्वेनारतुरित्यादौ गुणपररूपैतदन्यतराप्राप्तियोग्येऽच-
रितार्थेनकृते वान्यतरस्मिन्ननन्तवद्भावेन चरितार्थेनातआदेरितिदीर्घेणगुणस्यतक्र-
न्यायेनबाधाद्दीर्घोत्तरंतदप्रवृत्तेरितिचेन्न अर्त्तेर्लिटिकसौ ऋवसितिस्थितौ कृत-
द्विर्वचनैकाचोऽभावेनवस्वेकाजादित्यस्याप्राप्त्याद्वित्वेचैकाच्त्वाभावात्तदप्राप्त्या-
उरति अतआदेरितिदीर्घेऽपिगुणस्यतक्रन्यायेनबाधादप्रवृत्तेः आऋवानित्यापत्तेः
इष्यतेतु ऋऋवसितिस्थितेउरति अतआदेरितिदीर्घे उत्तरत्र ऋच्छत्यॄतामिति-
गुणे सवर्णदीर्घेकृतद्विर्वचनैकाच्त्वादिटि आरिवानिति तदर्थम् ऋग्रहणस्यावश्य-
कत्वेन प्रकृतज्ञाप्यस्याप्यारतुरित्यर्थमावश्यकत्वात् ॥ स्यादेतत् अभ्यासकार्ये
तदुत्तरखण्डाजादेशस्यस्थानिवत्त्वनिषेधादेवारतुरितिसेत्स्यति नचाभ्यासत्वाव-
च्छिन्नोद्देश्यताककार्यएवतन्निषेधोऽस्त्वितिवाच्यम् कटीत्यत्रप्रश्लिष्टस्यायतेर्लिटि
इयतुरित्यत्रोत्तरखण्डस्थयणादेशस्यस्थानिवत्त्वेनाभ्यासइकोयणापत्तेः नचैतद-
नुरोधेनाभ्यासपर्याप्तोद्देश्यताककार्यएवनिषेधोऽस्तु अतएव विव्यतुरित्यत्रोप-
धायाश्चेतिदीर्घप्रतिबन्धकस्थानिवत्त्वस्यनर्निषेधइतिवाच्यम् अभ्यासकार्येत्यादेः
परिभाषात्वेनयथोद्देशपक्षेऽभ्यासस्यासवर्णइत्येतद्देशीयत्वेनतद्दृष्ट्या उपधायाश्चे-
त्यस्यासिद्धत्वेन तत्र कर्त्तव्येतदप्रवृत्त्यापर्याप्तिनिवेशस्यफलाभावात् एतेन एते-
र्लिटि ईयतुरित्यत्र यणादेशस्य स्थानिवद्भावात्सवर्णदीर्घाभावः फलमितिकौ-
स्तुभोक्तमपिप्रत्युक्तम् किञ्चारतुरित्यत्र ऋअतुसितिस्थिते द्वित्वात्परत्वादृच्छ-
त्यॄतामितिगुणे ततोद्वित्वेऽभ्यासाकारस्यानादिष्टादचः पूर्वत्वेननस्थानिवत्त्वप्र-
सक्तिः नच द्विर्वचनेऽचीति निषेधः शङ्क्यः द्वित्वनिमित्ततापर्याप्त्यधिकर-
णघटकाच्पर्याप्तनिमित्तदलप्रविष्टविषयताकाजादेशस्यैवतेन निषेधात् तन्निषेधेन
पूर्वं द्वित्वेऽपि प्रतिपदविधित्वेनान्तरङ्गत्वादपवादत्वाच्च पूर्वंगुणे ततउरति अका-
रस्यानादिष्टादचःपूर्वत्वस्यदुर्वारत्वाच्चेतिचेत् तर्हि श्लेष्म३ घ्नेत्यत्रसंयोगसं-
ज्ञायां कर्त्तव्यायामल्लोपस्यस्थानिवत्त्वेन गुरुत्वाभावेप्लुतोनस्यादितिभाष्योक्त-
मेवंफलमवधेहि ॥ एवमर्त्तेर्लङि आर्च्छदित्यत्र ऋच्छादेशस्यस्थानिवत्त्वेन ऋ-
बुद्ध्याऽऽटश्चेतिवृद्ध्यापत्तौछश्रवणानापत्तिः ॥ सुमनायेतिक्यङन्तात्क्विपि अ-
ल्लोपयलोपयोस्ततऔप्रत्ययेसुमनावित्यत्राल्लोपस्यस्थानिवद्भावाद्वृद्ध्यनापत्तिः ॥

हयशब्दादाचारक्विबन्तात्कर्त्तरिक्विपि हशब्दस्येन्द्रशब्देनसमासेऽल्लोपस्यस्थानि-
वत्त्वाद्गुणानापत्तिः ॥ पटुशब्दस्यान्शब्देनसमासे पट्वन्शब्दाच्छसिपट्वनइ-
त्यत्रसंयोगसंज्ञायांयणादेशस्यस्थानिवत्त्वेनतदभावे नसंयोगादितिनिषेधानापत्ति-
रित्यादीनि विपुलानिफलान्याकलनीयानीत्यलम् ॥ नकारस्थितिरिति यत्तु-
आचारिणः वस्तुतस्तु धर्मिग्राहकमानात्सन्नियोगशिष्टन्यायोलुग्विषयइति नात्र-
दोषइतितन्त्रवैयर्थ्यमिति यच्च तदनुयायिनः सन्नियोगशिष्टन्यायस्यलुग्विषय
त्वादेव खनतेरीचखनइतिक्यप्सन्नियोगशिष्टस्यैकारस्यगुणेनापायेऽपि खेयमि-
त्यत्र नक्यपोऽपायः नापि तृतीयशब्दादीकक् प्रत्ययेतार्त्तीयीकइत्यत्रवृद्ध्या सं-
प्रसारणस्यापायेऽपि तत्सन्नियोगशिष्टस्यतीयप्रत्ययस्यापायः नवा फल्धातोःक्ते
निष्पन्नात्फुल्लशब्दादिञिफौल्लिरित्यत्रवृद्ध्याउकारापायेतत्सन्नियोगशिष्टस्य
निष्ठालत्वस्यापायः ॥ नचैतेषु गुणादिभिर्विकारेऽपि नापायईकारादीनां नहि
वर्णविकारोऽपायपदव्यवहारविषयः अपायात्पृथग्विकारस्यभाष्ये गणनादिति
वाच्यम् एवमपि धिनुतइत्यत्रोप्रत्ययंसन्नियोगशिष्टस्याकारस्यापाये उप्रत्यय-
स्यापायापत्तेर्लुग्विषयत्वकल्पनापत्तेरावश्यकत्वादित्युपवर्णयन्ति तदन्येनमन्यन्ते
तस्यलुग्विषयत्वे वातशब्दाद्वातातीसाराभ्यांचेत्यनेन कुगागमसन्नियोगशिष्टइन्-
प्रत्यये वातकिन्शब्दादपत्येऽण्प्रत्यये नस्तद्धितइतिटिलोपे तत्सन्नियोगशिष्टस्य
कुकोऽप्यपाये इष्टस्यवातइत्यस्यासिद्धिप्रसङ्गात् धिनुतइत्यत्रतु नदोषःधर्मिग्रा-
हकमानात्सन्नियोगशिष्टप्रत्ययस्यापायएवतत्प्रवृत्तेः स्वीकारादितिदिक् ॥ क-
स्यचिद्विधेयस्याभावादिति इदंचिन्त्यम् यस्येतिलोपस्यविधेयस्य सत्त्वादित्या-
चारिणः ॥ भट्टास्तु नच यस्येतिलोपस्तथा स्पष्टंचेदंतत्रैवप्रदीपोद्द्योतयोरिति-
वाच्यम् वार्त्तिकमतेकतीत्यादौस्थानिवत्त्वेन गुणादिवारणायनलुमतेतिसूत्रे बा-
ध्यसामान्यचिन्तावश्यंभावेनाचःपरस्मिन्नित्यस्यापि निषेधात् आनुकिंतु न नि-
षेधः प्रत्ययेपरतःपूर्वस्यकार्याभावात् नचभाष्यमते प्रत्ययलक्षणसूत्रस्यनियमार्थ-
त्वात्कतीत्यादौ स्थानिवत्त्वाप्राप्त्या बाध्यसामान्यचिन्ताश्रयणे नकिमपिफल-
मितिवाच्यम् वार्त्तिकोदाहरणस्यवार्त्तिकरीत्यैवदातव्यत्वात् नियमत्वमितिभा-
ष्यमतेऽपि निषेधमुखेनप्रवृत्तिरितिपक्षेबाध्यसामान्यचिन्ताया आवश्यकत्वाच्च वि-
धिमुखेनप्रवृत्तिरितिपक्षेऽपि अविष्ठादिपरित्यागेनानुक्पर्यन्तं धावतोभगवतआ-
नुकएवाभिप्रायविषयत्वात् एवंस्थितेचिन्त्यमिति ब्रुवन्तोमान्याइत्याहुः ॥ श्री-

धरोऽप्येतदेवान्वमन्यत ॥ केचित्तु नात्रतन्त्रोपयोगः अस्तुकर्मसाधनएव सन्नि-
योगशिष्टन्यायप्रवृत्त्यभावेविधावेव स्थानिवत्त्वेन ऐनेयइत्यादिसिद्धेः परिभाषा-
यामतिदेशप्रवृत्तिस्तु वेतस्वानित्यत्रैकदेशविकृतन्यायप्राप्तरुत्वाभावसाधकाचःपर-
स्मिन्नितिस्थानिवत्त्वायावश्यकी भावसाधनोविज्ञास्यतइतिभाष्यन्त्वेकदेश्युक्तिः
असिद्धवत्सूत्रेण सिद्धस्यायन्नासन्नित्यादेस्तत्फलत्वेनोपन्यासेनदृढतरफला-
भावादितिवदन्ति ॥ ज्योत्स्नाकृतस्तु अपरविधावितिवार्त्तिकस्य स्वविधावपि-
स्थानिवद्भावफलकस्यप्रत्याख्यानायभावसाधनविधिशब्देनकर्मषष्ठ्यासमासं वि-
धायायन्नासन्नित्यादाविणस्तयोर्यणल्लोपयोः कृतयोर्धिन्वन्तीत्यादौ विकरणो-
कारस्यवणिचकृते आद्भविष्यतिइद्वचनभविष्यतीतिभाष्यकृतोपसंहृतम् नतु सं-
बन्धसामान्यषष्ठ्यन्तेनापि तादृशप्रयोजनानुपक्रमात् संबन्धसामान्यषष्ठ्यां स्था-
नेयोगत्वस्य स्वमतेऽनुवादेऽपिप्रवृत्त्यङ्गीकारेणतस्यदुर्वारत्वाच्चेति चिन्त्यमेतत्
ऐनेयःपश्चेन्द्र इत्यादौतुनदोषः अकृतव्यूहपरिभाषयानकारानुकोर्न्निवृत्त्या तयोः
कर्त्तव्ययोः स्थानिवद्भावप्रवृत्तेः सुलभत्वादित्याहुरित्यलम् ॥प्रकृतइति॥ सुद्ध्यु-
पास्यइत्यत्रेत्यर्थः ॥*॥ नपदान्तद्विर्वचन ॥ नन्वचःपरस्मिन्नित्येतत्प्रतित्रिपादी-
स्थानामसिद्धत्वमित्येतन्मूलकेन पूर्वत्रासिद्धे नस्थानिवदित्यनेनैवेष्टसिद्धौ द्वि-
र्वचनसवर्णादिग्रहणंव्यर्थमतआह अत्रद्विर्वचनसवर्णादिग्रहणमिति ॥ वतिघ-
टितेति एतद्विशेषणादेवनासिद्धपरिभाषायास्त्रिपाद्यां प्रवृत्तिः अन्यथाऽतिदेश-
त्वाविशेषात्तस्याअपि त्रिपाद्यांप्रवृत्त्यापत्तौ सर्वेषामित्यत्रषत्वस्य हरीणामित्य-
त्रणत्वस्य राज्ञइत्यत्र चुत्वस्य भविष्यतीत्यत्रषत्वस्य पिपठीष्ष्वित्यत्रष्टुत्वस्यचा-
नापत्तेः सुड्नुडल्लोपेद्षत्वानां तत्तद्दृष्ट्याऽसिद्धत्वात् ॥ अन्येति वतिघ-
टिताद्येऽचः परस्मिन्नित्येतस्मादन्येऽतिदेशास्तेषामित्यर्थः ॥ अत्रान्यपदं फ-
लितार्थपरम् अन्यत्र धातुग्रहणेतदादिविधिरित्यादाविवबोध्यम् ज्ञाप्यन्तु वतिघटि-
तातिदेशानां त्रिपाद्यामपिप्रवृत्तिरित्येव अन्यथाज्ञापनोत्तरमपि स्वांशे चारि-
तार्थ्यस्यदुर्निरूपत्वात् नचैवमचःपरस्मिन्नित्यस्यापि द्विर्वचनसवर्णादिभ्योऽन्य-
त्वत्रिपाद्यां प्रवृत्त्यापत्तिः तथाच पाचयतेः क्तिचि पाक्तिः याजयतेर्याष्टिः ले-
हयतेर्लेढिः दोहयतेर्दोग्धिः तक्षयतेः क्विपि तगित्यादौ कुत्वषत्वढत्वधत्वसंयोगा-
न्तलोपेषुकर्त्तव्येषु णिलोपस्यस्थानिवत्त्वापत्तिरितिवाच्यम् द्विर्वचनसवर्णादिग्र-
हणस्य प्रत्याख्यानपक्षात्फलैक्यायारम्भपक्षेऽपि त्रैपादिकमात्रोपलक्षणत्वेनादो-

षादित्येके ॥ उदयङ्करभैरवमिश्रौतु वत्तिघटितानामन्येषामतिदेशानांत्रिपाद्यां प्रवृत्तिरेव अचःपरस्मिन्नित्यस्यतु क्वचिदप्रवृत्तिः क्वचित्प्रवृत्तिरपि तेन तस्य-दोषइतिवचनस्यापिसंग्रहः क्वचिदपिनप्रवृत्तिरिति संभावनानिराकरणार्थंच द्वि-र्वचनादिग्रहणस्यचारितार्थ्यमितिसिद्धान्तयामासतुः ॥ अतिदेशानामितिव-हुवचनेन स्थानिवदन्तादिवदाद्यन्तवदित्यादीनांत्रिपाद्यां प्रवृत्तिरितिलभ्यते तत्राद्यस्यफलंरामइति ॥ द्वितीयस्य अमी क्षीरपेणेत्यादौमीत्वणत्वयोःकर्त्त-व्ययोरदश्शब्दत्वैकाजुत्तरपदत्वयोरतिदेशःफलम् ॥ तृतीयस्यतु हेअँइत्यत्रअ-इत्यस्याणोऽप्रगृह्यस्येत्यनुनासिकेकर्त्तव्ये पदान्तत्वातिदेशः ॥ ननु वतिघटिते-तिविशेषणे प्रत्ययलोपसूत्रस्यत्रिपाद्यामप्रवृत्त्यापत्तौ रोऽसुपीत्यनेन सुपिरत्वप्र-तिषेधेकर्त्तव्येदीर्घाहोनिदाघेत्यादौप्रत्ययलक्षणानुपपत्तिरितिचेन्न स्थानिवदित्य-नुवृत्त्यातस्यापि वतिघटितत्वात् नचैवमवान्धामित्यप्रझलोझलीतिसलोपस्य प्र-त्ययलक्षणेनभष्भावापत्तिरितिवाच्यम् साहचर्यस्यासार्वत्रिकत्वेन ध्वसाहचर्येण-सादिप्रत्ययस्यैवग्रहणमित्यत्रनियामकाभावेन सत्वस्यप्रत्ययासाधारणत्वाभावस्य तत्रैवशेखरेप्रतिपादितत्वात् ॥ ननु वतिघटितेतिविशेषणंमास्तु अतिदेशानां-सूत्राणांत्रिपाद्यांप्रवृत्तिरित्येवज्ञाप्यमस्तु अतएव नान्तरङ्गपरिभाषायास्त्रिपाद्यां-प्रवृत्तिः नवा प्रत्ययलक्षणसूत्रस्यत्रिपाद्यांप्रवृत्त्यर्थंस्थानिवदित्यनुवृत्तेरावश्यक-त्वम् नचैवं व्यपदेशिवदित्यस्यातिदेशसूत्रत्वाभावात्त्रिपाद्यामप्रवृत्त्यापत्ताव-चैषोदित्यादौ सिचःप्रत्ययावयवत्वाभावात्षत्वंनस्यादितिवाच्यम् तस्यलोकसि-द्धत्वेनसापादिकत्वाभावेनज्ञापकमन्तरेणापि त्रिपाद्यांप्रवृत्तेः सौलभ्यात् आ-द्यन्तवत्सूत्रेभाष्येसंचारितत्वेन तद्देशीयत्वव्यवहारेऽपि प्रत्ययावयवे प्रत्ययत्व-व्यवहारेणादेशप्रत्यययोरितिसूत्रे प्रत्ययपदस्यतदवयवेलक्षणायाअभावेनषत्वस्य-सिद्धेश्चेति चेन्न एवंसति स्वरविधौव्यञ्जनमविद्यमानवदित्यस्य नोत्तरपदइति-सूत्रेयपृथिव्यादिपर्युदासज्ञापितस्यत्रिपाद्यामप्रवृत्त्यापत्तावश्वइत्यादावुदात्ता-दकारात्परस्यानुदात्तस्यन्त्यस्याकारस्यउदात्तादनुदात्तस्यस्वरितइत्यनेनत्रैपादिके-नस्वरितत्वेकर्त्तव्येऽप्रवृत्त्यापत्तेः ॥ नचैवमपि प्रातिपदिकग्रहणइत्यस्यवतिघटि-तत्वाभावात्त्रिपाद्यामप्रवृत्त्यापत्तावयस्कुम्भीत्यत्रसत्वं नस्यादितिवाच्यम् फ-लानुरोधेन प्रातिपदिकवल्लिङ्गविशिष्टमित्याकारकवचनज्ञापनेनादोषात् ॥ रा-मइत्यादौ विसर्गादिसिद्धिरिति रुत्वेकृतेस्थानिवत्त्वेनसुप्त्वात्पदत्वेनेत्यादिः

अन्यथा पूर्वत्रासिद्धीयइत्यस्यपदत्वादिद्वारकपरम्परयाऽपित्वपादिककार्यसाधकस्थानिवत्त्वनिषेधकत्वस्यवक्ष्यमाणत्वेनतदनापत्तेः अनल्विधाविति निषेधस्तु यथानेहप्रवर्त्तते तथाप्रतिपादितमधस्तात् ॥ इदुदुपधस्येतिसूत्रेऽप्रत्ययस्येतिसामर्थ्यात्तु नविसर्गसिद्धिः मिदेर्घुरचि ततोण्यन्तात्क्विपि मेदुःकरोतीत्यादौषत्वव्यावृत्तयेतस्यचारितार्थ्यादितिकेचित् ॥ वस्तुतस्तु तत्रापि प्रत्ययलक्षणंविनापदत्वाभावाद्विसर्गाप्राप्त्या तदपि ज्ञापकं भवत्येव एवं खरवसानयोरित्यपिज्ञापकमवगन्तव्यम् ॥ अन्येतु रामस्वृत्तिपदत्वस्यानुमानिकस्थानिवत्त्वेनातिदेशाद्विसर्गसिद्धिरितिवक्तव्यम् अतएवैकदेशविकृतन्यायेन विसर्गसाधनपराच्छेखरादपि नविरोधः लौकिकैकदेशविकृतन्यायेनतुसुप्त्वमानेतुमशक्यम् समुदायविकारात् नवा पदत्वं तन्न्यायसाध्यम्तदानयनेतदप्रवृत्तेरन्यत्रस्पष्टंप्रतिपादितत्वादितिप्राहुः ॥ भावसाधनइति तथाच कैयटरीत्यापदान्तेतिभावप्रधाननिर्देशात्पदान्तत्वकर्मकविधौनिषेधइत्यर्थात्पदसंज्ञायाअपि पदान्तत्वकर्मकविधित्वान्निषेधोभवति । विवरणोक्तरीत्यातु द्विर्वचनादिसाहचर्येण पदान्तपदार्थस्यशास्त्रीयस्यैवग्रहणेचित्यात्पदान्तकर्मकविधौ निषेधइत्यर्थः इहविधेयस्यपदान्तत्वंस्थानिद्वारैवेवाच्यम् यद्यप्येवं पदसंज्ञान चरमावयवः तथापि तस्याःकार्यार्थत्वात्कार्यस्यचरुत्वादेस्तत्त्वान्नदोषः पदचरमावयवस्यविधेः साक्षात्साधकस्यपदत्वस्यापि तत्त्वेन ग्रहणमितितु परमार्थः ॥ कर्मसाधनेतु पदान्तशब्देनकर्मधारयोवास्याच्छेषषष्ठ्यन्तेन षष्ठीतत्पुरुषोवा नाद्यः विधिशब्दस्य क्रियाशब्दत्वेनपूर्वनिपातापत्तेः नान्त्योऽपि एषोयन्नित्यादेरसिद्धिप्रसङ्गात् द्वन्द्वनिर्दिष्टेषु द्विर्वचनादिष्वनन्वयापत्तेश्चेतिभावः ॥ स्थानिवत्त्वादिति निषेधस्तु न लोपस्यानवयवत्वेनपदान्तकर्मकविधेरभावादितिभावः ॥ उत्वेचनंस्थानिवदिति ननु रोः स्थानिभूतादचः पूर्वत्वाभावादुक्तिसम्भवएवकथमितिचेन्न उत्वदृष्ट्यारोरसिद्धत्वेन सामर्थ्यात्तद्बुद्ध्यासकारएवोत्वप्रवृत्तेस्तस्यतथात्वात्तस्थानापन्नइतिन्यायाच्चेतिश्रीधरः ॥ नन्वेषोयन्निति न फलं संभवतितत्र परत्वान्नित्यत्वाच्च सुलोपस्यन्याय्यत्वात् नच तत्र स्थानिवद्भावः पादस्यलोपइतिलोपस्यैवसुलोपस्यापिपदचरमावयवत्वात् इष्टानुरोधेनात्र पदसंस्कारपक्षस्यैवाश्रयणेन सोः स्थानिभूतादचः पूर्वत्वेनादृष्टत्वाच्च अतएवयएवासिमससम्यजेतिश्रौतप्रयोगः एषयन्नितिछान्दोग्यप्रयोगश्चसंगच्छते लोकेऽपि ससन्निस्थेवप्रयुज्यते ननु सःसन्निति ॥

यत्तु स्थानिवत्त्वस्यनिषेधेऽपि पूर्वस्थितयकारनिमित्तकत्वेनान्तरङ्गे सुलोपेक-
र्त्तव्ये परस्थितनिमित्तकयणोऽसिद्धत्वेनसुलोपाविरहाद्दोषोयन्नित्येवंष्टमुपपन्न-
मित्याहुः तन्न तदन्तरङ्गत्वस्यसमकालप्राप्तिकस्थलविषयकत्वात् कथमन्यथा
इशिचेत्युत्वमप्यत्र संपादितंस्यादितिविभाव्यताम् ॥ नचवृक्षवामाचष्टेवृक्षवि-
तिप्राचोक्तमपिफलंयुक्तम् प्रातिपदिकादेवणिजुत्पत्तेः सिद्धान्तात्कर्मसाधनेऽपि-
दोषाभावात् पादस्यलोपइतिवल्लोपस्यावयवत्वे भावसाधनेऽपिनिरुक्तरीतेरेवा-
नुसर्त्तव्यत्वाच्च ॥ नच वकारान्तप्रकृतिकविभक्तिनिबन्धनपदत्वेन कर्मसाधने-
निषेधापत्तेर्भावसाधनआश्रयणीयइतिवाच्यम् निषेधेजातएववान्तेपदत्वं वान्ते-
पदत्वेजातएवचनिषेधः प्रवर्त्ततइत्यन्योन्याश्रयान्निषाधाप्राप्त्यादल्लोपाभावस्य-
सिद्धत्वात् ॥ बौद्धस्यावयवत्वस्याभावेऽप्यभ्युपगमादेवचभानोरः भान्वस्तत-
आचारक्विबन्ताद्वनिपि अल्लोपे भान्व्वाइत्यत्रयणनिष्पन्नवकारस्यवलिलोपे-
कर्त्तव्येप्राप्तस्याल्लोपस्यस्थानिवद्भावस्य निषेधाभावः देवदत्तस्यनः देवदत्तनः
ततआचक्षाणण्यन्तादेरचि टिलोपणिलोपयोर्देवदत्तनइति ततष्टाविभक्ताविनादे-
शेदेवदत्तनेनेत्यत्र एनस्येपरादिवत्त्वेनस्वादित्वाद्भसंज्ञायामल्लोपोऽनइत्य-
ल्लोपेकर्त्तव्ये प्राप्तस्यटिलोपस्यस्थानिवत्त्वस्यनिषेधाभावश्च न भावसाधनस्य-
फलम् ॥ अतएवनैतानिभावसाधनस्यफलानिभाष्यकारोऽप्युपन्यास्थदितिचेन्न
षडिकइत्यस्यभाष्योक्तस्यफलस्यसंभवात् तत्रहि षडङ्गुलिशब्दाद्वहचोमनुष्य-
नाम्नष्ठज्वेतिठचि कृते सापादिककार्यप्रवृत्तियोग्यतायांपूर्वजस्त्वाप्रवृत्ताविकादे-
शेठाजादावूर्ध्वमितिङ्गुलिशब्दस्यलोपे यस्येतिलोपेकृते कर्मसाधनेइकनिमित्त-
कभत्वेनसमासान्तर्वर्त्तिविभक्तिनिमित्तकपदत्वस्यापि समानावधिकत्वान्निवृ-
त्त्यापत्तौजस्त्वासिद्धिः नचभत्वेस्थानिवत्त्वमल्लोपस्येति नसमानावधिकत्वं-
भत्वपदत्वयोरितिवाच्यम् साक्षात्परम्परया वा पदान्तस्थानिकविधिप्रापकप्रति-
बन्धकस्थानिवत्त्वस्यनिषेधेनभत्वेऽपितन्निषेधात् पदान्तत्वेनसिद्धस्यविधावि-
त्यर्थे पदत्वस्यसिद्धत्वेनतद्द्वारकपरम्परायावक्तुमशक्यत्वेनान्यद्वारिकाया अपि-
ग्रहणात् ॥ भावसाधनत्वेतूपस्थितपदत्वद्वारिकैवपरम्परागृह्यतइति भत्वेनिषे-
धाभावेनस्थानिवत्त्वादकारान्तेभत्वेऽपि षान्ते पदत्वस्याव्याघातेननदोषः ॥ ननु
भावसाधनस्यविधिशब्दस्योपादाने वेतस्वानित्यत्रवेतसशब्दात्कुमुदनडेतिड्मतुपि
डिलोपे कृतेकैयटरीत्यास्वादौ पूर्वपदमितिपदसंज्ञायांसकारः पदान्तत्वंप्रतिपद्य-

सइतिपदान्ततायाविधीयमानत्वाद्विवरणरीत्या रुत्वस्यपदचरमावयवत्वेनतन्नि-ष्पादकपदत्वस्यकर्त्तव्यत्वाच्च स्थानिवत्त्वनिषेधाद्रुत्वप्रसङ्गः नच तसौमत्वर्थइतिभसंज्ञयापदसंज्ञायाबाधान्नदोषइतिवाच्यम् भसंज्ञायांकर्त्तव्यायामल्लोपस्यस्थानिवत्त्वात् नच भसंज्ञाप्रतिबन्धकस्थानिवद्भावस्यसान्तधर्मिकपदत्वसंपादनद्वारारुत्वसंपादकत्वेननिषेधःस्यादितिवाच्यम् पदत्वमात्रद्वारकपरम्परयाएवसोढव्यत्वस्यप्राक्प्रतिपादितत्वादित्यतआह पदेअन्तइत्यादि ॥ पदेपरतोऽन्तकर्मकविधावित्यर्थः ॥ परपदस्थाजादेशस्येति अन्तशब्दस्यचरमावयववाचकतयापदेपरतश्चरमावयवः पूर्वपदस्यैवसंभवतीति तत्साधकः प्रतिबन्धकोवास्थानिवद्भावः परपदस्थाजादेशस्यैवेतितदेकवाक्यतयाषष्ठीसमासपक्षेऽपितादृशएवाजादेशोगृह्यतइतिभावः ॥ ननु मास्तु प्रत्यासत्त्याश्रयणंवेतस्वानित्यादौ पदेपरतोऽन्तकर्मकविधौनिषेधइत्यर्थेनापि निषेधाभावस्यसिद्धेरितिचेन्न औपदेशिकनान्ताद्ध्रन्धातोर्णिजन्तात्क्विपि संबुद्धौहेध्रानित्यस्याश्वशब्देन सहप्रयोगे ध्राणश्वइत्यत्रपदान्तस्येतिणत्वनिषेधप्रतिबन्धकस्थानिवत्त्वस्यपदेपरेअन्तकर्मकविधौकर्त्तव्येनिषेधाभावायप्रत्यासत्त्याश्रयणस्यावश्यकत्वात् नचात्रणत्वनिषेधस्याभावरूपत्वेनपदचरमावयवत्वाभावादेवनिषेधाप्राप्तेर्णत्वनिषेधप्रतिबन्धकस्थानिवद्भावस्यपरम्परयापदचरमावयवरुत्वसाधकत्वेऽपि साक्षात्पदत्वमात्रद्वारकपरम्परयावा पदचरमावयवसाधकत्वाभावान्निषेधाप्राप्तेश्चनेदंप्रत्याहाराश्रयणफलमितिवाच्यम् णत्वविधायकशास्त्रेऽपदान्तस्यमूर्द्धन्यइत्यधिकृत्य पदान्तस्येत्यस्य प्रत्याख्यानेनस्थानिवद्भावस्यापदान्तत्वसम्पादनेन साक्षादेवणत्वसाधकत्वेनफलत्वसम्भवात् ॥ एवं पञ्चमीसमासकल्पे प्रत्यैषिपनब्राह्मणाइत्यपिफलंबोध्यम् तत्र द्विवङ्गासहपररूपस्यस्थानिवत्त्वेनाभ्यासात्परस्यङ्गेरभावाज्जुस्न प्रत्यासत्त्यनाश्रयणेतु ब्राह्मणरूपेपदेपरतोजुस्रूपान्तकर्मकविधौकर्त्तव्येनिषेधाप्त्तौजुसापत्तेः ॥ एवंगृधातोर्णिजन्तात्क्विपि निगाल्देवदत्तइत्यत्र णिलोपस्यस्थानिवत्त्वेनाचि विभाषेतिलत्वसिद्धिःफलम् अन्यथादेवदत्तरूपे पदेपरेअन्तकर्मकविधौकर्त्तव्ये स्थानिवत्त्वनिषेधापत्तेः ॥ श्रीधरस्तु प्रवार्थणन्तान्माहिषाणिचिक्विपि माहिष्ददतेइत्यत्रझलांजशोऽन्तइतिजश्त्वेस्थानिवत्त्वंभवत्येवेतिफलमाह ॥ केचित्तु ध्राणश्वइत्यादीनांसिद्धयेपदेपरेअन्तकर्मकविधौकर्त्तव्येपदाचस्थानिकआदेशोनस्थानिवदित्यर्थमाश्रयन्ति तदसत् परपदस्थाजादेशस्य

तोऽत्रलाघवाभावेनतत्त्यागेवीजाभावात् ॥ पूर्वत्रासिद्धीयेनस्थानिवदितिनि-
षेधइति तस्य साक्षात्परम्परयावा पूर्वत्रासिद्धीयकार्यप्रापकस्यतत्प्रतिबन्धकस्यच
स्थानिवद्भावस्यनिषेधकत्वादितिभावः ॥ पदचरमावयवविधायकातिरिक्तस्यै-
वेति नन्वयं ग्रन्थः पिपठीरितिप्रतीकस्थशेखरेणविरुद्धः तत्रहि रुत्वेऽल्लोपोन-
स्थानिवत् पूर्वत्रासिद्धेन स्थानिवदितिनिषेधादित्युक्तत्वादितिचेदत्र भट्टाः पद-
चरमावयवेत्यादेर्धात्वनवयवोयः पदचरमावयवस्तद्विधायकातिरिक्तेत्यर्थः यद्वा
पदशब्देनात्र प्रत्यासत्त्यायस्यादेशस्यस्थानिवद्भावःप्रतिषिध्यतेतादृशादेशहेतुभू-
तप्रत्ययनिमित्तकपदसंज्ञावद्गृह्यते तथाच नतेनग्रन्थेन विरोधः नवा तिरश्चा पिप-
ठीःकल्पमित्यत्रापिदोषइत्याहुः ॥ श्रीधरस्तु पदचरमावयवेत्यस्य तद्धितनिमित्त-
कलोपपरकपदचरमावयवेत्यर्थाद्विरोधंन्यरुणत् ॥ आचारिणस्तु कौलुप्तमिति-
न्यायेनपिपठीरित्यत्रस्थानिवद्भावनिषेधमुपेत्य सङ्कोचस्ययथाश्रुतविषयकत्वंव्यव-
स्थाप्य गर्दभयतेरप्रत्ययेगर्द्धबित्यत्रजश्त्वादिप्रतिबन्धकस्य कौलुप्तमितिन्याया-
विषयस्यटिलोपस्थानिवद्भावस्यनिषेधानुपपत्तिमाशङ्क्यड्मतुप्प्रत्ययनिमित्तक-
पदसंज्ञावच्चरमावयवविधायकातिरिक्तत्वेनविशेषरूपेण संकोचमाश्रित्यसमादधुः
तच्चिन्त्यम् षडिकइत्यत्रषान्तधर्मिकभसंज्ञाप्रतिबन्धकस्थानिवद्भावस्यपरम्परया
त्रैपादिकजश्त्वसाधकस्यनिषेधापत्तौ षान्तस्यभसंज्ञायां जश्त्वानुपपत्तेः ॥ परेतु
पदचरमावयवेत्यादेः प्रत्ययविशिष्टोयः पदचरमावयवस्तद्विधायकातिरिक्तेत्यर्थः
वैशिष्ट्यञ्च स्वप्रयोज्यपदसंज्ञावदुद्देश्यकत्व स्वप्रयोज्यकार्यप्रयोज्यत्वाभ्याम् तथा-
चवेतस्वानित्यादौजश्त्वस्यनिरुक्तोभयसंबन्धेन मतुप्प्रत्ययविशिष्टत्वान्नतत्र पूर्व-
त्रासिद्धेतिनिषेधः ॥ पिपठीरित्यादौरुत्वादावेकैकसंबन्धेन सुप्प्रत्ययस्यक्विप्प्र-
त्ययस्यवावैशिष्ट्येऽप्युभयसम्बन्धेनवैशिष्ट्यविरहान्निषेधः सिद्धइत्याहुः ॥यत्तु
स्वादिष्वितिपदसंज्ञावतः तद्धितनिमित्तकपदसंज्ञावतोवापदस्य सङ्कोच्यकोटौप्र-
वेशाद्विरोधमवरुन्धन्ति तदसत् आद्ये पिपठीर्भ्यामित्यत्रअन्त्ये पिपठीःकल्प-
मित्यत्र रुत्वप्रतिबन्धकस्थानिवत्त्वनिषेधानुपपत्तेः ॥ यदपि प्रत्ययघटकस-
स्थानिकरुभिन्नपदचरमावयवविधायकातिरिक्तस्य अङ्गावयवलोपप्रयोजकप्रत्य-
यनिमित्तकपदत्वव्चरमावयवविधायकातिरिक्तस्य टिलोपप्रयोजकप्रत्ययप्रयो-
ज्यपदत्ववच्चरमावयवविधायकातिरिक्तस्यवाग्रहणान्नदोषइत्याहुः तदपिन आ-
द्ये नासाशब्दादाचक्षाणण्यन्तात्क्विपि नाःइत्यत्ररुत्वेकर्त्तव्येनिषेधानुपपत्तेः वेत-

स्वानित्यत्र सकारस्यापिवेञस्तुट्चेत्युणादिसूत्रविहितासच्प्रत्ययघटकत्वेनतत्रापिनिषेधापत्तेर्दुर्वारत्वाच्च ॥ द्वितीये विविट्कल्पमित्यादौ कल्पप्रत्ययस्याङ्गावयवसंयोगादिकलोपप्रयोजकत्वेन निषेधानुपपत्तेः ॥ अन्त्ये षडिकइत्यत्रषान्तस्यत्वभसंज्ञाप्रतिबन्धकस्थानिवत्त्वनिषेधापत्तौ जश्त्वानुपपत्तेरितिदिक् ॥ महिष्मानिति महिषाच्चेतिवक्तव्यमितिड्मतुप् ॥ जश्त्वेनेति यत्तुवस्तुतोझलांजशोऽन्तइत्यत्रझलापदस्यविशेषणाज्झलन्तपदस्यांलोऽन्त्यस्यजशित्यर्थेन सिद्धेऽन्तग्रहणात्पदान्तस्यैवझलोजश्भवति नतु लोपेकृतेपदान्तस्यापीत्यस्यार्थस्यक्रोडीकाराज्जश्त्वप्राप्तिरेवनेतिज्योत्स्नाकृतः तन्न अस्जेर्णिचिक्विपि भ्रडित्यस्यासिद्ध्यापत्तेः अत्रहि संयोगस्य लोपकृतमेवपदान्तत्वम् ॥ किञ्च बुधमाचष्टे बुधयतिबुधयतीति भुदित्यस्यसिद्धिर्नस्यात् ॥ किञ्च ब्रह्मबन्ध्वेत्यत्रजश्त्वापादनपरंभाष्यमपिविरुद्ध्येतेतिभैरवमिश्राः ॥ ननु महिष्मानित्यत्रजश्विधिप्रति नस्थानिवदितिनिषेधःस्यादतआह सूत्रेजश्पदेनेति ॥ झलांजशित्यस्यैवेति अतएवपदान्तविधिप्रतिनस्थानिवदित्युपक्रम्य ब्रह्मबन्ध्वेत्यत्रजश्त्वंमाप्नोतीत्युक्तम् अन्यथाजश्पदेननिषेधस्यदुर्वारत्वात्प्रकृते विचारोनिष्फलः स्यादितिबोध्यम् ॥ चर्सन्निहितस्यैवेति प्रकृतसूत्रे चर्सन्निहितपाठेऽयस्यजशश्चरसन्निधानंतस्यैवग्रहणमितिभावमाहुर्भैरवमिश्राः ॥ सन्निहितस्यैवेत्यस्य सहचरितस्यैवेत्यर्थात्परनिमित्तकचर्साहचर्यात्परनिमित्तकजशएवग्रहणमितिभावइत्यन्ये ॥ सूत्रेजश्पदेनेतिप्रतीकमुपादायआचारिणस्तु इदंचिन्त्यम् गर्द्धब्विनित्यत्रजश्त्वानापत्तेरित्याहुः ॥ नन्वन्तरङ्गे जश्त्वेबहिरङ्गस्यासिद्धत्वाज्जश्त्वंनभविष्यतीत्यतआह कार्यकालपक्षइति ॥ अत्रत्यंतत्त्वमन्यतोऽवसेयम् ॥ नन्वेवं गतिकारकोपपादनामितिसुबुत्पत्तेः प्राक्समासेउत्तरपदस्यपदत्वाभावेन पदेऽन्तइतिसमासेगोचेत्यत्राचइत्यल्लोपस्यस्थानिवद्भावादवङादेशापत्तिरतआह गोचेत्यादाविति ॥ अनित्यत्वेनेति धनक्रीतेत्यत्रयथा ॥ नन्वेवमपिइदमनुपपन्नम्उत्तरपदत्वेचेतिनिषेधेनोत्तरस्यपदत्वाभावादतआह उत्तरपदत्वेचेति ॥ कार्यित्वनिवेशस्यवक्ष्यमाणरीत्यासर्वविवादत्वात्पदेऽन्तइत्यत्रपदशब्दस्यलक्षणयापिगोचेत्यस्यसिद्धिरित्यभिप्रायेणाह पदेइतीति ॥ अत्रेति उत्तरपदत्वेचेत्यस्यउत्तरपदस्यकार्यित्वएवप्रवृत्तिरित्यत्र गतिकारकेत्यस्यानित्यत्वेच पदेइत्यस्यपदत्वयोग्योपलक्षणत्वेचेत्यर्थः ॥ इदं भाष्यमपीति पदेऽन्तइति

सप्तमीसमासपरं प्रकृतसूत्रस्थभाष्यमपीत्यर्थः ॥ अपिना षात्पदान्तात् नलुम-
ताङ्गस्य ङमोह्रस्वात् उञिचपदेइतिसूत्रस्थभाष्यस्यग्रहणम् ॥ ननु पदचरमा-
वयवसाधकस्थानिवद्भावस्यैवनपदान्तेतिनिषेधः यथा गोचेत्यादौ तथाच वेत-
स्वानित्यत्रस्थानिवद्भावोनतत्साधकः किन्तु रुत्वप्रतिबन्धकइतिनतस्य नपदा-
न्तेत्यनेन निषेधइति पदेऽन्तइत्यर्थाश्रयणेनतत्रदोषवारणपरभाष्यंनसङ्गच्छतए-
वेत्याशङ्कयाह प्रतिबन्धकश्चेति ॥ अत्रेदमवधेयम् ॥ स्थानिवद्भावस्तावद्द्वि-
विधः पदचरमावयवादेः साधकःप्रतिबन्धकश्च निषेधसंभावनाप्रयोज्यसंभावना-
विषयः पदचरमावयवाद्यभावोयत्र तत्रसाधकः । यत्र निषेधसंभावनाप्रयोज्य-
संभावनाविषयः पदचरमावयवादिः तत्रप्रतिबन्धकः ॥ द्विविधोऽप्ययं पुनः
प्रत्येकंद्विविधः साक्षात्परम्पराभेदात् तत्र साधकेसाक्षात्त्वंच पदसंज्ञातिरिक्ता-
द्वारकत्वंबोध्यम् ॥ एषाञ्चचतुर्विधानांस्थानिवद्भावानांमध्ये परम्परासाधकस्य-
स्थानिवद्भावस्यनानेननिषेधः वेतस्वानित्यत्रभसंज्ञाप्रतिबन्धकस्थानिवद्भावस्य-
तत्प्रतिबन्धद्वारासान्तवृत्तिपदसंज्ञासंपादनद्वारापदचरमावयवरुत्वसाधकत्वेन नि-
षेधादेवसान्ते भसंज्ञया रुत्वाभावेसिद्धे सप्तमीसमासाश्रयणपरभाष्यविरोधात्
अतएव षडिकइत्यत्र षकारान्तधर्मिकभसंज्ञाप्रतिबन्धकस्थानिवद्भावस्यपरम्परा-
जश्त्वसाधकत्वेऽपि नानेन निषेधः नचसप्तमीसमासे षडिकइत्यत्रेकस्यपदत्वा-
भावात्कथमनेन निषेधसम्भवइतिवाच्यम् इकस्यपदत्वाभावेऽपि ङ्गुलिशब्दा-
कारयोर्लोपेतस्यस्थानिवत्त्वेनपदत्वात्तस्मिन्नन्तस्यविधिसत्त्वेनेतिविवरणोक्तरी-
त्यातत्सम्भवात् ॥ केचित्तु परम्परासाधकस्थानिवद्भावनिषेधाभावस्य फलं सु-
ध्युपृडिति तत्रहि इण्धातोर्घञर्थेकेइणोयणियशब्देनसुधीशब्दस्यसमासे सुधीयइति
ततआचारक्विबन्ताद्विचि अल्लोपयलोपयोः सुधीइत्यस्यऋद्छब्देनसमासे सुधी-
ऋडितिदशायां ऋत्यकइतिप्रकृतिभावप्रतिबन्धकाल्लोपस्थानिवद्भावस्य परम्प-
रायण्साधकत्वेऽपिननिषेधइति ऋत्परत्वाभावात्प्रकृतिभावाभावाद्यणेवेत्याहुः
तन्न ऋत्यकइत्यत्रह्रस्वइत्यस्याप्यनुवृत्तेः परम्परायण्साधकत्वेनस्थानिवद्भावस्य-
निषेधाभावेऽपि पदचरमावयवस्यह्रस्वस्यसाक्षात्प्रतिबन्धकत्वेननिषेधस्यदुर्वारत-
यातत्रपक्षेह्रस्वसमुचितप्रकृतिभावस्येष्टत्वात् ॥ साक्षात्पदचरमावयवसाधकस्था-
निवद्भावनिषेधस्योदाहरणं वाक्यसंस्कारपक्षे कानिसन्तीति ॥ पदसंस्कारपक्षे-
गोचेति तत्रावइत्यल्लोपस्यस्थानिवद्भावस्यसाक्षादेवावङ्साधकत्वात् नचावइ-

स्यल्लोपः परनिमित्तकोनेतिवाच्यम् बभ्रश्चेत्यत्रेवप्राचीनमतेऽङ्गभसंज्ञाक्षिप्तप्रत्ययनिमित्तकत्वेन नागेशमते परम्परानिमित्तकत्वेनचतत्त्वसौलभ्यात् ॥ नच प्रतीचोयदितिनिर्देशादचइत्यल्लोपोनस्थानिवदितिकल्पनान्नेवंफलमितिवाच्यम्तेनातिरिक्तवचनकल्पनापेक्षयासूत्रोदाहरणत्वस्यैवयुक्तत्वात् दध्युपपदकेण्धातोर्मूलविभुजादित्वात्कप्रत्यये इणोयणिदधियइत्यत्र यणः स्थानिवत्त्वेनप्राप्तयण्रूपपदचरमावयवस्य साक्षात्साधकस्यस्थानिवद्भावस्यनिषेधस्यफलस्यसत्त्वाच्च ॥ साक्षात्पदचरमावयवप्रतिबन्धकस्थानिवद्भावनिषेधस्योदाहरणं वाक्यसंस्कारपक्षे एषोयन्निति तत्रयणादेशस्थानिवद्भावस्यसाक्षात्पदचरमावयवोत्वप्रतिबन्धकत्वात् पदसंस्कारपक्षएषयन्नित्यस्यैवेष्टत्वेतु हरिशब्दस्ययशब्देनसमासे ततआचारक्विबन्तात्कर्तृक्विप्यल्लोपयलोपयोर्ह्रस्वस्येतितुकिहरिदित्यत्राल्लोपस्थानिवत्त्वस्य साक्षात्पदचरमावयवतुक्प्रतिबन्धकस्यनिषेधः फलम् एवं तेजःपूर्वकेण्धातोर्मूलविभुजादित्वात्केइणोयणितेजोयइत्यत्रयणादेशस्थानिवद्भावस्य साक्षात्पदचरमावयवोत्वप्रतिबन्धकस्यनिषेधः फलंबोध्यम् ॥ परम्परापदचरमावयवप्रतिबन्धकस्थानिवद्भावनिषेधस्योदाहरणंदध्यारइति तत्रहि दध्युपपदकऋधातोरणिवृद्धौदधिआरेतिस्थिते आरशब्देस्थानिवत्त्वेनऋबुद्ध्याऋत्यकइतिप्रकृतिभावेन तस्यस्थानिवद्भावस्यप्रकृतिभावसाधनद्वारा पदचरमावयवस्ययणः प्रतिबन्धकत्वात् यदितु ऋत्यकइत्यत्रह्रस्वपदस्याप्यनुवृत्तंह्रस्वस्यापि विधानात्साक्षात्पदचरमावयवसाधकत्वादेवातन्निषेधःसुलभइतिविभाव्यते तदा सार्पिभ्र्यामितिफलंबोध्यम् तत्र हि सर्पिःशब्दादिदमर्थेऽणि आदचचोवृद्धौ सार्पिषशब्दस्याशब्देनसमासे सार्पिषाशब्दादाचारक्विबन्तात्कर्तृक्विपि नपुंसकह्रस्वे ततआचारक्विबन्तात्कर्त्तरिक्विप्यल्लोपेभ्यामि सार्पिभ्र्यामित्यत्राल्लोपस्यस्थानिवत्त्वस्यभसंज्ञाप्रवर्त्तनद्वारारुत्वप्रतिबन्धकस्यानेननिषेधात् एवं व्याघ्रपाच्छब्दस्याशब्देनसमासेततष्टाविभक्तावितादेशेगुणे व्याघ्रपादेनेतिस्थिते परादिवत्त्वेनैनशब्देस्वादित्वमानीय व्याघ्रपाच्छब्दस्यभत्वे पदादेशे व्याघ्रपदेनेत्यत्रगुणादेशस्थानिवद्भावस्यपाच्छब्दान्तवृत्तिभत्वप्रतिबन्धद्वारापदचरमावयवपदादेशप्रतिबन्धकस्यनिषेधः फलम् ॥ एवं व्याघ्रपाच्छब्दस्याशब्देनसमासेततआचारक्विबन्ताद्विचि अल्लोपेव्याघ्रपाच्छब्दाट्टाविभक्तौभसंज्ञायांपदादेशेव्याघ्रपदेतिभवति तत्रपाच्छब्दान्तधर्मिकभसंज्ञाप्रतिबन्धकस्थानिवद्भावस्यपरम्परापद-

चरमावयवपदादेशप्रतिबन्धकत्वेन निषेधःफलंबोध्यम् ॥ अथकथं भावसाधनेवा-चिकस्यसिद्धिरितिचेत् एकाक्षरपूर्वपदानामिति वार्त्तिकेनाशीर्दत्तस्यलोपेऽज्झलादेशत्वादृभसंज्ञायामपिस्थानिवदृभावाभावात्सिद्धिरितिगृहाण षडिकेतु नत-द्वार्त्तिकंप्रवर्त्तते षषष्ठाजादिवचनात्सिद्धमित्युक्तेः षष्शब्दातिरिक्तत्वेनैकाक्षरपू-र्वपदेत्यत्रसंकोचादिति प्रदीपोदृद्योतयोः स्पष्टम् ॥ अथभावसाधने वाचिकार्थ-मेकाक्षरपूर्वपदानामितिवार्त्तिकाश्रयणं तत्रापि षष्शब्दातिरिक्तत्वेनसंकोचः वे-तस्वानित्याद्यर्थं सप्तमीसमासाश्रयणमितियत्नत्रयम् कर्मसाधनेतु षडिकार्थंषषः पदत्वमात्रं विधेयमितिलाघवात्कर्मसाधनएवास्त्वितिचेन्न भावसाधनेऽपि वेत-स्वानित्याद्यर्थाश्रिते भसंज्ञाद्वारकपरम्परायाअपिग्रहणमित्यर्थबोधके अथवेत्या-दिनाभाष्योक्तेसिद्धान्तपक्षे षडिके भत्वद्वारकपरम्परायाअनाश्रयणमात्रस्यैवो-दृद्योतोक्तरीत्याबोधनेनतदंशेसाम्यात् कर्मसाधने विधिग्रहणस्यद्वन्द्वनिर्दिष्टेषु द्विर्वचनादिष्वनन्वयापत्तिः परमतिरिच्यतइत्यतःसर्वैरुपेक्षितोऽयंपक्षइतिदिक् ॥ वरेयलोपस्वरदीर्घग्रहणंवर्जमिति यद्यपि प्रकृतसूत्रे भाष्ये पूर्वत्रासिद्धेन स्थानिवदितिवक्तव्यं वरेयलोपस्वरवर्जमित्येवोक्तं तथापि तद्दीर्घस्याप्युपलक्षणं कमेर्णिङितिसूत्रे चिण्णमुलोरिति सूत्रेचभाष्ये चिण्णमुलोरितिसूत्रविषयेऽपि ण्यन्ताण्णौ दीर्घविधौनिषेधस्यसंचारितत्वात् चिण्णमुलोरितिसूत्रे णिज्व्यवेता-नांचोपसंख्यानमितिवार्त्तिकस्यदीर्घविधौस्थानिवत्त्वनिषेधेनप्रत्याख्यानाच्च द्वि-र्वचनसवर्णानुस्वारदीर्घजश्चरः प्रत्याख्याताइतिकौमुदीतुचिन्त्यैवेति चिण्णमुलो-रितिसूत्रेशेखरएवसुव्यक्तम् दीर्घविधौ प्रतिदीव्नइतिभाष्योदाहरणमपि नचो-दाहरणमादरणीयमितिन्यायादुपलक्षणमितिभावः ॥ वस्तुतस्तु सापादिकदीर्घ-स्यापिग्रहणे आयसौजनावित्यादौ वृद्धीकृतायांपरादिवत्त्वेनसर्वनामस्थानत्वेनै-कदेशविकृतन्यायेनाङ्गत्वेनासन्तलक्षणस्य नान्तलक्षणस्यचदीर्घस्यापत्तिः अङ्ग-त्वमक्तपरिमाणमितितुवक्तुमनर्हम् आयसावित्यत्रैवनुमापादनुपराचः परस्मि-न्नितिसूत्रभाष्यव्याख्यानावसरेविवरणे तन्न्यायेनैवाङ्गत्वानयनात् एवञ्च भा-ष्यमतेण्यन्ताण्णौजातिनिर्देशादुपसंख्यानाद्वेष्टसिद्धिर्विधेयेतिशिवम् ॥ * ॥

इति श्रीमदुमादत्तशर्मतनुजन्मनःश्रीरुद्रीशर्मणः कृतौलघुशब्देन्दुशेखरव्या-ख्यायांनागेशोक्तिप्रकाशाख्यायांनपदान्तसूत्रान्तमाद्यंखण्डंपरिपूर्णम् ॥